

821.512.122-4

7 95

к

АРХИТЕКТ
ҚОР

1 | Асанәлі ӘШІМҰЛЫ

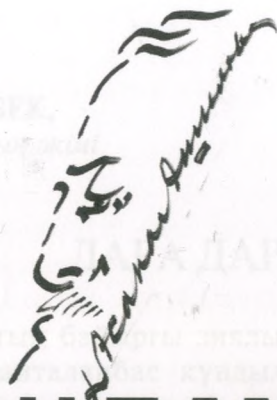
Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев Асанәлі Әшімұлына
Қазақстанның Еңбек Ері атағын беріп,
«Алтын жұлдыз» белгісін табыс етті.

Астана. 18 мамыр, 2017 жыл

821.512.122-4

295+

«АЛМАТЫ АҚШАМЫНЫҢ» КІТАПХАНАСЫ

АРХИВТІК
КОР

Жанымның жыры,
жадымның нұры болған
сүйікті жарым Майра
ШӘКЕНҚЫЗЫНЫҢ
рухына бағыштадым.

Автор

ТАҢДАМАЛЫ

ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҰЛТТЫҚ КІТАПХАНАСЫ
№ **317971**

АЛМАТЫ
2017 ЖЫЛ

ӘОЖ 821.512.122

КБЖ 84 (5Қаз)

Ә 95

Ә 95

ӘШІМҰЛЫ А.

Таңдамалы — Алматы: «ARNA-B», 1-кітап. - 2017. - 456 б.

ISBN 978-601-7846-18-3

Қазақстанның Еңбек Ері, КСРО және Қазақстанның халық әртісі, КСРО, ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, «Отан» орденінің, «Алтын бүркіт» орденінің (ЮНЕСКО), Ломоносов орденінің иегері (РФ), даңқты актер Асанәлі Әшімұлының бұл томына «Майраның әні» және «...Жан бөлек» атты кітаптары енгізілген.

Онда автор сүйген жар, отбасы, әріптестері, кезең, қоғам жөніндегі ой-толғаныстары, көзқарастарымен бөліседі.

ӘОЖ 821.512.122

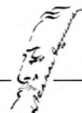
КБЖ 84 (5Қаз)

ISBN 978-601-7846-18-3

ISBN 978-601-7846-17-6

© ӘШІМҰЛЫ А., 2017

© ARNA-B, 2017

Бауыржан БАЙБЕК,
Алматы қаласының әкімі

ДАРА ДАРЫН

Ежелден қазақтың байырғы зиялыларының отанына айналған Алматы өзінің қайталанбас құндылықтарымен, қасиетті қара шаңырақтарымен де ардақты, киелі.

Халқымыздың зор сүйіспеншілігі мен махаббатына бөленіп, ел өзі «әкемтеатр» деп аяулы атау берген М.Әуезов атындағы қазақ мемлекеттік академиялық драма театры да бірнеше буын өкілдерін тәрбиелеген қара шаңырақтың бірі де бірегейі. Бүгінде 90 жылдан астам тарихы бар тарлан театр өзінің қалыптасқан озық даму үрдісін сақтап, қазақ драма өнеріндегі көшбасшылық рөлін жалғастырып келеді. Қаладағы әр қазақ баласына әкесі мен шешесіндей мейірімін төгіп, рухани кемелдікке бастау болған өнер ордасы өзінің дара тұлғаларымен де биік, бекзат еді. Театрдың «алтын дәуіріне» айналған сол бір көркем жылдарды ата-әжелеріміз, әке-шешелеріміз әлі күнге дейін тамсанып айтып отырады.

Өткеннің осындай өнегесін тындап өскен біздің буын да бүгінде әкемтеатрдың көрерменіне айналды. Кешегі қасиетті қазақ өнерінің қара нарлары — Қаллеки, Елаған, Сераған, Шөкен ағалардың тағылымын көріп өскен, бүгінде көзі тірі аңызға айналып, абыз жасына жеткен Асанәлі Әшімұлымен замандас болып ғұмыр кешу де біз үшін бір бақыт.

Асанәлі Әшімұлы — өмірі өнерге, өнері өмірге айналып кеткен ұлттық мәдениетіміздегі айрықша тұлғаның бірі. Қазақтың сахна өнері мен киносын онсыз көзге елестету әсте мүмкін емес. Сонау «Абай» қойылымындағы Керімнен басталатын алғашқы шығармашылық қадам бүгінде оны өнердің даңқты дара биігіне шығарды.

Сахнадағы өлшеусіз еңбегімен қатар, «Қыз Жібек», «Атаманның ақыры», «Транссібір экспресі» фильмдеріндегі ол бедерлеген бейнелер өнеріміздің алтын қорына енді.

Тарихты тұлға жасайды. Тұлға халыққа қызмет етуші, елдің арман-ансарын алға жетелеуші. Ол бұл биікке бірден көтерілген жоқ, талай соқпақты, соқпақсыз жолдан өтті. Елбасымыздың даңқты актердің

өнерін жоғары бағалап айтқан мына сөзі осы ойымыздың айқын дәлелі болса керек.

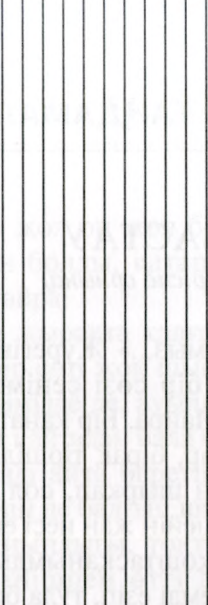
Мәдениет пен өнерді дамытуға қосқан үлесі үшін, еліміздің әлеуметтік-гуманитарлық дамуы жолындағы орасан зор жетістіктері мен белсенді қоғамдық қызметін, сондай-ақ, туған елінің тілегін ескере отырып, Елбасы Н.Ә. Назарбаев Асанәлі Әшімовке Қазақстанның Еңбек Ері атағын беріп, «Алтын жұлдыз» белгісін табыстай келе: — Сіз КСРО-ның, Қазақстанның халық әртісі болдыңыз, ең жоғары мемлекеттік наградалармен марапатталдыңыз. Кино әлеміндегі Асанәлі Әшімовтің есімін күллі Қазақстан мақтан тұтады. Сіз Қазақстандағы сан-салалы шығармашылық өнердің саңлағы атандыңыз. Сондықтан, елге керек қадірлі тұлға болып отырсыз. — деп мемлекет басшысы лайықты бағасын берді.

Елбасымыз еліміздің ең жарық жұлдызын омырауына таққан Асанәлі Әшімов те қазақ өнерінің көгінде жарқырап тұрған бірегей, қайталанбайтын дара дарын.

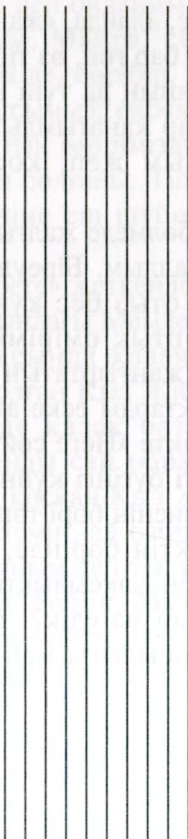
Қазақстанның Еңбек Ері, Алматы қаласының құрметті азаматы Асанәлі Әшімұлы — санқырлы талант. Ол еліміздің қоғамдық, саяси, әлеуметтік өміріне де белсене атсалысып жүр. Соңғы жылдары қалам қуатын да танытып, жұрт іздеп жүріп оқитын «Майраның әні», «...Жан бөлек», «Менің жанрым — күнделік» атты кітаптар жазды.

Бұл еңбектердің баға жетпес құндылығы сол — еліміздің кешегі, бүгінгі тарихы, шежіресі нақты дерек, дәйектермен айшықталған. Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласындағы болашағымызды бекзат, келешегімізді көркем жасауға негізделген ой-тұжырымдарымен тәркіндес бұл кітаптардың оқырманға берер тағлымы ересен болмақ деп білемін.

Бүгінде сексеннің сенгіріне көтерілген даңқты өнерпаздың назарларыңызға ұсынылып отырған қос томдығының мерекелік шығарылымы оның тек көрермендеріне ғана емес, қалың оқырманы үшін де үлкен рухани олжа болары сөзсіз.

МАЙРАНЫҢ ӘНІ

БАСТАУ

(Кіріспе орнына)

«... Құстың қос қанатындаймыз...» Жүрегіңнің ең нәзік қылын дөп тауып шертер ақынның осы бір сөзі сенімен мәңгіге қоштасқалы ойымнан бір сейілмей қойды, Майра. Бір қанаты қайырылған құсты құс деуге болар ма?! Құс аты қалар, бірақ тіршілік көгіне самғай алмаса, бұрынғы Өмір жырын биіктен шырқап, сол биіктен өзінің бақытты шаттығын сезіне алмаса, ол әншейін жан иесі емес пе?! Тәңірім асылыққа жазбасын, өзінмен мәңгі қоштасқанымды біржола мойындағалы бері осындай күйреуік күй еңсемді езіп, тұла бойымды жаныштап алды. «Балапандарым бар ғой, олардың да балапандары бар. Демек, екеуіміздің ғұмырымызды солар жалғастырып, кіндігімізді ұзартып жатыр... Жеке өмір өткінші болғанмен, жалпы Өмір-Өзен ағып жатыр. Тәубама келейін, барыма — қанағат, жоғыма — салауат дейін...». Бұл да менің күн сайын жүз қайталар қарапайым қағидам. Бірақ, бірақ, Майра, таңмен таласып тұрған соң тіршілік қамы — алданыш, анау шаруа, мынау шаруа деп жүріп күнді батқызасын. Жалғыздық кеш пен түннің серігі екен, келер таңға дейін жанына келіп жайғасады. Кең төсегін тарылып, айналанды беймаза ой қамайды. Балаларында, тіпті немерелерінде сені ұмыта алмас, алайда, «жанында мәңгі жүрмейді ата-анан» деген өмірдің катал заңы бар ғой, өз тіршілік, өз қамдары оларды да алдарқатар. Ал апам жазғанның да түні менің түнімнен ауыр болмаса, жеңіл болмас. Мен сыңар қанатымды жоқтасам, ол соған қоса менің де ертеңім үшін уайым жеп, қос қанатын қатар ойлап дөн-бек-шір...

Сондай бір иен де қараңғы бөлмеде жалғыз жатып, өзінмен, өзіннің рухыңмен сырласатын болып алдым. Біреуден ілгері, біреуден кейін, бірақ, соншалықты рақатты отыз бес күнге татымсыз болып өте шыққан отыз бес жылғы жұптық өмірімізді ойша шарлап, небір ұмытылмас күндерді санамда жанғыртатын болып алдым. Кей сәтте достармен өткізген қызық шақтарды еске алып, өзімнен өзім балаша мәз болар кезім де көп, тіршілікте «Неге сөйтпедім екен?» дейтін әтегенайлы тұстар болса, қателікті бүгінгі күннің тұрғысынан мойындап, өкінер кездерім де аз емес. Дүниенің бәрі тәп-тәтті дәмнен, жап-жасыл жаратылыстан тұрса, тіршіліктің бәрінде, тегі, қуаныш пен бақыт тосып алса, онда сол тәттілік пен жақсылықтың, қуаныш пен бақыттың қадірін, қасиетін бағамдай алар ма едік?! Бағамдай алмас едік. Тек жүріп өткен жолыңның қиыншылығы мен өкінішінен сәттілігі мен

қуанышы мол болса, ол жол оң жол болмақ. Екеуіміздің бірге жүріп өткен жолымыз оңынан болды, қатар кешкен ғұмырымыз бақытты болды деп ойлаймын, Майра!

Бүгінгі күні соншама жырақта қалғандай көрінер балалық шақтың өзіне айтылмай қалған бір сәті жоқ шығар. Елге барып, туған жерімнің әр түкпірін аралаған кезімізде де, ауылдан бала күнгі достардың біреуі іздеп келген шақтарда да қайтадан бала болып кеткендей, қиын да болса қызығы мол балғын кезді айта беретінмін. Қу соғыстың қазаққа да тізесі батқан шағына менің де балғын шағым дәл келіпті. Әр күні жылға пара-пар, қызығынан қиындығы, тоқтығынан аштығы мол болса да, бәрібір балалығым өкінішпен өтті дей алман. Үшінші, төртінші сыныптардағы кездің өзінде-ақ ойынды қия алмай, ауыр жұмыстан ес жия алмай жүрсек те, онды-солдың, жақсы-жаманның не екенін тез аңғарып, ерте есейдік. Қол диірменмен жүгері, бидай тартқан, қой қосақтап, май шайқаған, козы бағып, қой қайырған, орақ орып, пішен шапқан, ең аяғы қауын ұрлап, қарын тойдырған... балалықтың бал дәурен күндері еңбекпен пісіріп, буынымызды ерте қатайтты. Егер өмірімде қолым бірденеге жетіпті-ау деген қанағат сезіміне берілсем, сахнада болсын, экранда болсын жасаған образдарым көрерменім — қалың қазағымның көңілінен шығып жатса, сол ерте есейткен жылдардың бодауы болар деп ойлаймын.

Оны айтып отырғаным, Майра, сен, қазақ өнері қайраткерінің отбасында, астанада өссең де, бәрібір, балалық шағымыз сонша ұқсас еді. Өмірге деген көзқарасымыз, еңбекке етенелігіміз де сонша ұқсас еді. Содан да болар, жұптық өміріміздің ың-шыңы аз, ым-жымы көп, реніші кем, қуанышы мол болғаны. Тіпті таныстырып, табыстырған да сол ұқсас көзқарас екеніне еш шүбәланбаймын. Тірлігімізді тұтас тұлғадай өткізіп едік.

«Жер ортасы — Көктөбеге» жеткенде, капияда қапы қалдырдың-ау...

Сен қазақтың Абай атындағы Мемлекеттік академиялық опера және балет театрының сахнасында қазақ қыздарының адалдығы мен сұлулығының символы болған Қыз Жібек пен Ақжүністердің бейнесін қалай сомдадың, мен де қазақ батырларының азаматтығы мен адалдығының белгісі сынды сан образды сахна мен экранда жасап көрдім. Тағдырым тандап қосқан Қыз Жібегім, Баяным, Ақжүнісім сен болғаныңды дәтке қуат етемін, ал өзіңнің бір ғана Төлегенім, бір ғана Қозым, бір ғана Ер Тарғыным деп тек қана мені танып, тек қана маған табынып өткеніңді мақтан етемін, Майра!

«Ой теңізінде малтыға бергенше, екеуіміздің сол бірге өткізген күндеріміз бен жылдарымыз жайында, бәлкім, біреулер үшін өнеге

болар өміріміз жайында түйгендерімді қағазға неге түсіріп көрмеске деген ой келгенде қуанып кеткенім рас. Бәлкім, жазғандарым тасқа басылып, жарыққа шығар, бәлкім балаларыма мұра болып, сандық түбінде жата берер. Бар мәселе қамалаған қалың ой қағаз бетіне «бозарып, өңі қашып түссе де» сыртқа шығып, санаға азаттық берсе деген тілекте ғана. Өзің білесің, Майра, өмірімде ара-тұра бірер беттік өмірбаян жазып, анкета толтырғаным болмаса, немесе өзім ойнайтын пьесалар мен сценарийлерден кейіпкерлердің сөздерін көшіріп, жаттағаннан басқа «қағаз, қалам» деген ұғымдардан аулақ болғанымды. Жалғыз-ақ сенерім бар, ол – қолға алған іске бар ынты-шыныммен кірісетін қасиетім. Екіншіден, театр, кино әртісінің өмірі де қазақы қара сөзбен суаттас, өрістес өтуші еді ғой деген ой да канаттандыра түскендей.

Тағы бір айтарым, екеуіміздің өміріміз өнермен, қазақ өнерінің арналы бір тармағы – сахна өнерімен өзектес өтті ғой, Майра. Сондықтан екеуіміздің өмірімізді өнерден бөліп алып қарауға еш болмас еді. Бұл жазбаларымның жүйесін дәл таба алмауым да мүмкін, бірақ театр, кино өнері туралы бізден бұрынғы өткен, қатар жүрген, ізімізді басып келе жатқан алдыңғы толқын, замандас, кейінгі толқын туралы, олардың қазақ өнері атты үлкен өзенге бұлақ болып қосылған өз үлестері туралы да там-тұмдап айта отырсам деймін.

Әрине, айтушы, анығырақ айтқанда, қағазға түсіруші өзім болғандықтан да және көп жай өзіме қатысты болғандықтан да, автордың «мені» көбірек айтылуы мүмкін. Сондықтан да бұл эссені өнер, өнер жасаушы өзгелер жайында, олардың өмірдегі, күнделікті тіршіліктегі іс-әрекет, еңбектері жайында, Өзім мен Өзің туралы дүние дер едім, Майра!

*«Талаптың мініп тұлпарын,
Талпынған шығар Айға алыс».*

АБАЙ

БҰЛАҚ

БІР НӘЗІК СӘУЛЕ

Ес біліп, сөз ұғар кезден бастап-ақ қазақтың небір ғажайып ертегілерін естіп, «Алпамыс», «Қыз Жібек», «Қамбар батыр», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» сияқты батырлық дастандар мен ғашықтық жырларды тындап өстік. Барлығында да басты қаһарман өзіне сай тұлпарын табады, айдай аруға ғашық болып, онымен көп қиыншылықтардан соң үйленіп, мұратына жетеді. Және олардың алған жарлары сұлулығына қоса адал, айтарлықтай ақылды, былайша айтқанда, ақылына көркі сай болады. Осындай ертегі, жыр тындап өскен қазақтың қай баласы батыр болуды, халқына жақсылығы өтер азамат болуды армандамапты. Әрине, арманның негізгі бір сарасы адал да ақылды, әрі ай десе аузы, күн десе көзі бар аруымды тапсам дейтін балалық қиялмен сабақтасып жатары тағы белгілі.

Егер де мен, Майра, «ай десе аузы, күн десе көзі бар» аруға жолықтым. ол – сен едің десем, асылық айтқан, асырып айтқан болар едім. Бірақ қазақта «Сұлу – сұлу емес, сүйген – сұлу» деген аталы сөз бар ғой, сондықтан да ма екен, мен үшін нағыз хордың қызы бір өзіңнің ғана болғаныңды бүгін мың мәрте мойындап жүрмін. Ал ақылдылық, адалдық, жар үшін өз жанын құрбан етуге бар өмірлік серік табу дегенге келер болсақ, менің бала кездегі аңғырт қиялым қапысыз орындалған екен. Оның бәрін де шама-шарқым келгенінше осы жазбада айтуға тырысамын.

Жоғарыда айтқанымдай, сырт көзге қамсыз-мұңсыз, ішкені артында, ішпегені алдында дерліктей-ақ отбасында өскен жалғыз қыз болдың. Бірақ соғыс зардабы шарпып өтпеген, бес батпан ауыртпалығын салып өтпеген отбасы болды ма екен?! Жұрт таң қалса да айтайын, «Бала кезімізде, шіркін-ай, ыстық нанға бір тояр ма еді деп армандайтынбыз» деген сөзің сол өмірдің бүкпесіз шындығындай еді...

Консерваторияның актерлік бөлімінің екінші курсыңда оқып жүрген кез. Нағыз оттан көйлек киіп, қайнап тұрған, Ғабен айтатын, «шайқы-бұрқы, бұрқасынды» шақ. Жігіттер бас қоса қалсақ, әңгімеміздің дені қыздар туралы болатыны белгілі. Сол кезде сендердің де консерваторияның дайындық бөлімін тәмәмдап, болашақ әншілер әзірлейтін факультетке түскен тұстарың.

Екеуіміздің алғаш танысқан сәтіміз күні кешегідей көз алдымда. 1956 жаңа жылдың кешінде аты-жөн сұрадым. Онда да бір оқу орнында

жүрген қатар құрбы ретіндегі танысу ғана. Одан артық ой менде жоқ еді, сенде де болмаған болуы керек. Сып-сыпайы танысып, сызылып тұрып қолтастық. Шындығымды айтсам, Мәке, болашақ жарым сен боларсың-ау деген ой үш ұйықтасам түсіме де кірмепті. Көбіміз-ақ: «Е, қаланың орысша сөйлеп, орысша тәрбиеленген тікбақайларының бірі де» деген пікірде болатынбыз. Оның үстіне «Қалқам, халың қалай?» десен, «Хорошо» деп тұрар қазақшадан мақұрым қалғанның өзі едің.

Әлі есімде, бір училищеде оқып жүрген бота көз бір қызды ұнатып қалайын. Ол кезде қыз бен жігіттің түсінісуінің төте жолы — махаббатынды ақтарып, жүрегінді жайып салар хат жазу болатын. Жай жаза салмайсың, арнайы даярлық жасап, поэзияны зерттеп, хатты өлеңмен әрлеп, әдемілеп дегендей, барынды салып жазасың. «Поэзия дегеніміз — өмірдің өзі сияқты көңіл-күйдің көрінісі» деп Расул Ғамзатов қанша шегелеп айтса да, өз көңіл-күйіннің көрінісін жазсаң арманың не, ол қолдан келе бермейтін болған соң, амалсыздан өзгенің «көңіл-күйін» көшіруге мәжбүр боласың. Сондай бір «туындыны» дүниеге әкелген соң, қызға хатты тапсыру міндетін, Майра, саған жүктедім-ау. Күндер өтіп жатыр тас табандап, апталар да өтті асықпай. Асығып жүрген мен ғана. «Асеке, мен де өзінді көптен бері ұнатушы едім» дейтін жауап келіп қалар әр танды тағатсыз күтемін. Жоқ! Тіпті бота көз қызымды анда-мұнда көргенде, оның бет-жүзінде бір өзгеріс болса кәнеки. Баяғы қалпы — сол қалпы, сәлемінен аспай, сызылып өте шығады. Ақыры төзім таусылып, шыдам шегіне жетті. Бәрібір оның өзіне барып, «Хатыма неге жауап бермейсің?» деуге батылдығы құрғыры жетпейді. Бір күні өзіңе келіп:

— Оу, әлгі хатымның жауабы не ғып кешігіп жатыр? — деп міндетсінмін ғой, баяғы.

— Сол қызбен бір ұшыраса алмай жүргенім, — деп төмен қарадың. Бетіңнің ұшына қан жүгіріп, дидаһына алау ойнады.

— Таба алмағаның қалай, кеше ғана бірге кетіп бара жатқан жоқ па едің? — Сен тіл қатпадың. Мен, әрине, сенің соншалықты жауапсыздығыңа жыным келгендігі сонша, жазған хатымды қайтарып беруінді де сұрауға шамам келмей, бұрылып жүре беріппін.

«Жарайды, ол хатты алмасам алмай-ақ қояйыншы, ол хаттан да қатырып тұрып қайтадан жазармын» деген тоқтамға келдім. Сезім салқындап, ниет ортаймай тұрып үшбу хатты екінші рет жазуға зор шабытпен кірісіп те кеттім. Аруағыңнан айналайын, Абай атамды да, Қасым ағамды да көмекке шақырдым, сол тұстағы замандас лирик ақындардың кейбір жолдарын өзімше әрлеп, өз жүрегімнің лүпілі ғып жеткізуге тырыстым. Бірер аптаға жуық уақытта хат-шығарма дайын

болды. «Е, бәлем, мына хатты оқыған соң, хордың қызы болсаң да ішіне шок түсіп, өзің келіп, мойныма асыларсың» деп іштей жымындаймын. Бәрі де дұрыс-ау, жалғыз ғана қиын шаруа — бота көз қыз екеуіміздің ортамыздағы байланыс жүйесі болатын түрі бар. Сенін алдыңғы тапсырма кезіндегі жауапсыздығыңнан кейін мынандай өмірлік терең мәні бар, маңызды шаруаны сеніп тапсыру мүмкін емес еді. Басқа қыздардың біріне тапсырсам, ұзын-сонар таусылмас өсекке қалуым мүмкін. Қайтпек керек? Ал бота көздің өз қолына хатымды ұстата беруге бұрын-соңды мұндай істен тәжірибе алып көрмеген басым, жүрегім дауалар емес. Сөйтіп, әрі-сәрі болып жүргенде біраз уақыт өтті. Ал сен болсаң, Майра, маған жиі кездесе беретін болдың. Кездескен сайын маған айтар бір сөзің бар адамдай жалт етіп, бетіме бір қарар едің. Содан соң қай уақыттағыдай бетіннің ұшын алау түске боятып, жанарынды төмен салар едің. Бірте-бірте мен сенен бота көз қызға хат беріп жібермегендей-ақ, сен де ондай нәрсені естіп көрмеген кісідей-ақ сөйлесе бастағанбыз. Мен қазақша айтқан әңгімемді сен көп ұға қоймағаннан кейін сүрініп-жығылған аз орысшамның басын біріктіріп, өуре боламын. Қойшы әйтеуір, репетицияға бара жатқанда, лекциядан келе жатқанда жиі ұшырасып, кейбір кештерде ғайыптан қатар тұрып қалғандықтан ба, осы тіршілігімізге аз күнде бауыр басқандай, бірте-бірте өзінді көргім келе беретіндей күй кештім. Байқаймын, өзің де «ғайыптан» кездесе беретінімізге бір түрлі риза да сияқтысың. Ал енді бота көзге арналған хатты оның өзіне берудің мүмкіндігі талай болып жатса да, тартыншақтай беретінді шығардым. Сөйте-сөйте ол қыз бейнесі, көңілде көмескілене берді.

Үшінші курсқа келген бетте Ф. Шиллердің «Зұлымдық пен махаббат» пьесасы бойынша спектакль әзірлеп, ұстаздар мен замандастардың талқысына ұсындық. Мен Фердинанд рөлін бейнелеген едім. Өзімше барымды салып-ақ жүрмін. Институт сахнасы болса да, болашағың туралы ұстаздарға ақпар берер, әрі емтихан іспетті аса жауапты ойын. Сен ең алдыңғы қатарға келіп жайғасыпсың. Неге екенін өзім де білмеймін, мен сол күні ұстаздарыма ұнауға талпыну өз алдына, ең алдымен саған ұнағым келді. Әу баста Фердинандтан гөрі Асанәлі болып ойнап жүрдім-ау деймін. Ұстазым Асқар Токпановтың жүзіне қараймын, «сенген қойым сен болсаң» дегендей жаратпай отырғанын байқадым. Сенің дидарыңа көз қиығымды саламын, «Бәрібір мен саған сенемін» деген жазуды оқимын жанарыңнан. Жан ұшырып, Фердинандтың «ішіне» кіруге ұмтылдым. Сахнада жүргенімді, әлі студент екенімді, тіпті нашар ойнасам, алдағы емтиханда тәуір баға алудан үміт үзетінімді ойладым ба, әйтеуір залда сенің де отырғаныңды

ұмытып, шын мәніндегі Фердинанд образына кіре бастадым. Сол болып ренжіп, сол болып қуандым. Спектакль аяқталды. Бәрі де тәуір лебіздерін білдіріп жатты. Әсіресе сенің сол жолғы: «Маған сенің ойының қатты ұнады» деген сөзің мен үшін ең үлкен баға еді.

Мен осындай күйде жүрсем де, өзімнің саған деген қалтқысыз ықылас-пейілімді соншалықты бір нәзік сезімнің пайда бола бастауының белгісі деп ойламайтын едім. Екі бозбаланың немесе екі замандастың жақсы достығы сияқты ғана бір күй деп ойлайтынмын. Тіпті «ойлайтынмын» дегеннен гөрі «өзара қарым-қатынасымызға мән бермейтінмін» десем шындыққа жақындау болатын шығар. Ал тәп-тәуір Фердинанд бола білгенім үшін «Асанали!» деп басталатын жып-жылы қолтаңбаң бар Генрих Гейненің кітабын сыйға алған бетте «Апыр-ау, қаланың мына тікбақайы деп жүргенім тәп-тәуір есті қыз болып жүрмесін» деген бір ойдың қылаң бермесі бар ма. Сол күннен бастап менің өзіме деген көзқарасымда бозбаланың бойжеткенге деген де көзқарасы пайда бола бастады-ау деймін.

МАЙРАНЫҢ ӘНІ

Ол кезде студент халқы сәл сылтау табылса, жерлестер болып ойын-сауық кешін ұйымдастыра қояр еді. Мақсаттары — ауылдарын еске алып, күні кешегі балалық шаққа қайтадан оралғандай күйді сезіну, оған қоса қыз-жігіттер бір-бірлерімен осындай кештер арқылы жақынырақ танысқылары келетін болса керек. Және де кей жігіттер қыздармен танысып, бір-біріне берген уәделеріне беріктіктеріне көздері әбден жеткен кезде қалыңдықтарын басқа жерлес достарына әкеліп таныстыратын дәстүр бар болатын. «Бәрекелді, қалыңдығың керемет екен!» дейтін жігіттердің мадағын естігеннің өзі де бір ғанибет болып көрінер еді біз сияқты жігіттерге.

Бірінші мамыр мерекесіне арналған ауылдастардың сауық кешіне сені шақырғаным есінде болар, Майра! Сен де шақыруымды қуана қолтаңбаңдай болдың. Сонымен, қойшы, аккордеоның арқалатып Сәбит Оразбаев досымды және сені ертіп алып, сауық кешке келейін. Қызық басталып кетіпті. Жұрттың алды қызара бөртіп қалғандай. Көбісі көздерімен ішіп-жеп, саған қарай береді. «Қалыңдығым еді» деп айтуға әзірге ешқандай хақым болмаса да, «Е, бәлемдер, қалай екен?» дегендей, өз-өзімнен жалым күдірейіп, мақтанып тұрғанымды сездім. Шынымды айтсам, сол сәтте де «Егер осы қыз менің қалыңдығым болса

қайтер еді, несі бар, түр десең түрі, бой десең бойы бар» деген бір ойдың тағы келгені есімде қалыпты.

— О, әртістер келді. Сөкең мен Асекең келді, төрге шығындар, — десіп, қыз-жігіттер жік-жапар болып жатыр. Ол кезде «әртіспіз» деуге еш қақымыз болмаса да, олардың бұл сөздері құлағымызға жағып бара жатты. Орнымызға отырар-отырмастан, кештің тізгінін ұстап жүрген жігіт:

— Бұларға айып ыстақанын толтыра құйындар, — деп еді, енді біреулері:

— О, өнер адамдары тартынбайды ғой, — деп, өнер адамдарымен ежелден ыстақан қағыстырып жүргендей-ақ білгішсініп жатыр. Осы кездегі сияқты ол заманда да жұрттың арасында акын-жазушылар, әртіс-суретшілер сияқты өнер адамдарының бәрі де ішімдікке жуық жүреді дейтін пікір бар болатын. Бірақ осындай бір жиын-той бол-ма-са, ол кездегі студенттерде қазіргідей ішсе де мас, ішпесе де мас бо-лып жүру деген сияқты келенсіздік болмайтын. Жалпы жастар атау-лы оған үйір бола бермейтін. Көшеде есінен танып, арыкка құлап жатқандар ұшыраса бермейтін, ал ұшыраса қалса, кез келген замандасы оны сүйеп апарып, автобусына отырғызып жіберер еді...

«Оу, ағайын, біздерді, әртістерді, маскүнем халық дегенді сендерге кім айтып жүр?» деп, қайсысымен дауласарсың, соны дәлелдейік дегендей, қырлы ыстақаннан бірер ауыз тиіп дегендей, үстелге қойғанбыз. Өзімізше жанағы сөзге жасаған қарсылығымыз. Оған қарайтын жұрт бар ма, қолтықтың астынан біраз су бүріккеннен соң мен де «жібіп кетіп», бір-екі дүркін тартып жіберіппін. Бұрын-соңды ет үйренген сыралғы дүние болмаған соң, дүние шіркін мұнартып сала берсін. Қылтиып қыз ертіп, «барын киіп, бақанын қолға алып» дегендей әп-әдемі болып келген басым кештің орта тұсына да жете алмай, халім мүшкіл тарта бастады.

Айнала у-шу. Айнала думан. Мен ғана «айып ыстақанынан» соң айыпты болғандай жым-жыртпын. Әлденені айтайын десем, тілім күрмеледі. Сәбит ән салды. Естіп жүрген әнім болған соң ба, әлде шамам келмеді ме, әсерсіз тындадым.

— Оу! Қонақ қыздың әнін тындайық! — десті біреулер. Қай қыздың қонақ екенін, қай қызды ортаға шақырғандарына да мән берген жоқпын. Бір кезде жанымда отырған сенің тұрып бара жатқаныңды көрдім. Сонда ғана сенің де болашақ әртістер институтында оқитыныңды есіме түсірдім. «Иә, иә, айтпакшы, әншілер факультетінде оқитын едің-ау». Жанарымды кеңірек ашып, жүйкемді ширатып, өз өзіме келуге талпындым. Көз алдымдағы тұман сейілгендей. Сенің

ұялғаннан, әлде бөлменің ыстықтығынан сәл ғана жүзін алаулап тұрды. Қос жанарың менде. Аккордеонын божылдатып Сәбит тұр жанында. Орыс операларынан бір ария орындады. Кәдімгі операның өзіне ғана тән, қазақ әуендеріне қонсы қона алмайтын мақам. Ол кезде ауылдан келген өншең өзім сияқты сары ауыздар ондай әнінді қайдан бағаласын, тіпті менің де «ішіме» ене қойған жоқ. Жұрт әніне емес, әншілігіне, сынғырлаған үнінің тазалығына риза болысып, қол соқты. Ал мен Американы ашқан Колумбыдай, сенің нағыз әнші болып шыққаныңа тәнті болып, шаттандым, мақтандым! Мақтандым да, масан көзбен айналама, жігіттерге қарадым. «Е, бәлемдер, менің қандай қызды ертіп келгенімді көрдіңдер ме?» деймін іштей масаттанып.

— Қазақша бір ән айтсын. Қазақ әнін айтсын!

— Е, қаланың қызы қазақша әнінді қайдан білсін?!

— Өзінің есімі де Майра екен, «Майраның әнін» айтсын. — Жан-жақтан жігіттер кеукілдесіп кетті. Сенің бетің алаудан гөрі өртке айналды. Өз ана тілінді білмеген соң туған халқыңның әнін білмегенге қатты киналып тұрғаныңның, бөлкім, тұңғыш рет киналғаныңның куәсі болдым. Мен де жігерлендірейін деген оймен көзімді қыстым. Абырой болғанда, кеште отырған екі-үш қыз әнді бастап жіберді. Сәбит те іліп алып, аккордеонын құлаштай жөнелді.

*Қызы едім мен Уәлидің, Майра атым,
Тартады бозбаланы магнитім.
Құрбылар, жастық шақта ойна да күл,
Қартаяр, күлкі қашар уақыт жақын.
Майра, Майра,
Қызыл тілім сайра...*

Ән әуенін бұрыннан білетін болуың керек, қосыла айтып тұрдың, ең қызығы, мен сенің үніңді ғана естіп отырдым.

«Майраның әні». Менің Майрамның әні. Жаным ұяда болсам, саған бұл әнді үйретермін...»

— Кел, Асеке! Мына Майраның әні үшін ішіп қойған жігітте арман жоқ, тартып жіберейік. — Әлдекім ыстаканын тағы тосып тұр екен. «Иә, Майраның әні үшін ішіп жіберген жігітте арман жоқ». Қолымды ыдысқа батыл создым...

Шөл далада қалып, бір жұтым суға зар болып, жалғыз қанғып келе жатырмын ба-ау, әлде бір қалың өрттің ішінде жан таппай адасып жүрмін бе-ау, аспан мен жердің арасындағыдай бір күйде екенмін.

«Әттең бір жұтым су болар ма еді...» деген ой мазалайды. О, ғажап, осындай да болады екен-ау, әлде бір жұмсақ қол басымды көтеріп, ерніме ыдыс шетін тигізгенін сезіп, көзімді ашып алдым... Ғажаптың көкесі сол болды, бір кесе суды аузыма тақап, қарсы алдымда сен отыр едің. Мен қайда, не үшін бүйтіп «сахара кезіп, сансырап жатқанымды» біле алмай аң-таңмын.

Бір кезде ғана сауық кешке келгеніміз есіме түсті. Сәл тынығып қана тұрдым дейін десем, терезеден күн сәулесі төгіліп тұр. «Апыр-ау, сонда мен бөтен үйде ұйықтап қалғанмын ба? Олай болса, сенін неғып менің басымда отырғаныңды ұға алмай алақтап, жан-жағыма қараймын ғой. Сөйтсем, мен ғана емес, «айықтырғыш» есебіне пайдаланылған түпкі бөлмеде тағы да «бастары қазандай» болып кеткен үш-төрт сабаз сұлап жатыр. Ішінен Ілекеннің басы да көрінеді. Ілекен деп отырғаным кәдімгі Ілия Жақанов қой. Іңірде ғана: «Әй, жігіттер, тым жиілетіп жіберген жоқпыз ба? Көп ішкеннен опа тапқан кісіні көрген жоқпын», — деп уағыз айтып отырғандай еді, енді өзі де қатарымызға қосылыпты. «Е, Ілекеммен бірге жатсам, онда айыбым айтарлықтай көп бола қоймас» деген ой келгенде, бойым бір жеңілдеп қалғандай.

— Сонда сен түнімен мені күзетіп, өстіп отырдың ба? — деп сұрадым өзіннен.

— Серігімді жолға тастап кетпейін дедім, — Сенің осы әзілдесең де шындығы мол бір ауыз жауабың, екеуіміздің болашақ жолымыздың бағыт-бағдарын сызып бергендей болды.

Орнымнан тұрған соң, сыбдырымызды ешкімге білдірмеген болып, бөлмеден шықтық. Мен сені үйіне шығарып салып, өзім Тастак жақтағы пәтеріме тарттым. Бейтаныс үйде, сырын білмес жанның қасында үйіне қайтпай қалуын үлкен ерлікке бергісіз тым батыл қадам еді. Барған бетте әкеннен, шешеннен қандай жаза аларыңды ойлағанда, соның бәрі менің бір басыма сенгендіктен жасалған тәуекел екеніне тағы да көзім жете түскендей болды.

Шынын айтсам, мен саған дәл сол күннен бастап ғашық болыппын. Бәлкім, әніне бола ғашық болдым, бәлкім, маған сенім артып, жанымда таң атқанша қалғаның үшін, әлде өр көзқарасыңнан маған деген ықыласыңды сездіре білгенің үшін... Оны нақ басып айта алмаймын, Майра. Үйге жеткенше «Майраның әні» деп екі-үш дүркін қайталадым. Әлде Уәли қызының әнін айттым ба, әлде әнге айналған өзінді айттым ба, білмеймін.

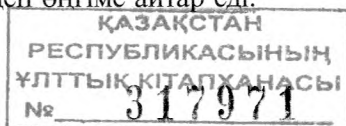

БАЛАЛЫҒЫҢА БАРЛАУ

Айтқанымдай-ақ, сол күні үйіңе жеткен бетте шешен Хадиша апа сөйлей алмай булығып, шапалақпен бетіңнен тартып жіберіпті. Әрине, «Қызға — қырық үйден тыю» деп өскен халқымыздың салтын жақсы білер аналардың қай-қайсысы болса да бұрын-сонды бөгде мінезі жоқ қызы үйге қонбай қалса, басқа не шара қолдансын?! «Шешемнің ұрысканына да, соққанына да үйренген бас қой, бәрінен де әкемнің жазасы ауыр болды, —деп отырар едің. — Көпке дейін үндемей, бетіме сұраулы жүзбен қараған. Екі-үш күн өткеннен соң ғана сөз арасында: «Біздің үйде ескертусіз, елеусіз басқа жакқа қона салатын кісілер де бар» деген кезде кіріп кетер жердің қуысы табылмады».

Өкең Шәкен Айманов марқұм сені кішкентайыңнан еркелетіп, мәпелеп өсіріпті. Не бір дауыс көтеріп ұрысқанын, не бір мандайыңнан шерткенін есіңе түсіре алмас едің. Ал Хадиша шешейдің, керісінше, жалғыз саған емес, інің Мұратқа да, тіпті күйеуі Шәкене де дегенін істетер, кейде артық-кем айта беретін, төкаппар кісі болғанын өзің де байқайтынмын.

Хадиша мен атақты биші, ұстаз болған Шара апамыз Баймолда байдың бетіне жан келмеген қос қарашығындай қос мақтанышы болып өссе керек. Жастық шақтарында өздері айтулы сұлу, шынын айтқанда, еркеототайлау болып бойжеткен соң ба, шешеміз тізгінін өзгеге ұстатпауды үй болғанда да жалғастырған көрінеді. Содан болар, ол кісі үй тіршілігіне о баста-ақ дендеп араласпайды екен. Ал сен кесе-шәйнек ұстауға шамаң келе-ақ қазан-ошақ жакқа тым үйір болып өсіпсің. Бірде бәйбішесіне Шәкен: «Осы үйде бір сүт қатқан өңі түзу шайды жұрт сияқты ішер күн болар ма екен?» деп реніш айтыпты. Соның ертеңіне-ақ сен ойын мен ұйқы баласы болсаң да ерте тұрып, сүт әкеліп, «жұрт сияқты сүт қатқан өңі түзу шай» қойып беріпсің. «Менің Майкозам азамат болып, әкесін асырағаны осы» деп ол кісі өзінді біраз мақтапты. Не керек, содан бастап сен мектеп есігін ашқанға дейін-ақ дүкенге бару, азық-түлік әкелу, тағам әзірлеп, еден жуу сияқты үй шаруаларының біразын игеріп үлгіріпсің. Бір үйде кілен әртістер тұрғандықтан және олардың балалары да қаршадайынан театр өміріне етене араласып, өнер, театр туралы көп әңгіме тыңдағандықтан болар, өздерінше әртіс болып, ауладағы «сахналарында» спектакль қойып ойнайды екен. Қамал Қармысов ағамыздың қызы Венера, Ғарифолла Құрманғалиевтің қызы Сәуле кейіндері: «Майрамен ойынымыз жарасып, «спектакліміз» қызға бастаған кезде, Хадиша шешеміздің: «Майра, а-ну, домой!» деген даусын еститін едік», — деп әңгіме айтар еді.

— Біз ойынымызды әке-шешеміз жұмыстан келе жатқан кезде қыздыруға тырысар едік. Атақты Қаллеки Қуанышбаев әкеміз, болмаса Ольга Хан, Куклина сияқты өнер санлақтары бір мақтап кетсе дейміз. Әсіресе Қаллеки әкеміз бәрімізді мақтап, қанаттандырып жүретін, «Міне нағыз әртіс болатын бала», — деп басымыздан сипаса, төбеміз көкке жеткендей қуанар едік. Бәлкім, әртістер үйінде өскен балалардың шынында да өнер қуалауы «Ұяда не көрсен, ұшқанда соны ілерсін» деген сөздің дәлелі болса керек... Ең өкініштісі, сол кезде бала болып ойнап та қарық болмадым, — деп отырар едің.

Алты жасар кезінде нанның кезегінде тұрғанда, сол нанды алатын көртішкенді әлде жоғалтып, әлде ұрлатып алып, үйге кіре алмай жылап тұрғанында, Қаллеки марқұм ертіп келіпті.

— Хадиша-ау, таң бозынан нанға барып, сендерді асырап жүрген бала бір күнгі көртішкені жоғалтқан екен деп ұрыспа, — деп табыстап кетіпті.

— Ертеден барып нанның кезегін аламын, ол екі арада жүгіріп барып сүт алып келемін. Сөйтіп жүгіріп жүргенде шешен «Жарайсын, қызым», — деп маңдайыңнан сипап жатса бір сәрі, соның бәрін де заң-ды, тек солай болуы керек іс-әрекеттердей көретін. Егер не өгей, не қағай болса, онда өгейлігін істеді дер едің, өз туған ананың қаршадайыңнан соншалықты қысып ұстағаны қиын екен, — дер едің.

— Жок, ол тәрбиесінің ешқандай да оғаштығы жоқ, ол кісі болашақтағы күйеу баласының, яғни мына менің камымды ойлаған ғой, — дейтінмін ондайда әзілдеп. Шынында да, шешеміздің қызын қаршадайынан-ақ енбекке баулып, «Істегенің — маған жақсы, үйренгенің — өзіңе жақсы» деген принципті ұстағанының түк артықтығы болмаған ғой. Сен ананың сол қатал тәрбиесінен жамандық көрмегенінді жиі айтып отырар едің.

Шәкең әкеміз бен Хадиша шешеміздің Мәди, Мұрат дейтін екі ұлы болған. Мәди екі-үш жасар кезінде ертеректе шетінейді де, Мұрат пен Майра қатар өседі. Айтыстары Мұрат марқұмда айтқанынан қайтпайтын бірбеттілеу, былайша айтқанда, Майраға қарама-қайшы мінез иесі болып ержетеді. Ол да өнер жолын ұстанып, Мәскеудегі кино институтын бітіріп, «Қазақфильм» киностудиясында оператор, режиссер болып істеді. Әкесімен бірге сценарийін Олжас Сүлейменов жазатын «Атамекен» фильмін түсірді. Сәті түспеді ме, әке баласын өзінше пісіп-қатсын деді ме, әйтеуір өте жақсы, білгір маман болса да, әкесі марқұм екеуі қайтадан тізе қосып, қатар жұмыс істемейді. Көп жылдар деректі фильмдер түсіріп жүрді де, перзенттік парызын орындап, «Әке» деп аталатын лентасын халқына ұсынған соң, көп

ұзамай өзі де әпкесінен кейін тура бір айдан соң, елу төрт жасында дүние салды. Сөйтіп, Шөкен әкеміздің соңғы жалғыз тұяғы да әпкесімен мәңгілік жолда жанында болайын дегендей, тіршіліктегі жолын тым ерте тұйықтады.

Екі ұлдың, әке-шешенің қамын тым ерте арқалаймын деп жүріп, мектепке де құрбыларың үшінші сыныпқа өткен кезде ғана барыпсың. Әрине, жаратылысыңнан бойшаң, оның үстіне тоғыз жасар кезінде жеті жастағы балалармен бір партада отыруың сен үшін қандай азап болғанын жақсы түсінемін. Өзің: «Сыныпқа бөтен біреу кірсе де, барлық балалар сапқа тұрып, мектеп ауласына шықсақ та, бұғынып отырып, бұғынып жүремін деп осылай еңкіш болып кеткенмін», — деп отырар едің. Мен онындай әзілге айналдырып: «Кұдай жаратқан қалыпты кім өзгертер дейсің?!» — дегеніммен, сөзіңнің жаны бар екендігіне шүбә келтірмейтінмін. Біреулер осынау жолдарды оқығаннан кейін: «Апыр-ау, атағы алты алашты қойып, жарты әлемге жеткен адамның мандайына басқан жалғыз қызы да қатарынан қалып, не ойыны қанбай, не ұйқысы қанбай өсетіндей не көрініпті?!» — деп, менің сөзімнің шындығына күмән келтіруі де мүмкін. Әрине, ол әркімнің өз жұмысы, бірақ бәрінен шындық қымбат дейтінді ұстанған адаммын, оның себеп-салдарын оқырманым осы жазбаны оқи келе түсінер деп ойлаймын...

Сен балалық шағында да, бойжеткен тұсында да, тіпті өміріңнің соңғы жылдарына дейін шектен шыға театршыл едің. Драма театрында ма, опера және балет театрында ма болған барлық спектакльдің кейбірін кемі оншақты рет көргенінді өзің мойындайтынсың. Бір рөлде жана актер ойнаса да, тіпті басқа дирижер келсе де, оны көріп, өнеріне өзіңше баға беріп отыру сенің өміріндегі ең басты парызыңдай болатын. Тіпті көп көре берген соң болса керек, бүкіл спектакльдегі көптеген диалог, монологтарды жатқа айтып отырар едің. Театршылдығың жөнінен біздің әулетте сендей жан болған емес. Әулетте деймін-ау, айналамнан да көрмеген сияқтымын.

Шөкен де, Хадиша шешей де — өнер адамдары және сендер тұрған үйде әртістер Қалибек Қуанышбаев, Қамал Қармысов, Манарбек Ержанов, ағайынды Мүсілім, Ришат Абдуллиндер, Асқар Токпанов, тағы басқа бірқатар сахна санлақтары тұрғандықтан да, бойларына ерте дарыған бұл қасиеттің заңдылығын түсінуге де болатын сияқты.

— М. Әуезовтің «Еңлік-Кебегін», «Абайын», Ғ.Мүсіреповтің «Қозы Көрпеш — Баян сұлуын», «Ақан сері — Ақтоқтысын», Мұхаметжан тәржімелеген В.Шекспирдің «Асауға тұсауын», «Отеллосын», Н.В.Гогольдің «Ревизорын», тағы басқа классикалық туындыларды жиырма-отыз

дүркін көрсек те шаршамайтын едік. Сонан да болуы керек, ертеніне-ақ өзіміз — Қозы, өзіміз — Баян, өзіміз — Дездемона, өзіміз — Қобыланды болып, «сахнаға» шыға беретініміз, — дейтін едің сен. — Соның бәрі де біздің бір аулада ойнап өскен Сәуле, Венера — бәріміздің өнер жолын ерте қууға себепші болды.

— Кісінің туа қабілеті болмаса, әнші болғысы келгенмен әнші бола алмайтын шығар?! — дейтін біздерге:

— Өнерге деген құштарлық ерте оянса, оны игеруге болатын сияқты, оның үстіне біз тақыр жерге шыққан өсімдік емес, өнер, ән қуған, заман ағымымен адасып, тілімізді білмей өссек те, қазақы домбыраны тындап тәрбиеленген жандар емеспіз бе, тамырымызда шауып жүрген өнерпаздар қаны деген де қарап жатпаған болар, — дейтіңсің.

Сөйтіп, сендер, Венера екеуің қол ұстасқан күйлерінде консер-ва-торияның ән факультетіне келіп, дайындық бөліміне түсіпсіңдер. Осы кезде ойлаймын, бұл тағдыр шіркін бәрінің де қисынын келтіріп, қиюластырып тұрады ғой. Мүлде басқа мамандықты сағалап жүрген менің айналып-айналып келіп, сол сенімен тұстас кезеңде бір оқу орнына келуім, сенің де осы әншілік өнерден ай-нымай, соны ғана қуалауың — бәрі-бәрі де екеуіміздің дәм-тұзы-мыздың жарасқалы тұрғандығының бір қисынды себебі шығар.

КӨН ЕТІКТІ КҮЙЕУ БАЛА

Консерваторияның актерлер факультетінің студенттері түгелдей Академиялық драма театрына (ол кезде театрға Мұхтар Әуезовтің есімі берілмеген болатын, жазушының көзі тірі кезі ғой) барып, спектакльдерді көріп жүруге міндетті. Ол біздің ең басты университетіміздей. Спектакльдің көпшілік сахнасына қатысамыз. Соның өзіне жау түсіргендей мәз болып жүреміз. «Әй, менің үнім пәленшеден, жүрісім түгеншеден айнымай қалды» десіп күпінгенде, алдыға жан салмайтын тұс. «Еңлік-Кебек» спектаклін көрген кезде Кебектің рөлін көбіне Нұрмұқан Жантөрин ойнайтын, Еңлік — Бикен Римова мен Шолпан Жандарбекова, Есен — Ыдырыс Ноғайбаев, Абыз — Калибек Қуанышбаев, Еспембет — Серке Қожамқұлов, Жапал — Сейфолла Телғараев пен Таңат Жайлыбеков — бұл күнде көбісі ортамыздан бақиға мәңгі көшкен, бірінен-бірі өткен өнердің майталман шеберлері. Қолдың саласындай болып топтала қалған қазақ сахна өнерінің шокжұлдызы. Ол күнде көрермен көпшілік те қазіргідей

театрға самарқау емес, күн сайын билет іздеп, шарқ ұрып жүрген көрі-жас жол бермейтін. О, шіркін, ол да бір театр өнерінің қайта өрлеу дәуіріндей бір кезеңі еді-ау. Тіпті көпшілікке көрсетер кешкі спектакльді айтпағанда, күндізгі дайындықтың өзі біз үшін бір қызық еді. Ал спектакльді көрерменге ұсынғанша, әбден қырнап, жонып, мінсіз туынды ғып әзірлеуге бүтін бір жылды арнайтын кез. Режиссер М.П.Гольдблаттар біз үшін мінсіз ойнап жүргендей көрінер жаңағы шеберлердің қолдарынан жетелеп жүріп, мизансценасын жалықпай көрсететін. Үндерінде, бет пішіндерінде сәл кемшілік болса, былайша айтқанда, ойындары, іс-қимылдары табиғилықтан сәл ауытқыса болды, жүз рет қайталаудан бір шаршамас еді. Батыр тұлғасына, гүрілдеген үніне, жүріс-тұрысына қарап, Ыдыкенді аңғал да албырт Есеннің өзі емес деуге, әр сөзін шеге қакқандай ғып нығыздап айтар, ашу шақырған кезде үнін жарықшақтандыра көтеріп, сөз тасқынын нөсерлете жөнелер Серағанды Еспембет би емес деуге, әсіресе Қаллекидің даланың данышпаны, немесе тірі пайғамбары болып елестейтін Абызын Абыз емес деуге аузың бармас еді. Сахна емес өмірдің сол бір Абыздың заманындағы өмірдің ортасында жүргендей, бар тіршілікті, тіпті өзінді де ұмытып, оқиға ішіне жан-тәнімен, ынтышынтыңмен араласып кетер едік. Қаллеки ағамыздың қос жанары сәл қызарып, шоктай алаулар еді, үні тереңнен, жан-дүниесінің тереңінен ғана емес, бүкіл ғасырлар қойнауының тереңінен жетіп жатқандай, бүкіл залды өзіне біржола ұйытып алған кезде, тек Абыз емес, бұрындар өткен Нысан, Асанқайғы, Қорқыт аталардың өздері дәл осындай-ақ болған шығар деп ойлайсың. Секеннің Жапалы сахнада күліп, секіріп жүрсе де, соның жан-дүниесіндегі қайғысымен бірге жұрт аһ ұратын. Ал Төкеннің Жапалы ойнақы мінез, онтайлы іс-әрекетімен есте қалатын. Бикен әпкеміздің Еңлігі ер адамға бергісіз батылдық пен батырлықты бойына жинақтаған кең жазираның кербез сұлуы болып елестесе, Шолпанның Еңлігі тіпті бөлекше, тұла бойы тұтасымен лиризмнен, нәзіктіктен тұратын, алайда қажет кезінде ержүрек батыр қызға айнала алатын ару болып елестер еді. Актерлердің біртұтас өнерпаз тұлғаға айналған жарасымды ансамблі Әкем («академиялық» деген сөзді қысқартып, қазақша жанға мейлінше жақындатып, осылайша атайтын едік) театрының алтын уықтарындай болатын. Тіпті сол кездегі театр әлемдік озық театрлармен терезесін тең ұстады десем, бір артықшылығы болмас еді...

Сол тұста менің өз парызым, болашақта жейтін нанымның қамы үшін театршыл болуым заңды құбылыс болса, ал сенің, Майра, театрқұмарлығың екеуіміздің бір-бірімізге жакындай түсуіміздің басты

себебі болғандай. Балаң да үркек махаббат әлі бүр жара қоймаса да, екеуміз осылай бір-бірімізге еркімізден тыс әлдебір күштің жетелеуімен жақындаса беріппіз. Кештеріміз көбіне бірге өтеді, театрымыз болса да бірге, ең бастысы — сені мен түсіне бастадым, ал сен мені әу бастан-ақ түсінген жан едің.

Тағы бір ұмытылмас күн — 1957-нің жаңа жылын сенің үйінде қарсы алуымыз еді. Әке-шешене сенің өтінішің болды ма, әлде өздерінің ынғайлары солай болды ма, әйтеуір, бізбен танысқан соң басқа жаққа кетіп қалды. Мектептен бергі бала дос Райымбек Сейтметов, болашақта жазушы болған, бірақ сол тұста актерлік мамандықта оқып жүрген Сайын Мұратбеков, Мәскеудің Бауман атындағы училищесін бітіріп келіп, Алматыда алшандап жүрген Ғибат Мырзағалиев, Матан Мұраталиев, Венерамыз бар, бәріміз бір көңілді кеш өткізіп, емін-еркін сырласып едік. Бұл кеш туралы арнайы тоқталып отырғанымның мәнін өзін де білесің, Майра. Сол күні тұңғыш рет қазақша айтқанда, «Сен мендік болсаң, мен — сендік» дейтін жүрекжарды шын сезім айтылып, ұзақ сынасқандай болған уақыттан соң бір-бірімізді қапысыз жақсы көретінімізді мойындадық. Қуанышымызды достардан да жасырған жоқпыз. Бәріміздің де серкеміз сияқты Ғибат пен Венера да бұл асудан бұрынырақ асып алған болатын. Екеуі мәз, риясыз көңілмен бізді құттықтап, берік махаббат, бақытты ғұмыр тілеп жатты. Дәл бір екеумізді үйлендіріп отырған сияқты. Бір кезде: «Әй, орысша шүлдіреген қаланың тікбақайы шығар» деп, сыртыңнан тон пішіп, онымен қоймай, басқа қызға жазған махаббат толғамдарымды апарып бер деп, қызметінді ғана пайдаланғалы жүрген басым, сол күні мәңгілік өзіндікі екенімді мойындадым...

Сенің де бұл уәдеге өзіңнің әбден беріктігінді дәлелдейін дегендей, ертеңіне-ақ әке-шешене «Асанәлі деп таныстырған бұйра бас, ақ сары жігіттің» болашақ күйеу балалары екенін бірден мәлімдегенінді жақсы білемін. Әрине, шешен: «Әй, сол ертені әрі-сәрі, жалаңаяқ әртісіңнен не маркадам тапқалы жүрсің? Оның үстіне жетелеп жүрген ұстазы да қызыл сөзден қуырдақ қуырған біреу. Тым болмаса, адам сияқты киім киюді білсе екен-ау, жыртық бөтенкесін сүйреп жүріп, жаманның жақсы қызда ойының барын қайтерсің?! Дүниеде саған лайық тәуір жігіттер, тым болмаса бөтенкесі бүтін біреу табылар, иектемесін, аулақ жүрсін де», — деген қарсылығын бүркемелемей-ақ бірден білдіріп, екеуміздің тағдырымызды біржола «шешіп» беріпті. Сонда сен алғаш рет туған анаңның бетіне қарсы келіп: «Сыртынан бір көргеніңіз болмаса, дұрыстап тілдесіп те көрмеген кісінің жаман екенін қайдан біле қойдыңыз? Бөтенкесі жыртық болса бүтінделер, өзінің маған деген

көңілі бүтін болса жетпей ме?! Не десен де, мама, бұл жолғы тілінді ала алмаймын», — деп өз сөзіне беріктігінді біржола сездіргенсің. Оны да жақсы білетінмін. Ал әкең болса, алдымен бәйбішесін тыныштандырыпты да, әңгімені елеусіз қалдырғандай, сөз сорабын мүлде басқа салаға бұрып жіберіпті. «Бірақ бетіме сұраулы жүзбен қарап: «Қызым-ау, сен де бойжетіп қалыпсың ғой» дегендей сынаймен отырып қалған бір сәтінен, жанарында тұнған жылылықтан оның мен жағында екенін, түптің түбінде сөзімді қолдайтынын білдім. Білгендіктен де болар, шешеме жанағы сөзді сонша батыл айтқандығым», — деп отырар едің кейіндері.

Бір-бірімізді көре алмасақ тұра алмайтын жастықтың сол бір тәтті кездерін қазір де шалқамнан түсіп, жалғыз жатып еске алғаннан-ақ рахат тауып, өз-өзімнен ләззаттанамын. Қалыңдық пен болашақ күйеу жігіт болып тағы бір бес-алты ай мерзім өтті. Шешеміздің оң қабағы бұйырмаған соң өзінді амалсыз ұй сыртынан торуылдаймын. Әкеңнің де, шешенің де көзіне түспеуге тырысатынмын. Бірақ түспеу қайда? Шешен көпе-көрнеу жаратпайтындығын жанарымен-ақ сездірсе, әкей шіркін мені байқамаған болып, алыстан бұрылады. Ұялтпайын десе керек. Ал бетпе-бет келіп қалған кезде халімді сұрап, оқудың жайын, болашақ актерлік мақсат туралы әр түрлі сауалдар қоятын. Әрине, сен екеуіміздің бір-бірімізге деген риясыз көңіліміз, берген сертіміз туралы білетіндігін білдірмеген сынай танытады. Мен де оның білетіндігін білмеген боламын. Бірақ «Жүр, балам, үйге жүр» деген сөзді айтқысы келгенмен, айта алмайтынын да сезінетінмін. Бәлкім, бұл тірлікке қарсы бәйбішесінен жасқанады, бәлкім, біздің уәдеміздің қаншалықты беріктігіне әлі көзі жетпейді, бәлкім, құда түсісіп, құйрық-бауыр жесіспеген соң, ата жолын аттап, жайдақтағысы келмейді. Бәрібір мен ол кісіні үйіне ертіп апара қоймады деп сөгіп, не бір ренжіп көрген емеспін.

Мамырдың бас кезіндегі менің туған күніме өзіміз тұратын Тастақтағы Екатерина Сидоровна деген кемпірдің үйіне жиналатын болдық. Сайын, Райымбек, Бекен, Махай, Матан сияқты етжақын жігіттер жиналды. Бәріміз жабылып, сен әкелген жалғыз шөлмек шарапты қанағат қып, соның буымен түннің бір уағына дейін сауық құрдық. Кімнің қандай өнері бар, түгін қалдырмай соны ортаға салушы едік-ау. Бүгінгі болашақ әртіс боламын деген жастарға, бұл әрине, күлкілі көрінуі де мүмкін, бірақ, бетімізге ұн немесе күйе жағып алып, спектакльден үзінділер ойнау — ол кезде әр сауық кештерінде бола беретін қызығымыз болатын. Іштей «А, құдай, бұлардың бізге тағдырын бере көрмесін» деген тілекті мың қайталай жүріп, сол күні

сенің — Ақтоқты, менің — Ақан сері болып ойнағанымызды бір ұмыта алмаймын. Бір қызығы — сен біздің тобымызға қосылғалы бері айналасы бірер жылдың ішінде сөйлеміңе бір сөз орысша араластырмауға тырысатынсың. «Майраның әнін» ғана емес, қазақша көп әнге ден қойдың. Ал алғаш танысқан сәтімізде, керісінше, сөйлеміңде бір сөз қазақша болмайтын еді ғой. Әрине, бүгінге дейін қазақшанды төрт аяғын тең басқан қазақша еді деп ешкім де айта алмас еді. Сөйлем мүшелері өз орнын таппай, немесе орысша ойлап, қазақша аударып барып айтқаннан соң, кей сөздерің тыңдаушысын аңыртып тастайтын, сонан соң барып жұртты қыран-топан күлкіге батыратын кездерің жиі болатын. Бәрібір сен өз басыңдағы ана тілін білмеу атты үлкен кемшілікті жоюға «бес қаруыңды» қолға алып, күреске шыққан едің. «Ақан» деудің орнына «Ақан» деп тұрсаң да, сол күні сен де өз жары үшін жанын пида етуге бар адал арудың бейнесін тар бөлмеде жүріп-ақ керемет ойнап едің.

Ұстазым Асқар Токпанов: «Дүниеде жар таңдау, адал дос таңдау қиын, осыларды қателеспей тапқан адам — бақытты» деп отырар еді. Дәл сол күні өзің пісірген тәтті палауды жеп отырып, өзінді Ақтоқты ғып құшақтап, тебіреніп тұрып, сені тапқан өзімнің шын бақытты жан екеніме күмәнсіз сенгенмін. Достарым кейінгі кезге дейін: «Асанәлі: «Майра, мен сені жақсы көремін» десе Майра: «Я тоже тебя люблю» деп түсінісіпті, сөйткен Майраның қазақшасы Асекеңнен асып кетіп, қазақтың не бір қиын тұрақты сөз тіркестерінің мәнін күйеуіне түсіндіретін болыпты», — деп әзіл айтатын. Шынында, әу баста менің қазағуарлығым бола ана тілімізді үйренуге талпынған сен үйдегі апамның көмегінің арқасында көп ұзамай-ақ мақалдап сөйлейтін дәрежеге жетіп едің. Бірақ сол деңгейге жету үшін талай күлкіге де қалып едің-ау. «Бура» дегеннің орнына «Түйенің жігіті» дей салу сияқты «мұраларың» көп еді. Кейіндері ел жаққа жиі барып тұратынбыз. Сенің қазақшаң абысын-ажынға да біраз күлкі, әзіл болып қалатын. Ауылдағы дос-жарандар сенің алғаш барған жылдардағы кейбір «қазақшанды» бертінге дейін айтып, мәз болып отыратын. Бір қайын атаңа: «Ата, мына түйе неге жылап тұр, мұның жігіті қайда кеткен?» — деп, күлкіге қалғаның бар еді. Енді бірде абысындарыңның біреуіне: «Қайын ағаларға сәлем берер кезде сен мені түртіп қал», — десең, әзілқой келіншек орынды-орынсыз түртіп қалып, саған кім көрінгенге сәлем бергізіп, күлкіге батқан ғой. Олар күлген сайын сен жұрттың бәріне сенгіштік қалпыңмен: «Мен сен түртпеген кезде сәлем бергенім жоқ қой», — деп, жұртты одан әрі қыран-топан күлдіргенің бар. Сен болсаң ауылдың қалжыңбас өміріне

үйрене алмай қиналып та жүрдің. Қалада, қалың достардың ортасында отырып, орыстың «Сухого места не осталось» деген тіркесін «Кепкен жерім қалмады-ау» деп «қазақшалаймын» деп, тағы да олардың күлкісіне қалғаның бар. Осындай төте аудармаларыңды айтып қалып, қарап отыратынсың. Басында жұрт күлгенде не болғанын білмей анқайып отырсаң, кейіндері бірденені бүлдіргеніңді біліп, өзінде қосыла күлетінсің. Сөйтіп, ойға-қырға күлкі болып жүрген сенің айналасы екі-үш жылда бұл келелі мәселені біржола шешкенің, тағы да сенің табандылығыңның, еңбекқорлығыңның белгісі еді.

Қазақ өнерінің Мәскеудеті сарапка түсер 1958 жылғы онкүндігінің біз үшін де естен кетпес айтулы күндер болып қалғанын, бүгін артық болса да, тағы есіме алып отырмын. Қазақ өнерінің қаймақ бетіне шығарлары түп-түгел Мәскеу сапарына аттанған. Ондағы күндердің аса табысты өтіп жатқандығы туралы күнделікті акпарат құралдарынан біліп отырамыз. Әкемнің орнына әкем болар деп сыртынан иемденіп жүрер Шәкене, Қаллеки ағамызға, Ермек Серкебаевқа, Мұқан Төлебаевқа және Роза Жамановаға Кеңес Одағының халық әртісі деген жоғары атақ берілгені туралы хабарды сапаршылар келгенше-ақ естіп қуанып, мөре-сөре болып жатқанбыз. Иә, сапаршылар айтарлықтай олжалы еді... Калинин мен Фурманов көшелерінің қиылысынан алған жаңа үйлерінде сен жалғыз едің. Жалғызсыратпадым. Несін бүкпелейін, екеуіміз де олжалы едік. «Мәңгілікпіз» десіп серттескеннен кейін де біраз уақыт өткен соң енді қандай қиындық болса да қарамай, үй болып, отау тігу жағына белді бекем буған шақ, содан да болар, екеуіміз біржола табысқан едік...

ТОЙ

«Таң атпайын десе де күн қоймайды» дегендей, тойға асығуға тура келді. Әке-шешесінің, яғни сен екеуіміздің қандай күй кешіп жүргенімізде не жұмысы болсын, тұңғышымыз Мәди іште жатып-ақ болашақ тіршілігінен хабар бере бастаған. Әрине, ол хабар сенің әке-шешене де жетпей қалған жоқ. Шешеміз баяғыдай көн етікті күйеу баладан, бөтенкесі жыртық баладан әлі ат-тонын ала қашатын көрінеді. Ауылдан құда түсу үшін ағайындарым Қасым, Аскарәлі, Әбдіәшімдер дереу хабарланып, шақырылды. Келген күндерінің ертеңіне-ақ Шәкеннің үйіне тартты. Әрине, құдалардың келетіндігі туралы сен де алдын ала әкене ескертіп қойғансың. Аруағыңнан айналайын, Шәкен

тік шапшып отырған бәйбішесіне өз сөзін сөйлейтін туған інісіндей Мәжит Бегалин сияқты бір-екі жігітті ертіп келіп отырса керек. Құдалар үйге кіріп, тізе бүккен соң, қирағаттап, әріден тартып, сөз бастауға Қаскен ағамыз ынғайлана бергенде, Шәкен Мәжит ағамызға қарап:

— Жә, Мәжит, екеуміз де о бастан Асанәлі жағындамыз ғой, сондықтан құда айтар сөзді сен бастай бер, — деп, құдалардың жүгін жеңілдете салыпты. — Біздің бәйбіше ақылды ғой, бір тындаса, сені ғана тындар.

Әрине, енді бұлтарар жері жоқ, оның үстіне Шәкеннің өзі астына көпшік қоя сөйлеген соң, Хадиша шешеміз қолындағы кесесін үстелге қоя салып: «Өйтіп әспенсіткендерің әлгі бір бұйрабас болса, әдіре қалсын. Өзі де бір қадалған жерінен қан алатын қу екен. Рұқсат беру-бермеуді әлі де ойланармын», — деп, көнген сыңайын танытып қалған ғой. Сол-ақ екен, Шәкен ендігі тізгінді өз қолына бекем ұстап, екі жақ құдай деп қол берісіп, құда деп құйрық-бауыр жесіп, әңгімені бірден пісірген. Құдалар, яғни біздің ағайындар да мәз, тойды наурыздың 14-жұлдызына өткізетін болып, елге қуанысып аттанған. Ауылдан бар жиған-тергенін артынып-тартынып апам да жетті.

Сен әкенді бірде «дядя Шәкен», бірде «папа» деуші едің. Сонан соң ол кісіге артық еркелеп, шолжындамай, ойынды ірікпей бірден айтатынсың, Ол кісі де сенің бетіне келіп: «Майкоза, (сені үнемі осылай атаушы еді ғой), мынауың дұрыс емес», — деп айтып көрмеген болар. Неге екенін қайдам, сені кателеспейді деп ойлай ма, әлде ағат ісі мен артық сөзі болса артынан өзі ұғар дей ме, әйтеуір тура айтқан сөзіне де дау айтқанын көрмеппін. Әкен мен екеуіңнің ортандағы ерекше бір ықылас-ілтипат пен соншама нәзік жылылықты сөзбен айтып жеткізе алмаймын. Бір-бірін айтпай, қас-қабакпен ұғу дегеннің үлгісін сендерден көріп, танданатынмын.

Міне, осындай бір-біріне деген ықыластан болар, Шәкен сенің тойыңа білек сыбана кірісті дейсің. Панфилов атындағы бақтың ортасындағы ресторанға көңіл жетер ағайынының, жолдас-жорасының ешқайсысын қалдырмай, дүрілдетіп той өткізді. Ұмытпасам, той шығынының ауқымы екі мың сомнан асып түскенін айтып, жұрт жағасын ұстағандарын да білемін. Ол кездегі екі мың сомға той жасау деген құлақ естіп, көз көрмеген керемет. Мұқан, Ғабен, Ғабан, Сәбендер бастаған қазақ әдебиетінің қаймақтары, Құрманбек Жандарбеков, Күләш, Қанабек Бәйсейітовтер, Мұқан Төлебаев, Қалибек Қуанышбаев, Шара Жандарбекова, Мүсілім, Ришат Абдуллиндер, тағы басқа өнер санлақтары бірі қалмай жиналды. Ермек

Серкебаевтармен қатарлас ағаларымыз бен әпкелеріміз тойға қызмет етіп жүрді. Мен жағынан шешем Тәжіхан, ағаларым Қасым мен Асқарәлі, тағы басқа ағайындар қатысты. Қасекен Шәкенмен нағыз бел құда болып, тез тіл табысып, достасып кетті...

Тойға бір-екі күн қалған кезде Шәкендердің үйіне келсем, кіреберіс дәлізде сатыр-сұтыр төбелеске бергісіз арпалыстың үстінен шығайын. Есім шығып, сұп-сұр болып, босағада мелшиіп тұрып қалсам керек. Тамам әйелдер жиналып алып, әлдебіреумен алысып жүр. Бірі қолын, бірі аяғын дегендей, жалғыз ер адамды у-шу болып, әлдеқайда сүйрелеп жүр. О, сұмдық-ай, әйелдердің алысып жүрген кісісі кім дейсіз ғой, «барын киіп, баканын қолға алып» дегендей, тойға шытырая әзірленіп келген Қасекен. Галстугі қисайып, бір-екі түймесі ұшып кеткен. Ол да еркеккіндік емес пе, жанұшырып беріспей-ақ жүр. Зәрем одан әрі ұшты, не ажыратудың жөнін таппай, тұрып қалыппын.

— Бала, біздің қазақта осындай құда тартар деген дәстүр болады. Өңіннің қашып, сұрланып кетуіне қарағанда, ағамды сабап жатыр деп ойлап қалдың-ау шамасы, — деді Шәкен көңілімді сабасына түсірейін дегендей. Сол кезде жанағы көп әйел қойсын ба, Қасекенді көтеріп апарып, ваннадағы суға тоғытты да жіберді. Су-су болған Қасекенді Шәкен мен Мәжит барып судан суырып алып, бастан-аяқ түгелдей өз киімімен қайта киіндірді. Шәкеннің өзі де балаша мәз болып күліп жүр. Еуропаша тәрбие алып, мұндай дәстүрді біле бермейтін Мәжекен ғана:

— Ту-у, мыналарыңыз не сұмдық?! Тіпті ұят болды ғой. Құдай сақтасын, артық кетіп қалдыңыздар! — деп киналды. Қасекен ағамыз да тілін тартар емес:

— Қалтамдағы партбилетім мен паспортыма ғана обал болды, әйтпесе сахнадан ғана көрініп, кісіні қызықтырып жүрген әнші-биші келіншектерге бір көтерткенімнің өзі неге тұрады. Енді құданы сүю деген дәстүрлерің болса, жасандаршы, — дейді.

— Е, Мәжкен, сендер мұндай дәстүрдің қасиетін қайдан білесіңдер, осының бәрі екі жақтың тез тіл табысып, достасып кетуі үшін жасалған шаруалар ғой. Қазекемнің бір ісінде артықтық бар деп ойламаймын. Артық қып жүретін кейінгілер ғой. Мысалы, партбилет пен паспортты суға жүздіру деген дәстүр болған емес қазақта. Ол — бүгінгі мына келіншектердің енгізген «жаңалығы» ғой, — деп Шәкен әңгімесінің аяғын тағы да әзілге бұрды...

Сөйтіп, дүрілдеп той өтіп жатты. Құда-құдағилар мен сыйлы қонақтар — төрде. Ал біздер, жас жұбайлар, босаға жақтағы үстелге орналастық. Жалпы сол бір жылдардан кейін жастарды біресе сол қанатқа, сонан соң оң қанатқа отырғызатын, ақыры төрдің қақ басына жайғастыратын салт шықты. Әр тойға барған сайын әке-шешелерінен,

сыйлы ел ағаларынан жоғары шығып, төрде, арнайы безендірілген орында шалқып отырған жастарды көргенде, сол бір сыпайы салт есіме түсе береді. «Есіктен орын тисе, төрге ұмтылма» дейтін қазағымның қарапайым ғана қағидасының тереңінде «төрге өзін шықпа, қадірің, қасиетің жетсе, жұртыңның өзі шығарады» дейтін ой жатқандай...

Ұлы Мұқан, данышпан Ғабен, атақты Қаллеки сияқты ағаларым, ағаларым емес-ау әкелерім сол күні екеуімізге баталарын беріп: «Бақытты ғұмыр кешіңдер!» деп ақ тілеулерін айтып еді. Баталары қабыл болды деп ойлаймын. Жаман-жақсы болсын, отыз бес жыл сіз-біз дескен, бір-бірімізді қабақпен түсінісіп, рахайлы да рахат ғұмыр кешіппіз. Құдайға шет болса да айтайын, ең бақытты отбасының бірі болдық. Мен жас ортасына жеткен шақта жалғыздық күйін шегіп қалғаным болмаса, сол отыз бес жыл, қалған ғұмырымның тұздығы, алданышы болар деп ойлаймын. Әрине, бұл да тек қана сенің арқаң екенін жалпақ жұрт алдында мойындағым келеді.

*«Аха-хау, жалған,
Жиырма бес қайта айналып,
дүние-ау, келмес саған».*

ХАЛЫҚ ӘНІ

АРНА

ӨРІСТІ КЕЛІН – КЕЛІСТІ КЕЛІН

Той өте салысымен, жұрттың бәрі де «Бақытты болындар!» дейтін ақ тілеулерін айтып, тарқасып жатты. Ол кезде шамаң келсе таң атқанша, ертеніне күн шыққанша тойласаң да тойхана иесі уақыт жағынан қысым жасамайтын. Таңға таяу жұрт аяғы сиреп, етжақын ағайындар ғана қалды. Сенде қандай ой болғанын білмеймін, ал менің ойым Шәкең өзінді уақытша болса да от жаққан пәтерге апарып түсіруге рұқсат сұрау болатын. Қалай болғанда да тойдан кейін келінді өз босағасынан қайта аттатудың жөн еместігін сезінемін. Сол ойымды сезгендей Шәкең тағы да екеуімізге әкелік ықыласын бере отырып:

— Енді екеуін де егіз қозыдай қатар жүрер балаларым болдындар. Асанәліні Мұратымнан немесе Майкозамнан кем көрмейтініме сеніндер. Өз үйлерінді алып, қатарға қосылып кеткендеріңше бірге бола берсеңдер, көзімнің нұры, көңілімнің қуанышы бола берсеңдер деп едім. Қаныраған төрт белмені айналдырған үшеуіміз қалай толтырамыз? — деп, әкелік қимас көңілдің ниетін айтып келе жатыр еді, мен қазір кешіксем, мүлде кешігердей, өз пікірімді тым асығыс айттым:

— Бізге рұксатыңызды беріңіз, өз құжырамызға барып, әкемнің шанырағын көтерейін. Шешемді қолымызға алсам деймін.

Әрине, бармаймын десем, ол кісі мені қол-аяғымды байлап, үйіне әкетпейтіні белгілі еді, — әйтеуір жастайымыздан сүйекке біткен ер жігіттің намысын қорғаған түрім ғой. Айтылған сөз — атылған оқ, қайта қайтарып ала алмайсың. Сол жерде суырылмай-ақ шешемнің өзінің «Е, бұл неме белгілі кісінің атағына қызығып, намысымызды сыртымыздан сатып жүр екен ғой» деп ойлап қала ма деген күдік те жоқ емес еді. Әрине, дауыс ырғағымда тәрбие көрмеген көрдемшенің үніндей қатқылдау әуездің болғанына Шәкең ренжімесе, ағайындарымның, сонан соң шешемнің бұл байлауыма іштей риза болғандары сөзсіз еді. Ол батылдығыма және халқымның дәстүрін, жігіттің намысын қорғаған бұл қадамыма Шәкеннің өзі де риза болғанын екі-үш күннен кейін кішкентай, екі-үш кісі әрең айналардай тар бөлмемізде отырып айтқан сөзінен білдім.

— Бала, ер азаматтың намысын ұстанып айтқан анау күнгі сөзің дұрыс. Әке шанырағын құлатпай қайта көтеремін дегеніне де қуандым. Есті жігіттің сөзі. — Әлі күнге дейін танырқайтын бір жайым, Шәкен

сол сөзден кейін мен ойлап көрмеген осалдық жасап, көзіне жас ірікті. — Тіреуі өзін болып тұрған біздің шаңырақтың ендігі күйі не болар?!

Не істерімді білмей, бозарып-сазарып мен тұрмын. Бәріміз де табиғат заңының құлы болғандықтан, аялап өсірген ата-анаңнан, өз отынның басынан кетуіңнің бұлтартпас ақиқат екенін түсінгендей, әкенді аймалап, жылап-еңіреп сен жүрдің. Апыр-ай, қалай ғана білгірлікпен дәл айтылғанын қайдам, әлде бар ұйтқысы, дәнекері болып тұрған сен табалдырықтан аттап шыққан соң береке-бірліктің өзінмен бірге кетеріне көзі жетті ме, әйтеуір көп ұзамай екеуінің — Шәкен әкей мен Хадиша шешейдің де дәм-тұздары бөлінді. Өмірінің соңына дейін әкей жалғыздықтың жапасын шекті. Сені үйімнің тіреуі дегені ып-рас болды.

Тұңғышымыз Мәди дүниеге келгендегі менің қуанышымның шарасынан асып төгілгенін жақсы білесің, Майра. Есім шығып жүріп, үйге қарай жүгіре беріппін ғой. Бір кезде ғана бәрібір автобус-трамвайдан оза алмасым еске түскенде, аялдамаға қарай ұштым. Кейінгі екі-үш айдың мәулетінде, «Қазақшасы аз болса да осы келінім өзімнің бағыма қарай құдай бере салған бала» деп отыратын шешем Тәжіхан кейуана немерелі болғанын естігенде, «А, құдай, жолына — ақсарбас», — деп жылап жіберді.

— Апа-ау, келінін алғаш көргенде «Бетім-ау, мына немен бір ауыз қазақшасы жоқ, қаланың шүлдірлегі ғой, ертең қалай ғана тілдесіп, қалай ғана шүйіркелесемін. «Жалаң аяқ жар кешіп, қызыл аяқ қар кешіп», құдайдан жалғыз сенің тілеуінді тілегендегі көрсеткенің осы ма?! Оның үстіне жалаң аяқ, жалаң бас немен ене-пене дегенді қайтсін, ертең-ақ кердендеп басымыздан аттап кетер» деп, безектеп едің келінің немере тауып берген соң, көзіңнің сорасын ағыздың ғой, — деп әзілімді де қалдырмай жатырмын. Шешем екеуіміз ғана көп жылдар бірге тұрып, сыйлар адамым да, қалжыңдасар адамым да жалғыз өзі болған соң, жөңгем сияқты ерсілі-қарсылы айта беретінмін.

— Тәйт ары, қайдағыны айтпай, негізі жақсы кісі жолына түспей қайда барушы еді?! «Өрісті келін — келісті келін». Ағайынға алды кең, өзіме жайлы, саған сайлы. Оның үстіне ата-бабамыздан бері босағамызға жаман келін түспепті, — деп, сенің онды болып жолығып, өзін төбене көтере сыйлағаныңды ертеден келе жатқан табиғи құбылысқа айналдыра салды.

Шынымды айтсам, апам келінін әуелгі кезде жаратпай-ақ жүрді. Айтатыны: «Қазақша жақсы білмейтін, әйтеуір бір шүлдірлек. Оның үстіне, қазақы жөн-жоралғыдан мақұрым». Сен болсаң «апалап», кей-уананың айтқанын екі етпеуге барынды салдың. Арада екі-үш ай

өтпей-ақ кемпешкен «жіби» бастады. «Е, бұйырғаны осы ғой. Қара жаным аман болса, өзім тәрбиелеп аламын ғой», — дегенге көшкен...

Апам жасап берген тағамды қара сөмкеге толтырып алып, перзентханаға күніне салып ұрып, екі дүркін барамын.

— Ұлымды терезеден көрсет, — деп, саған қиғылық саламын. Не керек, бұл жалпак дүниедегі әке болған жалғыз мендей-ақ «қанатымның» астына жел бітіп, ұшып-қонып жүремін. Алғаш естіп, апамды қуандырған соң, шауып барып, Шәкенді қуанттым.

Апам жиған-терген жана шүберектерін жыртып жаялық, орайтын көрпесін дегендей әзірлеп, қызу даярлыққа кірісіп кеткен. Қанша әзірлегенмен, перзентханаға апарған заттарымыз оюлы, шашақты, шілтерлі дегендей, магазинде арнайы сатылатын дүние болмағандықтан, бірі қызылала, бірі көгала дегендей, алабажақ дүние болып шықты. «Бір дұрыс дүние сатып алуға болмады ма?!» — деп, сен де айтпадың, шама-шарқымыз өзіңе белгілі, сол барымен базар ғып отбасымыздың жас мүшесін перзентханадан алып шықтық. Ең қызығы, далбаңдап жүріп, сенің аяқкіміңді алуды ұмытып кетіппін. Қайтадан баруға біраз уақыт кететін болған соң, өзімше амал жасадым. Жастық шақтың кайран ғана жарасымды аңғал да аңғырт шақтары-ай. Амалсыз өз туфлиімді саған сүйреттіріп, тамам медбибілерге күлкі болып, кішкене азаматты жалаңаяқ көтеріп, сыртқа шықтым. Оған да қабағыңды шытқан жоқсың. Біріміз жалаңаяқ, біріміз еркектің туфлиін галош сияқты ғып сүйретіп жүрсек те кішкентай балапанымызды көтеріп келе жатқан сол бір сәт қайта оралмас бақытты мезеттердің бірі еді.

Ол кезде сенің де, менің де әлі студент кезіміз, барымызды әзірлеп, кішкене немересін бағып-қағып апам отырады. Сабағымыздан, театрымыздан арып-ашып біз келеміз. Оның үстіне өнерімді шыңдай берейін және отбасына тиын-тебен бола берсін деген оймен алғашқы әрі өте жауапты жұмысым — «Қазақфильмнің» «Бір ауданда» деген фильміне де түсіп жүрген кез. Аз ғана ұйықтап, демалыс уақыты мүлде азайып жүрсе де, қабақ шытуды, әсіресе бір-бірімізге реніш айтуды білген емеспіз. Кей-кейде стипендияға дейін қаржымыз жетпей қалса, мен сенен гөрі апамнан көбірек қысылатынмын. «Әдіре қалғыр, аузыммен тістегендей ғып жеткізгендегі сенен көрген мархадамым осы ма?!» деп айта ма деген ой мазалайтын. Мен Шәкен әкейден барып көмек сұрауға ұялатынмын да арланатынмын. Сенің де ол жақтан жәрдем дәметкенінді қалай бермейтінмін. «Күні кеше үйіме тұра бер, барымды ішіп-жеп, шалқып жүре бер деген қамқорлығымды қаламаған бала едің. Енді келіп жәрдем сұрағышын мұның!» деп ойлап қала ма деген өзімізше намысқойлық қой баяғы.

Ал енді біздің жас шанырақтың қатарға қосылып, өзіміздің де қамсыз-мұнсыз болып жүруімізге дәл сол бір жылдардағы Қасым ағаның тигізген жәрдемі мен жасаған жақсылығы ерекше еді. Егер Қаскен жасаған жақсылықты ұмытар болсам, онда алдымен сенің рухың менің ұмытшақтығым үшін сұмдық ренжіген болар еді. Мен күйттай күнімнен-ақ «Кішкене көке» атандырып кеткен Қаскен ағамыз — әкеміздің туған інісі, былайша айтқанда, әке орнындағы әкеміз. Егер екеуіміздің қысылып-қымтырылмай оқу бітіруіміздің басты себепшісі кім деген сауалға екеуіміз де алдымен сол кісінің есімін атаған болар едік. Сен де, Майра, ол кісіні мен сияқты «Кішкене көке» деп атап кеттің. Екеуіннің бір-біріннің арандағы қарым-қатынасты қазақша қалыптасқан ұғыммен қайнаға мен келіннің арасындағы қарым-қатынас десем, мүлде қателескен болар едім. Одан да гөрі жақсы аға мен ерке қарындастың ағаға деген ықыласымен барынша жақсы көріп, еркелейтін едің. «Келін» деп өтірік сызылу ағамызда болмаса, «қайнаға» деп жасанды қылымсу сенде болмайтын. Әсіресе сенің қазақша әңгімең тәй-тәй басқан сәбидің қадамындай сүрініп-жығылып жатқан сол бір кездері өзінді қазақша «сайратып» қойып, мәз-майрам болып тыңдап отырғанды ұнататын еді. Ағамыз күле жөнелгенде, апам екеуіміз де қостай жөнелетінбіз. Осының өзі-ақ біздің кішкентай шанырағымыздың астындағы «ауа райын» мейлінше жанға жайлы ете түсетін. Сен болсаң бәріміздің қосыла күлгенімізге: «Сонда қалай айту керек?» — деп аңырайып қарап отырар едің. Келер жолы ол қателігінді қайталамауға тырысатынсың. Осының бәрі де мәңгі қайталана берер бір мамыражай өмірдей көрінетін. Бірақ... өмір шіркін өз дегенімен ғана жүріп, тағдыр пендесін өз сокпағына салады екен ғой...

Алғаш рет сенің операдағы басты рөлде ойнап, сахнаға шығатын күнінде Қаскеннің: «Мен бүгін ойыныңа қатыса алмаспын, Майра қалқам, — дегені бар, — бір асығыс шаруаларым шығып тұрғаны». Сені қойып, мен де бір түрлі ойда қалдым. «Сүйікті келіні үлкен өнерге, өнерге емес-ау, өмірге жолдама алатын ең бір есте қалар мерекесіндей күні бұл кісінің бара алмайтыны қалай?» деп ойладым. «Неге-неге?» деп ештеңені ұқпаған қалпыңда сен қалдың. Сөйтсе, «Менің залда отырғанымды көрсе, қысылып қалар» деген ішкі есебі бар ағамыз билетін жамбасына басып алып, өзінше құпиялап жүрген түрі екен де.

— Қанша жасырыңсаңыз да, залда отырғаныңызды сезіп қойғанмын, Кішкене көке, одан да пікіріңізді айта беріңіз, — деп едің сен бәріміз дүрсілдесіп үйге келген кезде. Әрине, оның ішінде сенің алғашқы сәтті қадамыңды «жудыру» үшін жиналған достар да көп еді. Ағамыздың: «Біздің Майражанның нағыз әнші екеніне көзім бүгін әбден жетті»,

— деген мактауы өнер сыншысының мадағынан артық болып, сені мүлде қанаттандырып жібергендей еді.

Кейіндері әр спектакльден соң екеуің үлкен өнер туралы пікірталас жасап, жер дауы, жесір дауы шешіліп жатқандай үйді бастарына көтеріп отырар едіңдер.

— Кішкене көке-ау, сіз мүлде түсінбей отырсыз, — деп сен келінге тән кішіпейілділікті ұмытып, сөзінді түйеден түскендей ғып қойып қалсаң, қайнаған да қарап отырмай:

— Қарағым-ау, мен үлкен өнеріне сын айтайын деп отырған жоқпын, бірақ өнердің қай түрі болса да, қазақы әдет-ғұрыптан бастау алып, соны жаңғыртып отыру керек, — деп пәлсапа соғар еді. — Мысалы, Қыз Жібектің тұсында бұл қазағың орыс деген жұртты көргені сол, олардың бұл дүниеде бар екенін естіп көрді ме екен? Сен «Тумай кеткір, алты аға, қайдасың, ойбай, қайдасың?» деп зарлаған кезінде көздері тұздай алты орыстың шыға келгенін қай тапқырлықтарына қосайын. Бекежанды сүйреп кететін қазақтың алты жігіті табылмағаны қызық екен?

Сен сол сәтте ағаның ескертуін мойындамағаныңмен, бұл кішкентай қателік ел сынының арқасында сахнада қайтадан қайталанбаған еді.

Екеуің естіп отырып, талай шындықтың бетін ашып, сенің келесі ойындарыңа көп көмегін жасайтын. Осындай біраз аспандап алған соң ғана жерге түсіп, қайнаға-келін абысындарша қайтадан сырласуға көшетінсіндер.

Қаскен кез келген мәселесінің түйінін шешісуге менімен емес, сенімен ақылдасқанды жөн көретін. Сондықтан ба, ағамыз бірдененің жайын сұраса болды:

— Майрамен ақылдассаңызшы, — деп өз басымды арашалап, сырт айналар едім.

Тіршіліктің қиюластыруын айтсайшы, Қаскен науқастанып ауруханаға түскен кезде құдағиы, менің енем Хадиша екеуі қатар емделді. Майра, сен екеуіміз тамағымызды екеуіне де жеке даярлап алып, күнде барып тұратынбыз. Бір қуанатынымыз, екеуі көбіне құда-құдағи болып, жарасып әңгімелесіп отырады. Ауру шіркін екеуін де мәндетіп, соңғы кездері төсекке «танып» тастамады ма?! Бір-бірлерінің халін бізден сұрасып жататындары жүрегімізге майдай жақты. Бірақ бірінен соң бірінің бізбен мәңгілікке қоштасуы, Майра, алдымен саған қатты батып еді.

Қаскеннің қазасына қатты қайғырып, көп жыладың. «Алтын тіреу — айбарым едің, ағажан» деп жылағанда, мен де, басқалар да егіліп кететінбіз. Шынында да, сен ренішінді де, қуанышынды да алдымен

сыр ғып айтар ең жақынынды жоқтап едің. «Жығылған үстіне — жұдырық» дегендей, іле-шала ананды жерледік. Өзінді қанша қатал тәрбиеледі, әкеңмен жер ортасына келген шақта бөлінісіп кетті деп ептеп кінә таққаныңмен, анасын жақсы көрмес перзент бола ма, сен де балалық парызыңды мүлтіксіз орындап, шығарып салдың.

БАСЫБАЙЛЫ БАСПАНА

Алпысыншы жылдың бірінші күнін Әшекеңнің ұлының маңдайына тұңғыш біткен бір жарым бөлмелік пәтердің шаңырағында қарсы алған қуаныштың да жөні бөлек еді-ау. Жаңа жыл кешінің қуанышынан гөрі дәл сол мереке қарсаңында үй алуымыздың, басыбайлы баспанаға ие болуымыздың қуанышы еді, ол.

— Апа, мына бөлме Мәди екеуіне кең-молынан жетеді, ал біз мынау кішкентай бөлмеде боламыз. Қонақтар келсе де бұрынғыдай емес, орын емін-еркін жететін болады енді, — деп мәз болғамыз. Кейіндері атақты боксшы болып бүкіл қазақ жастарының аузынан түспейтін, мықтылықтың үлгісіндей көрінген Әбдісалан Нұрмаханов, Райымбек, Ғабден Байдосов, тағы басқа біраз көңіл жетер жігіттер жиналып, жаңа жылды біздің жаңа шаңырақта қарсы алдық.

Жігіттер баяғы «Өсіп-өніңдер» дейді. «Үйлеріңнен қонақ кетпесін, қазандарың оттан түспесін!» — деп тілек айтады. Айтқандары келіп, осы аядай бөлмеге келмеген кісі, қалбырдағы майшабақтай тізіліп, қатар-қатар жатпаған ағайын, жолдас-жора кемде-кем сияқты.

Шәкең әкеміз үйге кірген бетте: «Е, ертең-ақ үй болып, өз отауларыңның шаңырағын көтересіңдер дегеніміз келді емес пе?» — деп ағынан жарылып құттықтай келді. Содан кейін-ақ ол кісі: «Жүріңдер, біздің балалардың үйіне барайық», — деп әрісі Мәскеуден тартып, бергісі Ташкент, Бішкек, тіпті өзіміздің Алматыдағы достарын ертіп, біздің үйге келетін. Үйлі болғанның жөні сол деп, исі ел жактың азаматын көрсем, тіпті көз таныс, жүз таныс болғандарды үйге шақырып, сенің бір шәугім шайынды бергізіп жібермесем, сұмдық күнәға бататындай көрінетін. «Қазаның оттан түспесін!» деген достардың тілеуі айнымай келді де тұрды. Қазан оттан түспеу үшін от анасының қабағы түзу болу керек қой. Сен отағасының, яғни менің көңілімді табу үшін бе, әлде туа біткен қасиетің бе, әйтеуір осындай бір ауыр сынды басыңнан кешіп едің. Қонақтарды тамақтандырып, орналастыру, одан ыдыс-аяғыңды жуып-шайып, төсегіңе

кисайғанынша түннің біраз уақыты өтетін. Апыр-ай, бүгін ойлап отырсам, сені сонша жақсы көріп, сыйлай тұра, жаны ашымастық көрсеткендеймін. Әрине, одан сен жаман болған жоқсың, тіпті күні бүгінге дейін ағайындар мен жолдас-жораларыңның өзінді аһ ұрып еске алатындары да сол қасиетіңнің арқасында ғой. Бірақ дәл қазір, күндерім мен түндерім өзінсіз өтіп жатқаннан бері ғана неге ғана Майраны жұмсай бердім, неге сөйтпедім, неге бүйтпедім дейтін өкініш көбейгендей.

МЕНІ ҚАРТАЙТПАЙТЫН АДАМ

Бірде кіші ұлым Сағи екеуіміз сапарға шықпақшы болып жолға жиналды. Апам екеуің бізді жолға әзірлеу үшін өздеріңше қам-қарекеттеріне кірісіп кеттіндер. Байқап отырсам, әркім өз баласының камын көбірек күйттейтін сияқты.

— Уақытында тамактанып жүр, жолдас-жораң қанша көп болса, көңіл де сонша мол, солардың көңілін табамын деп ащы суы құрғырды артық ішіп қойма. «Менің көңілім үшін!» деп өзеурейтін-дер көп қой бұл күнде... Жылы киініп жүр. Сағижанды көзіннен таса қылма, бала неме бірденеге ұрынып қалып жүрер.

Әрине, қай ана жолға шығып бара жатқан баласына ақыл айтпайды, айтып та жүрген ақылы, оған мән де бермес едім, екінші бөлмеден Сағиға ақыланды айтқан сенің үні естілген шақта еріксіз құлақ түрген едім.

— Уақытында тамактанып, жылы киін, суық тигізіп алып жүрерсің.

Ой, Алла-ай, екеуіңнің екеуімізді бөлектеп алып айтқан аналық ақыл-өсиеттеріңнің бір-бірінен айырмашылығы болсашы. Сен мені ұлыма тапсырар ма екенсің деп, ақыл-кеңесінді ары қарай тыңдадым. Дәл солай болып шықты. — Әкенің орамал-шұлығын уақытында жуып, өтектеп даярлап қой, білесің ғой, оның маған әбден сеніп алғаны сонша, өз басын күту де қолынан келмейтінін. Үлкен кісілердің көзінше артық-ауыс бірденелерді айтып қалып, әкенді қызартып жүрме...

Не керек, екеуі де бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай. Әрқай-сысы алдымен өз баласының камын жеп, бәйек болып жүр. Олардың бұл тапсырма-өсиеттері туралы бертінге дейін достарыма әзіл ғып айтып жүрдім. Қанша әзіл ғып айтқанмен, Ана деген ардақты атты неліктен күдірет санайтынымыздың бұл да бір қарапайым ғана мысалы болса

керек. «Ана жүрегі», «Ана мейірімі», «Ана махаббаты» дейміз, кейде, бәл-ки, ойланбай, жаттанды дүние ғып та айтамыз. Анасының жүрегін әкелу жөнінде сұмдық шарт қойған қалыңдығына оны көтеріп келе жатып, сүрініп кеткен кезде жанағы жүрекке тіл бітіп: «Балам-ай, бір жерінді ауыртып алған жоқсың ба?» дейтін тым қатыгез аңыздың ақи-қаттығына күмән келтіргім келмейді... Егер апама әлде бір құдыретті күш келіп, «Жалғыз ұлың мен келінінің есендігі жолында қалған ғұмырынды құрбан ете аласың ба?» деп сұрар болса, ол кісінің ойланбастан-ақ «Иә!» деп жауап беретініне де еш күдік келтірмес едім.

Қазақтың сорпа бетіне шығар азаматтарын жаппай халық жауы атандырып, атып, асып жатқан сонау бір зұлматты, 1937 жылдың көктемінде туыппын. Қазір төлқұжатымда жазулы тұрған «туған күні 8-мамыр» дегенге онша сене қоймаймын. Себебі ол кезде айы-күнді дәл есептеп, ертеніне тууы туралы куәлікті алып жүрген ешкім жоқ қой. Ол кездегі есеп: «Жұрт егін егуге шыққан», «Мал төлдеп жатқан» сияқты болып келеді ғой. Сол жылы туған құрдастарыма: «Біз сол азаматтардың ең нашарларының өтеуі үшін туыппыз» деп әзіл айтатынмын. Өмірде әркімнің өз орны бар, біреудің орнына біреу қайдан өтеу болсын, әрқайсымыз қал-кадерімізше халқымызға қызмет етсек болды да... Мекеніміз — Жамбылдың Сарысу ауданының «III-интернационал» колхозы. Әкемізді соғыс жалмады. Есімде қалмапты. Мені аспандатып төбесіне көтеріп, сонан соң бетінен тері тамшылап тұрған жалғыз сәті ғана. Артында қалған шешем екеуіміздің тіршілігіміз — сол жылдардағы көп әулеттің басына түскен жесірлік пен жетімдіктің тауқыметі. Осы жазбамның басында аздап тоқталып өткенімдей, жетімдік ерте жеткізіп, ерте пісірді.

Енді-енді қабырға қатып, бұғана бекіп, колхоздың егініне қол орақпен көмектесуге жарап қалған кезімде шешемді сонау жер түбіндегі Новосібірге қарағай кесуге жіберді. Бір дүркін барып қайтса жөн-ау, ондай ұзақ сапар жыл сайын қайталанып, оны да, мені де әбден запы қылды. Әбден қажығаны сонша, соңғы жолы Новосібірден қайтарында колхозға соқпай-ақ Кентау жактағы ағайындарын сағалап, тартып тұрыпты. Колхоздың бар «жақсылығы», алатын еңбегіне дейін бір құдайға тапсырып, Кентаудағы наубайханаға жұмысқа да орналасып алыпты. «Қалалы жерде тұратын болдым» дейтін бала көңіл алып ұшқаны сонша, қуанышымда шек болған жоқ. Оның үстіне орақ орып, пішен шапқаннан, келі түйіп, диірмен тартқаннан құтылармын-ау дейтін ішкі есебім де жоқ емес. «Сегізінші сыныпты оқып тауысты» деген қағазды қолыма ала салып, бала күнгі достармен кимай қоштасып, Кентау қайдасың деп тартып тұрдым.

Шешем екеуіміз өз еңбегіміздің жемісін жеп, камсыз-мұнсыз,

шүйіркелесіп, шүңкілдесіп дегендей, бір рахат өміріміз сол оныншы сыныпты тәмәмдап, тіршіліктің бұралаң жолына түскенге дейінгі аралықта өткендей. Болашақтағы келін жұмсап, немерені еркелету жөніндегі шешемнің ұлы армандары, міне, сол бір жылдарда көбірек айтылатын еді.

— Балам, мені қойшы, екі қолға — бір жұмыс, өз жанымды сақтап қана қоймай, сені әрі қарай оқытуға да шамам келер. Оқымаған кісілердің адымы тұсалған аттай алысқа бара алмайтынын көріп жүрсін ғой, — деп, апам аттестатты қолға алған күні-ақ әрі қарай оқуыма рұқсатын берген.

— Әдіре қалғыр, мені ағаш кесуге жіберген безбүйректердің өзін жұмсайтындай бір белжемді оқудың шаужайына бір-ақ жармассаңшы, әйтеуір!

Ол кезде қай оқудың «белжемді», қай оқуды тауысқанда бастықтарға бастық болатынымызды қайдан білейік, әйтеуір, ауыл балаларының сорабына ілесіп, Алматының малдәрігерлік-зоотехникалық институтына түсе алмай, сүрініп қалып, елге қайттық... Бәлкім, сол жолы сүрінбегенде, осы кезде пілдей бір мал маманы болып, шешем айтқан арманның бір шетіне жетіп те қалатын ба едік, кім білсін...

Оқуға аттанғанға дейін қала тіршілігіне үйрене алмай, шешемді бажылдатып ауылға, Сарысу қайдасың деп қашқаным да бар. Өзің достыққа адалдық мінез көрсетсең, қала баласымен де достасуға боларына көз жетті. Сейдахан, Райымбектерді таптым, менің Кентаудай қаланың тіршілігіне бастығып, байырқалауыма солар себепші болды.

«Сені де оқытуға шамам келеді» дегенмен, ол кездегі шешемнің азғантай қаржысы менің Алматы асуыма, әрине, жетпейтіні бесенеден белгілі. Бұны білгендіктен де, аттестатты ала салып, бірер жыл жұмыс істеп, жол кіремді, оқуға түскенше тамағымды өзім тауып алармын деген ішкі есебім де жоқ емес еді. Оның бәрін шешемнің жанағы сөзі бұзған.

— Апа-ау, қалаға барып оқу іздерліктей жағдайымыз жоқ қой, бірер жыл жұмыс істейін, — дегенімде, өзінің ол жайды бірер жылдан бері ойластырып жүргенін айтқан. Сөйтсем, «ойластырып жүргені» еңбегіне тиген аз ғана ұнын бірер жылдан бері уыстап болса да жинай береді екен ғой. Сол ұнды базарға шығарып, жолымның шығынын айыруым керек екен. Бірге оқыған достарымның бірі — Шымкент, бірі — Жамбыл, бірі — Алматы барамыз десіп күпініп жүргенде, «мен ешқайда бара алмаймын» деудің өзі жетімдігінді мойындағандай, өз ұнжырғанды өзің түсіргендей бір күй екен. «Бірер жыл жұмыс істеймін» деп күпінгеніміз жайына қалып, жеме-жемге келгенде бір қап ұнды базарға

шығаруға тура келді ғой. Әйтеуір, ұялсам да жалғыз емеспін, жанымда сенімді дос Райымбек бар. Қас қылғандай сол күні қатты жел тұрып, диірменшіден бетер екеуіміз де ұнға аппақ болып боялды. Бір жағынан бірге оқыған қыздар көрсе танымайтын болды деп екеуіміз қуанған боламыз...

Шешемнің, ойлап отырсам, көрген қызығы өте аз екен, әсіресе уылжыған жастық шағында жесір қалып, жар қызығын да көріп, қарық болмапты. Әкей қан майданға аттанғанда, шешеміз бар болғаны жиырма бір-ақ жаста екен ғой. Ой, Алла-ай, қандай өкініші мол өмір еді... Тағдырдың ол тауқыметі аз болғандай, соғыс аяқтала бере шешемнің шыбын жанын отқа да, суға да салып асырап жүрген үш бірдей құлынының екеуінен, үйелмелі-сүйелмелі қос қарындасымнан бір-ақ күнде айырылып қалды. Соғыс лаңы таусылғанмен, ел іші әлі белін көтере қоймаған, жоқшылық, түрлі індеттің жайлап тұрған тұсы. Өзі аш құрсақ балаларды қызылша ауруы келіп иектеді.

Шетінейтін күні үлкен қарындасым Нұриләнін: «Апа, ағатайымның қасына кішкене ғана жата тұрайыншы», — деп, сүйретіліп келіп, жанымға аз уақыт жатып, мойнымнан тас қып құшақтап алғанын қалай ұмытайын. Жемір заманның кішкентай, тіпті тәтті тіршіліктің дәмін де татып үлгірмеген періштенің жалғыз ағасы — менімен қоштасқан түрі екен ғой. Содан соң шешесіне: «Сорлап қалдың-ау, байғұс!» — деп өз қазасына өзі көңіл айтқандай болды да, көзін мәңгіге жұмды. Одан соң көп кешікпей одан кіші Балқия да әпкесіне «ілесіп» кете барды.

Осыншама қасірет-қайғыны бір адамның иілмей, бүгілмей көтеруі, қалған жалғзын жеткізу үшін арпалыс күреске түсуі тек Ана қолынан келер құдірет қой деп ойлаймын...

Кейде, Майра, сен екеуіміз ұсақ-түйек бірдеңеге келісе алмай жатсақ, апам міндетті түрде сен жағына шығып, мені алдына жығып беретін.

— Әне, апам әділін айтты, — деп сен айғұлақтанар едің.

— Екеуінді білемін ғой, о бастан-ақ ым-жымдарың бір, — деп мен өтірік өкпелеген боламын. Әрине, екеуіңнің, ене мен келін арасында көп бола бермейтін керемет татулықтарыңды іштей қолдап тұрып, солай дейтінмін.

— Ой, жаман немелер сол, түкке тұрмайтын дүниені кісі дау қыла ма екен?! Ал, ұлым, сен біздің Майрашпен жерер жерінді білгенде ғана даулас, — деп апам отырар еді. Сондықтан ба екен, өзінді жоқтап жылағанда:

*Періште боп келіп өмірге,
Періште болып кеттің-ау!, —*

дегенде, жыламайтын бір кісі қалмас еді. Оның бұл сөзінің бір қателігі жоғын білетін менің де бүкіл іш құрылысым езіле егілемін...

Данғарадай үйде екеуіміз ғана қалған тұстарда шешенің көңілін көтермек болып, ананы-мынаны әңгімелеп айтқан боламыз. Жұмысымыздағы сәл ғана табыстарымды үлкен бір қуаныш қып жеткізуге тырысамын. Ондағы ойым, оның көңілін аулаған түрім. «Е, жаксы болған, қарғам!» — деп, ол да күлген болады, менімен бірге қуанған болады. Оның да өзінше менің көңілімді аулаған түрі. Екеуіміз де тіршілік сахнасында бір-біріміздің көңілімізді аулап, «ойнап» отырғандай көрінеміз. Ал шындығында, оның да көңілінде бір-ақ уайым, ол — жан жайлауынан жоғалтып, қапияда адастырып кеткен сенің бейнең. Менің де жанымды жеген бір-ақ қасірет, ол — тағы да сенсің. Сөйтіп отырып, апам екеуіміз де тіршіліктің уақ-түйегімен бір-бірімізді алдаған боламыз. Ақыры шындығына көшемін.

— Апа, — деймін ондайда, — қанша үнсіз жоқтап, іштен тынғанмен, енді екеуімізге Майра жоқ. Оған екеуіміздің де сеніп, тағдырдың ісін мойындауымыз керек. Менің ендігі сүйенішім де, тірегім де жалғыз өзіңсің! Маған жаның ашыса, үнсіз егілгенінді қой! Бір уақыт серпіліп, бүгінгі тіршілікті күйттейік.

Тым болмаса араға жыл түспей уайымың қайдан қойсын, жұмыстан келгенде кей күндері көзінің аясы қызарып тұрады. «Балам, әптектен көзге тамызатын бір дәрі болса ескерші, ауырып жүргені», — дейді. Неден «ауырып» жүргенін мен білмейтіндей-ақ. Таңертең орнынан тұрған соң, сені түсінде көргенін айтып, жорып отырады. Әрине, рухыңның бізге риза екенін, аруағыңның бәрімізді де қорғап, қоршап жүргенін айтар еді. Мен де түнде көрген түсімді жорытамын. «Майра екеуіміз бір вагонның ішінде келе жатыр екенбіз, Майра тіршілігінде жаксы көретін бір құрбысымен мәз болып, мен туралы бір әңгіме айтып отырады. Мен болсам жартылай ашық есіктің сыртында екеуінің әңгімесін тындап тұрамын. Майра тіршілігі кезіндегідей менің қылықтарымды күлкі етіп айтқаны болмаса, өзімді мақтап отыр екен деймін. Оның өзіме деген шексіз көңілі үшін бойымды бір мақтаныш кернеп жатып, оянып кеткенім», — деймін.

— Әнеки, аруағы саған риза болып жүрген ғой, құлынымның бала-шағасы жаксы, іләйім жаксы болар, менің де түсімде құлыным үнемі күліп, жайрандап жүреді, — деп жориды.

— Күліп жүретіні — моласының басын тазалап, гүлін жайқалтып өсіріп отырғанымызға қуанатын болар. Одан аяйтын ештеңем жоқ, ұрпағы ұмытпастай ғып ескерткішін де қоярмыз, — деймін. Апам осының өзін медет көріп, шынымен-ақ бір сергіп қалады. Ширақ

қимылдап, маған шай даярлауға тырысады. Кейде мен де қолды-аяқты бала сияқты лып етіп барып шай қоймақ болсам, соңымнан қуа жетеді.

— Қой, балам, онысы несі?! Жасыма жетіп отырғаным жоқ, өзім-ақ асыңды әзірлеп беруге шамам жетеді ғой, — дейді. Ол кісі маған қандай тағам әзірлеп қойса да:

— Тү-у, апа-ау, өзің баяғыдан неғып байкатпай жүргенсің? Әзірлеген тағамың күн сайын бірінен бірі өткен дәмді болып барады ғой, — деп мақтаймын. Кейуана соған да мәз болып, бар өнерін салуға тырысады. Бір күнгі жасаған асын келесі күні қайталамай, өзінше «ізденгіш» болады.

— Майраштың әзірлегеніндей қайдан болсын, дегенмен соған ұқсас деп ішсең ас болады, — деп күліп қояды.

Осының бәрін айтып жатқаным — шешемнің бұл кездері ұл мен келіннің рахатын көруді армандауға негізінің толықтығын және ол рахатын тым келте болса да көре қалғанын айтпақпын да. Өзі жалғыз ұл, өзін аузымен тістегендей ғып, өмірінің біраз ыстық-суығын көріп жүріп жеткізсе, содан кейін сол жалғызына байланысты барлық жақсылықты армандамай қайтсін.

«А, құдай, дегеніме жеткіздің бе? Енді осы екеуінің тілеуін тілеп, шайларын қойып, тосып отырсам, одан өткен тілегім жоқ», — деп етегіне сүрініп, Алматыға келгенде, маған әбден қартаюға тақаған адамдай көрінер еді. О, тәуба, сол кезде қырықтан да аса қоймаған кезі екен ғой. Бар ниетін, бар тіршілігін біздің жолымызға бағыштап, ерте қартаюға әдейі даярлық жасағандай көрінеді де тұрады...

Сөйткен шешем екеуіміз үйде онаша қалған тұста менің есіме сол бір жылдар түсе береді. Балалар, немерелер — өз «базарына» бара жатқан жандар. Өздерінің тіршіліктері, күнделікті күйбең шаруалары бар, әй, осылардың көңілдерін аулап отырайықшы деп ойлағандарымен, оны жүзеге үнемі асыру жастар үшін онай емес... Ойлап отырсам, қазіргі кезіміз бен сол бір шағымыз соншалықты ұқсас еді, ұқсамайтыны — екеуіміздің де ол кездегі күтеріміз алда еді, апам өзіне шақтап пішілген пешенесін ортайтқан тұсы болса да, қалған тіршілігін менің ертеңіммен байланыстырып, келер күндерінен жақсылықтар күтетін. Менің болса болмаса да өзім әлі басына көтерілуді бастап та үлгірмеген тіршілік биігінің төбесіне жетер шақты асығыс армандайтын албырт шағым. Сондықтан екеуіміз базарға бара жатқан жолаушы іспетті едік. Енді екеуіміз де шығар биігіміздің басына шығып, теріп жейтін нәпакамызды теріп жеп, аларымызды алып, берерімізді беріп дегендей, сол базардан қайта оралып келе жатқандаймыз... Содан да болар, осы бір күй өзімнен гөрі апама қатты батады-ау деген ой қажайды мені.

Байкайсың ба, Майра, тағы қайталап айтайын, біздің отбасының қызығын, әсіресе апам екеуіміздің жүзіміздегі шаттықты өзінмен бірге алып кетіп отырсың ғой сен.

Ақын Қайрат: «Анасы бар адамдар ешқашан қартаймайды» дейді. Тауып айтқан. Мен де өзімнен гөрі мұны басымдау анам тұрған кезде қажығым, қартайғым келмейді. Сондықтан да ол — мені қартайтпайтын киём. «Мұны басымдау» дейтінім, оның өзі үшін уайым жемесіне көміл сенемін, өйткені өзінің бейнеті де, зейнеті де мөлшерлес бар ғұмырын Майра екеуіміздің ертеңіміздің бодауы үшін беруге о бастан-ақ даяр екенін білемін. Майра, саған қанша шырылдағанмен, сені ажалдан арашалай алмады. Ендігі мұны — менмін, менің бүгінім ғана емес, ертеңімді уайымдайды. Майраш, сенің орныңа басқа біреуді елестетіп көрудің де ол кісі үшін азап екенін де пайымдаймын...

ЕКЕУІМІЗГЕ ЖАЛҒАС БОЛҒАН ЕКЕУІ

Тағы бір шындықты айтайын, өз үйіміз-күйіміз болғанмен, екеуіміз де студент болғандықтан, баламызды бағып, сабағымызды оқып, баяғы ағылып жататын қонақтарымызды күтіп, шығарып салып жүріп, тағы бір сәбилі болу деген сені біржолата тұралату деген сөз еді. Қазір бір атбайлар отауымның иесі болып отырған сол ұлымнан, келінімнен ұят болса да айтайын, «Оқу бітіріп, ес жиғанша сәбилі болу жайын кідірте тұрсақ қайтер?» — деген бір ойдың келгені рас. Онда да бір сенің қиналып қалмауыңды ойлағандықтан. Содан да әншейінде қонақшыл, қонақтың көзінше «нағыз еркек» болып орнымнан қозғала қоймайтын, қозғалғым келгенмен, жаман намыс жібермейтін басым үйде ешкім жоқта қолымнан келгенше шаруаңның бір жағынан шыққым келетін. Тым болмағанда Мәдиді көтере жөнелу сияқты шаруа тым қиындық туғыза қоймайтын, әрі жолдас-жораның бірі көре қалса да баланды көтергеннің айыбы жоқ қой... Сөйтіп, бір тиынымызды екеу, екі қолымызды төртеу ете алмай сүрініп-жығылып жүрген тұста сенің аяғыңның ауырлап қалуына байланысты «Не істемек керек?» дейтін мәселенің туындағаны рас. Ол перзенттің дүниеге келуі сенің бітіргелі отырған оқуыңды кешеуілдете, оның үстіне күнделікті өмірді де күрделендіре түсері сөзсіз еді.

Өзіңмен ақылдастым. Сен не істерінді шеше алмай тұйыққа тіреле бердің. Шарана болса да, қандағы әлі жансыз жаратылыс ең алдымен ана үшін қымбат болуы керек қой. Сен болашақ ұрпағыңды қалай да қорғауға барынды салдың. Мен өзін үшін бір-екі жыл үзілістің қажет-

тігін, әйтпесе оқудың да мәні кетіп, өзіннің қос бірдей нәрестемен мүлде жүнжіп кететінінді басып-басып айттым. Іштей қиналсаң да, менің көңілім үшін сол бір ауыр әрекетке тәуекел еттің. Мен ауыр деп айтуға аузым бармай отырғанмен, қазіргі жастар апталап кезекке тұрады дейтін дәрігер көмегі арқылы болашақ өмірді тоқтату сапары болатын.

«Шіркін-ай, болашақта бір мықты азамат болып өсетін жан иесі болса, обалына қалатын болдым-ау» дейтін бір мазасыз ойдың мені де иектегені рас. «Әй, жаспыз ғой әлі, кейін жағдайды түзеп алған соң талай сәбидің әке-шешесі болармыз» деп, өзіме өзім тоқтау айтамын. Сен де мен сияқты әртүрлі оймен арпалысып келе жаттың ба, әлде болашақ ұрпағымыздың бұл күнде дыңдай жігіт, өнерімен халқына танылып қалған ұлымыздың көрер жарығына себеп болды ма, сен қарап келе жатып-ақ тайып жығылдың да, аяғыңды сындырып алғаның. «Байтал түгілі бас қайғы» дегендей, «Жедел жәрдеммен» өзінді ауруханаға жеткіздік. Сенің аяғыңа гипс салып тастады, одан сүйегің біткенше біз ойлаған істі жүзеге асыруға болмайды екен, сен жазылып шыққан кезде уақыт өтіңкіреп кетіпті. Сөйтіп, баламыздың жарық дүниені көруіне сол бір жағдайдың тіпті құдайдың өзі көмектескен еді.

Уақыты толғанда, бір күні сені толғақ қыссын. Үйде Рахметбай досым жатқан. Екеуіміз құстай ұшырып ала жөнелдік.

— Әй, мен өмірде ақжолтай, ақ тілеу адаммын. Сондықтан өздеріңнің көңілдеріңнен шығатын бір ұл табарсың Майра! — деп Рахаң бөжіп келе жатқан. Өзі қиналып әрең келе жатқан сенің сүрініп кетіп, тағы да етпетіңнен түспесің бар ма! Бала кезінде тұсауың кесілмегендіктен бе, кереметтей сүріншек едің-ау. «Әй, тағы да жұрт көзінше етпетіңнен түсіп жүрерсің, менен тас қып ұстап ал», — дейтінмін үнемі. Екеуіміз бірдей екі жағында келе жатып, оның үстіне өзінді толғақ қысып келе жатқанда жығып алғанымыз ұят-ақ болды. Ұятын қойшы-ау, әйтеуір өзіңе, балаға зақым келмегенін айтсаңшы.

Ертеңіне дүниеге Сағиды әкелдің. Бұл — 1961 жылдың он сегізінші шілдесі болатын. Күні кеше ғана қу тіршілік қуыра берген соң, теріс ойға барғанымыз есте жоқ. «Ұл туды» деп, Рахаң екеуіміз та-мам ағайыннан сүйінші сұрап, жолдас-жорамен «шайқауға» кірістік.

— Көрдің бе, мен ақжолтаймын дедім емес пе, енді осы ұлыңның бір мықты азамат болары сөзсіз, — деп Рахметбай дүрілдейді.

— Саған тартса, онша мықты бола қояр ма екен? — деп Әнуар, Райымбектер әзіл айтады. Кейін Сағи өз жолымды қуып, өнер институтына түскенде, одан кейін Әкем театрына қызметке тұрғанда да Рахаң өз сөзінің айна-қатесіз шындыққа айналып келе жатқанын

айтумен жүрді. Тіпті Сағиға: «Мен сенің өкіл әкеңмін, айтқанымды екі етуге хақын жоқ» деп, магазинге жиі жұмсап жүргенін талай көрдік...

Мәди мен Сағи үйелмелі-сүйелмелі болып тетелес өсіп жатты. Аралары екі жасқа жетер-жетпес. Біресе ана шаруа, біресе мына шаруа деп жүріп, уақыт шіркінді өткізіп алыпты. Апам жазғанның бекер обалы қане: «Әй, мына екеуін де асырап, сақтаған мен. Сендерге түскен ауыртпалық болған жоқ. Қайсыбіреулер сияқты дүниеге келер ұрпақтың жолын байлау деген не деген сұмдық?» — деп, ренішін білдіріп-ақ жүрді. Сол бір кездегі қала қазақтарын жайлаған «бір бала аздық етеді, үшеуі көптік етеді, екеуі жетеді» деген оспадарсыз керітартпа пиғылдың жетегінде жүріп, уақытымызды біз де өткізіп алып, өкінген жай бар...

Апам айтса айтқандай, сен екеуіміз сол кісінің арқасында екі ұлдың тәрбиесімен қиналған кезіміз болған емес, ерте келеміз, кеш келеміз — екеуінің киімі таза, тамақтары тоқ дегендей, бізді қажет қылмай-ақ жетті. Олардың әр туған күндері — бір-бір той, бала бақшасына барулары — бір той, мектепке баруы, болса болмаса да, — үлкен оқиға болып аталып өтетін. Әсіресе әке шіркіндер сыртынан тойлап жүре бергенге мәз болады екенбіз ғой. Балалардың үйдегі тәрбиесі негізінен апасының, сырттағы қамдары сенің мойнында болыпты. Бүгін бәрін де есіме алып отырсам, әке болып, біреуін бала бақшаға жетелеп, біреуінің мектебіне барып, оқуларын біліп, ата-аналардың жиналысына да қатысып көрмеппін. Тіпті институтқа қабылдау емтиханын тапсыру сияқты аса жауапты кезендерді де түгелімен өзіне сеніп тапсырып, ұлдардың табысын сырттан ғана малданып жүріппін. Бір жақсысы — екі ұл да бетіме қарсы келіп, артық уәж айтып көрген емес, әйтпесе, «Әке, қай тәрбиенің өтіп кетіп еді?» десе, айтар сөз таба алмастай екенмін. Мен сөйтіп жүріп-ақ балаларға тым қатал болатыным да, сен мейлінше жұмсақ болдың. Екеуіміздің ортамызда нағыз «Қоңыржай белдеу» болып, кемшілігімізді толықтырып жүретін баяғы апам. Екеуіміздің балаларға деген қарым-қатынасымыздың екі түрлі, тіпті екі қиырда болуының өзі ұлдарымыз үшін керемет пайдалы болды-ау деп айта алмаймын. Әрине, екеуі де «Ұлын қайсы?» десе, «Мынау» дейтіндей-ақ болып өскендей. Жағымсыз, жат қылықтарын көрсеткен де емес, тек қана екеуінің өмірге деген көзқарастарында айтарлықтай айырмашылық бар, тіпті мінездерінен екеуімізге ұқсас жайларды аз байқайтындаймын. Олардың сәл қия басқан еркелік қадамдары болса, сен менен жасыруға тырысып едің. Әрине, бұл да барлық ана атаулыға тән қасиет қой. Бәлкім, өз замандарының ағымы солай, бәлкім, біздің тәрбие саласында жіберген кемшілігімізден болар, біздің балалық

шақпен салыстыруға еш келмейтін қамсыз-мұңсыз, тым-тым бейғам болып өскендей көрінеді. Қалай десек те екеуі — екеуіміздің атымызды болашаққа жеткізер алтын көпір. Содан да бала — ғұмырдың жалғасы...

Егер балалардың іс-әрекеттері көңілден шықпай жатса, амалсыздан өзіңнің балалық шағыңмен салыстырады екенсің. Әрине, соғыс жылдарындағы жесір әйел өсіріп жатқан жетім ұл мен ішкені артында, ішпегені алдында тұрған, әке-шешесі қасында, ол аз болса, әкенің қатқыл сөзінен қорғап отыратын апасы да қасында отырған балалардың тіршіліктерін, өмірге көзқарастарын салыстыру еш қисынға келмес шаруа екенін де жақсы білемін. Дегенмен де еңбекке баулу, өмірдің қадір-қасиетін бағалай білу сияқты адамзатқа тән тәрбие-тәлім атаулының талабы бір болуы керек қой... Қайта-қайта жастық шағым туралы қирағаттай бергеннің оқушы үшін түк қызығы болмауы мүмкін, дегенмен үлкен кісілер әрдайым өзгеге ақыл айтарда: «Біз сөйтетін едік, біз бүйтетін едік» дегенді жақсы көреді ғой. Сондықтан менің балаларым ғана емес, барша жеткіншек біз сияқты әкелерінің өмір жолдарын, әсіресе тәлім-тәрбиенің іргетасы қаланар балалық шағын біле жүрсе артық та болмас...

БАЛАЛЫҒЫМА БАРЛАУ

Қол орақпен бидай оруға шамам келмегендіктен, көп ештеңені мандытпадым-ау деймін, қырманбасы шантаспен астық бастыратын өгізге мінгізіп, «қызметімді» бір табан өсірді. Өкініштісі, өгізі түскірге өзім мініп, өзім түсе алмаймын. Қырманшы шал көтеріп мінгізіп жібереді. Әрине, «Кісідегінің кілті аспанда» дегендей, қалаған уақытында барып, бұта-қарағанды айналып келу үшін де біреуге тәуелдісің. Сонан кейін мың салсаң бір баспай, мәң болып қыбырлаумен шантасты сүйреген көк өгіздің үстінде екі аяғыңмен жануардың бүйірін қытықтаумен сағаттар бойы отыра бересің. Ал өгіздің арқасынан жерге түскен бетте жана аяқтанған бота сияқты тәлтіректеп, жығылудың аз-ақ алдында тұрасың. Басың айналып, өзің де мәң болып, көпке дейін ес жинай алмайсың. Ал «Ертең тағы да көк өгіздің үстіне мінемін-ау» деген ой басына келген бетте екі қолыңды төбене қойып, басың ауған жаққа безіп кеткің келетін. Мені қойшы, ақыл-есі бар жан иесімін ғой, көк өгіздің өзі де бір қырманды жүз рет, мың, пәлен мың рет айнала бергендіктен миғұла болып кеткен, онсыз да миғұла жануар қаншама шабан болса да, жердің құртындай болып

келе жатқан мені көргенде жаналғышы келе жатқандай мүйізін шайкап, берекесі бек кететін. Малды да, жанды да қажытып болған сол бір жылдар еске түскенде, әлемге әйгілі Шыңғыс Айтматовтың «Жәмила» повесі мен «Ғасырдан да ұзақ күн» романын, тағы басқа сол жылдардың шындығын жазған шығармаларын оқығанда, бәрін де менің өмірімнен алып жазғандай болып, толқып отырамын. Жазушының мықтылығы да сонда шығар. Және мен ғана емес, мен сияқты жүздердің, мыңдардың дәл осылай қабылдарына кәміл сенемін.

Мектепке алғашқы барған сәттің өзі ұмытылмас бір оқиға еді. Оқуға соншалықты ынталы едік. Оның бірнеше себебі бар болатын: біріншіден, оқып адам болсақ, мынау бейнетті тіршіліктен құтыласың, өзін ғана емес, шешенді де құтқара аласың, екіншіден, ең тура мағынасында айтқанда, төрт-бес сағат мектепте болу — сонша уақыт ауыр бейнеттен құтыласың деген сөз, оның үстіне, дер кезінде иін қандыра алмаған ойын атты бала жанының ең қымбат қажеттілігіне аз уақыт болса да мүмкіндік болатын еді. Қарапайым ғана шатырсыз тоқал тамнан салынған мектеп үйі дүниедегі ең зәулім, ең сәулетті ғимарат болып көрінетін. Менің де апам тігіп берген шүберек бокшама қағаз-қаламымды салып алып, мектептің босағасынан алғаш аттаған сәт... Сірә, өмірімде сондай салтанатты сәтті, ғажайып мекенге алғаш қадам басқан кездегі жан толқынысын басымнан өткізіп көрмеген болармын. Бұрынғы бұлынғыр тіршілік артта қалып, ең бір жарқын болашақ осы мектептің табалдырығынан басталғандай сезімде тұрдым. Қазіргі белгілі әнші Амангелді Сембиннің жақын ағалары Донда Сембин ағай мектеп директоры болатын. Қатты сыйлап, қатты қорқатын едік. Былайша айтқанда, біздің Сталин сол кісі болатын. Әрине, ол қатал болып ешкімнің басын жарып, көзін шығарғанын көргеніміз жоқ, тіпті даусын көтеріп біреуге ұрысқанын да есті-меппіз. Алайда оқушыларды былай қойғанда, тіпті мұғалімдердің өздері ол кісі келе жатқанда бас киімдерін шешіп сәлемдесетін. Бәлкім, соншалықты кісілігінен, бәлкім, өзін өзгеге сыйлата білетін ерекше қасиетінен... Кейіндері институтты бітіріп, тіпті жұрт тани бастаған тұсымызда да ол кісіні көргенде баяғы кезіміздей бас киімді жұлып алып, сәлемдесер едік. Сексенге тақап қайтыс болған кезде бүкіл ауыл ғана емес, ел болып құрметтеп, соңғы сапарға шығарып салды. Бойымызда азғантай болса да кісіліктің жақсы қасиеті болса, бәлкім, сол ағалардың жылдар бойғы ерен еңбектерінің нәтижесі шығар.

«Жұт — жеті ағайынды» деген ғой, сол бір жоқшылық пен аштық жайлаған жылдардың қысы да төтенше қытымыр болғандай. Арамыз

төрт жас Аскарәлі деген немере ағайымыз бар. Бір жарғақ шалбар мен жаман тон екеуімізге ортақ. Түске дейін сол тонды мен киіп мектепке барсам, түстен кейін ол киіп баруға тиісті. Сондықтан да мен жарғақ пен тонды кешіктірмей үйге жеткізуім үшін басқа балалар сияқты жолда аздап сырғанақ тебуге немесе асықпай қыдырыстап келуге хұқым жоқ. Бір күні балалық жасап, кішкене кештеу келгенім үшін тоң мінез, кейде шектен аса қаталдау Аскарәліге тұмсығымды бұздырғаным бар. «Өкпеге тепсең де бауыр кетпес алысқа» деген емес пе, бәрібір көріспесек сағынысып тұрар туысканбыз. Бала-шаға ерсілік-қарсылы барысып-келісіп дегендей араласып жатады. Екеуіміз ортақ жарғақ пен ортақ тоннан бертінде ғана құтылдык. Енші алып бөлініп шыққандай мен үшін ойда қалған ең бір үлкен оқиға — жетінші сыныпқа келгенде ғана басыбайлы шалбарға ие болуым еді.

Ол шалбар мен тонның жайы ғой, ең қиыны аяқкиім мәселесі еді. Болса болмаса да жаз, күз деген маусымдар кезінде «құрым етік» киесің. «Құрым етік» деп отырғаным, ол кездегі балалар жердің сызы кете жалаңаяқ жүргеннен, қар бір жауғанша аяқкиім көрмейтіндіктен, табаның ұсақ-түйек шөңге кіре бермейтін, тас батпайтын түйетабан сірнеге айналады да, жіліншігінді тізеңе дейін қап-қара болып жабатын — күс. Аяғынның жарылып кетіп, су тисе болды ашып, жанынды көзіңе көрсететіні болмаса, жылы маусымдарда сол «құрым етікпен» тарта бересің. Уайымның көкесі күзгі сылбыраннан бастап, көктемгі лайсанға дейінгі кезеңде көбейеді. Бір жаманы, көктемде сүртіп, тазалап, «күз түскенге дейін тышқанның тісінен аман болып тұр» деп, тығып қойған етігіңмен күзде табысқан кезде не былғарысы кеуіп қалғаннан, не аяғың өсіп кеткендіктен сыймай қалып, кесел болады. Сондықтан аяқкиім алу саясатында екі-үш жылды есептеп барып, кемінде үш-төрт размерін артық етіп алады. Әрине, ол жаңадан аяқ-киім алатындардың істейтін қулығы, ал біздерге ағайындар-дың аяқтарына сыймай қалған етіктер ғана бұйыратын.

Ұмытпасам, алтыншы-жетінші сыныптың бірінде оқып жүрген кезім. «Әлі де етіксіз жүре тұруға болады ғой» деген жаман оймен күздің қара суығы соғып тұрған бір күні мектепке күндегімдей жалаң аяқ тартып кеткенмін. Бір-екі сағаттан соң жапалақтап қар түсіп, тізеден болып басып қалсын. Әкесі бардың әкесі, шешесі бардың шешесі, көпшілігінің аталары арнайы келіп, балаларын ат, есектеріне мінгестіріп, мектептен әкетіп жатыр. Көзім жасаурап, аяғын үсіткен тауық сияқты парта үстінде қонақтап мен отырмын. «Оу, мынаның келетін ешкімі жоқ еді-ау, жетімекті үйіне жеткізіп тастайыншы» деген бір пенде болған жоқ. Ауыл адамдарында ол заманда соншалықты

тасбауырлық бола қоймайтын еді, шамасы ешқайсысы байқамаған болса керек. Шынында да, менің артымнан келетін ешкім де жоқ еді. Жоғарыда айтқанымдай, шешеміздің Новосібірдің қарағайымен алысып жүрген кезі. Бар сүйеніш етіп жүргенім әкемнің үлкен ағасының зайыбы — Алтынкүл деген шешеміз бар. Бәрімізді тәрбиелеп, киім-кешегімізді жуып дегендей, аналық ықыласынан шетқақпай қылмай жүрсе де, ол кісінің мектепке мені іздеп келіп, алып қайтатын жағдайы жоқ болатын.

Жалаңаяқ қар кешемін деп үсіп өлетін емес, иен мектепте жалғыз өзім қалып-ақ қойғаным. Бірте-бірте қараңғы үйіріліп, айнала, тіпті жаңа жауған қардың өзі де көз алдымда тұрған тақтаның түсіне боялды. Көзге түртіп алса түк көрінбейтін соқыр қараңғылық. Андасанда ғана терезеден жымың қағып, алыстан оттар көрінеді. Одан басқа көз тірер ештеңе жоқ, жанарыңды ашып отырсың ба, жоқ жұмып отырсың ба, бәрібір, қазанның түп күйесіндей қараңғылық. Өзім қозғалған кезде естілер партаның әлсіз сықырының өзі қорқыныш үрей шақырады, сондықтан орныннан қозғалу да, даусыңды шығару да — ерлікке пара-пар әрекет. Айнала қаумалап жүрген «жын-шайтанға» өзінді менмұңдалап, ұстап берумен бірдей. Аш қарның шұрылдап, тамақ сұрап есті алса, кірпіктер айқасып, ұйқы шақырып, жанды қинайды. Қуырған жүгері талқанның иісі мұрынға келетіндей. Апырай, кісінің қарны ашқанда піскен ет, қуырдақ, болмаса бауырсақ сияқты ас атауларының төрелерін емес, өзіңнің күнделікті қорек етіп жүрген асыңды ғана ойлайды екенсің ғой. Көзім ілініп кетсе-ақ болды, жан-жағымнан неше түрлі құбыжықтар анталап келе жатқандай елестейді. Қойшы әйтеуір, бұл өмірімдегі ең бір ауыр да азапты түнді сөйтіп көз ілмей-ақ, ұйқы жаумен алысумен өткіздім. Бірақ осы бір үрейлі түн ертерек есейіп, тезірек ес жиюыма бірден-бір себепші болғандай. «Әй, бәлем, осыдан жаным қалса, жақсы оқып, азамат болармын-ау, апамды да, өзімді де қу жоқшылықтан шығарсам-ау» деген алғашқы бір естияр арман сол түннен бастап бойыма біржола қоныс тепкендей. «Сонан соң екі-үш аяқкиімді алып қойсам-ау» дейтін пендешіл қиял да кимелеген. Қызық, осы кездері жер-көкке сыймай жататын ескі аяқкиімдерді қоқысқа тастайтын кезде сол бір бала кездегі қиял есіме түсе береді...

«Көркем әдебиетті бала кезден оқып өстік», — десем, өтірік айтқан болар едім. Әдеби кітаптар дегенің қолға түсе бермейтін. Түсе қалса, жабылып оқып, түте-түтесін шығарар едік. Біздің «кітабымыз» — фольклор, яғни ауызша айтылатын ертегі, дастандар. Кітапты қойып, жазатын дәптер де тым тапшы. Ескі газет, басқа да қолға түскен

қағаздарды тігіп, «дәптер» жасап аламыз. Бір қызығы — басқа облыс, басқа аудандардан келген біздің замандастарымыз сол бір тұста дәл біз көрген жоқшылықты көре қоймапты. Біздің Сарысу ауданы шет жайлаған мекендердің бірінен саналады, содан да болар өзіне тиесілі еншісінен құр қала беретіні. «Туған жерімнің түлегі болып не істедім, қандай пайдам тиді?» дейтін сауалды өз-өзіме қоятын тұстарым жиі болады. Себебі туған ауданым әлі күнге дейін сол баяғыдай шетқакпай қалып, өзгеге қарағанда әлі де көп жайдан кенжелеп жүргені қынжылтады. Ең өкініштісі — оның өркендеуіне біздің де жасаған шапағатымыз жоққа тән екен...

Тек ауданымнан түлеп ұшқандар ғана емес, жалпы біздің жұрттың самарқау екені рас қой, тіпті жалқаулығымыз да бір басымызға жетеді. Бір түп талы жоқ бүтін бір ауылды көргенде, осындай пікірге келмегенде, не дерсің. Ішкенге — мәз, жегенге — ток, құдайдың бергенін ғана қанағат қылып жүретін де кезіміз көп. Егер ауылдастарымыздың, бәрі де бүгінгі заман талап етіп отырғанындай іс-қимыл көрсетсе, менің Сарысуым да кімнен кем болғандай еді. Мешеулігіміз, етекбастылығымыз көп-ақ. Мұны түзетейік, ағайын деген оймен батыл айта аламын. Бұл пәниде мың жасағанды көргенім жоқ. Қанша жасасаң да еліне, кіндік қаның тамған туған жеріне адал еңбек етсең, ізденіп, тірлік жасасаң, бұл жалғаннан көңілің тоқ, ұялмай аттанасың ғой. Әрине, туған жерді тым-тым жақсы көру — бұл да эгоизмнің бір түрі, бірақ барша азаматқа қажетті жақсы түрі. Оны, әрине, жершілдікпен шатастыруға болмайды. Туған топырақтың ыстықтығы сондай, бірер жыл елде болмай, сағынып барып оралсаң, оның өзін сағындыра білетін құдіретіне тағы да басынды иесің. Балалық ізің жатқан ауылыңның төбешігі көрінер-көрінбесте-ақ жүрегің аттай тулап, жаныңды қоярға жер таппайсың. Қозы бағып, пішен шапқан жерлерінді, оқыған мектебінді көргенде, әлемдегі Париж, Лондон сияқты көне қалалардың ғасырлардан бері сақталып келе жатқан сұлу ғимараты-на айырбастамайсың. Бала кезде зәулім болып көрінер мектебің жай ғана тоқал там, сонша биік көрінер күл төбе жай ғана төбешік, айдың көл дегенің айналасына тас лақтырым ғана көлшік болып көрінетіні рас, бірақ осынша шағындығымен, осынша қарапайымдылығымен-ақ ыстық, осысымен-ақ асқак...

Сол бір тұстағы сезімнің тазалығы, қуансаң да ағынан жарыла, ақтарыла қуана алатындығың еске түседі...

Комсомолға өткен күн бұдан былай да ұмытылмас-ау. Көктем шыға бір топ бала жеті-сегіз шақырым жердегі аудан орталығына тарттық.

Бізге кім көлігін әзірлеп тұрсын, желе жортып, жаяу келе жатырмыз. Екі ортада Шабакты өзені ағады. Қыста мұзы қатып, қатынас біршама түзеліп қалады. Бұрқырап көктемнің иісі біліне бастаған кез, бірақ әлі мұз түсе қоймаған.

Қысты күндері көлікті, тіпті машиналарды да көтере беретін өзен мұзының беті жіпсігенімен, бізді көтеретіндей қауқары бар көрінген. Қарыс жер болса да мұз бетімен сырғанақ теуіп, бытырай жөнелгеніміз сол еді, өзеннің шетіне іліне берген кезде көктем жылуымен босансып, жіпсіп жатқан мұз күрт етіп ойылып-ақ кеткені. Есімді жинап та үлгерген жоқпын, көзді ашып-жұмғанша сұп-суық суға тоғытылып, жан ұшырдым да қалдым. Қармана ұмтылып, опырылған мұздың шетіне жармасқаныммен, салмағымды көтере алмай, кеуде артқан тұсым тағы да опырылып сына берді. «Өлген деген осы екен» деген ой келді. Не болып, не қойғанын әуелде біле алмай анырып қалған балалар жан-дәрмен көмекке ұмтылды. Айғайласып, шуылдасып жүріп, судан шыққан тышқандай ғып суырып-ақ алды. Қатты қорыққаннан әрі ерте көктемнің мұз астындағы сұп-суық суы тісімді тісіме тидірмей, дірдектетіп жіберді.

— Ойбай, тездетіп киімді шеш, — деді ересектеу балалардың бірі. Сөйтті де, өздері шешіндіріп, біреулері киімді сығуға кіріссе, енді біреулері мұз бетінің ірмік-ірмік ұсақ жентегімен денемді ысқылауға кірісті. Айтып-айтпай не керек, әрі-беріде денем пешке қыздырғандай дуылдай жөнелсін. Біреуі жейдесін, біреуі шұлғауын шешіп берді, енді бірі тізе киімімен қалып, шалбарын берді. Тез жылынсын дегендері ғой. Су болған киімді кептіріп отыратын уақыт жоқ, оларды қолға ұстаған қалпымызда жарыса жүгірісіп, тартып бердік. Орталыққа тізе киіммен кіретін емес, діттеген жерге тақаған соң, аздап жел қаққанмен кеппеген киімді киіп алдым да, әрқайсысының киімін өздеріне қайтардым. Бір үйлерге барып, кептірініп алсақ та болар еді, комсомол комитетінің шақырған уақытында жетпесек басымыз кетердей болып сонда келдік. Мен сол «буым бұрқыраған» қалпымда комсомол комитетінің бірінші хатшысының алдынан бір-ақ шықтым. Жанында бес-алты қыз-жігіт отыр. Түстері суық. Бірінші хатшы бас-аяғымды тінте бір шолып шықты да.

— Сені кім суға салып алған? — деп сұрады.

— Жаңа жолда Шабактының мұзы ойылып кетіп, судан әрең шыққаным, — дедім «ерлігімді» бағалар, көп сұрақ қойып, жанымды қинамас деген оймен. Бағалау қайда, әйтеуір менің жай ғана тентектікпен суға сүңгіп келмегеніме көзі жеткен соң сұрақтарын таласа-тармаса қоя бастады. Көп сұрақ қою арқылы өздерінің

білімділігін көрсеткілері әрі айбындарын асырғысы келетін сияқты. Жаттап алған комсомол мүшесінің жарғысы да, мектебіміздің жай-жапсары да айтылып жатыр. «Әй, мына бала мұз ойылып суға түсіп кеткен екен, суық тиіп қалып жүрер» дейтін біреуі болсашы. «Е, бөлем, қолға түстің бе!» дегендей, жүнше түтіп жатыр. Тұп-тура Сталиннің өзінің алдында тұрғандаймын. Тонғаным жайына қалып, маңдайдан тер моншақтады. Бір заманда барып, хатшы айналасына барлай қарап:

— Басқа сауалдарыңыз бар ма? — деп сұрады аса маңғаз үнмен. Менің де тынысым сәл болса да кеңіп қалғандай. Не керек, енді бірер сағаттан соң болашақ коммунизмнің заңды құрылысшылары болған бір топ жеткіншек ауылға қарай жарыса шауып бара жаттық. Бәрібір дәл сол күнгідей ерекше бақытты сезінген күндерім тым сирек болған сияқты көрінеді. Бұл елу біріншінің көктемі болатын. Кеудемізге көсем бейнелі белгі қадаған сол бір көктем, шындығында, бізді бұрынғыдан да есейтіп кеткендей. Өйткені дәл комсомолға өткен күннен бастап-ақ өзімді саналы ересектер қатарына біржола қосып қойғанмын.

Келер жылы, жоғарыда айтқанымдай, қала тұрғыны болып шыға келдік. Мырғалымсай деп аталатын қазіргі Кентау қаласының шапшағын ғана кезі. Өмірімде бірінші рет көрген «ірі мәдени орталық».

Көшесіндегі кісілердің көптігінде қисап жоқ. Өзіміз ауылда андасанда бір көретін көккөз ағайындар жыртылып айрылады да, қайта казактар әр жерден бір ұшырасады. Кейде-кейде конқақ мұрын грек, әзірбайжан, шешен, түрік, т. б. әйтеуір көп. Тұрғындарының ұлттық құрамының әртүрлі болып келуінің өзі маған ерекше бір құдіреттілік танытқандай әсер етеді. Екі қабатты зәулім үйлерді көріп: «Шіркін-ай, ішіне кіріп көрер ме еді, мұның екінші қабатына қалай ғана көтеріледі екен?» деп аң-таң қаламын. Сонан соң «Бір кездерде осындай үйлерде тұрсам ғой шіркін» деген балалық қиялға да кетемін.

Ат шаптырым стадион, ондағы доп қуған балалар, жігіттер, қатар-қатар ағаштары сап түзеген бақ, не керек, басқа бір әлем, бөтен дүние. Түтіндері будактаған зауыттар, жалғыз пойыз сүйрейтін сансыз көп вагондар — осының бәрін көзбен көріп жүргенде, «Шіркін-ай, менің осылардың бәрін де көзбен көріп жүргенімді ауылда қалған достарым қайдан білсін?!» деген сияқты ерекше бір мақтанышқа толы ойларға кетемін. Осының бәрі де маған Эрмитажды аралап жүргендей-ақ әсер етуші еді. Әлі оныншы сыныбы жоқ мектептің ең үлкені біз, тоғызыншы сыныптықтар. Оның өзі де ойдан-қырдан жиналған құрама. Бірін-бірі біліп болмайтын кез. Әр бала мен сияқты бұрын оқыған мектептеріндегі өз достарын іздеп, жаңа ортаны жатсынатын сияқты. Бірақ «Жылқы баласы — кісінескенше, адам баласы — тілдес-

кенше» деген емес пе, араға апта салмай-ақ бір-бірімізбен шүйіркелесе тіл табысып, мінез-құлқымызға қарай, өзіміздің ерекшелігімізге қарай дегендей дос тауып, жалғызсырауды да қоя бастадық. Сейдахан, Райымбек, Үмбет, Телман, Сейдолла сияқты балалармен сол жылы басталған достығымыз өмірдің талай сынынан өтіп, әлі күнге дейін үзілмей жалғасып келеді.

Ортамызда Мәкіш есімді ару болатын. Ару десе ару еді... «Менің рухыммен сырласып отырып, ондайынды несін айтып отырсың?» – деп ойлап қалма, Майраш. Балалық шак, жасөспірім кезең – бөріңде де кісінің сүйсіне отырып еске алары болады ғой. Өзіңнің көзің барда да талай сырды өзіннен жасырмаушы едім. Шын сырластар арасында, әсіресе бір-бірін шын жақсы көрген жандардың жасырын құпиялары болмау керек деп ойлаймын. Оның үстіне Мәкіштің құлағын шулатып, бәріміздің оған деген балаң сезіміміз туралы талай рет өзіне айттым да ғой... Мәкіштің мінезі жібектей, әдепті, өзі де бір көрікті, әдемі қыз еді-ау. Сөйлеген сөзі, істеген ісі, тіпті жүрген жүрісі – бәрі-бәрі де бізге нағыз арудың үлгісіндей болатын. Шынын айту керек, сол қызға ұнау үшін жалғыз көйлектің жағасын кірлетпей, жалғыз макта шалбардың өзінің қырын кетірмей дегендей, қолдан келісінше мәдениетті сөйлеп, кішіпейіл болуға тырысар едік. Өзінің де мінезіне орай біреуіміз бөгде сөз айтып, бөтен мінез көрсетіп дегендей, оспадарлық көрсеткен емеспіз. Ол кезде қазақы тәртіп, қызды жетелеп алып киноға апару, биге бару сияқты әдеттің өзін артық санайтын кез. Не керек, бәріміз жаппай ғашық болсақ та Мәкішіміз біреуімізге бұйырған жоқ. Бакытын басқа шаңырақтың астынан тауып, жеті-сегіз бала өсірген қадірлі ана, сүйікті жар болды. Мұны айтып отырғаным, алғаш рет бүр жара жаздап, қауашағы ашылып үлгірмеген калпы әдемі естелікке айналған тым-тым балаң махаббатты елжіреп еске алу емес, адам қалыптасу кезеңінде осындай бір себептердің арқасында бір кісілік мінезді бойына сіңіре алатындығын айту еді.

Мырғалымсайдағы қазақ орта мектебінің тұңғыш түлектері болып, келер жылы қолға кәмететтік аттестатты да алдық-ау. «Кәмететтік» деп атының өзі-ақ әйгілеп тұрғандай, бұл біздің онсыз да қызығынан қиындығы мол балалық шакпен біржола қоштасуымыздың азаматтық кезеңге қадам басқанымыздың белгісі еді.

Соғыс жылдары, одан кейінгі қарын аш болса дағы қабақ ашық жылдардағы, сол бір кездердегі бала атаулының бөрінің басынан өткен осындай біртекті хикаяттардың бүгінгі ұрпақ үшін түк қызығы болмауы мүмкін. Керісінше, кейбір жеткіншектеріміз: «Бізді де сол кезде тумады деп өкініп отыр ма, әлде заманның жеңілдеуіне, тұрмыстың біршама

жақсаруына, соның арқасында алаңсыз өмір кешкенімізге біз кінәлі ме екенбіз?» деуі де мүмкін. Дей берсін, жақсы өмірдің қадірін білу үшін де қиын кезеңдерді еске алып отырғанның түк артықтығы жоқ. Заманның бір орнында тұрмасын тарих біледі. Ендігі ұрпақ кәсіпкер, саудагер, әлде өндірісші, сөйтіп миллионер, миллиардер болып кете ме, заманына қарай адамы — бәрі де уақыттың талабы, бола берсін, тек қана тәңірінен тілерім, соғыс зардабынан жетімдікті, ендігі ана соғыс сұмдығынан жесірлікті көрмесе екен...

МЕН ҚАЛАЙ ӘРТІС БОЛДЫМ?

Бір жыл болса да жұмысшы жұртының арасында болып, өзімше «өмір қазанында пісіп» келген түрім. Мен жұмыс істеген геологиялық барлау партиясы үй бетін көрмей, тау-тасты кезіп жүретіндердің жұмысы. Түсіне білген кісіге оның да таусылмас қызығы, өзіндік романтикасы бар. Шынын айтуым керек, сол жер қойнауының жеті қат астынан кен іздейтіндердің қасында қолбала-жұмысшы болып жүрсем де, болашақта геолог болсам-ау деп армандаған емеспін. Ол мамандықтың менің жаратылысыма мүлде жат екенін байқадым. Тіпті, ол мамандық қана емес, күні ертең кім болып, қандай кәсіппен өз нанымды табуым керек дейтін сауалға келгенде қиналатынымын. «Бала кезімнен-ақ әртіс болуды, театрларда, киноларда ойнауды армандап едім» десем, мүлде жалған айтқан болар едім. Ондай да мамандықтың барына көңіл аудармаған сияқтымын. Елге келіп, концерт, спектакль қойып жүретін әртістердің ойындарына барып, көріп те жүрдік, бірақ «ана кісі әнші екен, күйші екен» дейтін балалық бағалаудан әрі олар туралы ойланып көрген емен. Талай-талай киноларды да көріп үлгірдік, онда да мен осылардай киноға түссем-ау деп қиялдаған емеспін. Бәлкім, «Менен де түптің түбінде әртіс шығар-ау» деп дәмеленіп көрмегендіктен болар. Жоғарыда айтқандай, ауыл шаруашылық институтына барғандағы мақсат — тағы да бір бастық болып шешенің қолын жылы суға малайын деген арманға қоса, әйтеуір бір мамандықтың басын ұстайын, «далада» қалып қоймайын деп жұртқа ілесу ғана болатын. Бірінші жылғы сәтсіздіктен соң намысқа тырысып, емтихан тапсыратын пәндерді жаттағандай болып жатқанбыз. Бірекеуін ойдағыдай тапсырып, үміт артып тұрған тұс. Райымбек болса байланыс техникумына емтихан тапсыруға әзірленіп жүрген. Бір күні «Социалистік Қазақстан» газетіне «Консерваторияның жанынан театр

және кино актерларын даярлайтын бөлім ашылды, талапкерлерді бөлен күннен іріктеу басталады» деген хабарландыру шықты. Райымбек көп ойланып-толғанып жатпай-ақ ат басын бірден солай қарай бұрды. Ал мен болсам, ол хабарландыруға мән беріңкіремей жүргенмін. Әлгі ауылға келіп түрлі ойын көрсететін әртістер концерттен соң қонақ болған үйлерінде ішімдікке тойып алып, екінші «концерттерін» көрсетіп, жалпақ жұртқа көпке дейін күлкіге қалып жүретін. Олардың аудан орталығынан, әлде облыстан, болмаса астанадан келіп жатқандары туралы хабарымыз болмайтын. Әйтеуір «ауылға әртіс келді, ойын қояды екен» дейтін жалпы хабардан артықты біле де бермейтінбіз. Бала кезден өнер адамдары туралы сондай нашар пікір санаға әбден сіңген соң, енді келіп, өзімнің де ол мамандықты бірден қалай қоюым қиын еді.

Райымбегім алғашқы талаптанған сәтінде-ақ жолы болып, бәрімізден бұрын студент болып шыға келсін. Қызыға да, қызғана да қараймын. «Қандай бақытты, консерваторияның студенті болып шыға келді» дегенді ойлағанда, өзімнің де студент атанып, апамды қуантар сәтті армандаймын. «Әшімнің жалғыз тұяғы да адам болып, оқуға түсіпті» деп, ауылдас ағайындар да риза болып отырса дейтін де қиял келеді. Пәтерде бірге жатқан балалардың тағы бір-екеуі сол оқу орнына қабылданып қойған.

Ертеңінде Райымбегімнің үйге келгенде екі танауы делдиіп кетіпті. Оттан жейде киіп алғандай. Оқуға түскендер атакты ұстаз, былайша айтқанда, театр өнерінің білгір маманы әрі режиссер Асқар Тоқпановты пәтерге қонаққа шақырып келіпті. Ол кісі «Жарайды, балалар, қастарында бірер сағат отырып, өздеріңмен жақынырақ танысайын» деп, келісімін беріпті. Менің емтиханға әзірленіп жатқанымды қайтсін, жанымдағылар ала шапқын болып, пәтерімізде қонақ күтудің әзірлігіне қызу кірісіп кетті.

— Ол кісі арақ дегенді аузына алмайтын көрінеді, сондықтан бір-екі шөлмек шампан шарабын тауып алайық, — десіп, Райымбегім келін түсіретін қамқор әкедей болып жүр. Мен болсам, өзім үшін мүлде қатысы жоқ шаруа болғандықтан, көп араласа қоймай сырттанқырап жүрмін.

Кешкілік, күткен уақытта жалғыз қонақ та келді. Екі жанары шоқ-тай жайнаған, тығыршықтай ғана төртбақ жігіт екен. Кісіге тесі-ле қарағанда біршама қызарыңқы көрінер отты жанары өңме-ніңді тесіп жіберердей. Қара бұйра қалың шашын арыстанның жа-лындай ғып желкесін жаба еркін жіберген екен, бәлкім, содан ба, бүкіл тұла бойымен арыстан кейіптес болып көрінеді. Әлде әдейі, әлде үйренген

әдеті — біреуге қарағанда мойнын ғана бұра салмай, бүкіл кеудесімен ошарыла қарағанының өзі бір түрлі сұстандыра түседі екен.

Төрге озып, орнығып отырған соң бәрімізбен де жеке-жеке танысып шықты. Тіпті кейбіреулеріне «Көп ізденсең, тәп-тәуір өнер адамы боласын», «Көзіңнің оты бар екен, қайда салса да алып шығар жігіт екенсің, өттең жалқаулық дейтін дертің бар, көк желкене мініп тұрған. Соны жұлып тастаса, таптырмас жігіт болар едің», «Сен ғой, ел қалай көшедімен жүрген жансын. Жасықсын. Басынды көтеріп, басқаның жүзіне қарау сен үшін бір қиямет. Жанарында оты жоқ жігіт жана алмайды. Ондайды қазақ жасық дейді. Жасық адам бетпе-бет келе алмайтын болған соң, пасықтыққа да үйір келеді. Сендейлерге қой баққан ғана жарасады» деген сияқты мінездемені қолма-қол беріп жатыр. Соңғысы мінездемеден гөрі мінеуге жақын еді. Ағамыз айтса, қазып қана емес, қазбалап айтады екен. Әрине, «Сенің қолыңнан дым да келмейді» деген жаңағы жігіттің жүні жығылып-ақ қалды. Шампан іздеп шабылғандардың бірі сол еді, ішпей-жемей таяқ жеген байғұсқа жаным ашыды...

Асекен қызыл жиекті отты жанарын маған қарай жылжытып, бетіме кеудесімен ошарыла тіктей қараған кезде, маған да бір сұмдығын айтып қала ма деп сасқанымнан:

— Жо-жок, мен сіздердің оқуға келген жоқпын, ауыл шаруашы-лығы институтына тапсырып жатырмын, — деп мінездемесінен бойымды ала қаштым.

— Е, тапсырсаң қайтейін?! — Қонағым мені сатып алғалы тұрған кісідей-ақ үн-түнсіз бетіме үніле қарап сәл отырып қалды. Шамасы «ішіме» түсіп, зерттеп отыр. Сыр бермеген болып, тымырайып мен отырмын. «Е, не десе о десін. Менің нем кетіп бара жатыр, қаймана жүрген қазақпын». Содан да болар, бәрімізге сәуегейлік жасап отырған қонағымыздың айтпағын қандай болса да елемеуге іштей бекінулімін. Сол кезде арыстан жалды ағамыздың жуан деуге де, жінішке деуге де келінкіремейтін, бірақ әртістердің әсері ме, біз бұрын-сонды ести бермейтін әндетуге ұқсас макаммен соза айтар үні қатқылдау естілді.

— Өй, мына шіркін не деп отыр-ей?! Омай-ау, ауыл шаруашы-лығы дей ме-ей?! Малды емдегеннің орнына сойып етін жейтін мал дәрігерлері, көші-қонды, малдың күйі мен өрісін меңгергеннің орнына бес-алты сиыршы-қойшыны меңгергенге құмар зоотехниктер аз деп пе едің сен?! «Ауыл шаруашылығы» дейді ғой! Әлде бидайды егіп тастап, құдайға қол жайып қарап отыратын агроном болмақсың ба? Ө, бала, «бесбармаққа» бес саусағыңды малып отыратын ауылдың чинушқасы болайын деген екенсің!..

Ішпей-жемей сөз естігенге шыдамай, бір қызарып, бір бозардым, ал балалар болса күлкілі ойын көргендей мәз. Ауыл шаруашылығының қай мамандығы бойынша оқығалы жүргенімді де айтқым келмеді. Тағы да талдап, таразылап, «қуалай» жөнелер деп қорықтым. Кінәлай айтқан сөзіне төзбей, қипалақтап орнымнан тұрмақ едім, ағамыз тағы да бір ауыз сөзді айта салғаны. «Өзімнен үлкенді сыйлап көрмеген көрдемше» екенмін. Қарап отырып, қапа болдым. Қара суға түсіп, естірімді естідім. Мен бір сол оқуға түссем екен-ау немесе шаруашылық маманы атанып, «бес-бармағына бес саусағымды малып», ойсыз жүргенімді көрсе екен-ау. Шыдамның да шегі бар, енді жұлқына көтеріліп шығып кетпек болғаным сол еді, өзіме қарай жебедей «қадалып» тұрған сұқ саусақты көрдім.

— Сен әртіс боласың! — Бірақ ағамыздың жүзінде әлі де титтей жылылық жоқ еді. Қызметкеріне ұрысқан бастықтан айырмашылығы болса кәнеки. — Шырағым Райымбек, мына баланы бес-алты күн әзірлеп, алдыма әкелесің.

Ағамыз менің келісімімде көк тиындық жұмысы жоқ, өзі айтып, өзі шешіп отыр. Және «Айттым — бітті, кестім — үзілді» деген кесікті байлам.

Болашақ әртіс болатын балалардың бірде-бірі немесе «ауыл шаруашылық маманы болатын» мен бір ауыз сөз айта алған жоқпыз, қонақтың өзі ғана сөйледі. Жай сөйлеген жоқ, аузымызды аштырып, көзімізді жұмдырды. Абай, Махамбет, Бұқарлардың есімдері талай дүркін аталып, жырлары жатқа айтылды. Станиславскийді қойып, мен көбін естіп көрмеген Қалибек, Қанабек, Серке, Шөкен сияқты әлде әртіс, әлде кімдердің есімдері қайталанып жатты. Бірде орысша, бірде қазақша үзінділер айтылады. Айтқанда қандай, бірде жылап, бірде күліп, бірде әндетіп, енді бірде сыбырлап дегендей, мың құбылып сөйлегенде, бір топ әртістің ішінде отырғандай әсердеміз. «Абай былай дейді» деп, бізге үйреншікті сөйлем құрылымымен емес, «Абай» осылай деп тұр» деп өзінше, өзгеше мәнермен сөйлейді.

Шын әртістің қандай болары жөнінде сол кеште алғаш рет хабардар болғандаймын. Әсіресе Абай өленін оқып тұрғанда, күніреніп барып, өзінің де көз жасын тамшылатып жылай салғаны қатты әсер етті. Қара сөзді суша сапырғанына қарағанда, әртіс емес, баяғының билері дерсін. Түп-тура кітаптан оқып тұрғандай.

Сол кеште «бірер сағат қана отырады» деген қонағымыз екі ет асым және бір-екі дүркін шай ішім уақыт ортамызда отырып, түннің бір уағында үйіне қайтты. Қонақты бәріміз қолпаштай жүріп, автобусына шығарып салдық. Ол кезде аса сыйлы қонаққа такси ұстап беру деген

дәстүрдің болатынын білмейтін кезіміз. Қоштасып тұрып, тағы да Райымбекке:

— Мына баланы жақсылап әзірлеп, келесі жұмада алып келетін бол! — деді. Маған емес, Райымбекке қарап тұрып айтты. Менің келісімді әлі де керек қылар түрі көрінбейді. Институтына екі-үш күн барып, оқуға қабылданып келген өз сыныптасымның дәрежесін арттырып, маған «жетекші» ғып бекітіп кетті. Дау айтпадым. Барғым келмесе ешкімнің де, тіпті Тоқпановтың өзі де мені байлап-матап алып кете алмасы түсінікті еді.

Ол кісі кеткеннен соң балалар әртіс ағамыздың өнері туралы, өзі туралы ұзақ әңгіме қылды. «Қандай білімділік, қандай шешендік, қандай өнерлілік» десті. «Болсаң, осындай болу керек қой» десті. «Әй, әсіресе ол кісінің назары саған қатты ауды ғой. Қандай өнеріңмен ұнап қалдың? Әлде бақырайған көзің ұнап қалды ма?» десті маған. Әрине, менің де іштей ғана «сондай болсам-ау» дейтін қиялым жоқ емес. Бірақ ол кісі мен әлі қай оқуға барарын нықтап шеше алмай жүрген екеуіміздің айырмашылығымыз жер мен көктей, тым үлкен еді.

— Жә, сонымен ағанның ұсынысына қалай қарайсың? — дейді балалар.

— Ә, қойшы, менен әртіс шыға қоймас, — деп мен сенімсіздеу жауап беремін. Дегенмен көмейім бос. Осыны байқаған соң Райымбек те күшейе түсті.

— Немене, біреу сенің тонынды сыпырып ала ма? Барып көр. Түспей жатсаң, ауыл шаруашылығы институтына-ақ тапсыра бересің, — дейді.

Сонымен, ол мені «дайындауға» кірісті. Қолыма Александр Фадеевтің «Жас гвардия» романын ұстатты да, Олег Кошевойдың антын жаттатты. «Соқыр көргенінен танбайды» дегендей, оның өзі де осы Олегтің антының көмегімен сыннан өткен. Әрине, менен аз уақыт бұрын болса да студент атана қалған Рекең дауыс ырғағын қалай келтіру қажеттігі, толқып сөйлейтін тұсқа келгенде бет әлпетті қалай ұстау қажеттігі туралы бірқыдыру «лекция» оқыды. «Шешінген судан тайынбас», мені зорлаған ешкім жоқ, ақыры келісімді беріп, Олегтің антын жаттай бастаған соң, қалай да ұятқа калмау қажет дейтін намысқа тырысқан бір күй пайда болған. Олег болып, даусымды мың құбылтып, төрт-бес күн сөйлеп дағдыланған соң, бір күні қабылдау комиссиясының алдынан бір-ақ шықтым. Төр алдында өңшең ығай мен сығай. Ол кезде жалғыз Асекеннен басқасын танымаймын. Кейіндері білсем, комиссияның ішінде атақты Ахмет Жұбанов, Бекен Жылысбаев сияқты мықтылардың бірқатары болған екен.

Олег болып сөйлеп тұрмын. Сарапшылар көз айырмай бақылап карап отыр. Айтып болдым. Олардың жүздерінде ризашылық күйдің ізі де жоқ. Шамасы қатырмаған болсам керек. Тағы бірер этюдтерді орындап көрдім. Этюд дегендері маған баланың ойыны сияқты болып көрінді. Мысалы, баласын ұзақ сапарға шығарып салып тұрған шал ұлымен қалай қоштасуға, қандай кимыл-қарекет көрсетуге тиісті?

Немесе қақпанға түскен қасқыр не істер еді? Бірде шал, бірде қасқыр болып дегендей, әуре-сарсаңға түсіп жүрмін. Асекеннің сөзіне, Райымбектің азғыруына бекер көнгенімді ойлап, мазам бек кетті. Сарапшыларым бәрібір самарқау. «Шалым» да баласымен дұрыс қоштаса алмаса керек, қақпанға түскен «қасқырым» да қасқырға көп ұқсамады-ау деймін, Бекен ағамыз отырып:

— Осы баланы кинамай-ақ қоялық, ауыл шаруашылық институтына тапсыра берсін! — дейтін ұсынысын айтты. Төрт-бес күн бұрын-ақ менің әртіс болатын қасиетімді таныдым деген Асекең сол пікірін дәлелдегісі келгендей арашаға келді.

— Жок, бұл баланың көзінде белгісіз бір ұшқын бар, соны маздата білсек, бұдан жаман актер шықпайды. Бірінші курсқа сынақтағы қосалқы студент ретінде қабылдайық. Егер мен бұл бала жөнінен қателессем, өз жолын тауып кете беруі қиын емес қой.

Ахмет ағамыз да сәл ойланып отырып, осы пікірге ден қойған сынаң танытты. Әлде менен үміт күтті, әлде Асекеннің сөзін қимады, әйтеуір академик ағамыздың сөзі байлам болып, консерваторияға жартылай хұқықты, яғни «кандидат» деп аталатын қосалқы студент болып тұяқ іліктірдік. Әрине, енді «актер бола аламын немесе бола алмаймын» деген толқымалы кезең артта қалып, жаңа мақсатқа бел шеше кірістік.

Оқуға мен сияқты бес қосалқы студентті қоса есептегенде, отыз бес бала қабылданыпты. Бір қызығы — қосалқы болып қабылданғандардың көпшілігі сол оқу орнын бітіріп қана қоймай, қазақ театр өнеріне айтарлықтай үлес қосқан белгілі-белгілі өнер тарландары бола білді. Бәлкім, мұның басты себебі олар о бастан-ақ толық құқылы студент болуға барын сала ұмтылуларынан шығар. Алғашқы талпыныс, әсіресе болашақ мамандықты дұрыс игеруге дейтін құлшыныс сол алғашқы студенттік жылдардан басталды ғой. Қатар түскен отыз бестің тоғызы ғана: Фарида Шәріпова, Райымбек Сейтметов, Сәбит Оразбаев, Бекен Имаханов, Нүкетай Мышпаева, Роза Әуезбаева, Матан Мұраталиев, Мәриям Жаксымбекова-Бақтыгереева, Күләй Хамзиналар диплом қорғап, актер мамандығын алды. Мен бұл тоғыздың ішінде жоқпын. Бір жыл оқудан шығып қалып, келесі курстықтармен бірге бітірдім...

«Жол мұраты — жету...» дегендей-ақ, болашақ әртіс боламын деген

шәкірттің басты максаты да ең алдымен әртіс болу емес пе?! Диплом деген сенің сол мамандықты игергеніңнің қағаз бетіне түскен куәлігі ғана болмақ. Егер студент кезімізде-ақ мені театр сахнасына шақырып, тәп-тәуір рөлдерді беріп жатса, сөз жоқ, келісім берер едім. Мен ғана емес, бәрі де сөйтер еді. Өкінішке орай, өйтіп бізді шақыра қойған ешкім болған жоқ. Оның есесіне «Ботагөз», «Абай әні» фильмдерін түсірген, қазақ кино өнеріне көп үлес қосқан белгілі кинорежиссер, Қазақ КСР-ның еңбек сіңірген өнер қайраткері Ефим Ефимович Аронның өзі киноға түс деп шақырып тұрса, одан қалай бас тартарсың. Әртіс мұраты да — сахнада не экранда ойнау емес пе! Әлі студент болсам да, Е. Арон түсіріп жатқан «Асау Ертіс жағасында» фильміндегі Жанай рөлін бейнелеуге шақырған соң ойланбай-ақ келісім бердім. Бұл қадам, біріншіден, шеберлікті шындай түсетін мүмкіндік болса, екіншіден, студенттің, әсіресе үйлі-баранды студенттің материалдық жағдайын біршама жақсартар мүмкіндік еді. Одан бас тарту қай студенттің де қолынан келмес еді. Оның үстіне «Егер мен киноға түсіп, рөлімді тәп-тәуір орындап шықсам, институттағы басшыларым көп ренжи қоймас» деген ойдың да болғаны рас. Сөйтіп, киноға түсемін деп шапқылап жүріп, лекциялардың біразын жіберіп алғаным бар.

Ол кезде консерваторияның ректоры — Құддыс Қожамияров ағамыз. Жасыраны не, қылышынан қан тамып тұрған кезі. Қазақстан Орталық партия комитетіне қоңырау шалмай-ақ кіріп, сол кездегі бірінші хатшымен еркін тілдесіп жүрген кісі кімді тыңдай қойсын, көңіліне жақпағандарды ысыра салу оған тіпті де қиын емес болатын. Қаһары оқытушы, профессорлар құрамына тиіп жататын болар, бір жақсысы біз одан бейхабармыз. Білетінім, ең алдымен студенттерге қатты тиді. Біреуі тар балақ шалбар кигені үшін, енді бірі дәлізде жүріп қатты күлгені үшін дегендей, оқудан қуылып, институттан аластатылып жататын. Жиырма шақты талапты да талантты қыз-жігіт осындай солақай бұйрықтың құрбаны болып кете барды. Солардың ішінде марқұм Әнуар Молдабеков те бар еді. Бұларға қарағанда біраз лекцияны киноға түсемін деп жүріп қаза жіберіп алған менің кінәмді заңды деуге болар еді. «Ауыздыға — сөз, аяқтыға — жол бермейді» дейтін Асекеңнің, Токпановтың өзі ректорға қарсы келе алмайды. Сөйтіп, оқудан шығып кете бардық, әйтеуір, сонынан «ауа райы» өзгеріп дегендей, соңғы курсты тәмамдауға мүмкіндік алдық қой...

Актерлік оқуды бітірмей жатып-ақ мүлде басқа салаға ден қойып кеткен жігіттердің ішінде қазақ көркемсөз өнерінің қас шеберлері Сайын Мұратбековтің, Оспанхан Әубәкіровтің болғандығын әр уақытта мақтанышпен айтып жүремін. Әрине, о баста тандай білген оқуын

бітірмей, мүлде басқа салаға ден қойып кету дейтін жақсы да қасиет болмаса керек. Бірақ та екінші дүркін тандаған жолы игілікті, тіпті оның өзі халқының мақтанышы болып жүрсе, неге жаман болсын. Әйтпесе бұл бірнеше роман, повестердің, киносценарийлердің авторы, жазушы ретінде қалың оқырмандарынан «Жабайы алма» сияқты мөлдір туындыларымен баяғыда-ақ өз бағасын алып, танымал болған Сайынның, болмаса қазақтың Әзиз Несині атанған, жалпы төл сатирамыздың түптің-түбінде қара шаңырағын белгілі биікке көтеріп тастаушы ретінде танылар, күліп отырып жылататын нағыз сатира сарбазы Оспанханның сахнада әртіс болып ойнап жүргенін елестетіп көріңізші. Олар әртіс болса халқына аз қызмет істер еді, болмаса, бүйтіп атактары шықпас еді деген ойды айтудан аулақпын. Олардың жаман актер болмауы да мүмкін еді, мәселе бойдағы талант, қабілеттің қай салаға бейімдірек екенін ертерек тануда ғой деп ойлаймын. Сайын менің орныма актер болып, мен оның орнына жазушы болып кетсем, әрқайсымыздың осы биігімізге көтеріле алмауымыз анық еді ғой. Бұл, әрине, бір кездері атакты жазушы М.Горькийді шіркеуге хор әншілігіне қабылдап, орыс әншілік өнерінің бетжүздігі Ф.Шаляпинді қабылдамай қойғаны сияқты тірліктің кереғар қадамдарының бірі болар еді де қояр еді.

Сайын бұрыннан да қара жаяу емес, дәптеріне бірденелерін түртіп, жазып жүретін. Бірақ оларын көп ешкімге көрсетпей, тыққыштап, құпия ұстайтын. Көркем шығармаларды көбірек оқып жүретіні де сол тұстан бастап-ақ жазушылық өнерге ден қоя бастағанының белгісі екен ғой. Болашақ актердің театр жағын сағаламай, кітапхананы көп жағалап кетуінің өзі-ақ Сәкеннің ниетінің сол кезде-ақ басқа жаққа ауып кеткенін көрсетердей. Оған дейін де облыстық, аудандық газеттерге жазған мақалалары жарияланып тұрған көрінеді.

Институтымызда «Актер» деп аталатын қабырға газетіміз бар. Айына бір рет жарық көреді, сонан соң айтулы мерекелерге кезектен тыс нөмір арнаймыз. Қабырға газетіміздің ұзындығы алты-жеті, көлденені бір метрге жуықтайды. Әртүрлі мақалаларымыз, әзіл-сықақтарымызды жазып, суреттерімізді салып дегендей толтырамыз. Мен екінші курстан-ақ сол жар газетінің редакторымын да, Оспанхан менің орынбасарым, ал Сәкен болса жай ғана редакциялық алқаның мүшесі. Осы кездері ойлап отырсам, бұл да тіршіліктің кереғар көріністерінің бірі болып көрінеді.

Газетіміздің әзіл-сықақ, сатира бөлімі үшін қам жемеймін. Ол жағын Осекең, одан қалса Есенжол Домбаев қатырады. Газеттегі сатира бөлімінің мықтылығы сонша, жұрт жапырлап, ұзыннан-ұзақ газеттің соңғы қапталына, яғни әзіл-сықақ жағына қара шыбындай үймелеп

жатады. Тіпті студенттермен таласып келіп, профес-сорларымыздың үніліп жатқандарын көріп, мақтанып мен жүремін. Осекең осып түседі. Эпиграммалары нөмір сайын шығады. Ректорымыздан бастап, академик Ахмет Жұбанов, профессорлар Брусиловский, Латиф Хамиди, Фатима Балғаева, Бекен Жылысбаев, Асқар Токпанов, қойшы әйтеуір, үлкен-кіші демей бәрін де бірқакпаймен сыпыра соғады.

*Ойнаймын деп Жантықты,
Қалмады ғой жан тіпті.
Оспан әртіс болмайт деп,
Кейбіреулер тантипты... —*

деп, Осекеңнің Асқар ағасын бір ашуландырғаны бар. Айтып-айтпай, одан «әртіс шықпайтынын» Асекең сол кезде-ақ біліп жүреді екен ғой. Тілі удай болашақ сатирик сөйтіп басқаларын да жиі ашуландырып алар еді, бірақ Осекең одан қынып жатпайтын. Ал құрбылары, өзімізге жазған өзілдерінен кейін, кемі бірер апта сәлемдеспей жүрер еді. Бізде семсерлесумен айналысып жүретін маған арнап: «Көп сөздің естіп жүрміз суығын да, Жақындап бара алмаймыз жуығына. Шырағым рапиранды шошандатып Біреудің сұғып алма қуығына» дегені бар Осекең. Бір ғажабы, өзінің жазғанына алдымен өзі мәз болып қуанар еді. Қабырға газеті ғана емес, сол тұста республикалық баспасөзге де жазғандары жарияланып, талантты сықақшы ретінде таныла бастаған. Солардың көбін сиясы кеппей тұрып бізге окитын. Біз күлкіден езуіміз жиылмай мәз болып отырғанда, өзі де бізбен бірге күліп, өз жазғанын өзі әрең окитын. Өлеңмен жазсын, қара сөзбен жазсын, не сұмдығының барын қайдам, қарапайым ғана сөздердің өзін қиюластырған кезде күлмесіне қоймас еді. Осекеңнің шығармаларына қарап, қазақы қара сөздің күдіретін бағалауды үйренгендеймін. О, шіркін опасыз жалған, аузын ашса жүрегі көрінетін, жанымыздағы, мінезіміздегі кемшілік атаулыны күлкісімен ұшықтап жүрген қайран Осекеңдер де өтіпті дүниеден...

Әнеки, ойда жоқта осылайша әртістік өнерге бет бұрдық. Күні кеше «ауыл шаруашылығының бір маманы болармын» деп жүрген мен ойда жоқта табылған мамандығымды сол студент кездердің өзінде-ақ ұнатып кеткендеймін. Егер сол кезде біреу: «Бұдан да керемет оқу бар, соған емтихансыз-ақ алайын, келе ғой» десе, еш келіспеген болар едім. Себебі шығармашылықпен өз ісіне ынталану дейтін «ауруға» сол студент кезімде-ақ шалдыққан едім. Әртістің оқуын мен тапқан жоқпын, қайта ойда жоқтағы бір сәттілік себеп болып, ол оқу мені

тапқандай. Жасыраны жок, Асекең марқұм болмаса, ол кісінің дегенін орындатар бірбеткейлігі болмаса, «оқу мені тапты» деп те айтпаған болар едім... Осы кітабымның қолжазбасын баспаға тапсырған тұста ортамызда жүрген ағамыздың есімінің алдына кітап теріліп қойған соң «марқұм» дейтін суық сөзді қосып отырмын... Сайын, Оспанхандар да, біз де өмірлік жолымызды таптық. Таба білгендер — бақытты.

АТАЖҰРТЫНДАҒЫ АЗ КҮНДЕР

Екеуіміздің үйленгенімізге бірнеше жыл өтсе де, бір-бірімізді екі-үш күн көрмесек, сағынысып табысар едік, Майра. Енді қанша сағынсам да «о дүниелік» дейтін жалғыз ғана суық сөз бұл жалғанда сенімен енді қайтып табыса алмасыма сендіреді. Кісі деген қызық қой, адам жанының өлмейтіні туралы, оның өз отбасындағы ең жақын жандарын қорғап-қоршап жүретіні, сол жақын адамдарымен о дүниеге барғанда да сағынысып табысатындары туралы кейінгі кезде газет-журналдарда мақалалар көп жазылып кетті. Кенес мектебі бәрімізді атеист қып тәрбиелеген соң ба, бұрындары ислам діні бойынша да адамның жаны өлмейді деген қисынға күле қарап, әжуа қылатын едік. Өзінді оралмас жолға аттандырып салғалы бері соның бәріне де сенгім келеді. Сондай мақалалар көрсем, не біреуден естісем, тауып алып, оқитын болдым. Соның бәрі де тым болмаса өз рухыңмен о дүниеде кездессем дейтін пендешілік тілектің жемісі екені сөзсіз: гастрольге кеткенде, не киноға түсіп жүрген кезде айлап үй бетін көрмейтін кезіміз жиі болатын. Сағынысып ұшырасқанда да әлде апамнан ұялып, әлде балалардан ыңғайсызданып тұрамыз ба, әйтеуір Еуропа киноларында көрсететіндей бір-бірімізді құшақтап, өліп-өшіп өбісіп жатпаймыз. Бірақ «Иә, аман-сау келдің бе?» — деп, бетіме жымия қарап тұрғаныңның өзінен үлкен сағынышынды, өзіме деген шексіз ықыласынды байқайтын едім. Онаша қалған сәтімізде:

— Ту, сенің осы гастрольдеріңмен киноға түсетінінің қиыны-ай, — деп, үйде көп бола бермейтініме наз білдірер едің. Бұл, әрине, барша әйел қауымының ортақ арманы ғой.

— Өзіңнен көр, танертең жұмысына тоғызда кетіп, кешкі алтыда қылқиып үйден табылатын бір кеңес қызметкеріне тисең ғой, бүйтіп сағынбас едің, — деймін. Онда сен:

— Бәрібір әлі күнге дейін көндіге алар емеспін, — деп шынынды айтар едің.

— Қалай десең де, күн сайын бірге болған кісілер бір-бірінің қадірін біле бермейді. Жарынды сағынып жүрудің өзі де бақыт емес пе, оның үстіне өстіп бір-бірімізге қадір-қасиетімізді арттырып алайық, — деп мен қырын шабамын ғой баяғы...

1961 жылдың жазында Шәкен әкеміздің режиссерлігімен «Бір ауданда» атты фильм түсірілді. Оқиға негізінен Баянауыл жерінде, Шәкеннің туған жерінде өтеді. Мен аудандық партия комитетінің жас хатшысы Дүйсен Бектасовтың ролінде ойнаймын. Шәкеннің өзі ауданды ашса — алақаны, жұмса — жұдырығында ұстаған партия ұйымының қарт хатшысы Сабыр Баяновтың ролінде ойнады. Фильмнің негізгі арқауы осы екі кісінің арасындағы, былайша айтқанда, ескі тәсілден ауытқи алмайтын, жаңалықты жаны жақсы көре бермейтін ескішіл қарт басшы мен дүниеге жаңаша көзқараспен қарайтын, әр келелі мәселені түпкілікті тиянақты әрі жастық жігерімен шешкісі келетін жаңашыл жас басшы арасындағы тартыс. «Ескі мен жаңаның арасындағы тартыс» деп оп-онай айта салғанмен, бұл жерде көп жылғы тәжірибе мен жастық ұшқырлықтан гөрі ұшқалақтық көбірек байқалатын екі мінез арасындағы қайшылықтар да байқалып отырады. Демек, екеуін де «мынау — жағымды, мынау — жағымсыз кейіпкер» деп екі қиырға шығарып тастауға болмайтын күрмеуі қиын күрделі бейне деуге болады. Жеткізе білген кісіге көп қырлы астар, сан-салалы адам жанының қыртыстары жатады. Әрине, мен — жаңадан ғана өнер жолын қуып жүрген тәжірибесі аз актермін. Бұрындары екі фильмге түскен шағын рөлдерім болмаса, мұндай жауапты да басты кейіпкерді бейнелеу сияқты қиын міндетті арқалап көрген жоқпын. Өзім ойнайтын жас хатшы бойындағы тәжірибесіздік пен албырттық соны ойнап жүрген өз басымда да жетіп-артылатын. Шәкен актер ретінде өз диалогін айтып болған соң, партнері менің айтарымды қарт секретарь ретінде тындап, рөлдегі уәжін айтып болған соң, режиссер ретінде ақылын айтар еді. Жалықпай үйретер еді. Жасырып қайтеміз, дауыс ырғағымыз келмей жатады, оны «өйтіп-бүйтіп жөнделік-ау» деген кезде қимылымыз немесе жүрісіміз келінкіремей жатады. Мәселе рөлді әдейі ойнамай, табиғи шығара алмауымызда еді. Ерінбей-жалықпай үйретуден, тіпті өзі көрсетуден шаршамайды. Екі-үш рет қайталайды, маған да бірнеше дүркін қайталаттырады. Жалғыз мен емес, басқасына да сөйтеді. Алдап-сулап ақылын айтады, кейде ренжіп те айтады. Қалтаң-құлтанмен түсіріп жатқан киноның жуан ортасына келіп қалсақ та осы рөлге бекер-ақ келіскеніме өкініп жүрдім. Өйткені менің басым түскен жауапкершілік те басқаға қарағанда екі есе артық еді. Себебі, біріншіден, тәжірибелі режиссер алдындағы «сары уыз

балапан», өнерден көрген-білгені аз, өмірден түйгені шамалы жас актер едім. Екіншіден, жауапкершілігімді үстемелей түсер тағы бір себеп: мен — оның жалғыз қызының күйеуімін.

Ол кісі бізге, жастарға, сондай қатал талап қойып, әр диалогымызды пәлен рет қайталатып жүрсе, өзінің қалжыңы жарасқан достары Евгений Яковлевич Диордиев пен атақты суретші Сахи Романов екеуімен кереметтей қалжындасатын. Әрине, Женя досын да рөлдің ойдағыдай шығуы үшін аз терлетпейтін. Бірақ одан достық көңілмен, әзілін араластыра талап етуі бір түрлі жарасып тұратын еді. Көптеген сахналық образдар галереясын жасап, «Сүйікті дәрігер», «Шілдедегі қар» сияқты біраз фильмдерде басты рөлдерді ойнаған, республикамыздың халық әртісі, кейіндері осындай одақтық үлкен атаққа ие болған осынау бір жаны жайсаң адам мен Шәкеннің риясыз достығы жастарға үлгі болардай еді. Бұл фильмдегі Крылов сияқты күрделі бейнені сомдауға Шәкеннің оны арнайы шақыруы оның өнеріне деген сенім, сонан соң араларындағы үлкен достық себепші болса керек.

— Бүгін Женя мен Сахидың еңбегі көңілімнен шыкса, екеуін де мелдектете бір тойғызармын-ау деген өзіме берген сертім бар еді, бірақ екеуіне арнап қой сойдырсам да мелдектеп тоя қоймас деп қорқып отырғаным. Өйткені бұл екеуі де қазір бүкіл Алматы біліп болған мешкейлер ғой, — деп бізді мәз ғып күлдіретін.

Екеуі болса ол кісінің сөзіне қынбайтын. «Тойдық десек бізге серт, тойғызбасаң саған серт» десіп, айтып-айтпай, өз өнерлерін көрсетуден бір тайынбайтын.

— Әй, өзім де үнемі қателесіп жүремін, — дер еді ондайда Шәкен. — Осы екеуінің орнына асқазандары қалыпты біреулерді ша-қыртсам ғой, азырақ шығындалар едім.

Киноға түсіп жүргендер, басқа да техникалық қызметкерлер бұлардың қалжыңына мәз болысып жүріп, уақыттың қалай өткенін білмей де қалатын.

Бірде ол кісі:

— Балам, Майкозаны осында шақырсаңшы, мынау Баянауыл-да, ата-бабасының мекенінде аунап-қунап, демалып қайтсын, — деп ұсыныс айтқаны бар.

— Мүмкін, өзіңіздің шақырғаныңыз жөн болар, — деп мен де майдаладым.

— Е, қыз шіркін — үйінің оң жағында отырғанда ғана әке-шешенің қызы, басқа босағаға ұзатылған соң оның тұрағы ғана емес, жан-дүниесі де ұзай береді екен. Майкоза ендігі жерде менен гөрі сені көбірек тындайтын болар.

Сол сөз қамшы болып, біз сені Баянауылға шақырттық. Сенін «келгелі жатырмын» деген хабарынды естігендегі ол кісінің бала сияқты қуанғанын әлі ұмыта алмаймын.

— Майкозаға қандай сый көрсетіп, қалай қарсы аламыз, ә? Ол еке-уі-міздің де сыйлы қонағымыз емес пе. Оның үстіне, әке-шешенін қамы деді, оқу деді, бала деді, тіршілік деді, өзі өз болып, бір сергіп шық-қаны ғой. Жұмыстан соң менің машинама мінгізіп, қалаған жеріне апар, жаксылап қыдырт. Ата-бабаларының мекенін ұмытпайтын бо-лып бір аралап, жаксылап демалып қайтсын, — деп губернатор келе жат-қандай абдырады да қалды. — Сен өзің машинамен алдынан шығып алып кел.

Онсыз да ұшарға қанатым болмай тұрған мен ұшақ келерден бөлен сағат бұрын Шөкеңнің «Волгасын» көсілтіп, Кереку қайдасың деп тар-тып отырдым. Сылтауым — жолына ішер сусын, тағамын алдын ала Керекуге барып дүкендерден алып дайын тұру. Қарсы болған жоқ. Алып-ұшып тұрған көңілімді түсінсе керек. Әрине, алдын ала даярлап қоярдай сусын, тағамды алу үшін екі-үш сағат уақыттың қажеті шамалы еді. Оны мен де білемін, шамасы әкеміз де біліп тұрса керек. Алып-ұш-қан көңілімді қимады білем. Тағы да жымиып алып, рұқсатын берген.

Әрине, мен алатын дүниелер қаланың шетіндегі алғашқы кездескен магазиннен-ақ табылды. Аэропортқа келіп алып, астанадан келер ұшақты тосып жүрдім де қойдым. Айтып айтпай, жаның сүйген адамды тағатсыздана күту дегеннің өзі де бір бақыт екен ғой. Үйден кеткеніме соншалықты көп уақыт бола қоймаса да сағынысып қалыппыз. Апам-ның, Мәдидің жайын мен сұрасам, сен әкенің халін, жұмысымыздың қалай жүріп жатқанын сұрайсың. Мен Алматының жаңалығын білгім келсе, сен өзің әлі көрмеген Баянауылдың жайын сұрайсың.

— Баянауылдың жерінің сұлулығын қазір көріп, өзің де таңқаласың, — деймін табиғаттың сол ғажап сұлулығын өз қолыммен жасағандай болып. Айтып айтпай, машина донғалағы тау ішіне іліне бергенде-ақ сен жан-жағына тандана қарап, табиғаттың мінсіз келісіміне, сұлулығының бір-бірімен үндестігіне сүйсінумен болдың.

— Мына жерде туған адамның өнердің бір саласын қуаламауы мүмкін емес қой. Мен қазір-ақ ақын болып кететін сияқтымын, — дедің бір жотаның басына шығып демалып отырғанымызда. Мен де білетінімді ортаға салып, бұл жердің тегін мекен емес екенін айтып жатырмын.

— Әбден дұрыс айтасың, бұл жер — біле білсең, небір дүлдүлдерді дүниеге әкелген киелі жер, өз заманының көзі ашық, көкірегі ояу,

асқан өнерпазы Жаяу Мұса деген атанды естуің бар, бірақ жете біле бермессің. Өзі ақын, өзі әнші, өзі композитор, өзі музыкант. Музыкант болғанда да домбырадан бастап, кобыз, сырнай, скрипка аспаптарында шебер ойнаған. «Аксиса», «Хаулау», «Сұрша қыз», «Көгершін», «Ләйлім» сияқты ондаған әндер қалдырған сол бабаң осы өлкенің төлі. Тағы сондай сегіз қырлы, бір сырлы, оған қоса құс салып, ит жүгірткен саяткер, жауырыны жерге тимеген палуан Жарылғапберді атаң да Баянтаудың баласы, «Шама», «Ардақ», «Қаракөз» сияқты әндерді бізге мұра ғып қалдырған сол кісі. Енді қайсысын айтайын саған, — деп сәл ойланып, жүзіне карадым. Білгір профессордың алдында отырған шәкірттей аузың ашылып қалыпты. Мен әрі қарай ойымды сабақтадым.

— Жәкеннің үні өзінің жақсы көретін шәкірті, қазірде көзі тірі отырған Қалекен, Қали Байжанов ағамыздан айнымаушы еді деседі білетіндер. Ал Жүсіпбек, Манарбек ағаларымызға ән үйретіп жүрген бұл ағамыздың үнінің құдіретін өзің білесің.

Ал қазақ поэзиясындағы Сұлтанмахмұт ағамыздың алар орны туралы менен гөрі басқаның айтқаны орынды. Бар білерім, жиырма жеті жыл ғана ғұмыр кешкен тым келте тіршілігінде мол мұра қалдырған ұлы ақынның да осы Баянтауды мәңгі мекен ғып жатқаны. Қазақы кара сөздің Сұлтанмахмұты — Жүсіпбек Аймауытов дейтін ағамыздың есімін бүгінгі ұрпақ біле бермейді. Отыз жетінің бір құрбаны. Ол ағаң да осы өлкенің перзенті... — Үніме сәл көңілді леп араластырып:

— Айта берейін бе? — деп бетіңе үніле карадым.

— Айта бер.

— Айта берсем, кара жердің астында не жатқанын шөбіне карап айыратын Қаныш ағамыздың өзі неге тұрады? Ал өз әкеміз Шәкен мен інісі Кәукен ағай ше?! Діқан аға бастаған бүгінгі ақын-жазушыларын санасаң саусағың жетпес.

Сен менің «білгірлігіме» соншама таңдана әрі сүйсіне карап қалыпсың. Шынын айтсам, мұның көпшілігін осы ел шетіне келгенде біліп, өзім де Баянауыл топырағының киелілігіне, құнарлылығына таңқалғанмын. Бірінен бірін өткізіп, бір ғана Баянауыл маңы емес, бүкіл қазақтың мандайына бере салған өңшең арыстар.

Қай елге, қай жерге барсам да аңырып, жұрттың аузына карап отырмас үшін, сол елдің тарихы туралы, белгілі адамдары туралы алдын ала даярлық жасап, кітап ақтаратын әдетті сол тұста бастап жүргенмін. Соның бір пайдасын ең алдымен сенің алдында көрдім.

— Жақсы жерде жақсы адам туады дегенге сене бастадым, — дейсін бала сияқты өз тұжырымына өзің мәз болып.

— Рас, ондай зандылықтың барына мен де сенемін. Адам табиғаттын бір төлі ғой. Сондықтан анасына тартпайтын «опақ» болмас. Дегенмен ол бір қатып қалған, өзгермес зандылық бола қоймас. Кейде тіс шұкитын шөбі жоқ шөл далада да данышпандардың туып жататынын ескерсек, жанағы пікіріміздің жаңсақтығына да көзіміз жетеді.

Баянның қыз қолымен жиналған жүктей қатпар-қатпар жартастарының басына шықтың, солардың үстін тандап өсіп, тамырымен тас жарған тырбық қарағайларды қызықтадың. Әр жердегі тостакқа құйған кәусардай мөлдір көліне жуындың, әйтеуір өмірінде Алматыдан аттап шықпаған адамдай керемет бір әсерді алғашқы күні-ақ алып едің. «Машинаммен қалағанынша қыдырт» деген әкейдің рұқсатынан соң, біз сол күні әбден ымырт үйірілген кезде ғана жетіп едік.

Шәкең де аз күннің ішінде сені сағынып-ақ қалған екен, кен құшағына көміп, аталық мейірімін төкті.

— Шәке, қызың келіп көзайым болып қалдың-ау, бүгін той жасап, Сахи екеуімізді бір тойғызатын шығарсың, — деп Женя ағай қалжындап жүр.

Шәкең айтқанындай-ақ сенің емін-еркін қыдырып, елдегі ағайындарға барып танысып, жасы үлкендерге сәлемдесуіне, одан қалса Жасыбай, Сабындыкөлге бірнеше рет соғып, кәусар суына шомылуына бар жағдайды жасады. Өзіңмен бірге қыдыруға үйреніп қалған менің де аланданқырап, жұмысты асығыс бітіруге тырысып жүргенімді сезсе де сезбегенсіді. Ол кісі өмірінде бізге «екеуін өйтіндер де бүйтіндер» деп көсемсіп, ақыл айтып көрген емес. «Үй боламыз деп үйленген екенсіндер, отбасының ұсақ-түйек мәселесін өздерін шешіндер» дейтін пікірді ұстанатын.

Сол сапардан сен үлкен әсермен оралдың. Дүние жүзінің кез келген ғажайып түкпірлеріне саяхат жасап барып қайтқан кездерінде де дәл осындай мол рухани олжамен оралған емес едің. Ол пікірді өзің де айтып едің: «Қай-қайсымыз болса да қалтамызға қаржы түссе, демалуға Қаратөңіз жағасына, болмаса Кавказ шығып кетеміз. Нағыз демалатын жер осы екен ғой», — деп. Расында да, алдымен өз жеріміздің жәнәттай өлкесін көрмей жатып, сыртты аңсайтынымыз бар. Онда да ел қалай көшедімен жүрсек, екіншіден мақтан үшін де солай істейтін болуымыз керек. Ал сенің сонша мол әсерде болуыңның бір себебі. «Осы менің атамекенім ғой, бабаларымның тіршілік еткен қасиетті жері ғой» дейтін сезімнің де әсері болса керек.

— Асеке, киноға түсіп жүрген кездерінде мені де осылай шақырып тұрындаршы, ешқандай курорт, санаторияға бармадым демей-ақ

қояйын, — деп едің кетерінде. Өттен дүние-ай, сенің бүйтіп қапияда жалт беріп, мәңгілік «демалыс орнына» аттанып, опындырып кетерінді білгенде...

Тіршіліктің ағынымен салындыдай домалап жүріп, артынан барып өкіну дейтін пенде шіркіннің бәріне ортақ қасиет пе?..

БЕКЕЖАН МЕН ҚАСЫМХАНҒА БАРАР ЖОЛ

Біздің әулет үшін, әсіресе сен екеуіміз үшін 1968 жыл қуа-ныштарын ала келген жыл болды.

Алпысыншы жылдардың соңына қарай Әкем театрында біраз рөлдерді сахнаға шығарып, орта буындағы өз орны бар, өз үні бар дегендей әртістердің қатарына қосылып қалған тұсымыз. Ағалардан үйренуді жалғастыра жүрсек, өзімізден кейінгі інілерге жол көрсетіп, жөн айтатын кезге де келіп қалған екенбіз. Студент кезімнен кино-шыл басым, қалтаға дипломды басып алған бетте «Қазақфильм» қай-дасың деп бір-ақ тарттым. Екі-үш жыл бұрын түскен «Ботагөз», «Бір ауданда», «Асау Ертіс жағасында» фильмдерінен кейін «Менің ұлым», «Жол торабы», «Тұлпардың ізі» сияқты фильмдерде ірілі-ұсақты кейіпкерлерді экранға шығарып, қал-қадірімізше әр түрлі тағдырларды бейнелеген болдық. Содан кейін ғой, бір кезде арнайы оқыған оқуым еді ғой дегендей, Әкем театрына оралып жүргеніміз. Оқырманнан жасырар сырым жоқ, театрды көруге мүмкіндігі жоқ болғандықтан да жұрт мені негізінен экран арқылы көбірек таны-ғаны ақиқат болған-мен, актер ретінде қалыптасуыма, көз алдында өзіне сынай қарап отырған қалың көрерменнің жан-дүниесіне үнілуді, солардың қас-қабағына қарап ойнауды осынау М. Әуезов атындағы Академиялық драма театрының табалдырығынан үйрендік десем, артық айтқандық болмас еді. Ал киноға түскен кезде өзіңнің қалай ойнап жүргенінді көп біле бермейсің. Ондағы жалғыз сарапшың — режиссер ғана. Өзін режиссер болып, өзін ойнап жүрсен, бір құдайыңа сыйынып, қолыңнан келгенді, бойыңда бар қасиетінді пайдаланып кірісе бересің. Бүкіл сахналық өмірбаяным осы театрмен ғана байланысты. Алдымыздағы театр өнерінің алыптары Қаллеки, Канекең, Серағаң, Елағаң, Сәбира апамыз, қайсы бірін айтайын, сол кі-сі-лерге қарай жүріп, үйрене жүріп, олардың бүкіл бір шығармашылық өм-ір жолдарын екінші бір мектеп ретінде алдымызға үлгі ғып ұстай жүріп, шеберліктің кей ұшқындарын меңгерген болдық. Алғашқы рөлім ретінде ойнаған Мұқанның

«Аба-йындағы» Айдар — әлі күнге дейін мен үшін қымбат. «Еңлік-Кебек», «Қарақыпшақ Қобыланды», «Қозы Көрпеш — Баян сұлу», «Боран», «Күлмейтін комедия», «Мансап пен ұждан» тағы да біраз спектакльдерде әртүрлі образдарды бейнелеп жүрдік.

Сол 1968 жылы Ғабеннің сценарийі бойынша халқымыздың мұраларының ішіндегі інжу-маржандарының бірі «Қыз Жібек» фильмі екі сериялы болып түсірілетін болды. Екі сериялы кино түсіру дейтін біздің кино өнерімізде бұрын-сонды болмаған үрдіс. Сценарий «Қазақ әдебиеті» газетіне жариялана салысымен, болашақ фильмнің дақпырты ел арасына тез тарап кетті. Басқасын қойғанда, мүмкіндігі әлдеқайда төмен қырғыз ағайындардың бұл саладағы жетістіктері көш ілгері кетіп қалған сол бір тұстағы «басынан таяқ» кетпеген «Қазақфильмнің» бір еңсе тіктер тұсы деп қалың көрермен осы «Қыз Жібекті» күткен болатын. Ол заңды да еді. Өйткені ауыл тақырыбын қалада туып-өскен, ауыл өмірін қойып, ана тілін білмейтін білгіштер түсіріп жүрген. Содан да болар, фильмде ойнайтын актерлерді іріктеу дегеннің өзі үлкен бір тарихи мәні бар науқанға айналды. Әсіресе Қыз Жібек табылғанша қазақтың небір иненің көзінен өткендей қас сұлулары байқауға қатысты. Қыз Жібек болуға Меруерт Өтекешованың бағы жанғанын жұрт жақсы біледі. Бекежан, Төлеген, Шеге, қойшы әйтеуір, әрқайсысын іріктеу үшін үлкен талғампаздықпен сарапшылар тынбай жұмыс істеді. Бекежанға менің де ойым кете береді. Бұрыннан да Бекежан бейнесі маған күрделілігімен ұнайтын. Жібек сияқты аруды сүюді қай азамат арман қылмаған. Оның үстіне Бекежан бір руды ғана емес, бүкіл қазақты жаудан қорғап жүрген атышулы батыр, өзі сері, өзі сал жігіт болса, Жібекті Төлеген жақсы көрген екен деп жолдан жығылып, жөніне кете алар ма?! Бірақ «Қыз Жібекті» ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші жыршылар Бекежан байғұс Төлегенді өлтірді деген жаман ат тағылғаннан кейін оның бейнесін уақыт өткен сайын қаралай берген сияқты, сөйтіп, шын мәніндегі жасанды жағымсыз кейіпкер болып шыға келген ғой. Әйтпесе ел ішінде Бекежан соншама бір опасыз, жауыз адам болды дейтін сөз көп айтылмайды. Осыдан бірер ғасыр бұрын ғана Сегізсері Баһрамұлы жырлаған «Қыз Жібектегі» Бекежан кісілігі айтылар, Төлегенді өлтіруінің себеп-салдарындағы дәлелдірек көрсетілген тұлға көрінеді. Не болғанда да сол Бекежанды халқына мүмкіндігінше арашалай жеткізу, оның да ет пен сүйектен жаралған пенде екенін көрсете отырып, күрделі бейнені жасап көруге қызығып жүретінмін. Оның үстіне, Ғабит ағамыздың шебер қолынан шыққан сценарийде де Бекежан бұрынғы «атана нәлет, жауыздығынан» арылған, бір басында жақсылығы да, кемшілігі де қатар жүрген

қаһарман болып шыққан екен. Жасыраны жоқ, Бекежан бейнесі бұрын да Төлегеннен бір сүйем болса да жоғары тұратындай көрінетін, енді мынау сценарийден кейін сүйікті кейіпкерім тіпті «ақтала» түскендей, бұрынғысынан биіктей түскендей көрінді. Құдайым аспаннан сұрап жүргенімді жерден беріп, аса беделді сарапшылар тобы сол бейнені жасауға мені лайық десіп, сенім білдіргенде, қуанышымда шек болмады. Шыдамай, үйге қонырау шалып, Майра, өзіннен сүйінші сұрадым. Әрине, соңғы кездері мені жиі әңгімелеп, мені армандап жүргенімді сен жақсы білетінсің. Сенің қуанышың менің қуанышымнан артық болмаса, кем болған жоқ.

— Құттықтаймын, жаным! Өзің көптен армандап жүрген Бекежаныңның аруағы жар болсын! — дедің толқып тұрып.

— Бүгін үйге де біраз жігіттер келетін болар, — дедім. Оным қамсыз болма дегенім еді. Айтпасаң да өзің де сол алға қойған мақсатыма іштей сеніп, маған білдірмей әзірленіп жүреді екенсің ғой. Аз қуанышымды, бар болғаны рөлге бекіген қуанышымды келін түсіру болмаса да соған жетеғабыл тойға айналдырдың-ау.

Сарапшылардың «жә» дегенін естіген соң, көңіл бір демделгендей болып, жалғыз өзім жаяулап үйге қайттым. Неше түрлі ойға кетіп, болашақ Бекежанымды қалай ойнайтынымды, оның ерлігі мен серілігін, мәрттігін, сонымен бірге Төлегенге оқ атуын қалай сенімді көрсететінім туралы қиялға берілдім. «Апыр-ау, бұрын-сонды киноға түсіп жүріп, сонша есінен тана қуанғанына жол болсын!» дейтін оқырман да табылар, қалай болғанда да әрбір өнер адамының өзінің бір армандар белесі, биігі болады. Егер мен өзімнің кәсіпқой актер болғанымға сене алсам, онда актер ретіндегі арман қылған үлкен бір белесім де осы Бекежан бейнесі болатын. Осы жолы қолымнан бірдеңе келерін үзілді-кесілді дәлелдеуім керек, болмаса барымды базар қып, бала-шағаны асыраушы қарапайым ғана ойыншының бірі болып қалуым қажет. Бекежанды бір белес деп ырымдайтыным да сондықтан...

Мен өстіп, өзімше дүрілдеп, «Бекежан болып ойнайтын болдым» деп шапқылап жүрсем, Шәкен әкеміз ойламаған жерден қарсылық білдірсін.

— Оу, өмірімдегі армандап жүрген рөлім емес пе! Қолымнан бірдеңе келетінін көрсетсем, тек Бекежан арқылы көрсете алармын, — деймін ғой баяғы ол кісінің мені түсінбей отырғанының өзін түсіне алмай.

— Шеберлікті көрсетер «асқаралы асуым» осы Бекежанның рөлі ғана дегеніне келісе алмаймын. Шын жақсы актер болсаң, сен үшін жаман рөл болмауға тиіс.

Әрине, бұл уәж маған тым кітаби, жаттанды уағыз сияқты болып көрінді. Дегенмен ол кісінің қарсылығының себеп-салдарын кейінірек білдім.

«Известия» газетіне содан біраз бұрын азамат соғысы жыл-дарындағы белгілі барлаушы Қасымхан Шанышев туралы үлкен мақала шығыпты. Соны оқып шыққан Димекен, Дінмұхамед Қонаев Шәкенді шақырып алып: «Шәке-ау, мына мақаламен та-нысып көрдің бе?! Киноға сұранып тұрған дүние екен. Халқымыздың данқын шығарар ардагердің ерлігі архив шаңының астында жата бере ме?! Халықтың ұлын халқына қайтарайық та», — деп үлкен салмақ салыпты. Қалай жасайсың, қашан жасайсың, — ол жағын тәптіштемепті. Түсінген кісіге бұдан артық түсінікті тапсырма болмас. Содан Шәкен жатпай-тұрмай архив материалдарын алдырып, танысады да, материалды белгілі киносценарийші Андрей Сергеевич Кончаловскийге тапсырып, өз ұсыныстарын айтады. Қилы-қилы шытырман оқиғалы фильмге сұранып тұрған материалды қас шебердің қолына ұстатқан соң, оның үстіне Қазақстан ғана емес, бүкіл Кеңес елінің барлық түпкір-түпкіріне бүкіл елдің ортақ басшыларының бірі ретінде беделі жүріп тұрған Димекеннің өзінен пәрмен болған соң, ол кісіде де жан қалсын ба?! Аз күнде-ақ сценарий даяр болған ғой. «Қасымханның рөліне деп даярлап отырған актерім бар. Ол — Әшімов», — дегенді де ескертіп қойыпты. Әрине, ол кісі Бекежанның рөлінің де мен үшін қаншалықты жауапты әрі сеніп тапсырылған үлкен шаруа екенін мойындай тұрып, өзінің алдын ала әзірлеген жоспары бұзылатын болған соң келісім бермей жүр екен ғой. Менің көңілімнің Бекежанға мықтап ауғанын сезген соң, «Жоқ, оның болмайды, Бекежанды ойнамайсың!» — деп үзілді-кесілді қарсылық білдірген жоқ. Соңынан Шәкеннің нақты ойын білген соң басыма ұялап алған «Апыр-ау, бұл кісі маған Бекежанды неге қымай жүр, әлде сенбегені ме?» деген күдік бұлты сейілді.

— Тәуекел деп Қасымханды да көрсем қайтеді? Күш-қуаттың мол кезінде шаршай қоймаспын дегендей, ол рөлге де қызығып тұрғанымды жасыра алмадым. Сценарийді дереу оқып шыққан едім, қилы-қилы тартысқа толы оқиғаның жуан ортасында жүретін барлаушы Қасымханның бейнесін жасап шығу да қолымнан келетіндей көрінді.

— Күш-қуатың жетпейді деп қауіптенбеймін. Оның үстіне, сценарийді де сенің мүмкіндігіңе ыңғайлаттыра жаздырып едім, қолыңнан да келіп қалар деп сеніп едім. «Екі кеменің құйрығын ұстаған суға кетеді» дейтін сөз болушы еді, екі рөлді қиюластыра алмай, шаруаңның қисынын кетіріп алып жүрме.

Ол кісі мәселенің менің шаршап-шалдығуымда емес, тіпті уақытымның жету-жетпеуінде де емес, тарихтың әр түрлі қатпарында, тіпті мінез-құлық, мақсат-мүддесі де екі қиырда жатқан екі адам

образын бір мезгілде жасаудың аса қиын міндет екенін шын суретшінің пайымымен болжап тұр екен ғой.

— Бәрін былай қойғанда, Бекежанның сақалы болса, Қасымхан барлаушыда сақал болмау керек. Себебі чекистің бет-пішінінде мен, тыртық, қал сияқты ерекше белгі болмауы тиіс. Екеуіне бір уақытта түсу кезінде сақалынды бір күннің ішінде өсіре алмайсың ғой. Жасанды сақал сахнада жарасар, кинода әр детальдың табиғи болғанына не жетсін, — дейтін тағы бір мәселені көлденең тартты.

Мұндай қарапайым ғана мәселенің өзі шешуі қиын күрмеуге айналды. Күн сайын жасанды сақалды жапсырып отырудың өзі табиғилықтан ауытқу деген сөзінің шындығы бар еді.

— Сіздерді де кинамай, өзімді де әуреке салмай, Қасымханнан бас тартқым келіп отыр, — деп Шәкеңе өз шешімімді айттым. Көп ашулана бермейтін кісі еді, сол жолы жүзі қызарып кетті.

— Тапқан екенсің бас тартатын уақытты! — деп ол кісі әңгімені келте қайырды. Әрине, бұл сөзден кейін бірдене деп уәж айту мүмкін емес еді.

Ертеңіне менің қос қожайыным — қос режиссер Шәкең мен Сұлтан Қожықов ағамыз бірлесіп отырып, менің мәселемді түбегейлі шешуге кірісті. Әртүрлі пікірлер айтыла келіп, екеуі де әңгіменің төркінін маған тіреді: «Екі фильмге де менің орныма ойнай қоятын ешкім жоқ екен» деп күпірлік ойламауыма, егер олай ойлай қалсам, онымның мүлде қате екеніне көзімді жеткізді. Әрине, «Мен болмасам, кім оңтайына келтіріп, көңілден шығар бейне жасай алар дейсің» дейтін пендешілік ойдан аулақ едім. Бәлкім, менен артық ойнамаса кем ойнамайтын жігіттердің жететініне титтей де күмән келтірген емеспін. Менің де ойым қалайда екі режиссердің сонан соң халқымның көңілінен шықсам дейтін арман ғана болатын. Ол кісілер де «Тек жұрт хабарланып қойған соң менің түсуіме қарсы болмай отырғандарын» білдірісті.

Не керек, сақал мәселесі де шешілді. Тек сәл айырмашылығы — Қасымхан Шадияров (Шанышовтың фамилиясы осылай өзгертілді), жақ жүнсіз, яғни шокша сақалды болса, Бекежанға келгенде, жетпей тұрған аз ғана жақ жүн жапсырылып, самай мен сақал тұтасатын болды.

«Көз — қорқақ, қол — батыр» деген ғой, Шәкең ағамыз «Атаманның ақыры» түсіріліп біткенше тыныш тауып, демалмады десе де болады, сонымен бірге кино түсіріп жүрген бүкіл ұжымға да, түсіп жүрген актерлерге де демалдыра қойған жоқ. Үлкен ақсақалдың арнайы тапсырмасы болғандықтан да сөйтіп жан аямай қимылдады десем жалған болар еді, әрине, тым асығыс қимылдауға сол бір ауыз сөздің

де әсері болған шығар, дегенмен қолына алған шаруаны бір деммен бітіретін ол кісінің ежелгі әдеті еді. Лентаға түсірулердің біразы қалада, павильонда жасалған тұста жақ жүнімді жапсырып алып дегендей, «Қыз Жібекке» қарай шапқылаймын. Сұлтекең болса мені түсінген сынайда жүрді. «Қайда жүрсін, сенің кесіріңнен жұмыс тоқтап қалды» деп дікілдемей, керісінше, түсірулерді «Атаманнан...» қолым бастау тұсына ыңғайластыра жүргізуге тырысатын. Жақсы ағаның осы бір жақсылығын қалай ұмытарсың. Әрине, екі жаққа бірдей шапқылаумен жүріп, қанша күш-қуатым мол десем де, үйге сүріне-жығыла келемін. Бір жақсысы, ынтығып істегендіктен екі жұмыс та жасытқанның орнына шабыттандырып, жігеріне жігер қосып отырады. Адам рахаттана істеген жұмысынан да ләззат алатынына көзім тағы да жете түскендей...

Бір күннің ішінде, яғни түске дейін – Бекежан, түстен кейін – Қасымхан болып ойнаған күндер болды. Екі рөлдің бір-біріне тигізген көмегі көп болды. Бекежанның эпизодына түсіп келген соң, Қасымхан «оңайлау беріледі». Ыстық қанды, от болып жанып тұрған Бекежан мінезін сәл сабаға түсіре қойсам, Қасымхан мінезін дәл ұстаймын. Өйткені Қасымхан әр қадамын он ойланып, мың толғанып шешер байыптың, ақылдың адамы. Өйтпесе ол барлаушы атанып, мемлекеттік маңызды тапсырманы орындай алмас еді. Керісінше, Қасымханнан кейін Бекежанның ішкі «жан сарайына кіру» тіптен қиын. Оған Қасымхан сияқты ұзақ толғанып отырсаң, қателіксіз қадам жасамауға тырысып отырсаң, аңғал батырдың бейнесінен мүлде аулақтап кетер едің. Сондықтан біраз тер төгіп, алпыс екі тамырындағы қаныңды қыздырып алуға тура келеді. Ең үлкен пайдасы деп осы екі бейнені салғастыра отырып, біріне бірін өлшем етіп алу тәсілінің өзін айтар едім.

Ең басты қиындығы деп, қанша дегенмен, екі кейіпкердің арасында бірнеше ғасыр уақыт жатқандықтан, қос кейіпкердің мінез-құлқы өз алдына, жүріс-тұрысы, сөйлеу мәнері, үлкен-кіші алдындағы ізеттілік нормалары, қысқаша айтқанда, халқымыздың заманына қарай өзгеріп отыратын салт-дәстүріне байланысты айырмашылықтардың өзі бір басына жетіп артылар қиыншылық еді. Қарапайым ғана бір мысал айтайын, атаман Дутовтың алдына кірген жас офицер мен Сырлыбайдың алдына кірген батырдың сөйлеу ерекшелігін, өзін-өзі ұстау мәнерін, тіпті жүріс-тұрысын салғастыруға келетін дүние ме?! Жок, әрине. Көрерменге бәрі де солай болуға тиісті, занды әрекет болып көрінгенмен, сол әр қимыл, әр сөздің астарында тынымсыз

төгілген тер мен режиссердің сенімен бірге ойланып-толғанып тапқан шешімі, ерен еңбегі жатады.

Оған қоса «Қыз Жібекті» түсіруге даярлық тым ұзаққа созылып кетті. Атқа мінгенді қойып, оның қасынан жүріп көрмеген кісілердің жай ғана мініп жүру емес, атқа мініп шабуына, тіпті одан жығылуына тура келеді. Оның бәрі де бірер күнде үйрене салатын шаруа емес. Сауыт киіп, қалқан ұстауға, ауыздығымен алысқан арғымақпен құйғытып шауып келіп, найзаласуға тура келеді. Қалың ат кара нөпір болып шауып келе жатқан кезде садақтың жебесі қадалған немесе қылышпен шабылған сарбаздың сол кара нөпірдің ортасына аттан ұшып түсуіне тура келеді. Жылқы деген жануардың қандай қалың нөпір болып шауып келе жатса да, жығылып жатқан кісіге тұяғын тигізбейтінін қанша айтқанмен, түсіндіргенмен, оған ешкімнің тәуекелі жете қоймайды. Ал режиссер мықты болса, актерді ондай қауіпті қарекетке көндіріп көрсін.

Ең бір жақсы жері, «Қыз Жібекке» негізгі осындай даярлық жұмысы жүргізіліп аяқталғанша «Атаман» біраз жерге барып та қалған. Айналасы төрт айдың ішінде «Қыз Жібектен» бұрын екі сериялы фильм болып, «Атаманның ақыры» түсіріліп болды. Бұл – бір сериялы кинолардың өздері де үлгіре бермейтін рекордтық уақыт еді. Фильмнің соңғы кадры түсіріліп болған кездегі Шәкеннің қуанышында шек жоқ еді.

– Ал бәлем, «Қазақфильмнің» қолынан қандай дүниелерді жасау келетінін көрсетейік біз! – деп кәдімгідей лепіріп отырды. Қанша дегенмен, «іштен шыққан шұбар жылан» дегендей, дүниеге перзенті келгендей болып, кино экранға шыққанға дейін де жар құлағы жастыққа тимеді.

– Дегенмен сенің сақалыңды жұртқа Сұлтаннан бұрынырақ мен таныстыратын болдым. Кейін жұрт Бекежанды көрсе де, «Өй, мынау Шадияровтың сақалы ғой» деп отыратын болады әлі, – дейді рахаттана күліп.

Бірақ екі фильмнің де қалың көрерменнің көңілінен шыққан дүние болғандығынан-ау деп ойлаймын, «мынадағы сақалың, мынандай еді, анадағы сақалың анадай екен» немесе «жақ жүні болмаса, екі сақалдың да айырмашылығы шамалы екен» деген біреудің сөзін естімедім. Сахнада ойнап жүріп, экранға шығып жүріп, жақсы шығармада жақсы ойын көрсете білсең және сен жасаған бейненің де негізі жақсы болса, көрермен көңілі сенің тағдырыңмен ортақтасып, сенің жан дүниеніңмен бірге қуанып, бірге ренжіп отырып, басқа жаққа көңіл аударма бермейді. Актерлік өнерде бөлек-салақ басы артық не кем көрінер ештеңе

болмау қажет деп теория жүзінде жүз қайталасак та, жақсы образ бен жақсы ойын қашан да кез келген тығырықтан алып шығып жатады.

Жасырып-жабар несі бар, мерзімінен өте ерте аяқталып, премьерасы өте табыспен өтіп жатқан «Атаманның ақыры» мені де қанаттандырып жібергендей, қайратыма қайрат, қуатыма қуат қосқандай болып еді. Өзіме өзімнің сенімімнің артқаны сондай, айдарымнан жел есіп, Бекежаным бар жан дүниеммен алансыз беріле кірістім. Оның үстіне, Мәскеуде сессияға қатысып жүрген Димекене «Атаманның ақырының» беташар көрсетіндісінің рәсімін Шәкеннің өзі барып жасап қайтқанда, үлкен кісі балаша қуанып, Шәкенді құттықтапты. «Мінеки, көрдіңіз бе, құлық қойсақ жақсы дүние жасауға болады екен. Бұл фильм қазақ кино өнерін бір белеске көтеріп тастауымен құнды, оған қоса халқымыздың тарихи тұлғасын архивтен қазып алып, нағыз қаһарман ретінде халқына қайта ұсындың. Тағы бір маңыздысы, азуы алты қарыс Дутов сияқты атаманды құртқан кісінің кім екендігі туралы шындықтың беті ашылды. Оның үстіне, өнер туындысы ретінде де өте табысты дүние болып шыққан екен», — деген баға беріпті. Шәкенді қанаттандырып қойып, тағы бір ұсыныс айтыпты. — Бел суытып алмай, осы етқызумен тағы бір үлкен шаруаны бастап кетсең жөн болар еді... Жалпы, Абай атамызға дұрыстап кірісердей күш-қуатымыз да, тәжірибеміз де толысып болды-ау деймін.

Димекеннің ағынан жарылып айтқан батаға бергісіз бағасына қанаттанып отырған Шәкен айтқан ұсынысы да өзінің ойын дөп басқан соң, қарап қалсын ба, қолма-қол уәде беріп, ол кісінің де жан-жақты көмек беретіндігі жөніндегі сөзін тындап, мерейі үстем болып оралды. Сол жылы «Атаманды...» көрген белгілі кинорежиссер Г.Н.Чухрай Шәкенді шын ниетімен құттықтай отырып: «Шәкен, менің тәжірибелік киностудиямнан бір шытырман оқиғалы фильм түсіріп берсең қайтеді», — деп ұсыныс айтқан екен, есіл-дерті Абайға біржола ауып алған Шәкен ол ұсынысқа мойын бұра алмапты. «Ендігі менің арманым — «Абай». Мен бар жүрегім, жүйкеммен Абаймен ауруым керек. Әр күнімді Абаймен ойша әңгімемен өткізуім керек. Оның үстіне ұлы ақынды сомдайтын актерлігім әбден толысып, пісіп-жетіліп отыр. Енді кешігуге болмайды», — деп, әріптесінен кешірім сұрағандай, сыпайы жауап қайтарыпты.

Ол кісі Мәскеуден осылайша қанаттанып, әбден көңілді оралды. Келе Тбилиси қаласына «Атаманды...» алып жүретін болдық. Шәкен әлденеге асыққандай, күндіз-түні жаны байыз таппай жүрді. Әр ісін баппен тез бітіруге машықтанған ол кісінің сол жолғы қимыл-қарекеті маған да соншалықты оғаш көрініп еді.

Грузин халқы да бір дүрілдесе есе бермейтін аккөңіл, аузын ашса, жүрегі көрінетін халық қой. Жай уақытта құдай емес, не құдайдан былай емес сияқты, өзінен басқаны аяғына отырғыза бермейтін менмен, өркөкірек көрінгенмен, өзім дегенге өзегін жара ақтарылып қалады екен. Шәкеңді бүкіл тобымен құшақ жая қарсы алып, «Атаманның ақырын» кино өнерінің жетістігі деп бағалап жатты. Ол кезде грузин киносы мәнділігімен, дәмділігімен, қысқалығымен, нұсқалығымен дүние жүзі кинематографистерінің аузынан түспей тұрған уақыты. Сөйте тұра Шәкеңнің туындысын мақтауға сарандық көрсеткен жоқ. Сухуми қаласында өтетін фестиваль басталғанша, бүкіл қалаларын аралатып көрсетіп, қадірлі қонақтары ретінде айрықша күтіп-ақ алды.

Фестиваль да ойдағыдай өтті. Шәкең өзіне берілген бір сөзінде қонақжай грузин халқы туралы, оның озат киноөнері туралы тол-ғанысты ойын айта келіп, тақырыбын кілт өзгертіп, былай деген еді:

— Мына отырған Мәжит Бегалин менің туған інімдей болған адам, қазір таланты да, тәжірибесі де кемеліне жетті. Қазақ киносының ендігі екі тізгін, бір шылбыры осы Мәжиттің қолында болатын шығар, тіпті бүгін тапсыруға әзірмін, — дегені бар.

Ол кісіге: «Шәке, орынды босат» деп жатқан ол кезде біреу-міреу қайдан болсын? Немесе жасы жетіп, жерге қарап отырған қарт та емес, нағыз күш-қуатының мол шағы. Біз ол кісінің бұл сөзіне еш жіп таға алмай, аң-таң болып қалдық. Ертеңіне мені ертіп, магазин араладық. Ойына қайдан түскенін білмеймін, сән ательесіне кіріп, грузиндердің данғарадай ғып киетін жалпақ кепкасын екеуімізге де тіктірмек болды. Букле деп аталатын қалың матаны таңдап алды да, маған матаның тысын оң қараттырып тіктіретін болды да, өзіне астарын сыртына қаратып тігіп берулерін сұрады.

— Мұныыз не? — деп сұрап едім:

— Жай, осыны жөн көргенім, — деп нақтап жауап бермеді.

Кейін ойлап отырсам, осының бәрі де шиырлы тіршіліктің тұйықталарына көрініп тұр екен ғой...

«Атаманның ақыры» тез түсіріліп, тез арада өмірге жолдама алды, бірақ бүгін ойлап отырсам, актер бізді қойғанда, режиссер Шәкеңнің ұйқысыз түндері мен күлкісіз күндерінің жемісі еді соның бәрі де. Әрбір актерді тандау, оларды даярлау, әрқайсысымен жеке-жеке жұмыс жүргізу, тіпті қас-қағым сәтте көз алдыңнан өте шығар кіп-кішкентай ғана оқиғаны түсіру үшін режиссердің қаншама жан тері шығады. Оны айтпаған күнде, түсірілген жиырма бес шақырымдай пленканың орта

есеппен 250 метрдей ғана киноға кіреді екен. Ал экранда бес секундтық зыр ете қалатын кадрлар жүз елудей адамның бір күндік жұмысы, қанша адамның маңдайтері, қаншама қуаныш, қаншама реніш, тіпті қаншама қаржы шығыны.

Мен болсам, біресе «Қыз Жібек» деп, біресе «Атаманның ақыры» деп екіге жарыла алмай жүрген шағымда да режиссер Шөкең де мені түсінгендей, артық қыстап, жанымды қинап көрген емес. Оның есесіне өзім қысыламын. Екі фильмге бірден бір мезгілде түсемін деп ол кісінің жұмысына бөгет боламын ба деп қауіптенемін. Оның үстіне басқаларға қарағанда, жауапкершілігімнің көбірек болары және түсінікті «Өз күйеу баланды шолжандатып қойып, бізді тәртіпке шақырасың!» деп біреу болмаса біреу айтып қала ма деп, шаршап-шалдыққаныма қарамай-ақ қамшы салдырмауға тырысып бағамын. Жасырып қайтейін, қалаға келгенімізге біраз уақыт болса да, жас кезден қалыптаспаған тілі түскірі орысшаның иін қандыра алмай жататын. Бірде жалғауы, бірде жұрнағы дегендей, бірде екпін түсіретін тұсынан қателесіп кетіп, қиналыңқырап жүрдім. Қарапайым біреу болса бір сәрі, талай өткелектен өтіп, орысша-қазақша білім алған Қасымхандай адамның қате сөйлеп жатқаны келіспейтін-ақ шаруа ғой. Жалпы, сол кезде кинолардың көбі алдымен орысша түсіріліп, қазақша дубляжі кейіннен жасалатын. Содан да кей актердің өзі ойнағанмен, орысша сөзін басқа бір актер дубляж жасайтын кезі болады. Кейіннен фильмді қазақша аударған кезде де дыбысты басқа актердің оқитыны белгілі.

Атаман Дутовтың рөлін ойнауға бұрынғы КСРО бойынша кино өнерінің көкжалдарының бірі В.И.Стрельчик шақырылды. Ол кісінің ойынына қалың көрермен де, режиссер де әбден риза болды.

Киноға түсіру басталардан бұрын мен ол кісімен екі-үш күндей Алматыда бірге болып, әбден жақын танысуға тырыстым. Бұрыннан атағы шығыңқырап, көпке өзін мойындатып қойған ондай мәскеулік мықтылар бізге келген кездерінде бүкіл әлем өнерін жалғыз өздері аркалап жүргендей болып, танауларын көкке көтеріп алатын. Бұл кісіні де сөйте ме деп едім, есті актер емес пе, қарапайымдылық мінез көрсетті. Оның үстіне жанында жүрген сахналас серіктесіңнің өзіңнен мықты екенін алдын ала мойындап қою деген сөз ойнайтын рөліңнің де сәтсіз шығарына өзін жағдай жасап қойғанмен бірдей шаруа. Сондықтан ол кісімен жолыққанға дейін бұрын ойнаған киноларына біраз «зерттеу» жүргізіп, алдын ала әзірленіп қойғанмын. Әу бастан ықтырып қояйын, біздің де бір елдің астанасында қой бағып жүрмегенімізді біле жүрсін деген оймен оның бұрынғы рөлдеріндегі кемшілігіне жиі үңіле бердім. Шығара алмай қалған тұстарын тұқырта

айттым. Қасымхан Дутовтан бір табан биігірек тұруы керек қой. Жоғары тұрмаса, оны тұзағына түсіре де алмас еді. Ол ниетім жүзеге асқан да сияқты. Ойнап жүрген кезімде өзімді одан бір мысқал да кем ұстап көрген емеспін.

Шөкең ағамыз кино бітіп, көңілі демделген кезде:

— Біздің Қасымханымыз Дутовтың өзінен қынбай-ақ шықты емес пе! — дегені бар. Онысының «Әшімов Стржельчиктен қынбай, терезесін тең ұстады» деген сөзі екенін ұғып, марқайып қалып едім. Жарықтық, сезімнің көңіл-күйдің адамы емес пе, көңілді отырған кездерінің бірінде:

— Асанәлінің ендігі алар асуының да төбесі көріне бастады. Ол — ұлы Абай бейнесі, — деп еді. Ол кісі келесі еңбегі және ең басты еңбегі деп «Абайға» іштей даярланып жүргендей көрінетін. Отыра қалған тұста екі сөзінің бірі Абай болып, бар мақсат-мүддесі сол іске біржола ауып еді. Абай туралы жарық көрген материалдарды шұқшия оқып, Мұқанның «Абай жолы» мен ақынның жырларына қайта-қайта орала беретін, «Шіркін, қазір Абайды асықпай-аптықпай, халқына сол Абай қалпында, халқы таныған данышпан, ойшыл қалпында, Мұхтар Әуезов айтқан қалпында көп сериялы етіп, экрандап қайтаруға күш те, мүмкіндік те толық жетіп жатыр-ау», — деп отырар еді. Жасыраны жоқ, Шөкеңнің сол арманы естен кетпейді. Бір кезде «Қыз Жібегімізді» қырғыз киношылары түсіретін болып, Ғабеннің және Димаш ағаның беделін салып жүріп, өзімізге әрең қайтарып едік. Нарықпен алысып жүрген қазіргі шақта шіркін алтын уақыт текке өтіп бара жатқандай көрінеді.

«ҚЫЗ ЖІБЕК»

Сөйтіп, Қасымханымыздың тарихы да үлкен экранға жолдама алып, жолдан оралған бетте бір күн тыныстап демалып, бел жазып жатпай-ақ онсыз да біраз тостырған «Қыз Жібегіме» қарай сағынышпен келіп едім.

Павильонда түсірілетін кей үзінділері болмаса, далада түсірілетін негізгі көріністер әлі бастала қоймаған тұс. Актерлер әлі де болса ат құлағында ойнау өнеріне жаттығу үстінде болатын.

Сол 1968 жылы «Қыз Жібекке» даярлық жұмысының қызу басталған кезінде-ақ республикалық ипподромда әрқайсымызға бекітіліп берілген аттарымыз болатын. Бекежанның аты, Төлегеннің аты, Шегенің аты дегендей, әрқайсымыз өзімізше айдар тағып қойған бір-бір

сөйгүліктеріміз бар. Бәрі де жүзіктің көзінен өткендей, өңшең бір мүсінді сұлу жануарлар. Көздерін төңкере қарап, көрген төстіктей керіліп тұрған кезінде кәдімгідей ата-бабаның ат үстінде өткен өмірінің қан арқылы жетіп тұрған әсері ме, әйтеуір төңірегінен ұзап кете алмайтынбыз. Құлағын қасып, жонын сипап дегендей, мәпелеген сайын адамнан есті жануардың өзі де саған деген хайуанға тән ғана болса да ерекше бір ықыласы оянады білем, төбең көрінгеннен-ақ оқыранып, қуанғанына куә болғанда, қаланың қалың мәшинесіне нәлет айтып, қалған ғұмырынды осы аттың қасында өткізетін бір бейбіт тіршілікке көшкің келіп армандайсын.

Күнде ертелеп ипподромға тартамыз. Күніне атты да қинамай, өзімізді де қинамай, бір-екі сағаттай атпен жаттығу жүргіземіз. Киноға түсуге тиісті негізгі сарбаздар үй тігіп алып, сол ипподромның басында жатып жаттықты. Бір жағынан күндіз-түні аттарының қасында болып, үйренісе беру керек болды. Бәрі де үй-күйлерін ұмытып, жана міндеттеріне құлшына кірісті. Біз Әнуар екеуіміз ғана бір кезде ат көрген қаланың қазағы болып шықтық. Аттың қай жағынан келіп, қалай міну жағын жақсы білеміз. Ал көп жігіттер ауыздығымен алысып тұрған жануарларды көргенде, мінгенді қойып, ат емес, арыстан көргендей, жанына жақындауға да қорқады. Жас баланы тұңғыш рет атқа мінгізіп үйреткен сияқты алғашқы кезде атты жетектеп жүруге тура келді. Тізгінді қоя беріп, екі қолымен ердің қасынан тас қып ұстап алып, қоқайып отырғандарын көргенде, күлкің келеді. Он минуттай ғана ат үстінде отырып түскеннің өзіне қыл көпірден жүріп өткендей өң-түстері қашып, көпке дейін өз-өздеріне келе алмай жүргендері. Сол жігіттердің бәрі де бірер айдан аспай-ақ ат құлағында ойнайтындай болып шыққанын да көрдік.

Келесі жылы түсіру шаруасы толық қарқынмен жүріп кетті. Іле бойындағы Таңбалытас тұсынан басталған түсіріс Айдарлы, Ақтауға қарай жылжып жалғасты.

Содан бері, мінеки, ширек ғасырдай уақыт өтіпті. Кей-кейде сол бір алаңсыз өткен, ұмытылмас та енді қайтып қайталанбас бақытты шақтарды ойлағанда, жылағың келеді. Әнуар — Шеге, Сырлыбай — Кененбай, Қаршыға — Ыдырыс, режиссер — Сұлтан — қазақ театр өнерінің қайталанбас дарын иелері еді-ау әрқайсысы. Бұлар да сен барған бақиға аттанып кетіпті, Майра. Бәрі де өмір бойы бізбен бірге жүретіндей, бәрімен де тіршіліктің қалған қызық-шыжығын бірге бөлісетіндей көрінуші еді.

Бұл күнде Қапшағай теңізінің астында қалған Іле қаласының қонақ үйінде жаттық. Әнуар, Құман үшеуіміз бір бөлмедеміз. Жұмыстан

шаршап келген бетте біраз демалған соң, ойнаған эпизодтарды, ертен ойнайтын эпизодтарды талдау басталады. Режиссердің көмегінсіз-ақ өзара келісіп, бір пәтуаға келіп аламыз. Әр қимыл-қозғалысқа дейін, әр сөзді қандай дауыс ырғағымен айтуымызға дейін түп-түгел талқыға саламыз. «Екі бастың пәтуасы — ақыл, үш бастікі — нақыл» дегендей, онымыз Сұлтекеңнің де көңілінен шығып жатады. Қарапайым ғана бір мысал. Бекежан мен Төлегеннің жекпе-жегінде Төлегеннің кіреукені шешіп тастап, майдан алаңына шығатын тұсы естеріңізде болар. Одан өзін артық болмаса кеммін деп жүрмеген Бекежан өз жауының мына кесек мінезін көргенде не істеуі керек? Оның да шешіп тастайтынын көрермен де сезіп отырады. Бірақ, сол кіреукені шешердегі бет құбылысы қалай болуы керек деген мәселенің өзіне үшеуіміздің біраз дауласып, біраз жаттығулар жасауымызға тура келді. Соның арқасында сол бір эпизодтың өзі көрермен көңілін табардай көрініс болып есте қалды.

Фильм түсіріліп біткенше Бекежанға, яғни маған бекітіліп берілген сүліктей бес сәйгүлігім болды. Бесеуі де нілдей қара. Осы аттарды тандар алдында режиссеріміздің әлде өтірік, әлде шыны: «Бекежанға жақсы ат пен әдемі де жарасымды киімнің қажеті бола қоймас» дегені есімде қалыпты. Күйіп-пісіп, өз ойымды дәлелдеп жатырмын.

— Жаудан елін қорғап жүрген айтулы батыр, жанына қырық жігітін ертіп, жайшылықта серілік құрып жүрген Арқаның ақиық мұзбалағы, оның үстіне мыңды айдаған даланың бақ қонған байының еркетотайы жаман-жәутік ат мініп, қаудыр тон киіп жүреді дегенге кім сенеді?! Ағайындар-ау, Бекежан туралы көзқарастарымыз осылай болса, онда «Қыз Жібек» те «Қазақфильмнің» ауыл арасынан ұзамайтын шикіөкпе туындыларының бірі болып қала береді. «Жағымды кейіпкер», «жағымсыз кейіпкер» деген алдын ала әзірленген үйреншікті қалыптарыңызға салып кетуге болмайды ғой. Керісінше, Төлегенмен тіресетін жаудың мықтылығын көрсетсек қана Төлегеннің де, фильмнің де дәрежесін көтермейміз бе?!

Тым қыза, қызына сөйлесем керек, Сұлтекең бетіме бір түрлі сұраулы жүзбен қарап қалыпты. Сонан соң ғана бетіне күлкі жүгірді.

— Сабыр-сабыр, сенің ниетінді білейін дегенім ғой, — деп, жарықтық мені сабама онай түсіре қойды.

Сөйтіп, дау-дамай болмаса да соған жетеғабыл әңгімемен алған бес бірдей сәйгүліктің бәріне де тез бауыр басып кеттім. «Ат — ердің қанаты» деп қазекем білмесе айтқан ба! Қай дастан, қай жырында болсын, батырдан оның атын бір сүйем кем қоймайды. Алпамыстың Байшұбары, Қобыландының Тайбурылы, Камбардың Қарақасқасы,

одан бергі Қабанбайдың Кубасы, Бөгенбайдың Наркызылы дегендей, ғасырлар өтсе де тұлғалы образ ретінде олар да халық жадынан шықпай келеді. Ақан марқұмның Құлагердей пырағы өлгенде, басын құшақтап отырып зарлаған қайғысын атқа мініп, ат қадіріне жеткен адам ғана түсініп, білер-ау. Мен өзімді шын Бекежан деп сезіну үшін бірінен бірі айнымайтын бес қараны да сол Бекежанның сүйікті пырағы деп қабылдадым. «Аяңы тымақты алшы кигізгендей» деп ұлы Абай айтқандай, жаксы аттың адамға бітірер желі бөлек. Канат байланғандай өз-өзіңнен арқаланып, шынымен жау келсе, ойланбай-ақ ұрандап араласып кетерден бір күйге енесің. Әсіресе, Майра, сен менің көмірдей кара сәйгүлігімнің үстінде отырған кезімді көргенінде, «Мені көрдің бе, Бекежаннан қай жерім кем?» дегендей айғұлактанып шыға келетін едім.

— Әй, Әнуар, Құман екеуіңді кейде ат бауырына алып сабап, қайтадан Алматыға қуып тастағым келеді, — деп достарыма әзіл айтатыным да сол қаралардың желі болса керек.

Астыңдағы атың сенімді болса, жаман жолдастан көп артық. Бес қараның төртеуі айғыр болатын да, бесіншісі байтал еді. «Байтал шауып бәйге алмас» деп қазекең айта салса да, сол байтал дөнежін шыға нағыз төзімді, нағыз жүйрік мал болып шықты. Және жануар анау-мынау адамнан есті еді. Ипподромда атын «Буян» деп қойған екен, мен де солай атадым. Сол Буяным өзім екі рет жазым бола жаздаған тұста арысы ажалдан, берісі бейнеттен алып қалды. Қалың нөпір болып шауып келе жатқан тұста айналаны шаң басып ештеңе көрінбей кетеді. Сондай бір тұста «қалмақтармен» ат үстінде қылыштасып келе жатқанмын. Бір «қалмақтың» қылышынан қорғана беремін дегенде бай-қаусызда ерден ауып кеткенім. Әрине, бұл Бекежанға жараспайтын қылық, онысынан бұрын шынымен-ақ аттан ауып кетсем, аяғым үзенгіде қалуы мүмкін еді. Өйтпеген күнде де майып болуым анық еді. Себебі жер тастақтау болатын. Менің ауып бара жатқанымды сезген ат дәл бір физиканың заңын оқығандай-ақ сол ауған жағыма қарай бұрыла беріп тоқтады. Қарғып түсіп, есті жануарды өз білгенімше алқап, мандайынан сүйіп жатырмын. Осы оқиғаны екі-үш күннен соң дәл осылай қайталап, тағы да сол тәсілін жасап, жығылып кетуіме мүмкіндік бермеді. Содан бастап күн сайын таза сумен жуындырып, кекілі мен жалын тарап, әбден күтетін болдым.

Бірде Сорбұлақ деген жерде жүргенімізде, аттарға су таситын мәшине үш күн бойы келмей қалып, жануарлардың қатты қаталағаны бар. Күн де шыжып тұрған. Кеудесінде жаны бар тіршілік атаулы бір

ұрттам сусыз каталап, шөлден өліп кетердей жағдай еді. Әрине, өзімізге жетерлік қана ауыз су бар.

Түн ішінде қойшының үйінен бір шелек суды көрсетпей алдым да, атқорада каталап өлгелі тұрған жануарлардың ішінен Буянымды тауып алып, тәтті-дәмдісін басқалардан жасырып немересіне беретін камкор әжелер сияқты, басқа жылқылардан алыстау жерге апарып, онашалап суардым. Тістерін шықырлатып, каталап тұрған жануарлар ұлы камкорлары әрі ұлы азапкерлері адамның жуып кеткенін көрсе болды, шұркырасып, мәлие қарағанда, ет жүрегің елжіреп кетеді екен. Буяным байғұс бір шелек сулы қылқ еткізіп бір-ақ жұтып алды да, «тағы бер» дегендей кесе-көлденендеп жүргізбеді.

Сол күні түнімен жазықсыз жапа шеккен жануарларды ойлап, көз іле алмадым. Ішкенге мәз, жегенге тоқ, тек өз жайларының қамымен жүріп, басқаны ойламайтын біздің, есті адамдардың осындай шалағай ісіне жыным келді. Ертеңіне мына қорлықты көргенше, суды жеткізе алмай жүргендердің кеңірдегінен алмақ едім, әйтеуір абырой болғанда ертелеп су жетіп, жануарлардың шөлі қанды. Сол күні киноға түсіруді жалғастыру үшін атқа міну қаншалықты қажет болса да, осынша ауыр сыннан шыққан жануарларға «демалыс» бердік...

Міне, өзің осыншалықты ерекше көңілмен жануарға адалдық көрсетсең, ол да сені жолда тастамайды. Кусаң жеткізер, қашсаң құтылар дөңгелек тұяқтыға деген менің сол бір кезде пайда болған ерекше ықыласым әлі де сол қалпында сақталып қалған сияқты. Кейде бөрінен де баз кешіп, Буянымнан айнымайтын желден жүйрік жануардың жібек жалын желге таратып, дала төсін дүбірлете шауып кеткің келеді...

Одан кейін найзаласу, қылыштасу өнерін үйрену де онай жұмыс болған жоқ. Бұл, әрине, сахнадағы қылыштасу не найзаласудың жоралғысын жасау емес, батырлардың айқасына жұрт иланатындай сенімді ғып ойнауың керек. «Ойнауың» деген сөзім мүмкін бұл тұста келіңкіремейтін де шығар, өйткені ол жерде біріміз Бекежан, біріміз Төлеген немесе қалмақ батыры екенімізді шын сезініп, шын жекпе-жек жасамасақ, ол ешкімді де сендірмес еді. Қазір кино түсірудің техникасы әбден жетілген заман. Қылыштасып жүрген қос сайыскердің бірінің басын қағып алып, домалатып тастайтын шетелдік қансоқта фильмдерді көріп отырғанда, шын бас емес, жасанды бастың домалап түсетінін біліп отырсаң да, күмән келтіре алмайсың. Тіпті қиын тапсырмаларды арнаулы жаттығулардан өткен каскадерлер жасайды. Ал өзің жасамауға болмайтын жекпе-жек сияқты көріністерді түсірген кезде, кеудене төніп келе жатқан найзадан жасқанып, сәл ағат қимыл көрсетіп алсаң болды, бүкіл еңбегіңнің текке кеткені. Сондықтан әр

кимыл-карекетіннің табиғи шығуы үшін барынды салуға тура келеді. Сұлтекең болса, ерінбейтін, ізденгіш режиссер. Осындай әр кимылынның табиғи шығуы үшін барын салады. Тіпті ол ғана емес, кітаптарды ақтарып, халықтың этнографиялық салт-дәстүріне байланысты ұмытыла бастаған немесе мүлде ұмытылып кеткен бір түйір жаңалық болса да іздеп табудан ерінбейді. Немесе ауылдың карттарына қыдырыстап жүріп, солармен ұзақ-сонар әңгіме-дүкен құрады. Ондағы іздейтіні де — кино үшін керекті сәтті дүние табу. Оқығаны мен естігендерін қорытып, пайдалануға тырысады, әр актер өзі ойнаған рөліне байланысты қалай жүріп, қалай сөйлеуі керек, бәр-бәрін саралап отырғаны. Кейде режиссердің жұмысы бірінші сынып оқушыларының мұғаліміндей болып көрінеді маған. Біз де ол кісінің көңілінен шығу үшін намысқа тырысып, ақ тер-көк теріміз шығады. Бір-бірімізден озу үшін барымызды салып бағамыз. Образға әбден кіріп алған кезде режиссердің: «Токтандар!» деген бұйрығын да тындамай, найзаласуды жалғастыра беретін күйге келдік. Жаттығу кезінде ұстайтын тұқыл найзаның өзімен-ақ қате тигізіп, бір-бірімізді жарадар қылған кезіміз де болды. Құман Тастанбеков-Төлегенмен жекпе-жек кезінде бір жолы оны шынымен-ақ өлтіріп ала жаздағаным бар. Бірақ сол қателіктің өзі де сабақ болып, найзаны ұстау шеберлігін әлі де үйрене түсуге тура келді.

Сұлтекең болса, көп жағдайда өзімізге ерік беру керектігін де ұмытпайтын.

— Осы фильмнің режиссері сенің өзің болған жағдайда, мына мәселені қалай шешер едің? — деп, әрқайсымыздан сұрар еді. Әрқайсымыз өз ойымызды айтамыз, ең соңынан барып қайсымыздың пікіріміздің дұрыс екенін өзі айтатын. Болмаса өз ұсынысын айтатын. Кейде ұсақ-түйек детальды өзімізге шешуге сенім көрсетер еді.

Құман маған карағанда жастау, жекпе-жек кездерінде қолымның батынқырап кететін кездері де жиі болады. Бәлкім, жасымның үлкендігін пайдаланып кететін тұстарым да, өз дегеніммен кетіп қалар тұстарым да болып тұрса керек. Жұмыс кезінде азды-көпті ренжітіп алатын кездерімнің де болатынын байқайтынмын. Ал бірақ жаттығу немесе түсіріс аяқталған соң-ақ ағалы-інідей жайрандасып, әзілдесіп кете беретін едік.

Жібек-Меруерт пен Төлеген-Құманның өмірде де Жібек пен Төлегендей бір-бірін құлай ұнатқандарының куәсі болдық. Екеуінің танысқан бетте-ақ бір-біріне шын ықыласты көзқарастарын бас кезінде жастықтың бір соғып өтер күйі болар деп те ойлағанбыз. Себебі бір-біріне о баста сырт көзге салқындау сияқты көрінетін. Сөйтсек,

жастық, ұяндық, ибалық дегендей, сезімдерін бізден жасырады екен ғой. Бірақ олардың сезімдері шын сүйіспеншілік екенін көрген соң, бүкіл ұжымымыз болып, екі жастың болашағының камқоршысы, жанашыры болып кеттік. Киноны түсіру аяқталмай-ақ Жібегіміз бен Төлегеніміз отау тігіп, шаңырақ көтерді. Екеуі ойнап жүрген рөлдегі кейіпкерлері бақытсыз тағдыр иелері болып, соны қайғылы оқиғамен аяқталса, бұлар шын бақытты отбасы болды. Өзіміз кинода жасап жүрген бүкіл ұлттық салт-дәстүрімізді жасап, екеуінің тойын өткізу ғаламат әсерлі болды. Кинода құрбылары мен жеңгелері Жібекті қалай киіндіріп, қалай тәрбиелесе немесе аналары отқа май құйып, қандай ақтілеу жасаса, сол сияқты неке түні алдында «өткел бермес өзен» — кемер белбеу төсекке қалай тасталса, Меруерт пен Құманға сол жоралғылар сол қалпында жасалды. «Шіркін-ай, — деп ойладық сонда, — халқымның осы асыл мұрасын жаппай қолданар заман қашан болар екен?»

Кинода олардың бақытсыздығының басты себепшісі болған Бекежан олардың тойларын басқарып, екі жастың тәтті тіршіліктерінің тілекшісі болды. Григорий Чухрай сияқты орыс киносының мықтылары той дастарханының басында отырды. Кино түсіру қызу жүріп жатқанда, Меруертіміз «тола» бастап, зәреміздің бір кеткені бар. Бірақ Құман мен Меруерттің кішкене Жібегі үлкен Жібекке көп кедергі келтірмеді.

Фильмнің соңғы кадрлары түсіріліп болғанша, Майра, сен бірнеше дүркін бізге келіп, апталап қонақ болып жүрдің. Өзіміз де жеке киіз үй тіктіріп алып, мөлдіреген тамаша табиғат аясында ғаламат бір күндер кештік. Сен түсіріс болып жатқан кезде бәрін де көріп, тамашалауға құмар едің. Шаршап-шалдығуды білмей, қырға шықсақ қырға шығып, ойға түссек ойға түсіп, бірге жүрдің. Ондайда мен «Күйеуіңнің қалай ойнайтынын көр» дегендей, тіпті шабыттанып кетер едім. Арғымағымды ойнақтатып, «ұрыс даласына» атойлап шыққан кезімде өзімді шын мәніндегі елін жаудан жан аямай қорғап жүрген батырдай сезінуші едім. Дәл сондай сәтте әлдебіреу: «Әй, сен батыр емес, бар болғаны әртіс Асанәлісің ғой» десе, сенбейтіндеймін. Бәлкім, осылайша қанаттанып, шабыттана ойнауыма сенің қарап, көріп отыратының да септігін тигізіп жатса керек. Соны білгендей Сүлтекең де:

— Келін, шамаң келсе, қалаға қайтпай-ақ қойшы, өйткені сен осында болғанда, біздің Асекең шаршаудың не екенін ұмытып кетеді, — деп әзіл айтар еді.

Сен қаладан әр келген сайын артынып-тартынып, үлкендердің сыбағасын, жастарға саркыт дегендей, нағыз қас бәйбіше сияқты қоржын-қоланыңды арқалай келер едің. Содан да Әнуарлар:

«Мәкеннің келгені Асекене, сәлем-сауқаты бізге жаксы болды», — деп әзіл айтатын. Сен сондай бір саркыт-сыбаға жеу отырыстарына жинала қалған кезімізде үнемі: «Жастарға, олардың әр қадамына бас-көз болып жүрер Әнуар екеуің ғой. Ал сендер болсандар, түсіріс кезіндегі өз міндеттеріңді орындағанға мәз боп жүре бересің-дер», — деп отырар едің.

ЭКРАНЫҢ АРҒЫ ЖАҒЫ, БЕРГІ ЖАҒЫ

Қалың жұртшылық ерте хабарланып, елендесе тосып отырған «Қыз Жібек» те түсіріліп болды, тағы да ұзақ қырналып-жөнделіп болған соң, 1970 жылы көрерменіне жол тартты. Қасымхан мен Бекежан рөлдері үшін мен келесі жылы Қазақ елі мемлекеттік сыйлығына ие болсам, «Қыз Жібек» екі сериялы фильмі үшін режиссер Сұлтанмахмет Қоңырқожаұлы Қожықов та осы сыйлыққа ие болып, Қазақ КСР-ның еңбек сіңірген өнер қайраткері атанды. Ұлы Отан соғысының отжалынынан шығып келіп, көз жұмғанша бар күш-қуатын қазақ кино өнерінің өркендеуіне арнаған осы бір жанмен жұмыс істеудің өзі көп дүниені үйретіп кеткендей. Атақты А.П.Довженконың шеберханасы бойынша Мәскеудің ВГИК-інің режиссерлік факультетін бітірген соң біраз деректі фильмдерді түсіріп, тәжірибе жинақтаған ол, «Біздің жаз», «Егер біздің бәрімізде...», «Біз Жетісуданбыз», тағы басқа көркем ленталармен күш жинап барып, «Қыз Жібекке» кірісіп, оны да ойдағыдай ғып тәмамдаған еді. Жалпы, суреткер өзінің талантын танытып үлгеру үшін көптеген шығарма жасау шарт та болмауы керек. А.П.Довженконың өзі алпысқа келіп наукастанып жатқанда: «Біз моырақ фильмдер түсіруге жаралған жандар едік», — деп өкініш білдіріпті. Орыс киносының негізін қалаушылар С.М.Эйзенштейн де, В.М.Пудовкин де өмірінде сегіз-он фильмнен артық түсірмеген. Тарковский болса, елу төрт жыл ғұмырында бар болғаны сегіз-ақ фильм түсірген екен. Ал керісінше, неміс режиссері Фасбиндер отыз алты жыл өмірінде отыз фильм, американ шебері Вилли Уайлер дейтін кісі алпыс кино түсіріп үлгірген ғой. Біздің Сұлтекең «Қыз Жібекті» аспандатып халқына қайтарса, «Қыз Жібек» те Сұлтекенді көкке көтерді. Осы бір фильммен-ақ ол өзінің шебер режиссер екенін дәлелдеп берді.

Сұлтекең жоғарыда айтқандай, актерлердің өздерінің шығармашылықпен ізденулеріне барынша мүмкіндік жасайтын ерекше қасиетімен бірге, пендеге тән кейбір осал мінездерін байқатып алатын.

Біреуден көңілі қалса, оған қайтадан жүрегін жылытуы онайға түспейтін. Ал Сұлтекеннің көңілі бір құласа, тағы да сені қайтып жаманшылыққа қимайтын еді. Сонан соң көңіл-хошы келіспей отырған бір сәттерінде «ішімдегіні тап» деп құпиясы мол қара сандыққа айналар еді. Ондайда өзі әбден сенім артқан біреу барып, көңіл-хошының күйін бірте-бірте жазбаса, ол кез келгенге онайға түсетін шаруа болмайтын. Әсіресе Кенекен, Кененбай Қожабеков десе жанын беруге даяр тұрар еді. Жастайынан кемтарлықтың тауқыметін тартып қалған Кенекеннің өзі де өнер үшін туған өр тұлға еді. Шіркін, кеудеде жан бар деген болмаса, өзгелердей жүріп-тұрудан қалған, сондай бір аянышты халге түскен азаматтың Сұлтекендей жан достарының болғанының өзі қандай ғана бақыт еді деп ойлаймын. Сұлтекен арнайы шақырса шақырғандай, Кенекен жасаған Сырлыбай образы қандай, шіркін. Дала кеменгері дерсін тура. Ол кісінің келісті түріне, келбетіне, мәнерлі үніне қарап отырып, «Апыр-ау, Сырлыбайдың орнынан бір тұрмайтыны қалай?» деп ешкім де ойлап көрмеген болар. Әрине, Кенекеннің тағдырын білмейтін тысқары көрерменге айтып отырмын...

Кейде Сұлтекеннің ойынан бәріміз де шығып, әбден көңілдендірсек, одан ақ жарқын, одан күлкішіл адам болмас еді. Жан-жүрегін жайып, барынша ақтарыла күлер еді.

Төлегенді өлтіріп келген соң, Бекежанға үш найзаның сабымен мынау жазасын қолданатын тұсы есіңізде болар.

Сонда соры қалың Бекежанның бетіне тамам әйелдердің түкіріп өтетін жерінде Сұлтекен жазалап-қорлаушылардың алды ғып, Майра, сені жібергені бар.

— Сұлтеке-ау, басқа әйел табылмай қалғандай Майраны қосқаныңыз, әрі оны бірінші ғып жібергеніңіз қалай? Тіршілігімде еш шай десіп көрмеген жалғыз әйелімнің бетіме түкіріп жатқаны кісіге жаман әсер етеді екен. Оның үстіне ол да амалсыздан түкіргендіктен, бұл эпизод шыншыл болып шықпайды, — деп реніш білдірдім.

— Оу, сенің бетіне түкіретін барлық әйелдің ойыны шыншыл болу үшін тек сені жек көретін әйелдерді қайдан іздеп табайын? Бүкіл Қазақстанды шарлап шықсам да, ондай он шақты әйелді таба алмаспын, — деп ішек-сілесі қатқанша рақаттана күлгені бар. — Көрдің бе, бәрі де бұл сәтті ойдағыдай ойнап шықты.

Сұлтекен бұл фильм үшін атақ-даңқын да, халқының алғысын да алды, бірақ фильмнің көпшілік көрерменге ұсынылған нұскасы үшін қатты қиналып жүрді. Айтып-айтпай, бар жан-тәнін, бүкіл дарын, қабілетін жұмсап, оның үстіне берілген қыруар қаржыны шашып жүріп

жасап шығарған адал еңбек, төккен терінің ең бір шұрайлы тұстары Орталық комитеттің идеологиялық сүзгісінен соң жүнін жұлған тауықтай болып, саясаттың сақылдап тұрған қайшысына түсті. Айтып айтпай не керек, шын мәніндегі өнерді өрелеп тастаған бір қиямет-қайым жолдарынан өтіппіз ғой. Лениннің өзі сызып берген партиялық әрі халықтық деп аталатын кеңестік дәуірдің басты талабын орындау жолында сол партиямыздың шаш алу ғана емес, бас алудан да шімірікпегенін жақсы білеміз. Социалистік реализм әдісін бүкіл әдебиет, өнердің театр, бейнелеу, кино, тіпті хореография сияқты барлық түрлеріне таз кепеш қып кигізіп қойып, «Әй, мынау социалистік реализм әдісіне келмейді-ау» деген күмәнді тұстың бәрін де жонып, жоңқалап отырдық. Бір таң қалатыным, қыза-қыза келіп, өнеріміздің, әдебиетіміздің кеңес дәуіріне дейінгі ғасырлар қойнауында жатқан бүкіл болмысына, тарихына да аямай ревизия жасады-ау. Соның бір салқыны «Қыз Жібек» фильміне де тиіп кетті. «Жоғары жақта» отырғандардың пікірінше, кеңес дәуіріне дейінгі қазақ өмірін, тұрмысын қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман ғып, сән-салтанатын бүгінгі социализм дәуірінен артық қып көрсетуге болмайды екен. Егер қазақ халқының бұрынғы өмірін мамыражай, шаттық кезеңі ғып көрсетер болсақ, онда «бақытқа» бөленген кеңес дәуірінің бүгінгі беделіне нұқсан келмек көрінеді. Шыны керек, «Осылай істемесе болмайды!» деп отырған Мәскеу де емес, жағынам деп жанын салып жүрген өз жағымпаздарымыз.

Төлеген мен Шегенің Қыз Жібекті іздегенде, қалың көшті аралап жүріп, «Көш алдына қараса, Бір қыз кетіп барады» дейтін тұсына келгенде Сұлтекең «қазақ өмірін тым-тым гүлдендіріп» алыпты. Тізбекті көш-керуен қысқарды, тіпті түйе үстіндегі мол жасау-жабдық, көшті айнала сауық құрған қыз-бозбалалар салтанаты пышақ үстінен кесіліп кетіпті. Оны қойғанда, пөлен түмен деп саналар қалмақ қолы мен оларды токтатып қана қоймай, жеңе де білген қазақ жауынгерлері екеуінің арасындағы шайқастың өзі де ауыл арасының барымтасырымта сияқты бірдеңесі болды да шықты. Тағы да қара жерді қайыстырған қалың қолдарды көрсетсек, қазақтың бұрын да мол болғанын сездіріп алармыз деп қауіптенсе керек, сарбаздар саны да пөлен есеге қысқарды.

Корен бастап келген қалмақтың қалың қолымен болған соғысты бір ай бойы түсіріп едік. Не бір ғажайып көріністер бар еді-ау, шіркін. Майдан құрлықты қоя тұрып, өзеннің тасып жатқан суының ішінде де жігіттердің жанқиярлық еңбегімен түсірілген еді. Ол көріністер де құрбандыққа шалынды. Қалмақтардың шолушы қолымен болған

шағын шайқас қана қалдырылды. Қазақ халқы өз атамекені үшін екі ғасырдай жүргізген канқұйлы азаттық шайқасының бар көрінісі сол ғана болып шыға келді. Кино Қыз Жібектің сәукелесіндегі қызыл матасын жыртып, бүкіл экранды жалқын алауға толтырған тұста жеңіс музыкасы ойналатын да, жота басынан қарақұрым болып келе жатқан қалмақтардың тың күштерінің көрінуімен аяқталатын. Режиссердің айтпағы, «Майдан әлі аяқталған жоқ, қалың қазағым, абай бол!» — дейтін ой болатын. Әрине, бұл да «жоғары жақтағыларға» ұнамай қалды. Фильмнің қалай аяқталатынын өздеріңіз де жақсы білесіздер.

Ал енді қазақ байлары, әсіресе Базарбай мен Сырлыбай сияқты кен жазира шонжарларының байлықтарын, салтанаттарын көрсеткеннен бірде-бір мәскеулік басшылардың ештенесі де кетпейтіні белгілі еді, оны бүлдіріп жүрген тағы да өзіміздің сақтанған сабаздар. Киноның сәні кетсе одан әрмен, екі ортада «бұрынғы дәуірді ит басына іркіт төгілген» заман ғып көрсетеміз деп жеп отырған нанымыздан айрылып қалармыз деген сақтық қана болатын. Бұл жайдың бәрін қарапайым көрермен қайдан білсін. «Сырлыбайдың қырық көші қайда?», «Байлықты көрсетуге неге тайсактайсындар?» дейтін кінә студияға хатпен де келіп жатты, алғашқы көрермендер кездесулерінде де айтылып жатты. Оларға «Ойбай, Орталық комитет рұқсат етпей жатыр» деп қалай түсіндіріп, қалай ақталарсын.

Бір қызығы, өзіміз жасқанып жүрген киноны көрген мәскеуліктердің де, шетелдіктердің де «Мынау қандай салтанат, мынау қандай байлық?» деп тамсанғандарының куәсі болдық. Әсіресе қазіргі еуропаланып есі кеткен, оның үстіне заман арбасының доңғалағы жаныштап тастаған бүгінгі қазақтың жай-күйінен бейхабар шетелдік көрермендер: «Қазір де осылай тұрасыздар ма?» деп күйдірді ғой талай рет.

Әсіресе фильмнің суретшісі Гүлфайрус Исмайлова екеуіміз Брюссель қаласына барған кезімізде өзімізді қатты қуандырған бір оқиға болды.

— Алып келген фильмдеріңіз екі сериалы кино екен, соңына дейін шыдап отыру оңай болмас, сондықтан біздің көрермендердің залдан шығып кетіп, қайта келетін әдеттерімен сапырылыс болып жатуы мүмкін. Оны көңілдеріңізге алып қалып жүрменіздер... Оның үстіне, кешіріңіздер, кеңестер елінің ақылшыл, насихатшыл киносын біздің азаматтар онша жарата бермейді, — деп, бізді ертіп жүргендер сыпайы ескерту білдірді. Бастапқыда бұл әңгімеге сыпайы қатысып отырғандардың көбі-ақ біздің үкілеп алып барған киномызды көруге құлықтарының жоғын байқатып, біразы тарап та кетті. Кердең Еуропа тағы да бізді алымсынбай, көп місе тұтпайтынын бірден байқатып

калды. Өншейін әңгімеге қатысып отырғандары сыпайылықтың жоралғысы болып шықты. Бір құдайға сыйынып біз отырмыз. Шам сөніп, шымылдық сырылды. Арқырай құлаған арғымақ, экранға шашылған қан. Қанаты қайырылған жаралы аққу. Қып-қызыл қан бояумен фильмнің аты жазылды. Қайран Нүрекемнің, бүкіл фильмнің жаны боп тұрған қайталанбас музыкалардың авторы Нұрғиса Тілендиевтің «Аққуы» бебеуледі. Домбыраның қос ішегінен төгілген құдірет күй жаңағы кердең еуропалықтарымды әп-сәтте естен тандырып тастағандай. Ақырын ғана жан-жағыма қараймын, зал құлаққа ұрған танадай, тым-тырыс. Құдірет күй бәрін де матап тастапты. Ұлтты, тілді таңдамас қайран музыка құдіреті. Содан не керек, «фильмнің соны» дейтін титр шыққанша біреуі шығып кеткенді қойып, жөтелуге де батылдары жетпегендей. Залда отырғандар жапатармағай бізді құттықтап жатыр. «Ғажап, керемет!» деседі бәрі де.

Ертеңіне кешегі сылтауы көптердің өзі билетке таласып, қызу бір керемет басталды да кетті. Сондай кезде еліңнің намысы жолында өзін де жалын күдірейіп, айбарланып кетеді екенсің. Ел намысын биіктен көрсетудің құдіреті дегеннің не екеніне тағы да бір көз жеткендей.

Соңынан фильм туралы қорытынды мәжіліс болған кезде өнер зерттеуші, кино сыншысы бір профессор тамсана тұрып сөйледі:

— Сол ғасырда мәдениеттің соншалықты биігіне көтерілген халықтың бүгінін айтпағанда, ертеңін ертегі қып елестетемін. Көші-кон салтанаты, киімдердің бүкіл бір үндестікпен бір-бірін толықтырып жатқан бай ансамблі, әдет-ғұрыптық жарастықты салттардың соншалықты молдығы мені тәнті етті, — деген кезде мақтаныштан орнымнан тұрып кете жаздадым.

Жұрт аққу ненің символы, алғашқы неке түніндегі зер белдік ненің белгісі деген сияқты сұрақтарды қарша боратып жатыр. Біз білгенімізді айтып жатырмыз. Әсіресе «Мынандай әдемі киімдерді қазір неге кимейсіңдер?» — дейтін сұрақты жиі қойды. Ең өкініштісі, ол сауалды мен әлі күнге дейін өзіме-өзім қойып жүрген жайым бар. «Неге біз соншалықты жарастықты ұлттық киімімізді киноға түскенде, болмаса театрда, ары кетсе наурыз күндері ғана киеміз?» Неге?!

Сөйтіп, алғашқы кадамы осынша қиындықпен, «қырағы қырандардың» жұлмалауымен басталған, сондықтан да бәріміздің ішімізді удай ашытқан, әсіресе фильмнің әкесі сияқты режиссері Сұлтекенді инфаркт еткен, бірақ сүйегі асыл «Қыз Жібек» өз жерімізде ғана емес, қандас ортаазиялықтар ортасында да емес, бүкіл Батысында бас шұлғытқан қазақ кино өнеріндегі бір белес еді. Еуропаға еліктегіш, бар жақсылықты өз отының басы емес, көрші үйден іздеуге машықтанған қайбір киношыларымыздың халқымыздың бұрынғы

тіршілік-тынысын, бүкіл өмірін келемеж қылатын, тіпті туған халқын мейлінше надан, мейлінше қайыршы ғып көрсету арқылы алдымен Мәскеуінен, сонан соң Еуропасынан мадақ естіп, сый-сияпат көріп жүргендер де баршылық бұл күнде. Тарихи тақырыпқа арнаған туындыларының сикы осылай болып келеді. Қисыны келсін-келмесін, «Елім-айды» зарлатып, сиырын айдап, ешкісін жетелеп бара жатқан кембағал кедей өмірді көргенде, намыстан жарыла жаздайсың. Қандай кедей-кепшік болса да, жалғыз ешкісін жетелеген қазақтың болмағанына кәміл сенемін. Ал бүгінгі күннің «шындығын» қыздарымыз бен келіншектерімізді жалаңаштау арқылы көрсеткісі келетін және оны заңды құбылыс деп қарайтын «өнерпаздар» көбейді. Нағыз биік өнердің мұраты халық болмысын шыншылдықпен бейнелеу ғана болмаса керек. Өміршең өнер өзінің шыншылдығына қоса халықтың жан дүниесін нұrlандырып, үнемі сұлулық әлеміне жетелеп отыруға тиіс.

*«Егер сіз тек қана
химияны білсеңіз,
онда сіз химияны жеткілікті
білмейді екенсіз»*

Г. ЛИХТЕНБЕРГ

ӨМІР-ӨЗЕН

САЙЫПҚЫРАН САҢЛАҚТАР

Кейде апам екеуіміздің әңгімеміз жараспай қалатын кездер болады. Ондайда кейуана өзінің ұсақ-түйек бірденелерімен айналысып кетеді.

Көгілдір экранның қай арнасын тіптікілесен де, бұл күнде баяғы кездің «есі бүтін» киносын табу қиын. Атыс-шабыс, қызыл қырғын қан-жоса, зорлық-зомбылық, әдептен жұрдай зинакорлық сияқты Батыстың өзі баяғыда-ақ жиреніп болған арзанкол фильмдерінен қашып құтыла алмайсың. Бір жақсысы, Майра, сен ондай індетті кезеңнің белең алғанын көзіңмен көріп те үлгірмедің. Әйтпесе өнер атаулыдағы бейәдептілікке жан-тәнінмен қарсы едің-ау. Басқасын қойғанда, кейбіреулердің былапыт қалжыңын бір естісен, оны өмір бойы ұмыта алмай, маңына қайтып жуудан, жуытудан қашқақтап жүрер едің. Сол мінезінді білер жолдас-жоралардың өздері де қалжыңдарын жарасымдылық белдеуінен үнемі асырмас еді. Сенің тұсында да кино өнері Батысқа бой ұра бастаған, бой ұрмағанның өзінде соған жақындап дегендей, сол Батыстан қалып қойғандай болып, енді-енді еліктей бастаған кезі еді. Сондайда сен бүкіл көрерменнің намысы аяққа басылғандай күй кешіп, әбден торығып отырар едің.

— Әйтеуір сен де кино түсіріп жүрсің ғой, халқыңның о баста-ақ мінезінде жоқ әдепсіздікті көрсетуден аулақ болсаңшы. Ол бүкіл әйел қауымын қорлаумен, бүкіл халқыңды қорлаумен бірдей. Саналы адамзаттың тірі жанға сездірмес бір құпиялы сәтін жалпақ жұртқа жария ету дегеннің өзі бүкіл кісілік қалыпты бұзу ғой, — деп отырар едің. Сенің сол тәрбиенің нәтижесі ме, әлде биік өнер туындысын ансаудың әсері ме, ондай киноларға көз салуды да қойдым. Біраз уақыт кітап қараймын, күн сайын бір шаруамен айналыса берсең, ол да жалықтырады ғой, кейде-кейде достармен мәжіліс құратын сәттер де бар. Ал соңғы күндері тағы бір әдет тауып алдым. Бұрын-сонды ретке келтірілмеген сурет альбомдарын қолыма алып, екеуіміздің балаларымыздың жолдас-жоралардың суреттерін қарайтын болдым. Туыстық, жолдастық дәрежесіне қарай (байқайсың ба, альбомның бетіне дұрыстап орналасу үшін де таныстық дәреже керек екен) жіктеп, жылдарының мөлшеріне қарап, альбомға орналастырамын. Сенесің бе, Майра?! Мен осының өзі арқылы-ақ бүкіл екеуіміз жүріп өткен тіршілік жолымен қайтадан жүріп өткендей боламын. «Мына суретке қай жерде түсіп едік?» деп өзіме өзім сауал беріп, оның жауабын

табамын деп отырған кезде сол кездің біраз оқиғалары ойға оралады. Өмірбаян дегеніміз сол ұсақ өмірбаяндар жиынтығы мен өткен күндер естелігінің қосындысы ма деп қалдым...

Тіршілікте талай адамдармен дәмдес, тұздас болыппыз, талайлармен көп жыл сахнада театрдың қызық-шыжығын бірге көріппіз. Енді біреулері өмір жолында табысқан жан достар, енді біразы өнер жолында өзіміз қадір тұтып қастерлеген айбарлар. Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов, Ғабиден Мұстафин, Сәбит Мұқанов сынды асқаралы жазушылар театрдан бір сәт қол үзіп көрмейті. Көркемдік кеңеске келген, әртүрлі спектакльдерге келген кездеріндегі, тіпті демалыс орындарындағы сол бір жылдардың естелігіндей болып, тілсіз суреттерде бейнелері қалыпты. Одан кейін қазақ сахна өнерінің Серке Қожамқұлов, Елубай Өмірзақов, Қалибек Қуанышбаев, Құрманбек Жандарбеков, Шөкен Айманов сынды саңлақтары, олардың ізін баса шығып, өнерімен елге танымал болған Нұрмахан Жантөрин, Ыдырыс Ноғайбаев, Сейфолла Телғараев пен Танат Жайлыбеков, тіпті күні кеше әзіліміз жарасып жүрген Әнуар Молдабеков пен Есболған Жайсаңбаев, музыка аспанындағы жарық жұлдыздардың бірі Шәмші Қалдаяқов — құдай-ау, бәрі-бәрі де альбом беттерінен ойлы жанармен немесе тіршілік шаттығымен күлімсірей қарайды. Мәңгілік әлемінен қарап, өзіммен тілдесе жөнелердей...

Өттең шіркін, шама келмейді, әйтпесе осы жандардың өмірдегі сайрап жатқан іздері бір-бір дастан болардай.

Осынау ғажап жандардың рухтарының құрметіне өзіме қатысты немесе өзім көрген кей оқиғаларды есіме алып көрейінші.

Мына бір сурет...

МҰҚАН. Бірінші курстың студентімін. 1955 жыл болатын. Сәбит Мұқанов ағамыздың «Шоқан Уәлиханов» спектаклін көркемдік кеңеске тапсыру жүріп жатқан. Мен сәл кешігінкіреп келіп, залдың ең соңғы қатарына отыра салғанмын. Спектакль әлі бастала қоймаған. Бірақ зал лық толы екен. Ол кезде жұрттың театрға көп баратын, билеттің жетпей жататын тұсы. Әсіресе премьераларға билет алу деген онай бола бермейді. Сондықтан кез келген кісі спектакльді көркемдік кеңеске тапсыру, тіпті болмаса дайындық кезінде-ақ мүмкіндігі болса келіп көруге құштар кезі.

Бір уақытта жанымда отырғандардың бәрі де есік жаққа ошарыла қарап жатқан соң, мен де мойын бұрсам, орта бойлы, дембелше келген бір кісі тура маған қарай асықпай басып келе жатты. Сократтың маңдайындай кең маңдайы жарқырап, ерекше бір ұлылықтың нұрын шашып тұрғандай әсер етті. Қытайы жібектен тігілген кіршіксіз аппак

китель, ақ көйлек, кара галстукті — осы бір өзіме бет алып келе жатқан сол бейнені кейіндері сол қалпымен өмір бойы қанша рет елестеттім, қанша рет есіме алдым. Кейінгі жылдарда да ол кісіні неше мәрте көріп, кездестім, неше рет тілдесіп, әңгімелесудің бақытына ие болдым, бәрібір алғашқы әсерімнің жөні мүлде бөлек, сол бір сурет сол қалпында көз алдымда қалып қойды. Дәл жаныма тақай беріп, бұрылды да, алдыңғы қатарға қарай оза берді. Мен қалай, қашан екенін білмеймін, селтиіп орнымнан тұрып кетіппін. Сөйлеу қабілетінен айрылған кісідей өз-өзіме іштей ғана күбірлеген сияқтымын: «Мына кісі — Мұхтар аға ғой!»

Иә, ол — Мұхтар аға, Әуезов еді. Соңынан ілескен бір топ нөкерінін алдында маң-маң басып бара жатқан түрі сарбаздарын ерткен қолбасшыдай болып көрінді. Бәлкім, ол кісіге деген менің бала кезден қалыптасқан ерекше ықыласым, бәлкім, ол кісінің өзіне тартатын ерекше бір қасиеті бар ма, мен еріксіз соңынан еріп жүре беріппін. Бір қызығы, жалғыз мен емес, тұсынан өтіп бара жатқан кезде жұрттың көпшілігі-ақ орындарынан тұрып, Мұқаңа ілтипат көрсетіп жатты.

Өттең балалық-ай деймін-ау, Мұқанның бұл тіршілікте бар екенін жақсы білгеніммен, оны басқа жұрт сияқты көшеде жүретін, тамақ ішіп, ұйықтайтын, театрға келіп, осылайша жұрттың ортасында да болатын жан иесі ретінде елестетіп көрмеппін ғой. Бәлкім, аспанда да, жерде де өзгеше бір жан иесі ретінде өмір сүруге тиісті деп ойласам керек. Содан болар деймін, маңдайы қасқайып дәл қарсы алдымнан шыға келгенін алғаш көрген кезде есімнен танып қала жаздап жүргенім.

Жатақханама барған соң ол кісіні көріп, бақытты болғаным үшін қуансам, өзімнің мүлде шикілігім үшін, ол кісімен бір күндері кездесуімнің мүмкін екендігін ойлай да алмаған балалық-шалалығым үшін күлдім. Сол бір сәт менің тез есеюіме, балалық-шалалықпен асығыс қоштасуыма, ертеңіме мүмкіндігінше үлкендерше байыпты көзбен қарауыма себепші болғандай. Медицинада адам ағзасының науқасқа шалдыққан белгілі бір мүшесін қайта қалпына келтіру үшін жүйке талшықтарын тауып тітіркендіріп жатады ғой, бұл кісімен кездесуім мені әлі балалықтың маужыр тіршілігінен бүкіл санамды оятып кеткендей болды.

Бертінірек, Майра, екеуіміз ағаларымыз жөнінде сырласқанда, мен басымнан өткен осы бір шағын оқиғаны айтқанымда, мәз болып күлер едім.

— Ағамызды көргенге соншалықты есіңнен танғаныңа таң қаламын, — деп отырар едім. Әрине, қалада, әдебиет, өнер ортасына жиі араласып өскен саған астанадағы атақты адамдарды көру таң емес еді.

— Сен қалай десен олай де, менің ертеңіме сергектікпен қарауыма сол киелі кісіні бір көруімнің өзі себепші болғаны рас. Оны қойғанда, сенімен танысуға батылдығымның жетуінің өзі де сол кісіден бойыма құйылған мол қуаттың әсері, — дейтінмін мен де.

ҒАБЕН. «Алыптар тобы» деп жұрт әдемі атаған ағалардың тағы бір алыбы туған халқының қадір-құрметімен мәңгі мекеніне барып жайғасты. «Жасарын жасады...» деп көңіл жұбатамыз, әйтпесе мұндай адамдар сексеннен аспақ түгілі, жүз сексеннен асса да, мақтанышы болып, айбары болып алдында жүрсе, қандай жарасар?! Бірақ табиғаттың қатал заңы кісі талғамайды, дәмі таусылып, ізі тұйықталар тұста бізді онымен, оны бізбен қоштастыруға мәжбүр етеді.

Ол кісі науқастанып жатқан кезінде «Амангелдісін» сахнаға шығарғанмын. Өзі көре алған жоқ, бірақ премьерасының да табысты өткенін естіп қуанды. «Шіркін-ай, «Амангелдінің» кейбір тұстарын қайта өңдетіп алар ма еді» дейтін бір қиялым да болатын. «Қазір науқастанып жатқан кезде мазаламай-ақ қояйын, сауыққан соң да жаздырып алармын» деп ойлайтынмын. Бірақ ол да бір орындалмаған арман болып қала берді. Енді Ғабен соккан сұлу сарайдың бір кірпішін кімнің батылы жетіп өзгерте алар. Өзгерте алмас, өзгертем деп ойлаудың өзі күнә ғой. Менің өңдетіп алсам деп жүргенім заманның өзі өзгертуді сұраған, уақыт талабына байланысты туындаған, шекіп-шекіп өндейтін тұстар ғой...

Ғабенсіз өткізген бір айдан кейін, Майра, сені іздеп, опера және балет театрына бара қалайын. Театрдың төменгі Кабатында қабырғаға сүйеулі тұрған Ғабеннің үлкен портретіне көзім түсті. Шыны керек қой, жүрегім су ете қалды. «Көзің тіріде қадірлісің де, көз жұмылған соң осылайша ұмытыла саламыз ба?! Елеусіз осылайша қала береміз бе? Елеусіз қала береміз емес-ау, елеусіз қалдыра береміз бе?» Әрине, топырақ бетін күн қакпай жатып, басқа басқа емес, Ғабенді ұмытайық деген ешкім бола қоймас, бірақ бұл шаруашылық төңірегіндегі жүрген қырсыздардың ісі екендігі белгілі еді. Қалай дегенде де, алғашқы көрген сәтте түрлі-түрлі көңіл-күйдің қаумалағаны рас. Ғабенді жерлеу рәсімі кезінде іліп қою үшін арнайы жасалған сурет екенін де танып тұрмын. Бардым да, суретті алып, театрдан шығып жүре бердім. Дәл мені опера театрының бір мүлкін сұраусыз алып бара жатыр деп ешкімнің ойламайтынына сендім. Айтып айтпай, есік көзінде отырған күзетші «Мынауың не?» деп, сұраудың орнына, жылы-жылы қоштасып қала берді. Олжа суретім машинаға сыймайтын болған соң, жаяу көтерген қалпымда өзіміздің әкем театрына алып келдім. Сөйтіп, ұлы Ғабеннің бейнесін арқалап, қаланың біраз көшелерін жаяу жүріп өткенімнің

өзін ол кісінің рухы алдындағы кішкентай болса да бір парызым өтелгендей, бүкіл қазақ әдебиеті құдіретінің символын төбеме көтеріп келе жатқандай мақтаныш сезімінде болдым.

Театрға әкелген соң өз бөлmemнің төріне құрметпен ілдім. Ол ғана емес, бұл суретке тағы да бір үлкен қызмет жүктелді. «Амангелді» спектаклі басталар алдында музыка ойнала берген сәтте Ғабеннің суреті шымылдықтың бергі бетімен жайлап жоғарыдан төмен қарай түсіріледі. Қойылымның соңынан да осылайша қайталанады. Жұрт Ғабеннің суреті ілінген сәтте дуылдата қол соғып, орындарынан тұрып кеткен кезде, өзімнің кішкентай ғана тапқырлығыма риза болдым, ол ғана емес, жұртшылықтың сүйікті жазушысының суретіне өзін көргендей қол соққан сәтте, көзге жас алмай тұру мүмкін емес еді. Сұрамай алғаным үшін өзімді іштей кінәлі санап жүруші едім, мынадан кейін ол «күнәмнің» жуыларына сендім. Ғабеннің бәйбішесі Ғазиза апай мендегі суретті естіп, сұратқан соң, біржола иемденуге хакымның жоқтығын ескеріп, қымбат дүниені шын иесіне тапсырдым...

Жүрісі де маңғаз, тұрысы да маңғаз, сөзі де маңғаз, бүкіл болмысы жер қозғалмаса қозғалмас маңғаздықтан ғана жаралған осынау адам маған тірі пайғамбардай көрінетін. Жазса да, сөйлесе де бөтен сезбен сөйлемін «былғамайтын», ағат сөйлеп, артық айтпайтын қас шебердің сөз өнері шеберінің эталонындай еді-ау сабаз ағамыз.

Бірде М.Әуезов пен Ә.Әбішевтің «Намыс гвардиясы» қойылымынан соң талқылау болып жатты. Сонда Ғабен тұрып:

— Майдан тақырыбын, жауынгерлер образын бейнелеген актерлерді екіге бөлер едім. Бірі — соғыстың от жалынын бастан кешіп, көзімен оның сұмдығын көріп келген актерлер де, екіншісі соғыс дегенді кинодан көріп, кітаптан оқып сезінетін актерлер. Біріншісі өз басынан өткен азапты ауыртпалықты қайталап көрсетеді, бұлардың ойыны барынша шыншыл, барынша табиғи. Екіншілері біреудің образын бейнелейді, бұлардың ойыны — ойын ғана. Оны ойын емес, шын майдангер етіп көрсете білу шын таланттың ғана қолынан келсе керек, — деп еді. Ғабеннің осы бір сөзі менің жадымда жатталып қалыпты. Әрине, бүгінгі күндері майдангер актерлердің қатары сиреп қалған тұста әртістерді ол критериймен тандау мүмкін емес қой, дегенмен қайда да, қашан да алып шығар өзіміз «талант» деп жүрген дарын дейтін құдіретке бас иерде тағы да осы сөз есіме түсе береді. Ғабеннің «Болашаққа аманат» пьесасы бойынша қойылған спектакльде мен Сырым Датовтың рөлін ойнадым. Ол кезде де ол кісінің көзі нашарлап, есту мүмкіндігі де бұрынғыдан көп төмендеп кеткен еді. Сондықтан кімнің қалай ойнағанын көріп бағалайтын кез емес болатын.

Режиссерден кімнің рөлінде кімнің ойнайтынын алдын ала сұрап білген соң:

— Сырымның рөлін Асанәліге бергендерің дұрыс болған екен. Мен оған сенемін! — деп бір-ақ ауыз сөз айтыпты. Мен осыны естігенде, өмірімдегі ең үлкен наградмды алғандай қуандым. Сол сөздің үдесінен шығайын деген жауапкершілік маған екі есе жігер қосқаны өз алдына, қойылымға тыңғылықты әзірленуіме жетелегендей.

Жалпы, Сырым Датов сияқты казактың біртуар қаһарман, әрі айтулы шешен, көсемінің тарихтан алар орнын әлі ала алмай келе жатқаны өкінішті. Саясатқа қарай жазылған құбылмалы тарих талай-талай арысымыз туралы шындап айтуға, шынын айтуға бөгет болып келді. Шіркін-ай, Ғабендер дәл осы заманда Сырымына оралар ма еді деп армандай беремін. Ал тарихтың бір тармағы әдебиет, өнер десек, олардың бөлінбес бір бұтағы театр, кино болуы заңды, сондықтан Сырым бйнесін осы салаларда сомдауға мықтап ойланар кез жеткен сияқты...

Бірде Ғабенмен «Алматы» санаторийінде бірге демалдық. Бәріміз де ол кісімен бірге ертеңгілік, кешкілік серуенге шығуға ұмтыламыз. Бірақ қаладан қара нөпір болып ол кісіні іздеп келушілер көп, демалушылардың ішінде де тұстас сырластары жетерлік. Ғабеннің баққа шығып, серуендейтін сәтін көбі-ақ аңдып жүреді. Әйтеуір анда-санда біз де бірге қыдырып қаламыз. Жарықтықтың бір әдегі болушы еді, жақсы таяқ болады-ау дейтін ағаштың бұтақтарына көз сала жүретін. Қолдан жасалған таяқтың не бір түрлері үйіндегі жұмыс бөлмесінде самсап тұрғанын талай көргенмін. Солардың көбі өз қолынан шыққан «шығармалар». Осы бір ағаш жонғыш қасиетіне бола айтты ма, әлде сөз өнерін мінсіз қолданатыны үшін атады ма, әйтеуір Шәкен Ғабенді «Мастер» дейтін. Шәкеннің ол атауына Ғабеннің өзі де ертеден көндіккен, әбден үйренген сынай танытатын...

— Әй, Асанәлі, мына бір сүмбідей жас теректі қарашы, таяқ болу үшін жаралғандай-ақ екен. Мынау қарсы біткен қос бұтағының өзі қолға ұстар алақандығы болуға даяр тұр, — деп айнала қарап өте шықты. «Қане, сен қиып бере ғой!» деп айтпайды. Мен де бір іштей шешімге келіп үлгірдім. Барымды салып, осыдан таяқ жасап, қартымды қуандырмақ болдым.

Сол күні-ақ бәкімді өткір қайрап алып, көрген жас теректің таяқ болғалы тұрған бас жағын ортан белінен кесіп алдым. Бұтақтап, бөлмеге әкеліп, таяқ жасауға кірісіп кеттім ғой. Кешкі тағамнан кейін тағы да ол кісімен ссеруендеудің сәті түсіп қалды. Тағы да ертеңгілік жолмен жүріп келе жатырмыз. Ғабен орта тұсынан жоғары жағы кесіліп қалған өзінің жас терегін көріп, менің бетіме сынай қарады.

— Нағыз конокрад сен екеңсің ғой! — деп біраз кідірді. Сонан соң әлдене айтсам менің көңіліме келіп қала ма деді ме, қиғаштай тағы бір қарап алып, бір-ақ ауыз сөз айтты. — Мен ағашты емес, бұтақтарды ғана кесуші едім.

Жаксылық жасаймын деп жүріп, табиғаттың кішкентай ғана бір өскініне қатыгездік жасап алғанымды кеш аңғарып қалдым. Жазушының жүрегінің тым сезімтал да нәзіктігіне көзім тағы бір жеткендей. Ұялған тек тұрмас дегендей:

— Ғабе-ау, мен жас теректің қарсы біткен бұтағын алып, кейін дұрыс өсуіне жағдай жасадым. Екіншіден, қазақ даласының бір шыбығы Ғабен үшін құрбан болса, арманы да жоқ шығар, — деп уәж айтқан болдым.

Сөзім аз да болса ұнаса керек, қасын керіп, жымиды да, әрі қарай жүріп кетті.

Мен бар шеберлігімді пайдаланып, он өлшеп, бір кесіп дегендей жасап берген сол таяғымның ағамызды бір сәт болса да қуандыруға жарағанына, Ғабит Мүсіреповтей алыптың жұмыс бөлмесіндегі көп таяқтардың «сапына» барып қосылғанына қуандым...

Ғабен бақтың ішінде біраз жігіттермен әңгімелесіп отырған. Ол кісінің отырғанын көрген алты-жеті қыз-жігіт бұрылып келіп сәлем берді. Бәріміз де жастардың бұл қылығына риза болып қалдық. Жастар жазушының көңілді отырып, өздерінен жөн сұрағанына еттері үйрене бастады-ау деймін, өздері сауал берісіп, білмегендеріне ғұламаның жауабын естіп, мәз болысып қалды. Ол кісі әңгіме айтып отырғанда, сәл тыныс алғанын пайдаланған бір тәйтік жігіт:

— Ғабе, қолаң шаш дейтін қандай шаш? — деп, екі-үш дүркін сұрап жіберді. Ол кісі жігітке кеудесімен бұрыла қарап, «сен қандай тәйтік немесін?» дегендей сәл үнсіз отырды да:

— Қолаңшаш деп шампуньмен жуған шашты айтады, — деді де, орнынан тұрып, «әңгіме осымен бітті» дегендей маң-маң басып, қозғала берді. Оның осы бір ауыз жауабынан оның өзіне ғана тән жарасымды мінезін, бүкіл болмысын танығандай болдым. «Бейімбет жау болса, мен де жаумын!» дейтін тарихи сөзін есіме түсірді...

СЕРАҒАҢ. Жуырда тағы да суреттеріммен сырласып отырғанымда, аруағыннан айналайын Серағанның ешкімге ұқсамас келбеті күлімсіреп алдымда жатыр екен. Қос сызық — қос жанар, жоталанып жатқан ірі танау... бірақ көп жыл бойы көрсеткен кісілік мінезінің әсері, әлде көп жыл бойы әкеміздей құрметтеп жақсы көріп кеткеннің әсері, әйтеуір алдымда әлемдегі ең бір сағынып жүрген адамның суреті жатқандай үңіле қарап отырып қалыппын. Суреттің сыртына қарадым. Баяғы өзіме таныс жазуы:

*Қоймасаң әзіліңді, Асанәлі,
Қасыңнан талай досың қашады әлі... —*

деген әрі базына, әрі әкелік ақыл ғып айтқан екі жол өлеңі тұр. Жастық албырттық не дегізбейді? Жаныма Әнуар келсе, онымен әзілдесіп отыратынмын. Ал екеуіміздің жанымызға Есболған келе қалса, екеуіміз бірігіп, оны келеке ете бастайтынбыз. Кейде тіпті жанына батырып та жіберетін кездеріміз болады. Қылжаққа жаны жуық қоныстанған қазақтың бір баласы болған соң, онсыз тіршілігінің сәні болмастай көрінетін. «Елудің еліне» ат шалдырып, «алпыстың ауылының түтіні» көріне бастағанда ғана, әсіресе сол достарың қасына қайтадан оралмайтынын сезген, сезінген сайын соның көбінің ағат болғанын мойындайды екенсін. Қазақ дейтін жұрттың өзі тумысынан қалжыңға бейім, әзілге жақын халық қой. Біз де кезінде біреудің сөзіне ду күліп, біреулерді ду күлдіргенге жақын тұрдық. Күлкісіз өмір көңілсіз өмір. Құдай күлкіден, әзіл-қалжыңнан айырмасын! Әсіресе күле білмейтін, қуана білмейтін бозбала мен бойжеткен сирек. Күле білмеген жастық шақты әдіре деу керек қой. Әсіресе әртіс қауымының бәрі де томаға-тұйықтыққа ұшырар еді. Ал қатты әзілдеймін деп достарыңның жүрегін жаралап, жанында дақ қалдырса онда да ойының онбас еді. Бір-біріне деген көңілінің кірі бар әртістер де толыққанды образдарды жасай алмаған болар еді. Сондықтан бәрі де орнымен, жөнімен болса жарасар.

Әрине, әзілім үшін жанымнан қашып кеткен достарым болмаған сияқты, дегенмен Серағанның сөзінің астарында «Дос көңілін аяла!» деген үлкен кісілік өсиет жатыр еді. Серағанның суретін қолыма ұстап отырып, біздің бақытты актер болуымыздың басты себебі сол кісілермен, әсіресе Қаллеки, Елаған, Сераған, Шәкендермен сахналас, сахнадан шыға бере сырлас болуымыз ғой деп ойлаймын. Шіркін, Серағанмен сахналас болу шын мәніндегі бақыт еді ғой. Әр сөзін автоматтың жекелеп атар оғындай қадау-қадау ғып, нақтап айтар мақамының өзі қайталанбас құбылыстай көрінеді. Бертінірек жасы егде тартып қалса да, сахнаға шығуға бір шаршамайтын.

Бірде «Еңлік-Кебек» спектаклі жүріп жатты. Сераған — баяғы өзінің Еспембеті, жай Еспембеті емес, өмір бойы, бозбала шағынан қартайғанша ойнап келе жатқан Еспембеті. Мен бір көріністен соң сахна сыртына шықсам, Сераған бір орнында тұра алмай тықыршып, өз-өзінен күбірлеп сөйлеп тұр екен. Мен бетіне қарап танырқап қала бердім. Сераған болса маңғаздана басып, сахнаға шыға берді. Бір кездері Еспембет-Серағанның ызаланған кезде бүкіл көрерменін

сілтідей тындыратын даусы қатты шықты: «Уай, тобықтының баласы, матай-тобықты болып тұрған күйінде атыстың-шабыстың, араздыққа сылтау таба алмай, түймедейді түйедей қылып, бұл ісін, алты алашқа әйгілі болған...» Әрі қарай сақпаннан ұшқан сары жасындай сөз нөсері толассыз төгіліп жатты. Сераға бұл күнде жаттауды қойған, жанымен, қанымен бірігіп, кірігіп кеткен Мұқанның сөзі. Бірақ сахнаға әр шыққан сайын жаңаша мақам, жаңаша астар қосатындай.

Спектакль аяқталып, бояуларымызды жуып-шайып дегендей болған соң, ол кісіге жақындап, манағы толқуының жайын сұрадым:

— Сераға, Еспембетпен елу жылдан бері етене араласып келе жатсаңыз да әр шыққан сайын қобалжып, толкитыныңыз не?

— Ия, қарағым, — деп ол кісі бетіме жымия қарады. — «Елу жылда — ел жаңа, жүз жылда — қазан» дейді халқымыз. Елу жыл ойнап келе жатқаным рас болғанмен, елу жылда көрерменнің де қаншама ұрпағы алмасты емес пе? Әр шыққан сайын менің алдыма мүлде жаңа ұрпақ, кешегіден басқа көрермен келіп отырғандай көрінеді. Сонан соң толқымай қайтейін. Оның үстіне елу жыл бұрынғы Еспембет пен қазіргі Еспембетті салыстыра аласың ба?! Иә, бүгінгі Еспембет — мүлде басқа Еспембет, сөздері өзгеріссіз болғанмен, көрермені басқа. Басқа көрермен үшін басқа, яғни жаңа Еспембет керек болады. Жанармаған өнердің болашағы күңгірт, ол — өсуден қалған өнер. Сахнаға шығады екенсің, кешегі жаттаған сөзіңмен ғана емес, бүгінгі әрекетіңнің де бағдарын біліп шық.

Ойлап отырсам, данышпан шалдың айтқандарының бір қателігі болсашы. Сахнаға шыққанша қобалжымаған, керісінше, қалың көрерменнің алдында тұрып саскалақтаған әртіс — нашар әртіс. Актер сахнаға шыққан соң шығармашылық өнердің шыңында тұрғандай бәрінен де өзін биік сезінуі керек. Өзінің әр сөзінен, әр қимыл-қарекетінен рахат алуы керек. Сахнаға шыққанша қобалжып, мың толғанбасан, мұндай биікке жете алмайсың. Қалың көрерменнің қасқабағына қарап ойнамай, көрерменді өзіңе ілестіріп әкетуге әрекет ет. Сонда ғана жеңіс — шығармашылық жеңіс сенікі.

Серағандардың осындай жаңа пікірлерін кезінде жүре тындайтын да тұстарымыз болатын. Оны жасырып қайтейін. «Қап, мына шалдың ақылын тындаймыз деп жолдан қалар ма екенбіз?» — деп күңкілдейтін өзіміз енді жастарды жолынан қалдырып, ақыл айтқың келіп тұрады. Мұның бәрі де өмірдің сабақтастылық заңының бір тармағы болса керек.

Бір оғаш мінезінді көргенде: «Қарағым, ондай мінез керек, бит!» дейтін. Сол жалғыз ауыз сөзінен кейін ешқайсымыз да ол кісіге уәж

айтып жатпайтынбыз... Өзгені сыйлау арқылы өзін де сыйлата білгеннің бір үлгісі дер едім. Серағаң келе жатқанда, бізді қойғанда, өзінің ізін басып жүрген егде актерлердің өзі тік тұрып сәлем беретін. Сол кезде қазақтың қарапайым ғана қара шалы ортамыздан бәрімізбен жымыя амандасып өтіп бара жатар еді. Сол сәл ғана еңкіш тартқан қартыңның бойынан үлкен бір ізгіліктің нұры шалқығандай көрінуші еді-ау.

Серағаң өзінді қызындай жақсы көретін еді, Майра. «Мая-шая, халің қалай? — деп, көрген бетте бауырына басып, еміреніп жатар еді. Неге олай атайтынын қайдам, өзінді еркелетіп «Мая-шая» дегеннен басқадай атағанын естіген емеспін. — Кішкентай күлшашар Әшімовтер өсіп жатыр ма? Біздің мына ұл қалай, мазасыз емес пе, мазасыз болса айтып қой», — деп қалжындайтын еді.

Қазақ «Әкесі құрдастың — баласы құрдас», «Әкесін сыйлағанның ұл-қызын сыйла» деп жатады. Серағаң Шәкенмен қалай жарасымды қалжындасса, сен екеуімізбен де солай әзілдесетін. Шәкенмен қалай сыйласса, сен екеуімізді де солай сыйлайтын. Әдемі сыйластық пен жарастықты әзілдің атадан балаға жалғастығын осылайша тәрбиелейді екен ғой халқымыз.

Ал енді ол кісілердің Шәкен мен Серағаңның, Қаллеки мен Елағаңның бәрі де бір-бірімен бел құрдас болмаса да, замандары бір, «Бес жыл — бел құрдас» деп әзілдесе беретін жандар еді. Әзілдескенмен көңілдеріне келер сөз айтпайтын, олар дос көңілін бәрінен де жоғары қоярдай көрінетін. Андаусыз айтылған сөз болса, бастарынан асырып жіберіп, үндемей теріс айналып жүріп кететін еді. Жарты ғасырдай уақыт бойы бір театрда қызмет істеген соң, бір-бірінің жанын әбден түсініп кетсе керек, әсіресе Елағаң мен Серағаңның сыйластықтары ерен жарасымды еді-ау. Бірде болмаса бірде ұсақ-түйек реніш, келіспеушілік, «жанашыр ағайынның» пыш-пыш қанқу сөздерінің де нысанаға дөп тиетін кездері болып жатады, ондайда екеуі де бір-бірін жаманшылыққа кимайтын. Тіпті сондай қанқу сөзге сене қалған күнде де істің байыбына жеткенше өкпе айтып, торсандаспай, үлкен шыдамдылықпен өткізер еді.

Жетімдіктің тауқыметін жастай көріп, тесік өкпе болып, қабырғасы қатаймай қара жұмыспен ерте еңбекке араласқан, он бес жасқа жете бере ғана мектеп бетін көрген, өнердегі ең үлкен университеті сонау жиырмасыншы жылдары Қостанай қаласындағы сауыққойлар сахнасы болған, қазақ театр өнерінің қара шаңырағын көтерушілердің бірі ғана емес, сол отаудың үлкен өнер сарайына дейінгі өсу жолын бастаушылардың бірі болған осынау қартты сахна өнерінің академигі дегенде кім дейміз?! Орынбор театрында жүрген жиырма екінші жылдарда

алғаш кездескен М. Әуезовтің «Еңлік-Кебегіндегі» Еспембетті, жоғарыда айтқанымыздай, күні кешеге, жетпісінші жылдардың соңына дейін ойнады. Трагедиялық рөлдері мен комедиялық рөлдерінің әрқайсысының бір-бір галереясын жасап кетті. Әсіресе Серафанның Қарабайы мен Қонқайы, Көбіктісі мен Майбасары, Еспембеті мен Малтабарын көре қалғандар қайтадан ұмыта аламыз ба? Сераған жасаған бейнелерді басқа актерлердің ойынымен шендестіре алар ма? Өмірінде жүз жетпістен астам рөлде ойнаған екен. Бір ғұмыр үшін аз дүние емес-ау. Және әрқайсысын бірнеше жыл бойы неше жүз рет ойнады, әрқайсысы үшін әр ойнаған сайын толғанады, қуанып, шаттанады. Осының бәрін бір адамның жұдырықтай жүрегі қалай ғана көтеріп жүргеніне, қалай ғана шыдайтынына таң қаласың. Және шын актер жүрдім-бардым ойнап, «жұмыс күнін өткізгенге» қанағат таппайды ғой. Күн сайын, тіпті өмір бойы талмай ізденіс. Соның да нәтижесі болса керек, қазақ сахна өнеріндегі бірегей ұлылардың бірі болып қалғаны.

Майра, есінде болар, екеуіміз үйленген кезде Сераған тойымызға бір патефон сыйлаған еді. Ол кезде ондай тарту дегеніңіз боталы түйе жетелеп келгенмен бірдей дүние. Ондай дүниенің ол кезде сирек ұшырасатыны үшін немесе қымбаттығы үшін емес, аға көңілінің бір белгісі ретінде патефонды бертінге дейін бағалы мүлік ретінде сақтап жүрдік. Өзі де көргенде: «Қалай, Мая-шая, патефоның сайрап, өзін жайнап тұрсындар ма?» — деп сұрап қоятын. Қолмен бұрап табактың тегершігін айналдыратын күйтабактың үні де соншалықты табиғи естіле қоймайтын техниканың жетілмей тұрған кезіндегі осынау қарапайым дүниені қазіргі магнитофонның небір ата-бабасын көріп жүрген балалар қайдан бағаласын, әке-шешеміз дүниеқорлықпен сақтап жүр десе керек, бірде жоқ қып жіберіпті.

Шіркін, Серағанмен жолға бірге шығу деген де бір ғанибет еді. Қай жылдары екені есімде жоқ, бірде театр ұжымының дені Қызылордаға гастрольге бара қалдық. Ортамызда Сераған да бар. «Коммунизмге жетуге санаулы ғана жыл қалды» деп жүрген кез. Ол заманда Әкем театрының елге шыққан әр сапары үлкен бір тойға айналып кететін. Облыстық партия комитетінің өзі біздің келу құрметімізге ағыл-тегіл әзірленіп, кішігірім той өткізсін. Дәмді ішіп алған соң соңынан олай да былай болып еді деп, ағат пікір білдіру жақсы емес, дегенмен облыс басшыларының өздері де бір көсіліп тойлауға сылтау іздеп отыратындай көрінетін. Не керек, ат-көпір ырғынның шетінен тиісіп жатырмыз ғой баяғы.

Серағанның өзі: «Кел, менің қасыма отыр», — деді-ау деймін, әйтеуір қатар отырып қалдық. Байқаймын, қартың қызыл жирен ішімдіктің бес-алты рөмкесін жөнелтіп жіберді. Әр рөмкеден кейін бірер тостаған шұбатты сіміріп алады. Ол кезде Серағанның денсаулығы жақсы, тың кезі. Дегенмен ішімдік жағына бүйтіп өзін басындырғанын бұрын-сонды көрмеген соң ақырын құлағына сыбырладым:

— Коньяктары біршама тәуір екен, Сераға, ә?! — Менің қай ма-ғы-нада айтқанымды сезе қойса керек, жымындап бетіме қарады да:

— Сабырға шақырар қасындағы «сарбаздары» келіссе, бұл шіркін жылқының майындай жайлы дүние емес пе. Оның үстіне соңынан түтін үздірмей аттандырған шұбат жеткен жерде коньягіңіздің желкесін үзеді, — деді сылқ-сылқ күліп. Оны айтып жатқаным, ішімдік атаулыға жаны қас, орынсыз былғандап жүретін жастарды көргенде, індетіп жүріп, ренішін, ақылын айтар еді.

Жолға шыққан кезде жастар жағы Серағаң мінген купеге кіруге таласар едік. Ең алдымен қарнымыз тоқ болады. Әрине, ұзақ жолға бәріміз де қамданып, бар тәтті-дәмдіні қоржынға тығып шығамыз ғой, дегенмен Серағанның жолға әзірлігі ерекше бір салтанат болатын еді. Бір қалтада тұзы, бірінде майы, бірінде қызыл, кара бұрышы, енді бір дорбасында өрік-мейізі дегендей, қазы-қарта сияқты аталы асты айтпағанда, жолға қажет деген ұсак-түйектің бәрін де ұмытпай ала жүретін. Сонан соң ол кісінің қасында болуға таласатындарымыздың тағы бір сыры — айтар әңгімесінің қызығымен отырып ұзақ жолдың қалай таусылғанын байқамай қалатын едік.

— Е, балалар, қазіргі гастрольге шығу деген тойға барғанмен бірдей шаруа ғой, — деп бастайтын ол әңгімесін. — Соғыс жылдарында өртістер ауыл-ауылды аралап, концерт қоятын едік. Жандары жаралы, жүректері қаралы кісілер біздің бір-екі сағаттық ойын-сауығымыздан кейін бар қайғыларын ұмытқандай бір жасап қалар еді. Әнеки, өнердің халық үшін қаншалықты қажет екенін сонда білгендейміз. Шаршап-шалдыққанды білмей, түнімен өгізімізді шу-шулеп, ертеңіне шалғайдағы екінші ауылға жетіп жығылар едік. Өздері де жетісіп отырмаған ағайындар «үйден қырық қадам шыққан соң мүсәпір» болып жүрген бізге ауыздағыларын жырып беруге даяр еді. Шиеттей бала-шағаның азғантай талғажауына қалай ортақтасарсың?! — Серағаң сол бір күндер көз алдынан өтіп жатқандай аз-кем мұңға батып отырып қалады.

— Содан ғой, әлі күнге дейін шай-тұзымды қалдырмай ала жүретін әдеттен құтыла алмай жүргенім.

— Сераға, сол бір кездерден қызықты оқиғалар болса айтсаңшы, — деп біз қолқа саламыз. Ол әңгіме айтарында, әсіресе қызықты бір жайларды есіне түсірген кезде, әңгімесінен бұрын шикылдап күліп алар еді. Тағы бір қызық жайдың шеті шығарына шүбәланбай біз отырамыз.

— Сол жылдары ғой келген әртістерді үй-үйге бөліп қондырады. Бірде Әубәкір Смайлов екеуіміз бір күйсіздеу үйге келіп қондық. Өзіміздің азын-аулақ бірдеңемізбен жүрек жалғап алғанбыз. Дегенмен қонған үйімізден сый-сияпат көріп жатқан артық болмайды, әрине. Қырсық болғанда, қонған үйіміз күйсіздігі өз алдына, оның үстіне қара қағазын алып отырған жесірдің отбасы екен. Тағдырына өкпелі әйел біздің келгенімізге оншалықты мән бере қояр түр танытпады. Бала-шағасы жатып қалған екен, әйел оны-мұны шаруасымен айналысып, жүріңкіреп қалды. Мен «Таңғы нәсіп — тәңірден» деп тонымды жамылып жата бергенім сол еді, Әубәкірім үй иесінің көңілін ауламақ болды-ау деймін:

— Замандас, ертең ауылдарыңызға концерт қойғалы келген әртістер едік, қызыл іңірден қайтіп ұйықтаймыз? Қонаққәде болсын, бір-екі күй тартып бере қояйын, — деп домбырасын қолына алды. Онымен де қарап отырмай, «Күй шығаратын өнерім бар еді», — демесі бар ма! «Мынау менің алғашқы шығарған күйім еді» деп, Құрманғазының «Адайын» аңыратсын. «Ал мынау — екінші күйім» деп, «Сарыарқаны» қоя берген кезде шыдамай кетіп, тонымды лақтырып жібердім де: «Врешь, подлец, неге өтірікті сықпыртып отырсың?» — деп едім. Әукең «Ұялған тек тұрмас» дегендей, сылқ-сылқ күледі. Әйелдің бетінде де ептеп күлкі нышаны байқалды.

— Бұл қонағымның күйшілігін қайтейін, менен ұялмаса да Құрекеннің аруағынан ұялмағаны үшін аш жатқызайын деп едім, сіздің шыншылдығыңыз үшін қазан көтерейін, — деп орнынан тұрғаны.

Серағаң әңгімесін осылай бір қайырды... Қазір ойлап отырсам, сол кісілердің жанында жүргеннің өзі бір ғанибет мектеп екен ғой. Бертінге дейін сахнада жүрген кезімде сәл-пәл бір түйткілдер болса, «Осындай кезде Серағаң қалай ойнар еді?» — деп ойлайтын кез де болады. Баяғы түсірілген «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» фильміндегі Серағаң-Қарабайдың ойыны әлі көз алдымнан кетпейді. Сценарий де жоқ, режиссердің кеңестері де жоқ, тек Серағаңның өзі тапқан жаңалықтарының көп екенін талайлар айтып та, жазып та жүрді. Менің есімнен кетпейтін бір көрініс — малынан айырылып күйінген Қарабайдың жүгенін жерге атып ұрып, бақырып-шақырып оны аяғымен таптауы нағыз қараулықтың образын жарқырата ашып тастаған бір тапқырлық деталь дер едім. Тағы бір спектакльде Серағаң тон киіп, бет-аузын орап

шымқап, сырттан сахнаға кіріп келетіні бар. Сонда ғой, ол кісінің қамшысымен үсті-басын ұзақ қаққылағаны. Осыдан сыртта қар жауып тұрғанын, не боранның соғып тұрғанын біле қоясын.

Мұндай тапқырлықты тек театр үшін туған жандар ғана жасай алмақ.

Гогольдің «Ревизорын» сахналағанымда Серағаң Земляниканы ойнады. Бұл ол кісінің соңғы рөлі еді, әрі осы образ спектакльге қаншалықты серпін берді десеңші. Мен осы жайды да разылықпен мақтан етемін.

ҚҰРЕКЕҢ. «Қыз Жібек» фильміндегі өзім көптен армандап жүрген Бекежан рөліне бекіген күні қуаныштан Алматыға сыймай, Жасөспірімдер театрының алдынан алшаң басып өтіп бара жатқанмын. «Өттең, қуанышымды бөлісер бір көз көрген ұшыраса кетсе ғой» деген ой да жоқ емес. «Жолы болар жігіттің жеңгесі шығар алдынан» дегендей, таяғын тық-тық еткізіп Құрекең өзімнің пірімдей көретін Құрманбек Жандарбеков көкем келе жатты. Қуанғанымнан апырақтап, қасына жетіп келдім де:

— Ассалаумағалейкүм, Құреке! — деп сәлем бердім. Жүзім де алабұртып тұрса керек, бетіме біртүрлі тандана қарап қалыпты. Шаршаулы екен. Ол кезде Құрекең консерваторияда кафедра меңгеретін әрі опералық кластың жетекшісі болатын. Сабақтан шығып, жаяулап қайтып келе жатқан беті екен. Бүгінгі сәлемімнің бұрынғыдан да тым жарқын айтылған себебін бірден білдіріп қояйын деген оймен бетіме әлі танырқай қарап тұрған ағамызға:

— Құреке, өзіңіздің жолыққаныңызды бір жақсы ырымға жорып тұрмын, қане, қолыңызды жайып, батанызды беріңізші! — дедім.

— Оу, жайшылық па, әйтеуір, алабұртқаныңа қарап, бір жақсылықтың болғанын сезіп едім, — деп, аккөңіл қария көшеде тұрып, қолын жая берді. Сонан соң ғана сұрады. — Қандай қуаныш?

— Құреке, осы келе жатқанда «Қыз Жібек» фильміне өзіңіздің Бекежанды ойнайтын болып бекіп келе жатырмын!

Ағамыздың батасы да менің ойымның үстінен дөп басқандай.

— Бекежандай еңбегін — еш, тұзың — сор болмасын! Азаматты халқыңа қалтқысыз жеткізсең қор болмассың! Жортқанда — жолың, жолдасың —Қыдыр болсын! Әумин! — деп такпақтай жөнелді.

— Әумин, Құреке, Бекежан — өзіңіздің Бекежан еді. Анғал да ақжүрек батырдың жарқылдаған бейнесін сахнада талай жасап едіңіз, мен сізден аздап ұрлаймын. «Айтып істеген ұрлықтың айыбы жоқ», алдыңыздан өттім, — дедім. Асыл ағамыз шын ниетімен, адал көңілімен ақ батасын берді. — Ал, Құреке, кешкілік Майра қызыңыз

той жасайтын шығар, оған дейін мына қонақүйге кіріп, менің алып ұшып келе жатқан көңіліме «қышқыл-пышқыл» бірдене сеуіп, сәл салқындатуға көмектессеңіз қайтеді.

Құрекен менің көңілімді қимай, «Алматы» қонақүйінің буфетіне кірдік. «Қышқыл-пышқыл» дегенде аздап коньяк ұрттап тұрып, әңгімені «Қыз Жібек» төңірегінде ғана өрбіттік. Жуырда ғана Опера және балет театрында «Қыз Жібек» спектаклінің мыңыншы қойылымына арнап, үш буын өкілдері өнер көрсеткен. Алғашқы буында Құрекен өзінің сүйікті Бекежанын сомдаса, үшінші буын өкілдері ішінен Жібектің рөлін, Майра, сен орындап едің. Құрекен сол жайды әңгімелейді.

— Мына қызықты қарашы, — деді Құрекен, — біздің баяғы үніміз де жоқ, қимылымыз да жоқ. Екінші буының да шау тарта бастаған. Ал Майраларды Жібек — мынау десен, ел сенеді. Ертең олар да біз сияқты қартайып, шау тартады. Тіпті осы жүрген үш буынның да бір кезде дүниеден көшері сөзсіз. Сол кезде ғой, мүлде басқа өнерпаздар Жібек, Төлеген, Бекежан болып ойнайды. Біз — өткіншіміз, халық туындысы — Жібек, Төлеген, Бекежандар — мәңгі.

Құрекен сәл ойланып тұрды да, тағы бір соны ой айтты:

— Бір ғажабы, театрға қарағанда киноның құлашы да кең, мүмкіндігі де мол, сондықтан да оның өмірі де ұзақ. Театрдағы ойының жақсы болса да, кейбір көрерменнің ғана есінде қалар, ал келесі жолы одан иә артық, иә кем ойнауын мүмкін, бірақ бәрі де бірте-бірте ұмытылады. Ал кино өнері біржолғы ойынынды ғана ұзақ уақытқа әкетеді. Сонысымен де ол мәнді, сонысымен де оның ғұмыры ұзағырақ. Бәлкім, кейінгі бір ұрпақ «Қыз Жібекті» қайтадан лентаға түсірер, мінеки, егер сен шын шебер актер болсаң, ол Бекежан-актердің өзі сенен көп жайды өзін айтқандай «ұрлайтын» болар. Сондықтан, ұлым, бұл жолы бойында барынды сарқа пай-да-ланып, жоғын талмай іздеп табуына тура келер. Менің Бекежанымнан «ұрлайтын» бірдене тапсаң түк ренжімеймін. Бірақ операдағы Бекежан мен кинодағы Бекежанның арасы жер мен көктей-ау. Сондықтан талмай ізденіп, талпынудың қажеттігін өзін де жақсы білесің ғой. Мен сол «ұрлаймын» дегеніңнің өзіне ризамын.

Қарт ұстаздың осы бір «бойында жоғынды іздеп табуына тура келер» деген сөзі көкірегімде аяттай жатталып қалды.

Құрекен сені туған қызындай көруші еді ғой. Оның себебі, Майра апалы-сінділі Шара мен Хадишаның ортасында тең өсіпті де, Шара әпкеміздің қосағы Құрекен сені бес жасқа келгенше бауырына салып, өз қызындай ғып тәрбиелеген екен.

«Советская степь» газетінің 1925 жылдың 8-қазанындағы санында Қызылорда қаласында қазақ драма театрын ашу туралы мәселенің түпкілікті шешілгенін хабарлапты.

Ал 25-желтоқсанында «Осы жылдың 1-қарашасынан бастап, 200 сом айлықпен Ә.Қашаубаевты, сонан соң И.Байзақов, С.Қожамқұлов, Қ.Жандарбеков, Е.Өмірзақов, Қ.Бадыров, Қ.Қуанышбаевтар әртістікке қабылдансын» дейтін бұйрық беріліпті. Қазақ театр өнерінің қара шаңырағын көтеріп, уығын шаншысқан алыптардың, құдай әдейі сұрыптап тудыра салғандай осынау өнерпаз жандардың жуан ортасынан көрінер Қүрекеннің шәкірті бола қалғанымызды, әсіресе сенің, Майра, ол кісінің бір әкенің іспетті болғанын мақтаныш етуші едік. Себебі Қүрекендер өнеріміздің алтын бастауында тұрған тарланбоздардың бірі ғана емес, бірегейі еді десем, артық айтқандық емес.

Ол кісі туралы елдің біразы білетін кей жайларды білмейтіндерге арнап тағы да бір рет айтқым келіп отыр.

Қүрекеннің тарлан талантын төрт салаға жіктеп айтуға болардай. Драма және опера театрларының актері, жезтандай әнші, талантты режиссер, ұлағатты ұстаз. Ол ағамыздың осынау көп қырлы талантының әрқайсысын жіктеп, жіліктеп беруді ол кісінің шығармашылық жолын арнайы талдайтын өнер зерттеушілері айта жатар. Сол көп қырының ең негізгісі — ғажап әншілігі жөнінде көп жұрт біле бермейтін бір ақиқат бар. Сонау жиырмасыншы жылдары Ташкенттегі педагогикалық институтта оқып жүрген бозбала асқан әншілігімен Ғани Мұратбаев ағасының көзіне түсіп, назарына іліккен ғой. Және өзінің болашақ қазақ өнерінің бір айтулы өкілі болуы қажеттігі туралы сол кісінің бағасын естіп, батасын алған екен. Сол ағасы қайтыс болғанда жерлеу шығынын көтеру үшін бір өзі 102 ән орындайтыны жөнінде жарнама да ілінген көрінеді. Жастық, албырттықпен, жаздың шілінгір ыстығында қойылған тағы бір концертте жалғыз өзі жетпіс ән орындайды. Терлеп тұрған бетте суық су ішеді де, баспа болып, тамақтан қалады. Үнінен айырылған әнші аяқтан қалған тұлпармен тең. Бірақ әнге деген ынтық көңіл, кеудені кернеген өнер қуаты болса керек, Қүрекен біраз емделген соң, тастай алмай, әнге қайта оралады. «Әттен, шіркін, кейінгі әншілігі бұрынғы өнерінен қалған жұқана жұрнақ қана еді» деседі білетіндер. Алайда сол «жұқана жұрнақтың» өзі қандай еді, шіркін. «Күрессіз еңбек жоқ, еңбексіз құрмет жоқ, ал кимыл-әрекетсіз өмір жоқ» деп Белинский білгіш айтқандай, Қүрекендер сондай сәтсіздіктен соң да еңбегімен жүріп жеткен ғой. Ол кісінің 1934 жылдың басында-ақ музыка театрын ұйымдастырып,

«Айман-Шолпанмен» сахна шымылдығын ашушылардың бірі екенін, сол музыка театрының негізінде қазір атағы төрткүл дүниенің біраз жеріне жеткен Қазақтың Абай атындағы Академиялық опера және балет театрының құрылғанын, оны құрушылардың бірі тағы да Қүрекен екенін жұрт жақсы біледі. Ғарифолла Құрманғалиев марқұм, сол сияқты оқиғаны көзімен көрген біраз кісілер Қүрекеннің 1936 жылғы қазақ өнері мен әдебиетінің Мәскеудегі онкүндігі кезіндегі ерлігін жыр ғып айтушы еді.

Мәскеу сахнасында «Қыз Жібек» операсы жүріп жатады. Бекежан-Құрманбек садақ ату биін билеп келіп, Жібекке Төлегенді жекпе-жекте жеңіп келгенін лепіре баяндайтын речитативінің көтере шырқайтын тұсында биден соң еңтігіп әрі толқып тұрған Қүрекеннің даусы жетпей қалады. Зал тынады, Қазақстаннан барған барша сапарлас қылкөпірден құлап бара жатқандай, өздерін әбден маскара болғандай күй кешеді. Сол кезде сабазың оркестрге ілесе шалкалап тұрып, қарқылдап күледі ғой. Бұрын ондай күлкі болуға тиісті емес жерде өзінше бұрмалап кеткен актерге қатты ашуланып кеткен делегация басшысы оны дереу Алматыға қайтармақ болады. Ғажабы сол, ертеніне астананың бар үлкенді-кішілі газеті қазақтың жас опера өнерінің аз уақытта біраз биікке қанат сермей көтерілгенін мақтап жазады. Әсіресе Қүрекеннің өнеріне сүйсіне арнайы тоқтайды. Жаңағы күлкінің Бекежан образын ашудағы керемет табылған деталь екенін тамсана жазады. Қүрекеннің сасқанда тапқан бұл «жаңалығы» күні бүгінге дейін спектакльге ең қажетті деталь ретінде кірігіп кетті.

Сол күндерде орыстың айтулы жазушысы Алексей Толстой «Известия» газетіне былай деп жазыпты: «...Мен «Ер Тарғынды» көруге әжептәуір күдікпен барып едім. Жақында ғана Париж театрларын көруіме байланысты қазақ театрына деген сенімсіздік сезімім бұрынғыдан да тереңдей түскен еді. Иә, сонымен не болды дейсіз ғой? Адамды баурап алатын қазақ халық музыкасының алғашқы тактілерінен, әртістердің алғашқы кимыл-қозғалыс-тарынан-ақ, олардың дауыстарының алғашқы үнінен-ақ ескілік ұғымымның, бірте-бірте ғайып болып бара жатқанын сезіндім. Олардың түсініксіз тілдері де ұғынықты болып бара жатты... Бұл спектакльде де Қүрекен басты рөлді — Ер Тарғынды бейнелеген екен...

Сөйтіп, аса жауапты да үлкен жұмысымды бастар алдында сахна өнерінің аузы дуалы қара шалдарының бірі Қүрекеннің өзінен бата алғанымды жақсы ырымға жорып едім...

ШӨКЕН. Халық қадірлеген Шөкеннен ұрпақ қалмады. Ұлы Мұраттан бір қыз бала ғана бар. Әрине, қазақ жиенді ұрпаққа санай

бермейді, жиен немере емес, дегенмен ол кісі екеуіміздің ұлымыз Мәди мен Сағиды нағыз ұрпағым деп, тұқымдарым деп санайтын. Көңілге сол екеуін тоқ санап аттанғаны болмаса, жалғыз ұлы Мұраттан ер бала болмады. Бірақ көңілдегі бір медеу – халық аман тұрғанда, Шәкендей ұлын ешқашан ұмытпасына мен кәміл сенемін. Ол кісі туралы арнайы еңбектер де жазылған, алда да жазыла берер, алайда баласындай кісі болғандықтан, сенің туған әкең болғандықтан, Майра, осы еңбектің ішінде айналып соғып, қайырыла соғып, ол кісі туралы айта бергім келеді. Бұл менің перзенттік парызым да болуы керек.

Мен Шәкеннің тірі кезінде де, соңынан да ол кісінің өзіне, не рухына бағыштап көп қызмет істедім деп құдайға күпіршілік айта алмаймын. Менің ол кісіге деген ықылас-пейілімнің бәрі де белгілі бір шеңберден асып-төгіліп көрген емес. Қайта, керісінше, онсыз да өнеріне басымды иетін, өзіме ұстаз санайтын атақты адамның туған қайын атам болғанына қиналып та жүретін кезім аз емес еді. Рас, алғашқы үйімді алған кездегі жасаған жақсылығы, бедел салып жіберетін тұстары болатын. Дегенмен ол жақсылығын мен күйеу баласы болмасам да жасайтындай көрінеді, себебі ол біреулерге қолұшын беріп, қуантып жүретін жан еді. Қазекем қарап жүрген бе, егер өнерден бір биікке қолым жетсе, тіпті тәуір рөлдерге ойнайтын боп бекісем де: «Е, оның бәрі де Шәкеннің арқасы ғой. Оған қатысы жоқ қаймана қазақтың бірі болса, көрер едік» дейтін күңкіл сөз алдымнан жиі кес-кестей беретін. Намысшыл басым өз еңбегіммен жеткенімнің бәрін сол кісінің арқасы деп санағандарын естуге төзбей-ақ жүретінмін. Бір қызығы, ол кісі де менің осылайша намыстана-тынымды сезіп жүретін. Содан да болар, жұмыс бабында жұрттан ерекше жеңілдік жасамауға, кішкене жақсылығы болса да елді қойып, өзіме де білдіртпеуге тырысар еді. Шығармашылық шаруада «Атаманның ақырында» ғана қоян-қолтық жұмыс істедік. Айтпақшы, бұрын ол кісінің қол астында жұмыс істеуді «Бір ауданда», «Жол торабы» дейтін фильмдерден бастағаным бар. Жиырмадан жаңа асқан шағымда отыздың жуан ортасына келген Ескендір дейтін соттың рөлін ойнадым. Шәкеннің көңілінен шыға алмай жатқан тұстар көп болды, ол кісі басқа актерлерге қандай талап қойса, маған да сондай талап қоятын. Әрине, сүйікті қызының сүйікті жарын ренжітіп алмайын дейтін сақтығы да болған болар, бәрібір өзімді ерекше шолжандатып жіберді дей алмас едім. Сондай-ақ ол кісінің актер ретінде танылуыма көп үлес қосқан Қасымхан сияқты рөлді ойнауыма көп септігі тигенін жоғарыда айттым. Ал енді Қазақ КСР-інің еңбек сіңірген әртісі атағын алғанымда, Шәкеннің керісінше, «Тым ертелеу емес пе екен?» дейтін

пікір айтқаны рас. Қалған атақты әкеміз дүние-ден өткен соң ғана алған екенмін. Егер ол кісінің көзі тірі болып, ортамызда жүрген болса, «атамның аркасында бәрін де алып алған пысықтың» өзі болар едім.

Екі дүниеде де ол кісінің менің актер болып қалыптасуыма, шеберлігімнің ұштала түсуіне, қиналған сәтімде сүйеуші, шаттанған сәтімде сабырға шақырушы болып, жасаған жақсылықтарын ұмыта алмаспын. Әке ретінде емес, ізбасар шәкірт ретінде еркелете жүріп тәрбиеледі. Білмейтінін білдірмей ғана үйретіп жіберуге шебер еді. Кейбіреулердей «Мұны неғып білмейсің?» деген сияқты сауалдарымен өзінді кемсітіп, жер-жебіріне жету дейтін жат мінезі мүлде болмайтын. Маған ғана емес, барлық шәкірттеріне, тіпті қатар жүрген замандастарына да солай еді. Сондықтан да шығар, оны ұнатпайтындарды тіпті жоқтың қасы деуге болар, егер бар болса, олардың өздері де жаманшылыққа қимас, әншейін бакталастық қана деп ойлаймын, ал оны жақсы көретін жандардың соншалықты көп болғанына ешқандай күмән жоқ. Сондықтан да ол барша жұрттың Шөкеніне айнала білді.

Базбіреулер басында бөлен бөлмелі үйі, оған қоса қала сыртында ұжымақтай саяжайы, бәлкім, бірнеше машинасы да болады. Өзі кеткен соң осының бәрі мұра болып бала-шағасының игілігіне қалады. Ал халқы үшін не қалдырды дегенде, ойына ештеңе түсе бермейді. Күні кеше өткен Біржан сал мен Ақан серіден, Құрманғазы мен Динадан немесе Мұхит пен Мәдиден, Нартай мен Кененнен не қалып еді? Мынғырған мал, сәнді сарайлар қалған жоқ болатын, қалғаны мәңгі өлмес, мәңгі тозбас рухани қазына — өнер қалған. Шын таланттың соңынан қалар мұра осылай болса керек. Ол және өз ұрпағының, бала-шағасының игілігі емес, бүкіл халқының қазынасы болып қалмақ. Шөкендер де сондай, бала-шағасына емес, халқына мұра қалдыру үшін барын салған азаматтардың бірі.

Мұраны айтпағанда, ізін жалғап, кіндігін ұзартар жалғыз ұлы Мұрат та өмірден елеусіз ғана тіршілік кешіп, елеусіздеу болып өтіп кетті...

Бір кезде Шөкеннің айналасы қара ормандай қалың туыскандарымен сыңсып тұрар еді. Кәукен аға екеуінің әкесі — Кенжетай қарттың тірі кезі еді. Ол кісі заманында Сұлтанмахмұттай біртуардың қасына еріп, көзін ерте ашқан, көкірегі ерте оянған кісі екен. Қартайса да жас кезінен қалған серілігі, салдығы сөзінен, жүріс-тұрысынан, тұла бойынан байқалып тұратын. Өнер шіркін де тақыр жерге өспесе керек. Ұлдарына мұра болып тиген үлкен өнерпаздықтың басы сол ақсақалдың қанынан ауысып, содан басталғандай. Жас ұлғайып, қажыры мұқалса да, бертінге дейін ән-күйден қол үзе алмайтыны көрініп тұрар

еді. Ол кісі мен бәйбішесі ақырғы сапарларына ұлдарының қолынан аттанды. Шәкеннің Әбдікерім дейтін үлкен ағасы Жамбыл қаласында банк қызметкері болып істеді. Есеп-қисап емес нағыз өнер төңірегінде жүретін-ақ адам. Түрі де, жүріс-тұрысы да Шәкеннен аумайтын. Ең аяғы даусына дейін соншалықты ұқсас еді.

— Е, бәр-бәріміз ойын-сауық құрып кетсек, басқа шаруаны кім істейді? Ендігі менің өнерім — өнер қуған інілерім мен балаларымның тілеуін тілеу ғана ғой, — деп отырар еді.

Ол кісіні сен «дядя Калин» деп өзінше атап, әкеннен кем көрмеуші едің. Ол кісінің сені қызым, Майкосым деп еркелетіп отыратыны, мәпелеп, аялайтыны соншалықты жарасып тұратын.

Келіні Шабал Бейсекованы Кәукен ағаға қалай алып бергенін де жыр ғып талай айтып еді. Сол қалың туысқаннан қазір ортамызда Кәукен ағамыз ғана қалды.

Шәкеннің достары көп еді. Ауылға барса, қайда қызық әңгіме бар, қайда сөз қадірін білетін, көне әңгімелерді жадына түйген көнекөз қарттар бар деп, ел қыдырып кетер еді.

— Шәкен-ау, Алатаудай атағың бар, ел болып қадыр тұтып отырған азаматымызсың. Оның үстіне, «Алыстан алты жасар бала келсе, алпыстағы қарт барып сәлем береді» дейтін халқынның жөн-жосығы бар, жолдан шаршап келген болар деп, аздап демалған соң өзіміз барып сәлем бергелі отыр едік. Аттан түсе сап аталарыңды іздеп, өзің шарқ ұрып келіп қалыпсың-ау, — дейтін ауылының шалдары. Десе дегендей, шынында да ол кісі ел шетіне атының тұяғы ілінсе болды, алдымен қарттарын бір түгендеп алар еді. Тіпті Қазақстанның қай түпкіріне барса да, үлкендерге барып сәлем беру, олардың әңгімесін есту бірінші шаруасы болар еді. Ал енді арнайы іздеп барған қарттары көңілінен шықпаса, кәдімгідей ренжіп:

— Е, қазіргінің шалдарының көбі-ақ баяғының аталы сөзін айтуды ұмытқан екен. Заманның сойы ма, әлде тіршіліктің әуенімен жүріп, тым ұсақтап кеткен бе, көненің сөзін қойып, бүгінгінің сөзін де жөндеп айта алмайды. Бәрінің айтар сөзі — қара сиыр, бөрте ешкі қамының арғы, бергі жағы ғана, — деп таусылатын. Ал енді шежірені, әңгімені көп білетін, көкірегі ояу қарттарға кездесе, алтын кенін тапқан геологтай мәз болып, кете кеткенінше сол кісінің төңірегінен шыға алмай, қайта оралып соғып, әңгімесін құныға тындап, әбден мауқын басар еді. Ондайда:

— Шіркін, біздің казактай шежіре, біздің шалдарымыздай көкірегі қазына жандар еш халықта бола қоймас, сірә! — деп балаша қуанатын.

Мәскеу, бұрынғы Ленинград қалаларына сапар шексе, әйгілетіп, бөйгілетіп, ондағы достарына «Мен бөлен күні барғалы жатырмын» деп алдын ала хабар айтып, оларын да жініктіріп қоятын. Әрине, ондағы достары қашандағыдай Шәкеннің тәтті-дәмділерін сағынып тұрады. Әсіресе қазақтың қазы-қарта, жал-жаясы сияқты ұлттық тағамдарын сағынған болып шығады. «Анау ананы жақсы көретін еді» деп, бір апта бойы жиынып-терініп жүргені. Тіпті көкбазардан көрістерден сатып алатын ащы-тұщыны да Шәкен: «Өзіміздің қазақтың тағамы ғой» деп оларға әбден құндап, таң қалдырып жегізетін көрінеді. Н.А.Крючков, Б.Ф.Андреев, С.А.Герасимов, Л.Кулиджанов, С.Ф.Бондарчук сияқты кино шеберлері ол кісіні аэропорттан қарсы алып, аэропорттан шығарып салар еді. Олар, әрине, Шәкенді өздеріне арнаған жақсы сәлем-сауқаты үшін емес, сенімді дос ретінде, ақ көңіл, адал жан ретінде шын көңілдерімен жақсы көретін еді. Париж, Лондонға барса, Жан Маре, Лауренс Оливье сияқты әлемдік кино жұлдыздарымен терезесін тең ұстап сөйлескенде, біртүрлі мақтаныш сезімі көкірегіне ұялайтын. Кез келген жерде ол кісі — әңгіменің дүкені, күлкінің ұстасы. Әзілдері мен жарасымды жақсы қалжындары таусылмайтын. Кез келген іс-әрекеті ойынға, қалжыңға оңай айнала салатын.

Ағылшынның атакты драматургі Уильям Шекспирдің төрт жүз жылдық мерейтойына 1964 жылдың жазында Орта Азия мен Қазақстаннан Шәкен мен Өзбекстанның атакты әртісі Әлім Ходжаев екеуі делегат болып Лондонға барады ғой. Тойдың бір ерекшелігі — ағылшындар әр ұлттың өкілдеріне арнайы уақыт беріп, өздерінің ұлттық өнерін, тағамын көрсетуге, әкелген сый-сияпаттарын өздерінше тапсыруға мүмкіндік берген. Кезек Әлім Ходжаевқа келгенде, ол кісі Гамлеттің монологін өзбек тілінде оқып, апарған сый-сияпаттарын тапсырады. «Мынау — өзбек халқының ұлттық ең үлкен тағамы» деп палау даярлаған екен, оның дәмін татып көрген ағылшындар мен той қонақтары «Мынау — нағыз керемет!» депті. Тамсанысып, бәрі де сүйсіне жепті. «Үйренген жау — атыспаққа жақсы» дегендей, ежелден өзіл-қалжындары жарасқан Әлімге Шәкен тісін басып тұрады.

Ертеңіне кезек Шәкенге келеді ғой. Шәкен ең алдымен тағам даярлау ісін мықтап қолға алады. Актрисалардың бесеу-алтауын таңдап алып, олардың тырнақтарын алдырып, қолдарын әбден жудырады. Ең алдымен жаңағы өзбек ағайынның палауын содан айнытпай, барлық бабымен даярлатып бір қояды.

— Сіздердің де ұлттық тағамдарыңыз осы палау ма? — деп сұрайды ғой аспаз болып жүрген актрисалар.

— Үндемендер, бәрін де уақытында көресіндер! — деп, оларға сыр шаша қоймайды. Содан кейін өзі бас болып тұрып, таңдап отырып сатып алған жас етті бабымен мол ғып астырады. Келіншектердің қолдарына бір-бір шөлмекті октау орнына ұстатады да, жұмыртқа қостырып иленген аппақ ұннан қамыр жайдырады. Сөйтіп, оларын бір даярлап қойған соң, өзі ең негізгі міндеті — актерлік шеберлігін көрсету үшін «Отеллодан» Отеллоның монологін оқиды. Бұл өзі бір Шәкеннің ешкімге ұқсатпай, тек Шәкенше ғана ерекше шабытпен ойнайтын рөлі болатын. Ағылшындар орындарынан тұрып қол соғып, тағы да бірнеше үзінді оқытып, әбден риза көңілдерін білдіреді. «Берген сый-сыяпатымыз да ешкімге ұқсамайтын ерекше болды», — деп қуана әңгімелеп отыратын өзі де.

Тағам даяр болды-ау деген кезде қонақтарды дастарқанға шақырады ғой. Онысының өзі де жан-жақты ойластырып қойған бір салтанатты рәсім болып шығады. Қонақтардың әрқайсысының сол жерде тырнақтарын тазалауларын және қолдарын сабындап отырып, бірнеше қайтара жууларын, сонан соң әрқайсысының жеке-жеке орамалға сүртулерін сұрайды.

— Шәке-ау, осының бәрінің неменеге керегі болды? Қонақтарына тамақ бергеннен бұрын әбден жандарын қинап болыпсың ғой! — деген достарына:

— Танауын көтерген Еуропаның айтқанына құрақ ұшып, істеген істеріне таңдана бергенше, біз де өзіміздің азиялық ірілігімізді көрсетуіміз керек болды да, — дер еді ол кісі.

Кең дастарханның үсті жылан жалағандай тап-таза тұрады. Тек қол жуатын жерге жақын қойылған үстелде үлкен табакқа толтырылған өзбектің палауы тұрады. Шыдамсыз ағылшындар мен басқа да қонақтар:

— О, өзбек пен қазақтың ұлттық тағамдары да бірдей екен-ау, — десіп қалады.

— Жоқ, бұл тағамның орны осы, бізде мұны үлкен үстелге қоймайды, төбеттеріңіз шапса, ауыз тиіңіздер, — дейді. Сол кезде Әлім ағамыз:

— Әй, Шәкен-ау, қашанда қалжының қалмайды-ау, — деп, айтар уәжі болмай күле берген көрінеді.

Ал өзі қазан-ошақтың басынан шықпай жүріп, бабымен даярлатқан семіз етті алдарына тартады ғой. Иісінің өзінен төбеттері ашылып, табакқа түсердей болып отырған қонақтар енді мұны қалай жейміз дегендей ас иесінің бетіне қарайды. Шәкен болса олардың ындынын әбден шегіне жеткізейін дегендей ұзақ бата жасап, бәрінің де бетін сипатады. Сонан соң ғана:

— Ал, қадірлі қонақтар, ас алыңыздар! — деп бісмілләсін айтып, өзі қолды етке салып, жұртқа үлгі көрсетеді. Тумысында шаныш-қы, қасықсыз ас алып кермеген Еуропа үрпиіседі. — Қысылмаңыз-дар! Қолмен жемеген ет ас болып сіңбейді. Ең бастысы еттің дәмін саусақтың ұшымен сезінуге тырысыңыздар. Мен тырнақтарыңыз-ды алдырып, қолдарыңызды бірнеше қайтара жудырып жүргендегі мақсатым осы болатын.

Әншейінде төрелкелеріне аз ғана тағамдарын шокитып салып алып, оларын шанышқымен сәндеп қана жеуге дағдыланған қонақтар ағызып-тамызып отырып-ақ етті түп-түгел жейді. Тіпті кейбіреулері бұдан былай асты қолмен ғана жейтіндерін де айтып қалады. Соңынан келген қою сорпа, кілегей қосылған қазақы құла шай да олардың есін тандырса керек.

— Біріншіден, өзімнің өзбек ағайынымды бір қатырсам, екіншіден, өздерінен басқаны мойындағысы келмейтін Еуропаны бір мойындаттым, — деп отыратын марқұм.

Астың сонынан Әлім Ходжаев тұрып:

— Бүгінгі жегендеріңіз шынында да қазақтың ұлттық тағамы, бірақ еттің алдынан палау жеген қазақты көргенім жоқ. Оның мәнісі біз екеуіміз құрдаспыз. Мұсылман жұртында құрдастардың бір-бірімен осылайша қалжындайтыны, бірін-бірі мұқатып отыратыны болады. Біздің палауымыздың дәрежесін соншалықты түсіруге тырысуы сол құрдастық ойыны ғана деп қабылданыңдар, — дейтін көрінеді ақталып. Бірақ та болары болып, бояуы сініп болған соң айтқан уәждің көдеге аспасы тағы белгілі.

Шәкең өзімен терезесі тең Кәміл Ярматов, Алты Қарлиев, Борис Кимягоров, Шүкір Бурханов, Сергей Бондарчук сияқты достарының ортасына түскен кезде әзіл-қалжыңның небір үлгілерін көрсетер еді...

Бірде ертенгілік жұмысына жаяу кетіп бара жатса, соңынан келіп бір машина тоқтай қалады. Караса, қазақтың ұлы сазгері Мұқан Төлебаев машинасының есігін ашып:

— Кел, Шәке, жұмысыңа апарып салайын! — дейді. Мұқанның су жаңа «Победа» машинасын алып, оны жүргізуді жаңа үйреніп жүрген кезі болса керек. Сонда Шәкең ол кісінің бетіне бір, өзінің сағатына бір қарап:

— Ракмет, Мұқа, репетицияға асығып бара жатыр едім, — деп жүре беріпті. Ол кісінің осындай айтып қалған тапқыр сөзі, істеген қылықтары, айтқан әзілдері көп ұзамай-ақ жұртқа жайылып кететін...

Мұхтар Әуезовке де байкатпай әзілін өткізіп, әкесіндей еркелеп жүретіні ерекше бір жарастықты болушы еді. Бірде Мәскеудің бір қонақүйінде жатқан Мұхана сәлем бере барса керек.

Мұхаң соңынан іздеп келген інісіне риза болып, барымен күтіп, риза көңілін білдіріп отырады.

— Пәлі, Шәкен-ау, сен есті тентексің ғой, — деп қояды сөз арасында. Сол кезде Шәкен де уақыт ұтқызбай бұйымтайын айтуға көшсе керек.

— Мұха, Алматыға барған бетте қайтарамын, маған мың сом қарыз беріңіз, — дейді.

— Пәлі, өзі ұзақ жолда жүрген кісіде артық ақша болушы ма еді?! Кісі жолға шығарда бәрін есептеп, жетерліктей ғып, басқаны кинамайтындай ғып алып шықпай ма екен! — деп қабағын шытады. — Мен саған мың сом қарыз бере алмаймын, бес жүз сомды қарызсыз-ақ берейін, келіп сәлем бергенің үшін ағанның тартуы болсын. — Мұхаң әмиянын шығарып, бес жүз сомды санай бастайды.

— Қазір бір ұятты кісі келетін еді, осыны ал да жолыңнан қалма, жарқыным.

Шәкен болса мынаны естіген соң қолына бір газетті ұстап отырып, ақшаға мойын да бұрып қарамайды.

— Жок, мен қарыз емес бес жүз сомнан гөрі қарыз мың сомды алғым келіп отыр.

— Оу, өзіме керек болып тұр деймін ғой. Не ғып сөз ұқпайтын болып кеткенсің өзің. Маған өте бір ұятты кісі келеді деп отырмын ғой саған...

— Келсін. Көрсін қонағыңыз жаны қысылып тұрған інісіне ағасының қол ұшын бермей тұрғанын.

Сөйтіп екеуі саудаласып тұрған кезде Мұқанның «өте бір ұятты қонағы» да зып етіп есіктен кіріп келсе керек. Иненің көзінен өтетіндей Мәскеудің бір биісі көрінеді.

Мұқаң қалбақ қағып, қонағын қарсы алып жүріп, Шәкенді:

— Бұл өзі қазақтың аса бір талантты әртісі. Ініміз ретінде маған келіп, сәлем беріп жүргені ғой. Бір өкініштісі, бұл жігіт енді бізбен бірге отыра алмайды. Асығып отыр. Жастардың жұмыстары біте ме, бұған рұқсатымызды берейік, ә? — деп таныстырып та үлгіреді, оның кетуі керектігін де пысықтап айтып үлгіреді. Газеттен әлі көзін ала алмай «үніліп» қалған Шәкенді қолтығынан демегендей болып, онашалап апарып, былай десе керек:

— Әй Шәкен, сен газет оқитын бопсың ғой. Мә, мың сомын. Бірақ қарыз!

Шәкен өз замандастарымен — бірі құрдас, бірі іні, бірі аға болса да, бәрі де өзара жарасымды әзіл-қалжыңдарын қалдырмайтын еді. Сераған, Қаллеки, Елаған — бәріне де жарастықты әзілін айтпай тұра алмайтын, көрмесе сағынысып табысатын әдеттері болушы еді.

Шөкең спектакльден соң біреп партия бильярд ойнамай қайтпайтын. Оның үстіне күні ертең не болады деп кара бақырдың бетіне қарай бермейтін сері, қаттырақ шаршап кеткендей болса, достарымен ресторанға кіріп, жүз грамдатып жүретін кісі үйге сол көбіне түннің бір уақытында оралып жүреді ғой. Сондай кездерде үйдің бірінші қабатында тұратын көршісі Қаллекидің терезесін бір қағып, оятпай қайтпайды екен. Оның бұл әдетін қойдыру әрі «кек» алу үшін Қаллеки марқұм да ерте тұрып келіп, есіктерінің қоңырауын безілдетіп оятады екен. Есікті Шөкеңнің өзі ашса да, немесе жылы төсектен тұрып келіп, енеміз ашса да, Қаллеки марқұм үн-түнсіз әжетханаға кіріп, асықпай «жұмысын» тындырған соң тағы да үнсіз шығып кететін көрінеді. Осыдан кейін ғана Шөкең терезе қағатын әдетін қойыпты. Әрине, бүгінгі «аса мәдениетті» жастар әкелеріміздің кейде тым ерсі де көрінер осындай қалжыңына «мұнысы несі?!» деп қарайтындары сөзсіз. Бірақ осынау театр үшін, халқының өнері үшін туған жандар былайғы өмірлерінде де спектакльден үзінді ойнап, өздері де тіршілік сахнасында жүргендей көрінетін еді.

Шөкеңнің қайғылы қазасын алғаш естіген кей достары: «Әй, бұл оның тағы бір әзілі шығар» деп сенгілері келмеулері де осындай тіршіліктің көрінісіндей. Бәлкім, ондай жаманатқа достарын кимағаннан...

Ал Елубай ағамызбен екеуінің қарым-қатынасы нағыз бірге туған ағалы-інілі жандардың сыйластығындай болушы еді. Сөйте тұра Шөкең ол кісімен де еркелей қалжындасуын қоймайтын. Ел сыйлаған Елағанның ол кісіге деген ықыласы тіптен алабөтен көрінетін. Үйіндегі бір тәтті-дәмдісі болса да «Мынау — Шөкеңнің сыбағасы», — деп алып жүретін-ді.

— Ау, Елаға, біз де ауыз тиейік те! — десен:

— Е, ең алдымен Шөкеңжан бастасын да, сонан соң бұл шіркінді сендер жемегенде, кім жер дейсің, — дер еді. Менің бір ісім жақпай қалса:

— Атанды инаяттасам өзіме тиеді, — дейді. Өзім деп Шөкеңді айтқаны. Сонда өзімен Шөкеңді бөле-жармайтынын түсінетін едік. Екі сөзінің бірінде «Е, жігіттер, ол Шөкең ғой. Атының өзі-ақ көп нәрсені аңғартып тұр емес пе!» — дер еді.

Шөкең де: «Ау, ол — Елаған ғой!» — деп, бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай сөйлеп отыратын. Сөйтіп жүріп, Шөкең Елағанмен әзілдескен кезде, ол кісінің ренжігенін көрген емеспін. Қайта рахаттана күліп отыратын...

Әкеміздің бір ғажап қасиеті — кісі танығыштығы еді. Бір бейтаныс туралы не ойласа, сонысы айнымай келіп жататын.

Мұраттың Мәскеуде оқуда жүрген кезі болатын.

Алматыдағы демалысы аяқталып, оқуына қайтуға жиналып жүрген.

— Жүр, бала, мына Мұратжанға костюм сатып әперейік, — деп, Мұрат екеуімізді жанына ертіп алды. Қалаған костюмді алған соң:

— Жә, балалар, сауданы катырдық, білем. Енді мынау пісіріліп жатқан кәуаптың иісі мұрынды жарып бара жатыр, барып бір тояйық, — деді.

Ол кісі ішімдікке үйір емес еді. Көп ішкендерді де жаратпай отыратын. Дегенмен ұлы екеуіміздің де жасырынып ішпей, көзінше аздап ішкенімізге де қарсылық білдіріп көрген емес. Оның үстіне жайлы жерде жайласып, қайсыбір лауазымды адамдар сияқты баптанып отыруды да іздей бермеуші еді. Көшенің бұрышында тұрып-ақ бірер жүз грамды алып қоюға қарсы болмас еді. Бұл да Шәкеңнің өзін-өзі еркін ұстай білетінінің айғағы еді.

Дегенмен қазір де бірер жүз грамдатуға көңілі ауғаны байқалды, оған кімді жұмсасақ екен дегендей жан-жағына көз салып еді, түнімен арыққа аунап шыққандай бет-аузы көгілжім тартқан бір маскүнем келе жатыр екен. Шәкең ойланбастан қалтасынан бес сомдықты суырып алып, әлгіге ұстата қойды.

— Мә, ең жақын магазиндердің бірінен бір шөлмек арақ сатып әкеле қойшы. Біз осы жерде тосамыз, — деді. Маскүнем сенер-сенбесін білмей бетімізге жалтақтап қарады да, ақшаны алып, жіті басып кирлендей женелді.

— Бір ұрттам шарапты қайдан табарын біле алмай келе жатқан сорлы екі бірдей шөлмек ақ арақ алуға болатын ақша қолына тиген соң ішінен «Аңқау қазақтарды құдай айдап әкеліп берді» деп, қазір жортып бара жатқан болар, — дедім мен күліп. Шәкең менің бетіме сынай қарады.

— Сен шынымен келмейді деп ойлайсың, ба? Ол ешқайда да кетпейді! — деп, өте сенімді айтты.

— Сенгенде де маскүнемге сенуге, тіпті олардың кейбіріне сенгенде де дәл жаңағыдайына сенуге болмайтын шығар, — деп, Мұрат та мен жакқа шықты. Айтып айтпай, кәуабымыз суып қалатын болған соң, оны жеп болдық. Енді тосудың өзі көшеде максатсыз босқа тұрумен бірдей болатын. Себебі әне-міне дегенше шай қайнатымдай уақыт өте шыққан. Бірақ Шәкең бес сомы үшін емес, өзінің сөзінің растығын дәлелдеу үшін орнынан қозғалмайтын сынай танытты. Расында, тағы біраз күттірген соң қолтығына бір шөлмегін қысып алып, ебіл-лебіл

калпында кұстай ұшып келе жатқан маскүнемді көргенде шынымен-ақ таң қалғаным бар. Сөйтсек, ол жазған іздегенін таба алмай, қаланың біраз жеріне дейін жаяу шарлап кайтыпты.

— Сіздер тоспай кетіп қалды ма деп қатты қысылдым, — дейді Шөкеннің пікірінің дұрыстығын тиянақтай түсейін дегендей. Әрине, ол да олжасыз болған жоқ, тағы бір шөлмекке еркін жетерліктей ақшасы қалды, ең байлықтай болып бір-екі көуап пен жарты шөлмек арақ маскүнемнің еншісіне тиді.

— Мынау шынында да ғажап болды-ау өзі?! — деймін мен танданғанымды жасыра алмай.

— Ғажап ештеңесі де жоқ, маскүнем сорлылардың бәрін бірдей кісілік қасиеттен айырылып болған жандар деп қарау қате пікір. Оның үстіне кісінің көзі оның қандай жан екенін бірден айтып тұрады, — дегені бар...

Жалпы, ол кісінің бір қасиеті — тауып айтылған сөзді, орынды қалжыңды өзі де елге таратып, отырған жерде әңгімелеп жүретін. Жастардың ішінен Рахметбайдың әзіл-қалжыңын айтып, күліп отыратын еді.

Бір жылдары Әкем театрының гастролімен туысқан Татарстан еліне бара қалғанымыз бар. Әр жерде әр түрлі қарсы алып жатты. Әрине, ертеден орыстармен еркін араласып кеткендіктен бе, әлде әсіресе жастар жағының көбінің орыс тілінде сөйлегендіктерінен бе, біздің ойынға келушілер де көңілден шықпай жатты. Барын аузына тосып, жік-жапар болып қонақ етер қазақ ауылдарымен, әрине, салғастыру қиындау.

Бір кеңшарына барғанымызда партия ұйымының секретары екі кештің арасында келіп, әртістер киінетін бөлмеге біздің кешкі асымызды қалдырып кетіпті. Бір шелек сүт пен екі бөлке нан.

«Козы Көрпеш — Баян сұлуымызды» көрсетіп болған соң, бір шелек сүтпен нанымызды бөлісіп соғып алдық та, жатар жерімізге тарадық. Біз нанды соғып отырғанда, Рахметбай қолына қаламын алып, бірдеңесін жазып отырған. Бір кісіні шақыртып алып, жазғанын кеңшар директорына беріп те жіберді.

— Оу, не жазып жібердің? — десек:

— Е, анда-санда ұстайтын поэтикалық шабытым ғой, — деді де қойды.

Ертеңіне кеңшар басшылары жиналып келіп, жүргелі отырған біздің шаужайымызға жармассын.

— Кешелі бері сіздерді дұрыстап күте алмай ұятты болып жатқан жайымыз бар. Түбіміз бір туысқан ағайынды ел едік, заман ағымымен шапқылап жүріп, туғандардың да көңілін таба алмас халге жетіппіз.

Оның үстіне жер әлемге тарыдай шашылып кеткен татарлардың үлкен тобының сіздің елде тату-тәтті тұрып, өздеріңізбен құда-жекжат болып кеткенін де жақсы білеміз. Осындай ағайынды бір келгенде күтіп ала алмай, әбден ұятты болыппыз. Сондықтан қойымыз союлы, қолымыз қусырулы дегендей күтініп отырмыз, қонақ болып аттаныңыздар, — дейді. Әрине, өкпелегендей тұра безетін емес, бардық. Мол дастархан басында отырған соң, кеңшар директоры тағы да:

— Ал, ағайындар, кешегі қателігіміз үшін кешірім сұрай отырып, бір өтініш айтсақ орындайсыздар ма? — дейді.

— Иә, айтыңыз, — дейміз біз.

— Айтсақ, кешегі бір шумақ өленді жұртқа таратпай-ақ, осында қалдырсаңыздар екен.

— Оу, ол қандай бір шумақ өлең? — дейміз біз. Бірақ Рахметбайым жымың-жымың күледі.

Кеңшар директоры өзі өленді оқи жөнелді:

Рахмет сізгә, татар елі,

Қазақ келді әнблән.

Зур құрметпен қарсы алдығыз,

Бір шелек сут, нәнблән.

Бірақ мұндай дүние тарамаушы ма еді, Шәкен мұны естігенде, рахаттана күліп, бертінге дейін жиі есіне алып жүретін...

Сөйткен Шәкен әкеміз де өмірден ерте көшті. Мен ол кісінің мінез-құлқын шет-пұшпақтап айтқаныммен, оның толық тұлғасы туралы оқырмандарыма мағлұмат бере алдым деп ойламаймын. Бір білетінім — керемет әртістігімен, актерлігімен қатар, әншілігі қатар дамыған өнерпаздығымен, дарынды режиссерлігімен, оған қоса жұрттың бәрімен де тіл табыса білер дархан мінезімен, қол астындағы кез келген ұжымының әр мүшесімен қабақ шытып, түсін суытпай-ақ жұмыс істесе білетін ұйымдастырғыш қасиетімен, тапсырылған шаруаны тап-тұйнақтай орындай білетін тыңғылықтығымен, ең соңында әзілін кез келген жанмен жарастыра білетін дария-шалқыма жанымен, былайша айтқанда, бүкіл болмысымен ұмытылмас ұлы бейнелердің бірі болып қала алды. Ең кереметі — қандай іс істемесін, ойында ең алдымен халқының намысы, халқының мүддесі тұратындығы таң қалдыратын.

Мәскеуде өткен бүкіл әлемдік кинофестиваль кезінде «Национал» ресторанында болған бір банкетте тағы да әр республиканың намысы қарапайым ғана биден кім озады деген мәселеге келіп тірелгенде, бізге:

— Өй, елдің намысын жібересіндер ме?! — деп, небір бишімін деп жүргендерді ортаға итермелеп, ешкімді шығара алмай қойғанда: «Өй, бар болыңыздар!» дейді де, өзі атакты актриса Элизабет Тейлорды ортаға алып шығып, дөңгелене жөнелгені бар. Шәкең онда да тіптен қарапайым мәселе төңірегінде-ақ бірнеше орынды жеңіп алып, мерейімізді бір тасытқаны бар.

Ол кісінің осындай намысқойлығы, көсемдігі, шешендігі жалғыз маған ғана емес, сонынан ерген барша шәкірт атаулыға үлгі боларлықтай еді.

НҮРЕКЕҢ. Қазақ киносы мен театрын жақсы білетін жұрттын ішінде Нүрекенді, Нұрмұқан Жантөринді білмейтін кісі кемде-кем болар-ау. Әсіресе Сәбеннің «Шоқан Уәлиханов» пьесасындағы, осы аттас фильмдегі Шоқан образы Нүрекеннің мүмкіндігін, әртістік дарынын жалпақ қазақ еліне кеңінен танытып берді. Бір ғажабы — жоғарыда айтқанымдай, Нүрекен сол Шоқанның рөлін ойнау үшін арнайы жаралған адамдай көрінетін. Сондықтан да ғой, өзімнің «Шоқанымды» экрандар кезінде Шоқанның рөліне сай кісіні, Нүрекендей болмағанмен, соған жетеғабыл актерді таба алмай, қиналып жүргенім.

Ташкенттің театр-көркемсурет институтын елуінші жылдары бітіріп, студент кезінің өзінде-ақ Т.З.Семушкиннің романы бойынша түсірілген «Аласталған Алитет» фильмінде чукша жігіті Туматугенің рөлін ойнап, өз аяқ алысын байқатып қалған Нүрекен дипломдық жұмысына «Козы Көрпеш — Баян сұлу» спектакліндегі Қодар бейнесін таңдап алыпты. Түрі де, батырға біткен мол тұлғасы да оның рөлді таңдаудан қателеспегенін дәлелдегендей еді.

Сол дипломдық жұмысты жасау кезіндегі Нүрекеннің басынан өткен бір оқиғаны өзі жиі айтатын. Қанша дегенмен, сахнадағы тәжірибесі аз Нүрекен көпке дейін Қодардың ішкі жан дүниесін, мінез-кұлқын аша алмай қиналса керек. Сол кездегі театрдың бас режиссері М.И.Гольдблат өз ісіне барынша берілген талантты жетекшінің бірі болатын. Әр көрініс көңілден шығу үшін барын салып, аянбай кірісетін. Сол кісі Қодардың бойында жанартаудай лап етіп, қатты ашуланатын тұсын шығара алмай қойған соң, өзінше бір тәсіл қолданыпты. Нүрекенді теріс қаратып жатқызып қойып, жауырынынан камшымен тартып қалған ғой. Біреудің соққанын қойып, басынан сөз асырып көрмеген Нүрекен мынандай қорлыққа қайдан көне қойсын, атып тұрып режиссердің жағасынан ала кеткен ғой. Мынандай мінезді күтпесе керек, режиссер сасып қалып:

— Продолжай в таком же духе! — деп шегініп бара жатқан көрінеді. Сол кезде режиссердің жағасынан алып жүрген Нүрекең тіршілігінде де ешкімге басын имей, шынға біткен шынардай кез келген қиындыққа қарсы қарап, қасқайған қалпы өмірден өтті.

— Моисей Исааковичтің сол таяғы маған күні бүгінге дейін көмектесіп келеді, — деп күлетін еді. — Қодардың ғана емес, кез келген кейіпкерім қатты ашулануы керек болса, мен сол режиссерімнің «ашы» қамшысын есіме ала қоямын...

Біздің жас кезіміз, С. Мұқановтың «Шоқан Уәлихановындағы» Шоқан-Нүрекең, қазақтың аса мықты біртуарларының бірі, бірақ заманына қарай «шынжыр балақ, шұбар төс» дейтін жалпы мінездеменің ішінде кете берген Мұса Шормановтай кесек тұлғаның, бірақ тағы да сол саясаттан қорқып, «жағымсыздау» ғып көрсетілген жанның бейнесін Қалибек Қуанышбаев ағамыздың өзі жасаған еді. Сонда көрдік, шын шебердің «жағымсыз» деп отырған кісінің өзін қалай жаныңа жайлы, бүйрегің бұрып отырар кейіпкер ғып шығару дегеннің не екенін. Сол кезде ғой, ол кісі мен Серағаң Нүрекенді жер-көкке жеткізе мақтайтын. Әрине, Нүрекеннің өзі жоқ жерде. «Қара шаңырағымыздың ертеңгі тұтқасы осылар ғой. Біз сияқты кеудеге салып жүргендер емес, бұлар, қанша дегенмен, оқу көрген жігіттер. Оның үстіне, табиғи дарынға білім қосылса, нағыз әртіс сол болмақ. Мына Нұрмұқандар сондай жігіттер ғой», — дегендерін естіп, «Шіркін-ай, біз туралы қашан ғана сондай пікір айтар екен?» — деп қызыға да, қызғана да қараған, «пайғамбар шалдардан мынандай мақтау естіген Нұрмұқандай бақытты адам бар ма екен?!» — деп те ойлаған едік. Сондықтан да Нүрекендерге еліктеумен өстік. Бертінірек «Нұрмұқан ағалармен бірге қызмет істейміз» деп мақтанатын күнге де жеттік. Бір кезде «Нұрмұқан аға ойнаған рөлді маған берді» деп қуанған кездеріміз болды.

Әртістердің ішінде ол кісінің білімдарлығы ерекше байқалып тұратын. Қазақ әдебиетін, орыс, шетел классиктерін қалдырмай оқып жүретін, сонан соң екі тілге де ерен жорға еді-ау. Алғашқы қадамын студент кезінде-ақ кинодан бастаған Нүрекең сол Қодарды театрда бейнелеп, дипломын қорғаған соң, «Қазақфильмде» көп жылдар өнімді еңбек етті. Сонау 1955 жылы түсірілген «Дала қызы» фильміндегі Керім, сол жылы экранға шыққан «Салтанаттағы» Жомарттардан басталған киноактерлік жолы күні кеше бәрімізді сүйсінткен Болат Мансұровтың «Бейбарысындағы» Сұлтан Бейбарыстың рөліне дейінгі үлкен шығармашылық даңғылға келіп жалғасып кетті. Талай фильмде қатар ойнадық. Театрда да сахналық серіктес болдық. Солардың

ішіндегі «Атаманның ақыры» естен кетпейді. Ол кісі көп қыртысты күрделі бейнелердің бірі — Аблайхановтың рөлін ойнады. Біздердің олардың ізін баса жүрген інілердің бақытымыз осы Нүрекендердің шеберлік қасиеттерін бойымызға дарытуға тырысқанымызда, мінездерінің ерекшелігін танып, сыйлап тұрғанымызда болса керек. Сондықтан: ол кісінің ашуына тимеуге тырысып, үнемі тіл табысып жұмыс істеуге талпынатын едік.

Жиырма жыл бойы өзінің қара шаңырағындай қазақ театрына оралмай кеткен ағамызды өзім сол театрға аз уақыт басшы бола қалған тұста қайтадан сол Әкем театрына шақырып алуымның өзі сол сыйластығымыздың көрінісі ғой деп ойлаймын. Үш-төрт басты рөлдерде ойнады, жанын салып, кейінгі жастарға үлгі көрсете ойнады.

Бірақ катал тағдыр оған да ортамызда көп жүруге жазбапты. Науқасы мендеп, жұмыстан амалсыз кетіп бара жатқанда, маған бір жапырақ қағазға былай деп жазып кетіпті:

*Артық бас боларымды сезген едім келгеннен,
Ол да жақсы елеусіз боп өлгеннен.*

Арғы екі жолын мен толықтырдым:

*Несі жақсы елеусіз боп өлгеннің ?
Жұрт айтады: «Жақсы болды келгенің».*

Нүрекеннің осы бір шумақ өлеңі қағаздарымның ішінде жата беретін. Соны ғой, Нүрекен өткен соң, Майра, сен тауып алып, «Бұл Нүрекеннің мінезіне жат сөздер еді, өлерін білген екен-ау», — деп едің. Шынында да, аузына құдай салған болу керек.

Әркімнің әркім туралы әртүрлі ойлары болады ғой. Мен де Нүрекеннің киноактерлігінен гөрі сахнадағы шеберлігін жоғары бағалай беремін. Бәлкім, ол кісінің кинодағы мүмкіндігін толық көрсетердей жағдай жасай алмадық па екен?!

ЫДЕКЕҢ. Мен Ыдырыс Ноғайбаевпен алғаш рет 1955 жылдарда кездестім. Сол жылдар Ыдырыстың, Москва ГИТС-ін бітіріп келген кезі болатын. Енді ойлап отырсам, әсіресе Қазақстанда сол кезең театр, кино өнеріне деген ерекше бір серпіліс жылдары екен ғой. Әрине, оның себебі де белгілі, біріншіден — өткен ғасырдың соңында «жанды фотография» деген атпен алғаш тұсауын кескен кино өнері осы ғасырдың 30 — 40 жылдарында ғана дыбыспен шығарыла бастады. Мұның өзі кино өнеріне бірден бұқарашыл-демократиялық сипат

дарытып, жұртшылықтың ынта-ықыласын оятты. Екіншіден, Ұлы Отан соғысы жылдарында «Мосфильм» мен «Ленфильм» киностудияларының Алматыда болуы, сол арқылы С.М.Эйзенштейн, В.И.Пудовкин, Г.Л.Рошаль, Ю.Я.Райзман, И.А.Пырьев, Ф.М.Эрмлер, Г. және С.Васильевтер, Д.Вертов сияқты әйгілі режиссерлердің сондай-ақ Б.П.Чирков, Н.К.Черкасов, В.П.Марецкая, Б.А.Бабочкин, В.В.Ванин, О.П.Жаков сияқты майталман актерлердің қазақ топырағында еңбек етуі, сөз жоқ, төл театрымыз бен кино өнеріміздің оянуына, қарқын алуына айырықша ықпал етті. Алматыда көркем және документті-хроникалық фильмдер студиясы (1944 ж.) ашылып, соның негізінде 1960 жылы «Қазақфильм» киностудиясы құрылды. Үшіншіден, қазақ халқының өмір салтына, дәстүріне, төлтума (самобытный) өнерінің демократияшыл сипатына сахна өнері мейлінше жақын еді. Болмашы ғана қара танитын сауатымен сахара төрінен келген Қаллеки, Серке, Әміре, Қанабек сияқты дарындар сахнаға алғаш шыққаннан арада он жылдай ғана уақыт өткенде (1936 ж.) Москваның ең талғампаз деген көрерменін тәңті етіп қайтуының бір сыры осында болатын...

Міне, осындай жағдайлар ежелден өнерді пір тұтқан халқымыздың арасынан небір саңлақтардың суырылып шығуына себепші болды. Ыдырыс Ноғайбаев болса, сол елуінші жылдардағы театр мен кино өнерінің жарқ етіп көрінген жас дарыны еді.

Әлі есімде, сол кезде «Ботагөз» фильміне дайындық, актер таңдау жұмыстары қызу жүріп жатты. Бұл фильмнің қоюшы-режиссері Е. Е.Арон болатын. Ефим Ефимовичті алғаш көруім еді, өте сұсты, еңгезердей денелі кісі екен. Сөйлесе келе мейлінше жұмсақ, шын мәнінде ұстаз-режиссер екенін білдім. Ол кісімен кездесуім де кездейсоқ болды. Сол кезде Райымбек Сейтметов киностудия, радио, дубляж дегендерге бізден бұрынырақ араласып жүретін. Бір күні «Киностудияға кіріп шығайын деп едім, «Ботагөз» фильміне байқау жүріп жатыр еді» деді. Өнер өрісінде шөп басы қимылдаса елендеп тұратын кезіміз ғой, менің де барғым келіп кетті. Ниетімді білдіріп едім, Райымбектің де оң шырай танытқаны. Сөйтіп, екеуіміз Е.Е.Аронның қабылдау бөлмесіне кірдік. Райымбек бұрын араласып, киностудияның ұңғыл-шұңғылын біліп қалғаны қандай жақсы болған деп ойлап қоямын. Е.Е.Арон бірден ассистенті Гузель Мағауинаға «мына жігітті киіндір» деп мені нұсқады да, құлағына сыбырлап бірдене деді. «Көңіл жүйрік пе, көк дөнен жүйрік пе» деген емес пе, менің ішкі ойым Асқар образына байқау жасаудан дәмелі. Содан байқаймын, киіндіріп жатқан киімі Асқарға келмейді, алба-жұлбалау. Сөйтсем, мені Ботагөздің ағасы Кенжетайға салмақшы екен. Оған да шүкірлік еттік. Ыдырысты сол

жолы байқау-түсірім кезінде жолықтырдым. Екеуіміз де сыннан өттік. Ол кезде мен театр факультетінің бірінші курсындамын. Әлі оң-солымды болжап біле қоймаған кезім. Әсіресе өнердің кыр-сыры, актерлік шеберлік туралы түсінігім тіптен балаң болатын. Кино өнері қалай жасалады, ондағы адамдардың міндет-әрекеті дегеннен де мүлдем мақұрыммын. Бұл мәселеде Райымбекке қарыздармын, ол маған қарағанда біраз жағдайға көз қанықтырып үлгерген екен. Оның бұл қасиеті Театр-өнер институтына түсер кезде де маған көп демесін болып, қалай ұстаздық жасағанын жоғарыда айттым. Біз осылайша өнер табалдырығын жана аттай бастағанда, Ыдырыстардың институт бітіріп келген сақа әртіс кезі. Ал олардың алдындағы Қаллеки бастаған аға буын болса, біз үшін бір қиял дүниесінің адамдарындай көрінетін. Осынау аңыздай болған аға буын ұлы топты «Еңлік-Кебек» спектаклінен бір кезде, бір репетицияда бір-ақ көргенім естен кетпейді. Мен үшін ең ұлы мектеп сол аға буынның ортасы болып қала бермек. Сондай-ақ осы спектакльдегі Ыдырыстың Есені, Нұрмұқанның Кебегі, Таңаттың Жапалы да тамаша бір мектеп еді-ау. Мен алғаш рет осы спектакльдің массовкасында сахнаға шықтым. Сол көпшілік сахнасында өз жігіттерін бастап шығатын Есен рөлінде Ыдырыс болатын. Өте салмақты, спектакль кезінде қалжыңға жол бермейтін, күрделі мінезді актер еді. Орынды қалжыңның, әрине, көңіл-күйді көтеріп, шабыт беретін кездері болады. Ал орынсыз қалжың араласса, спектакльдің маңызын түсіріп жіберетіні де белгілі. Қазіргі кейбір жас актерлердің бойынан байқалатын бір арқау – бос сөзге, болымсыз қылжаққа әуестігі деп білемін. Себебі ұлы Абай айтқандай, «орынсыз ыржаң, болымсыз қылжаң» адамның сезімін мұқалтады. Ал сезім – актердің жаны. Мұны мен айтып отырған себебім, тағы да Ыдырысқа байланысты. Ыдырыста арзан ештеңе болмайтын, өте ойшыл, ой мен сезімін тізгіндей білетін актер-азамат еді.

Дүниеден қайтқан адам туралы қазақта артық сөз айтпайтын дәстүр бар. Дәлірек айтқанда, дүниеден қайтқан адам туралы тірліктегі шындықтың бәрі айтыла бермейді. Менінше, осы үрдіс өнер адамына келе бермейтін сияқты. Өйткені өнер – халықтың еншісі. Сол халықтың мұрасын еселей білген тұлға туралы ақиқатты айту, түптеп келгенде, өнер туралы ақиқатты айту болып шығады. Сөз жоқ, Ыдырыс қазақ театры мен киносында өшпес із қалдырып, қайталанбас образдар галереясын жасай білген ұлы актер. Ыдырыс шеберлігі қазір қазақ өнерінің өнегелі мектебіне айналған. Бұл тәптіштеп талдап, қаузап зерттеуді қажет ететін тақырып. Ыдырыс сияқты актерді терең танудың шапағаты бүгінгіміз бен болашағымызға жұғысты болмақ.

Осындайда еске түседі, С. Мұқановтың «Шокан Уәлиханов» пьесасы 1955-56 жылдары қойыла бастады. Сол кездің үрдісі солай ма, әйтеуір пьеса үлкен талғам-талаппен қойылды. Талқылау екі күнге созылды. Талқылауда М.Әуезовтің өзі болды. Спектакль мейлінше жан-жақты талданды. Сонда Ыдырыстың Александр екіншісі мен Нұрмұқанның Шоканы эталон екені бір ауыздан мойындалып еді. Бұл екі образ маған да ерекше әсер еткен.

Ыдырыс сомдаған Александр екінші мен үшін актерлік шеберліктің шыңы, сол шыңын сезіну деп отырғаным — менің (яғни көрерменнің) қабылдауым. Алғашқы қойылымда мен тура патшаның өзі де осындай-ақ болған шығар деген ұғымда болдым. Рас, ол менің студенттік кездегі әсерім еді. Кейінгі қойылым сексенінші жылдарда болды. Талғам өсті, шеберлік шындалды. Екі қойылымның арасы отыз жылдай. Ыдырыс егде тартты. Киім тозды, жан-жағы өзгерді... Нұрмұқан, Танат жоқ... Қаллеки мен Әбікен Хасеновтер тіптен ертерек кеткен... Спектакльге көзқарас та өзгерген... Жалғыз Ыдырыс. Дауыс ырғағы, көзқарас, жүріс-тұрыс мүлдем басқаша. Патшаны жан-жағы ойнайды деген рас екен-ау деген ой сонда жүрегімді сыздатып еді. Мен сонда актер өмірінің қысқалығына қайғырдым... сомдаған образдарының мәңгілікке өзімен бірге кететініне мұңайдым. Қаллекидің Мылқауы, Шөкеннің Петруччиосы, Ыдырыстың Александр екінші патшасы көз алдымда бүгінгідей әлі тұр... Менің мектебіме айналған бейнелер... елес ұстаздарым...

Рөлді әрбір актер ойнайды, ал образ жасау әрбір актердің қолынан келмейді. Ыдырыс болса қайталанбас образдар жасай алатын біртуар дарын еді. Ол көбінесе патшаның, ханның, батырдың, топ бастаған ер жігіттің рөлдерін ойнады. Мұндайда Ыдырыс сол өзі ойнаған рөлдерге іштей еніп, қатуланып, ширығып алатын. Тіптен сол қалпынан сахна сыртына шыққан соң да арыла қоймай, үнсіз тұйықталып жүретін. Мұндайда андамасаң, дүнк етіп мінез көрсететін. Әрине, оны қатар жүрген сыралғы біз болмасақ, тосын адам түсінбей қалатын. Енді ойлап отырсам, бұл да Ыдырысқа ғана жарасатын қайталанбас бір қасиет екен ғой.

Заманымыздың ұлы актрисасы Сәбира Майқанова да Ыдырыстың сахналас партнері болатын. Сол Сәбира апамыз: «МХАТ-овская паузаны әсіресе ашынған кезде, жәбірленген кезде Ыдырыс екеуіміз-ақ ұстай аламыз» деуші еді қалжындап. Мүмкін, шыны да сол шығар.

Семей... 1955 жыл... «Ботагөз» фильмі... Ыдырыстың Амантай рөлінде ойнап жүрген кезі. Сол жолы Ыдырыспен бір ай бірге болып, қайтарда екеуіміз ғана пойызбен, бір купеде Алматыға бірге қайттық.

Біріміздің отызға, біріміздің жиырмаға жетпеген кезіміз. Көп әңгімелестік, сол баяғы театр, кино жайында, әрине. «Институтты бітірген соң міндетті түрде театрға кел, актер болам деген адамға театр тиімді, кино сенен қашпайды» деп қамқор кенесін берген. Соны кейін талай рет еске алатын, «Есінде ме, Семейден қайтқан жолғы ұзақ әңгіме, міне көрдің бе театрдың әсерін, менің айтқанымды істегенің дұрыс болды, сені театрға әкелген өзім» деп қалжындап қоятыны да бар еді.

Ыдырыс «Ботагөзден» кейін талай киноға түсті. Бірақ Амантай сияқты арнайы жазылған рөлдер кездеспеді деп ойлаймын. Әрине, өкінішті-ақ.

Соңғы рет Ыдырыспен «Қан мен тер» спектаклінде ойнағанда, аяғанымнан көзімнен жас ыршып кетіп еді. Ауыратынын сезетінмін, дегенмен бұрынғы қалпымша иығына сүйеніңкіреп тұрып қоштасатын жері болатын. Сол кезде әл азайып, қауқар кетіңкіреп қалғанын сездіріп алды. Қиналып тұрды. Содан көп кешікпеді. Ер көңілді азамат гастрольден қалғысы келмей, спектакльдерін жібермей ойнап жүрді.

Ыдырыс мені «Асанбай» деуші еді. Адам болған соң, оның үстіне бір сахнада ойнап, әзіл-қалжыны аралас әріптес болған соң, әр түрлі жағдайлар болып қалатын. Көбінесе сол баяғы өнердің «дерті», бірде келістіреді, бірде керістіреді. Бірақ әсте зілі болмайтын. Сондай азамат досты бұл күндері іздеймін... сағынамын...

Ыдырыс пен сенің, Майра, туған күндерің бір — 15-мамыр еді. Біраз жыл бір алаңқайда қарсы есік тұрдық. Ыдырыс сол өзінің еркөңіл мінезіне бағып, 15-мамыр күні үйге кіріп келіп, Майраны құттықтап шығатын. Әзіл-қалжының айтып, кеңк-кеңк күлуші еді марқұм. Қазір, тағдырдың жазуы деуге бола ма, әлде бұйрық сол ма, Ыдырыс пен Майра бір төбеде мәңгіге көрші болған. Майраға барған сайын Ыдырысқа да құран оқимын. Маған Ыдырыс елі сүйсінетіндей еңбек етіп келіп, тынығып ұйықтап жатқандай әсер береді...

ӘЗІРБАЙЖАН МЕН ҒАЗИЗА. Тіршіліктің келте жолында талай жанмен дәм-түздас болдық, әрқайсысы сол өмір соқпағында сенің өміріңнің арнасының бұрылмай, аспай-таспай дұрыс ағуына аз да болса өз ықпалын жасап, өз әсерін тигізді дейтін болсақ, сондай жандардың бірегейлері деп мен Әзекен мен Ғазекенді, бірі — театр өнерінің ыстығына күйіп, суығына тонған, көп жылдар Академиялық қазақ драма театрының тізгінін ұстап қана қоймай, саусақпен санарлықтай білгір де білімді режиссеріміздің бірі бола білген Әзірбайжан Мәмбетовті, бірі — асылдың қиығы, алтынның сынығындай, қазақ музыка өнерінің көш басында тұрған Ахмет Жұбановтың перзенті, әке жолын жай ғана қуушы емес, оны әрі қарай дамытушы айтулы сазгер

Ғазиза Жұбанованы атар едім. Төл өнеріміздің екі бірдей қомақты саласының бағыт-бағдарын сілтеушілері бола білген, бір шаңырақ астында бір қазақтың ертенгі өркенді өнері үшін деп өз отбасыларының барша тірліктерін күйкі әрекетке санаған осынау қос бірдей бірегей тумалармен кейде өзілімізді жарастырып, кейде пікір сайыстырып, кейде іні-қайын болып қатар жүргеніміздің өзі қандай қуаныш еді.

Ресей топырағында туып, Алматыдан бишілер мектебін тәмәмдаған. Мәскеуден режиссерлік мамандық алып шығып, қазақ театр өнерінің өркендеуіне бүкіл ғұмырын сарп еткен Әзекеннің менен бес-алты жас үлкендігі алғашқы кезде бізге аға ғып, алдынан кесе-көлденең өткізбеді. Бірте-бірте ол – режиссер, мен – актер дегендей, бір қазанға түсіп, қайнай келе ағалық-інілікті көңілге жұптап қойып, шығармашылық шырғалан жолдың дау-дамайына кіріскен тұста «сенге» көшкен кездеріміз көп болды. Ол болса сахналық біраз шешімдерді өзінше, жанаша жасасам деп, оттан көйлек киіп келген жас маман, білімді режиссер, мен болсам, алғашқы аз табыстардан кейін Мәскеу түгілі Лондон-Парижден оқып келсе де, өз дегенімнің дұрыстығын дәлелдеуге әрдайым даяр кезім. Студент болсам да, бір-екі киноға түсіп, «тіс қағып» қалған басым, режиссердің айтқандарына көңгім келмей, өзімше бұлтаққа саламын ғой. Әзекеннің мені оңай «бағындырғаны» менің сол шығармашылық жолындағы өзімше жол салғым келетіндігімнің өзі ізденіс жолындағы талпыныс екенін қолдай отырып, асықпай-аптықпай, ортақ тіл таба білуінде еді.

М.Әуезов пен Л.Соболевтің «Абай» трагедиясын сахнаға шығарғаннан бері отыз жылдан астам уақыт өте шығыпты. Бір азаматтың ғұмырындай уақыт. Ол кездегі Айдар болып ойнаған уылжыған жас жігіт кезім бұл күнде өзіме де сағыныш болып елестейді, жас маман, жас режиссер Әзекен де содан бері өнер жолының талай-талай қиынды, қызықты биіктерінен өтіпті. Орыстың атакты режиссерлері мен актерлерінің қазақтың бір терінің пұшпағын илеген талай өнерпаздарының үлкен достықтары туралы осы еңбекте аз айтылмаған сияқты. Режиссер мен актер ғана емес, Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов сынды айтулы драматургтердің режиссерлермен, Қаллеки, Серағаң сияқты актерлермен шығармашылық қана емес, өмірдегі достықтарының өзі үлкен үлгі еді. Біздің – Әзекен екеуіміздің ағалы-інілі болып дауласа жүріп бастаған шығармашылық қадамдарымыз терең түсіністікке негізделген достыққа айналды.

Сонау, 1957 жылы Ш.Құсайыновтың «Ертіс жағасында» пьесасын Әкем театрының сахнасында қоюмен басталған Әзекеннің

режиссерлік үлкен жолы кейін осы театрдың басшысы болу міндетімен жалғасты. Сол уақыттан бері режиссер Мәмбетов сан жанрдағы сан түрлі спектакльдерді сахнаға шығарды. Менің өзім Әзекен қойған М.Фриштің «Дон Жуанның думанындағы» Дон Жуанның, Ә.Нұрпейісовтің «Қан мен теріндегі» Еламанның, Ғ. Мүсіреповтің «Қозы Көрпеш — Баян сұлуындағы» Қодардың, «Болашаққа аманатындағы» Сырымның т. б. басты тұлғаларды сахнаға шығарыппын.

Мен ойлаймын, қазіргі Әзекенге қарағанда, Қаллеки бастаған, Серағаң, Елағаң, Сәбира, Бикендер, Камал, Сейфоллалар қолдаған актерлер ансамблі бар сол бір жылдардағы Әзекен бақыттырақ көрінеді. Ол көп жыл екі тізгін, бір шылбырын ұстаған Әкем театрының қазіргі заманның сұрқы сияқты тым-тым жүдеуленіп, бұрынғы бедел биігін төмендетіп алуының да бір ұшығы сол қайран да арыс-арыстан актерлердің орнын басар жастарды тәрбиелей алмауында жатса керек...

Әзекен атакты 1986-ның желтоқсан ызғарына ұшыраған жан. Егер ол да қайсыбіреулер сияқты оқиғаны сырттан бақылап, «Қап, мына кінәсіз жастарға обал болды-ау!» деп үйінде отырса, Ғ.В.Колбиннің қолшоқпарларының қаһарына ұшырап, сөзге де қалмас еді, қызметінен де қуылмас еді. Тіпті, тәтті етіне тәртіп сақтаушыларының ащы таяғы да тимеген болар еді. Бәрін де көрді, бәріне де көнді. Өзінің қарақан басын қатерге тіге жүріп, бәлкім, бес-алты боздақты қатерден құтқарып қалды, сондықтан да ол жай ғана өнер жасаушы емес, өнердің бар қуаныш, қайғысын халқының тағдырынан бөліп қарай алмайтын, өнердің өзіне айналған жан...

Сонан соң режиссер Мәмбетов те, директор Мәмбетов те өз болмысын басқаша ғып көрсетуге талпынбайтын кісі. Айталық, жұмысқа жүз грамдатып келгендей болса, онысын басшыларынан да, бағыныштыларынан жасыруға ниет те қылмайтын. Содан да, бәлкім, біраздарға жакпай қалуы... Қалай болғанда, кісінің өзіндік ерекшелігі сыртқы зорлыққа иліге бермесе, сол абзал қасиет қой.

Әзекеннің кезіндегі бақыты — «өзіне өңшең бір дарынды шығармашылық топты іріктей білуші еді» дегенде, солардың ортасында әрдайым Ғазекен жүрер еді. Мәмбетов қойған спектакльдерге Ғазекен жазған музыка Әзекенге қажетті дүниені тудырумен емес, барша тыңдаушы-көрерменге қажетті музыка тудыра алуымен құнды болатын. Анау «Ана — Жер-анадағы», анау «Қарақыпшақ Қобыландыдағы» музыка сарындары әлі құлағымнан кетпейді. Кейіпкер жанының әр толқыныс, әр бұлқынысын дөп басып қана қоймайды, бүкіл оқиғамен біте қайнасып, кірігіп кеткен бүтін бір туынды болып шығар еді.

Ғазекен марқұм бүкпелеуді, сықпалауды білмейтін мінезімен барынды бардай, жоғынды жоқтай бетіне айтып қарап тұрар еді. Талай ескертпелерінен кейін оны келесі жолы қайталамауға тырыссақ, бірер ауыз мақтауынан кейін төбеміз көкке жеткендей болар едік. Бірде қасындағы жолдастарына: «Асанәлі-Цезарь сахнадан кеткеннен кейінгі спектакльді көрмей-ақ қойса да болады» деген сөзін естіп, бір марқайып қалғаным бар еді.

Майра екеуі апалы-сіңлілідей тым тату болатын. Сырттай да, іштей де бірінің үстіне бірінің «шаң» жуытқандарын көргенім жоқ. Оған қоса отбасындағы біраз мінез-құлықтары да соншалықты ұқсас болатын. Кейде Әзекен: «Ғазизаның арқасында ештенені парық қылмай, оның өзіне, тіршілікке еркелеп жүре беріппін ғой. Еркелейтін кісіннен айрылғанда ғана сол кісіннің қадір-қасиетін біле түседі екенсің әрі тіршіліктің өзі де салқын тартқандай болады екен» дейді... Тұп-тура өз ойындағыны айтып тұрған кісіге не дерсін...

ШӘМКЕН. Қазақ музыка өнерінің жарық жұлдыздарының бірі, бірақ өзін өмірде мейлінше қарапайым да бұйығы ұстап өткен, өзінің заңды үлесін дәметіп көрмеген жарқын таланттың бірі Шәмші Қалдаяқов еді ғой.

Есінде болар, Майра, екеуіміз отау тігіп, алғаш рет өз баспанамызға ие болған кезде Шәмкенмен көрші болғанымыз. Аздап қана тұтығып сөйлегенмен, өнері жүрдек, тапқыр сөзге келгенде алдына жан салмайтын, ойы ұшқыр жан еді. Алғашқы кезде оның сазгер екенін де білген емеспіз, өзінің де Шәмші аты кең тарамай тұрған кезі.

— Аздап домбыра тыңқылдатамыз, — деп танысқанына қарап, қатардағы сауыққойлардың бірі болар деп ойлағанмын да қой-ғанмын. Жакынырақ танысып, бір-біріміздің үйімізден бірер кесе шай ішісіп дегендей сөйлесе келе, оның «аздап қана домбыра тыңқылдатушы» кісі емес, үлкен өнердің адамы екенін байқағандай едік. Сол сыйластықтың белгісіндей ғып алғашқы әнін Майра екеуімізге арнап еді. Әннің аты «Қыз сыры» еді. Шамасы Шәмкеннің белгілі, елге қадірі ерекше артар сазгер боларын білмедік пе, әлде кезінде өзімізге арнаған әнге онша мән бермедік пе, оны жаттап алып айту, тым болмағанда сөзін жазып алу да есте болмапты. Әуенін де, өлеңін де ұмытып қалыппын, әйтеуір ағамыздың бір күні:

— Майрашқа, інім екеуіне арнап бір ән жазып едім, қане тыңдай қойындаршы, — деп үйімізге келгені есімізде қалыпты. Қалай болғанда да ол ән музыка үшін жаралған ағамыздың алғашқы әні болумен, сен екеуімізге арналуымен құнды еді.

— Ой, рахмет. Шәмші аға, әніңіз жақсы екен, — деп едің сен де сол кезде, Майра.

— Ой, бұл ағамыз сені қойып, менің өзімнен бес-алты жас үлкендігі бар, «аға» дегенді қосып, қанша жұмсартып айтқаныңмен, атын атағаның жақсы емес, — деп, мен сол жолы, Майра, өзіңе қалжың айтқан едім. Сенің ағамыздың көзінше:

— Вердиді — Верди дейміз, Чайковскийді — Чайковский дейміз, Құрманғазыны — Құрманғазы дейміз, ал Шәмшіні — Шәмші дегенде не дейміз? Әлде бұл кісіні сол кісілерден кем деп ойлайсың ба? — деп жауап бергенің және оған Шәмкеннің мәз болып, қуанып қалған сәті әлі көз алдымда.

Дегенмен, Майра, осы بازیнамнан кейін Шәмкенді «Қайнаға» деп атап, ерекше құрметпен сыйлап өтіп едің.

Ол кісі де сені әбден өзімсініп, туған келініндей жақсы көріп кеткені сонша, өзін келінге сыйлы қайнағадай сезініп, еркелей сөйлеп жүретін.

— Майрашка-ау, қайнағанның орта дүниені жаратпайтынын білетін уақытың болды ғой, ыстақаныңа болсын, кесеңе болсын, толтыра күйсаңшы. Енді қартайған шағымда мәдениетке үйретпей-ақ қойсаңшы мені, — деп отырар еді.

Жасырып-жабар несі бар, Шәмкен күш-қуатының нағыз толған шағында тілеп алған «дерттен» құтыла алмай көп қиналды. Онысын өзі де жасыруға тырыспайтын. Және қайсыбіреулер сияқты басқаның мазасын алып жүрген кезін де көрген емеспін. Қашан болсын, әдемі әзілін айтып, кез келген ортаға сол құрметті Шәмші қалпында сіңісіп кете беретін. Бірақ жана әуен жазар кезінде ішімдік атаулыға жоламай, әлдебір ішкі толқынның әсерінен буырқанып жүргендей толғаныс үстінде көрінер еді. Ондай сәтінде қарсы келген кісісін де көрмей өте шығу Шәмкенде жиі бола беретін.

— Түннің бір уақытына дейін ала қағазды айналдырып отырған кезде терезенің алдынан көлбендеп өтіп жүрген біреулердің бейнесін көремін, — дейтін.

— Шәмке-ау, пәленінші қабаттағы терезенің алдынан кімдердің көлбендеп өтуі мүмкін? — деп таңырқай сұрағанда, өзі де таң қалып:

— Соған өзім де аң-таң боламын. Ең қызығы, шығарманың табылмай отырған иірімдерін солар құлағыма ыңылдап айтып кеткендей болады. Олардан қорықсам да, құлағыма естілген әдемі әуендерін қағазға түсіріп үлгеремін, — дейтін. Мен ол кісі жай ғана қалжындайтын шығар деп ойлайтынмын, жалпы. Ие, желеп-жербеп жүретін Періште деген сияқты дүниелерге сене де бермейтін едім. Шәмкен осы бір сөзді жаңылмай, жиі айта берген соң сенетін де болдым. Бір қызығы, ондай

елестерді көрмеген кезінде жақсы әуен тудыра да алмайды екен. Кім біледі, нағыз дарынды жебеп жүрер Ие болады деген сөздің жаны да бар шығар.

Майра, екеуің ауруханаға да бір-бірінді сол келін, қайнаға десіп, бір мезгілде қатар жатып емделдіңдер. Қазір ғой... бәлкім рухтарың да сол сыйласқан қалпы жүрген боларсыңдар. Мәңгілік мекендерін де көрші болды...

Шәмкеннің шығармашылығын арнайы зерттеп жүргендер де бар, ол кісіден қалған сөз ел аузында. Баспа бетін көріп жатқандары да бар. Әндері болса қазақ ән өнерінің көкжиегінен жоғалмас туындылар ретінде айтылып жүр, айтыла да бермек. Музыка өнерінде талай ағымдар болған, бола да береді. Алайда адам жанының ең нәзік қылын дөп тауып басатын, сезімшіл, көктем шуағындай лирикалық музыка, Шәмкен шығармашылығын ерекшелейтін де осы лирикалық әуен адамзаттың өзі сияқты мәңгілік болуы керек.

Ал Шәмкеннен қалған бірқақпай, тапқыр сөздер де көп-ақ. Өзім куәсі болған кей оқиғаларды есіме түсіре отырайыншы.

Шәмкеннің ішімдікке үйірлеу болып жүрген кезі болса керек, астанадағы жоғары оқу орындарының бірінде ол кісімен кездесу болды. Сазгер туралы әңгімелер айтылып, арасында әндері орындалып жатты дегендей. Ол кісінің өзіне сөз берген кезде мандытып көп әңгіме айта қоймады, өзінің шығармашылығын ұнататын жұрттың алдында: «Енді көріп тұрсыздар ғой, қолдан келген әнді жазамыз, қолдан келмегені қала береді. Оны айта бергенде ән бола ма?» деген сияқты пікірімен сөзін тәмәмдады.

— Аға, біздің институтқа үйіңіз жақын екен, тым болмаса екі-үш күнде бір келіп тұрмайсыз ба? — деп бір қыз өтініш айтқан кезде Шәмкен тұрып:

— Қарағым-ау, мен келмейін демеймін, көбіне-ақ бұлар да өнер қуған балалар ғой, бір барып қайтайыншы деп танертен жақсы ниетпен үйден шығамын. Жол ортадан жолдастар кездеседі. «Шәке, мына бір жерге кіріп шыға қояйықшы», — деп өтініш жасайды. Осы жерге жеткенше жол-жөнекей бірнеше жерде сыраханалардың, кафелердің, ресторандардың бар екенін жақсы білесіңдер. Көңілшек басым соларды түгендеймін деп жүргенде, сендерге жете алмай шаршап-шалдығып, үйге қайтуыма тура келеді, — деп жауап бергені бар.

Мұны айтып жатқаным, ол кісі өз кемшілігін жұрттан жасыруды білмейтін. Бәлкім сол ақ жүректігі үшін де жұрт оның бар кемшілігіне кешіріммен қарайтын. Бірақ ол кісі өмірінің соңғы жылдарында ондай жаман әдеттен біржола арылып, салауатты ғұмыр кешті.

Тамам жігіттер жиналып қалған бір күні ресторанға барып, түстенбек болдық.

— Шәмке, сіз ақыры ішімдікті татып алмайтын кісісіз ғой, сондықтан бізбен бірге түстікке бармайтын боларсыз? — деді әзілдері жарасқан құрбыларының бірі.

— Ішімдікті татып алмайтыным рас, бірақ арақты қойғанмен, тамақты қойған жоқпын ғой, — деп әлгі жігітті сөзден ұтқаны бар.

Ағамыздың осындай бірқакпай әңгімелері көп болатын. Оны және бір елді күлдірейін деп те айтпайды, реті келген жерде ұтымды сөзбен ұпайын түгендеп кете беретін...

Елге барған бір сапарында Шәмшінің өнерін сүйген халқы бойына шақ, асыл матадан тігілген әдемі костюм кигізіп жіберсе керек.

— Мінеки, карашы маған кигізген костюмін! Шамасы, мұндай киім министрлердің өздеріне де әлі бұйыра қоймаған болу керек, — деп, Шәмкең бәйбішесіне біраз мақтаныш алып, сол күні әлгі костюмін киіп, көшеге шығады ғой. Тағы да жол бойы жолдастары кездесіп қалса керек, кешкілік буы бұрқырап, үйіне қайтып келе жатқан ағаларының ешкімде жоқ костюміне қызыққан бір-екі бала ол кісіні бір бұрышқа апарып, шешіндіріп алып, қоя беріпті.

Жүнін жұлған тауықтай түн ортасында өң жоқ, түс жоқ үйіне келген ағамызға жеңгей:

— Байғұс-ау, бағанағы киіп кеткен киімің қайда? Өзіңді біреулер тонап алғаннан сау ма? — деп шошып кетеді ғой.

Сонда ағамыз тұрып:

— Өзі киіндірген халқымның өзі шешіндірді, оған сенің нең шығып кетті?! Онан да шайынды ыңғайласайшы, — дейтін көрінеді...

Сөйткен Шәмкең де қалың қазағына еркелеп жүріп, дүниеден өтті. Алпысыншы жылдары мен жетпісінші жылдардың басындағы барша жас Шәмші әнімен оянып, Шәмші әнімен ұйықтайтын десем, бір өтірігі болмас. «Қайықта», «Ақмандайлым», «Ақсұңқарым», «Ана туралы жыр»... көп еді әндері, бірінен бірі өтетін. Бір кезде Қазақстандағы барлық кәрі-жастың ықыласына бөлену дегенді Бразилиядағы аяқдопшы Пеленің беделімен ғана салыстыруға болар дүние сияқты.

ӘНЕКЕН. Молдабеков Әнуар екеуіміз жакын достар едік. Сахнада. Ал «Қыз Жібек» фильмі бізді бұрынғыдан да біте қайнастырып, достастырып, бір-бірімізді жақындастырып кетіп еді. Аса дарынды актер еді. Алпысыншы жылдары қазақ драма театрының студиясын бітірген соң, Қарағанды драма театрында бес жыл бойы актер болып, әбден ысылған, таланты кемеліне келген шақта Әкем театрына келіп еді.

Ортамыздан ойда жокта оралмас жолға аттанып кеткенінше сол театрдың белгілі де белді актері бола білді. Бұл театрда М.Әуезов пен Ә.Әбішевтің «Намыс гвардиясымен» актерлік жолын бастаған ол Қобыланды, Кебек, Сәкен Сейфуллин, Жانتық, Тәнірберген сияқты күрделі де әрқилы тағдырлы басты рөлдерді өзінше мәнермен, қайтадан ешкім қайталай алмас отты да қызуқандылықпен, кейіпкер жанына терен бойлап, рөлге барынша жан бітіре ойнаумен сомдап кеткен суреткер. Әзілқой, ақжарқын мінезді жан еді.

Әкем театрына екеуіміз қатар келдік. Шын жүйріктің жүйріктігі дәл соның өзіндей немесе артық жүйрікпен жарысқан кезде ғана танылатыны сияқты, бір-бірімізге қарап, шығармашылық тайталастың жағымды сүрлеуінде қатар жетілгендей едік. Шіркін, Әнекеңмен тізе қоса бір спектакльде қатар ойнаудың өзі бір ғанибет еді. Өзіңе барынша адал, өзі барынша қамшы салдырмас талантты актермен сахналас серік болу кім-кімнің де арманы болса керек. Әнекең сондай армандайтын тете өскен дара тұлға болатын. «Асауға тұсау» сияқты классикалық спектакльде Шәкең мен Қаллекидің қатар, кейіндері Ыдырыс Ноғайбаев пен Нұрмұқан Жантөриннің ойындары қандай жарасып тұрса, Әнуар екеуіміз де сол бір сахна шеберлеріне еліктеп, соларға ұқсауға тырысып бақтық қой деп ойлаймын. Бразилия аяқдобының айтулы марғасқалары Пеле мен Гарринча бір-біріне қарап жатпай-ақ, серіктесінің соңында не жанасалай келе жатқанын тұла бойымен сезініп, допты тастай салатындары сияқты ештеңемен теңеп түсіндіру қиын бір үндестік еді бұл. Әнекең екеуіміз тату-тәтті тіршілік кештік. Жасырып-жабар несі бар, өнер адамдарында, әсіресе әртістер қауымында бақталастық, газеттерде шығып жататын театр туралы мақалаларда біреуді артығырақ мақтап қойса да өз намысы аяққа басылғандай көретін келісімсіз жайттар кездесіп тұрады. Біз, әйтеуір, ондайдан аман болдық. «Бас жаратын, бас болмаса, тас жаратын» сөз шіркінге ілеспедік. Сонымызбен де бір-бірімізге қымбат едік.

Мен одан бір жас үлкендігімді пайдаланып, жаяу әзіл, жеңіл қалжыңға келгенде, ағасынып қоқиып отыратынмын. Жеме-жемге келер түпкілікті бір мәселе болмаса, ол да іні болып сызыла бермес еді.

Құрдастай қатар басып, әзіліміз жараса қалар еді. Дегенмен: «Жұрттың айтқан кейбір сөзіне құлақ аспайық. Сахна бізді табыстырды, бізді сахна ғана ажырата алар. Өткен жолдардағы кате басқан қадамымыз — болашаққа сабак. Жұртшылық өнер адамдарының ажырамас әдемі достығынан өнеге алады, сахнадағы қапысыз өнерінен тәлім алады», — деп ақыл айтар едім. Ол да қарап қалмайтын. Әзілге әзілмен жауап қайтара білетін.

Осы кезде ойлап отырсам, екеуімізді театр сахнасы емес, тіршілік сахнасы ғана ажыратқандай...

«Қозы Көрпеш – Баян сұлуда» ол – Жантық, мен – Қодар болып ойнадық. Оқырманға да, тыңдарманға да, көрерменге де талай ғасырдан бері сүйкімі кетіп қалған осынау екі жағымсыз кейіпкердің бейнесін жасау екеуімізге тап келгенде ол:

– Аске, жағымсыз кейіпкер бейнесін шын шебер актер ғана жасай алады. «Үңіле берсең сүттен де кара табуға болады» дегендей, керісінше, шымқай дегеннің өзінде бір бозғылт саңылаудың болмауы мүмкін емес. Егескенде Жантық пен Қодарды жұрт қимайтындай, істеп жүрген теріс қадамдарының өзін өмір заңы ғып, бір тамаша образдарын жасайықшы, – дер еді.

Сөйтіп жүріп ақырында екеуіміз «Қыз Жібекте» тағы да тоқайластық. Шегенің деймін-ау, Әнекеңе кезіккен «бағы» зор. Төлегеннің ақжүрек те адал досы Шеге, әсіресе осы «Қыз Жібек» фильмінде мүлде шоктықты болып кетті. Режиссердің айтарынан тысқары өзінің ішкі жан дүниесінің иірімдерінің молдығымен, талантымен тікелей өзі тауып кететін тұстары көп еді. Актер шеберлігі көріну үшін бір қимыл-әрекет, бет-жүздің жалғыз-ақ құбылысы немесе бір ауыз сөз де жетіп жатады. Шеге мен Төлегеннің Ақжайыққа сапарға шыға алмай, Базекеннің батасын ала алмай, киіз үйде шерменде жатқан сәтін елестетіп көріңізші. Ызаға булыққан Шеге көзінің жарқылы жасыннан кем бе? Әкесіне бола Төлегенге ренжіп айтар жалғыз ауыз сөзінің зілі қандай. Жарқылдай сөйлеп, жайрандай ән толғап жүрген бұрынғы сері Шегенің жұрнағы да жоқ.

Екеуіміз талай гастрольдерде, іссапарларда, экспедицияларда бірге болдық. Театрда, киноға түскен кездерде құрдас болып жүретін Әнуар сыртқа шыққанда жұрт көзінше маған іні болып сызыла қалар еді. Маған көзді бір қысып қойып, былай шыға: «Үндеме, мына әртістер қандай сыпайы, тіпті бірін-бірі «ағалап» отыратын сонша бауырмал халық екен десін» сияқты ойламаған кептерді айтар еді.

Осылайша бірде құрдас болып орынды қалжынын қалдырмайтын, бірде іні болып кішілік жолынан жығылмайтын Әнекендерді де көзден таса ғып алғанымызға он жылға жуық уақыт өтіпті. Қайран жемір уақыт, күнделікті күйбең тіршілік қамымен, өмір күресінде алысып, арпалысып жүргенде, өте бергенінді де байқай бермейміз-ау...

Әсіресе, Майра, сенімен Әнуар екеуінің қайны мен жеңге арасындағыдай әдемі бір жарастықты сыйластықтарына әрдайым риза көңілмен қарайтын едім. Әнекең әзіл-қалжыңға әзір болғанмен, тумысыңнан ауылың әзіл-қалжыңнан алшағырақ қонған сен барша

құрдас-қайныларыңа көп әзілдеттіре бермейтін едің. Әрине, әзіл үшін ренжіп, туламасаң да әзіл дегенді ұға бермейтін сенің түрінді көрген соң-ақ олар сенімен әрдайым сыйластық шеңберінде ғана жарасымды базына болмаса, өте кішіпейілділікпен сөйлесетін еді. Өнекен де сенің алдында өзін ұяң, кішіпейіл ұстайтын. Барынша өзінді сыйлап өтті, сыйлаттыра білген өзіңнің қасиетің еді. Тіпті сол «Қыз Жібекке» түсіп жүргенде, сен баяғы сыншылығыңмен: «Әнуар ойнағанда өмірге жан кіреді, тіршіліктің мәні өзгереді», — дер едің.

Адамның жақсы өнер, жақсы қасиетті кітап ақтарып, тек ұлылардан үйренуі шарт емес, қасында жүрген достарыңның жақсылығын, кісілік қасиетін үйренудің өзі де — өнер.

Бір әкеміз бәйбішесіне: «Сабалассак, мен жеңер едім, абаласқан кезде сен қоймайсың» дейді екен, ғұмырымызда сабаласып та, абаласып та көрмесек те, осындай бір кезінде өнер, өмір туралы дау-дамайда да өзімнің жеңілгенімді білдірмес үшін, әңгімені басқа бір арнаға бұрып жіберетін ескі тәсілім болушы еді, көбіне сөйтіп құтылатынмын сенен.

ЕСКЕҢ. Сонан кейін менің қатар жүрген әріптес те ізбасар достарымның ішінен сенің талантын да, азаматтық тұлғасын да ерекше сыйлайтын қайныларыңның бірі Есболған Жайсаңбаев еді-ау. Аузын ашса, жүрегі көрінетін осынау азаматтың тіршілігінде қарсыластары, бакталастары көп болды десем, артық айтқан болар едім. Әрине, шығармашылық тұрғыдағы бәсекелестер болуы өмір заны ғой.

О бастан ҚазМУ-дың тіл маманы болып қолына диплом алған Есболған театр өнерінің белгілі шеберлерінің бірі ретінде өнер тарихында аты қалды. Ол да Әкем театрының есігін бізбен қатар ашты. Оған дейін Ә.Мәмбетов пен Н.Жантөрин сияқты қас шеберлердің ұстаздығымен театр жанындағы актерлік студияны бітірген болатын. Зейін Шашкин ағамыздың «Заман осылай басталды» спектакліндегі Покудиннің рөлімен актерлік «бісімілләсін» бастаған Есболған бірте-бірте көбіне ко-медиялық бейнелер галереясын жасау арқылы көрермендерінің көңілінен шыға білді. Қ. Шаңғытбаев пен Қ. Байсейітовтің «Беу, қыздар-айы» мен «Ой, жігіттер-ойындағы» Хасен, Серке, Мұқанның «Еңлік-Кебегіндегі» Жапал, оның тағы басқа ондаған сахналық рөлі өз ерекшелігімен әлі ұмытылмайды. Әсіресе Бейімбет Майлиннің шығармаларын экрандаған кездегі Есболған шеберлігі айырықша көрінуші еді-ау, шіркін. Тек комедиялық рөлдер емес, өмірдегі түрлі тағдырларды да шыншылдықпен бейнелер еді. Ол сомдаған «Абайдағы» Нарымбет пен Көкпай, «Қарагөздегі» Нарша, «Қарақыпшақ Қобыландыдағы» Қараман, «Ана — Жер-анадағы» Бекташ — бәрі-бәрі де тек Есболған арқылы өзінше мәнер, өзінше лирикалық бояу тапқан бейнелер дер едім.

— Осы сендердің Әнуар екеуіңнің отыра қалсандар болды, Есболғанды әжуалайтындарың не қасиет? — дер едің сен, Майра, көбіне оны жақтап.

— Есболғанды құдайдың өзі бізді көңілді жүрсін деп жаратса, қалжындамағанда қайтеді екенбіз? — деп Әнуар екеуіміз де әңгіме төркінін тағы да әзілге бұрар едік.

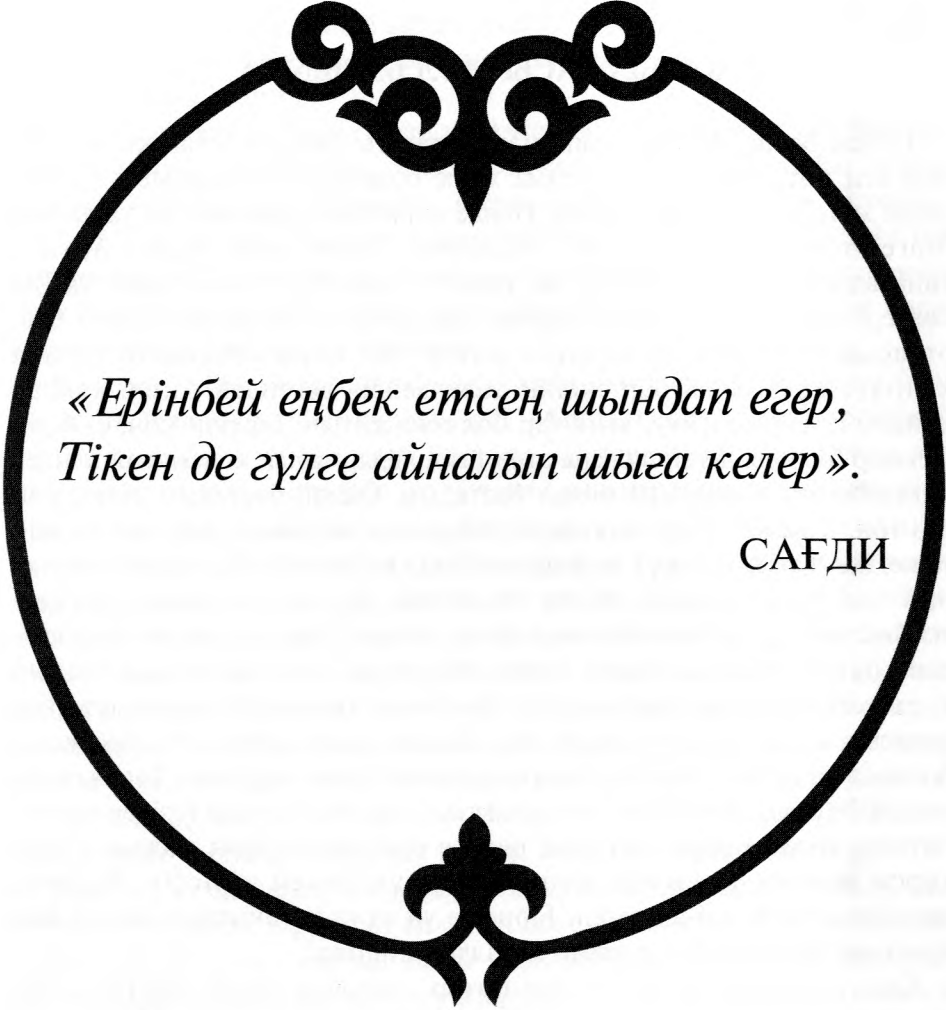
— Онсыз да Есболған үнемі бір бақытсыз пақырлардың рөлін ойнайды. Ондай кезде актердің өзі де жаншылып, көңіл күйі төмендеп жүретіндей көрінеді маған. Тым болмаса, сондай кезде әзілдемей жүре тұруға бола ма?! Ол болса екеуіне сырттарынан шаң жуытпай жүреді. Сендер әжуалайтындай ойыны келіспей жатқан бір ортақол әртіс болса бір сәрі.

Сенің Ескенді шыр-пыр болып қорғаған сол бір сөздеріңді енді бүгін, араға біраз жыл салып барып сараласам, шынында да біздікі жастықтың албырттығы екен ғой. Әттең, Есболған мен Әнуар тым болмаса бірер сәт көрінер болса, басымды иіп тұрып, артық-ауыс айтылған әзіл-қалжыным үшін кешірім сұрар едім. Бірақ тіршіліктің қатал заңы ондай мүмкіндікті қолға бере алмайды ғой. Тек қана кейінгі жастарға қасында қатар жүрген досыңның қадірін біле жүр дегенді білдіру үшін сол достар бақилық болған кезде ғана мойындаған ащы шындықты айтып жатқаным ғой, әншейін.

Өмірдің мәні мен маңызын, достарыңның қадір-қасиетін ертерек пайымдаған жағдайда мұндай өкініш те болмас еді. Әрине, менің қалжынымнан жанымнан безініп кеткен Әнуар да, Есболған да, басқа да достарым болған емес. Тек қана тіршілікте бір-біріміздің көңілімізді алтындай ардақтап жүрудің қажет екенін енді біліп жатырмыз да.

Тірлікте бір-біріміздің қадірімізді кеш білуіміз мүмкін. Бұл мәселеде айнымайтын халық ешқашан қателеспейді де, кешікпейді де екен. Содан да ғой, сендердің аттарыңды мәңгілік ету үшін мектептерге, көшелерге беріп жатыр.

Осы кісілерді ойлап отырсам, өнеріміз бен әдебиетіміздің бүгінгісінен кешегісі биік сияқты көріне береді. Әрине, ертенгісінен де биік деп құдайға шет болып, болашаққа күмәнмен қарай алмаймын. Алайда мен шетпұшпақтап айтқан ағалар мен замандастарым, айтпаған, айта алмаған тектілерім қаншама еді. Тіпті кейде сол Сераған, Елаған, Қаллеки, Кәмкең — Қамал Қармысовтар бар, Нүрекен мен Ыдекендер бар, жастай кеткен Есболған мен Әнуарлар бар, бәрі Мұқандар мен Сәбендерге, Ғабендер мен Шахмет ағаларға дүбірлетіп жаңа қойылымдарын көрсетіп жататындай көрінеді...

*«Ерінбей еңбек етсең шындап егер,
Тікен де гүлге айналып шыға келер».*

САҒДИ

САҒА

ҚАРЫМТАСЫ МОЛ БАРЫМТА

Есінде болар, Майра, өмірімізде алғашқы пәтерді алған кезде «Әй, осы кең пәтер екеуімізге, апама және болашақ балаларымызға емін-еркін жетеді» деп күпінгенімді. Пенде шіркіннің сұранысы да уақытпен бірге өсіп ұлғаяды екен, уақытпен бірге қажеттігін, артып, айналадағылардың тіршілігін де үйренуге мәжбүр болады екенсін. Бір кездері менде «атақ десең атағым бар, абырой десең абыройым бар, отбасымның саны да, құдайға шүкір, бір жарым бөлмелік үйімді кенітуге құқымның бар екенін дәлелдейді» дегендей өзімді қайрап қойып, іргені кеңейту, яғни бір бөлмені жатын, біреуін қонақ, бірін балалар бөлмесі деген сияқты ат қойып, айдар тағып қоятындай кендеу мекен-жайға жайғасуды ойлай бастадым. Ойлай бастадым деген жай сөз ғой, өзімнің заңды құқымды пайдалану жолында әрекетке кірісіп те кеттім. Көсемнің жүз жылдығын бүкіл ел болып, ұлан-асыр той ғып өткізгені жұрттың есінде болар. Ол тойдың бір пайдасы маған тиіп кетті. Көсемнің өз есімін иеленген бүтін даңғыл бойын қыздай жасандырып, бұрын Алматыда көп көріне бермеген әсем үйлер сол тойдың құрметіне арнайы тұрғызылды. Көсемге арналған құрылыстарды сапасыз жасап немесе уақытында бітіре алмай көрсін, халық жауы болмаса да қызыл билетінен айрылатынын білген құрылыс басшылары сол үйдің біріне мені және мен сияқты мындаған жандар тезірек кірсін, әйтпесе көсем тойын ескі үйде немесе біреудің пәтерін жалдап тұрып қарсы ала ма дегендей, күн демей, түн демей кіріссін. Қайран партияның пәрмені-ай деген. Бірнеше үй аз ғана уақыттың ішінде бой түзеп-ақ қалды. Көз қуантып, көңілді көншітеді.

Сол үйлерден маған да бір пәтер еншілеп, тіпті тайтұяқ мөрі басылған ордерді жазып, өзімізге көрсетіп үлгіргені ғой. Майра, сен де «уәдесінің үдесінен шыға білген отағасының» іскерлігіне әбден риза едің. Менің мынау хабарымды естіген соң, бір сағат та шыдап отыра алмай, болашақ мекенімізді көріп келуге екеуіміз асығыс жүріп кеттік.

— Тіпті ордерді де жазып қойды дейсің бе? — дейсің жол бойы қуанышынды жасыра алмай.

— Енді қалай деп едің?! Жазбай көрсін, — деп мен үзеңгі бауымды төрт қабаттап шіренемін ғой баяғы. Болашақ үйіміздің іші-сыртындағы ұсақ-түйек шаруа толық біте қоймағандықтан, бейсауат кісілерді кіргізе бермейді екен, сонда да бірден-ақ бедел салып дегендей,

мекенімізді көріп шықтық. Әрине, үй бірден-ақ саған да, маған да қатты ұнады.

Сөйтіп, бар мәселе оңай шешілгендей. Тек екеуіміздің қай бөлмені қандай қажеттілікке арнайтынымызды шешу ғана қалған. Бір күні басшыларымыздың бірі:

— Сен әлі жассың ғой, талай үйге тіршілігінде кірерсің, бір белді де беделді ағаңа жолынды бер, ордерді сол кісінің атына өзгерттіріп жазып қойдық, — деп алақанын жайып, амалы таусылғандай бетіме қарайды.

— Оу, ол кісінің онсыз да үлкен үйі бар емес пе еді? — деймін ғой мен де амалым таусылып бара жатқан соң. Оның үлкен үйі барын есіне салсам, «Е, солай екен ғой» деп, шешімдерін қайта өзгертердей көріп жүрген қайран шикілігім десенізші.

Сол сөз — сөз болды да, беделді ағам сағат санап бел алып бара жатты. «Ордерін жазбай көрсін» деп, Майра, сенің алдында орынсыз күпінгенім үшін ұялып, жер болдым. Дүниедегі ең әділ қоғам деп «коммунистік моральмен қаруланған» коммунистер басқарған социализм дәуірін атасақ та, үлкен зорлықтың сол коммунист көкелерімізден басталып жатқанын біле де бермейді екенбіз және оларды ондай пендешілік ұсақтыққа қия да бермейді екенбіз. Зорлықтың көкесі аудандық партия комитетінен басталып кеткен сияқты. Әрине, оның бәрін сол кездегі қоғамнан немесе партиядан көруімнің өзі де артықтау болар, ең басты кесір — әлдінің әлсізге зорлығының ол кезде де бәсеңдемеуінде жатса керек. Қазір де адамзаттың ғасырлар бойғы армандағаны сияқты ең әділ қоғам болса дегенді армандау тоқталды деп ешкім айта алмас. Ол кезде мықтысы бар кісі мықты болса, қазір қалтасы қалындар мықты болатын кезең туғандай...

Дәл сол кезде сенің бетіне қарауға жүзім шыдамады, Майра. Оның үстіне анда-санда бір ұстап қалатын баспа дейтін кесірдің кеселімен күйіп-жанып, төсек тартып қатты науқастанып жатқаның. Ол кезде жұрттың алды жана пәтерге жапатармағай көше де бастаған болатын. Бірден ақылдасу үшін Әнуардың үйіне тарттым. Соның алдында ғана бұрынғы ордерімді көрсеткен ағайынға барғанымда «Сізге берілмейді деген соң, ордерді басқа кісінің атына толтырып қойдық» деп мыңғырлағанын тағы бір естіп шыққанмын. Ол байғұстың қолында не бар, бұйрықты орындаушы ғана ғой. Сонан соң ғой, Әнекен марқұмның үйіне бұрылғаным. Тым болмаса мына зорлықты айтып, мұнымды шағайын деп ойласам керек.

Ол да мәселенің мәнін естіген соң, амалы таусылғандай отырып қалыпты.

— Мына түрімен әділдік дейтінге бұл ғасырда жете алмайтын шығармыз! — дейді ол ашуға булығып. — Шәкен ағайға барып айтсаң қайтеді. Тіпті мына зорлықты айтып үлкен кісіге, Димаш ағаның өзіне дейін барсын. Ол кісі Шәкенді тыңдайды ғой. Бер жакта отырған шолактардың зорлығын бір ауыз сөзбен-ақ ауыздықтайды ғой.

— Иә, үлкен кісінің Асанәлінің жаман үш бөлмелі үйіне араша түскеннен басқа жұмысы қалмап еді?! Ол кісіні айтқанды қойғанда, бұл мәселемен Шәкеннің де басын қатырғым келмейді. Не болса да өзім көрейін, — дедім.

— Әй, кеттік, ендеше есігін бұзып басып кірейік, — деген ұсынысты Әнекең айтып-ақ қалып еді, «Құланның қашуына — мергеннің басуы» сай келе кетті де, осы бір ісіміз туралы тағы да бір-екі жолдас жігіттерге ақыл салып едік, олар да біздің ниетімізді қолдай жөнелді. «Әй, әділдік сен жағында, ел емеспіз бе, айтамыз!» — десіп, олар отқа май құйды.

Сонымен, айналасы екі сағаттың ішінде, Майра, төсекте жатқан сені зембілге салып, асулы пісіп тұрған етімізді табакка салып дегендей, лып етіп, көшіп алдык. Есіктің құлыбын бұзғанымызбен, көңіліміз бүтін еді. Қалайда осы үйден ешкім шығара алмайтындай, түбі әділдіктің жеңеріне сеніп, жаңа шаңырақ астында тұра бердік. Бірақ заңды құжатың — ордерің болмағаннан кейін көңіл шіркін күпті. Ыдырыс пен Фарида, сонан соң Сәбира апамызбен көрші екенмін. Ол кісілерге бүгінгі «бұзықтығымды» алдын ала айтып, ақталып жатырмын. Күні ертең мені біреулер үйден сүйреп шығарып жүрсе, араша түссе деген ой ғой. Біздің жаңа қонысқа қалай көшіп келгенімізді естіп, Шәкен ағай келген.

— Апыр-ай, бір балалық жасаған екенсің жарар, бір амалы табылар, — деп, көңілді сәл де болса демдегендей болып кеткен. Содан бір-екі күн өтер-өтпесте «Атаманның ақырынын» түсірісінен келсем, біздің подъездің іші у да шу. Біреуді біреу сабап жатқандай ма, әлде біреудің дүниесін біреу тартып алып жатқандай ма, әйтеуір бір тосын үндер. Жүрегі түскір бірденені сезгендей жоғары ұмтылсам, айтқанымдай, бар өңгіме біздің есіктің алдында ғана өтіп жатыр.

Сөйтсем, «заңсыз келіп, пәтерді басып алған бұзақының» жүгін, бала-шағасымен сыртқа шығарып тастау үшін келген екі-үш милиционер екен. Дегенмен киноға түсіп жүргеннің бір пайдасы тағы да сол жерде тигені. Мені көрген көк жағалылар әуелде сәл жасқанғандай кібіртктеп қалды. Мен де соны пайдаланып қалайын дегендей:

— Бұл не бассыздық! — дедім, сонымнан сенерім тіреп тұрғандай-ақ түсімді суытып.

— Кешіріңіз, — деді милиционердің шені үлкендеуі, — Сіздің пәтеріңіз екенін бізге айтпап еді. Керек болса, өздері шығарсын. Қане, жігіттер, мына жүкті қайта кіргізіндер!

Ол қол астындағыларына бұйрығын берген соң-ақ қалғандары кіреберіске сүйреп шығарған дүниелерді қайта кіргізіп, жөндеріне кетті. Мынандай басқыншылықты ұлы тәркілеу, сонан соң отыз жетідегі жазықсыз жазалау тұсында көрген апамның екі көзі төбесінде, қан жоқ, сөл жоқ, буыны құрып, босағаға отыра кетті.

— Қарғам-ау, үйі құрысын! Басымыздың аманында бұрынғы тар үйімізге-ақ көшейікші. Сыймай бара жатқан неміз бар еді?! — деп бастың амандығын уайым қылды.

О бастан-ақ оғаш іс, заңсыз әрекетті қаламайтын, Майра, сенің де осының бөріне өзің кінәлісің дегенінді көзіннен ұқтым. Тек қана:

— Қайтадан көшіп жатсақ Сәбира апайлар мен Ыдырыс ағайлардан, танитын ел-жұрттан ұят болады-ау! — дегенді ғана айттын.

— Саспандар! Шешінген судан тайынбас! Не болса да көріп алдым! — деп тағы күшейе сөйледім. Отбасының көңілін тыншытайын дегенім болмаса, дәл сол сәтте не істегенімді өзім де біле бермейтін едім. Мұндай хабар жата ма, сол күні болған жайды естіп-білген Шәкен ағамыздың өзі тағы келді.

— Осылай да осылай болды, — деймін. «Не істеуіміз керек?» демедім. Оны менсіз өзі де ойланып тұрған шығар дегенім ғой.

— Ертең біреулерге айтуға тура келеді, — деді. Жалпы, ол кісі жаратылысында «Мен өйткелі жатырмын, бүйткелі жатырмын!» деп ешқашан алдын ала уәде бермейтін. Тек соңында: «Заттарыңды шығартып тастамағандары дұрыс болған екен!» — деді де қойды.

Сөйтсем, сол күннің ертеңінде ол кісі Қазақ КСР-нің мемлекеттік сыйлығын алғандарға сол комиссияның мүшесі ретінде мәжіліске қатыспақшы екен. Сонда Министрлер Кеңесінің төрағасы Бәйкен Әшімовке жолығуды ойлаған екен ғой. Ойлағаны жүзеге асып, ол кісі мәселені бірден шешіп беріпті. Мықтысы айтса, жаны қалмайтын қайран бергі жақтағы «мықтылар», әлгі маған даяр тұрған ордерімді бергісі келмей жүрген шіркіндер тым жоғарыдан соғылған үлкен де зілді қоңыраудан соң жандары қалмай, үйге кісі шаптырыпты. «Ренжімей келіп, даяр тұрған құжаттарын алып кетсін!» деп дұғай сәлем жолдапты. Әрине, мен қайдан ғана бұлдана қояйын, неше күнгі ұйқы-күлкі көрсетпеген қиын түйін сөйтіп онай шешілгені.

Майра, ол үйіміз де екеуіміздің қамсыз-мұнсыз қызық дәуреніміздің куәсі болып еді. Рахайы жарасқан ері мен зайыбының енесі мен келінінің ата-ана мен балалардың талай қуанышын өткізген құтты

шаңырақ болды. Реніші аз, қуанышы мол болды. Содан да әр қуанышты осы шаңырақ астында қарсы алған сайын, әу баста-ақ бұл үйді «барымталап» алсам да, қарымтасы мол болды, демек, ол қадамым әділдік жолында жасалған екен деп өз-өзімнен тәубама келемін.

ЖАҚСЫЛЫҚ «ЖАУҒАН» ЖЫЛДАРЫМ

Сол үйде тұрған кезімізде айналасы он жылдың ішінде менің азды-көпті еңбегімді бағалаған үкіметтің бес бірдей жарлығы шығыпты. Және ол кезде Қазақстандағы үкіметтің жарлығы өз алдына, жасырары жоқ, көбіне Мәскеу үкіметінің былайша айтқанда, «үлкен отанның» жарлығына көбірек ден қойып тұрған тұс қой. Бекер обалы қане, екі жағы да ренжітіп, көңіл жыққан жоқ. Жана үйге келе сала, «Қазақстанның еңбек сіңірген әртісі» деген атаққа ие болдым. Бүгін, арада талай жыл өткен соң ұмыта бастағаным болмаса, ол кезде мынау атактың қуанышы мені аспанға бір-ақ шығарғандай ерекше әсерлі болып еді. Майра, сен де менен кем қуанған жоқсың. Кеген ауданындағы «Ұзынбұлақ» кеншарының жерінде «Атаманның ақырын» түсіріп жатқан біздің үйге келуімізді күтуге шыдамың жетпей, Алматыдағы достарға арнап дүрілдетіп той бастап жіберіпсің. Әрине, бізде қарап қалған жоқпыз. Шөкең менің лапылдап, балаша қуанып жүрген көңілімді кимады-ау деймін:

— Жә, баланың қуанышы — әкенің қуанышы, оның үстіне біздің тау аралап, тас басып жүрген ұжымымыздың да қуанышы, сондықтан Асанәліні шығындатпай, тойын өзім жасап берейін, — деп, қой сойдырып, қуанышымды тойға айналдырып жіберді. Тек арасында:

— Бала, атакты тым ертелеу алып қойған жоқсың ба осы? — деді.

Ол кезде не, оттан көйлек кигендей лапылдап тұрған кез. «Осы кісі менің алғаш алған кішкентай атағымның өзін көп көріп тұрған жоқ па?!» деген ой келсе керек: «Шөке-ау, анау құрбыларым Фарида, Торғын, Сәбиттердің бұл атакты алғандарына екі жылдай уақыт өтті. Олар үшін уақытында алған атақ болды да, мен үшін неге тым ерте алған болуға тиіс?» — деп қарсы сұрақ қойдым. Айттым да, тілімді тістедім, одан келер не пайда, «айтылған сөз — атылған оқ», қайта қайтарып ала алмайсың. Мұнымның әке орнына әке болып жүрген кісіге жасаған оспадарлық мінез екенін біле тұра, айтылып қалған сөз үшін іле-шала сызылып, кешірім сұрауды артық көрдім. Баласының қуаныш үстінде ілгерінді-кейінді айтып қалған пікірін еркелік базынаға

жорыр деп түйдім. Қайран Шәкеннің жаны кең еді ғой: «Айтпақшы, солай екен-ау» деп күлді де, қоя салды.

Содан кейін екі жыл өткен соң «Атаманның ақыры» фильміндегі Қасымханның рөлін орындағаным үшін Қазақстан мемлекеттік сыйлығының лауреаты атандым. Еңбегімнің ел алдында бағаланып жатқаны неге жаман болсын, тағы да өзімізше қуанысып, мәз болып жатырмыз.

— Жаман шалың аман болса, әлі де талай-талай сыйлықтарды, атақ-даңқтарды алатын болармыз, — деп, саған желке жүнімді күдірейтіп мықтымсынып қоямын.

Менің қуанышыма өзімнен артық қуанбасаң, кем қуанбайтын сен бәріне де тәубә деген пейілмен, кесірлі сөзден қорқатын едің. Содан да болар.

— Асанәлі, құдай үшін, ондай сөзді айтпашы, еңбегінді елің бағаласа, бәріне тәубә деген жөн болар. Алатын сыйлық, атақ-даңқың болса, соның бәрі заңды, солай болуға тиісті дүние деп қарай көрмеші. Мен күпірліктен қорқамын. Өзіне тым сенімді адамның бойында айтағасын дарыны бар деген сөз, оған қоса мақтаныштың ұшқыны да көрініп тұрмақ. Мақтаныш сезімі молайып кетсе, талант пен дарынды тұншықтырады, — деп пәлсапа соғып кеткенінде, аузымды ашып, бетіне қарап қалыппын. Дауласайын десем, айтып тұрғаның шындық еді. Бәрібір о бастан айтқан ақылыңды көкейіме түйіп, іштей мойындап жүргеніммен, ешқашан да сыртыма шығарып мойындап көрмеген қыңырлығыма басып, тағы да қырын шауып жатырмын ғой.

— Оу, әнші болып жүргенше, философ болып кетпеген екенсің. Шынымен-ақ менің дарынымнан мақтаныш сезімім басым деп ойлайсың ба?!

Сен ештеңе демедің, жымыып күлдің де қойдың. Шынын айту керек, «Бойындағы мақтаныш сезімің артып бара жатса, ол талант пен дарынды тұншықтырады» деген сөзінді ұлы ойшылдардың мұрасынан жаттап алғандай көңіліме біржола ұялатып алыпмын. Тіршілігімде бір жетістікке қолым жетсе, өзіме өзім «Сап, көңілім, сап, құдай асыптасқаннан сактасын, мақтаныштан сактасын!» деп, тәубәға келіп отырамын. Осының бәрі де менің бойыма андап басып, ақырын айтып жүріп-ақ еккен сенің тәрбиен деп ойлаймын, Майраш! Жалпы, ерлі-зайыптылардың рахайлы да бақытты тіршілік кешуі үшін осы кездегі арзанқол әдебиеттер мен кинолардағы «Сен мені сүйесің бе?» дейтін еуропалық жасанды сезімді білдіріп отырудың және есіктен шығып бара жатып та, кіріп келе жатып та осы сөзді айтып, тотықұсша сайрай берудің біздің қазақ үшін көк тиындық құны жоқ деп есептеймін.

Әкелеріміздің тіпті қазақтың кез келген қарияларының бір-бірінен өздерін қаншалықты деңгейде жақсы көретіндігі туралы сұрағанын естіген кісі бар ма екен, сірә! Жүреппен ғана, іштей аялау, артық сөзін басынан асырып, асыл сөзін үнсіз ғана бойына сіңіріп отыра қайран қазақы сезімнен артық сүйіспеншілік, бір-бірінің қадіріне жету бар деп ойлай алмаймын. Рас, жетпіс жылдан астам уақыттан бері еуропалық өнерден өнеге алып өскен жастарымыз бір-біріне: «Сен мені сүйесің бе?» деп жатса, онысы әбес те болмас, дегенмен адамдардың өзара айтқанын ғана емес, айтпағын да іштей сезініп, түсінісіп отырғандарына не жеткен...

Араға тағы екі жыл салып, «Қан мен тер» спектакліндегі Еламанның рөлі үшін КСРО мемлекеттік сыйлығын алдым. Ал 1976 жыды М.Әуезов атындағы Академиялық қазақ драма театрының елу жылдық тойының құрметіне Қазақ КСР-інің халық әртісі деген атақ берілді. Бір кісі үшін мұның бәрі де аз құрмет емес еді. Алдымен барымызды салып, халқымызға қызмет істеуге тырыстық, сонан соң халқым аз ғана еңбегімізді дардай ғып елепп, атымызды аспандатып өкетті. Күні кеше ғана ауыл шаруашылығы маманы боламын деп жүрген сары баланың өміріндегі, өнердегі жолы осылайша қалыптасып, «О, тәубе, бергеніңе шүкір!» дейтіндей жағдайға жеткізді. Майра, сенің жоғарыдағы сөзің осынау бір өз басымдағы айтулы оқиғалар кезінде де есіме жиі түсетінін, бірақ оны сенің өзіңе білдірмейтінім бүгіндері ойыма оралғанда өз-өзімнен, кейде «Апыр-ау, сен ақылдысың, сен пайғамбарымсың» деп неге мойындамағаным өкінетін де тұстарым болады.

Дегенмен, пенде шіркін қаншалықты өзіне «Сапп-сапп, көңілім, сапп, көңілім!» деп отырса да, бір биікке шыққан соң, келесі бір биікке жетуді ойлайтын осалдығы бар ғой, оның арғы түпкі атасы қанағатсыз ку көңілден қуат алып жатса керек. Сол бір кездегі әртіс қауымы үшін ең биік атақтың да мұнарлы басы көрініп қалып, көрініп қалып, өзіне арбап, тарта бастаған болатын. Ол — КСРО-ның халық әртісі деген атақ болатын. Бірақ та «тірі болсақ, оны да алармыз» деген кішкентай ғана сенімділік те бар болатын. Бірақ та бүгін-ертең бере қойса деп асыққан емеспін.

Сексенінші жылдың басы. Мамыр мерекесі қарсаңында үйдегі екі ұл өздерінің барлық шығармашылық өнерін салып, қабырға газетін шығаратын бір «ойын» тауып жүрген. Олары бірінші мамыр мерекесіне және менің бір аптадан соң, Жеңіс күніне жете бере отбасында аталып өтетін туған күніме орай шығарып жүрген өнерлері. Мен туралы, шешелері туралы, әжелері туралы «достық әзілдерін» жазады,

тілектерін білдіреді, сонан соң өздерінің бойларына шақ қана максаттарын айтқан болады. Өзіміз оқып, мәз-майрам болып қаламыз.

Сол отбасылық жар газеттерінің сексенінші жылғы санында: «Биыл 8-інші мамырды КСРО халық әртісінің үйінде тойлаймыз!» деп жазып қойыпты.

— Әй, мына тілектерін дұрыс екен, бірақ үйге келген кісілер: «Мына шіркіндерге атақ аз болып жүр ме еді? Бала-шағасы болып, армандауға көшкен екен», — деп масқарамызды шығарып жүрер, алып қоя салындар, — дедім. Менің бұл пікірімді сен де қостар едің, бірақ ол кезде үйде жоқ болатынсың, Майра. Германияда турист болып, қыдырып жүргенсін. Кабырға газетті балаларымның бұртиғанына қарамай, алдырып тастағанмен, жүрегім олардың ақ тілектері үшін бір түрлі жылып қалды. Ал енді біз бір сол атакты жатсақ та, тұрсақ та арман ғып, аузымыздан тастамай жүргендей, екі ұлдың бұл «өнерді» қайдан тауып жүргендеріне таң қалдым да қойдым. Адам шіркіннің жаратылысының құпиясы көп тағы бір сыры ма, әлде, қазақша айтқанда, екі ұлға «періштелер сыбырлап» кетті ме, бірінші мамыр күні таңертең маған КСРО халық әртісі атағы берілгені туралы жарғы радиодан оқылғанда, берілгені үшін емес, балаларымның соны сезгендері үшін танқалдым.

— Әй, сендер бірдеңені біліп жүр ме едіңдер? — деймін.

— Жоқ, әншейін өзіміздің жазғымыз келген соң жаза салғанбыз, — дейді екі ұл. Жолдас-жора жиналып, өзін жоқ болсаң да қуанышымызды атап өттік. Телефон безілдеп, тілектес ағайындардың риясыз көңілдерін жеткізіп жатты. Қуанышымызды айтып, өзіне хабар берудің ретін келтіре алмадық. Өйткені бүтін бір елдің қалаларын қызықтап аралап жүрген кісіні іздеу деген қолдан келе бермейтін шаруа! Құдай айдап, менің төл мерекеме байланысты өзін сол елде жүріп, телефон шалдың. Есендік-саулық сұрасқан соң-ақ мен баяғы:

— КСРО халық әртісінің әйелі болғаныңыз құтты болсын! — деймін ғой қуанышымды жасыра алмай.

— Құтты болсын, жаным! — деген сөзді айтуға шамаң өрең келді де одан әрі қарай сөйлеуге шамаң келмей қалды. Менің жетістігім үшін сенің менен де артық қуана білетінін баяғыдан-ақ білетінмін. Бірақ сенің былайша осалдық жасайтынынды білмеп едім. «Апыр-ау, осы бір атакты алуды менен гөрі Майра көбірек армандайды екен-ау», — деп ойлады. Екі ұлдың да кабырға газеттеріне сол тілектерін жазуларына тағы да өзінің себепші, яғни тілек-ниетінді мен жоқта балаларға сездіріп жүретінін білдім.

Кейін үйге келгенде айтамын ғой.

— Майра-ау, жер түбінен телефон шалғаныңды қайтейін, мен бір бұрын-соңды атақ алып көрмегендей, немесе осыны отбасымыз болып күндіз-түні армандап жүріп, әрең дегенде қолымыз жеткендей болып, бір ауыз сөз айтуға шамаң келмей қалғанына жол болсын! — деймін ғой.

— Шынында неге өйткенімді өзім де білмедім. Ол — ол ма, поштадан қонақүйге жаяу жүгіріп, жеткенше жылап бардым. Қуанған мен қорқыныш бірдей деген ғой. Неше күн бойы түсіме кіріп, бір қуанышыңды маған айтуға асығып жүргендей болдың. Бәлкім, содан ба, мұның дос-дұшпанның алдында абыройыңды асыра түсер тым үлкен қуаныш екенін білген соң, өзімді өзім ұстай алмай қалғаным рас, — дедің күліп.

Тағы да айтайын, саған біткен бір мінез — жақсылықты өзіңнен гөрі алдымен маған тілейтін едің. Қазақ операсы өнеріндегі өзіңнің алар орның бөлекше болса да, сенің барлық шығармашылық қуатың, бар мүмкіндігің менің жолымның боданы болып кеткендей көрінеді...

...Сөйтіп, соншалықты қиындықпен алған үйіміздің іргесі құтты болып, бір адамның басына жетерлік қуаныш, шаттықтардың куәсі болды. Сары ауыз балапан болып келген ұлдар азамат болып қалса, күні кеше жас жігіт пен келіншек болып келген сен екеуіміз бұл үйден көшелі, көргендері де, түйгендері де бар дейтіндей жасқа таяған жандар болып аттандық.

«ӘНІМ СЕН ЕДІҢ...»

Әлі есімде, сен консерваторияны бітірген кезде ешкімнің беделінсіз-ақ талантты әнші ретінде өнерің жоғары бағаланып еді. Соның аркасында Абай атындағы опера және балет театрының солисі болып орналастың. Жоғарыда айтқанымдай, ол бір кездері қазақшаны «белінен басып», сол үшін «таяқ жеп» жүрген тұсың болатын. Әнің де, сәнің де, бәрі де келіп тұрғанмен, әбден орысша сөйлеп үйреніп қалған шіркін қазақша сөздердің айтылуын нәшіне келтіре алмай көп қиыншылық көрдің-ау. Ән айтқан кезінде:

— Асанәлі, сен күлмей, менің өлеңнің сөздерін дұрыс айтуыма көмектесші, — дер едің. Күні-түні жаттығып, «к», «ғ», «н», «ү», «і» сияқты таза қазақы әріптерді айтуды меңгергеніңмен, басқа әріптердің үнділігін келтіре алмай, әуреге түсіп едің. Алғаш рет М.Әуезовтің либреттосы бойынша А.Жұбанов пен Л.Хамидидің «Абай»

операсындағы Ажардың рөлін сахнаға шығарған күндерің көз алдымнан кетпейді. Сенің үйдегі режиссерің мен болдым. Ажардың ариясының бар көрінісіндегі әр сөзін қайта-қайта қайталаумен шаршайтын кездер де болды. Кейде:

— Өй, бір шала қазақ әншіге үйленгенше, таза қазақ бір қара қызды ала салмаған екенмін, — деп әзілдейтінмін. Әзіл атаулыны көп індетіп түсіне бермейтін сен ондайда бұртиып, жаман өкпелеп қалар едің. «Әке-көке, әзілді білмеуші ме едің? Әйтпесе сенің өнерінді алдымен мен құрметтеймін ғой», — деп, өкпенді әрең жазар едім.

Сен менің өмірдегі ең жақын адамым болғандықтан ғана емес, әділін айтсам, сен Ажарыңмен сахнаны ажарландырып жібергендей едің. Дайындық кезіндегі мүдіріс-кідірістерінді, әсіресе қазақы сөздің нәшін келтіріп айтудағы сенің табысың ең алдымен мені танқалдырып еді. Сонда ойладым, адам шын беріліп, бір мақсатты ұстанса, қандай қиындық болса да жеңбей қоймайды екен-ау деп. Ол кезде қазақ музыка өнерінің киелі қара шаңырағының көшбасында тұрған Ахаң — Ахмет Жұбанов пен оның ізбасары болып музыка өнерінде өзінің талай-талай өнегелі туындыларын қалдырған Латиф ағаның — Латиф Хамидидің көздері тірі. Екеуі де «Абай» операсын тудырған белгілі сазгерлер.

Спектакльден кейін Ахаңның сенің қолыңды алып құттықтап тұрып:

— Айналайын Майражан, жастық жалыныңмен, жастық жігеріңмен Ажарымызды ажарландырып жібердің-ау, рахмет саған, — деген бір ауыз сөзі, көп сөзге жоқ Латиф ағаның:

— Рахмет, айналайын! — деп келіп бетіңнен сүйгені сен үшін ең үлкен баға, ең үлкен мақтаудай қанаттандырып еді.

— Қалай, Асанәлі, шыныңды айтшы, менің ойыным саған ұнады ма? — деп, ең үлкен сыншың мен сияқты ғып бетіме сұраулы жүзбен қараған кезінді әлі ұмыта алмаймын. Сол кезде мен: «Жоқ, ойының нашарлау болды» десем, қайтып театрды көрмей кетуге де бар екенінді білетінмін. Шынында да, мен сенің сол күнгі табысыңа Ахаң мен Лекең ағаларыңнан кем қуанбағанмын.

— Жарайсың Майраш, қорықпай тарта бер! Театрдағы режиссеріңмен қоса үйдегі жетекшінді де тындап отырсаң, көп ұзамай айтулы солист болып шығасың!

«Осы сен шынымен-ақ ойынымды ұнаттың ба?» дегендей, тағы да бетіме сұраулы жүзбен қарап қалыпсың.

— Имандай шыным, — дедім. Сол кездегі сенің қуанышыңда шек жоқ еді. Өнердегі ең үлкен атакты иемденгендей бір күйде тұрдың. Уақытты созбай-ақ, бірден тіл үйрену шаруасына бел шеше тағы да тың күшпен

күлшына кірісіп кетіп едің. Үйдің ішінде бастауыш сыныптың «Қазақ тілі» оқулығынан бастап, неше түрлі сөздіктер толып кетті. Қазақша әдеби кітаптарды оқып, оның ішінен өзін ұға алмаған сөздер мен бүтін тіркестерді жеке дәптерге жазып алатынды шығардың. Әрине, сенің «Мынау не деген сөз?» деп шет-шегі көрінбес мол сауалдарына жауап беру үшін ешбір оқытушы, мұғалім жалданбас еді, тағы да сенің тіл үйретуші ұстазың болып мен «бұйрықсыз» тағайындалдым. Кісі бір максаттың үдесінен шығу үшін шын ынта-жігерімен кірісер болса, ол кісінің жеңіске көп кешікпей-ақ жететінін дәлелдеп шықтың. Сенің алдында тек тіл үйрену міндеті ғана тұрған жоқ еді. Өз жұмысына байланысты рөлдердің сөзін жаттап, сазын игеру, образдың мәнін ұғып, кейіпкердің ішкі жан-дүниесін көрерменге айқара ашып көрсете білу, оның сыртында отбасының таусылмас тіршілігі, екі ерке бала, бір ене, бір күйеу дегендей — осылардың бәрінің қам-қарекеті, тамақтандырудан бастап, киім-кешегін даярлауға дейінгі таусылып бермес шаруа, ол аз болғандай, менің сенің келісіміңсіз-ақ ертіп әкеле берер атаусыз қонақтарымыңның күтімі — бәрі-бәрі де бір әйелдің мүмкіндігінен асып түсетін міндеттер еді. Бірақ соның бәріне үлгеретініне, қабақ шытып, ренжімейтініне риза болатын-мын.

Есімде қалғаны сенің сол күндерде жиі айтар бір өкініштің болар еді: ол «Апыр-ай, туған тіліміздің қадірін білмей кете жаздаппыз-ау» дегенге саятын. Басқасын айтпаған күннің өзінде, ана тілінің қадір-қасиетін бір кісідей біледі дейтін Шәкендердің өзі сол кездегі ұлы халықтың ұлы тілін білмесең, аштан өлесің дейтін тағы да ұлы идеяға қарсы ештеңе істей алмаған ғой. Оның үстіне ойын баласының бәрі де өз тілінен жерініп, «негізгі» тілде сөйлесе, мектепке де сол тілмен кіріп, сол тілде сөйлесе, ол аз болғандай, енеміз де сол тілге құлай берілген адам болса, жалғыз әкенің ықпалы жүрер ме сірә! Бойжетіп, немесе ержетіп азамат болғанша тілге мойын бұра алмаған жалғыз сен емес те едің, Майра, сен сияқты қала балалары әлі күнге дейін мәңгірттер санын молайтып жүргендері өкіндіреді. «Ана тілім ертең өлер болса, мен бүгін өлуге даярмын» деп, өзінше тасқынға қарсы жүзген астанамыздың өзінде сол бір кезде жалғыз мектебіміз болып, одан кейін оның да жабылып қалғанын, әйтеуір майысса да сынбай қалған ана тіліміздің қайта өрлеу дәуірінің басталғанын айтып, қуаныш қылып отырар едің. Әр жаңа оқу жылы басталған сайын сол өзін мысалға келтіре берер астанада бестеп, ондап қазақша мектептің ашылып жатқанын естіген сайын, ана тіліміздің шын мәніндегі мемлекеттік мәртебеге біржола бет бұрғанына көз жеткен сайын, сол қуанышты сенің көре алмағанына өкінемін...

Сен өзіннің шығармашылық үлкен жолынды «Абай» операсындағы Ажардың рөлімен бастағаныңды үлкен жақсылыққа жоритынсың. Және Абай рөлін қазақ опера өнері мен әншілік саласында өз мектебін қалыптастырып кеткен Ришат Абдуллин, Айдар рөлінде атакты күміс көмей әншілер Байғали Досымжанов пен Әнуарбек Үмбетбаевтар орындайтын кез. Осындай айтулы дарындардың ортасына түскен сен шын мәнінде бақытты едің. Ең бір қызығы, өзіннің тағы бір шешен іспетті, Кәукен ағамыздың зайыбы Шабал Бейсекова жеңеміз саған дейін көбіне Ажар рөлін орындайтын. Ол кісі өзінің сүйікті Ажарын жас жігер, жаңа талап ретінде сен бейнелеген тұста ешбір қызғанышсыз қуана қолдады. Жетіспей жатқан тұстарыңды өзі үйретіп, талмай тәрбиешілік көрсетті. Ришат ағамыздың «Ей, халайық, барым ең сен...» — деп күңіреніп, сахнаға шыққан кезінде өне бойынды әлдеқандай бір ыстық ағыс кеулеп, ғажайып әлемге жетелей жөнелердей еді. Ол кісімен сахналас болған адамның жаман ойнауға хақысы жоқтай көрінетін. Сол жауапкершілікті өзің де сезінгендей, «Кей сөздерді дұрыс айтпай қаламын ба деп Ришат ағадан қатты қысыламын» дегенді жиі айтар едің. Театрда, үйде үйреткеніміз аздай, ұйықтаған кезінде де тағы да сол сахналық өміріңді түсінде көріп жүруіңнің бәрі де сенің сол дарындардың ортасында жүргендіктен де өз жауапкершілігіңді сезіне білуден, соларды шексіз сыйлаудан деп ойлаймын.

— Түсімде Ажар болып сахнада тұр екенмін деймін... — деп басталатын түстерді жиі көріп, маған жиі жорытар едің.

— Құдай үшін, қалжыңға айналдырмай жорышы, әйтпесе өкпелеймін, — дейтін сәттерің күні кешегідей көз алдымда.

Сахнадағы келесі бір үлкен рөлін, Е.Г.Брусиловскийдің «Қыз Жібегіндегі» Жібектің партиясы еді. Ол кезде Евгений Григорьевичтің Алматыда тұратын кезі. Қазақ операсының көшбасында тұрған «Қыз Жібек» жалғыз сазгер үшін емес, барша өнер сүйер қауымға бір киелі шығармадай көрінетін. Сондықтан да басты рөлді жаңа әншінің орындауы ол кезде үлкен оқиға саналатын. Күрекен, Құрманбек Жандарбеков ағамыз:

— Қызым, Қыз Жібек болып ойнауды қазақтың біртуар әншісі Күләштің өзі бастап кеткен. Осыны ұмытпа. Залда сол Күлекеңнің Қыз Жібегін көрген талайлардың отыратынын есінде ұста. Қазақ бұлбұлы атанған Күләштің Қыз Жібегі соншалықты нәзік еді-ау. Нағыз Қыз Жібек осындай-ақ болар деп отырар еді әр көрермен. Осы жағын есіңнен шығарма, қызым, — деп, режиссер ретінде емес, жанашыр әке ретінде ақыл-кеңесін айтар еді. Өнерге шын берілу кісіні қанаттандырып жіберетінін тағы да көрсетіп едің, Майра. Бір кезде

жатсан-тұрсаң аузыннан Ажар түспесе, енді Қыз Жібек түспейтін болды. Менің де ол кездері өз «уайымым» өз басыма жетіп артылар кезі. Біресе кино, біресе театр дегендей, тек сенің рөлдерінді қызықтап, саған «ұстаздық» ете беруге менің де уақытым жете бермес еді. Даярлайтын өз рөлдерім де жетерлік. Құр жаттау аз, қай сөзді қалай айтқаным жөн, қай монологтің қай тұсын қандай үнмен жеткізуім керек дегендей таусылмас шаруалар бастан асып жатар еді. Бәрібір уақыт жетпей жүрген сол бір шақтарымды сағынамын. Сол екеуіміздің үйдің ішін опера мен драма театрына айналдырып жіберген бірер сағатымды – қазір бірнеше айға, тіпті жылға айырбастар едім...

Орыс тіліндегі операларға келгенде, суда жүзген балықтай еркін сезінуші едім. Бұл тұста өзін басқа әншілерге ақыл айтып кетер тұстарың да болатын. Орыс-қазақ тобымен бірге жұмыс істеген тұстарыңдағы сенің өздеріне тигізген пайданды көптеген қазақ әншілері де айтып жүретін.

Әрине, опера өнері қалың қазақ көрермендеріне әлі де «қанға сіңбеген» өнер болып келе жатқанын жасырмауымыз керек. Қазақша айтқанда, ұйқассыз қара сөзбен тілдесуді әнмен айтудың және операның өзіне ғана тән мақамымен айтудың о бастан терең тамыры болмағандықтан, барша көрерменнің сүйікті өнеріне айналдыруы әлі де қиын болар, дегенмен біздер ертеңге үнемі үлкен үміт артып үйренген жұртпыз ғой. Болашақта Абай атындағы опера және балет театрына билет жетпей жататын күндер де келер...

Мен опера мен балетке барғанда, өзім де өртіс ретінде актерлердің шеберлігіне ден қоя отыратыным бар, бірақ негізгі мақсатым жақсы музыка тыңдап, демалу, күйкі тіршіліктің күйбендерін бір сәт ұмыту үшін, жаныңды жақсы әуенмен рахаттандыру үшін де барамын. Концертке бар, мейлі, кино көріп отыр, тіпті ресторанда отырсаң да, шын өнер туындысын, классикалық әуендерді тыңдасаң бір тынайып, тыныстап қаласың. Өкінішке орай, бұл кезде жақсы әуеннің ауылы алыс, демалудың орнына шақшадай басыңды шарадай қылып шаршатып шығарар даңғаза, еуропалық жұқсыз әуен қайда барсаң алдыңнан шығып, дінкелетіп болды. Өзіміздің сазгерлеріміз де, әсіресе әсершіл жастар жағы халқымыздың ғасырлар бойы жасап келген тамаша әуенінен ауытқып, еріксіз еліктеген жеңіл-желпі дүниеге тым әуес болып бара жатқандары секем алдырады...

Сен шығармашылық қысқа ғұмырыңда, Майра, сол өзіңнің опера театрыңда қазақша, орысша қойылған барлық дерлік спектакльдерде ірілі-ұсақты көптеген партияны орындадың. Сен үшін «кішкентай» рөл болмайтын. Бәрін де өзіңнің Ажарың мен Қыз Жібегіндей көріп,

мүкият әзірленер едің. «Біржан-Сарадағы» Алтынай, «Қыз Жібектегі» Қарлығаш пен Дүрия, сол сияқты балаларға арналған спектакльдердегі партияларын — соңында қалдырған өнердегі іздерің, менің, басқа да көрермендеріңнің жүрегімізде қалдырған ескерткіштерің сияқты. Бұл күнде опера театрына көп бара бермеймін. Өнердің осы бір саласынан мүлде жерініп кеткендігім емес, барсам сенің емес, басқаның Ажарын, Қыз Жібегін көрген сәттерде пендеге тән осалдық көрсетіп аламын...

Сенің Жібегінді, сенің Ажарынды аңсаймын, сенің әніңді аңсаймын. Майра-әнді, ән-Майраны сағынамын. Өйткені менің әнім сен болатынсын.

ШЫНАРЫҢ ҚҰЛАП ТҮСКЕН КҮН

Енді бір аптадан кейін жаңа жылды қарсы аламыз десіп, балалардың шыршасын құрып дегендей, мерекеге даярлық жасап жатқанбыз. Жақында ғана Тбилиси сапарынан оралып, Сухуми кинофестивалінен көңілді қайтқан болатынбыз. Шәкең апарған «Атаманның ақырын» грузин, басқа да одактас республикалардан барған кино шеберлерінің жоғары бағалағанын жоғарыда айтқанмын.

Оның үстіне бұл сапарымыз қазақ киносының Грузиядағы күндері деген атпен өткен болатын. Әмина Өмірзақова, Қуат Әбусейітов, Мәжит Бегалин, Зәт Бәшәев, Алтынай Елеуова, Рафаэль Ибрагимов және мен. Бәрімізді Шәкең бастап барды да, Грузия сапары ойдағыдай аяқталған соң ол кісінің өзі Мәскеуде болатын кино қайраткерлерінің пленумына кеткен болатын. Жаңа жылға дейін келіп қалар деп күтіп жүргенбіз.

Желтоқсанның жиырма үшіне қараған түні таңсәріде есіктің қоңырауы безілдей жөнелсін. Мезгілсіз қағылған қоңырау да кісіге бір түрлі үрей шақырғандай еді. Барып есікті ашсам, Қапан Бадыров ағамыз, қасында Әкім Әшімов Тарази бар, үйге кіріп келді. Олар үн-түнсіз шешініп жатыр. «Жүрістері қандай суық еді!» дегендей, жүрегі түскір аттай тулап, бір жаман хабар күткендей. Әзілдесем түнгі жолаушылар жақсы бір хабар әкелгендей:

— Оу, Қапеке, таң атпай өншен Әшімовтерді жинап жүргеннен саусыз ба? — деймін. Сол сәтте, Майра, сен де жеңіл киініп шығып, кісілерге сәлем бердің де, үрпиіп, ол кісілердің бетіне қарап, состиып тұрып қалдың.

Қапекең де көп күттірген жоқ:

— Шәкеннен айырылып қалдық. Мәскеуде қайтыс болыпты! — деп төбеден ұрғандай ғып айта салып, қарап отыр. Жалпы бұл жүрістен бір жаман хабар күткендей күйде отырсам да, мынау тосын хабардан тұншығып қалғандай, айналама алақтап қарай беріппін. Саған көзім түсіп кетіп еді, сол түрегеп тұрған қалпында жаны жоқ кісідей бір жағыңа қарай ауып құлап бара жатыр екенсін. Жандәрмен ұмтылып барып, сүйеп үлгердім.

Кетер адамның кетерін естідік, қанша ауыр, қанша қиын болғанмен, пенде шіркін бәрін де көтеріп, бәріне де көндіккен көнбіс қой, енді сенің өзің бірден күйіндай соққан ауыр қайғыны көтере алмай қала ма деп шошыдым. Дәрі иіскетіп, бетіне су бүркіп дегендей, әбігерге түстік те қалдық. Шешей байғұс сүйікті құдасының қазасын естігенде: «Қайран да менің боздағым-ау!» деп дауыс сала бастағаны сол еді, сенің ес-түссіз талып түскенінді көргенде, Қапекене де өкпесін айтып үлгерді:

— Құдай-ау, бала емес, шаға емес, қазаны осылайша естірте ме екен?

Кашан да ойындағыны бүкпесіз айта салып, қарап отыратын ақжүрек Қапекен де: «Е, майдалап айтқанда да, бірден айтқанда да ақыры еститін хабар емес пе!» — деп жуып-шайған болды.

Сөйтіп, екеуімізге де әке болған, өмірімізге жол сілтеп, жөн нұсқаған қайран Шәкеннен 1970 жылдың желтоқсанында біржола айырылып қалдық. Есінді жиғанмен өзіне өзің келе алмағандықтан, сені жедел жәрдем дәрігерінің қасында қалдырып, үшеуіміз Кәукен ағаның үйіне тарттық. Онда да ел жиналып қалған екен. Көрісу, көңіл айту. Елаған, Серағандар да бас болып, аталы сөздерімен басу айтып, дереу жолға жиналу жөнінде ақыл-кеңес берді. Кәукен аға, Камал Смайлов, Мұрат төртеуіміз сол күнгі ұшақпен Мәскеуге асығыс аттанатын болдық. Жаманат хабар жата ма, біз аэропортқа жеткенде де қазаны естіп, көңіл айтып жатқандар көп болды.

Мәскеуде де бізді тосып тұрған біраз ағайындар бар екен, Қазақстанның елшілігі іспетті үйінде Димаш аға тосып отыр екен, бірден соған тарттық. Ол кісінің шетелге барып келе жатқан сапары екен, бірден ел жаққа ұшып кетпей, осы қайғыға байланысты кідірген көрінеді.

— Айтары жоқ, ауыр қаза болды, — деді ол кісі көңіл айтып болған соң. — Біздердің ғана емес, бүкіл халқымызға ортақ қаза. Шәкендей азаматтар халқы үшін еңбек етсе, халқы да ондай ұлдарын ұмытпайды. Ерте кетті, күш-қуаты нағыз кемеліне келіп тұрған шағында кетіп қалды. Өкінішті! «Абай» фильмін қолға аламын деп қатты құлшынулы

еді. «Көмегімізді аямаймыз, қазақ кино өнерін бір белеске көтеру үшін қандай қиындық болса да, барымызды салуға тиіспіз» деген уәде де беріп едік. Шөкең кеткенмен, оның жолын қуған дарынды жастар, талантты шәкірттері бар болар деп ойлаймын...

Ол кісі әрі қарай көп ештеңе айтқан жоқ, бірақ осы аз сөзі арқылы-ақ қазіргі кино өнеріне қаншалықты мән беретінін, оның өзгелермен терезесінің тең болуы үшін соншалықты көңіл бөліп жүретінін аңғарғандай едік. «Абай» сияқты күрделі де жауапты жұмысты тәуекел деп қолға алар кісі болса, одан ештеңені аямайтынын да бір сөзінде сездіріп қалды. Бірақ дәл сол жерде «Абайға» мен кірісейінші» деп кімнің батылы жете қойсын және мынандай қаза үстінде ондай сөз айтудың өзі барып тұрған білімсіздік, тіпті көргенсіздік болар еді.

Ол кісі мәйітті қалай алып кету жөніндегі мәселені де орын-орнымен шешіп қойған екен: қашан, қалай жүретінімізді, тіпті Алматыға барған сон жерлеу жұмыстарының қалай ұйымдастырылатынына дейін алдын ала ойластырып, бәрін де сақадай сай етіп айтып қойған екен. Сөз арасында:

— Шөкеңнің қайғылы қазасы туралы Леонид Ильичтің өзіне де айтылды, не ол кісінің жеке өзінен, не Орталық комитеттің атынан арнайы азагүл болып қалар, — деді. Әрине, әкеміздің енді тіріліп келмесіне көз жетті. Бірақ есімі бүкіл әлемге аян Димаш ағадай үлкен қоғам қайраткерінің оның қазасына осынша уақытын бөліп, бар шаруаны өзінің пәрменді ықпалымен орындатып отырғанына жүрек елжіреді. Димекең қолын жан қалтасына салып, әдемі бір нәрсе алды да:

— «Шет елден не ала келейін?» дегенімде, Шөкең: «Бір жақсы оттық ала келсеңіз жетеді» деп еді. Мынау сол Шөкеңе арнайы сатып алынған дүние. Өзіне бұйырмаса да, Шөкеңнің мүлкі деп сақтап жүрерсіңдер.

Мен оттықты бір түрлі толқып тұрып қолыма алдым. Елеусіз ғана дүние болса да, бұл халық шын сүйген киелі адамның әкемізге деген көңілінің, талантты құрметтеуінің бір белгісі еді. Әрине, бұл оттықпен тым болмаса бір-ақ рет шылым тұтатуға қолым бармасын, оның ұрпақтан-ұрпаққа көздің қарашығындай сақталар киелі затқа айналарына сол сәтте-ақ күмәнданбадым. Шынында да солай болды. Әсіресе Димаш аға да бақилық болғалы бері сол бір құйттай дүние ат басындай алтынға айырбастамас қымбат қазынаға айналғандай.

Шөкеңнің қазасын естіген Мәскеу кино, театр қайраткерлері Бурденко институтына жиналып қалған екен, бәрі де қайғымызға ортақтасып, көңілдерін білдіріп жатты.

— Шәкен Кенжетайұлы қазақ кино өнерінің ғана қайраткері емес, бүкіл Кеңес елі киносының театрының айтулы шеберлерінің бірі, сондықтан ол кісінің сүйегін бірден Алматыға ала қашқандарыңыз жараспайды. Тым болмағанда бес-алты сағат бойы жұрттың қоштасуын ұйымдастырайық, — десті жиналған өнер қайраткерлері. Олардың көңілдерін қимағанмен, барлық келісіліп қойған шаруаны өзгерту, әсіресе ұшақты тостырып қою деген онай шаруа емес еді. Оның үстіне Алматыдағы қаншама ағайын-туыс, жолдас-жораларды күттіріп қоюдың қисыны жоқ еді.

Көңіл жетер ағайындар болып ұшаққа шығарып салып, көп жылғы адал да ақ көңіл достарымен аэропорт басында қоштасып қала берді. Ұлты басқа болса да, ұраны ортақ, тілдері өзге болса да, тіршіліктері ұқсас достарының шын қайғырғанын, қайсыбірінің жылағанын көрдім. Ұшақтың ішіндегі барлық жолаушылар да Шәкеннің қайғылы қазасы жөнінде хабарланып қалған екен, бәрі де бір кісідей көңіл айтып жатты. Бір қайран қалғаным — жұрттың ұшақта берілетін тағамнан да дәм татпай, Алматыға дейін сол қайғылы жағдайдан арыла алмай, нәр сызбай келген еді. Сонда ойладым, елдің азаматы болып, елі үшін жан аямай қызмет істеп барып көз жұмғанның өзі де кез келген жұмыр басты пендеге берілмейтін бақыт екен-ау деп.

Шындығында да Шәкенді ел жай ғана атақ-данқы үшін емес, сіңірген еңбегі үшін жақсы көретініне сол қаза үстінде көзім жетті. Сенімен мен жыласақ, Майра, тікелей қанатының астында болған әкелік қамқорлығын көріп, әкелік махаббатын сезінген жандармыз, Мұрат та, басқа туыскандар да сондықтан жылар, тіпті өзімен көп жылдар қызметтес болған, үзенгілес, қатар жүрген жолдас-жоралары мен әріптестерінің де сезімдерін түсінуге болар, ал алты аласы, бес бересі жоқ қаймана қазақтардың Шәкеннің мындаған көрермендерінің қабырғаларының қайысқанын, шын егіліп жылағанын көрдім. Күләш марқұмды жерлеген кезде жиналған халық қарақұрым болып театрға төрт қатардан жылжып, белгіленген уақыт ішінде кіріп үлгіре алмап еді, одан кейін көп болып жиналған халықты көргенім осы.

Сөйтіп, қазақтың кең жазирасының барлық түкпірін, жұмыр жердің көп елдерін аралап, гүлдің нәрін жинаған бал арасы сияқты төл өнеріміз үшін, соның ертені үшін шырылдап жүрген азамат сол өзі беріле сүйген қазақ жерінің топырағын жамылып, екі аршын ғана қара жерді иемденіп қала берді. Жетісі де, қыркы да өтті. Бірақ ел үшін күні кеше ғана орталарында әзіл-қалжынымен шауып жүрген азаматтың тым асығыс, тым жұмбақтау қазасы туралы әртүрлі сөздер көпке дейін тыншымағанын жақсы білемін. «Кейінгі кездері ауызға іліге бастаған

қазақ кино өнерінің тізгін ұстаушысына әдейі қастық жасалыпты», «Келісе алмай жүретін дұшпандары ауылдан жырақ жерде әдейі жоқ қылдырыпты» дейтін сияқты жаяу әңгіменің көпке дейін жүргені де рас. Әрине, жұрт не демейді, тіпті сол сөздер Шәкеңді жаратпаған жандардың әдейі таратқан өсегі деп те айта алмаймын, бәлкім, жазымның себебін іздегеннен шыққан әңгіме екені де сөзсіз...

Ал сен, Майра, жалғыз тірегің, қарасаң көзің тойып, көңілің жұбанатын асқар тауың шөгіп, алып шынарың құлаған сол бір күндері қайғыға жеңдіріп, көпке дейін ес жия алмай жүрдің. Қапия-қазаға сене алмай жүрдің. Тіпті жер томпайтып жатқан әке қабіріне күн сайын барсаң да, ол кісі ұзақ сапардан оралардай елендейтін едің. Бірақ табиғаттың осынау катал зандылығы сені де мойындатып еді...

АРМАНСЫЗ АДАМ

«Осы сапардан орала салысымен, жан ұяда болса, «Абайға» біржола кірісемін. Тек Мәскеудегі кино пленум тезірек бітсін деп тілейік!» — деп еді Шәкең мен Тбилиси қаласынан Алматыға, ол Мәскеуге аттанып бара жатқанында. «Апыр-ау, бір пленум бір ай болмас, әрі кетсе бірер аптада оралмай ма?! Соған бола неге киналды екен?» — деп ойлады да қойдым. «Келесі аптадан қалдырмай, үйдің қабырғасын тұрғызып тастайын» деген құрылысшы емес, қаншама қауым болып, үлкен даярлықпен кіріскелі отырған «Абай» сияқты көп сериялы кино-эпопеяны асығыс бастап жіберуге жаратылысында сабырлы бұл кісінің мынандай асығуы маған да түсініксіз көрініп еді. Шынын айтқанда, білдірері білдіріп тұрған екен-ау деп ойлаймын осы күндері. Мәжікене киношылар тізгінін ұстайтын уақытың болды деуі, маған грузиндердің қазанның қақпағындай кепкасын оң тіктіріп, өзіне астарын аудартып тіктіруінің бәрі де тіршілік жолының тұйықталғалы тұрғанының белгісі сияқты...

Мәскеудегі кино пленум жүріп жатқан кезде араб елдеріне баратын біздің киношылар делегациясын бастап бару міндеті Шәкене тапсырылады. Күн жұма. Демалыс күндері барлық кеңселер жабық. Сондықтан үзіліс кезін пайдаланып, жолға қажетті құжаттарды әзірлеуге аттанып кетеді. Кетерінде Мәжиттерге: «Сендер мені тоспай-ақ түскі астарыңды ішіп, пленумдарыңа қатыса беріңдер. Мен біраз қағаздарымды реттеп алайын, үлгерсем, бірге ас ішерміз», — депті. Бұл олардың да ақырғы рет көруі екен. Кешкі сағат алты кезінде көшенің

киылысынан машина қағып кеткен. Бұл жерде адамдары құмырскадай қаптап жүрген қалың мәскеуліктердің арасынан сол кісіні қағып кету үшін әдейі қастандық жасалған дегенге сене алмаймын. Қазақ кино өнеріне жалғыз сол кісі арқылы қастандық жасалды дегеннің де қисыны жоқ еді. Біріншіден, ол кісіні бүкіл бір өнердің жалғыз тірегі десек, онымыз артық болар еді, екіншіден, дәл бір өзгелердің ішін қызғаныштың қара мысығы тырнайтындай біздің кино алға оза шауып кете қойды дегеннің де жөні жоқ. Жаңа-жаңа үлкен аренада танылып, ауызға іліге бастағанымыз рас болатын. Ал енді ол кісіге өз ағайындарымыз қастандық жасатыпты деген сөздің де реті жоқ, өзгеге қиса да өлімге қияр қырбайлары болды дегеннің тіптен жөні жоқ. Тіпті қастандық жасалды деген күннің өзінде үлкен Мәскеудің мындаған көше, мындаған бұрылыс, қалтарысынан аңдып жүріп, әдейі машинамен қағып кетуді ұйымдастыру да мүмкін емес. Сондықтан бұл оқиғаны ажалға дөп келген тағдырдың бір қисыны деп қана қараған жөн.

Иә, ол кісіні халқы соңғы рет төбесіне көтеріп, соңғы сапарына шығарып салса, үкімет те белгілі өнер қайраткері, айтулы әртіс, майталман режиссер, үлкен жүректі азамат ретінде мәңгі есте қалдыру шаралары туралы қаулы қабылдады. Қаулыда жиырма шақты шара қамтылған екен, көп кідірмей соның бәрі де жүзеге асты. Тек қана «Қазақфильм» киностудиясына ол кісінің есімін беру туралы мәселе біраз кешігіп барып шешілді. Әлгі «өзгеге қиса да, өлімге қия алмас» дейтін «достарының» біреуі о дүниелік болып кеткен азаматтың бұл дүниеде жүрген кезіндегі біраз «кемшіліктерін, қателіктерін» тізбелеп, бүкіл қазақ бетіне қарап отырған жалғыз студияға оның есімін беру дегеннің қисынсыз мырзалық екенін айтып, партияның Орталық комитетіне домалақ арыз жолдаған ғой. Бір рет емес, бірнеше рет. Ол кезде шыққан тегі белгісіз, авторы белгісіз болса да домалақ арыздың дегені жүріп тұрған кез. Тексертер кісілері бұл пәниде болмаса да, «Әй, осы тегін сөз емес-ау» дегендей сақтық жасап, «тұрсақ тұра тұрайықшы» дегендей, әліптің артын бағып қалған жайлары бар екен. Димекеннің өзі: «Бес-он жыл өтер, Шәкеннің де сонынан ерген шөп-шалам қурап жоғалар, сонда ғана оның есімі кіршіксіз таза қалпында жұрттың жадында қалар», — деп уәж айтып еді. Өзінің ол кісінің ақтығына сене отырып, қисынсыз жаладан ақтап алуға неге тайсақтағанына түсіне алмағаным да, тіпті сырттай өкпелеп жүргенім де рас. Бүгін ойлап отырсам, ол кісі аз да болса уақыттың өткенін, арызқойлардың сәл тыныстағанын қалаған сияқты.

Дегенмен Димаш ағаның көрегендігіне таңқалдым, араға екі-үш жыл салып-ақ Шәкен жөніндегі қықым-сықым, шөп-шалам жайына қалды

да, оның еңбегі өз деңгейінде жан-жақты бағалана бастады. Соны пайдаланып, бір күні Министрлер кеңесінің төрағасы Бәйкен Әшімовтің қабылдауына жазылдым.

— Жә, қандай бұйымтайың бар! Үй-жайың дұрысталған шығар? — деп сұрақ қойды. Ол кезде үлкен бастықтың алдына барғандар міндетті түрде үй сұрап, немесе машина сұрап дегендей бұйымтайын айта кіретіндерің білетінмін. Оның үстіне соңғы сауалы үй алуыма өзінің де жәрдемі тигенін есіме салғандай, «Енді не сұрап келдің?» дегендей болды.

— Иә, Бәйкен аға, Шөкен әкей сізге кіре алмаса, қазіргі отырған жайлы үйімнен қағылып қалған болар едім. Ол жақсылығыңызға келіп, алғыс айтудың өзі мүмкін болмады. «Ештен кеш жақсы» дегендей, ол алғысымды бүгін білдірсем де артық болмас. Бүгінгі бұйымтайым Шөкен жайында еді. Үкімет қаулысын қабылдадыңыздар, көп шаралары жүзеге асты да. Жалғыз-ақ киностудияға ол кісінің есімін беру деген ең негізгі мәселе әлі шешілмей тұр. Оны өзіңіз де жақсы білесіз. Дегенмен қайтадан бір қозғайтын мезгіл жеткен сияқты, — деп бір тоқтадым. Ол кісі байсалдылықпен үнсіз тындап отырды. Сезімді бөліп, өз пікірін айтуға асықпағанына риза болдым. Мен мына көрші отырған өзбектердің киностудияларына Қамил Ярматовтың ал түрікмендердің Алты Қарлиевтің есімдерін беріп, біртуар ұлдарының құрметін арттырып жатқанын айттым. Біздің осынша кешеуілдетуімізге қандай күштің кедергі келтіріп тұрғанын ұға алмайтынымды да ренішпен білдірген сияқтымын.

— Әлде, халқына сіңірген еңбектері жөнінен Ярматов пен Қарлиевтар Аймановтан биігірек тұр деп ойлайсыздар ма?! Немесе өзіміз қабылдаған қаулының орындалмаған тармағын «осындай себеппен орындалмайтын болды» дейтін де шешім керек болар, — деп те айтып қалдым. Әрине, сонша үлкен лауазымды, ел тізгінін ұстап отырған азаматқа кіргенде, ренішімді білдіріп, өкпемді айтайын деген ойым жоқ болатын, бірақ қыза-қыза келіп, өтініш айтып шығамын деп келген едім, кінә тағып та үлгердім. Ол кісі бұл назыма да ренжіген жоқ. Жымыып күлді де былай деді:

— Жарайды, айтып отырғаныңның бәрін де түсіндім. Өкпелерің де орынды деп білемін. Бірақ әр нәрсенің уақыты, реті деген болады, мен Димаш Ахметұлына өзім кіріп, есіне салармын. Ол кісі қарсы болмас деп ойлаймын, — деп жауап қайтарды.

Айтып-айтпай, көп кешікпей ол мақсатымызға да жеттік. Шіркін-ай, сол күні, Майра, сенің қуанышың шексіз еді. Әкең үшін колка-жүрегінді суырып берердей жақсы көргендігінен болар, оның

казасына сенбей, қатты қиналатын едің, кейде жалғыздан-жалғыз отырып алып, әкені жоқтайтынсың, көз жасыңды төгіп ұзақ мұнаятынсың. Мына хабар саған ол кісі қайта тіріліп келгендей әсер етті. «Әкемнің аты өлмей, есімі үлкен бір өнер ұжымына берілді, сол үшін той жасаймын» дедің. Әрине, ол — перзенттік парызың екеніне және оны сенің барынша адал орындайтынына сендім, сондықтан да құптадым.

Киностудия ұжымы да қуанышты еді. Димаш ағаға барып, рахмет айтып шығу міндеті маған жүктелді. Әрине, өз атымнан емес, бүкіл ұжымның атынан.

Бардым. Кіргенге дейін жүрексініп, әңгімені қалай бастап, қалай аяқтауым туралы сөзімді жүз қайталап, өзімше даярланып бақтым. Кіріп барғанда қалайша сәлемдескенім дұрыс болар еді? Қазақшалап «ассалаумағалейкүм» дегенім ірі партия қайраткері үшін басқаша естілер. Және ол кезде сәлемдесудің бұл түріне діни ренк беретіндер де жеткілікті болатын, сондықтан ел басшысы түгіл, шағын мекеме басшысына бұлайша сәлемдессен, ренжіп қалатын. Қыз сияқты «Сәлеметсіз бе!» деп сынықсуым тағы келіспейді. «Армысыз, аға!» десем, тым арынды көрінуім мүмкін. Осындай ұсақ-түйектің бәрін ойластыруға тура келді.

Сол бір жылдарда Шәмші Қалдаяқовтың Димекеннің алдына барғаны туралы жұрт жүз құбылтып әңгіме айтып жүретін. Димекеннің өзі Шәмшіні Нұрғиса Тілендиев арқылы шақыртып алса да, ол не сөйлеуге, не тілдесуге шамасы келмей, буыны дірілдеп, тұрып қалыпты. Димекеннің өзі босағада тұрып алған атақты сазгерді жетелеп апарып, қасына отырғызып, есін әрең жидырыпты дейтін біраз әңгімешілер. Мен де сол Шәмкеннің аяғын құшпайын дегендей жан-жақты «даярлықтан» кейін ішке кірдім. Тіпті көмекшісінен ол кісіге не деп сәлемдескенім жөн екенін де сұрап алдым. Бірақ менің алдын ала жасап алған «сценарийім» жайына қалып, босағадан аттасымен, еркімді Димаш ағаның өзі билеп әкетті. «Алды кең, өте жайлы адам» деп еститін едім, шынында да алдымнан шығып өзі сәлемдесіп, көптен көре алмай жүрген кісісін кездестіргендей өте жайдары қарсы алды, сөйтіп үрейімді сейілтіп жіберді. Өнер туралы, театр туралы, әсіресе кино туралы індетіп сұрап отырды. «Әр минуты санаулы кісінің уақытын алып, әрнені айтып әңгімені көп созбайын» деген оймен жауаптарымды қысқа қайырып едім, оған қанағаттанбай қосымша сауал қойып, шешіліңкірей сөйлеуімді қалайтын сыңай байқатты. Бір таң қалғаным — тек кино, театр ғана емес, жалпы өнеріміз жөнінде, әдебиетіміз жөнінде терең білімі бар екенін, қазіргі қазақ киносы алға басып

өркендеу үшін не керек екенін — бәр-бәрін жан-жақты талдап, біліп отырды. Апыр-ай, мемлекеттік қыруар шаруада жүріп, мұның бәрін қалай біліп алған деп танданып отырдым.

Әңгіме арнасы Шәкен Аймановқа қарай ойысканда, ол кісінің қасиет-қадірін де, халқына сіңірген еңбегін де бізден кем білмейтін болып шықты.

— Үлкен азамат, талантты актер еді. Актердің сегіз қырлы, бір сырлы болуы халқының бағы ғой. Қазақ киносының болашағын егде тартқан сайын ересен таланты ашыла түскен Шәкен есімімен байланыстыра қараушы едік... Әрине, халық аман болса, талай Шәкендерін туғызар, бәлкім олар қазір өз биігіне жету үшін өрмелеп келе жатқан да болар... — деп бір тоқтады.

Ұзақ отырып кенінен әңгімелескен сон:

— Тым болмаса, жылына бір-екі рет келіп тұр. Біз де сендердің жай-күйлеріңді біліп тұруымыз керек. Бүгінгі әңгімемізде айтылған жайлардың мен үшін мәні зор болды, — деп бір қойды. — Мұнда келген жігіттердің қалаған-сұрағаны болады. Ондай бұйымтайың болса, қысылма.

— Жок, Димаш аға, мен киностудия ұжымының алғысын жеткізуші ғанамын, — дедім. Ештеңе сұрамағанымды айтты ма, әлде киностудия ұжымының алғысын жеткізгенімді айтты ма, әйтеуір қоштасып тұрып:

— Оның жақсы екен, — деп қалды.

Мен Димаш ағаның кабинетінен шығып бара жатып, Шәкеннің өзі болмаса да халқының оны осынша қастерлейтінін, оның армансыз адам болып қалғандығын сездім. Бойымды қуаныш биледі.

РЕЖИССЕР — ОЙ СӘУЛЕТШІСІ

«Болмасаң да ұқсап бақ...» Бәлкім сол бір үлкен өнегелі өмірден көп үлгі алғандікі болар, өзім де режиссерлік жұмысқа жүрексіне-жүрексіне ойыса бастағанымда, менен гөрі сен, Майра, қатты кобалжып едің.

«Ортанқол режиссер болғанша, жақсы актер болып жүре берсен болмай ма?!» дегенді айтпасаң да, сол тұста жиі сездіріп отыратынсың. Дегенмен ойынға өзі де қатыса жүріп, бапкер болатын спортшы сияқты мен де тәуекелге бет бұра бастағанмын. Әрине, жақсы режиссер болу үшін жақсы актер бола білу және көбіне өзін де ойнауың тиісті болмақ. Осындай өз пікірлерімді айтып, сенің де менің жаңа бағытқа бет алғанымды қолдап қана қоймай, сүйеніш болғаныңды қалаған едім.

— Жап-жақсы актер болып жүріп, режиссер болған әкенің жайын жақсы білесің. Әрине, жаман режиссер болды дегенім емес, тек бақталастарың да көбейеді дегенім ғой. Соған қызықпай-ақ қойсан қайтеді?! — деген пікірді алдыма кесе-көлденең тарта бердің. Мен де карап қалмай:

— Оу, Шәкеннің атын жақсы актерлігімен қоса жақсы режиссерлігі де шығармап па еді? Әлде күйеуіне ондай азапты қимай тұрсың ба? Қиыншылық қай салада да табылады. «Шегірткеден қорыққан егін екпейді».

Әрине, сенің, Майра, ол шаруаны да бірте-бірте игереріме сенгеніңмен, режиссердің жұмысында бес кісінің көңілін тапсаң, он кісіні ренжітіп алар, тіпті сәлемінді алмас жандардың көбейерін білгендіктен де маған осы бір азабы мен қызығы мол істі кимағаныңды білген едім.

Дегенмен ойға келген шаруаға тәуекел деп кіріспесең онда алға мақсат қоюдың қанша қажеті бар?! Сонымен тәуекел деп алғашқы бісмілләмді Театр-көркемөнер институтының актерлер даярлайтын факультетіне сабақ беруден бастадым. Болашақта актер болсам дейтін жас талапкерлерге білгенімді үйрете жүріп, Қ.Байсейітов пен Қ.Шаңғытбаевтың «Беу, қыздар-ай» комедиясын қоюға кірістім. Бір жақсысы, күні ертен-ақ үлкен сахнаға шығам деп талпынып жүрген жастар айтқаныңды екі етпейді. Баяғыдағы өзіміз сияқты барынша ізденіп, өздерінің шығармашылық қорларын молайтуға бар күшін салады. Алғашқы бастамамыз — менің тұңғыш режиссерлік қадамым, студенттердің актерлік қадамы жаман да болмаған сияқты. «Тауып кеттім-ау» дейтін керемет жаналығымыз болмаса да, бұрынғы қойылымдарға қарағанда, жаңаша бір леп әкеліп, өзімше басқа бір шешім табуға талпынған ізденісімді қолдағандардың көп болғаны қуантты. Театр өнері мамандарының кәдімгідей назар аударғанына, жылы лебіз айтқандарына қанаттандым. Содан кейін Сафуан Шәймерденовтың «Дөкей келе жатыр» пьесасын сахналап, бір көрдік те, ұлы Мұханның «Еңлік-Кебегін» бір топ студенттердің дипломдық жұмысына ғана емес, менің де үлкен мақсат алдындағы «дипломдық» жұмысыма айналдырдым. Шынын айтсам, бүкіл қазақ театр өнерінің көш басында тұрған осынау киелі шығарманы тандағанда ырымдап, ұлы жазушының аруағына сыйынып әдейі алып едім. Егер осы жолы еңбегім бағаланып, «мынауың тәуір дүние екен» деп жатса, онда алған мақсатымды әрі қарай жүзеге асыру жолында тер төге бермекпін де, «е, жай ғана дүние екен ғой» деп жатса, онда сол өзімнің театрдағы, кинодағы актерлік шаруамды күйттей бермек ойда едім. Екіншіден,

«Еңлік-Кебек» — ауыл көркемөнерпаздарынан бастап, барша кәсіпқой облыстық драма театрларында, орталық Әкем театрында ең көп қойылған спектакль. Тіпті қазақ режиссурасының алғашқы бастаушысы болып, сонау 1917 жылы Абай ауылында осы спектакльді М.Әуезовтің өзі тұңғыш рет қойғаннан бері қарай да талай-талай майталман режиссер соқпай өтпеген дүние болғандықтан да, өзімше бір талпынып, сол ағалар ескермей кеткен бірдене тапсам-ау деген де мақсат болмай қалған жоқ. «Жаңа бір шешім таптым, ел айтпаған дүние таптым» деп тағы да айта алмаймын, дегенмен ізденісіміз жеміссіз болған жоқ. «Мынауың дұрыс екен» дейтін бірер ауыз сөзге тоғайып, бұл іске бел шеше кірісіп кеткендеймін.

Майра, сенің алғаш рет Ажар рөлін шығарардағы қиналысын сияқты, мен де үлкен театрда өзімнің алғашқы режиссерлік жұмысым. Мұханның аударуындағы Н.В.Гогольдің «Ревизорын» әзірлеген кезде де ұйқысыз түндер мен мазасыз күндер кештім. Өздеріңіз білесіздер, Гогольдің онсыз да мінсіз туындысын Мұхаң мүлде жарқыратып, жандандырып, қазақ топырағында туған дүниедей етіп аударған ғой. Тек режиссері келісіп, ойнайтын жақсы әртістер іріктеліп алынса болды. Шіркін-ай, қазақша мүдірмей келіп отыратын сатира, астары терең юморлар — бәрі-бәрі де жанып тұрады-ау, жанып тұрады. Диалогтары сайрап тұрған осынау саф алтындай дүниені көрерменге қимыл-қарекетін келістіріп ұсына алсаң болғаны. Міне, бір қимылмен ғана көп дүниені аңартып кетер режиссерлік шешім-шеберлік осындайда көрінеді. Жалпы, ондай классикалық дүниені қойған кезде режиссерлік шешім жасаймын деп негізгі материалдан сәл болса да ауытқу дегенді қолдай бермейтін кісімін. Шебер болсаң, сол бұрынғы арнамен жүріп отырып-ақ өзіңше «ішкі» жаңалықтарды іздестіруге ұмтыл.

Біздің ол қойылымды да талай жұрт көріп, тамашалады. Баспасөз де жылы лебіздерін білдіріп, қанағаттанғандай болды.

Келесіде Ғабеннің «Амангелдісіне» тәуекел деп кірісіп кеттік. Амангелді сияқты өмірдің өзінде тым күрделі тіршілік кешкен күрделі бейнені жасауды Әнуар Молдабеков досыма жүктеп едім, сұм ажал екеуіміздің де мақсатымызға жеткізбеді. «Сен осы мен қойғалы жүрген Амангелдінің бейнесін жасау үшін туған жансың. Басқа рөлдердің бәрі де — осы Амангелдіге келу жолындағы даярлық» деуші едім. Шынында да, Амангелді рөлін Әнуар ерекше ойнар еді-ау деп әлі күнге армандай беремін. Дегенмен жас актер Төлеубек Аралбаевтың жұртқа талантты актер ретінде танылуына, өзіне деген сенімін арттыра түсуге сол Амангелді біраз септігін тигізіп кеткендей. Бірге істейтін құрбыларының, ағаларының пікірлері осындай еді.

Бір қызығы, менің спектаклім неше рет қойылса, сен оны сонша рет көрдің. Қашандағы шындықты айтатын әдетіңмен менің басты сыншым болып отырушы едің.

— Сын көтере алмайсың, Асанәлі. Мен сенің жұмысың жаман болсын деген ниетпен сынап отырмын ба? Керісінше, жақсы болған үстіне бола түссе екен деп сынаймын ғой. Рас, актерлердің сөйлеу мәнеріне, іс-қимылдарына көп көңіл бөлесің. Тіпті жас актерлерге көбірек көңіл бөліп, соларды тәрбиелеуге көбірек күш салатынына да риза болып отырамын, — дейтінсің. Әрине, мұндай сөзіннен кейін сенің пікіріңнің жаны бар екенін іштей мойындап, содан қорытынды шығаруға талпыныс жасай бастаймын. Бірақ сүйекке бітіп, етпен кетер қасиеттің әсері шығар, сенің сыныңнан кейін жөндеген тұстарымды саған ашық айтып, ризалығымды білдірмейтінмін. Өзіңнің айтуыңмен жасалған әр өзгерісті көргеннен кейін сен де өзімсініп болса да: «Әнеки, айтқан ақылым қандай жақсы болған, анау бір өзгерісің енді дұрыс болды» деген сияқты сөз айтып, өз «жеңісінді» паш етуді максат еткен емессің.

Біздің театр өнерінде барша режиссер «игере алмай» келе жатқан бір қиындық бар. Сахнада актерлердің бәрінің де дауыс ырғағы көтеріңкі леппен айтылады. Өмірде кісілер бір-бірімен олай сөйлеспейтіндіктен, одан құтылу, яғни диалогті табиғиландыру мәселесін шешуге әр режиссер өзінше талпыныс жасап көрген болар.

Ойлап отырсам, әсіресе қазақ драма әртістерінің бір буынынан екіншісіне «мұра» болып келе жатқан бұл үрдістің екі заңды себебі бар. Бірі — біздің алғашқы пьесаларымыздың дастандар — лирикалық жырлар мен батырлық эпостар негізінде ақ өлең, шешендік толғаулар сарынында жазылғандықтан, оларды көтеріңкі леппен айтпауға болмайтын да еді. Екіншіден, үлкен залдары бар театр үйлерінде соңғы қатарларда отырған көрермендердің әр сөзді қалтқысыз естуі үшін ауызекі тілдескендей баяу үнмен әңгімелесу мүмкін болмайды екен. Соған байланысты барша әртістеріміз бір сарынмен сөйлеуге машықтанып алған.

Майра, сен де менің осы бір үйлесімсіздіктен құтылудың жолын іздеп, әр актермен жұмыс істегенімнен де хабардар едің. Шешуі қиын келелі істі аз да болса табиғиландыру жолындағы талпынысымды, оның нәтижесін көргенде балаша қуанып едің.

— Орыс актерлері қойған спектакльдерді де көріп жүрміз ғой. Олардың да көрерменнің бәрі есту қажет деп қиналмай-ақ табиғи сөйлеуге талпынатыны белгілі. Көрдің бе, кейінгі спектакльдерінде бұл салада біраз табысың бар, — деп мені көтермелеп те қоятынсың. Мұны

айтып отырғаным, менің шығармашылық әр қадамыма жай ғана жанашыр емес, сүйемелші ақылшы-кеңесшім едің, Майра...

Режиссер – ерекше бағыт беруші, жетекші деген сөз. Мен айтар едім, «режиссер – драматург әзірлеген құрылыс материалын құрылысшы-актердің күшімен ғимаратты дүниеге әкелуші сәулетші, ой сәулетшісі» деп. Немесе осы үшеуінің – драматург, актер, режиссер еңбектерінің ойының жиынтығын спектакль арқылы көрерменге жеткізуші деп.

Мен қандай жетекші, қаншалықты сәулетші бола алдым, болмаса драматург яки сценарийшінің әртістердің еңбектерінен, ойларынан жиынтықтап қандай туынды жасаушы бола алдым, мұның бәрі – қалың көрерменнің еншісінде. Бар білерім – «ерінбегеннен етікші», жетіскеннен жетекші болмағаным. Режиссерлік қадамымды қайтсем халқымның күткенін бере аламын дейтін таудай талаптың ғана көрінісі деп білемін. Ойлар – мол, орындалғаны – аз. Осы ғана мазалайды.

МЕНІҢ «ШОҚАНЫМ»

Сөйтіп, сахнада режиссерлік қадам жасап, өз мүмкіндігімізге деген үлкен үміттің тәуекелі басымдау шыққан соң, жасырып-жабары не, негізгі мақсат – кинофильмдерге жетекшілік жасау көңілге мықтап ұялады. Бұл салада да өз ізімді бедерлесем деген талпыныс алға жетелегендей. Осы бір тұста Сәбит Мұқанов ағамыздың, «Сұлушаш» атты классикалық туындысын экрандасам дейтін мақсат ойдан бір кетпей жүрді. Ойда жүргенмен, оған көз жұмып кірісіп кету мүмкін емес еді. Біріншіден, сценарийдің жібі бастау, олпы-солпы тұстары тым көптеу болуы қолбайлау болса, екіншіден кино түсірудің біраз техникалық қиындықтары бар еді. Басқасын қойғанда, басты кейіпкер – Алтайдың жолбарыспен алысуын түсірудің өзі өте қиын: ондай жануар бұл күнде табиғат былай тұрсын, тіпті хайуанаттар бағында санаулы. Осындай ұсақ қолбайлаулар «Сұлушашты» кейінге қалдыра берді.

Сол тұста ұйғыр қаламгері Зия Сәмедидің романы бойынша жасалған «Маймханның» сценарийі қолға түскені. Сценарийін белгілі киноактер, сценарийші, акын-гитарашы Ю.Визбор жазған екен, қанша дегенмен шебер қолдан шыққан дүние екенін байқатып, шиеленісті оқиғасы, психологиялық ішкі иірімдері экранға сұранып-ақ тұрды. Алайда ұйғыр қазақпен тамырлас, түбі бір түркі жұрты болса да, сол халықтың ортасында өсіп, салт-дәстүрін білмеген соң, мен үшін ол

киноны түсіру оңай шаруа болмайтыны тағы белгілі еді. Ізденбей, зерттемей кірісіп кету деген сөз теңіз астына бір түсіп көрмеген жан-ның су асты өмірі туралы кітап жазуымен бірдей тым батыл да көзсіз қадам болар еді. Бір жақсысы — өнер, әдебиет саласында жүрген ұйғыр достармен жедел түрде тығыз қарым-қатынас орнатып, дереу ағайын жұрттың «ішіне үңілу» шаруасына кірісіп кеттік. Оның үстіне бұл жұмыс кино өнеріне жетекшілік етудегі «тұла бойы тұңғышым» болғандықтан, а дегеннен-ақ қалың көрермен мен кино сыншыларына «Әй, соны қойшы!» дегізіп алсам, өзіме деген өзгенің сенімін айтпағанда, өзіме деген өз сенімімді жоғалтып алар едім.

Кинодағы бұл алғашқы режиссерлік қадамым 1980 жылы «Аждаһа жылы» деген атпен экранға жолдама алды. Ташкентте өткен Азия және Латын Америкасы кинематографистерінің фестивалінде жүлде алды. Небәрі сегіз ай экранда жүріп, сегіз жарым миллион көрерменнің көз алдынан өтіп, қазақ киносының қысқа мерзім ішінде көп көрермен көрген фильмдерінің бірі болып қала алды. Оның өзі де бұл саладағы алғашқы еңбектің бір өтемі іспетті еді. Көгілдір экранға шығып та үлгермей, жөргегінде тұншықтырылған туындылардың бірі, яғни саясатшылардың құрбаны болды.

Өздеріңізге белгілі, өнер саясаттың қолжаулығы болса, өміршен бола алмақ емес. Біздің «Аждаһа жылымыз» да сол бір кезеңнің сойылын соғып, іргеміздегі Қытай сияқты еңселі көршіміздің Кеңес елімен арасындағы салқындықтың әсерімен жасалған дүние болатын. Ол салқындықтың мәңгі еместігін де білдік, күні ертең үлкен саясат өзгерсе, біздің еңбектің одан арғы қадамына тұсау салынарын да жақсы білдік, алайда ол кезде адами үлкен тақырыпты қозғап, мәңгілік кісілік дейтін идеяны ту етіп жасаған өнер жөргегінде жоқтауы асып, құрыр еді. Сондықтан да бас жарып, көз шығарып бара жатқан қайшылық немесе сол елдің тіршілік-тынысын сынайтындай ештеңесі болмаса да, қайтадан қалпына келе бастаған достығымызға нұқсан келтіреді-ау дейтін біраз туындылардың ішінде ол да «қамауға» алынып, қадамы кесілді. Мейлі ғой, туындымыз үлкен көршімізбен арамыздағы достыққа зиянын тигізбей, архивтің бір қуысында жайымен қала берсе, оған не дауымыз болмақ, тек «іштен шыққан шұбар жылан» дегендей, тұмса туынды болғандықтан, кейде оны сағынышпен еске алар кезің де болып қалады екен.

Ол кезде Мемлекеттік кинематографистер комитетінің төрағасы, белгілі ақын, қоғам қайраткері Олжас Сүлейменов болатын.

— Бастамаң жаман емес, тіпті риза болған тұстарым көп. Ең бастысы, ізденіс бар, — деп, өз әлінше пікір айтқан болды. Жай пікір айтып қана қойған жоқ, өз ұсынысын да айтты.

— Үш сериалы көркем суретті телефильм сізді тосып даяр тұр. Ол анау-мынау емес, бүкіл халқымыз қастерлейтін жарық жұлдыздардың бірі Шоқан туралы фильм болмақ. Жауап-кершіліктің салмағын сезіп отырған боларсыз. Халқы Шоқанды жақсы көрсе, фильмнен соң мүлде жақсы көретін болсын, ол кісі туралы білген үстіне біле түссін. Өзге жұрт Шоқанның есімін естіп қана жүрсе, енді жақынырақ танысып, оның жан-дүниесін, халқына жасаған қызметін ұғатын болсын. Бұл ғұламаның 150 жылдығына арналған тарту болмақ, — деп, өз пікірін үзілді-кесілді шегелеп тастады.

Бұрын-сонды даярланып жүрген шаруа болмағандықтан, аз-кем ойлануға мүрсат беруін сұрадым.

— «Көз — қорқақ, қол — батыр» деген емес пе, ең бастысы тәуекел еткен істі дұрыс тәмәмдауға деген ниет дұрыс болса болғаны, — деп Олжекең ойлануға да мүрсат бере алмайтынын бірден білдірді. Әрине, өзіңе сенім көрсетіп отырған кезде шалқактап, бұлдана бергеннің де қисыны жоқ еді. Ең бастысы, жалғыз сценарий ғана емес, Шоқанның өзі жазған ұшан-теңіз ғылыми-зерттеулерден бастап, ол кісі жайында жазылған еңбектер де жеткілікті еді. Басқасын айтпағанда, Сәбит Мұқановтың жазғандары да талай фильм жасауға жетерлік мол қазына болатын. Соларға сендім.

Менің ойланбақ болып жүрген тағы бір себебім, материалдың аздығы немесе өзіме сенбегендіктен де емес, бұдан жиырма жыл бұрын Мәжит Бегалин ағамыз түсірген фильмді қайталау, Нұрмұхандай кино шебері сол бір кездері мінсіз мүсіндеген образдан арттырып Шоқан бейнесін сомдау ондай міндет емес, сондықтан да жүрексінгенім рас. Алайда ойлап қарасам, Шоқан сияқты біртуар жанның бейнесін уақыт өткен сайын жаңғыртып, жанартып отыру, халқына бұрынғы айтылмаған қырынан таныстырып отыру қажет те сияқты. Тағы бір жиырма, отыз жыл өтер, бәлкім, сол кезде біздің тағы бір ізбасарымыз Шоқанға қайтадан оралып жатса, оның не айыбы болмақ. Менің де бұл қолға алмақ жұмысым уақыт талабынан туындаған заңды қадам болмақ екен. Халқым аман болса, Шоқандар, Шоқан сияқты дара тұлғалар мәңгі жасамақ. Ал мәңгі жасайтын азаматын халқы қайта-қайта еске алып, бейнесін сомдаса, ол халқының оған деген сүйіспеншілігінің айғағы. Ондай жанның есімін жаңғыртып тұруымыз аз, қайта негізгі нысана — өзге жұртқа да бізде осындай мақтаныш етерлік тұлғалардың болғанын дүркін-дүркін естеріне салып, білмегендерін білдіріп отыру керек.

Тағы да күндіз-түні ізденіс, ескі архивтерге үнілу шаруасына кірісіп кеттік. Негізгі даярлық та қызу жүріп жатты. Шоқанды киноға түсіру

үшін жай ғана білу, оның ғылыми еңбектерін, қызмет, өмір жолын білу аз, тіпті өзін Шоқан болып кетердей күйге жетуін, былайша айтқанда, оның мінез-құлқына, әдет-қылықтарына дейін білуің қажет. Ал оны бес саусақтай білу — бір ғасыр кейін туған, оның үстіне мүлде басқа қоғамда өмір сүрген біздер үшін оңай міндет емес еді.

Аруақ-әмбиелерге сыйынып, іске кірістік. Кімдерді кімдерге ойнату керек дейтін ең күрделі, ең даулы, ең жауапты жұмыс басталды. Ең бастысы, басты рөлде — Шоқан рөлінде ойнайтын кісі табу міндеті бірінші кезекте тұрды. Барша әртістер қауымының түр-тұлғасын көз алдынан өткізіп, арасынан өз Шоқанымды іздеймін. Көшеде кетіп бара жатқан Шоқан өңдес жас жігіттердің бетіне үңілемін. «Әй, осы келіп қалар-ау» дегендерін тоқтатып алып, кез келген әңгімеге тартып, өзімше барлау жасаймын. Бірақ көңілден шығар Шоқан кездеспей, жанды қинады. Уақыт болса тығыз. Оның үстіне естіп қалған ағайындар өз Шоқандарын ұсынып, мазаны ала бастағаны тағы бар.

Бір күні, Майра, сенің:

— Әй, осы басыңды қатырмай, біздің Сағиды неге байқап көрмейсің, — дегенің бар. Біреу табаныма шок басып алғандай без ете қалдым.

— Әй, немене саған Шоқан ойыншық па? Сағи әлі сәби ғой!

— Е, саған сәби боп көрінер, 18 жастағы азамат емес пе, қарашы, түр-түсі келіп тұрған жоқ па! Өзің де осы қалпыңда туа қалмаған боларсың.

— Не десен де бұл ұсынысыңның қисыны жоқ. Әлі тәжірибесі жоқ, актерлік оқуды да биыл ғана бітірді, — деп, сылтауларды қарша бораттым.

— Е, жарайды, өзін біл, — дедің де қойдың. Алайда «Шындығында, осы шіркіннің сырт бейнесі Шоқанға келеді екен-ау» дейтін бір ойдың келгені рас. Бәлкім, әкенің өз баласын жақсы көретіні табиғи заңдылық болғандықтан ба, Сағидың бойындағы іліп алар жақсы қасиеттерді Шоқанға ұқсаттым ба, әйтеуір, Майра, сенің сөзіңнің бір шындығы барын сол әңгіме үстінде аңғарып қалғандаймын. Бұл ойымды ешкімге білдірмей, іссапарға шығып, қайтып келсем, бас оператор Игорь Вовнянко мен Цой Гук Ин дейтін режиссер жымың-жымың етеді.

— Сіз келгенше біз Шоқанды тауып қойдық, — дейді. Кинозалға кіргізіп, бірнеше метрлік қана байқау пленкасын көрсетті. Әп-әдемі, патша армиясының офицері болып киінген Шоқан тұрды алдымда. Нақтап қарасам, өзімнің Сағиым. Гримделіп, шаш қойысын келтіріп, Шоқанша киіндірген кезде шынында да Шоқаннан аумай қалыпты.

— Баланыз болса, онда тұрған не бар? Актерлік қабілетін де байқап көрдік, біраз жаттыққаннан соң алып кетеді. Оның үстіне тұр-түсі келіп тұрған кісіні тек сіздің баланыз болғаны үшін ғана ойнатпай қоюымыз обал да сияқты, — деп, екеуі де мені көндіруге айналды.

Шын-өтірігін қайдам, екеуі осылайша әңгімелерін қиюластырып, бұдан артық Шоқанның табылмайтынына менің көзімді жеткізуге тырысты.

Қалай болғанда да, өз балаң үлкен сенімді ақтап, Шоқандай алыптың бәйнесін сомдау атты абыройлы міндетті орындай алса, әке үшін одан асқан қуаныш болар ма?! Көңіл шіркіннің Сағиға құлап қалғанын несіне жасырайын. Тек ел не дейді, жұрт не дейді дейтін пендешілік әңгіме ғана алдымды кес-кестей беретін сияқты.

— Жаксы, тағы да катал түрде бір байқап көрейік, — дедім. — Бірақ жоғары жақтағылар қайдан ғана жарайды дей қойсын.

Айтқанымдай-ақ, бұл шешімнен құлағдар болған соң: «Ойбай, Әшімов басқа актер таппағандай, Шоқанның рөлін өзінің баласына беріп отыр. Сұмдық кой мынау! «Сендер қайда карап отырсындар?!» дейтін домалақ арыз тағы да домалап жетіпті. Менде де бір қиястық пайда болды. «Осыларға егескенде қалай да Сағиды ойнатсам қайтеді» дейтін қыңыр мінез біздің «ауылдан» да бас қылтитты.

Осы келеді-ау дейтін бірнеше актер мен талапкерлерді жинап алып, көркемдік кеңес шақыртып, көз алдарында кинобайқау жасаттық. Мен жұртқа: «Мынау былай да былай еді», — деп не дейін, өздері шешсін, әрі-беріден кейін бәйгеге түскен баланың өз тайы сүйемелсіз-ақ озып келсін деген оймен өзім залдан шығып кеттім. Алдында ғана «Қайтсем де Сағиды ойнатармын!» дейтін қыңырлау пейілім де бірте-бірте саба-сына түскендей. Онсыз да барлық параметрі бойынша бірден-бір үміткер болып тұрған Сағидың сөзін сөйлеуім ол жерде еш қисынға келмейтін еді.

Үйге келіп, «басым ауырып тұр» деген сылтаумен жантайып жатқан едім, бір кезде екі танауы делдиіп, ұлым келіп тұр.

— Әке, ақыры менің кандидатурамды бекітті! — дейді қуанышы койнына сыймай.

— Е, жаксы болыпты! — дедім оған көп мән бермеген болып. Шығармашылық шаруаның қуанышын да, қызығын да, сонымен бірге қиындығын да өзі көрсін деген ой болды. Әрине, Майра, сен ұлыңның жетістігіне қуанғаныңмен, менің ол жаңалықты тым салқын қабылдағаным таң қалған едің.

— Баяғыда Бекежан рөліне бекіген күні Алатауды көтеріп кете жаздағаның қайда?! — дедің бетіме сұраулы жүзбен карап. — Жарты

Алматыға той жасап, дүрілдеп едің, баламның бірінші қуанышына мен де бүгін той жасаймын!

— Бәйбіше, сабыр! Бұл екеуі — екі басқа дүние. Ол кезде мен бар болғаны талапкер актер ретінде таласқа түскенмін. Ал біздің баламыз болса, сол фильмді түсіретін режиссердің туған ұлы болып тұрғанын ұғасың ба? Бәрі сәтті болып жатса, әлі талай-талай той жасайтын күндері де қашпас.

Айтқанымдай-ақ, бұл фильмнің де жолы болды. Шоқанның 150 жылдық мүшелтойына арналған үш сериялы фильм айналасы бір жылда тәмәм болып, премьерасының батасын Димаш ағаның өзінен сұрадық. Бірден елп етіп, танданып, тамсанар кісі ол емес екен, «өнер атаулының кез келген туындысына биік талап қоя білетін талғампаз адам» деп естуші едім, бұл жолы да бірден пікірін айтып, мақтай жөнелген жоқ. Тек менің көңілімді аулап қояйын деген ойы болса керек:

— Аз уақытта біраз шаруа бітірген екенсіңдер, құтты болсын! — деп бір қойды да, фильмнің жақсы жақтарын айта отырып, кейбір осалдау-ау дейтін тұстарына байыпты да дәлелді пікір айтты. Жәй ғана көрерменнің сөзі емес, кәдімгі кино сыншысындай талдап, терендей түскен сайын бір жағынан азды-көпті кемшіліктер үшін терлей отырып, екінші жағынан ол кісінің жан-жақты білімдарлығына шынында әбден тәнті болдым.

— Шоқан тойы — халқымыздың тойы. Бұл бір айтулы тарту болды. Дегенмен алда әлі біраз уақытымыз бар, сондықтан төртінші серияны түсіруге оқиғаның келте қайырылысы сұранып тұрған сияқты. Оның үстіне бір дүркін қолға алған соң біржолата жақсы дүние етіп жасаған дұрыс сияқты...

Ол кісі отырған бәрімізге де «бұған қалай қарайсыңдар?» дегендей, барлай қарап шықты. Әрине, біз о баста бекітілген сценарийді қысқартпай, сол қалпында экрандадық. Енді төртінші серияны қандай мәселеге арнау қажеттігі ол тұста маған күнгірт еді. Сондықтан «Е, бәрекелді, айтқаныңыз рас, ұзартып, тағы түсіру керек!» деп алдына түсіп алып, жорта жөнелуді артық санадым. Басқалар да ештеңе айта қоймады. Тек бірлі-жарым сол «үлкен үйдін» өкілдері «Әйтеуір, қолдау керек қой» деген ниетпен ғана: «Әрине, мұны үлкен дүние ғып жасаған жөн ғой» деген сияқты тиянақсыз, құптау пікірлерін білдірген болды. Ойын Димекеннің өзі тиянақтады. — Төртінші серияда Шоқанның Жетісу жеріне келуі мен Черняев отрядына кіріп, одан кету жайы камтылса жақсы болар еді.

Анау-мынау емес, бірінші басшының аузынан шыққан сөз талқылап жатуға жатпайтын қағида, ол кісі айтқан ескертпелерді жөңдей жүріп,

төртінші серияның сценарийін шұғыл әзірлеуге кірісіп кеттік. Қанша «шұғыл кірісіп кеттік» дегенмен, бұл бір серияның бау-шуын жинап болғанша арада аттай екі жыл уақыт өте шықты. 1983 жылы басталған төртінші серияның жұмысы 1985 жылы әрең тәмамдалды.

«Тойдың болғанынан боладысы қызық» дегендей, киноның да түсіргенінен алдын ала жасайтын даярлық жұмыстары көп болады. Оның үстіне ойда жоқ жерде тыңнан сценарий жазу және оның көркемдік кеңес мүшелеріне ұнауы, ең бастысы оқиғаның алдыңғы үш серияның оқиғасымен қабысып, біте қайнасып, тұтас дүние болып шығуы оңай міндет емес еді. Сценарий бітіп, бекіген соң жан-жақты даярлық жұмыстары қызу басталады. Басқасын айтпағанда, генерал Черняевтің отрядын сол заманша киіндіріп шығу дегеннің өзі де оңайға соқпайтын.

«Шоқан» не болғанда да — менің кинорежиссерлік еңбектерімнің ішіндегі бір асуы сияқты еді. Белгілі жағдаймен фильмді уақытылы бітіре алмағанымызбен, көрермен көпшілік жылы қарсы алғандай. Әрине, «Анау тұсы неге олай, мынау тұсы неге былай?» дейтін пікірлердің болары заңды. «Бұрынғы Шоқан фильмінен неге алшак кеткен?» деушілер де болды. Ертең біреу «Шоқанға» қайта оралса, оған да: «Екінші «Шоқан» фильміне неге ұқсамайды?» дейтіндері анық. Бұл фильм қалай болғанда да менің «Шоқаным» болып қалды. Соған қуанамын.

«...ӘКЕНІҢ ЖОЛЫН ҚУСА ИГІ»

Көптен күткен премьерә кино үйінде өтерде, Майра, сен қатты толқыдың. «Апыр-ау, осы менің алғашқы рөлдерімді көрген кезде осылайша толқып па еді?» дейтін бір пендешілік ойдың келгені рас. Бұл енді, ашығын айтқанда, ананың балаға деген ықыласын жарыңның өзіне деген ықыласынан қызғану сияқты бір сезім еді. «Иә, онда да дәл осылай толқыған болатын» деп өзімді өзім жұбаттым. Ал кино басталып, балаң экраннан Шоқан болып көрінген сәттен бастап сорғалаған көз жасың тоқтамаған кезде, шіркін ананың балаға деген махаббатынан киелі, одан биік не бар дейсін. Мен соны біле тұра, өзінді шексіз қадірлегенімнен, сенің де мені шексіз қастерлегеніңнен болар, осынау бір айқұш-ұйқыш көңіл-күйлердің көлденендеп жүруі.

Сен жылаумен отырғанда кино да бітті. Жаныңда отырған Сағи да, мен де бір күліп, бір жылап тұрған сені уатып бола бергенімізде, «Балаларыңның сәтті тұсаукесері құтты болсын!» десіп, екеуімізді

құттықтаушы, қуанышқа ортақтасушы жұрт көбейді. Сағи өз достарының ортасында мәз болып жүр. Сол бір сәтте сенің төбең көк-ке екі-ақ елі жетпей тұр еді. Қос жанарыңнан бақыт алауы ұшқындап, балана, маған, барша жұртқа сонша бір мейіріммен, ризашылықпен қарап тұрған сәтін әлі күнге көз алдымнан кетер емес, жаным.

Несін жасырайын, менің де қуанышымда шек жоқ еді. Ұл тәрбиесі — алдымен әкенің борышы. Ұлың алғашқы қадамымен жұртшылықты қуантып жатса, оның үстіне әке жолын қуып, сол мамандықты өзінің болашақ тіршілігінің темірказығы етіп жатса, одан артық қуаныш бола ма? Балаң ерте бастан-ақ шет тілін үйрене ме, әлде бір өнерді игере ме, болмаса ғылымның бір саласына ден қойып жата ма, — ол ең алдымен ұстаздардың, сонан кейін ата-ананың борышы деп ойлаймын. Ал кісілік тәрбиесін, имандылық-ты, адамгершілікті бойына ерте егу — бұл ана сүтімен кіріп, ата-ананың тәлімімен, содан соң ұстаздар мен мектептің тәрбиесімен сіңісетін қасиет болса керек. Сол бір тұстары қыздай сызылған жиырмадан жаңа ғана асқан ұлымның тал бойынан мен де мін таппағандай қуандым.

Алайда ертерек келген атақ-абыройды көтеріп, оны байыбымен бойына сіңіріп әкету кез келгеннің қолынан келе бермес ауыр сын. А.Фадеевтің «Жас гвардияшылар» романы бойынша түсірілген осы аттас фильмде ойнаған өңшең он жеті жасар бір топ жасөспірім актерлер Сталиндік сыйлықтың лауреаты атанып, заманында бір дүрілдетіп еді. Солардың бірде-біреуінің бастарына ерте қонған бақты ұстай алмағанын да өнер төңірегіндегі көп жұрт жақсы біледі. Сондықтан тым ерте келген атақ-абыройдың да ауыр сыны соңында болмақ, ал ол сынның тезіне шыдау екінің бірінің қолынан келе бермейді...

Расында да, біз Сағидың алғашқы сәтті қадамына қатты қуандық. Көрерменнің жылы лебізі, баспасөзде жазылып жатқан қолпаш өз алдына, ол жігіт үшін де үлкен сын — фильмге республикамыздың Мемлекеттік сыйлығы берілді.

Қоюшы режиссер ретінде мені де ұсынып еді, «Өзімнің төл арызқойларым мен жоғары жақтағы «қамқоршыларым» не дер екен?!» — деп едім, айтқанымдай-ақ «үлкен үйдегі» үлкендер: «Қос бірдей Әшімовке беріп отыра алмаймыз» десті. «Әкелі-балалы қойшы озат атанса, бөріктеріңді аспанға қалай атар едіңдер» деген сөз көкейімде тұрса да, айтпадым. «Е, менде біреуі бар ғой», — дедім де қойдым. «Ұлыма бере қойындар», — деп те айтпадым. Бәрі ойдағыдай болған соң, мен Сағиды жаудың баласындай кинаған тым-тым қатыгез еңбегімнің сәтті аяқ-талғанына қуандым.

Менің кино түсіру барысында балаңды небір ауыр сынға салып жүргенімді естігенде, Майра, сен тағы да:

— Өз балаң емес пе, сонша неге катал карайсың? Ұлыңның көңілін қалдырып аласың ба деп қорқамын, — дейтін едін.

— Өмірден таяқ жегенше, менен таяқ жегені жөн ғой. Мен оның жүз процент балам екенін білген соң қинасам, ол мені жүз процент әкем десе, көнсін, — деп сөзімнің аяғын әзілге бұрамын.

Расында да, біздің жас жігітке бұл рөлді ойнап шығу оңайға түскен жоқ еді. Жиырма жасқа тұяғын іліктіре бере оның жиырма тоғыз жасар Шоканның рөлін ойнауына тура келді. Біріншіден, кинода актерді есейту оңай. Оның техникалық мүмкіндіктері жетерлік. Мен де уылжыған жап-жас Сағиды есейтудің тек техникалық жағын ғана ойлаппын. Бірақ аурулы-сырқаулы, көкірек дерті мендеткен Шоканды ойнату — қалада не киемін, не жеймін деп көрмеген, алаңсыз өскен жеткіншекті Шоканның сол бір бейнесіне бейімдеу оңай болмады. Екіншіден, жиырма тоғыз жасар Шокан ол тұста даналықтың биігіне шығып болған азамат, атағы бүкіл дүние жүзіне жайылған белгілі ғылым қайраткері. Тағы да оның қимыл-әрекетіне, жүріс-тұрысына, сөйлеу мәнеріне кешегі «шикі студенттің» қимыл-қарекетін сәйкестендіру оңай емес еді. Міне, осынау қиын сәттерді жеңу үшін әкесі де, ұлы да аз қиналған жоқ.

Ленинградтың бір қонақүйінде жатқанбыз. Сағиды әбден жүдетіп, ондай науқас адамның басты белгісі — көзін қызартудың өзі оңайға түспеді. Үш мезгіл тағамын уақытынан кешіктірмей жеп жүрген баланы жүдетіп-жадату үшін бірнеше апта бойы кара су, кара нанға қамадым. Көзінің болаты қашып, әбден әлсірегенін көрген кісінің жаны ашитындай күйге жетті.

— Тым болмаса, аптасына бір рет тойып тамақ ішейінші, — деп жалынатын болды. Безеріп алдым. Көнбеймін. Жак жүні үрпиіп, жүдеуін жүдеді-ау, бірақ көзі қызармайды. Оны гримдеп қызарта алмайсың. Моншаның ыстық буына да қамаймын, тіпті ішін жүргізетін дәрі де беріп көрдім, бәрібір көзі қызармайды. Ақыры болмаған соң, таң атқанша сценарийдің сөзін пысықтатқан болып, түнгі сағат үшке дейін ұйқы бермей, таң бозынан қайтадан оятатын болдым. Өзім де жүдеп-жададым. Ақыры бір күні балам мұрттай ұшып, қатты ауырды. Ыстығы көтерілген кезде екі көзі қанталап шыға келіпті.

— Қалайда осы кезде өзімізге керек эпизодтарды түсіріп алайық. Шыда, балам, — деп мен жүрмін.

— Әке, өлтірсең де қозғалар шамам жоқ, — деп, ұл жыламсырайды. Сол тұста ғой қайсыбір кісілердің: «Әй, мынау өзінің ұлына мынандай

қорлық көрсеткенде, басқаны қайдан аясын!» — деп, мені нағыз тасжүрек қып шығарғаны.

Дегенмен, Сағидың көзінің қызылы кетіп үлгірмей-ақ сәл басын көтерген соң қажетті эпизодтарды түсіріп үлгірдік. Баламның аз күн қиналып, денсаулығына тырнақтай болса да зиян келтіріп алсам да, ол «күрбандықсыз өнер болмайды» дейтін қағиданың бір көрінісі болар. Не болғанда да дегеніме жетіп, «жақжүні үрпие жүдеп, екі көзі қанталаған» Шоқан лентаға сондай ұзақ азапты күндерден соң түсіп еді.

Бір жақсысы, ол кезде қасымызда сен жоқ едің, Майра. Әйтпесе ана баласын өйтіп қинағанды көргеннен гөрі өле қалғанды артық санар еді. Кейін болған жайды тағы бір «жанашырлар» саған жеткізгенде, менің қаталдығымды көрмесең де, естігеннің өзінде кешіре алмай жүрдің. Тек кейін, киноэкраннан сол көп қиындықпен түсірілген эпизодтарды көрген кезде Сағидың өзі де, басқалар да менің тәуекелімнің ақталғанын айтып жатты, ал сен: «Баланы осынша қинауға қалай ғана дәтің барды?» дегеннен танбадың. Бәлкім, киноны көріп отырып қаттырақ егілген тұсын да сол болуы керек.

Соған қарап ойлаймын: егер кез келген данышпан режиссер әйел болса, өз баласына мұндай қатал үкім шығарып, оны қатаң сынға салмас еді.

Акселеу досым айта беретін бір аңыз есіме түседі.

Отыз екінің топалаңында тіске басар талғажауы қалмаған Арканың бір үйлі жаны — ерлі-зайыптылар шиеттей екі баласын арқалап, қыстың көзі қырауда көп шұбырындымен бірге нәпақа іздеп, үлкен қаланы бетке алып жолға шығады. Өздері аштық буындарына түскен әлсіз жандар, оның үстіне бірі екі-үш жасар, екіншісі әлі емшектегі қос бүлдіршінді көтерген екеуі күн еңкейгенше тырбандап, әбден әлдері құрып, жол шетіне құлайды.

— Қой, бүйтіп өлермендегенмен, бәріміз де құримыз. Мен екі баламен осы жерде қалайын, сен қалаға жетіп, көлік тауып әкел, — дейді күйеуіне әйелі. Тығырықтан шығар басқа жол таппаған ері үстіндегі жыртық тонына орап, екі баласы мен әйелін жол шетіне қалдырады да, өзі қалаға бет алады. Қалаға жетіп, ағайындарының атшанасын алып, түннің бір уақытында қайтып оралса, әйелі тонды балаларының астына төсеп, өзі екі баласын бауырына басып, етпеттеген күйі қатып қалған екен дейді. Шешелерінің әлдеқашан суынып кеткен қос анарын сорған қос нәресте тірі қалыпты. Кейін солардың біреуі еліне танымал аптал азамат болған екен...

Ананың бала үшін өзін құрбандыққа шалатыны туралы бұдан артық мысал айта алмаймын. Егер сен, Майра, қос ұлын үшін жан беру керек болса, дәл жанағы ананың ісін қайталай алатынына да сенемін. Содан болар, менің өнер үшін өз балама осындай каталдық көрсеткенімді көпке дейін ұмыта алмай жүргенім...

Осы кинодан кейін тағы да Шәкенді есіме аламын. Қанша дегенмен әр адам өз баласына батылдау болады ғой. Егер Шоқанның рөлінде Сағи емес, басқа біреудің баласы ойнап, мен Сағиға көрсеткен теперішімді соған көрсетсем, әке-шешесі мені тұп-тура сотқа берер еді. Жоғарыда айтып өткенімдей, Шәкен марқұм мені «Жол торабына» түсірген кезде менің тәжірибесіз, тек қана «бәрін де білемін ғой» деп жүрген кеудемсоқ кезім ғой. Білетінімізден білмейтініміз басымдау шығып, ол кісі алдау-сыратып та, ренжіп те айтатын. Кейін ойлап отырсам, баласы емес, күйеу баламен жұмыс істеу ол кісіге қандай қиын болды екен?! Шәкен жұмсартып қана:

— Былай ойнап көрсен, қайтеді, — деп, өзі көрсеткен кезде бәрі де орын-орнына келе қалады. Ол кісі көрсеткен эпизодты сол калпында қайталап шығуға намыс жібермейді, ал өзіңше жасаған қимыл-қарекетің шындықтан шалғайлау жатады.

— Тағы да ойланып көрсен қайтеді, — дейді ақырын ғана. Жазған құлда шаршау бар ма, тағы ойланған боласың, тағы ойнаған боласың. Сөйтіп жүріп ол кісінің төзімі жыртылып кетпей, киноны аяқтап шыққанына таң қаламын. Ал өзім Сағидың келтіре алмай жатқан тұсында от алып, қопаға түсіп, миын қатырамын. Ол аз болса, «Өз баламды ешкім қолымнан ала қоймайды ғой» дегендей, тілім де тиіп жатады. Соған қарап ойлаймын, жалпы шамаң келсе туғаныңмен, әсіресе өз балаңмен жұмыс істеу, кинода, театрда оның басшысы болу дегенді басқа бермегені дұрыс сияқты.

Шәкен марқұмның кейіндері «Атаманның ақырын» түсіріп жүрген кезімізде тауып кеткен, ол кісінің көңілінен шыққан тұстарымда арқамнан қаққан кездері де болды. Сонда ойлайтынмын, жанашыр жақын адамыңның қол астында жүріп, оның көңілін таба білу қандай бақыт деп...

Әрине, Шәкен менің тұңғыш кинорежиссерім емес. Алғаш «бетімді ашып», экрандағы тұсауымды кескен белгілі режиссер Е.Е.Арон болатын. Тумаса да туған әкемдей болған кісі. Майра, сенімен жаңа танысқан кезім еді ғой. Бар болғаны екінші курстың студентімін. Аз болса да айтары бар, мінез-құлқының ерекшелігі мол Кенжетайдың рөліне мені тандап алды. Кәдімгі «Ботагөз» фильміндегі Ботагөздің туған ағасы Кенжетай. Күндіз-түні жаттығып, Кенжетай болу үшін жанды салып жүрген кез.

Ефим Ефимовичтің ерінбей-жалықпай айтқан ақылымен ілдалдалап жүрген шақ екені тағы белгілі. Қолына берген пакетті жоғалтқаны үшін Кошкиннің Кенжетайды өлімші ғып сабайтын тұстарын павильонда түсіріп жатқанбыз. Кошкиннен «сыбағамды» алып болғанмын. Енді бет-аузымды ақ дәкемен тұмшалап орап тастаған калпымда кереуетте ауырып жатқан тұсты түсіру керек еді, бірақ дәл сол күні институтта сағат төртте емтихан тапсыруға тиісті болатынмын. Емтиханнан қалу деген болмайтын шаруа. «Киноға түсіп жүр едім» десен, оқытушыларын «Ә, сен кішкентай рөлге қолың жеткенге данышпан болдым деп жүр екенсің-ау» деп, одан әрі егесіп кетуі мүмкін. Ал емтиханға қатыспай қалсаң институттан шығып қалу қаупі тағы бар. Немесе асығып-абдырап жүргенінде нашар баға алып қалсаң стипендиядан айрылуың мүмкін. Ол да оқудан шығып кеткенмен бірдей. Жан сақтаудың жалғыз көзі болып тұрған стипендиядан құр қалуды ойлаудың өзі қорқынышты еді ол кезде. Әйтеуір, бір жақсысы, сағат төртте емтиханға кетуімнің қажеттігі жөнінде режиссерге ескертіп қойғанмын. Олар менің ол өтінішімді ұмытып кетсе керек, жанағы төсектегі түрімді түсіруге асығар емес. Ақ дәкенің арасынан сығалап карап қоямын. Әркім өз шаруасымен шапқылап жүргендей көрінеді. Қайтпек керек? Киноға түстім деп мәз болып жүргенде маскара болып, оқудан шығып қалсам, елге-жұртқа не бетімді айтармын? «Сенген қойым сен болсаң» дегендей сенің де, Майра, менен көңілің қалар еді. Тез ойлап, тез шештім. Ақ дәкені сыпырып тастап, Кенжетайдың киімін де орын-орнына қойдым да, өз киімімді киіп алып, тайып тұрдым. Емтиханымды тапсырып, ертеніне келсем, Ефим Ефимович түтігіп кетіпті. Әсте ашу шақырмайтын кісі қатты ренжіді. Кинода да мынау эпизод — бүгін, мынау — ертең деген сияқты жоспарға ұқсас алдын ала жұмыс ауқымын белгілеу болады. Алдын ала даярлық жұмысы да соған орайластырыла жүргізіледі. Бір адамның қырсығынан жұмыс тоқтап қалу дегеніңіз бірнеше адамның еткен еңбегін далаға кетірумен бірдей. Менің тірлігім сондай еңбек тәртібін бұзудың сирек ұшырасатын өрескел түрі болған ғой.

— Бар, шырағым, емтиханыңды тапсыра бер, — деп ол кісі менімен ат құйрығын біржола кесіскендей сынап танытты.

Сөйтсем, амалы таусылған режиссер мені таба алмағаннан соң сонда жүрген Есенжол Домбаевты киіндіріп, сол кереуеттің үстінде «жан тәсілімін» жасатыпты да, сценарийді өзгертіп, Кенжетайдың шаруасын біржола тындырыпты. Есенжолдың да менің жауапсыздығымның аркасында бір рет киноға түсіп қалғаны бар. Онда да бет-аузы көрінбейтін күйде.

Режиссердің жүзін көруге менде бет жоқ, одан жасқанып, сырттап жүретінмін. Бірақ бір жылдан соң, Ефим Ефимович киностудияда жолығып қалды да арқамнан қағып:

— Ер шекіспей, бекіспейді деген. Кел, татуласайық. Кінә менде де бар. Сенің студент екенінді, дәл сол күні емтихан тапсыратынынды ұмытып, қара басыппын. Кейін біздің жасымызға келгенде өздерің де білерсіңдер, ұмытшақтық дегеннің не екенін, — деп ештеңе болмағандай жайраң қағады. — Қайта Кенжетайдың рөлін қысқартып тастағанымыз киномыздың оқиғасын ширатып, бүкіл шиеліністі ширықтыра түскендей.

Не керек, «Асау Ертіс жағасында» дейтін фильм түсіргелі жатыр екен, ақ жарқын ағамыз мені соның басты рөлінде ойнауға шақырды.

Демек, біз Шәкен әкейдің алдына келгенше де әкеміздей болған осындай кісілікті жандардың камқорлығын көріп өстік. Өнер жолының қиындығы, қияметтігі сол, қанша білдім, игеріп алдым десең де білмесің, игере алмағаның әр белес сайын алдыңнан шыға береді, шыға береді...

ЕКІ АПТАДА БІТКЕН КИНО

Қазақ кино өнерінде неше түрлі рекордтар жасап, Гиннес кітабына ене қояйын деген арманым жоқ, әйтеуір мойынға алған міндетті дер кезінде орындап шығайын деген талаптан туындаған нәтижелер ғой. Өзім режиссер ретінде қолға алған дүниелерімді уақытында бітіріп жүрген соң, оның кейбір зардабы ақыры өзіме де тиіп жатты.

1986 жылдың қазан айы болатын. «Қазақфильм» киностудиясының сол кездегі директоры өтініш жасады.

— Өзің бір пұшпағын илесіп жүрген студияң ғой. Биыл екі айдың ішінде бір фильм түсірмесек, жоспарымыз орындалмай ұятты болатын түріміз бар. Мені отқа тастамасаң, құтқара гөр! — дейді.

— Оу, екі айдың ішінде кино түсіріле ме екен? Оның үстіне жоспар орындау жолында жасалған өнердің түбі өнезге айналып жүрмесін, — деймін. Дерін десем де, өз күшімді тағы бір байқап көргім келді ме, әйтеуір көп шалқая бермей, келісімімді бердім. Сенген соң айтып отырау деген ой келді.

Бір қызығы, даяр тұрған сценарийлер де жоқ болып шықты. Тек қана жазушы Дулат Исабековтың «Жусан исі» повесі бойынша фильм түсірілсе дейтін әлі піспеген сөз бар екен. Тез арада кино өнерінің майын ішкен, қашан да қай тақырыбынды бесаспап етіп жазып бере

алатын, аз күнде мол қаржы таба алатын және қысылып тұрған кез келген студия, режиссерінді тығырықтан құтқара алатын маман сценарийшілерден мәскеулік А. Галиев пен Э.Тропинин де келісімдерін беріп, тез ұшып келді. Күндіз-түні жұмыс істеп, айналасы екі күнде сценарийдің нобайы даяр болды, қалғанын жұмыс үстінде өңдеп, қырнай жүрмекпіз. «Дермене» фильмін Шымкент өңірінде түсіру дереу басталып та кетті. Актерлерді де алдын ала Шымкент облыстық драма театрынан іріктеп қойғанбыз. Сонымен, қарашаның 6-сы күні басталған жұмыс айналасы он төрт күннің ішінде тәмам болды. Күн сайын жұмыс таңғы сағат алтыда басталып, түнгі сағат бірекіге дейін созылып жүрді. Бұл да Ленинград қаласында Сағиды жүдетемін деп түнімен ұйық-тамайтыным сияқты әбден шаршатқан бір күндер болды. Бұрын-соңды мұндай сұмдықты көрмеген әртістер де екі-үш күннен соң-ақ реніш білдіре бастады. «Ел аман, жұрт тынышта танды таңға, күнді күнге ұрып жұмыс істейміз деп өлеміз бе?! Өйтіп тапқан ақшасы бар болсын!» — десті олар. Айтса айтқандай, мұндай қанжілік болып жұмыс істеу болса, соғыс кезінде ғана болған шығар. Мен оларға не дейін? «Киностудия» жоспарын орындай алмай жатқан соң осылай қимылдауға тура келді демекпін бе?

— Ағайындар-ау, қыс түсіп, қар жауып қалса, қанша техника-мызды сүйреп, келер жылы тағы келіп жүреміз бе? Мынау күннің жып-жылы болып тұрған сәтін пайдаланып қалайық та. «Еңбек етсең емерсің» деген емес пе, аз күнде-ақ бірнеше айда табатын табысты жамбасқа басқан соң, жақсылап тұрып демаларсындар, — деп бірде әзілімді айтып, бірде алдаусыратып дегендей, жұмысымыз іркіліссіз жүріп жатты. Оның үстіне шағын ғана ұжым, ұйымдастыру да оңай, тіл табу да оңай.

Айтқанымдай, далада түсірілетін жұмыс бітіп қалды-ау деген кезде онтүстіктің жайбасар қысының шеті де көрініп, күн бұзыла бастады.

— Міне, көрдіндер ме, менің шырылдап жүргенім осыны білгендіктен ғой, — деп қоямын жұртқа.

Қалған монтаждау сияқты күрделі шаруалар астанада тәмамдалып, директордың «ұлы арманын» орындап, фильмді желтоқсанның отыз бірі күні тапсырдық. Ол кісі қуанғанмен, өзгелер қуана қоймады. «Сен іскерсің деген сайын тым асығып, кино түсірушілердің тарихында болмаған екі аптаның ішінде толық метражды фильм түсіріп келдім дегенің — жақсылыққа апармайды», — десті олар.

— Оу, ағайын, киностудияның қамын ойлап ұйқы-күлкіні ұмыттық қой. Біздің кінәміз — тапсырманы уақтылы бітіргеніміз бе? — деймін.

— Кінәң сол — асығып-аптығып кино түсіремін деп жүріп, өнердің өйтіп қадірін кетіріп, сапасын түсірмейік, — десті. Бір қараған кісіге

айтып тұрған сөздерінің жаны да бар сияқты, бірақ олардың өнерге жаны ашығаннан гөрі ептеген қызғаныш туғаны анық еді. Әрі күні ертең бір киноны бөлен жыл түсіріп жүріп алсақ, мұның осы жылдамдығын айтып, бетімізге басар дейтін де қауіптері болса керек.

— Өнердің қадірін кетіріп, санасын түсірсем, киноның кемшілігін айтындар, — деп мен де дес бергім келмейді. Айтып-айтпай, туындын жақсы болса, оның қанша уақытта жасалғанында тұрған не бар?! Орыс режиссері Н.Михалковтың 27 күнде түсіріп болған «Вокзал для двоих» фильмі де таңдаулы кеңестік кинолардың қатарынан орын алған.

Осылайша жақсы фильмді уақытында түсіргеніміз үшін мактау естудің орнына біраз әріптестерімнің ренішін арқалап, көңіл күйден жұрдай болған шақтар өткен. Осындайда мені түсінетін де, жұбата білетін де жалғыз сен едің, Майра.

— Өзінде де бар, мұндай асығыс жұмысты қолға алып нең бар еді?! Жалпы, сенде жұрттан ерекше көрінгің келетін қасиетің бар екенін де мойында. Мұның бәрі де соның өзіне келіп тиіп жатқан қырсығы. Бұдан былай жұрттың ағысымен бірге жылжуға тырысуың керек шығар, — дедің күліп тұрып. Әрине, сен қаншалықты күліп тұрып айтсаң да, сөзіңнің негізінде бір шындықтың жатқанын кейіндер мойындадым ғой баяғы. Ал өзім күйіп тұрған сол кезде саған жалымнан ұстату қайда?! Ытырынып түстім.

— Тапсырманы уақытылы орындағаным үшін басқаға жақпадым ба деп жүрсем, саған да жақпай қалған екенмін ғой!

Әрине, сонынан менің осы бір кінәсіз кінәлі болғаным үшін соншалықты таусылуымның қажеті жоқ екендігін түсіндірдің. Тек сол жолы ғана емес, жұмысымда болып жататын кез келген сәтсіздік, тіпті ұсақ-түйек реніш кездерінде де үнемі жанымнан сен табылып, рухани демеушім болушы едің-ау, Майра! Қазір де ондай-ондай ренішті, қабағың келіспей келер сәттер болып тұрады. Өмір болған соң онсыз бола ма?! Жалғыз-ақ сондай бір шақтарда сынасаң да, мінесең де, алдарқатсаң да жанымда сен тұрған кездегідей көңіл күйді тез қалпына келтіре алмаймын. Сәл ренішімді апам жазғанға сездірмеймін деп, өзімше үйге «әртіс» болып жайрандап келген боламын. Бірақ ана жүрегі тым сезімтал ғой, бетіме жапақтап қарап отырып-ақ бәрін де біле қояды. Өзінің сен сияқты мені тез жадырата алмасын білгендей, бір күрсініп алады да, шайын құюға кіріседі. Осының бәрі де адам шіркіннің еттен жаралған жұдырықтай жүрегіне салмақ болып түседі екен...

СУЫТ ХАБАР, СУЫҚ ХАБАР

Осы фильмді тез арада бітіргенім үшін әріптестерімнің өкпеналасын естіп, көңіл-күйімді түсіргенімен, бұл шаруаның да азғантай бір пайдасын көргендеймін. Пайда болғанда да халқымның алдында кінәсіз кінәлі болған бір күйден «ақталуыма» себепші болған пайдасын айтып отырмын.

Байқап отырған боларсыздар, «Дерменені» түсірген кезіміз атакты 1986 жылдың желтоқсан сойканының алдындағы уақыт еді. Сол кездегі тәртіп бойынша түсірілген фильмді тек Мәскеу ғана бекітіп, солар ақ батасын берсе ғана, үлкен экранға, одан әрі шет елдерге жолдама алатын едік. Олар, мәскеулік сарапшылар, көңілдерін таба алмасаң, сенің қанша қаржы шашып жүріп жасаған жұмысыңды белінен бір-ақ басып, «жарамайды!» деп катал үкім шығара салады. Ал мықты болсаң, жасаған дүниенің олар айтқандай жаман емес екенін дәлелдеп көр. Дәлелдей алмайсың. Кино түсіру бір басқа да, оны Мәскеуге апарып, қабылдатып келу бұдан артық болмаса, кем жұмыс емес. Ол — бар жұмысыңның нәтижесі. Бұл жолы да ондағы сарапшылардың аузын алып, көңілдерін жібіту үшін баяғы ескі тәсілге салып, артынып-тартынып дегендей, желтоқсанның 16-сы күні орталыққа ұшып кеткенбіз. Ертеңіне мұнда үлкен бір тарихи оқиға болып, қазақ жастарының өмірлеріне қауіп төнеді деп кім ойлаған? Алматының бұл уақытта түске дейін — киіз, түстен кейін — мүйіз болып тұратын жылбысқы қысы сол күндері бұрын-соңды бола бермейтін қызыл шұнақ аязға буылып тұрған еді.

Ойымызда ештеңе жоқ, Мәскеуге жетіп, Қазақстан тұрақты өкілдігінің қонақүйіне орналасысымен, «достарды» іздей бастағанбыз. Қазекемнің баяғы қазы-қартасы қонақтарымыздың пейілдерін де жұмсартып тастағандай, олар ертеңіне-ақ біздің киномызды мақтай отырып, «қабылдансын» десіп, киғаштап қолдарын да қойған болатын. «Көре-көре көсем, сөйлей-сөйлей шешен боласың» дегендей, бұрын «Шоқанды» өткізген кезде тәжірибесіз басым еңбегімнің жаман туынды емес екенін «құрғақ» дәлелдеймін деп «от басып» қала жаздағанмын. «Аузы қысық болса да байдың ұлы сөйлесін» дегендей, олар менің түбірімен қателесіп тұрғанымды тездетіп есіме салған болатын. Тиісемін десе тағдырынды шешетін кісіге себеп те, сөз де табылады емес пе:

— Достоевскийге сен деп сөйлейтін сенің Шоқаның кім өзі? Орыс әдебиетінің мақтанышы Федор Михайлович айдауда жүріп, амалсыздан қазақ жерінде болған-ақ екен, сөйтсе де оның алдында батыл сөйлеп,

онымен емін-еркін тілдесетіндей кім еді ол? Достоевский эпизодтық кейіпкер ғана, неге? Ал Шоқан болса, орыс әдебиеті мен ғылымына соншалықты қандай еңбек сіңірді екен? — Осыдан кейін мықты болсаң сөйлесіп көр. Шоканның қандай адам екенін басқа жұртқа да білдіру үшін тер төгіп, жасап отырған бірнеше сериалы киноңды көрген соң да оны танығысы келмей отырған мұндай шовинистік пікірден кейін асылып өле қаласың ба, қайтесің? Күш көрсете алмайсың. Басқаны айтпағанда, орыс ғылымына өлшеусіз үлес қосқан Шоканның еңбегін білмеген, білгісі де келмеген кердең мінездерін бетіне баса алмайсың. Амалсыздан түлкі бұлаңға салып, «ләббай, дұрыс айтасыз» деген тәсілге салып көргеннен басқа жолы жоқ.

— Жолдастар-ау, Федор Михайлович пен Шоканның ұлы достығы туралы ешқандай да күмән болмауы керек, екеуінің бір-біріне жазған хаттарын оқыңыздаршы, мінеки. Бір-біріне дейтін бұдан асқан ықылас-ілтифат бола ма? — деп, қолда даяр тұрған хаттарды көрсетіп жатырмын, — Енді амандық болса, «Достоевский және Шоқан» дейтін фильмді түсіруге даярланып жүрміз. Сол фильмде Федор Михайлович орталық кейіпкер болмақшы да, Шоқан эпизодтық кейіпкер болады», — деп, шіркіндердің бетін әрең бері қаратқанмын.

— Жарайды, — дескен олар осы сөзден кейін. — Бірақ «Шоканында» Достоевский мен Чернышевскийді көңілсіз ғана атап өткен екенсің, келесі киноңда бұл сыннан қорытынды шығаратын болыңыз.

Содан кейін ғой «қорытынды» шығарып, әңгімені келген бетте олардың бірден тілдерін табудан бастап жүргеніміз. Сөйтіп, «Дерменені» қабылдатып, көңілді бірлеп алған соң, қонақүйге оралғанбыз. Өзімізше бүгінгі жетістігімізді атап өту, жақсылап бір демалу ойда бар болатын. Бірақ алдымыздан жайсыз хабар шыға келді.

— Ойбай, Алматы бүлініп жатыр дейді. Көшеге бұзақылар мен студенттер шыққан дей ме, сондай бір сұмдық болған дейді...

Бірінші кездескен кісінің осындай хабарының өзі-ақ біз кеше ғана аттанған Алматымызда жайсыз бір оқиғаның болып жатқанын білдіріп, жүрек шіркінді аттай тулатты. Режиссер Кадыр Жетпісбаев пен Серік Жармағанбетовтердің өңдері бөз-дей аппақ болып кетті. Шамасы, менің де түрім келіспей тұрса керек. Үшеуіміз жіті басып, нөмірге келіп, теледидарды да, радионы да іске қостық. Радио сарнап тұр екен. «...Бүгін Қазақстанның астанасы Алматыда бір топ маскүнемдер мен нашакорлар Брежнев алаңына шығып, қоғамдық тәртіпті бұзды. Экстремистік пиғылдағы ұлтшыл элементтердің арандатуына ілескен жұмысшы жастар мен студенттер алаңда ойларына келгендерін істеп, ойран салды. Тәртіпті өрескел бұзып, өрт жіберді...» Есіміз шығып, не

болып, не қойғанын ұға алмай аласұрдық. Қадырдың көңілі тіпті бос екен.

— Қайдағы маскүнемдер мен нашақорлар айтып тұрғандары? Қайран жастар қор болды-ау!» — деп солқылдап жылап жіберді.

Радио мен теледидар хабарларының бірі бірінен өткен.

Қадырдың қаупі шынға айналып, талай-талай боздақтардың жазаға ұшырап жатқандары да белгілі болып қалды.

Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті мен Ішкі істер министрлігі сарбаздарының «көзсіз ерлікпен» «залалсыздандырған» «экстремистерінің» саны екі мыңнан асыпты. Әрине, ондай ақпардың мейлінше азайып, тігісі жатқызылып жеткізілетіні тағы белгілі еді. Оның үстіне Алматымыздағы алаңды милиция мен әскер күшінің ұстап тұрғанын көрген-де, бауырларымыз мынандай сұмдық күй кешіп жатқанда, өзіміз бас сауғалап, әдейі жатып алғандай сезіндік. Ертеңіне-ақ жолға шығып кетудің қамын жасап көргенбіз. Қайда?! Алматы бағытына қыбыр еткен ұшақ қалдырмапты.

Қалдырмаған емес-ау, кейіннен естісек, барлық ұшақ «маскүнемдер мен нашақорларды» тәртіпке келтіру үшін арнайы даярлықтан өткен әскерилерді тасымалдап жүріпті.

Көшеге шығудан қалдық. Кез келген мәскеулік бетіне ожырая қарап: «Е, күні кеше қойдан қоңыр жұрт едің, «жал бітіп, жанына торсық байлатпай» сен де бізге қарсы бас көтере бастадың ба?» дегендей жанарларымен атып өтеді.

Керісінше, басқа жұрттың өкілдері қалтарыста:

— Анау-мынау деп жүргенде сендер ерледіндер, азамат екенсіндер! Бәсе, шыдамның да шегі болуы керек қой! — десіп пікірлерін білдіріп, көңілімізді көтерген болады.

Телефонмен тілдесу де мүмкін болмай қалды. «Алматымен байланыс жоқ!» деген бір-ақ ауыз зілді жауап естисің. Сөйтіп, елмен тілдесе алмай, шерменде күй кештік. Жатып алып, радио мен теледидардың соңғы хабарларын тыңдаймыз. Дүниені дүр сілкіндірген оқиға тек Алматыда ғана болған екен ғой деп жүрсек, сұмдығы соңынан шықты, астана сілкінісінің дүмпуі облыс орталықтарына да жетіп, оларда да толқулар болып өтіпті. Жай болып өтпеген, күшпен «тәртіп қалпына келтірілген».

Одан соңғы «хабаршымыз» Алматыдан шығып, Мәскеуге тарайтын бірлі-жарым орыс тілді газеттер «Қисық ағаштың көлеңкесі түзу болмайды» деп аварлар айтқандай, елдес ұлы халықтың баспасөзі де түймедейді түйедей ғып, өз намыстары аяққа басылғандай отқа май құйып, шуласып жатты. Ол газеттердің өзінің қолға түсуі қиын.

Пайдакорлар «Казахстанская правда» газетін қандай бағаға сатса да, қағып кетеді.

Алматының әуе жолы ашылып, желтоқсанның 22-ші жұлдызында ғана елге жол тарттық. Не көрсек те елмен бірге көргенге не жетсін, «у ішсең руыңмен» деген емес пе. Осының өзі әзірге қуанышымыз еді.

— Не болды? Шығын көп пе? — деп сұраймыз кез келген адамнан аэропорттан түсе салысымен. Басқа не сұрайық? Жүрек қан жылап, бір сойқанды дауылдың жүріп өткенін көзбен көрмесек те іштей бағамдаймыз. Мазасыз көңіл анық-қанығын білгенше тыншу табар емес.

Есімін айтпай-ақ қояйын, аман-сәлеміміз түзу бір көршім үйге жақындай бере мені көрсе де көрмеген болып өте шықты. «Апыр-ау, өзім шерменде болып алыстан арып-ашып келе жатсам, бұған не жазып едім?» деп ойладым да, үйге беттедім.

Қашандағыдай ұйқысыз-күлкісіз, мені тосумен алаң болып отырған Майра, сен апам екеуің жарыса келіп, есік аштыңдар. Алматыда болған жағдай үшін Мәскеуде бізді жазалайтындай көрсе керек, апам көзіне жас алып, менімен көрісіп, есі шығып жүр.

— Бала-шаға бәрің амансыңдар ма? — Пенде шіркіннің алдымен өз баласын түгендейтін әдеті ғой. Бәрі де аман-саулығын естіп, оған да тәуба дедім іштей.

— Ойпырмай, не сұмдық болды бұл? — деймін шешініп үлгермей жатып.

— Талай боздақ қор болды ғой, — деп, Майра, сен де жылап жібердің. Одан басқа ештеңе айтып үлгірмей, орнынан тұрып барып, «Вечерняя Алма-Ата» газетінің бір нөмірін алып кеп, алдыма тастадың. — Қарашы, сенің де фамилияң жүр. «Өй, Асанәлі Алматыда жоқ еді ғой» деп кімге айтарсың?! Әлде сенімен телефонмен хабарласып, рұқсатыңды алып па еді? Редакцияға да телефон соғып едім, «Біз білмейміз, жоғарыдан даяр күйінде келді» дейді. Мә, оқы!

Бір жайсыз хабардың болғанын сезіп, сенің сауалына жауап бермеген қалпымда газетті қолыма алдым. Желтоқсанның 20-сы күнгі саны екен. Өнер, әдебиет, ғылым қайраткерлері бар, жиыны жеті кісі қол қойған үндеу жарық көріпті. «Бізге өкінішті-ақ!» деген тақырып қойылған. Үшінші болып, менің аты-жөнім жазылыпты. Аты-жөнім жазылды деген сөз қол қойғанмен бірдей. «Не айтып қойдық?» дегендей мақаланы оқи бастадым. «Брежнев алаңында, оған жанасып жатқан Алматы көшелерінде бұзақы жастардың 17—18 желтоқсан күндері жасаған жөнсіз әрекеттерін біз жүрегіміз ауыра отырып, ашына қабылдадық.

Ұлтшыл пиғылдағы элементтердің арандатуымен алаңға шыққан студенттер тобы қоғамдық тәртіпті өрескел бұзды...» — деп кете береді. Қысқасын айтканда, «бұзакы қазақ жастарының істері үшін қорланып, қиналады» екенбіз, кенестік өмір салтына нұқсан келтірушілердің мұндай оспадар қылықтарын қайталапқа, барша коммунистер мен комсомолдарды, ардагерлерді... патриоттар мен интернационалистердің дұрыс өмірлік позициясын ұстануына көмек көрсетулері қажеттігіне шақырыппыз. Сұмдық-ай, өзім Алматыда болсам бір сәрі. Жер түбінде жатып, жаңа жетіп отырған кісі мұндай бүкіл халықты қаралаған құжатқа қалай қол қояды?

— Өй, өңшең арсыздар! — Қолымнан келгені — газетті лақтырып жібердім.

Бірақ тасқа басылған сөз жарыққа шығып кеткен соң пәлен миллион халықтың қайсысына барып: «Оу, мен мұндай құжатқа қол қойған емеспін. Тіпті ол кезде Мәскеуде жүргенмін» деп, қалайша ақтала алғандайсын. Телефон барын да ұмытып, шешінбеген қалпымда тысқа беттедім. Тым болмаса, жаңа мені көрмеген болып өте шыққан көршіме барып, болған жайды айтып ақталғым да келді. Ішіме сыймай, лықсып тұрған ызаны алдымен соған барып ағытсам, ақталсам десем керек. Бірақ онымның жөнсіз екенін сезініп, үйге қайта кіріп, телефонға жармастым. Ең алдымен өзіммен бірге мақалаға «қол қойған» кісілерді іздеймін ғой. Ой, сұмдық-ай. бәрі де без-без етеді. Ешқайсысынан рұқсат сұрап, бастарын қатырып жатпай-ақ сыртымыздан даярлап қоя беріпті. Ешқандай да үндеуге қол қоймағанымды айтып, ондай құжаттың заңсыз екенін айтып, хат даярладым. Бірақ ол хатты ешқайда да жариялатудың мүмкіндігі сол бір тұста қайдан болсын?! Бәрі де қорқады. «Арызданғаныңды қой, бекер ушықтырып, басың бөлеге қалады» деп ақыл айтқандар болды. Бәрібір мен жазған хатымды жоғары жақтың біразына жолдағанмен, ештеңе өндіре алмадық.

Сол жазылған хатымды әр жер-әр жердегі кездесулерде оқып беріп, өзімді өзім «ақтаған» болып жүрдім. Ол тек қана бес жылдан соң, 1991 жылдың 13-желтоқсанында «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланып барып, жанайқайым саябыр тапқандай болды. Әрине, бұл кезде Орталық комитет те, оның құзыршысы Г.Колбин де, оның командасы да тоз-тоз болып кеткен кез еді.

Мен ол хатта өзімнің желтоқсан оқиғасы кезінде Алматыда бол-мағанымды, тек мақала баспасөзде жарияланған соң ғана келгенімді, демек мұндай дүниеге ешқандай қатысымның болмағанын айта келіп: «Бұл жайындағы наразылығымды Г.Колбинге, партияның

Орталық комитетіне білдіріп, хат жаздым. Бізді, біздің атымызды жамылып, халықты алдаған, кінәсіз жастарға тіл тигізген партократия өкілдері менің жария түрде кешірім сұрау жөніндегі талабымды көпшілікке жеткізуден бас тартты. Әрі менің бұл мәселеге араласпауымды қатаң қадағалап отырды...» деген едім.

«Дермененін» бір пайдасы тиді дейтінім — сол киноның шаруасымен сол кезде Мәскеуде болуым еді. Әйтпесе жұртты сендіруім оңайға түспейтіндей екен. Ең алдымен менің мұндай жалған дүниеге еш қатысымның жоқ екендігін отбасым, сонан соң бүкіл достарым білді. Сонан соң ғана «Қазақ әдебиеті» газетінің арқасында бүкіл жұртым білді-ау деп ойлаймын.

Сөйтіп, желтоқсан оқиғасына байланысты мен ішпей-жемей жұрт бетіне қарай алмай жүрсем, қазақтың талай игі жақсылары сол оқиғаны ұйымдастырушылар ретінде жазықсыз жапа шекті. Тіпті тектен текке таяққа жығылып, итке таланып жатқан өрімдей қыз-жігіттерді босқа обалды болмасын деген оймен: «Жандарым-ау, үйге қайтсандаршы!» — деп үгіт айтып жүргендердің бірі Әзірбайжан Мәмбетов ағамыз да жазықсыз жапа шегіп, көп қудалау көрді. Әзекенде әбден қажыса керек, Академиялық драма театрының директорлығы мен көркемдік жетекшілігінен босату жөнінде Мәдениет министрлігіне барып өтініш беріпті. МХК-ның, Геннадий Васильевичтің қара тізіміне кіріп кеткен кісілерден құтылудың жолын онсыз да іздестіріп отырғандар өтінішті бірден қанағаттандырып, орнына кісі іздейді ғой. Қармақтарына сол сәтте мен ілініппін. «Қалған ғұмырымда бастық та болмай, осы киношылдығымды қирағаттайын» деп жүрген басым дауға қалдым. Ол кезде Орталық комитет ұйғармасын де. Ұйғарса бітті, құтқармайды. Қолына бұғау, аяғына тұсау салады, әйтеуір көндіреді. «Денсаулығым келінкіремейтін еді» деген сияқты сылтауларды қарша боратып, бірекі ай созған болдым. Ақыры театр ұжымының алдына апарып, дауысқа салып өткізді. Сонымен ойламаған жерден өзімнің Әкем театрының директоры әрі көркемдік жетекшісі болып шыға келдім.

Он жерден дауысқа салса да келіспеуім керек еді, оны сол сәтте де сездім, бірақ дәл қазіргі сәттегідей жете мән бермеген сияқты едім. Себебі дәл сол орынға баруға менің ешқандай да ретім жоқ еді. Ең алдымен жазықсыз кінәлі болып жұмыстан шығып отырған Әзекеннің, анау-мынау емес, сол бір желтоқсан оқиғасы үшін кінәлі болып отырған кісінің орнына менің еш негізі болмаса да желтоқсан дауылын кінәлап, жасанды «жақсы атты» болып шыққан менің барып отыруым еш қисынға келмейтін-ақ оқиға еді. Екіншіден, бастық басқаның емес, құдайдың өзінің жолдамасын алып келсе де, ол бір кездері өнер

адамдарының ішінде басшыға қарсы майдан ашу деген әдеттің кабылдап тұрған кезі еді. Келгім келмеген себептің біріншісі үшін амалсыздықтан болған іс деп өзімді өзім қанша жұбатқанмен жүректің басында запыран сияқты бірдене түйіртпектеліп тұрып алғаны. Енді екінші себепті болдырмас үшін өзімше барымды салуға алғашқы күннен кіріскен болдым. Қолымнан келгенше жайлы бастық болып-ақ театрдың беделіне бедел қоссам дейтін қиял да ойдан кетпеген. Бөрінің тілін табуға барымды салып бағамын. Бірақ бір ай өтер-өтпестен-ақ жүйкені жұқартар домалақ арыздар бұрыннан үйренген жолымен жоғарыға қарай ағыла бастады. Шынын айтар болсам, сол бір тұстарда өмірлік серіктес болып өтерміз дескен талай-талай достарымды таныдым.

— Айналайындар-ау, мені жаратпасаныздар, күндіз-түні үстімнен арыз айдайтын болсаңыздар, онда мені неге өздеріңіз сайлап алдыңыздар? Сіздер білмейтіндей аспаннан аяғым салбырап түскен адам емес, өз орталарыңызда бірге өсіп, бірге қанаттанған жандарыңыз емес пе едім? — деп ашынамын ғой. Ондайда біреуі жөн айтады, біреуі күмілжиді.

Әрине, сол бір тұстағы жұмысымдағы барлық кикілжіңге олар ғана кінәлі деуден аулақпын, құдай жаратқан мінез шіркін, турасын айтып қалып, туғанына жакпай қалатын тұстар жиі болады. Оның үстіне ізденіп әуре болып жатпай-ақ, баяғыдан жаттанды болып қалған ескі сүрлеуді қайталай бергеннен өмір шіркіннің көсегесі көгерер ме?! «Мұның жарамайды!» дейсің. «Өмір бойы жарап келген дүние сен келген соң неге жарамай қалыпты?» деседі олар.

Сөйте-сөйте уақ-түйек әңгіме ұшыға келіп, кикілжіңге айна-лады.

Бірақ күндіз-түні шапқылап, талап қоюдың арқасында жұмысымыз біршама ілгері басқандай. Жоспарымыз екі еселеп асыра орындалып, қаржы жағын да біршама түзеп алдық, әртістерім ай сайын екі-үш жалақыдан ала бастады. Бәрібір біз айрандай ұйып кете алмадық.

Мәскеуге баруға мен келгенше де даярлық жүріп жатқан. Келген бетте үлкен шаһарға шығармашылық ұжыммен барып қайтуға қызу даярлық та басталып кетті. Кинода жүргендегі қарбалас қарбалас па, үй бетін қонаға әрең көріп, әбден жұмысбасты болып алдым.

Менің жүдегенім өз алдына, Майра, мені уайымдаймын деп, сен де ұйқыдан қалдың. Күндіз-түні айтатының бір сөз: «Осы жерге бекер-ақ бардың ғой, босқа жүдеп-жадап, шаршап-шалдығып болдың. Ебін тауып құтылсаң қайтеді». Бірақ күлшеге өкпелеген бала сияқты: «Ойбай, бұл жер маған жакпайды екен, мен кетейін» дегеннің жөні келе ме, не болса да сонына дейін шыдап көрмекке тәуекел еттім. Апамның

да күрсінісі көбейіп кетті, менің жұмысымның қисыны келсе де, қиюын келтіре алмай жүргенімді сезіп, уайымдайды. Маған тікелей айтуды жөн көрмесе де, Майра, сені қажап: «Осы шіркін мына жұмысына барғалы қабағы келіспей кетті, ептеп айтып, басқа жұмысқа ауысуға көндірсеңші. Аштан өліп, көштен қалатын заманнан кеттік кой», — деп азғыратын көрінеді.

Сөйтіп, қалың қарбаластың арасында жүріп, жаңа спектакль қоюға талпыныс жасап жаттық. У.Шекспирдің «Юлий Цезарь» пьесасы бойынша өз қойылымымызды әзірлегенбіз. Оқиғасы түп-тура біздің театрдағы жағдайға келіңкірейді. Күні кеше «ләббай, таксыр» десіп жүрген жандардың бәрі жабылып, патшаларын өлтіреді де, аяғы өздері шілдің қиындай пышырап, құрып кетеді. Әрине, мен кетсем, үлкен театрымыз да осылайша тоз-тоз болады дегенді меңзеу үшін қоймағаным түсінікті, классиканы да даярлап, театрымыздың репертуарын толықтыра беру, қалың көрерменді тағы бір серпілдіру болатын. Ол ниетіміз орындалғандай. Алғашқы премьерасынан бастап, кейінгі қойылымдарына дейін жаман өткен жоқ.

Менің бойымда өзімшілдік, эгоистік қасиеттің бар екенін білемін. Бірақ менің түсінігімдегі өзімшілдік деген ұғым мүлде басқа. Жарысқанда озсаң, таласқанда жеңсең, бұл да — өзімшілдік. Ондай мінезімнің бар екенін білемін. Біреуге жақсылық жасап, соның рахатын сезініп тұру деген де өзімшілдіктің бір түрі. Ондай мінезімнің барын да білемін. Біреудің есебінен мал таппақ, бедел алмақ, біреуге жаманшылық тілеп, өзіне жақсылық ойлау — бұл да өзімшілдік. Құдай сактасын, мұндай мінездің туа да бітпегеніне қуанамын. Шамасы, әр қойған спектаклім бұрынғыларынан да жақсы болсын, өзгелер қойғаннан да жақсы болсын дейтін өзімшілдігімнен болса керек, «Юлий Цезарьға» да барымды сала кіріскенмін.

— Спектакліңнің премьерасына Колбиннің өзі келмекші, даярлығыңды тағы бір пысықта, — дейтін суыт хабар жетісімен, жасыраны не, барымызды салып бақтық. Идеялық көсеміміздің барлық өнер ордаларына кіріп, тегін ақылын аямай айтып жүрген кезі. Жайшылықта театрдың бетін көруге мемлекеттік істерден уақыт таппайтын көп нөкер қаздай тізіліп, самсап жетті. Түрлеріне қарасаң, театрдан қол үзбей үнемі келіп тұратын өте театршыл, өте мәдениетті адамдар дерсін. Шындығында, Бірінші түшкірсе, «Жәрәкім алла» десіп, ол су ішсе су ішіп, у ішсе у ішуге даяр тұрған жандар екені бесенеден белгілі еді. Олай дейтінім, кейбір мереке күндері алаңда болатын салтанатты шерулерді теледидардан қарап отырғанда, биік мінбеде сап түзеп тұрған осынау жайсандар мен жақсылардың тұрыстарына қарап,

жағымпаздықтың айқын нұсқасын көргендей таң-тамаша болып отыратынмын. Бірінші қалпағын шешсе, қалпақтарын шешіп, ол көпшілікке қолын бұлғаса, басқасы да соны қайталап, әуреге түсетін. Осының бәрі де маған «Көлеңкелер» дейтін бір қызық тақырып болып көрінетін.

Бірінші хатшы спектакльге дейін-ақ біздің ортамызға келіп, біразымызбен өте бір кішіпейілділікпен тілдесіп, өзінің де өнердің бұл саласынан мол хабары барын білдірмек болып, біраз пікірлерін айтып үлгірді. «Оныңыз қате» деп кім айта қойсын, бәріміз де бас шұлғысып, изектесіп жатырмыз. Сонынан шапқылап, Біріншіге жақындап кеткен әрқайсысымызға күдіктене қарап, қорғаушылары жүрді, олармен жағаласып, жандайшаптар жүрді. Сол тұста тағы бір жағымпаз тұрып:

— Осы біздің Қазақстанда неге КСРО халық әртісі болып жүрген орыс әртістер аз? — дейтін тың сауал тастады. Мына жаналықты естіген Геннадий Васильевич те бүкіл денесімен бұрыла қарап, әлде бір сұмдық хабар естігендей танданып қалған. Өңінде «Апыр-ай, мұны неғып байқамай жүргенбіз?» дегендей танданыс та жоқ емес.

— Иә, бұл ойланатын мәселе екен! — деп қалды ол жанындағыларға.

— Орта Азияда орыстан шыққан екі КСРО әртісі болса, соның екеуі де Қазақстанда тұрады. Олар әзірге тұрып жатқандары ғана. Талай орыс әртістері бұл атакты алысымен, «үлкен жерге» біржолата көшіп кеткен. Әрине, кеткенге дейін үй-жайын жөндейді, машина сатып алады, одан әрі оларды ұстап тұру қиын, — деген шындықты біразымыз айтып қалдық. — Олар Мәскеу, Ленинград театрларынан орын таппаса да, Ресейдің ондаған облыстық театрларынан орын табады.

— А, солай ма?! Олай болса, ондайларды жібермеу керек қой, — деді де, Колбин әңгімені басқа тақырыпқа ауыстырып жіберді.

Ал енді қазақ актерлерінің бірде-біреуінің Ресейге бармайтыны ақиқат қой. Жаман болса да, жақсы болса да, қазақ өнерінің бір пұшпағын илесіп, осында өсіп-өнеді, осында өледі. Жасырып жабар несі бар, біз көбінде интернационалист екенімізді дәлелдейміз деп, қанша адамға атақ-абыройын арқалатып, үй-жайын, тұрмыс-тіршілігін жасап беріп, шығарып салып жаттық қой. Бұл ағымның өнерде ғана емес, әдебиетте де, спортта да, тіпті сол Колбиннің өзі сияқты арнайы келтірілген немесе Қазақстанда туып, осы жерден тәрбиеленіп өскен басшыларда да аз болған жоқ қой. Ең қызығы, олар өзімізден текке алған дүниелерді өзімізге қайыра сатып, болмаса тағы бір туысқандарына қалдырып кетіп жатқандары аз болды ма? Бірақ біз көбіне қазақы қонақжайлықтың жөні сол деп, өзіміздікі тұра тұрсын, өзгенікі жүре тұрсын деген саясат ұстандық. Олар жай кетіп жатса

керегі не? Өздері туып-өскен жерін, ортасын былай шыға жамандап жүретіні, тіпті қастандық ойлайтыны зығырданыңды қайнатады ғой. Қазақ ортасында өскенмен, «Су ішкен құдығына түкірме!». «Ас ішкен ыдысыңды теппе!» дейтін қазақы касиет қандарына дарымаған жандарға не дерсің?!

Біріншіге ол тұста мұндайды айтатын ауыз қайда? Бірден халық жауы, бері қойғанда ұлы достыққа жік салушы бұзақы болып шыға келетінін, анық. Сондықтан көмейге келген сөзді ауызда тұншықтырып, сол айтқан өз пікіріміздің өзін үлкен ерлікке балап қала бердік...

Театр залының бірінші, екінші қатарларында шалқайып жатқан сыйлы қонақтардың алдында спектаклімізді ойдағыдай қойып шықтық. «Не деп кетер екен, спектаклімізді ұнатты ма екен, жоқ әлде жаратпай кетті ме екен?» деген сияқты сан сұрақтардың қамауында көңіліміз күпті болып, біз қала бердік. Бір кезде сол тұстағы Мәдениет министрі мен Әзекен, Әзірбайжан Мәмбетов ағамыз жүгіріп жанымызға келді.

— Жарайсындар, жолдастар! Үлкен кісі өте риза болып аттанды. Геннадий Васильевич: «Настоящий Цезарьді көрдім» деп кетті. Демек, ойындарың әбден ұнаған сияқты, — десті олар. Әртіс халқы бала мінезді жұрт қой. Бірінші хатшы емес, құдайдың өзі келіп, ойынымызға жоғары баға беріп кеткендей мәз болыстық та, қалдық.

Бірақ өзімізді мақтағанмен, ол ағамыздан да ешқандай қаржылай көмек алмаған күйімізде Мәскеуге аттандық.

Онда барғанда да әртістеріміз қашандағыдай барын салып, қолдан келгендерін аянып қалған жоқ. Өз міндеттерін мүлтіксіз орындап, рөлдерін үлкен жауапкершілікпен ойнап шықты. Бірақ Мәскеуге барған бетте бізді қату қабақпен, суықтау қарсы алып еді, кете-кеткенімізше сол қалыптары жүздерін жылытпай-ақ қойғаны. Алматыдағы желтоқсан оқиғасының салқыны сезіліп тұрды. Тіпті өнерге тек өнер тұрғысынан қарайды дейтін мәскеулік әріптестеріміздің ішінде кесек-кесек мұз жатқандай. «Е, біз сендерді бауырымызға тартып, ағалық қамқорлығымызды көрсетіп жүрсек, сендер өзімізге қарсы келе бастадыңдар ма?!» дейтін сөзді айтпаса да, қас-қабақтарынан білдіріп-ақ тұрады. Онда да біздің Алматымен келісіп алғандай, партияның одақтық Орталық комитеті не, Мәдениет министрлігі келдің-ау, кеттің-ау деп көңіл бөліп, уақыттарын шығындап жатпады.

Бар зілдерін іштеріне бүгіп жүр екен, соңғы талқылауда әйтеуір имантаразысын жасап, парызын түсірейік дегендей М.А.Булгаковтың «Жендеттеріндегі» Нұрмұқан Жантөриннің, И.Оразбаевтың «Мен ішпеген у бар ма?» спектакліндегі Кенебаев пен Аралбаевтың рөлдерін

ойдағыдай шығарғандарын, актерлік шеберліктерін мактаған болды да, басқа қойылымдарымыздың көбін сынға алды. Сөз соны «Правда» газетіндегі мақаламен тұйықталып, театр ұжымының бүкіл еңбегін, ізденісін жокқа шығарғандай болды.

Ақыры жел айдаған қаңбақтай болып, театрға ықтиярсыз барған қадамымызды тұйықтауға да осы Мәскеу сапары себепші болып, шығармашылық демалысына ие болдық. Онда баруыма да, одан кетуіме де атакты желтоқсан ызғырығы себепші болды деп есептеймін.

Шығармашылық демалысы деу айтқанға ғана жеңіл екен, ғұмыр бойы ертеңнен қара кешке дейін жұмыс-жұмыс деп шапқылап жүрген кісі ешбір кеңсеге тіркелмей, өзінмен өзін болып бос қалу дегеннің өзі судан шығып қалған балықтай бір жайсыздау күйге түсіреді екен. Кейбір егде тартқан кісілердің зейнетке шыққан бетте бірден кәрілікті мойындап, ұнжырғаларының түсіп кететіні, тіпті өзін қоғамға, ортасына енді қажетсізбін деп сезінгеннен болса керек. Күш-қуатымның мол шағында мен, әрине, жұмыстан босаған екенмін деп сары уайымға салынып, немесе енді қоғамға қажетсіз екенмін деп бір сәт ойлап та көргенім жоқ. Алда да мен араласар талай істердің барын білдім, біле тұрсам да алғашқы бір сәттерде екі қолым алдыма сыймағандай әсерде жүргенім рас. Киностудияға, болмаса театрларға барсам, әлдекімдер: «Иә, қалай, жұмысқа орналастың ба?» деп сұрайтындай көрінеді. Сондықтан да үйде жатып алып, өзімше бір уақытша демалыс ұйымдастырмақ болдым. Менің уақытым болуын күтіп, жиналып қалған талай-талай кітаптар бар еді, соларға сұғына кірістім. Өнер, өмір жайында, былайша айтқанда, бәрі де адам жайында. Тандап, талғап оқысаң да, әрқайсысы сені түрлі-түрлі қиялға жетелейді. Оқып шығып, өзінше пікір түю, баға беру деген екінің бірінің қолынан келеді, ал дәл осындай шығарма жазу дейтін кез келгеннің маңдайына жазылмаған бақыт қой.

ЖҰПТЫҚ ҒҰМЫР – ЖҰМАҚ ҒҰМЫР

Өміріміздегі үшінші жана пәтердің ордерін алып, балаларымыздан сен екеуіміз «отау» болып бөлек шықтық.

«Құдай жеткізсе, жетті деген осы, жеткерді деген осы!» деп апам тәубасына үш қайтара келеді. Енді қайтсін, ағайын-туғанын, өскен жерін — бәрін де тастап келген кейуана бір кездегі бір үйінің үш бірдей

шанырақ болып канат жайғаны үшін шүкірлік айтқанмен, күпірліктен қорқып, тәубаға келіп отырады. Екі ұл да үйленген. Мәди бұрынғы үйге ие болып қалса, Сағи өзінше отау тікті. Апам үлкен немере келінге бас-көз болу үшін Мәдидің қолында қалған. Ол енді бұрын жалғыз менің ғана қамымды жесе, енді екі немересінің жайын қоса ойлайды, бұрын жалғыз келіні сені, Майра, аналық ықыласына алса, енді қос немере келіннің жай-күйін ойлайтын болды. Бізге келе қалса:

— Анау үлкен келіннің аяғы ауыр ғой, жолдан сүт ала барайын. Жүгіріп барып әкеле салуды анау жаман ұл білер деймісің?! — деп кеткенше асығады.

— Апа-ау, ол немелерді бақтыңыз-қақтыңыз, өсіріп, жеткіздіңіз! Солар үшін деп жүгіре бергеніңізді қойсаңызшы. Енді сізге өздері жүгірсін-дағы, — дейміз Майра екеуіміз. Қайда, немерелері мен келіндерін көрмесе, отыра алмайды.

Апам ғана емес, осы бір бақытты күндеріміз, уайымсыз, қамсыз-мұңсыз тіршілігіміз ұзағынан болса екен дейтін тілекті мен де жиі ойлайтындай едім. Бірақ құдайдың қолындағы істі кісі өзгерте алған ба?! Осы үй сенің соңғы үйің боларын кім ойлаған!?

Апам ғана емес, сен де ғұмырыңдағы ең бір бақытты күндерінді өткізіп жүр едің-ау, Майра. Қос келініңмен құрбыларындай сырласып, тіпті кей құпияларыңды ұлдарың мен әкесінен жасырып жүргендеріңнің өзі жарасып тұратын.

Сен Сағилар бөлек шықты дегенмен, екеуін көбіне қасыңнан шығармай, кіші келінді өзіңнің енелік тәрбиене алып едің.

— Апамның маған үйреткен өнегесін енді келіндеріме менің үйретуім парыз емес пе, — деп, бір түрлі мақтанышпен айтар едің.

Сөйтіп жүргенде тұңғыш немереміз Нүрилә келді өмірге.

Немере сүюдің рахатын, бұрын-соңды сезіліп көрмеген әкелік махаббатты сезініп, мәз болып мен жүремін. Кезінде қос ұлға дәл осындай мейірленіп көрмеген сияқты едім, мына қуыршақ менің жүрегімді жаулап алды. Майра, сен болсаң келіндерге деген қамқорлығыңды еселеп арттырып жібергендейсін. Базар, дүкен дегендерді түгелдей өз мойнына алып, қос-қос сөмкелерді аркалап кеп жүргенін.

Жүгің көбейген кезде телефон шалмайсың ба?! Машина жіберер едім ғой, — деймін ғой баяғы.

— Өй, сол біреуді тостырып қойып, магазин аралап жүрген деген ынғайсыз ғой. Өкіметтің жұмысымен жүрсең бір сәрі. Оның үстіне, бастыққа машинаны әйелі магазинге бару үшін бермейтін болар, — деп сен де жуып-шаяр едің.

Екеуіміз де, апам да бәріміз жабыла, қуыршақ сияқты кішкентай Нүриләнің жанынан шыққымыз келмейді. Бәлкім мен әке болып, сен ана болып қыз баланың тұлымынан иіскеп көрмегеннен болар деп те ойлаймын.

Сен де осы бір тәтті күніміздің ұзағынан болуын тілеп оянып, сол тілекпен ұйқыға кетер едің. Бұрыннан да жұмысына деген ықтият-тылығың, үй шаруасына деген ұқыптылығың бұл кезде де арта түспесе, кемімеген сияқты.

— Шаршадың ғой, бір уақыт ертерек жатып демалсаңшы, — дегенімде:

— Ертең үйге бөленшекең келемін деді емес пе, соның жақсы көретін қуырдағының етін турап, даярлап қоя салайын, — деген сияқты жұмысты ойлап таба беретін едің. Айтып-айтпай, үйге келіп жүрген жолдастардың қайсысы қандай тағамды жақсы көретінін білетін, даярлығыңды да солардың талғамына қарай жасап, әуреке түсер едің. «Шота бәлішті жақ-сы көреді», — деп, ол келерде міндетті түрде бәліш даярлайтының бар-ды.

— Соларды соншалықты еркелететінін не осы? «Майраның тағамы дәмді болды» деп алдағанына сеніп, босқа жаныңды қинайсың, — деп сол тағамдарды даярлаудың ауыртпашылығы өзіме түсетіндей, мен де бір қырын шабамын ғой баяғы. Ондайда:

— Босқа кедергі жасағаннан басқа бізге пайдаң жоқ, онан да киініп алып, бір-екі сағат қыдырып келсеңші, — дер едің. Маған да керегі осы, рұқсатың болған соң-ақ шыттай киініп алып, тайып тұрамын. Жігіт-термен серуен құрамыз, кейде бильярд, кейде шахмат дегендей, адамзат ойынын, тағы бір жетістігіндей көрінетін отыз алты қағаздың да таусылмас қызықтары бар, қойшы әйтеуір жұмыстан қол бос болып, үйде шаруаң болмай қалса, еркін жүріп үйреніп қалған шіркінге мұндайда ермек табыла кетеді. Ұят болғанда, кейде қонақтардан кештеу келіп қалып:

— Бізді шақырған осы үй ме еді? — деп әзілге жеңдіріп кіремін ғой. Шіркін, сондайда бір рет болса да қабағыңды шытып, әйел болып наразылық білдіру дегенді білмей-ақ кеттің ғой.

Шота, Сейдахан, Жәнібек достарыма қалжың керек, үйден кетіп бара жатқан кездерінде:

— Қой, Асеке, жүр, үйімізге қайтайық, — деп сөз жүгіртеді. Сонан соң, қарап тұрмай:

— Майра, мына шалыңды әбден еркелетіп, жаман үйретіп жібергенсің. Өзіміздің әйеліміз кешке үйге келгенде журналға уақытын көрсетіп, қол қойдырып алады да, ертеңгілік кетерде тағы да

кол қойдырып, шығарып салады. Сен ғой мұны еркін қоя бергенсін, — деп отқа май құяды. Ондайда мен де ағысқа қарсы жүземін.

— Оу, мен сендер сияқты үйге жұмыстан соң жылтың етіп жетіп келіп, әйелімді жаман үйретіп көрген емеспін. Кешкілік барар жерім болмай, үйге ертерек келіп қалсам, не деп сылтау айтарымды білмей, жаман сасамын. Сылтауым болмай қалған кезде түнгі сағат он бір, он екі болғанша есік алдында жай серуендеп жүре тұрамын.

— Әй, жігіттер, енді бұған ерте кел, кеш кет деп айтып жатқанымның өзі жараспас. Оны қажап қайтесіндер?! — деп, сен де менің сөзімді сөйлеп шығар едің.

Сенің адалдығың, — ең басты қасиетің болса, мен білгендегі жалғыз кемшілігің — сенгіштігің еді. Біреу егер: «Аспанда ұшып жүрген бір отар қойды көрдім» десе де аузыңды ашып, «Рас айтасың ба?» деп сұрай салу, сене салу саған қиындық тудырмайтын. Бірақ соған орай алдаған кісіге қатты ренжіп қалар едің. Мен ұзақ жылғы жұптық ғұмырымызда әзілдеп, қисынсыз нәрсені айтамын деп талай ренжітіп алдым.

— Оу, менің өзіліме әлі үйрене алмай келесің бе? — дегенімде:

— Қойшы, өзіліңді айтсаң да жалған сөз айтпашы, — дейтіңсің. Құрдастарымыз сенің көңіліңді таба беру үшін пісірілген тағамыңның бәрін жіпке тізгендей түгендеп отырып, мақтаса, сен қарап отыр-май:

— Шын айтасыңдар ма? Мен ойдағыдай болмаған шығар деп қорқып едім, — деп ағыннан жарыла салар едің. Ондайда мен қалай ғана шыдап отырайын:

— Мынау арақты да өзі қайнатып әзірлеген еді, дәмі қалай екен? Сендерге ұнады ма? — деп таңдап алған ішімдігімнің жақсы екенін білдірмек болсам, Майра, сен тағы да ағыннан жарылар едің:

— Асеке, неге өтірік айтасың осы? Мен өмірімде арақ жасап көргенім жоқ, — деп ақталып, әуреке түсетін едің-ау.

Екінші немереміз дүниеге келгендегі сенің қуанышың тағы да шарасынан асып төгіліп еді.

— Асеке-ау, міне, құдай қаласа, атамыздың атын жалғастыратын ұрпағың қосылды, — деп мәз болып едің. Бұрын «Қыз баламыз жоқ еді, Нүрилә өз қызымыз болады» деп қуансақ, ендігі бұл сөзің «Дүниеге Әшімовтердің жалғасы келді» дегенің еді. «Осындайда шашылмағанда қайда шашыламыз!» деп ағыл-тегіл тойды пәлен күнге жалғастырдың. Қуансаң балаша жүрегіңмен, бар болмысыңмен риясыз қуанатынсың, ал ренжіген кезінде басқа әйелдер сияқты дауыс көтеріп, айғай-шу шығаруға жоқ, тек бір түрлі қамығып қалар едің. Сенің сол бір сәтінді көргенде өзімнің де жүрегім елжіреп, егер сол ренжітуге өзім себепші болсам, «Қалай ғана осының жүрегіне қаяу түсірдім? Әй, бәлем,

ендігәрі өйтпейін!» деп іштей өзіме өзім налитынмын. Бірақ пенде шіркін бәрін де қолма-қол ұмытып кетпей ме, мәңгі-бақи осылай қол ұстасып қатар жүре береміз деп ойладым ба, әйтеуір іштей өзіме берген уәдемді ұмытып кетер едім. Әрине, ренжіткенде ұрысып-керісіп, артық та ағат сөз айтып дегендей, намысыңа тиіп көрген емеспін. Бірденені қиыстырып жалған сөз айтамын деп, немесе артық-ауыс әзіл айтамын деп ренжітер едім. Бір жақсысы — қайтымың тез еді.

— Қойшы, жаным, мені жаңа көріп жүрсің бе, көп әзілімнің бірі емес пе? — деп еркелетсем, сол сәтте-ақ бәрін де ұмытып, жадырап шыға келетінсің. «Жақсы адамның ашуы шәйі орамал кепкенше» деген осы. Бір кесе шай үстінде өкпелетіп алсам, келесінің үстінде қайта жадыратып алар едім. Қайта бір нәрсеге ренжісем, үстімнен қара аспан төндіріп, көпке дейін өзіме-өзім келе алмай жүріп алатын қасиет менде бар.

Өнер маңында жүрген кісі әділдікті де көреді, ал кейде өзге емес, қасында жүрген жаннан да әділетсіздік көретін кездері жиі болады. Бірақ әділдікті де, әділетсіздікті де бір қалыпты көтеріп кете беру екінің бірінің қолынан келе бермейді. Менің де ұсақ-түйек әділетсіздік үшін күйіп-пісіп, өзіме өзім келе алмай тұрғанда, тауып айтар жұбатуларын болатын. «Бір реніштің екі қуанышы болады» деген. Ең әділ қазы уақыт қой, ақырын күтейік, — деп сабама оңай түсіре қоятынсың. Сол сияқты қатты қуанған кезімде де тым мақтаныңқырап, өз көңіл-күйімді тежей алмай қалатын болсам керек. Ондайда сен тағы да арынымды басып, өз арнама түсіре қоятынсың. «Мақтаныш — өзіне тиесілі үлесті көтере алмау деген сөз. Сен бөсіп кетпей, өзіннен де мықты кісілердің барын есіңе алып қойсаңшы, былай!» дегенінде, «Өй, сен де қызық екенсің осы!» деген сияқты тиянақсыз қарсылығымды білдіргенмен, сөзіңнің еш қателігі жоғын бірден мойындайтын едім.

Бүгін ойлап отырсам, соның бәрі де саған еркелеудің, өз құнымды арттыра түсу үшін жасалған амалдың бір түрі сияқты көрінеді. Еркелеген сәтінде еркелете білетін, ренжіген сәтінде жадырата білетін, артық-ауыс мінездерінді көтере білетін жардың болуынан артық бұл дүниеде бақыт жоқ екеніне енді ғана, тіршілік теңізінің үстінде сыңар аккумуля мұнын әндетіп қалғанда ғана біледі екенсің...

Нүриләнің тілі былдыр-былдыр шыға бастаған кезде-ақ сені Әжеке-мама деп атап кетті де, мені Ата дейтін.

— Балам-ау, мені папа де, Майраны «әже» де, — деп балама өтініш жасаймын. Ондайда сен тұрып:

— Папа дейтін ештеңе жоқ. Уақытыңда ата болғаныңа тәуба деп отырмайсың ба?! — деп отыратын едің.

Тағы да өнер адамдарына себепті, себепсіз кінәлар тағылып жататынын жұрттың бәрі жақсы біледі. Әсіресе әртістер қауымына әжік-күжік әңгіме үйір болса, ондай дақпырт сөздің талай-талай құрбандығы болып кеткен тұстарымыз аз емес. «Қасқырдың аузы жесе де — қан, жемесе де — қанның» кері ғой. Екі қолымызды кеудеге қойып, өмір жолының біразын артқа тастаған кезімізде шындықты айтар болсақ, ер жігіттің серілік мінезіне еліктеген, еріп кеткен тұстар болған да шығар. Бірақ та, Майра, мен үшін жалғыз пір, жалғыз тірек өзің едің. Екеуіміздің арамызға от жақпақ болған «жанашырлардың» талай-талай талпыныстары болған. Оны алдымен женетін де өзіңнің маған деген сенімің, жер қозғалса қозғалмас мінезін болатын.

— Осы Мәжит ағадан үлгі алсандар, қандай жақсы болар едіңдер, — деп ағамызды үнемі мысалға келтіріп отырап едің. Шәкеннің әрі адал досы, әрі сенімді інісі бола білгені үшін әкендей сыйлайтынсың.

Есінде болар, бір күні үйге Мәжкен келіп, жайғасқан соң: «Бүгін Мәскеуден келіп едім, жол соғып қалжырап қалыппын», — деп бір әңгімені бастап кеп кеткен. Сол кезде сен тұрып:

— Аға-ау, мына Асанәлі кеше кешкілік сізбен бірге болдым деп келіп еді ғой. Сіз түнде Алматыда болып, таңертең Мәскеуге ұшып барып келдіңіз бе, әлде Асанәлі кеше Мәскеуге барып, сіздің қасыңызда болып келді ме? — деп сұрақты төтесінен қойғаның. Көзім жыпылықтап мен Мәжкені қарадым, ол кісі аң-таң болып, менің бетіме қарады. Дегенмен бірденені бүлдіріп алғанын сезеді. Бірақ не айтарын білмей мүдіріп қалды. Ол кісінің мұндайда тапқырлығы шамалы болатын.

— Иә, бірге болдық... Жо-жоқ екеуіміз екі қалада болсақ қалай бірге боламыз?! Бірақ енді үнемі-ақ бірге болып жүрміз ғой, — деп абдырады да қалды.

— Біраз болды ғой өзі, сіздермен де хабарласа алмай кеттік. Алеся апай қалай, денсаулығы жақсы ма? Нартайжанның оқуы қалай? — деп сен ойламаған жерден Мәжкенді «қыл көпірден» өзің жетелеп, өткізіп жібердің.

— Е, иә, жеңгейіңнің халі жақсы, ол да сендерге сәлем айтып жатқан. Нартай азамат қой, оқуында мін жоқ, — деп ағамыз мына тұйықтан онай құтылғанына қуанғандай сайрай жөнелді. Ертеңіне Мәжкен мені ұстап алып, ренжігенде айтатын әдетімен:

— Әй, шош, мені неге Майраның алдында жер қыласың? Өтірік айтқан екенсің және менен басқа айтар кісің табылмай қалған болса, маған онындай алдын ала ескертіп қоймайсың ба? — деп жатыр.

— Мәже-ау, сіздің тіпті Мәскеуде жүргеніңізді мен қайдан білейін?!

Оның үстіне сізбен бірге болдым десем, өзі де мені сенімді қолға тапсырғандай көп үндемейтін болған соң, айта салып едім, — деп ақталып жатырмын.

Күйеуін қызғанбайтын әйел болмайды, әсіресе бір-бірін жақсы көрген жандардың қызғанбауы мүмкін емес. Тек сол бір жағымсыз сезімді кім қай деңгейде өз кеудесінде маздатып, кім оны дер кезінде ауыздықтай алады? Сен де қызғанбады деп ешқашан ойлап көрген емеспін. Бірақ сенің артықшылығың — сезім жетегінде лап ете қалмай, бәрін де байыппен ақылға жендіре білетінің өз басыма бітпеген қасиет еді.

Бір күні есік ашық тұр екен, менің кіргенімді сен байқамай да қалдың. Телефонмен әлдебіреумен ұғыса алмай тұрдың.

Әдейі тындайын дегенім жоқ, бірақ сөзің маған ап-анық естіліп тұрды.

— Құрбым-ау, бізге жанашырлық жасап қайтесің? Біз бір-бірімізге сенбесек, баяғыда-ақ ажырасып тынған болар едік. Үйде отырған ер адамның жұмысы бітпейтінін сен білуге тиіссің ғой. Өзіне лайық шаруалары болады, әйтпесе ол ер адам бола ма екен?! Әртістің өмірін сен білмейді емессің, кино арқылы жұрттың бәрі таниды. Солардың көбі-ақ танысып, тілдескісі келеді. Басқасын қойғанда, қасында мен келе жатқанда да шылбырына оралып, жүргізбейтіндер жеткілікті. Солардың бәрінен қызғана берсем, менің нем қалады? Айтшы өзін құдайшылығыңды!

Мені қорғап шырылдап сөйлеп жатқаныңды естіп, бір түрлі жүрегім елжіреп кетті. Қысылмасын дедім де, есікті қайтадан ақырын жауып, тысқа шығып кеттім. Әңгімелерің бітті-ау деген кезде үйге келдім. Ешкіммен сөйлеспегендей, ешқандай әңгіме естімегендей, күндегідей жайрандап қарсы алдың. Сонда ойладым: «Шіркін-ай, мен достармен әңгіме, бильярд, ресторан деп жүріп-ақ саған талай сөз келтіреді екенмін ғой» деп. Ойлайсың, тәубаңа келесің, бірақ ғұмыр бойы еркіндікке үйреніп қалған кісі өз аяғына қалай ғана бірден тұсау сала қойсын.

Оған осылайша жанашырлық білдірген замандастары қайтып беттей бермейтін. Тағы бір күні телефон шылдыр ете қалып еді, сен барып трубканы көтердің.

— Болдыңыз ба? — деп сұрадың біраз тындап тұрып. — Асанәлі екеу болып жүрмесе, біреуі үйде, менің қасымда отыр, сенбесеніз трубканы берейін. — Содан кейін трубканы орнына қойып, жаныма келдің де:

— Осы қатындар құтырады ғой деймін. «Сен, маубас, үйінде отыра бер, Асанәліні бүгін жібермеймін. Қазір екеуіміз оңаша рахаттанып

отырмыз» деп сандалады, — дедің жайбарақат қана. Бәлкім осындай өтірік ақпарларын жиі естіген соң да маған сенімің нығая түскендей.

Ең басты ерекшелігін, өз әкеңнен бастап, ер адам атаулыны, сонан соң отағасын нағыз Шығыс әйелдеріндей құрметтейтін едің. Бәлкім, содан да болар, сенің адам айтса нанғысыз кендігің мен кешірімді бола білуің. Жиын-тойларда сөйлейтін сөзіңнің ауаны да: «Ер азаматтар аман болсыншы, осылар жақсы болса, біз де жақсымыз, осылар аман болса, біздің де дүниеміз — түгел» деген идеяға келіп тірелетін.

САХНА СЕРІЛЕРІ

Жуырда ғана жұртшылық Қалибек Қуанышбаевтың бір ғасырлық үлкен тойын атап өтті. Қазақ театр өнерінің жолбасында тұрған бірінші актер жүз жасқа келді. Марқұмның өнерін сыйлайтын қауым театрға сыймай кетті. Өзі жоқ болса да өнерін сыйлау деген осы-ақ болар. Жалғыз-ақ өкініштісі, біраз басшылардың келуге уақыт таппауы көңілге қаяу түсірді. «Өлі риза болмай тірі байымайды» демеуші ме едік. Ел өміріндегі осындай айтулы қуанышқа басшылар өте мұқият қарап, мүмкіндігінше, халқымен бірге болса, қандай жарасар еді, шіркін. Әрине, мемлекеттік шаруа қамымен жүргендеріне өкпе айтуымыз тым біржақты болар, бірақ бәрі бірдей ондай шаруамен жүрген жоқ қой. Жалпы елбасы бармаған немесе бара алмаған жерге басқаларының тіпті бер жақтағы басшылардың баспайтын әдеттерін ешкім де жөн дей алмас деймін...

Мінбеге шыққандар толқып сөйледі, тебірене сөйледі. Хадиша Бөкеева апамыз: «Қаллекиді сағындым, бәріміз де сағындық!» — деп жылап жіберген кезде қара шалдың алдын көрген шәкірттері біз де көз жасымызды ірке алмай қалдық. Әртіс болып туып, сол үлкен әртіс калпында өмірдің өзімен әзілдесіп өткен адам ғой Қаллекилер.

Қаллеки ағамыздың науқасы әбден мендеп жатқан кезде Шәкен, мен Әлжаппар Әбішев ағамыз басында күзетіп отырып:

— Шал, ақшаң бар ма, бірер партия карта ойнайық, босқа отырғанша, — десе керек науқастың көңілін көтергісі келіп. Сонда әл үстінде жатқан кісінің «Ойнасақ та болады, карталарың қайда?» дегендей ишара жасап жымиып, сонан кейін бірер минуттан соң мәңгілікке көз жұмуы тек Қаллекилердің қолынан келетін әзіл-сықақ. Лопе де Веганың екі саусағының арасынан үшінші саусағын көрсетіп, ең соңғы сөзі «Ля фин де комедия» деуімен пара-пар.

Мінбеде ол кісінің ізбасар іні-қарындастары еске алып, не бір әңгімелерді айтып жатыр. Ал мен ол кісінің бүкіл өмір жолын көз алдымнан өткізгендей, айтқан әрбір сөзін ой елегіне саламын.

— Театрымыз бір кезде патриархат дәуірінде болушы еді, қазір матриархат дәуіріне көшті, — деп әзіл айтатын. Білген соң айтады екен ғой. Бұл күнде театрдың, оның барша әртістерінің анасындай болып отырған Сәбира Майқанова, одан кейінгі Хадиша Бөкеева, Бикен Римова, Зәмзәгүл, Шолпан, Фарида, олардан кейін келе жатқан буын... Бәрі де бірінен бірі өткендей. Бір кезде сол Қаллекилер, Елаған, Сераған, Шөкең, Қапекендер, Ыдекен мен Нұрекендер жүргенде, шынында да әртіс әйелдер көп көріне бермейтіндей еді, әлде театр шанырағын көтерген сол алыптар болған соң кейіндері келген әртістер олардың қасында өздерін тым кішік ұстап келгендіктен бе екен, әйтеуір біз театр есігін алғаш ашып жүрген тұста қара шалдардың данқы, ерен айбары алдымен байқалатындай еді. Ал қазір әйел әртістер бел алып тұрғандай. Айтып айтпай, бүгін ойлап отырсам, Сәбира, Хадиша, Шолпан, Бикендері бар біздің театр өнеріміз бакытты екен.

СӘБИРА. Тағы бір өкініштісі, Қаллекидің тойына Сәбира апамыз наукастығына байланысты келе алмады. Көз жасына тұншыға жылап, сәлемін көпшілікке жеткізуді сұраумен шектеліп, үйінде қала берді. Енді қазір ойлап отырсам, ол кісі әйелдердің Қаллекиі екен ғой, анығырақ айтқанда, әйел затынан шыққан Қаллеки екен.

Жуырда үлкен немересі үйленетін болып, құдалыққа мені жұмсаған екен, анамыздай адамның бұл сеніміне қуана келісіп, тапсырманы тастүйін орындап оралдым.

Ол кісіні бәріміздің анамыз десек, аналық қасиеті де айтып тауысқысыз. Апамыз да әзілсіз-қалжыңсыз отырмайды. Керек жерінде өзіне жарасып тұратын бұрқ-сарқ ашуы қандай, шіркін. Ұрысса да аналық пейілмен ұрсатын сияқты. Өзіне ешкімнің қарсы келмесін білгендіктен де еркелетіп ұрсатындай. Бірде-біріміз ол кісінің сөзін, ашуын көңілге алып жатпаймыз, қайта тездетіп көңілін табу үшін ерке бала сияқты жанасып, кішілік көрсете қоямыз.

— Әй, інім, сенің де тайрандап жүргенің біздің Майраның арқасы. Басқа біреу болсыншы, баяғыда-ақ екі аяғынды бір етікке тығар еді, — дер еді. — Келінімнің істеген ісі, даярлаған тағамы қандай, тілінді қуырады. Өзі сен сол Майраның тамағын бізге көптен бері жегізбей жүрсің-ау, е!

Сөзінің аяғын өстіп өзімсіген әңгімеге қарай бұра қояды. Сен де, Майра, ол кісіні өзіңнің туған енендей көріп, сыйлап тұрар едің.

— Шіркін, осы кісінің үлкен кісілігі тура анадайдан анқып, білініп тұрады. Жалпы театрдың осы бір топ әртіс әйелдері бірін-бірі толықтырып тұратын ассорти сияқты, — деп отырар едің. «Ана — Жер-ана» спектаклінің алғашқы премьерасы болған кезде Алматыда жок едім, мен есіктен кірген бетте, сен маған:

— Сенің болмай қалғаның қандай өкінішті. Сәбира апай өзінің нағыз биігіне енді шықты, — деп сүйінші сұрап едің. Ертеңіне барып, апамыздың ойынын көрдім. Сен айтқандай-ақ әбден риза болдым. Содан бері жиырма жылдай уақыт өтті. Әлі көріп келеміз. Ескірмейтін дүние ғой, бірақ әркімнің ойыны өзгеше болары — өмір заңы. Әртістер өзгереді, режиссер де өзгереді, бірақ біздің санамызға орнап қалған Толғанай-Сәбира ұлы ана бейнесі ретінде сахна символы болып қала береді.

Бір кезде Қаллеки, Серағандар:

— Пай-пай, Әміре мен Исалар сахнаның пірі еді. Біздікі әншейін, солардан үйренген жұғын ғой, — деп отырар еді. Сонда ойланбайтынбыз: «Е, бұл шалдар да біз көрмеген кісілердің өнерлерін көлденең тарта бергенді жақсы көреді. Әйтпесе, біреуі — әнші, біреуі — суырып салма акын ғана емес пе. Дәл осы кездегідей кәсіпқой актер болмаған шығар» деп. Қазір біз кешегі өткен ағалардың өнерлеріне көп тамсана берсек, өзімізден кейінгі жастар да: «Е, оларды да білетін едік қой» дегендей, жүре тындайды. Сондайда айтарым: «Әй, жігіттер, маған сенбесендер, баскасының бәрін қойыңдар да, Сәбира шешелеріңнің ойынын тағы бір рет көңіл қоя көріп шығындаршы» дейтінмін. Баска не демекпін? Көңіл көзімен барлап отырсақ, кісі әртіс болып туу керек екен ғой. Ондай өнердің ұшқыны болмаса, он жерден оқысаң да шын әртіс бола алмайды екенсің. Болуың мүмкін, бірақ өнерің балашағаның қамы маңындағы ғана өнер болмақ. Шын әртіс тумысында санасына көп өнер ұялаған, сезімтал, нәзік жанды, қызу қанды болуы шарт. Мұның бәрі де — дарынның нышаны. Ән салып, кез келген аспаптарды сайратып отырар болсаң, бұл да актерлік шеберлікті толықтырып отырар қажеттіліктің бірі. Өмірде мінезінде міні көп, басынан бір сөз асырып жібере алмас тыз етпе, біреудің өнеріне қызыға қараудың орнына қызғана қарайтын іші тар, «мен білемінге» салар тонмойын жаннан ешқашан жақсы сахнагер шықпақ емес.

Ал драма әртісінің әнші-күйші болмауы да мүмкін, ондай болу тіпті шарт та емес, себебі ол ішкі жан дүниесімен, жүрегімен ән салып, бар болмысымен күй тартып тұруы қажет. Содан да ғой, ойыны ұнаған әртісті «ішті актер екен» деп жататынымыз. Құдай іші, жан дүниесі қырық қатпарлы актерлердің азайып, сырты жылтыраған

өнерпаздардың көбеюінен сақтасын. Мына бір қызықты қараныз. Бір кезде Қаллекидің қолынан Абайдың өлең кітабы түспейтін. Сәбира апамыз да ұлы акынның өлеңін жатқа соғып отырады. Байқасам, олар іштілікті, жан дүниенің қазынасын данышпанның жырларынан іздеп, сонымен өнерлерін суарып, шындап отырады екен ғой. Өкінішке орай, қазіргі актерлердің әсіресе кейінгі жылдары келіп қосылған әртістердің дауыс мақамдары жақсы-ақ, сөздерін нақпа-нақ дәл жеткізіп, тақылдап тұрады. Бірақ образға бойлай ену, әр сөзге астар беріп айту дегеннен ақсап жатады. Солар көз алдарында жүрген осы Сәбира, Хадиша, Бикен шешелерінен үйренсе, солардың шығармашылық лабораториясын зерттесе де біраз ұлағат алар еді-ау деп ойлаймын. Сәбира апамыз да арнайы актерлік курста оқымаған, оқымаса да оқығандарды өзі оқытардай табиғи дарын ғой, шіркін. Ол кісі сахнаға шыға келген кезде өмір бірге кіреді, өнер бірге жүреді. Трагедиялық бейнелерді сомдасын, комедиялық кейіпкерді шығарсын, мін таба алмайсың.

Қ.Аманжоловтың «Досымның үйленуі» комедиясында Сәкен — анасының, Әнуар марқұм — баласының ролінде ойнайтын еді. Талай-талай гастрольге барып жүргенде бірге болдық. Ойын басталғанша екі кісі Сәкенді екі қолтығынан демеп, машинаға әрең мінізсеміз. Сол демеген күйімізде баспалдақтан шығарысып, түсірісеміз. Ал сахнаға шыққанда ол кісінің орнында одан кемі жиырма бес жас біреу шыққандай лақша секіргенін көргенде, таң қалмай отыра алмайсың.

Мәскеудің «Россия» қонақүйінде Аркадий Райкинді көргенім бар. Оны да екі қолтығынан екі кісі демеп, әрең жүріп бара жатты. Сол күні «Бүгін сахнаға шыға алар ма екен?» дейтін ой келді. Ал кешкілік ол кісінің қос жанары от шашып, ширақ кимылмен сахнаға шыға келген кезде күндізгі «шалдық шалдығудың» ізі де жоқ еді. Кейіндері бір газетте жарияланған сұхбатында: «Мен барлық күш-қуатымды сахнаға сактаймын!» депті. Сахна пірлері деген, сахна үшін жаралып, сахна үшін бәрін де сарқа пайдаланар жандар деген осындай-ақ болар.

Сәкен қайда бармасын өзіне құда-жекжат, абысын-ажын тауып, дүрілдетіп, елдің ішіне еніп, мүлде кірігіп кетер еді. Жалпы, жақсы адамның жанында көп жүрсен үйренер, ғибрат алар қасиеттерін де көп болады екен. Әйел әртістердің ішіндегі серісі, серкесі көрінеді ол кісі маған.

Майра, сен ауруханада жатқан кезде Сәкен жолығып қалып, мені баласындай еркелетіп, сөзінің сонында:

— Келінім науқастанғалы бері жүнің жығылып қалды-ау, інім. Ауру дегенді «шөміштеп кіріп, қасықтап шығады» демей ме атаң қазақ. Жазылады ғой, дегенмен де біздің ауруханада жақсы мамандар, жақсы

дәрі-дәрмектер жоқ қой, шет жаққа апарып бір көрсенші, — дегені бар еді. Ол кезде сені сауықпайды дейтін ойдан мүлде аулақ кезім, жаңағы сөзінен секем алып қалып:

— Не, келінііздің наукасы туралы жайсыз бірдене естідініз бе? — дедім үрейленіп.

— Е, жоға, наукасынан құлан таза жазылады, әрі жер көріп, ел таниды дегенім ғой. — Сәкең жауаптан оңай тайқып кетті. Ол кісінің екі қызы бірдей дәрігер болғандықтан, сенің наукасыңның беталысын естіп, қауіптенеді екен ғой...

Сөйткен жан апамызды да наукас иектеп жүр, түбі қайыр болсын дейміз де...

Осыдан үш-төрт ай бұрын ғана: «...түбі қайыр болсын дейміз де...» дейтін тілекпен аяқтап едім Сәкең туралы пікірімді. Бәлкім, қатыгез қазаның жақын жүргенін жүрек сездірді ме екен?! Асыл да аяулы жанның ортамыздан біржола ойысып кеткенін... кітаптың соңғы жөндеу кезінде қинала отырып қосуыма тура келді.

«Жер бетіндегі адамдардың бәрі де — әртіс, өмір — сахна, біреу өз рөлін жаксы ойнайды, біреудікі болмай жатады» депті Шекспир. Бәріміз де өмірде әртіспіз ғой, ал енді Сәкендер тек сахна үшін туып, сахна үшін жаратылған Ұлы әртіс қой.

БИКЕН апай да жақында ғана өзінің жетпіс жылдығын тойлады. Көбіне әйел әртістер өзінің қаншаға келгендерін жария ете бермейді ғой, бір қызығы, бұл кісі жасына жас қосылғанына қуанып, әр мүшел жасқа толғанда өзінің айналасына болсын айтып, шығармашылық есеп беріп қоятыны болатын. Сахнаға бұл кісі де сонау қыркыншы жылдардан бергі жарты ғасырдан астам ғұмырын арнапты. Елеулі еңбек елеусіз қалмайтынының бір көрінісі болды ол кісінің тойы. Халқы қошеметтеп, төбесіне көтерді. Өнер адамы үшін ең үлкен бақыт та сол болса керек. Ғабеннің «Ақан сері — Ақтоқты» пьесасы бойынша қойылған спектакльде Мәрзияның бейнесін жасаудан басталған Бәкеннің сахналық өмірі Жер-ана сияқты күрделі образбен келіп жалғасты. Айтуға ғана жеңіл екі образ. Бірақ осы екі аралықта бір адамның бүкіл шығармашылық ғұмыры жатыр. Ондаған әртүрлі бейне, әр түрлі тағдырлар. Әрқайсысын сахнаға шығару үшін үлкен өмірдің ұсақ та болса белгілі бір бөлшектерін арнауға тура келеді. «Өжет қыз», «Ана туралы аңыз», «Там-там үні», «Ай астындағы үй» — көптеген кинолардағы образдары тағы бар.

Мен ол кісіні қалжындап, «Қобыланды батыр» деп атаймын. Аузыма құдай салған шығар, шынында да өмірде, сахнада батыр адам. «Абай

– Әйгерім», «Қос мұндық» сияқты екі пьеса жазып, өзінің драматургтік қарымын да байқатып тастады. Сахнада өзін еркін сезіне білу, рөлде ойнап емес, сол бейнеге өзі де жаратылысымен айналып кету дейтін кез келгеннің қолынан келе бермес өнер. Бикен апай – сол биікке шыққан адам.

ХАДИША апамыз да біздің театрымыздың мақтаныштарының бірі. Өзінің мықты актер екенінді дәлелдеу үшін жүз рөлде ойнауынның қажеті жоқ. Кейде көрермен көңілінде мәңгі қалар бір рөл де жеткілікті болады. Шәкен марқұмның В. Шекспирдің «Асауға – тұсау» комедиясында жасаған Петруччиосын қазақ сахнагерлерін айтпағанда, орыс актерлері де жасай алмағандай көрінеді маған. Сол сияқты Хадиша апамыздың сол спектакльдегі Катаринасы тек Бөкеева үшін арнайы жазылған бейне сияқты. Әрине, ол кісіден кейін де Катаринаны талай актрисалар бейнеледі, бірақ Хадиша апамыздың ойынынан олқы соғып жатқандай көрінеді де тұрады.

Бұл кісі еңбегіне қарай атақтар да алды, данққа да бөленді. Театр сахнасында жасаған бейнелері өз алдына, біраз фильмдерде де өз қолтаңбасын қалдыра білді. Қазір бір өзі өзінен кейінгі жас актерлердің шеберлік мектебі іспетті. Үлкен педагогтік қызмет атқарып жүрген кісі. Қай облыстық театрға барсын, астанадағы театрлардың кез келгеніне кірсін, ол кісінің алдынан шәкірттері шыға келеді. Ұстаздық бақытын мен осы кісіден көргендей боламын.

ФАРИДА, ШОЛПАН, ЗӘМЗӘГҮЛ. Алпысыншы жылдардың көрермендері – Баян, Ақтоқты, Құртқа, Ажар, Еңлік, тағы басқа қазақ қыздарының бейнелерін негізінен осы үшеуі арқылы елестететін. Содан да болар, белгілі театр өнерін зерттеушілер болмаса, көпшілік көрермен бұларды бір-бірінен ажыратып жатпайтын еді. Бір ғажабы, үшеуі де бәсекелесіп, бірінен бірі оза шабу үшін үнемі ізденіс үстінде ойнайтыны анық еді. Бәрімен де сахнадағы серік болып қатар ойнадық, театр өнерінің бір қадам болса да өрге басуы үшін жанымызды салған тұрғылас әріптестер. Әрине, бұлар қазір жас қыз бен келіншектің, біз де жас жігіттің рөлінде ойнай алмаймыз. Орнымызды өзімізден кейінгі толқынға бердік. Бұл да өмір-өзен жылжып аққан сайын болуға тиісті заңдылық. Алайда осындай шеберлерді тәрбиелеп шығарған біздің Әкем театры қандай бақытты, бәрінің тағдырлары Әкем театрына келіп бір мезгілде тоғысқан бұлар қандай бақытты...

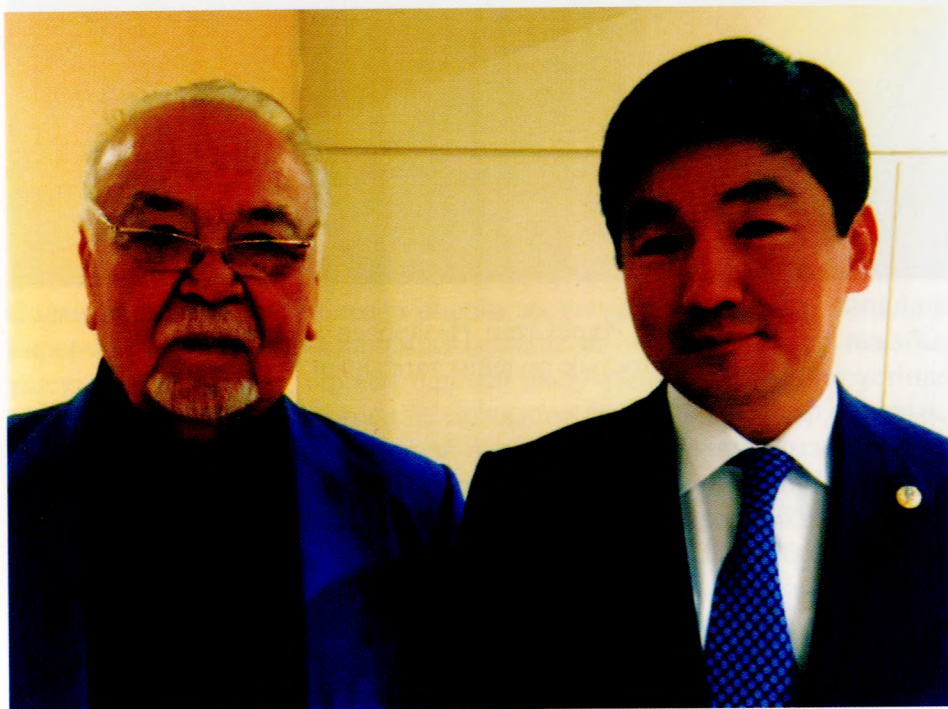
Қаллекидің «біздің театр матриархатқа айналып бара жатыр» деген сөзіне енді бүгін, арада көп жыл өткен соң барлау жасаймын.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев І дәрежелі
Достық орденін тапсырып тұр

Елбасы және қос Асанәлі

Алматы қаласының әкімі Бауыржан Байбекпен

Қос Асанәлі Әбіш Кекілбаевпен

Қайран, Акселеу!

Бибігүл Төлегеновамен

Асанәлі Әшімов, Олжас Сүлейменов, Бағдат және кіші Асанәлі

Кәукен Кенжетаевпен

Шота Уәлихановпен

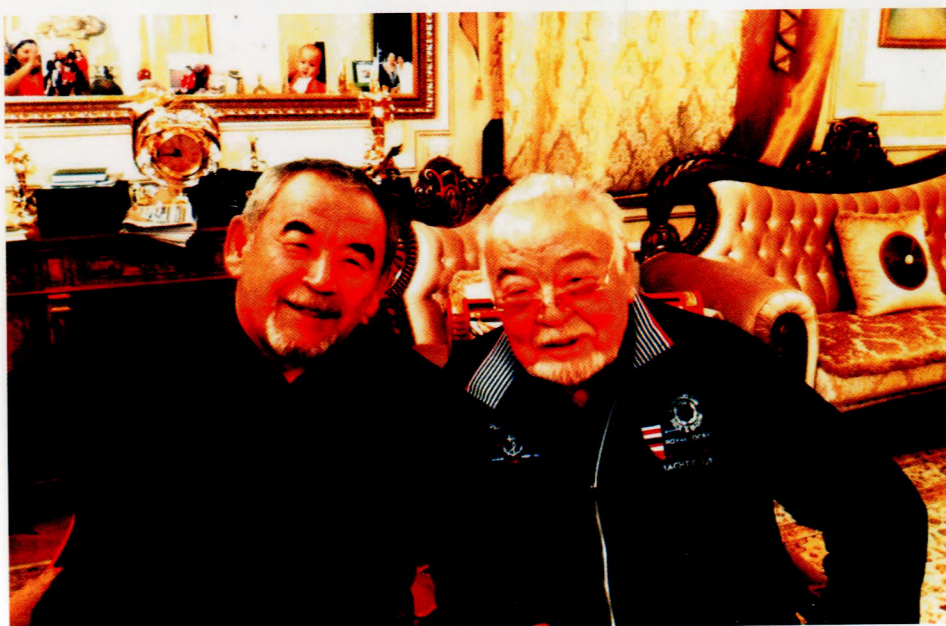
Хабиба Елебекова – 100 жаста

Тоқтар Әубәкіровпен

Илья Жақановпен

Жүрсін Ерманмен

Марков, Сераға, Қалтай Мұхамеджановпен

ҚазМУУ-дың ректоры Ғалымқайыр Мұтановпен

Әбдіжамил
Нұрпейісов,
А.Әшімұлы,
Бағдат,
Маралтай акын

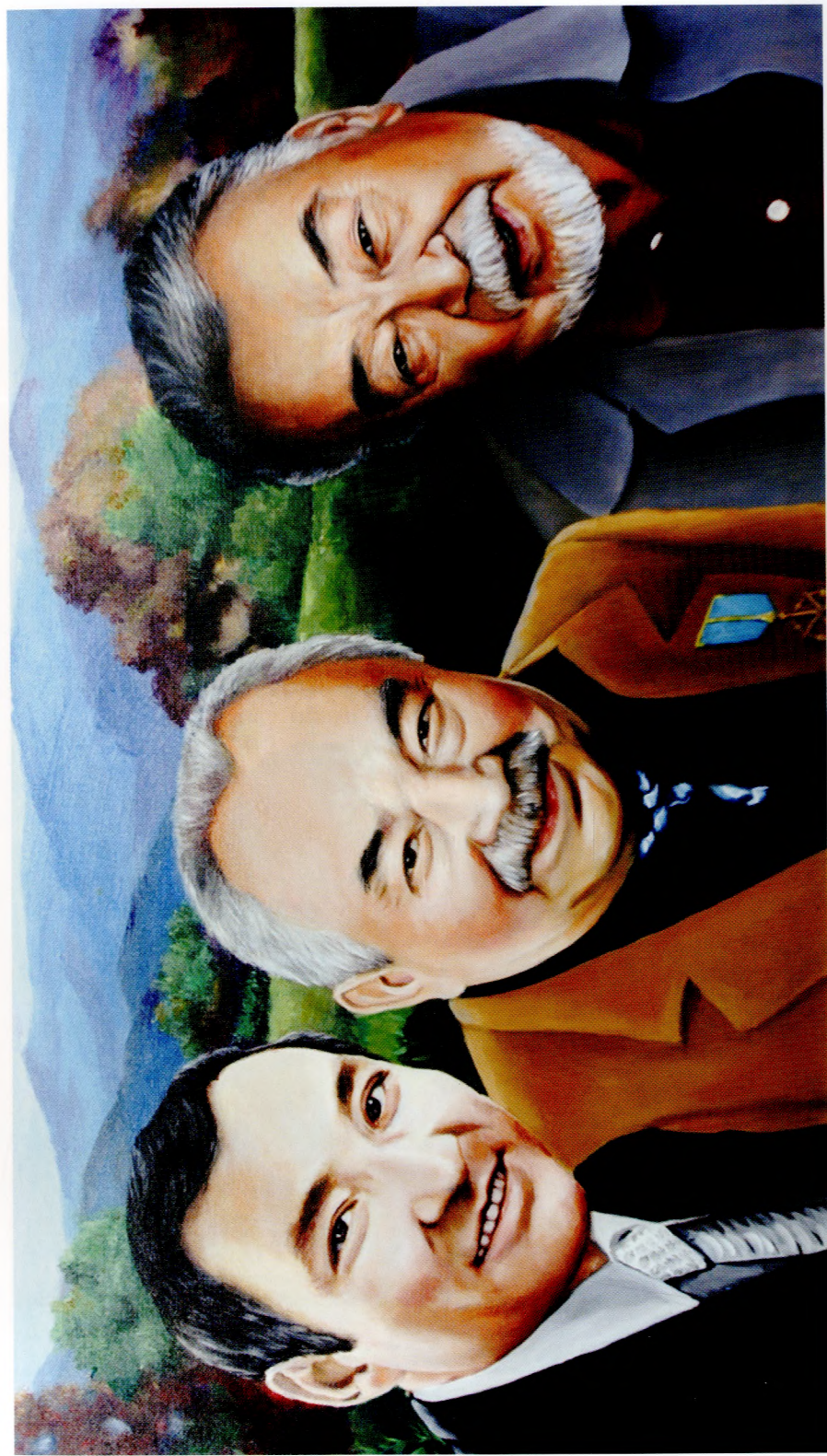
Есмұхан Обаевпен

Нұрғали Нүсіпжановпен

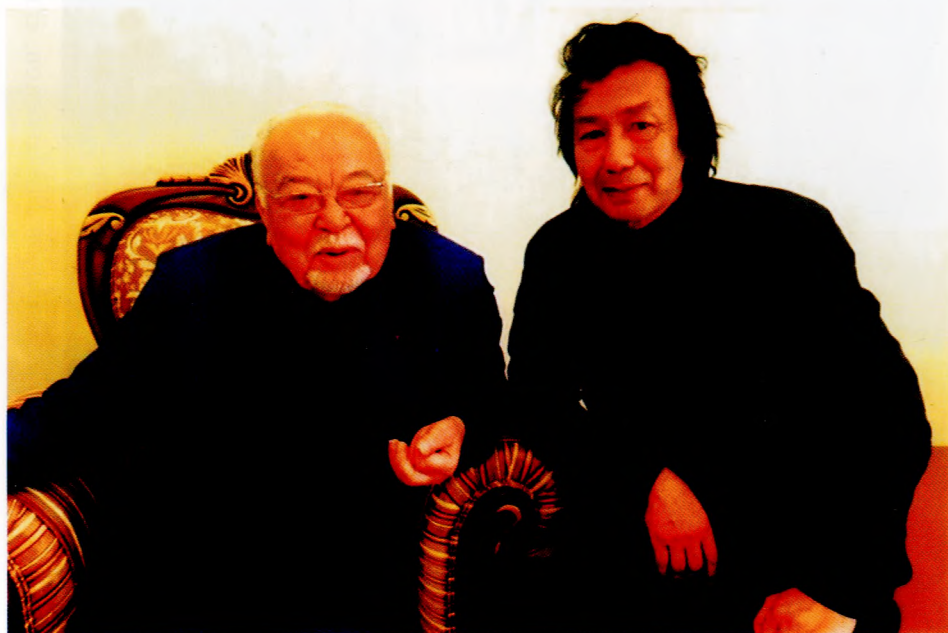
Иран Ғайып, Смағұл Елубаймен

Энуар Молдабеков, Өзөрбайжан Мамбетовпен

Мәдениет және спорт министрі
Арыстанбек Мұхамедиұлымен

Рахымжан Отарбаевпен

Атырау облысының әкімі Нұрлан Ноғайевпен

Ермек Аманшевпен

Марат Бейсенғаливпен

Е.Обаев, Е.Білэл, Б.Алпысбаев,
А. Омбаев, К.Абдрахманов, С.Борсабаев, Ғалымжан

Үш Татьяна ортасында

Академик Әлия Бейсенова апаймен

Анасы Тәжіхан

Адам ұрпағымен мың жасайды

Мұса, Амантай, Қанат, Мұрат

Кіші
Асанәлінің
тойында. Қали
Сәрсенбай мен
Нұртөре Жүсіп

Бағдат анасымен

Достары Баян, Торғын, Манат

Мұхтар Әуезов атындағы Қазақ мемлекеттік
академиялық драма театрының бас директоры
Ерлан Біләлмен

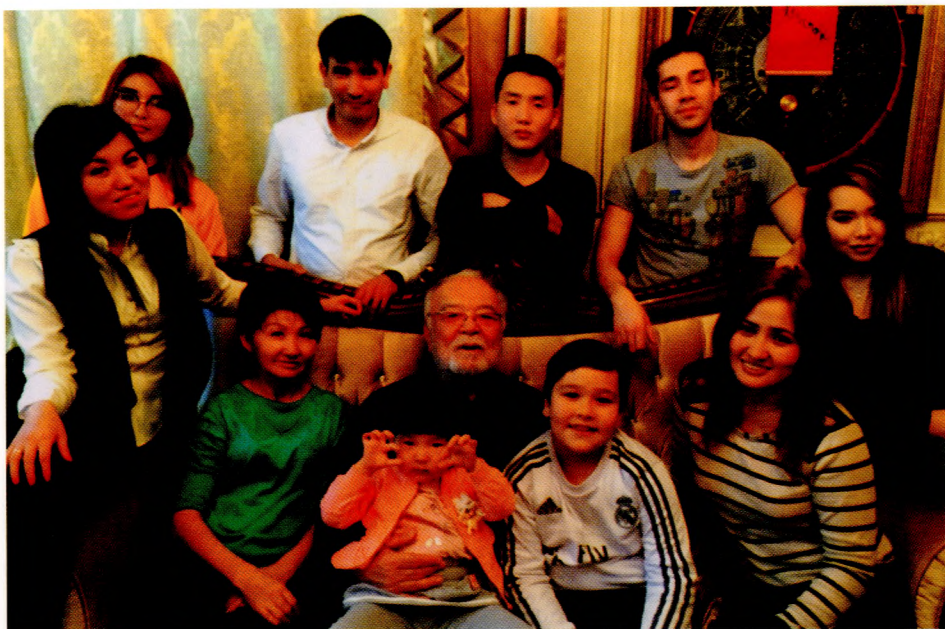
Кіші Асанәлі қос академиктің ортасында

Айша Абдулина — 100 жаста.
Салиха, Нүкетай

Ұрпактары

Туыстар ортасында

Менім жанұям

Кіші Асекен
Сингапур елшісі
Үсен Сүлейменовпен

Көмила, Гүлсім, Жанар, Бағдат

Талғат
Сұлтангереевпен

Інісі Мәдімен

Інісі Әмірмен

Кайрат Нұртаспен

Қазақтың талантты ұл-қызы. Рахат-Би мен Жансая

Димаш
Құдайбергенмен

Социалистік Еңбек Ері Күләш Айтжанова, Бағдаттың
анасы, Бағдат жаркенттік әжелер ансамблімен

Інісі Болат Мәдікеновпен

Нұрғияз Мұқановпен

Інілерім. Жеңіс, Қайрат, Ербол

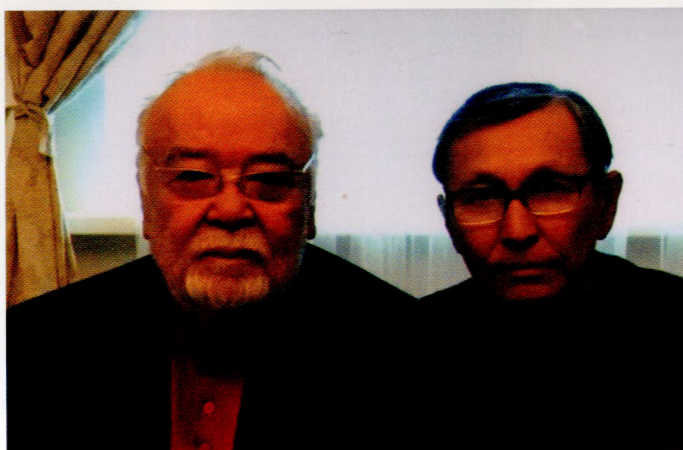
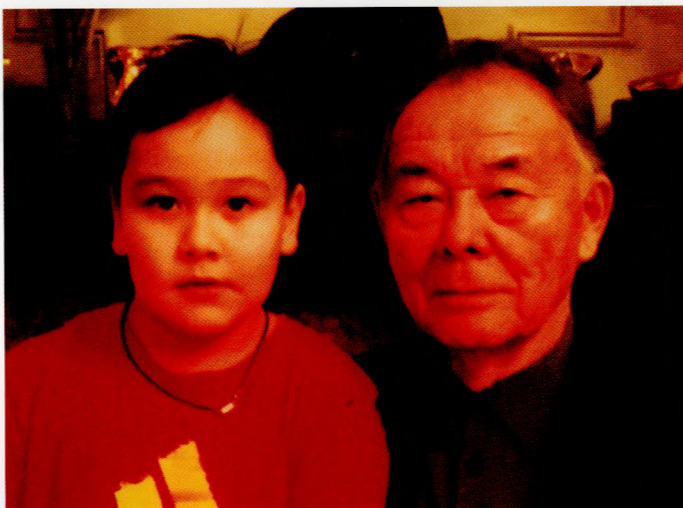

Рыспаев Мұратбекпен

Нейрохирург Серік Акшолоақовпен

Кіші
Асанәлінің өкіл
әкесі Қойшыбай
Мақашов

Актер Бакытбек Алпысбаевпен

Кәсіпкер
Дәулетбаймен

Суретші
Әбдімомынмен

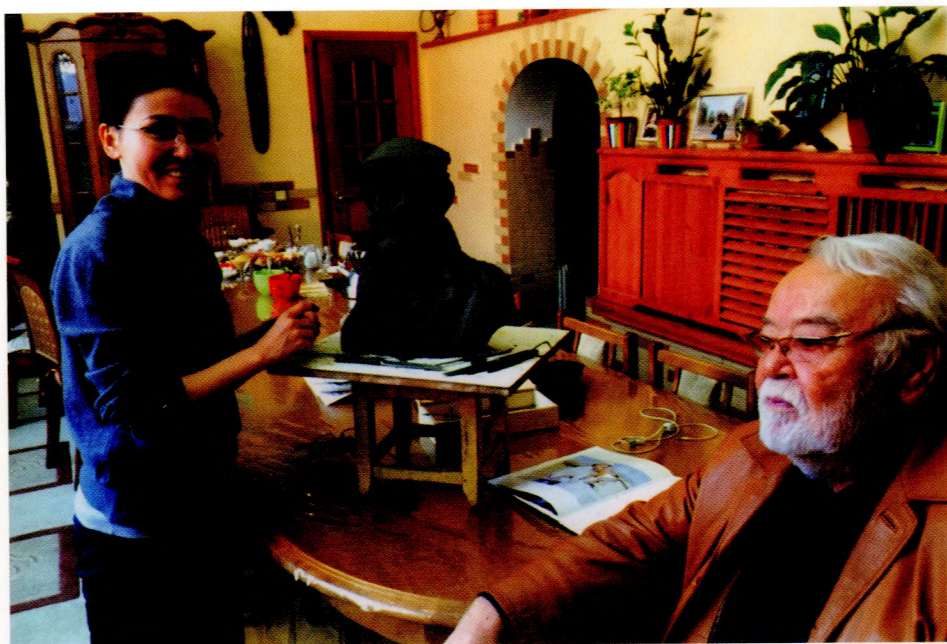
Кәсіпкер
Қуаныш
Құдайбергеновпен

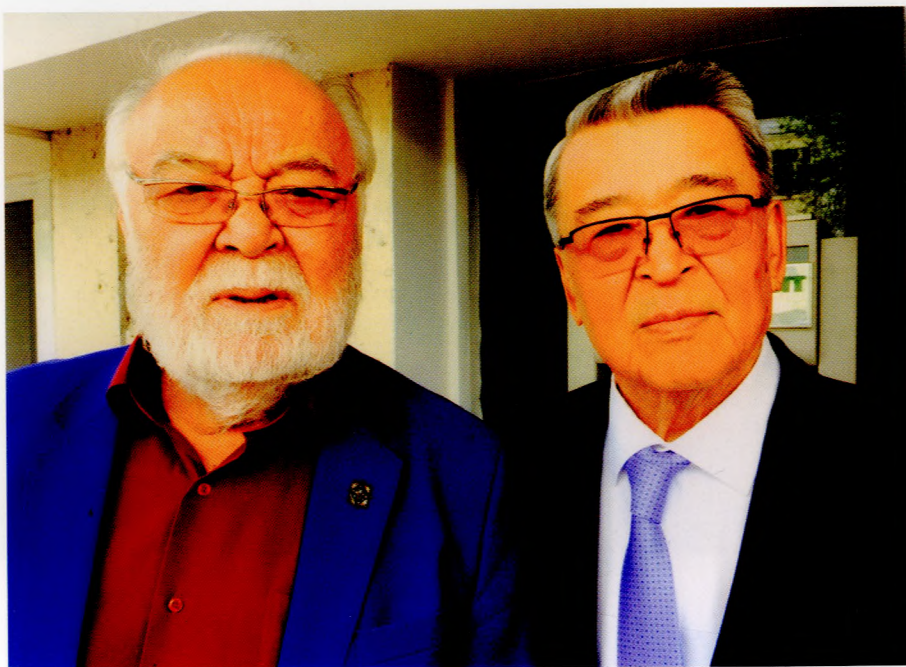
Режиссер Маямиров
Асхатпен

Айтыскер акындардың ортасында

Мүсінші Гульфияның шеберханасында

Әбдісағит Тәттіғұловпен

СҮЙІНШІ!

Сүйінші, халқым, сүйінші,
Қуаныш бойда шалқыған!
Асанәлідей жүйрігің,
Тұнықты жүзіп тарпыған.

Еңірегінде ол кеше
Қос ұланның зарпынан,
Тілеуін көптің үміт қып,
Таяныш тапты халқынан,
Сүйінші, халқым, сүйінші!

Құлына сүйген Құдайдың,
Сәулесі түсіп шарпыған.
Мақұл боп елдің елеулі,
Құлыны ерді артынан
Сүйінші, халқым, сүйінші!

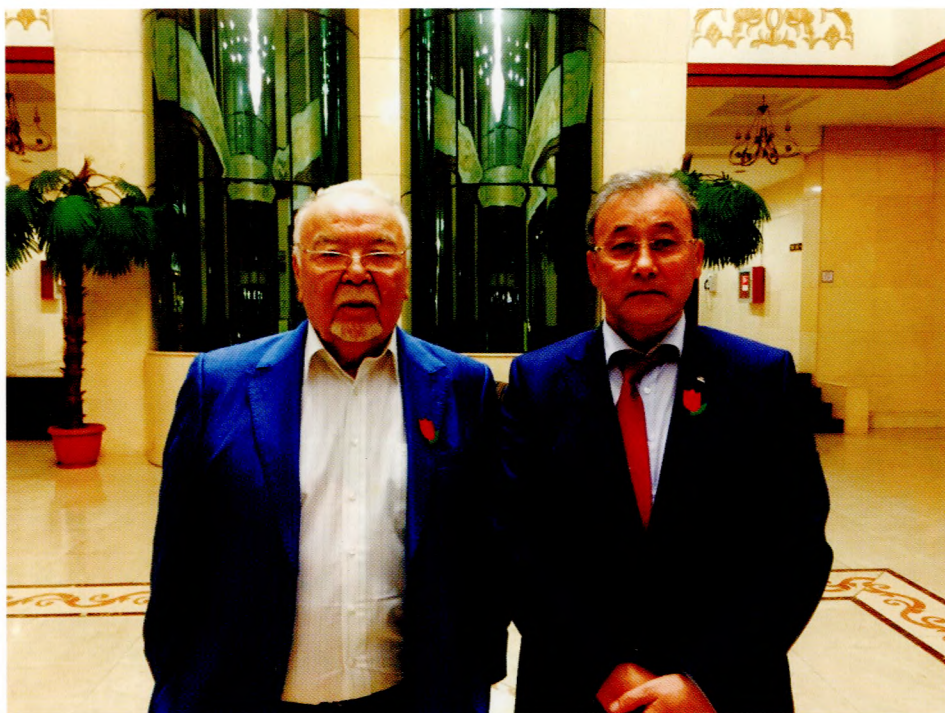
Сүйінші, халқым, сүйінші!..
Артық туған Ас-аға,
Жұртыңа жансың жұғымды,
Жария еттім сондықтан
Сүйіншімді бүгінгі!

Өшкенің жанып қайтадан
Өлгенің, міне, тірілді.
Тұлақым болсақ тұлпарым
Тұлақым болсаң тұнырамын.
Сүйінші, халқым, сүйінші!

Кос Асанәлі

Құндыз ініммен

Кіші Асекең ағалары Құрал мен Сыздықтың ортасында

Інісі Қасымбаймен

Кіші Асекең Бейсен Құрманбекпен

Сәбира Майканова

КСРО Халық әртісі Асанәлі Әшімовтың
өмірі мен шығармашылығына арналған
поэтикалық драма

«ТАҒДЫР ТАҚТАСЫ»

20

маусым

18:30

Қоюшы - режиссер -
Жұлдызбек Жұманбай

Автор -
Бакыт Беделхан

Идея авторы -
Асанәлі Әшімов шәкірттері

Ғ. МҮСІРЕПОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК АКАДЕМИЯЛЫҚ
БАЛАЛАР МЕН ЖАСОСПІРІМДЕР
ТЕАТРЫНЫҢ ҚОЛДАУЫМЕН

КАССА: 271 42 37

Армен Джигарханянмен

Олег Табаковпен

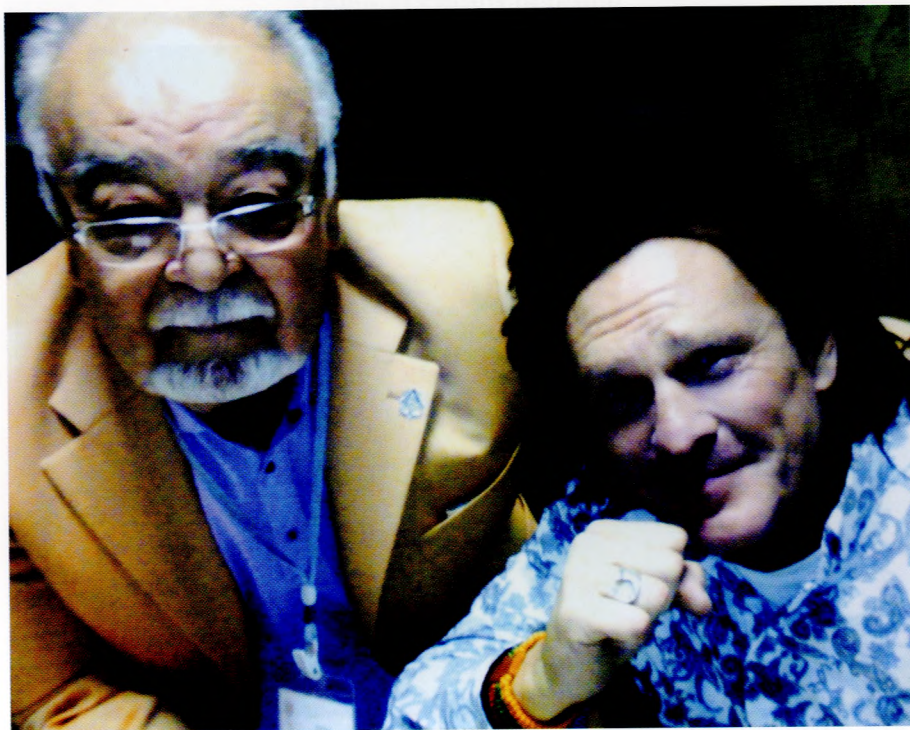
И.Кобзонмен

М.Боярскиймен

Жерар Депардьёмен

Актер, продюсер Майкл Мэдсенмен

Ұлым Сағи, Игорь Горбачев

Шарль Азнавурмен

Тәжікстандык әріптестер

Шынында, осындай апаларымыз, осындай замандастарымыз бар кезде театрымыз дарынды жандарға мейлінше толы болғандай. Патриархат та болмай-ақ қойсын, матриархат та болмай-ақ қойсын, өмірімізді осындай дарындарға тарықтырмаса екен. Менің замандастарым бір кезде бірі аккордеонын аркалап, бірі менен бірнеше күн бұрын ғана осынау өнерге бет бұрғанының өзіне «ұстаздық» еткен, сөйтіп жүріп қызды ауылға бір мезгілде барлау жасап, бір мезгілде «аяқтанған» қандыкөйлек достарым, бұл күнде өздері де өзгелерге үлгі көрсетіп, ұстаздық дәрежеге жеткен менің Сәбитім мен Райымбегім сияқты дарынды тұстастарым жүрген кезде театрымызды, тіпті бүтін өнерімізді дарынға кенде дей алман. Айналып соғып айта берер Әнуарым қандай еді, шіркін. Әнуардың төлқұжат бойынша есімі Әнуарбек болатын. Өзінің туған колхозының аты «Луч Востока» еді. «Әнуарбек» деген сөздің түп төркінін байқап қарасақ, Әнуар деген Луч, ал бек деген король деген мағына береді екен, мен оны қалжыңға айналдырып: «Король из Луч Востока» дейтін едім. Сол Әнуарбек, Есболған, мына Сәбит, Райымбектер жүргенде, Әкем театрының төрт құбыласы түгелдей болып көрінер еді. Кешегі Иса, Әмірелерді, Қаллеки, Серағандарды, Елаған, Шәкендерді, одан соң менің замандастарымды тудырған қазақ ондай дарындарды тағы, тағы да тудыра береріне сенемін. Өзімізден кейінгілерге кей-кейде көңіліміз толмай жатса, оның бәрі де Адам атадан бері қарай бір әкенің бір ұлға көңілі толмай өтіп келе жатқаны сияқты қисын болса керек. Е, тәубә, ең алдымен халқым аман болсын дейік те!

КЕШІГІП ЖЕТКЕН... ҚУАНЫШ

Сен, Майра, Ақжүністің рөлін орындап келген күні мен сені Ақжүнісім деп, Ажар болып келген күні Ажарым деп, Қыз Жібек болып келген күні Қыз Жібегім деп еркелететін едім. Бүгін ойлап отырсам, Ер Тарғын үшін ең сүйікті адам Ақжүніс болған шығар, Төлеген үшін Қыз Жібек, Айдар үшін Ажар болған шығар, ал мен үшін ең сұлу, ең сүйікті жан сен екенсің-ау, Майра! Шығыстың жарасымды сыпайылығын толығымен бойына сіңірген, сонымен бірге өжеттігі мен батылдығы да қатар дамыған ару бейнесі Ақжүніспен сен әдемі табысқан едің-ау. Үйдегі режиссер ретінде қатты да жаныңа батыра айтқан ескертулерімді қалтқысыз орындауға жан-тәніңді салатын едің, бір жерден ақау кеткенін сезсең, мен сені жұмыстан

шығарып жіберетіндей, спектакльден шығып, үйге келген соң, біртүрлі жалтақтап, ұрсады-ау дегендей жіберген қателерінді өзің айта бастайтынсың. Ондайда мен:

— Саспа, бәйбіше, «Көш жүре түзеледі», бәрі де жақсы болды, — деп, жүрегінді орнына бір түсіріп қойып, келесі спектакльге бірнеше күн қалған кезде ғана бұрынғы ойынында жіберген кемшіліктерінді сөз арасында сыналап, айта бастайтынмын. Әрине, үйде мен сенің күйеуің болғанмен, заңды режиссерің емеспін, менің айтқан ұсыныстарым заңды режиссеріңе ұнамай қалатын да кездері болса жол табуға тырысар едің. Әрине, «Мұны Асанәлі айтқан соң жасап едім» дей алмайтынсың. Сөйтіп жүріп, ойнаған әр рөлінді әбден қырнап, жонып дегендей мінсіз бейне дәрежесіне дейін көтеріп едің. Өкінішке қарай, театрда бір рөлде ойнайтын әртістер кемі екі-үш кісі болады, сондықтан кезек күтіп, біраз жүріп қалар едіңдер. Өмірде өз есең үшін қандай таласпайтын болсаң, жұмысында да сөзден аулақ, тіпті біреулер рөлге кезексіз таласып жатса да бөріне де сабырлылықпен қарайтын едің. Сені сол мінезің үшін де әріптестерің мейлінше сыйлап, жақсы көретін.

Әншілер қауымының тіршілігі басқа әртістерге қарағанда біршама бөлектеу болады. Күйшінің құдіреті қолында, бишінің кереметі аяғында болса, әншілердің аялай күтері тамағы, былайша айтқанда, тіл мен көмейі. Содан да болар, біз сияқты кез келген отырыста бар даусымен барылдап ән сала бермейді, уақыты келмей тамақтанбайды, суық су ішпейді, тіпті аязды күндері тысқа шығып, суық ауамен дем алуға да қорқады. Былайша айтқанда, өзін-өзі мәпелеумен ғана жүруге тиісті. Сенде ондай кірпияздық, артық күтімпаздық деген де болмайтын.

— Біздің Майраның тамағын әмбебап қып үйретіп алғанбыз. Ыстығын да, суығын да ішіп алып жүре береді, — деп әзіл айтатынмын. Айтып-айтпай, сен әнші ретінде күй-күтім талғап көрген емессің. Күй талғайтын кісі отбасының тіршіліктеріне де көп араласа бермей, өзін өзі күтіп майысып жүруге тиісті. Ал біздің отбасында саған ондай мүмкіндік берілген емес. Апамды, мені, екі ұлыңды — бәрімізді де балаңдай күткен кезде, өзінді күту деген екінші кезекке шығар еді.

Сонан кейін сен өзіңнің өнерінді де, өміріңді де тек менің, сонан соң балаларыңның жолына құрбандық қып қойған жан едің. Баскасын қойғанда, отағасынан әйелінің қызметі жоғары болғанды кешірсен де, кей әйелдердің үйде де «басшы» болып, өзі айтып, өзі шешетін мінездеріне, әманда қарсы болып өтіп едің.

— Құдай шаңырақ иесіне бақ берсе, біз де соның жемісін тереміз ғой, — дейтінді жиі айтар едің. Содан кейінгі жиі айтатының мынау болатын:

— Ерді қорлауға болмайды, қорғау керек!

Сен соңғы тынысың біткенше мені қорғаумен өтіпсін. Оның бәрін қорғансыз қалған кезде біледі екенсің...

Шет жерлерді — Азияның да, Еуропаның да біраз елдерін өнер сапарларында жүріп араладың. Әр сапардан үлкен әсермен оралар едің. Әйел болып, «Шіркін-ай, осындай ғажап киім көрдім, кереметтей қызықтым», — дегенінді бір естімеппін. Басқалардың өркениеттік, экономикалық тұрғыдан бізден озып кеткен біраз жайларын айтып, «Біз сондай күнге қашан жетер екенбіз?» дер едің, сонан соң міндетті түрде біздің ұлттық жақсы қасиеттерімізді, қанымызға сіңіп, атадан балаға мұра болып келе жатқан имандылық, кісілік қасиеттерге келіп тірелетін үлкенді сыйлау, шаңырақ иесін қастер тұту сияқты артықшылықтарымызды айтып, мақтанар едің.

— Біз социалистік даму жолындамыз, күні ертең коммунизмге жетеміз деп өндіріштеумен жүргенде, біраз елдердің сол бір армандаған коммунизм тұсында өмір сүріп жатқаны өкінішті. Ауылды жерлерге барған кезде әлі майшаммен отырған қойшылардың тіршіліктерін көргенде, ертеңгі болатын коммунизмнен гөрі бүгінгі мешеулігімізге қатты намыстанамын, — деп отырар едің. Әрине, сенің соншалықты қиналуың негізсіз емес еді ғой. Ол кезде де, қазір де ауыл адамдары мен зиялы қауымның арасындағы айырма-шылықтың өзі соқырға да көрініп тұрғандай. Не болғанда да егемендігімізді алып, өзіміз тәуелсіздік туын тіккен соң тағы да үмітпен алға қараймыз. Бір өкініштісі, осы бір армандаған тәуелсіздік күніне жеткенімізді де көре алмай кеттін, жалпы көре алмай кеткендердің барлығы үшін де өкініш ішті өртейтіндей.

Сенімен бірге өнер сапарынан оралған соң құрбыларың Бакыт Әшімова, Сәуле Құрманғалиева, апаларың Роза Жаманова, Бибігүл Төлегенова үнемі сүйсіне әңгімелеп, сенің барған жерінде Алматыдан келген сыйлы қонақ екенінді ұмытып, бірден сол үйдің қазан-ошағына араласып кететінін, ешкімді жатсына білмейтінін айтар еді. Ол аз болғандай, сенің түйеден түскендей бірденені айтып қалып, күлген жұрттың аузына қарап аңырып отырар бала мінезінді бұл күнде естелік қып айтады. Ауыл дүкенінен өзіне ұнаған бір матаны сатып алып тұрып: «Ас үйдің пердесіне жақсы болады, артығы апама дамбал болады» дегенінді естіп, дүкенде тұрғандар бір мәз болып күліпті. Осының бәрі де сенің жаныңның да, мінезіннің де бүкпесіз адалдығын, бала мінез болып туып, сол бала мінез болып өткеніннің бір белгісіндей еді.

Осы қарапайымдылығыңның арқасында сен өзіңнің театрға сіңірген еңбегіңнің бағалануын да тым кеш көрдің. Шығармашылық тіршілікте шабыт дейтін бір ұғым бар. Шабытты шалқытар да көтермелеу, дер

кезінде еңбекті бағалау болса керек. Бәйге атын да жарыс жолында келе жатқанда көтермелеп, дауыс шығарсаң, жанасалап келіп ұрандап дем берсең, ол жүйрік соңғы күшін сарқа жұмсар.

Өнердің ұзақ жарысы жолында келе жатқан өнерпазға да көтермелеу, дем беру керек. Ондайды көрмеген өнерпаздың өнері де көмескі тартпак. Әсіресе өзіңмен үзеңгілес келе жатқан жүйрік көтерме көріп, сен еленбей қалсаң, бұл шабысына шабыс қосқанды қойып, керісінше, жігерінді құм қылар.

Сен менің табыстарыма «тәуба» деп жүріп, өзің туралы ойланып көрмепсін, мен де өзімді өзім қызықтағандай болып жүріп, сенің де театрдың белгілі әншілерінің бірі екенінді естен шығарып ал-ған-даймын. Біреулер мұқатып айтқан болар, біреулер жанашыр-лық-пен айтқан болар: «Әй, осы Майра өз қатарларының бәрі атақтарын алып болғанша не ғып жүр?» дейтін сауал алдымнан бірнеше рет шыға берген соң, істің мәнісіне «зерттеу» жүргізсем, сол баяғы «ол пәленшекеннің қызы ғой, түгеншенің әйелі ғой» дейтін әңгіме, Мәке, сенің алдына бөгет болып шыға береді екен ғой. Сенің фамилияң тағы бір сызылып қалған соң намысқа шауып, баяғы Орталық комитетіме, өзім кіре алатын есіктердің бірін ашамын ғой. Ол тұста мәдениет бөлімінің бастығы М. Шайжүнісов болатын.

— Оу, қабағың түсіп кетіпті ғой, жайшылық па? — деп сұрайды.

— Енбек енбекке қарай бағаланаар, жігіттердің өздері де білер деп, сіздерге келе бермеуші едім. Зайыбым — менің әйелім және Айманов-тың қызы болғандықтан, фамилиясы осы үйден үшінші рет сызылып отыр. Ол да қатар құрбыларымен бірдей атақ алуы үшін фамилиясын өзгертуіміз керек пе? — деп едім, ол кісінің күліп жібергені.

— Шынында да, ол кісіден ұят болған екен, мен бұл мәселені өз қолыма алайын, — деп қалды. Айтқанындай, ол сөзінде тұрды, саған «Республикамыздың еңбек сіңірген әртісі» атағын беру жөніндегі жарлық үш күннен кейін шығып, отбасымызды қуанышқа бөледі. Бірақ соның өзінде бұл іске менің аздап болса араласып кеткенімді білген соң намыстанып қалғандай едің. Қалай десек те, әр жақсылықтың өз реті, өз жолымен келгеніне не жетсін, шіркін.

ТАРИХЫМЫЗҒА ТАБЫНУ

Жаңа заман туып, ел еркіндікке қол жеткізді. Еркіндікке тарихтың әділ донғалағы өзі жеткізгендей. Кеңес өкіметінің соңғы басшысы М.Горбачев демократия деген ұғымды бір қайнауы ішінде, шикі

қалпында пайдаланамын деп жүріп, бүкіл азуы алты қарыс державаны анархияға айналдырып алды да, ақыры өзі де екі тізгін, бір шылбырдан айрылып қалудың нәтижесінде жетпіс жыл бойы коммунистік идеологиямен ғана маталып келген барша республикалар өздері ансап жүрген бостандық кеністігіне лап қойды. Сондықтан да саясаткер емес, қарапайым жан ретінде ол кісінің қателігі басқа халық үшін айтып жеткізгісіз пайдаға асты. Бәлкім, жүздеген ұлт, ұлыстардың көз жасы үшін де құдай оны әдейі босбелбеу етіп жаратқан шығар. Ел не десе о десін, өзім ол кісінің тарих алдындағы бұл «енбегін» тым жоғары бағалаймын.

Жаңа заман бізге, бүкіл елімізге рухани бостандық берумен бірге қолынан іс келетін әр адамның өз мүмкіндігін жан-жақты іс жүзінде көрсетуге жағдай жасады. Енді бұрынғыдай жоспарда көрсетілген шаруаның шегінен аттап шықпайсың дейтін ұғым келмеске кетті. Халқына, өзіне, ұрпағына қажет игілікті іс бастасаң, одан жақсы нәтиже шығарып жатсаң қанеки. Мал өсіріп, фермер боласың ба, кәсіпорын ашып, жұртыңа қажет өнім шығарасың ба — бәріне де мүмкіндік бар. Ал біз, өнер адамдары, не істеуіміз керек? Рас, мұн-дай еркін әрекетке үйрене алмаған басымыз ө дегенде Алматының көк түтінді көшесінен шығып, кең даланың ауасын жұтқан кезде ес жия алмай, біраз уақыт сансырап қалатынымыз сияқты, рухани тоқырау-шылыққа ұшырағанымыз да рас. Жазуымен бала-шағасын асырап жүрген жазушы қауымының жаза алмай, жазса, жазғанын шығара алмай қалғаны — бүгінгі шындық. Нарықпен алысқан жұрт өнерге де селсоқ қарап, театр, кино атаулы да, оның барша кай-рат-керлері де тығырыққа тірелгендей күй кешті. Бірақ елің жаңа өмір бастап жатқан кезде сол жаңа тіршіліктің жаңғырып, жақсара түсуі үшін әркім өз қолынан келер ісімен үлес қосу парыз болса керек.

Әкем театрының Мәскеу сапарынан кейін, жоғарыда айтқандай, ықыластыз барған басшылықтан жалынғандай болып жүріп өрен құтылған соң біраз уақыт ертеңгі күнді айқындай алмай қалған күй кешкеніміз рас. Жалпы, адам өмірінде, әсіресе шығармашылық өмірде өзінше бір гүлдену немесе құлдырау кезеңдері болып тұрады ғой. Мұқан марқұм «Абай жолы» атты ұлы шығармасын аяқтаған соң, ештеңеге қарай алмай, біраз уақыт бос жүріп алған екен. Орынсыздау болса да айтайын, мен Бекежан мен Қасымханнан кейін, яғни өз бойыма шақ ірі туындымды жүзеге асырғаннан кейін киноға түсе алмай, қиналып көп жүріп алған кезеңім де болған. Әр түрлі ұсыныстар болса да, осынау екі фильм шығарған биіктен «төмендегім» келмегені рас.

Сол кезде Шәкеннің шәкірттерінің бірі Элдар Оразбаев екеуіміз ақылдасып, Шәкеннің құрметіне арнап, шытырман оқиғалы фильм жасауды қолға алғанбыз. Белгілі кино маманы Никита Михалковты қосып алып, «Атаманның ақырының» заңды жалғасы – «Транссібір экспресін» дүниеге әкелдік. Қаратау мен Жанатастың арасындағы тар теміржолда түсіріп шыққан бұл фильм 1978 жылы Ереванда өткен бүкілодақтық кинофестивальда жүлдегер атанды. Карлова Варыда Гран-при алды. Көрермен де өздерінің сүйікті Қасымхандарымен қайта қауышқандай жылы шыраймен қарсы алды. Қайда барсақ та «Транссібір экспресін» айтып отыратын болды. Актер, өнер адамы үшін одан артық қандай бақыт болмақ. Бірақ сен үшін үнемі Бекежан мен Қасымхан бейнесі сияқты кесек тұлғалар қайдан табыла берсін, ол мүмкін де емес еді...

Енді мына кезеңде халқынмен қалайша, қандай өнеріңмен ұшырасуың қажет? Не болса да нар тәуекелмен өз киностудиямды ашып көрсем дейтін ойға келдім. «Көз – қорқақ, қол – батыр» деген емес пе, тәуекелімді халқым қолдар деп сендім. Халқыма рахмет! Максат-мүддемді түсінген көп ағайын маған моральдық та, материалдық та көмектерін аяған жоқ...

«Тарихымызда актандақтар көп» деп жиі айтамыз. Ғасырлар бойы халықпен бірге жасасып келе жатқан ауыз әдебиетінің бізге жеткізген тарихы, болмаса бүкіл ғұмырын атамекенді жаудан қорғап, желдің өтінде, жаудың бетінде өткізген бабалар тарихы бізге архивпен емес, тек аңызбен жетіпті. Халқымыздың ерте дәуірде-ақ өз жазуы болғанын сонау «Орхон-Енисей» ескерткішінен жақсы білеміз. Одан кейін VIII-IX ғасырларда туған «Оғызнама», «Қорқыт ата кітабынан» білеміз. «Төңкеріс таңы атқанша, қазақтың өз жазуы болмады» дейтін қасаң қағиданы айтуға өзіміз де әбден үйреніп алдық. Жаза білмесек, сол ескерткіштерді басқа жұрттың адамдары келіп жазып беріп пе?! Көне түркі жазуын былай қойғанда, жерімізге бертінде араб жаугершілігімен бірге келген арабша жазуымызды да өрістетіп, тарихымызды жаза алмаппыз. Оның бәріне себеп не? Басты себеп – байлығы шылқып жатқан жерімізге сырттан көз тігушілердің ғасырлар бойы көп болуы. Халқымызға оқу, жазумен айналысуға мұрша бермеді. Осынша байтақ атамекенді жан-жақтан аңдыған жаулардан қорғау үшін тарихшы жандардың ғұмыры аттың жалы, түйенің қомында жүріп өткені де белгілі. Рас, бертінгі тарихымыз жасалып жатыр. Кейінгі жетпіс жыл бойы да жасалған. Ең өкініштісі, тарихтың билеушінің беделімен, қожанның қалауымен жасалатыны белгілі.

Киностудияның басты мақсаты — халық тарихының шындығын көркем өнер арқылы сол халыққа жеткізу. Осындай ойлардың жетегімен студияның атын «Елім-ай» қойдық. Әрине, құрдан құр киностудия аштым деп жалпақ жұртқа жар салғаныңмен, ісіннің нәтижесін көрсеткенше ол сөзің құрғақ әңгіме болып қана қалмақ. Сондықтан жанашыр ағайынның көмегімен жиналған қолдағы аз ғана қаржымен асығыс болса да халқымыздың асыл қазыналарының бірі, жыр маржаны, жырмен жазылған тарихымыздың бірі «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» махаббат жырына тағы бір оралып көргім келді. Бұрын да бұл істі ойлап жүргендіктен, іштей даярлықсыз да емес едім. Жаныма бір операторымды ертіп алып, әр облыста өткізіліп жатқан батырларға арналған тойларға қатысып, керек болады-ау дейтін эпизодтарды лентаға түсіре беретінмін. Мысалы, қазіргі кезде қалмақ шапқыншылығын көрсету үшін әр тойда, аста арнайы киіндірілген «жауынгерлердің айқасын» көрсетеді. Біз сияқты ниеті үлкен болғанмен, қалтасы шағын киношыларға ол да болса кәдеге асып жатты.

Қозы, Баян рөлдерін, басқа да рөлдерді ойнайтын кісілерді іздестірудегі, кино түсірудегі қиындықтардың бірін де айтқым келмейді. Ең бастысы, «Елім-ай» дейтін киностудияның өмірге келгенін халқым осы фильм арқылы білді-ау деймін. Әрине, мұны да еш міні жоқ, мүлтіксіз өнер туындысы болды деп айта алмаймын. Әттең, «Қыз Жібек» фильміне бөлінген қаржының ең болмағанда жиырма-отыздан бір бөлігі қолымда болса ғой, шіркін! Бәрібір иншалла деуім керек. Өзім көптен армандай беретін Абай, одан әрірек көз салсақ Абылай, одан әргі көне тарихымыз, тағы басқа тарихи тақырыптың бүтін тыңы жатыр-ау әлі. Тек өмір берсін, ең бастысы, елім тыныш болсыншы. Мен, мен болмасам басқа біреу осынау актандақтардың орнын толтырар деп сенемін.

ҮЗІЛГЕН ӘН

Алматының қоңыр қарашасы. Қардан хабар болмай, күзгі жаңбыр тыныстап, астана қыс алдында табиғаттың бір жаймашуақ күндерімен маужырап тұрған шақ еді. Сыбдыр-сыбдыр жауған сары ала жапырақтарды төбеңе жиі қонақтатып, бақ ішінде жүре бергің келеді. Дауыл алдындағы тыныштық немесе қыс алдындағы жылымық сияқты. Екеуіміз бүкіл бір жұптық ғұмырымыздың қорытындысын шығарып

жүргендей, «Алатау» сауықтыру орнына жолдамамен келіп демалған едік қой. Қолтықтасып, судай тасып бұлайша бірге демалған сәттеріміз сирек болыпты. Қу тіршілікті қуалап жүріп, ондай мүмкіндікті саған көп жасай да алмаппын. Бірнеше жыл бұрын атакты «Окжетпеске» барып демалып, көп жолдас тауып жақсы оралған едік. «Жүргенге жөргем ілінеді» дегендей, бір жолғы «Окжетпес» сапарының өзінен тапқан көп жолдас-жора әлі араласып тұрады. Екеуіміз күн сайын иемденіп алып, үстіне барып қыздырылатын жалпақ тасты бертінге дейін «Асанәлі мен Майраның тасы» атандырып алғандары да сол сыйлас көңілдің белгісіндей еді. Сонда сен «Окжетпестен» ораларда Американы жана ашқандай:

— Қалайша білмегенбіз, демалған деген адамды бір жасатып тастайды екен. Қазір тура он сегіздегі кезімдей бойыма қуат құйылған сияқты, — дегенінде, мен:

— Шын он сегізге қайта айналып келіп отырсаң, жыл сайын демалдырып-ақ тұрайын, — дегенмін. Дегеніммен, ол уәдемде де тұра алмаппын.

Бұл жолы да сәтінің түскені, соңғы кездері маған білдірмей ауырып жүргеніне көз жеткен соң, алқымнан алып тұрған шаруаның бәрін де ысырып тастап, сені емдетіп, бір қаратып алу үшін арнайы келген бетіміз болатын. «Алатау» — айтулы сауықтыру орындарының бірінен саналады. Дәрі-дәрмектің мол, ем-домның түр-түрі көп кезі еді ол заман. Дәрігерлері де — тәжірибелі жандар. Бірақ барғаннан кейін араға апта салмай ол жердің емі саған керісінше әсер ете бастады. Маған білдірмеген боласың. Тамаққа төбетің де нашарлап кеткенін байқап жүрмін. Әсіресе қою тамақтарға мүлде жоламайтын халге жеттің.

— Жаным, не болды? Қай жерің ауырады, ашып айтсаңшы, — деймін. Ақыры бір күні өз қаупінді айттың. Өне бойың сырқырап, түнде көбіне көз ілмей шығады екенсің. Ең қорқыныштысы — қою тамақты жеу бірте-бірте қиындап бара жатқаны. «Сол бәлекеттің өзі» деген суық ой санамды қарып өтті. Маған айтпағаныңмен, сенің ойынды да осы үрейдің жайлап алғанын білдім. Буын-буыным дірілдеп, тілім сөйлеуге келмей қалды. Дегенмен де:

— Тамағыңа суық тигізіп алғансың ғой, саспа, жер шарында бар дәрі болса таптырып, емдетіп аламын да, жылына бір емес, бірнеше рет демалдырып отырамын, — деп көңіліңді көтеріп жатырмын. Бірақ сөзімнің берекесі де, мағынасы да қашыңқырап шыққан сияқты. Неге екенін қайдам, сен де өз пікіріңді тым ашып айттың:

— Білемін, сен мені өте жақсы көресің, сондықтан да жаманшылыққа қимағанды қойып, бар мүмкіндігіңмен мені қорғайтыныңды да білемін...

— О не дегенің, мал-жан — сенің жолыңа. Шашамын. Төгемін! — деп жұбатқандай болдым. Ішіме біреу мұз тастап жібергендей, бар ой-қиялым «Енді не істеу керек?» дейтін сауалға байланып қалды.

Бар ой-қиялымызды күдік пен күмәнға жеңгізбей, не болса да жапон зондын жұтқызып, анықтауға бел байладық. Дәрігерлердің мынау сұмдық үкімін бірер күн болса да кешірек естиін деген оймен екі-үш күнге Жезқазғанға шығып кеттім. Иә, онда қашып барғаныммен, мен де наукас едім. Белгісіздіктің наукасы. Ертеңіне-ақ тікелей байланыс арқылы үйге телефон шалдым.

— Әлеу, — деген апамның сөзін естір-естіместе трубканы орнына қайта қойдым. Еттен жаралған жүрек шыдамайды. Не болғанда да енді белгілі болды-ау деген кезде, екі күннен кейін тағы да Алматыдағы үйдің нөмірін тердім.

— Апа, мен ғой, халдерің қалай? — деуім мұн екен, апам санкылдап қоя берді. Амандық-саулықты сұрауды да ұмытқан.

— Қарғам-ау, сүйінші! Құдай тілеуімізді берді, жаман ауру жоқ болып шықты, құлыным! Қуанышымызды саған қалай жеткізерімді білмей, сарсаң болып отыр едім, телефон соққаның жақсы болды-ау!

Қорыққан мен қуанған бірдей екен ғой, үнім шықпай, мелшидім де қалдым.

— Жетемін, апа! — дедім бар күшімді жинап. Қонакүйдегі заттарымды асығыс-үсігіс жол сөмкеме салдым да, бірер кісіге қайтадан кетіп бара жатқанымды ғана айтып, аэропортқа қарай тарттым. Қалаға түскен бетте үйге бас сұғып, қолға ілінген шөлмек атаулыны тиіп алып, «Алатау» сауықтыру орнын бетке алдым. Ойым, сен үшін, сенің қуанышың үшін көзтаныстың бәрін бір шайқау болатын. Расында да, екеуіміздің сол бір шақтағы қуанышымызда шек жоқ еді. Тағдырдың төтелей жіберген қатал үкімінен азаттық алғандай сезіндік... Сезініп едік, алайда саған қойылған «склеродермия» дейтін өте сирек ұшырасатын наукас-тың біз ойлап жүргеннен кем соқпас дерт екенін сен де, мен де ол кезде бағамдай алмаппыз ғой. Біздікі дауыл алдындағы тыныштыққа алдану ғана екен...

Бәрібір сен нашарлай бердің. Сәл суық тисе, қазақша айтқанда, құс канатының лебін де ауырлап қалатын күйге жеттің. Соның өзінде мені уайымдайды деп ойлайтын болуың керек, қиналғаныңды сездірмеуге тырысып, қабағыңды ашық ұстауға барынды салар едің. Шыбын жаныңды қалай алып қа-ламын деген оймен Мәскеуге хабарласып,

Кремльдің атақты маманы В.В.Сура дейтін дәрігерді тауып, соған қарай ала жөнелдім. Бір айға жуық ем қабылдаған соң бетің бері қарағандай болып, тағы қуантып едің, ол да аурудың арынын тежеу үшін жасалған әрекет екен.

— Саспа, бәйбіше, қаржы жағын қарастырып жатырмын. Бұл наукасты қолмен жұлып алғандай ғып емдейтін жер таптым. Ол — Германия. Соған жүреміз, — дегенімде:

— Босқа шығындалып қайтесің, не болса да құдайдың бір жазуы тұрған шығар. Осында да жазылармын. Бұрынғыға қарағанда жақсы болып қалдым, — деп сөзбұйдаға салдың. Алайда «үмітсіз шайтан», өзіме біраз өнері ілгері деп жүрген сол жақ сенің жаныңды алып қалардай көріне берді. Сондықтан алыс сапарға жол түскенше тағы да әл жинап алу үшін баяғы «Алатауға» барып орналастық. Менің енді мойын бұрмайтынымды біліп, үнсіз келістің әрі өзің үшін ештеңеден де аянбайтынымды сезген сайын сен өз тағдырына, бәріне де риза көңілмен жүргендей болдың. Бір ғажабы, осы бір кезде сен сол демалып жатқан аз күннің ішінде барынша көңілді жүрдің. Тіпті бөлмемізден қонақ үзілмейтін. Үзбеуге тырысар едің. Сол кезде бірге демалғандар кейіндері айтады ғой. «Ол кісінің тіпті науқас екенін де байқаған емеспіз», — деп. Кім біледі, бой жасағанын болар...

Үйге оралған соң, мен тағы да солтүстік облыстарға іссапарға шығып кеткенмін. Сол тұста Германиядан шақыру да келіпті. Телефон соққанымда:

— Аландамай жұмысыңды бітіріп, бір-ақ қайт, мені алып қайтуға он шақты күннен соң келесің ғой. Осы бара жатқаным да сенің арқаң емес пе?! Қорықпа, бәрі де ойдағыдай болады. Мәскеуге дейін Сағи шығарып салады, Мюнхенде Гүләйім қарсы алады, — деп, қайта менің көңілімді жұбатуға тырыстың. Ел жактан қайынсіңлің Амантай мен жеңген Раяны шақырып алып, бәрімен де қоштасыпсың. Ал мен жазған сол телефон арқылы сөйлесуімнің соңғы тілдесу екенін қайдан білейін, іле-шала соныңнан жүрмек болып қала бердім.

Сағи екеуіңді біздің «Елім-айдың» Мәскеуде жүрген жігіттері қарсы алыпты. Біздің сол елде тұратын қандастарымыз Гүләйім мен Темір екеуі Мюнхеннен 120 шақырым жердегі Крумбах дейтін қалашықтан арнайы келіп тосып алады.

Сен Крумбахқа жеткенше рөлде отырған Гүләйімді қайта-қайта әңгімеге тартып, өте көңілді отырыпсың. «Осының бәрі де жаман шалымның арқасы ғой. Өзімнен бұрын соның амандығын тілеймін. Ол өзі жақында келеді» деген сияқты біраз ақпар беріпсің. Бірақ олардың босағасын аттар-аттамаста-ақ бар күш-қуатынды жолға арнағандай ес-

түссіз талып түсіпсін. Жедел жәрдем келгенде екі бүйрегіннің бірдей істен шыққанын анықтап, Аузбург қаласының ауруханасына жеткізіпті. Суық хабар бізге де жетті. Қырсыққанда сенбі, жексенбі болып қалып, қажетті құжаттарды алуды дүйсенбіге қалдырдық. Наурыздың 2-сі күні Мәскеу барып, екі күннен кейін Мюнхенге де жеттік. Түнгі сағат он бір кезінде ауруханаға кірдік. Гүләйім: «Қорықпаныз, қатты жығылғаны болмаса, әлі тірі» десе де, өз көзінмен көргенше жүрек дауаламай, неше түрлі қиял жетегіне берілесін. Онаша бөлмеде ес-түсін білмей, аппақ шүберектей болып, сен жатыр едің. Айғайлап жіберіппін:

— Жаным, мен келдім қасына! Енді жазыласың. Мен жанындамын, Майра! — Сенің ол сөзді естіп, санана қабылдағаның анық еді. Басынды қозғауға да шамаң келмегенмен, қос жанарыңнан жас сорғалады. Бәлкім, өлемін деп емес, үнімді естігенің, мені көргенің үшін, даусымды танып, қуанғаныңнан жыладың... Мәди үшеуіміз жер түбінде осылай табысып, осылай көрістік. Екеуіміз ықылық атып, үнсіз егілсек, сен алғашқы көз жасыңнан кейін бәріне де мойынсұнғандай сұлық жатып қалдың.

Кеуденде жаның барда елге жеткізу мен үшін арманға айналды. Дәл сол қалпында жолға жүре алмасынды дәрігерлер де айтқан. Тым болмағанда өздігіңнен дем алуға жарайтын сәтінді күтуге тура келді. Обалы не, немістер аянып қалған жоқ, қолдарынан келгеннің бәрін де жасады. Сөзбен де демеп қояды. Тіпті біреулері сенің бір ес жинаған сәтінде: «Мен Шығыстың әйелімін ғой, киім ауыстырған кезде палатада ер кісілер болмасыншы» деген өтінішінді айтып, таң қалады. Таңды ауруханада қарсы алып, күнді ауруханада батырамыз. 14 наурыз күні, 35 жыл бойы бірге өмір сүргенімізді де сонда өткіздім. Немістердің емдомы, кісіліктері, көрсетер қызметі қанша жақсы болғанмен, көрі Батыс ақысыз аяқ баспайды, былайша айтқанда, ауруханада бір күн емделсең де, екі күн емделсең де ақысын төлеп қойып, сонан соң қажетінді айта бер. Қайдан тапса да өздері табады. Емақы — күніне екі мың марка. Бұл дегенің — сол елдегі бір айлық орташа жалақының мөлшері. Біздің санаулы қаржымыз шыдас берер емес. Сол елде тұрып жатқан кандастарымызбен көрісіп тұрдық. Олар да жай-күйімізді сезеді. Көбісі орташа қызметпен бала-шаға асырап жүрген жандар. Әрине, мен олардан көмек дәмеппеймін ғой, дегенмен олар біз сияқты киналғандарға көмек беретін қызыл крест, дін орындары сияқты жерлерге баруға кеңес берді. Бірақ менің оларға бара алмайтынымды, Қазақстан үкіметінің өзі-ақ көмектесіп жатқанын, қаржыны да жеткілікті ғып жібергенін айтқанымда, олар таң қалды. Қанша дегенмен барлық

мәселені тек ақшаның күшімен шешіп үйренген қоғамда тұрып қалған жандар тіпті бізге Президентіміздің арнайы ұшақ та бергенін естігенде, еліміздегі осындай кісілік жолының әлі ортаймағанына риза болысып отырысты.

Қанша дегенмен бастағы қаның бір, жаның бір, тек қана тағдырдың талайымен келіп қалған ағайындарға: «Елге келсеңдер, осындағы қырық отбасының орналасуына өзім бас-көз болайын, қолдан келгенді аямаймын», — деп айтып жатырмын. Өз жастарының қазақша білмейтінін ұмытып: «Сендердің шамамен жартыларың орысша сөйлейді екенсіңдер» деп өзімді кінәлауға да бейімдік байқата бастады. Әрине, ақыл сұрай барып, ақыл үйретіп қайтейін, тарих түптің түбінде шалғай шыққандарды да үйірге қосар деген оймен көңіл жұбатып қайттым. Тек кетерімде қазақтың «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол!» дегенін ғана айттым.

Сенің бетің бері карамайтынына көз жеткен соң, наурыздың 19-күні арнайы ұшақпен Алматыға бет түзедік. Бізді Денсаулық сақтау министрлігінің өкілдері қарсы алып, бірден сені тәжірибелік хирургия институтына әкеліп салды. Бес-алты күндік дәрі-дәрмек алып ілесіп келген неміс дәрігерлері біздің медицинаның, ауруханамыздың жадау түрін, шама-шарқын көріп, шошып кетті. Пікірлерін ірке білмейтін еуропалықтар: «О, мынандай күйлеріңізбен науқасты ұзаққа апара алмассыздар» дегенді жасыра алмады. Әрине, бұл кезде мен де сенің енді бұл дүниелік еместігіңді мойындап болғанмын. Тек қана кеуденде жаның барында туған қалана, өз еліңе жеткізгенге шүкірлік еттім. Жакынынның тіршілігінен күдер үзген кезде тәнірден науқастың жанын қинамауды тілейтіні бар ғой. Бұл кезде мен де қанша киналсам да сенің киналмауыңды тілей бастағанмын...

Қайтейін, Майра, наурыздың 29-ы сенің бәрімізбен біржола коштасқан күнің болды. Бұл менің сынарынан айрылған аққудың әнін айтып қалған да күнім еді..

«КЕРТОЛҒАУ»

Қарындасым Амантай, бәріміз сені ең соңғы күні күзетіп басында отырғанда, радиодан Ықылас күйлері беріліп жатқан. Көптен бері тіл катудан қалған сен күй тыңдап жатқандай болдың. Амантай барып, радионың үнін күшейтті. «Тоғыз тарау — Кертолғау» аңырап қоя берді. Адамның жан-жүрегі болып анырайтын қобыз сарыны тұла бойды

билеп алып, менің көңіл күйімді бебеулетеді. «Бодауы жоқ, байламы жоқ қу өмір осылай өтті-кетті, пенде шіркін тағдырға қылар қайранын бар ма?! Қайран тапсаң мәңгі тіршілік күйін толғамас па едін, толғай алмайсың. Сенің толғар күйің — өткінші өмір, сағым тіршілік қана. Жұмыр басты пендем, сен соған мәз, соған ризасың. Өткіншің өтіп, сағымың сөнерде ғана өмір парқын мойындап, жан ұшырадың бар» деп боздайды кобыз. О, құдірет! Бетіңе қарап едім, сенің бойыңдағы соңғы нәрің екі көзіңнен жас болып, өңіріңе ағып жатыр екен.

— Жаным-ай, тіршілігіңнің мәні де, сәні де болған музыканмен қоштасып жатырсың ба? — деп, көзіңнің жасын сұрттім. Күй аяқталғанша өзім де, Амантай да егіліп отырып, радионың үнін бәсендете алған жоқпыз. Бәлкім сен өмірмен, өмірлік досың сазбенен, бәрімізбен қоштасып жаттың, бәлкім Ықылас атам бізді сенімен қоштастырып, күймен көңіл айтты... Содан кейін, содан кейін... сенің тынысың тоқтап еді...

Жиналып жетінді де өткіздік, қарбаласып жүріп қыркынды да бердік, асыңды өткізуге даярланып жүруші едім, оны да өткіздік. Жолға шығып кетпесем, жаз бойы басыннан жас гүлдер шоғын үзген емеспін. Қыс кезі қырауда аптасына екі-үш дүркін баратын болдым. Бәлкім, Кеңсайды бетке алар күнделікті немесе аптасына екі-үш дүркін сапарым сирейтін болар. «Топырақ беті — суық» деген сол, бірте-бірте адам көңілін де топырақ суытар, бірте-бірте тіршілік өз ағымымен алдандырар. Бірақ мен білетін бір-ақ шындық бар, ол — сенің бейнең менің көңіліме көгершін болып мәңгі қонақтаған. Өзіммен бірге ғұмырдың қия жолдарында бірге жүрер.

Иә, қазір даяр тұрған ескерткіш тасын да басыңды қарайтар, тұсыма ілінген қола бейнең де өз жаныңнан табылды, тағы да айтайын, мұсылманның соңғы парызы жылынды да бердік...

Менің қорқатыным, өзіне қатысты бар шаруам тәмамдалып келеді. Басқасын қойғанда, өзіңнің қыркынды берген бетте қолға алып, рухыңмен сырласқан бұл еңбегім де аяқталып келеді. Бәлкім, бұл дүниені оқыған қайсыбіреулер: «Қатын өлді деп, қара жамылып, жылап-еніреген мынау қандай еркек еді?!» деп сөгер де. Сөге берсін! Ондайлардың «Қатын өлді, қамшының сабы сынды» деп, көп қатын алған бір мырзаның шығарған мақалын да айтарын білемін. Жоқ, ондай ағайынның не десе де еріктері өздерінде, мен үшін сен, Майра, өмірімнің өзі едін.

Сенің кетіп, менің қалғаным — жарты өмірімнен айрылғаным.

Бейненді қоладан құйған белгілі мүсінші Төлеш Досмағамбетов көрсеткен бірнеше нұсқаны жаратпай қойдым. Ол да ренжісе керек, әзілдеген болып былай дейді:

— Майраны тірілтіп бер демесеңіз, басканың бәрін де жасап көрген сияқтымын ғой! — Апыр-ай, маған керегін, басымды тауға да, таска да соғып, іздеп жүрген арманымды айтыпты-ау мына інім! Бірақ ол менің де, Төлештің де қолынан келмейтін құдірет екен ғой. Шығарда жаның бөлек болған соң, барша тіршілікке көндігеді екенсің. Жанымыздың тамырласып, тұтасып кеткенін мынадай бір мысалдан көргендеймін, сен үзілген сәтте таңғы тәтті ұйқы кезі, көзім ілініп кетіпті, жүрегім тоқтап қалғандай ма, әлде солқ етіп кеудемді бір ұрғандай ма, бір күй кештім. Сөйтсем... сенің рухынның хош-хошы екен ғой... Сен де сол сәтте о дүниеге бет бұрған кезің екен.

Катты қайғырғаннан ба, әлде кездейсоқтық па, дәл сол күні кешке соқырішек болып ауруханаға түстім. Ағайындардан бір уыс топырақ беріп жіберіп, тіршілігінде маған қызмет істеп өткенінді тағы бір рет қайталашы дегендей, соңғы рет саған «қызмет» көрсеттірдім. Сенің мәйітің аурухана терезесінің алдына келіп, менімен қоштасты. Біріміз — іште, біріміз — тыста, біріміз — пәнилік, біріміз — бақилық. Осылайша күні кешеге дейін біртұтаспыз деп жүрген екеуімізді тағдыр ғана бөліп әкетті. Осындайда сені қара нөпір болып шығарып бара жатқан жолдас-жора, ағайындарымды көріп, қайғыны да, қуанышты да бөлісе білер халқыңның жақын достарыңның, жанашыр жандардың болғанын көңілге медеу тұтады екенсің. Көздің жасын бұлап тұрып, досым Ақселеуге бір жапырақ қағаз жазып беріп, жұртқа оқып беруін сұрадым. Онда былай деп жазып едім:

«Менің басыма түскен осынау қиыншылықты бөліскендерің үшін барша дос-жарандарыма, туған-туысқандарыма, көз көргендерге, барша халқыма шексіз ризамын! Кішкентай ғана қызметшіңнің қайғысын бөлісе білетін қасиетіңнен айналдым. Бұл да іргелі елдігіміздің бір белгісі. Жат жұрттың алдында сағымды сындырмай, науқасы мендеген жарымды алып қайту үшін ұшағын ұсынған Президентімізге ризамын! Арнайы дәрігерлік штаб құрып, қолдан келген жәрдемін аямаған Қуаныш Сұлтановқа ризамын. «Бізде Әшімов біреу ғана ғой, жат елде сағын сындырмайық», — деп, осында жатып, менің сөзімді сөйлеген Сара Алпысқызының кісілігін де естіп жатырмын.

Ал жан серігім, Майражан, жанымда өткізген отыз бес жылдық ғұмырым қалған тіршілігімнің азығы болып жүрер. Бақыл бол!»

Шындығында да, қалған тіршілігімнің рухани азығы сенімен бірге өткен жылдарымның жақсы естелігі болар.

ТҮЙІН НЕМЕСЕ ӨМІР-ӨНЕР ТУРАЛЫ

Атақ-даңқтан дәмесіз жұмыр бас пенде болмайды. Түптеп келгенде, сол пендешілік қасиеттің өзі ең бір өміршен істерге мұрындық болып жататынын да ұмытпауымыз керек. Платонның өзі жазған дүниелердің астына «Платон» деп қол қоюы не үшін қажет болғанын ойлап көрдік пе? Орта ғасырдың белгісіз авторлары кітап соңында «О, жаратқан, менің бұл еңбегімді ұрпақтардың назарынан қағыс қалдырма!» деп жалбарынғанда нені көкседі екен? Қанатты өнердің жолында төреліктің рахатын төрік еткен Мұхит бар арман-үмітін келер күндерден күтеді:

*Кім білер, кімдер болар мейірі қанар,
Рухым сөнген менің қайта жанар.
«Еңіреп Мұхит бабам өтіпті-ау!» деп,
Кейінгі ұрпақтарым есіне алар.*

Яғни, өнер адамы үшін тән өлімі уайым емес. Ол үшін жан-жүрегін жарып шыққан өнердің ұмыт болуы — шын өлім. Сондықтан да, Мұхит асыл өнерін ұрпақтарына мұралау арқылы рухының мәңгі жарқырауын көксейді.

Уақыт — тым талғампаз. Уақыт — кең көзді елек, оның екшеуіне ерсендер ғана ілігіп, елеусіздер өзінен-өзі түсіп қалып отырады. Менің есіме «Бүгінгі Ұлыбритания» («Britain Today») журналы жүргізген бір анкетаның нәтижесі түседі. Журнал біздің жыл санауымыздан бергі кезеңдегі ең әйгілі деген қырық шығарманы атауды өтініпті. Бірінші орынды «Дон Кихот», екінші орынды «Соғыс және бейбітшілік» еншілейді. «Гуливердің саяхаты» жетінші орынға, «Бовари ханым» он бірінші орынға ие болыпты. Ал Бальзак пен Стендальға орын жетпей қалған.

Міне, мәңгілік өмірдің талғамы осындай катал. Бірақ пенде шіркін атақ-даңқтан сонда да күдер үзбейді. Менінше, тек адам баласына тән осы қасиет ұлылыққа апарар жол болу керек.

Ауыз әдебиетіміздің мифтік кейіпкері Қыдырдың (Қызыр) қасы-көзін жауып тұрады екен деп келетін аңыз бар. Қыдыр анда-санда жарық дүниені көргісі келіп, қасын қолымен көтергенде кім көзіне түссе, бақ соның басына қонады екен дейді. Яғни, атақ-даңқтың бакыт-байлықтың кейде кездейсоқтықпен ұштасып жататынын халық

даналығы емеурін етеді. Ақбас тарихта мұның да мысалы мың-сан. Қарынбайлар, Шығайбайлар, Қарабайлар — сол шындықтың жаңғырығы. Кезінде Ресейде Пушкинмен заманы ғана бір емес, атақ-данқы да қарайлас үш жүзге тарта ақын болған. Алайда тарихтың талғампаз елегіне Пушкин ғана татыды. Бұл жерде саяси өтемдікпен, идеологиялық алаяқтықпен, өткінші ұранмен, иненің жасуынан өтетін пысықайлықпен өз кезінде өзгеден мойын оздырып, асығын алшысынан түсіретіндер еске түседі. «Әсіреқызыл тез оңар» деген, ондайлардың атақ-данқы өзінің пенделік өмірімен бірге жасап, бірге өледі.

Халықтың талғамы, уақыттың сүзгісі шын асылды асықпай тандайды және шын асылды көкке көтеруге келгенде, мейлінше мәрт. Кезінде Петрарканың жай ғана мойын бұрып сәлем бергенін императорлар, папалар, корольдер өздеріне мәртебе санаған. Петрарканың бір түнеп өтетін үйін алтынмен аптап, күміспен күштеп әлек болған кезді де тарих біледі. Ал Эразм Роттердамскийдің қолы қойылған қағазды корольдер мен кардиналдар бойтұмардай сақтап, ондай мүлкінің болғанына шексіз мақтанып жүрген. Вольтер, Гете, Байрон сияқты тұлғалар екі дүниеде бірдей данққа бөленіп кетті. Гете болса немістің ұлттық театрына жиі барады екен, сондықтан да көрермен қауымның жартысынан көбі Гетені көруге барады екен. Сейфолланың, Сәкені 40 жасқа толғанда, астананың ең үлкен көшесіне сыймаған шеру болып, сол кездегі Республиканың ең жоғарғы атақ-данқы тарту етілді. Тұтас қаланың аты (қазіргі Жарық станциясы) Сәкен атымен аталып, ондаған елді-мекендер мен көшелерге Сәкен есімі берілді. Ал ұлы Абайдың есімін исі қазақ біліп қана қойған жоқ, Абай арқылы қазақ халқын әлем таныды.

Қара күшпен орнатылған ескерткішке қарағанда рухани мұраның ғұмыры әлдеқайда ұзақ. Цезарьдың, Ескендірдің, Кирдің, Күлтегіннің, Шыңғыстың, Наполеонның, ұлы империялары әлдеқашан құрыды. Ал олардан көп бұрын дүниеге келген «Илиаданың» мұрты кетілмей, бүгінгі күнімізге жетіп отыр. Басқа атақ-данқтың бәрі көпке ортақ, ал шығармашылық атақ-данқты бір ғана суреткер еншілейді.

Осындайда Марсель Швобтың сөзі еске түседі: «Мен үшін ең азапты жағдай өз басымдағы сөтсіздігім емес, өзімнен әлдеқайда төмендердің жолының болғыштығы» дейді. Мен осы ойды отаршылдық өктемдікпен, ұлттың рухани құндылығымен ұштастырғым келеді. Кез келген ұлт өзгеге кіріптар болып тұрған кезде, сол өктем жүйеге жағымпаздардың айы онынан туады. Өйткені өктем жүйе, әдетте, кім дарындырақ жағымпазданса, кім шын беріле қызмет еткен болып көріне білсе, соны

мадақтап отырады. Мұның қызығын жағымпаз-жалдаптар көргенімен, қасіретін қарапайым халық тартады. Себебі қарапайым халықтың шын асылды айыру қабілетін әлсіретеді. Нағыз өнер мен өткінші өнерсымақтың парқын бажайлай алмайтын болады. Бара-бара жалпы этникалық талғам татымсызданбақ. Мұның өзі өнердің саудаға түсуіне, арсыз жылпостардың сахна төрінде тайрандауына алып келеді. Экранды еліктеп-солықтағандардың өнерсымағы жайлап, нағыз төлтума (самобытный) өнер шеттетіледі. Бұл, әрине, ұлттың рухани тағдырындағы індет, қасірет.

Қазақ халқының саяси-әлеуметтік өмірі ғана емес, мәдени-рухани тағдыры да соңғы үш ғасырдың бедерінде сыртқы өктем күштің бұғауында өтті. Бұл уақыт ішінде өнер өмірді жырлаудың орнына өктем күшке қызмет ету үрдісі басым болды. Мұндай сұмдықтың нышанын Бұқар жыраудың өзі сезе бастаған:

*Келеді күн жауғалы бұлт айналып,
Шешеннен сақау озды, тіл байланып.
Тұлпардан мәстек озып, бәйге алғаны,
Дүние, кеткенің бе шырқ айналып.*

Осының бәрі көрген түстей артта қалды, тарих еншісіне айналды. Елім азаттық алды. Өз тағдырының тізгіні өзінде. Ал енді: «Шеш бұғауды, босат қолды, аш кеудені, көтер рухты!» дейтін кез келді.

Бақсақ, мұның өзі де айтарға ғана екен. Отаршылдықтың батпандап кірген індеті мысқалдап шығатынын көз көріп отыр. Оның өзінде осының бәрін терең сезініп, сілкіне қимылдасақ, қолдаса күш біріктірсек, әділдік пен ақиқатқа дес берсек, асыл мен жасықты бажайласақ қана нәтижелі істің төбесі көрінуге тиіс. Ал бұл дегеніміз — қиынның қиыны. «Жан қиналмай, жан алақай жоқ». Көнеміз. Қиындықпен беттесу баяғыдан-ақ біздің өмірбаянымызға айналған...

Өнер адамының екі ғұмыры бар деп білемін. Бірі — өзінің пенде ретіндегі өмірі. Екіншісі — өнердегі өмірі. Сөз жоқ, бұл екі өмір де өзара тығыз байланыста. Тіптен бірінсіз екіншісінің мән-мағынасы да болмауы мүмкін. Пенде ретінде көргенін, түйгенін — өнердегі өміріне азық. Ал өнердегі тындырғанын, дәлірек айтсақ, өнер атаулы кез келген пенденің болмысына мағына дарытады. Өнер пенденің өмірінің мән-мазмұнын ашады.

Өнер адамы осынау екі феноменнің болмысын бірдей бастан кешеді. Ол — әрі пенде, әрі өнер иесі. Ол үшін екі арналы өмір де бірдей қымбат, бірдей қызық, бірдей қиын.

Енді осы екі өмірдің тек өнер адамы ғана сезінетін, тек өнер адамы ғана бастан кеше алатын бір құдірет сырлары бар. Ол — шығармашылықтың азабы мен рахаты. Мәселен, ойланып-толғанып, тебіреніп, дайындалып келіп, небір азапты ізденіс жолын бастан өткеріп барып, ең соңында көрермен алдында бар жоғы екі сағат аясында ағыл-тегіл актарылған соң, іштегі зар мен мұнды, қуаныш пен қызықты, үміт пен тілекті армансыз бір сыртқа шығарған соң, актердің қандай күй кешетінін тек мен білемін, менің әріптестерім ғана біледі. Сахнада шер тартқан актер анадан қайта туғандай күй кешеді. Оның жан-жүрегі әбден тазарып, пендешіліктің бәрін ұмытып, дүниеге ең мөлдір інкөр сезіммен қарайды. Ондай рухани биіктік — шын мәніндегі бакыт. Бұл дегеніңіз — нағыз өнер адамының екінші өмірі.

Тіптен, мен ойлаймын, осы өнер адамдарының ұзақ жасайтыны осы екі өмірдің сабақтастығынан болар-ау деп. Сол ойыма күмәнсіз сенемін де.

Алысқа бармай-ақ, өзіміздің Серағаң, Елаған, Қаллекилер ұзақ ғұмыр кешті. Бойда қуат, көзде нұр азайса да, олар екінші өмір ортасы болған сахналарынан қол үзбей, қуат пен нұрларын толықтырып отырардай көрінетін.

Бірақ тағдырдың әділетсіздігі о бастан белгілі. Сенің ғұмырың да ұзақ болуға тиісті еді, сен де қос өміріне тең адал едің. Данқ та, атақ та іздемедің. Өнер үшін адал қалпында өттің. Сенің өміріңнің қысқалығын тағдыр әділетсіздігінен ғана көремін...

Рухыңмен сырласып жүріп, жарты жылдай уақыт өткізіппін. Түн тыныштығын пайдаланып, бүкіл өмір жолымызды көктей шолып, сүзіп өткендеймін. Екеуіміздің де өмір жолымыз — өнердегі жолымыз. Бөліп қараған жоқпын, тізгінді тең ұстауға тырыстым. Өмірдегі сүрлеуімізге бағыт-бағдар беріскен үлкен-кіші дос-жарларды, өнердегі соқпағымызға жөн сілтескен аға-апаларымызды, сахна қызығын ортақ көрген құрбылас-әріптестерімізді де айта отырған болдым. Қаншалықты айта алдым — ол қолдан келген мүмкіндігімнің көрінісі...

Рухыңмен емес, өзіңмен сырласқандай болыппын, Майра! Соңғы бетті жабарда көңіл жайлауынан ел көшіп, бос қалғандай күйдемін. Шын қоштасуды мойындағаным, бөлкім...

*«Кісіні достастыратын тіл де,
ұлт та емес, жүрек».*

Ф.ШИЛЛЕР

КІТАПҚА ҚОСЫМША

ЕСТЕЛІК-ЕСКЕРТКІШ

Басыңа қойылған зәулім көк тас та, қоладан құйған бейнең де — тірілер үшін жасалар алданыш. Олардан саған келіп-кетердің қанша екенін мен бағамдай алмаймын. Жалпы, өлілер үшін жасалар барлық қам-қарекеттің бәрі — тірілер үшін жасалар қам-қарекет. Ең жаманы, бәрі де мәңгі емес. Мәңгі ескерткіш — тасқа басылған сөз ғана болар деп ойлаймын. Сондықтан да «Тарланбоз қартайғанда жорға шығып», қолыма қалам алып едім. Әрине, бұл жазушылық қабілетімнің оянуынан емес, өзіне деген ықылас-пейілімнің белгісі ғана еді. Мен сені мактап, жұртқа үлгі етейін деген ойда емеспін. Мақтағанды өзің де қолдамайтынсың. Тек сенің өмірдегі шын бейненді мөлшерлеп, нақты тұлғанды тағы бір елестеткім келіп еді. Бәлкім, саған деген көңілімнің кіршіксіздігі, бәлкім, «жар» дейтін ұғымды өзің арқылы өлшейтінімнің әсері сырт көз үшін сені мактап, тіпті шектен аса дәріптеп отырғандай көрінуім мүмкін. Ол сені танымайтын жандар үшін ғана солай көрінер. Ал сені танып, тым болмаса өмірде бір кесе шайды бірге ішкен жандардан сен туралы бірде-біреуі ғайбат айтыпты дегенді естіген емеспін. Керісінше, қайсысы болса да сені айтқанда жақын достарың әлі көздеріне жас алып, дәмдестерің күрсінісіп еске алады.

Тіршілігінде раушан гүлі мен сирень гүлін жақсы көруші едің. Рухыңды қуандыру үшін өткен көктем сиреньді, жаз раушанды қабіріңнің басына тасып тұрдым. Сағи сенің қабіріңнің басына сиреннің бір тал шыбығын шанша салып еді, о ғажап-ай, сол аз күнде бүршік жарып, гүлін текті. Мұны да адамдар ғана емес, табиғаттың да саған деген мейірімі ғой деп ырымдадым.

Он бес жыл оқығанда атеист болып тәрбиелендік. Молда көрсек сырт айналып, елді аздырушы ретінде қарадық. Бетіне ештеңе демесек те, бүкіл ісіне немқұрайлы қарадық. Молда ғана емес, ол уағыздаған діннен толайым сырт айналдық. Бәлкім, жаңа заман есімізді жиғызды, бәлкім, жақын жанның қазасы тәубаға келтірді, әйтеуір басыңа барған сайын «Құлқуалланы» үш қайтара оқып, рухыңа, үрім-бұтағыңа тілегімді қазақша айтып шығамын. Мұның өзі де менің дүниеге деген көзқарасымның өзін өзгертуге себепші болғанынның көрінісі. Әрине, мен діндар болып кеттім дей алмаспын, дегенмен мұның бәрі де егер рухтың өлмейтіні рас болса, бір ауыз тілек-ниетім өзіне бағыштала берсін дегенім болар.

Балалық шақтарыңнан бастап соңғы күндеріне дейін жұптарын жазылмаған құрбыларың Сәуле Құрманғалиева, Венера Қармысова-ларды айтпағанда, бала күнімізден әлі күнге дейін жұбымыз жазылмай келе жатқан менің достарым Райымбек пен Сәбитті айтпағанда, басқа да кара ормандай қалың достар жинала қалсақ, сені еске алмай тарқаған емеспіз. Кісілік келбетінді айтып мұнайсақ, аңқаулық, сенгіштік мінездерінді айтып, күлеміз де. Мұнаю, күлу – өмірдің қос қанатындай бірге жүрер заңдылығы екен. Қазір өз тіршілігімде де бірде мұнаярмын, бірде күлермін. Күліп отырып, өзінді еске алсам, қайтадан мұң торлайды көңілді. Бәрібір сенімен өткен жылдардың бірте-бірте естелікке айнала берерін мойындай бастадым...

Үйде сәл қолым босай қалса, қоңыр дәптерімді толтырып, өзін туралы өзінмен сырласып жүргенімді білгендердің қайсыбірі «Біз де бір-бір ауыз жылы сөзімді жазайық та» деген соң қарсы болмағанмын. Олардың біреулеріне сен ибалы келін бола білсең, біреулеріне адал дос болдың, енді біреулерінің ардақты анасы едің. Сондықтан ол жандардың да өзін туралы естеліктерін косып отырмын.

Бикен РИМОВА (енендей болған жандардың бірі): «Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер» деген қазақта бір ұлағатты сөз бар. Соған орай Майраның өмірі мен өнердегі өткен жолдарын ойлап отырып, әңгімені әріден бастағанды мақұл көрдім. Майра біздің замандас, әріптес, ардақты асыл достарымыз Хадиша мен Шәкеннің көзі еді, жанарып, жасарып туған жалғасы еді. Туған айдай толықсып толып, жұлдызы жанып тұрған дер шағы еді. Қапыда ғайып болдың, қайтейін! Майраның шешесі Хадиша Жиенқұлқызымен осы өзіміздің қасиетті кара шаңырағымыздың сахна төрінде қырық жылдай бірге жасастық. Бірнеше рөлдерді бірге ойнап, бірге қалыптастық, бірге есейдік. Тек өнерде ғана емес, өмірде де бірге жүріп, бірге тұрып, бірге өстік. Бейбітшілік көшесі мен Виноградов көшесінің бұрышындағы әйгілі өртістер үйінде отыз жылдай көрші тұрдық. Үй ішімізбен аралас-құралас сыйластықта өттік. Шәкен Шахметтің Марабайын, Алдаркөсесін, Амангелдісін ойнады. «Шаншарлар» пьесасын қойды. «Біз осында тұрамыз» сценарийі бойынша фильм түсірді. Көп жылдар шығармашылық бірлікте жемісті еңбек етті. Хадишамен екеуіміздің жасымыздан бір-бірімізге іш тартып, достасуымыздың өзі жайдан жай емес екен. Әу баста сонау әріден тегі затымыздан келе жатқан достық пен сыйластықтың жалғасы екен ғой!

1912 жылы әкемнің әкесі Сердәлі атам тамыз айында Меккеге сапар шегіп, 1913 жылы наурыз айында аман-есен қайтып оралды. Сол жылы қар қалың түсіп, қыс қатты болып, халықтың қатты күйзелген жылы

екен. «Наурыз айының ескіше оны күні Ташкент қаласына жеттік» деген Сердәлі атамыздан хабар келеді. Бұл хабарды ести сала ағайын-туыс қарсы алуға шығады. Ол кездегі қазақтың қадірлі көлігі — жылқы малы. Барлығы да таңдаулы деген жарау аттарға мініп, араға бірнеше қонып, Верный қаласы (қазіргі Алматы) Өзбек көшесі, 37-ші үйге келіп түседі. Ішінде менің әкем Ырым да бар. Ағасы Қаспақбай мен Саяқ болады. Бұл үйде Баймолда мен Байбұландар тұрады. Осы өзіміздің Шара мен Хадишалардың аталары. Сонымен Баймолданікінде біраз демалып тыныққаннан кейін әкем ағасы Қаспақбаймен бірнеше жігітті үйге күтуте қалдырып, ертеңіне ағасы Саяқпен бірге, тағы бірнеше ел адамдары бар, Шамалған бекетіне келеді. Қарсы алуға шыққандар сол жерден қажыны қарсы алып, бекетке қонады да, ертеңіне қажы әкесімен бірге Баймолданікіне келіп түседі. Бір қонып, келесі күні ауылға аттанады.

Сол жолы әкемнің ағасы Қаспақбай ауылға ауырып аттанады. Сонда Баймолда тұрып: «Шырағым, базарға неге бардың? Керегінді айтсаң, өзім де алдырып беретін едім ғой! Ондай көп жиналған жерге саған баруға болмайды. Сенің дене бітімің осы жүрген адамдардан бөлек, әлі етің қатқан жоқ, қырыққа толмай жігіт адамның еті қатпайды», — деп жанашырлық білдірген екен.

Айтып-айтпай, Қаспақбай әкеміз ескіше оқыған, ел-жұртына қадірлі кісі болса керек. Байекең көз тиеді деп сақтанса сақтанғандай өте өнді, екі иығына екі кісі мінгендей алып, сымбатты кісі екен. Білетіндер: «Бойы екі метр он сегіз сантиметр болған еді» деп отырады екен.

Сонымен Шара мен Хадиша туған үй, бүкіл Жетісу қазақтарының басы қосылып тоғысатын әулет, үлкен шаңырақ болады. Қыздарын оқуға беріп, өнер-білімге баулыған, қаланың көзі ашық зиялы адамдары болса керек. Қыз баланың жүріп-тұру, киім кию, ең аяғы тағамды қалай сыпайы ішіп-жеуіне дейін үйрететін тәрбиеші ұстаған. Қыздарына қаладағы жоғары дәрежелі төрелер тәрбиесін үйрететін оқытушы ұстаған. «Сырлы аяқтың сыры кетсе де, сыны кетпейді» дегендей, Хадишаның бертін жасы ұлғайып, қартайған кезінің өзінде, сол бір жасында алған тәлім-тәрбиесі оны басқа-мыз-дан ерекшелендіріп тұратын еді. Өзі жаратылысында ақкөңіл, ақжарқын, алды бар, арты жоқ, қолы ашық мырза кісі болатын. Әйел тақырыбына жазылған роман-повестерді көп оқитын. Бой тұлғасы сымбатты, сұлу әйел болушы еді. Қажетті жерінде пан, төрелерше маңғазданып, кісіге төбесінен қарайтын менмендігі де болатын. Ұнатпағанына көзінің қиығымен ғана әзер мойын бұра-тын. Өрлігі де, шыншылдығы да болатын, намысты еді. Жағым-паз-дықты жаны сүймейтін. Ешкімге

елпілдеп-желпілдемейтін, кей-бі-реу-лердей майысып-қайысып тәлпіштенбейтін. Жан жүрегі әнге, биге, жырға құмар акын-жанды еді. Жаны жалғыздықты сүймейтін. Кекшіл емес, кешірімді еді. Науқасы мендеп, жаны қиналған соңғы күндеріне дейін қиянат көрген жайларын еске алып, ешкімнің бетіне басқан емес қой! Нағыз «аксүйек» әйел еді, текті еді. Өз қадірін білетін және онысын жұртқа білдіре алатын нағыз сұлу әйел еді Хадиша.

Майра дүниеге келген жылдар — халқымыздың басына қайғы-қасірет әкелген зобаланы мол жылдар еді. Ол аз болғандай, Майранын балалық бал дәурені ел басына соғыс жылдарының ауыртпалығы түсіп, еңсесін көтертпей тұрған жүдеу-жұтаң кездерде өтті. Өзіне тетелес, үйелмелі-сүйелмелі екі інісі болды. Үлкені Мұрат әкесінен аумай қалған. «Шәкеннің аузынан түсе қалған» дейтін едік. Моп-момақан ақсары бала еді. Кішісі Мәди, екі көзі ботаның көзіндей қап-қара, басы үлкен, кең мандайлы балпанактай бала еді. Нағашы тұқымдарына тартқан өте сұлу, сүйкімді бала болды. Хадиша мен Шәкен күндіз репетицияда, кешінде спектакльге кетеді. Жаз бойы гастрольде жүреді. Ол кезде фильмдерді қазақшалау үшін Шәкендер айлап Мәскеу мен Ленинградта жүріп қалатын кездері болды. Соның бәрінде үй ішінің шаруасы мен екі інісіне қарайтын Майра болатын. Кішкентайынан әке-шешесінің қолқанаты, көмекшісі болып, жасынан еңбекпен тәрбиеленіп, еңбекқор болып өсті. Асау тайдай бұлғақтап, бұла болып өскен жоқ. Қаланың еркеототай шолжаң қыздарындай емес еді. Шашты қию, бет-ауызды бояу, опа-далап дегендерге тіптен әуес болмады. Қос бұрымы иығына төгілген баяғының қыздарындай қарапайым да биязы, ұяң болып өсті. Екі інісін жанындай жақсы көретін, өте бауырмал еді. Әке-шешесі спек-такльден оралғанша бауырларын жуындырып-киіндіріп, тамақтандырып, ұйықтатып қоятын да, сабағын да қарап үлгіріп, шайды қайнатып, шөйнекті шығарып бұқтырып қойып күтіп отыратын. Әртіс пақырлардың қай заманда жарыған күндері бар. Ол кезде көп дүние-мүлік, мол жиһаздарымыз болмайтын. Майра сол үй ішіндегі барының өзін тап-тұйнақтай таза, мұнтаздай ғып ұстайтын, шаруасына өте ұқыпты, тиянақты қыз болды. Өкінішке орай, қанатымен су сепкен қарлығаштай қамқор болып, соншалықты бәйек болып жүріп баққан екі бауырының бірі Мәди бес-алты жас шамасында, қысы қақаған аязды қытымыр болды да, қалада қаптаған көкжөтел, менингит ауруларынан балалар көп шетінеді. Жазылды-ау дегендерінің біразы кеміс болып қала берді. Мәди балдырғанның өлімі Хадиша мен Шәкенге оңай тиген жоқ. Қос қанатының біріндей, алтын асықтай баладан айрылу қайдан оңай болсын?! Шәкеннің жүзі күрт сынып,

біразға дейін домбырасын шертіп, іштей ыңылдап әндетумен жүрді. Майра біздің бала күнінен әртістер үйінде тұратын көрші-қоланға, әке-шешесінің дос-жарандарына ықыласты, сүйкімді болып өсті. Өте қадірлі еді. Қыз баланың мінезі жақсы болса, оны үлкен-кіші сыйлап, қадір тұтатыны сөзсіз, әрине, сүйікті болу — бай болудан әлдеқайда артық. Өйткені сүйікті болудың өзі бақыттылық қой! Майраның ендігі бір үлкен байлығы мен бақыты әкесі Шәкен еді. Шәкендер ерекше туып, ерекше жаратылған жандар еді ғой! Жаны жаз, шуағы мол, айналасын ұйытып отыратын ерекше қасиетті еді. Тұлғалы актер, режиссерлігіне қоса тұлғалы азамат еді. Өзі мырза, өзі сері болатын. Онша сұлу да еместі, бірақ жүзінің алмасы бардай өте тартымды еді. Әйел біткен өзіне ғашық болатын. Үй ішімізбен аралас-құралас жүргеннің өзінде, аз көрмесек тұра алмайтынбыз, іздейтінбіз. Шәкендер үйге кіріп келгенде, қызық, қуаныш, күлкі, жылылық ала келетін.

Істеп отырған ісімізді, бастаған шаруамызды тастай салып, дастархан қамына кірісіп кетеміз: мәре-сәре, мәз-мейрам болып қалушы едік, дүние-ай!

Адам баласының рухани қалыптасуының өзегі сонау дүниеге келген кезінен басталады. Бала кезіндегі көргендерінің әсері, айналысының тигізген ықпалы, қоршаған ортасы оның көкірегіндегі түсініктерін қозғап, болмысының негізін қалайтын болса керек. Ендеше сол кездегі Майраның көршілері, қоршаған ортасы қандай еді десенші! Кімдер еді десенізші! Қаллеки Қуанышбаев, Манарбек Ержанов, Лұқпан Мұқитов, Ғарифолла Құрманғалиев, Латиф Хамиди, Ришат, Мүсілім Абдуллиндер еді. Өнердің ылғи ығайлары мен сығайлары, алыптары еді. Былайғы жұрттың бір көруді армандайтын сабаздары еді ғой, шіркін! Міне, Майра біздің осындай өнер алыптарының, ұлы адамдарының ортасында өсті. Бала кезінен операда Қанабек пен Қүрекеннің әндерін тыңдап, Күләштің күміс қоңыраулы үнімен «Біржан-Сарада» Сараның, «Қыз Жібекте» Жібектің, «Абайда» Ажардың арияларын көз жасы көл болып, омырауын жуып тұрып, драмалық әртістерше емін-еркін, терең тебіреністермен зар шеге орындағандарын көп көрді, көп тыңдады.

Қазақ өнеріне жаңа келген жас жанр — эстрада өнерінің іргетасын қалаған майталман шебер Жамал Омарованың, Роза Бағланованың, өз апасы Шара Жиенқұлқызының әндері мен билеріндегі үлгілі дәстүрлерді бойына сіңіріп өсті. Майраның басқа бір мамандықты қаламай, әншілік өнерді таңдап, консерваторияға түсуі де сондықтан, әрине. Сонымен қатар, ол бала күнінен Қаллеки, Серағаң, Елағаң, Қапекен, Шәкендердің драмалық сахна өнерінің табиғи шынайылы-

ғына көзі қанығып өсті. Сондықтан да ол өзінің опера сахнасында ойнаған рөлі Жібекті нәзік, назды сазбен, драмалық әртістерше терең тебіреніспен ойнады. Сахнадағы сыртқы сымбат сұлулығы ерекше сүйкімді, Жібек рөліне құйып қойғандай еді, Жібектен кейін Төлегеннің қарындасы Қарлығаш пен жеңгесі Дү-рия партиясын қандай жарасымды, бірін еркін ерке, бірін ойнақы қылықты шолжаң етіп еркін ойнады. Бәрін де қиналмай, емін-еркін меңгерген. Алақтап, екі көзін дирижерден алмайтын әншілердей емес. Өз рөлінің, өзі орындайтын партиялардың қожасындай сезінетін. Бұл оның алғыр дарындылығы еді. Біздің драмалық өнерде Қамал ағамыз өзі ойнаған спектакльдегі кейіпкерлер сөзін түгел жатқа білетін. Басқалар ұмытып, қиналып қалған тұстарда құтқарып жіберетін майталман шебер Қамал ағамыз еді. Мұндай қасиеттер екінің бірінде бола бермейді. Демек, біздің Майра көргені көп, көрікті қыз. Осындай ұлылар ортасында өмір мен өнер мектебінен қатар өтті, қатар өсті. Бұлардың әрқайсысының өзі бір мектеп еді ғой. Тек ала білді, бойына сіңіре білді, рөлінің қажетіне жарата білді. Сондықтан да жыл санап қызымыздың тұлғасы көз алдымызда биіктей түсті. Өз ойының еркіндігіне ешкім бөгет бола алмады. Жанына жақпаған, өзіне ұнамаған жігіттерге наразылығын ашып айтатын. Сөз салған талапты жастардың ешқайсысына мойын бұрмастан, әке-шешесінің ақыл-кенесіне де қарамай өз өмірін түсініп, өнерін бағалайтын талантты жас Асанәлімен өмірін қосып, сахна өнерінің алыптарының бірі Шәкен Аймановтай қамқор әкелі етті. Өшкенін жандырып, өлгенін тірілтті. Шәкен Асанәлі талантының жебеушісі, әрі ақылшы әкесіндей болды. «Атаманның ақыры» фильміндегі Шадиаров рөлімен Асанәлінің кино өнеріндегі тұсауын кесіп, жолын ашып бергені бәрімізге аян. Ұлдан жалғыз Асанәлі қазір үшеу болды. Мәдиімен, Сағиымен қос қанатты қырандай самғады Асанәлі. Айналасы 10 – 15 жыл ішінде КСРО-ның халық әртісі, Мемлекеттік сыйлықтардың лауреаты деген құрметті атақтарға ие болды. Тұлғалы актер, режиссер, тұлғалы азамат болып, халқының құрмет-қошеметіне бөленді. «Ер жігіттің аты жақсы болса бір бақыт, алған жары жақсы болса мың бақыт» дейді екен халық нақылы. Ендеше сол бақыты – біздің Майра қызымыз деймін.

Ұлды үйлендіріп, отау шығарып, қызды құтты жеріне қондыру – әрбір ата-ананың арманы. Сондай армандаған қуанышты күнге Шәкен мен Хадиша да жетті. Әлі есімде, Панфилов паркінің ортасындағы асханада Майра мен Асанәлінің үйлену тойы болды. Ғабит, Сәбит, Сапарғали ағалар мен Қаллеки, Қүрекен, Сераған, Елаған, Жүсекен, Мәжит – бәр-бәрінің аман-сау түгел кезі. Хадиша мен Шәкеннің

куанышында шек жок. Әсіресе Шәкеннің Майраға деген, Майраның Шәкенге деген ықыласы ерекше еді, риясыз адал еді. Көп қыздар өмірдің бәрі тойдағыдай өте беретіндей көреді. Алдағы өмірде кедір-бұдыр жолдар барын, ағайын-туыс, жекжат барын, сыналар тұс барын пайымдай бермейді. Жас келін қандай болу керек? Қайткенде ел сүйіспеншілігіне бөленеді? Туған үйінен ұзатылған қыздың ендігі тұрағы, өмірлік тұрағы — келген босағасы. Судай сіңіп, тастай бату керек. Майраның бақытына орай, Асанәлі екеуі жеке отау болып ұзақ тұрып қиналған жоқ. Үлкен шаңырақтың иесі, үйдің тұтқасы, берік дінгегі, ағайын-туыс, ел-жұртына ұйытқы болып отырған Тәжіхандай (Асанәлінің шешесі) ақылды ананың қолына түсті. Жақсы үйге түскен келін анасының айтқан ақыл-кенестерін әр кезде есінде ұстап, ендігі жердегі ең жанашыр жақыны енесі екенін ұқты. Барған жердегі аттаған босағасын кастерлеп, ерінің туыс-тумаларына құрмет етіп, қайын іні, қайын сіңлілеріне ат қойып, ізет білдірген инабатты келін болды.

«Ағайын тату болса — ат көп, абысын тату болса — ас көп» дегендей, абысын-ажындарымен тату-тәтті, барын бөлісіп жейтін, қолы ашық, мырза келін атанды. Ол «Әйелдің отаны — ерінің жұрты» деген қағида-даны берік ұстанады. Өз балаларынан басқа ағайын-туыстарының ұл-қыздарын қолына алып оқытып, тәрбиелеп, бірін ұзатып, бірін үй ғып шығарып жүрді. Біздің театрдың түлегі, әнші-өнерпаз, лауреат Нұрлан Өнербаев баламыздың келіншегі — Майраның тәрбиелеп ұзатқан қызы. Жастар театрындағы Руслан, біздегі Қадір де Майраның адам сүйгіш асыл қасиетінің шарапатын көп көрген жастар. Жоғалған тумаларын да тауып алып, бірін оқуға түсіріп, баспанасы жоғына үй әперіп, жасаған қамқорлықтарының өзі қаншама десенізші?! Өнер адамдарының ішінде тап қазіргі таңда Майрадай қасиетті әйел өте сирек дер ем. Құдай қосқан қосағы Асанәлісін құстай мәпелеп, патшадай күтті.

Орыс халқының ұлы жазушысы А.П.Чеховтың да зайыбы актриса болған. Бірақ жазушының шұлығының жыртығы бір бүтінделмей кеткен екен. Ал біздің Майра болса, ең соңғы емделуге аттанар сапарында қайта бұрылып келіп, үйде қалған қыздарына:

— Айналайындар, күнде ертемен Асекең орнынан тұрғанда, қол орамалы мен шұлығы, таза жуулы, өтіктеулі, тумбычкесінің үстінде әзір тұратын болсын, — деп мұқият тапсырған екен. Өзінен бұрын ойлағаны Асанәлі қамы болғаны ғой.

Майраның өмірін ойлап, ертеде рулы елге ұран болған Абак, Қарқабат, Домалақ ежелер мен Ұлпан есіме түседі еріксіз. Бүгінгінін Ұлпаны десем, артық айтқан болмаспын деймін.

Әйел затының қай-қайсысы болса да махаббат мәселелерінде ен жоғары ерлікті істеуге қабілетті. Ал бірақ соған көбінің ақылы, ұстамы, іскерлігі, төзімі жете бермейді. Ал біздің Майра болса, өз махаббатына зор мән бере білген және де оны бүкіл өмірінің іс-әрекетіне айналдыра білген ер әйел! Мейірбан асыл әйел! Адал жар, асыл ана.

Асанәліге тұрмысқа шығып, дастарханы мол, пейілі кең, қолы ашық, қонағуар айтулы актерлердің жанұясын құрды. Мәдиі мен Сағиын үйлендіріп, келін түсіріп, немере сүйді. «Қыз – үйдің гүлі, өссе – елдің гүлі» дейді. Ғарифолланың Сәулесі, Қамалдың Венерасы, Шәкеннің Майрасы болып, әке жолын қуған әнші өнерпаз қыздар атанып, ел құрметіне бөленгендеріне қызыға қарап қуаныштайтын едік...

Майражан! Көз алдымызда өсіп-өніп, құтты қызық, өмірлі болғанына қуанып, шүкірлік етіп, тілеуінді тілеп жүруші едім. Құнтай! Ұлағатты өмірің әмсе есімізде болады да.

Байғали ДОСЫМЖАНОВ

(көп жылғы басшы, режиссерің әрі ақылышы ағаң).

Алпысыншы жылдардың бас кезі, Алматы мемлекеттік консерваториясын тәмамдаған соң Майра Шәкенқызы Айманова да біздің Абай атындағы академиялық опера және балет театрына опера әншісі болып жұмысқа келді. Ол кезде жасырып жабары жоқ, дарынды әншілердің сиректеу шығып жүрген кезі.

Жаңадан жас әнші келсе, ол театр үшін үлкен оқиға. Бар әртістер жиналып алып, өнерін тамашалап, әбден көздерін жеткізген соң баталарын бергендей болар еді. «О, мынау болашақ Қыз Жібек немесе Акжүніс болып ойнайтын әнші екен!» дер еді жас әнші әртістерге ұнап жатса, ал енді көңілдерінен онша шықпаса, «Иә, әлі де ізденіп, жеңіл-желпі рөлдерді ойнап көрсін» дейтін сүйей салды пікір айтылар еді. Ал Майра алғаш келген бетте-ақ өзінің әдемі әншілігімен, жарасымды талдырмаш дене, келісті келбетімен де әртістерге бірден ұнаған жан еді. Оның үстіне Майра ересен еңбекқор болып шықты, алғаш келген кезінде қазақша білмей, «Осы жағы қалай болар екен?» дейтін күдігімізді де аз уақытта сейілтіп үлгірді. Сол еңбекқорлығының арқасында аз мерзімнің ішінде Қыз Жібек сияқты күрделі партияны орындаушы басты солистердің біріне айналды. Талай рет сахналас серігім де болды.

Оның шығармашылық репертуарында батысеуропалық және орыс классикалық операларында да жетекші партиялар мол болды. Өзінің кәсіптік биік деңгейі бола тұра Майра үшін «үлкен партия, кіші партия» дейтін ұғымдар бола бермейтін. Балаларға арналған спектакльдерде де өз партиясына жанын салатыны сонша, бүлдіршіндер көңілінен шығарып, әр түрлі бейнелерді бала жанына сәйкестендіріп ойнайтын. Сондықтан да үлкен болсын, бала болсын, барлық көрермен көңілінде ол айтулы әнші, шебер актер ретінде сақталарына сенемін.

Оның актерлік шеберлікті, оған қоса тіл үйренуді игерудегі жетістіктері таң қалатындай жемісті болатын. Кейде өзінше тауып кетер тұстарына сүйсініп, мұны кім үйретті деген кезде күліп:

— Үйде де бір режиссерім отыр емес пе! — дер еді. Ол үйде де, театрда да елгезек, айтқаныңды екі етпейтін жан еді, сондықтан да болар, театрдың біраз қоғамдық жұмыстарын ұжым соған тапсыруға бейім тұрар еді. Өз ісіне соншалықты ұқыпты, қажыр-қайратын кез келген шаруадан аямайтын еңбекқорлығын бағалап, оның үстіне педагогтік қабілетіне көз жеткен соң, театр жанындағы ән студиясын басқару да оған сеніп тапсырған жұмыс еді.

Актерлер театрға келеді, кетіп те жатады, мұның бәрі де өмір заңы. Ал Майрадай кісілердің өз уақытынан ерте кеткені қабырғаны қатты қайыстырады.

Хадиша БӨКЕЕВА

(Сені жаманатқа әлі қия алмай жүрген аналарыңның бірі).

*Мен өтермін, кетермін,
Жоқтарсың мені бір күні.
Жәрдемім тимес нетермін,
Бекінем осы бір сөзге, —*

деп Шәкәрім ойшыл айтқандай, мына жарық дүниенің есігін ашқан адамның ерте ме, кеш пе, сол есікті қайыра бір жабары хақ. Бірақ кара жердің арамыздан не бір асыл жандарды ерте әкетер тым тойымсыздығына налысын.

Ең алдымен өзі де, өнері де осал емес Майраның Асанәлідей азамат, халық ұлының ошақ отын маздатқан аяулы жар, асыл келін, парасатты ана бола алғанын айтуым парыз. Өз басым оның адам баласына деген

мейірімін, нәзіктігін, карапайымдылығын, табиғи бауырмалдығын, кешірімшіл кең жүрегін ансап, сағынармын-ау.

«Майра дүниеден өтіпті» деген суық хабарды естісімен, көңіл айтуға барғанымда апаның, анасындай болған енесінің зар еніреп отырғанын көрдім. Мұндайда жұбатуға сөз таппай дал боласың. «Апа, сабыр етіңіз, қиналып қаласыз ғой!» — дегенімде, «Майрашымның маған істеген жақсылығын қалай ұмытам? Енді кім менің қас-қабағыма қарап, «апа-апашылап», бәйек болады» деп егілген. Бұл — қазақ болмысындағы аса бір керемет қасиеттің көрінісі, ене мен келіннің шеше мен қызындай сыйластық-ілтисат, сүйіспеншілігі. Тектіні текті тани, бағалай алған. Майра ене сыйын ақтаған келін болды. Әулеттің туын жоғары ұстаған, туған-туысқа қадірлі келін, дос-жаранға сыйлы азамат бола алды. Бір жолы көңілін сұрай ауруханаға барғанымда «Сағиым, Сағиым» деп аузынан тастамағаны есімде. Бүкіл туған-туыс, дос-жаран, өнерлі орта Майраны қадір тұтты. Бір орыс ақынының «шын достың есігі қашан да ашық» деген сөзі бар еді. Майра өзінің болсын, жарының, балалары, келіндерінің болсын достарын, үйлеріне келген қонақтың қай-қайсысын да тәуліктің қай сағатында да құшақ жая қарсы алатын. Асыл қасиеттерінің қайсыбірін айтайын...

Майра өз отбасының ғана емес, өнердің де жұлдызы еді. Қазақ опера және балет театрындағы шығармашылық өсу жолы көз алдымызда өтті. Өнерге деген құштарлығы, жай құштарлық емес, саналы түрде берілгендігі жан сұлулығымен астасып, аса бір жарасым тапқан еді. Оның «Қыз Жібек» операсында орындаған Қыз Жібегінің әнін естіген сайын жылаймын бұл күнде. Көркіне парасаты сай, сымбатты, сұлу, нәзік Жібекті бейнелегенде өз болмысынан нәр алғаны сөзсіз. Осы рөл өмір мен өнердің тамаша үйлесім табуының жарқын көрінісі. «Біржан-Сара» операсында, «Алтынайда» сомдаған бейнелері, әншілік дарыны өз алдына үлкен бір толғаудың еншісі.

Қай өнердің де тірегі — асқақ адамгершілік. Майра дарыны — тағлымды ортадан нәр алып, өзінің талмас ізденісінің арқасында жыл санап ұшталған ерекше дарын көрерменін, тындаушысын эстетикалық рахатқа батырған, көңіл көзін оятып, сезіміне шуақ берген дарын.

«Жақсының аты өлмейді» дегенді халық Майра сынды жандарға арнап айтқан шығар-ау. Асанәлідей аяулы азамат жар — өнердегі, өмірдегі мұраттасы бар, өскен ортасы бар, халық жүрегіне із тастаған өнері бар, мәпелеп өсірген балалары бар — Майраның аты өлмейді. Әсем дауысы құлақта, рухы — бізбен бірге.

Андабек ҚУАНЫШБАЕВ*(бала достарыңның бірі).*

Балалық дәуренді бірге өткізген жан досын туралы жазу қандай қиын, қандай оңай. Қиын болатыны — соншалықты қадірлі жанның соңынан естелік айтудың жүйкеге салар салмағы бар, оңай болатыны — бәрі де қазіргідей көз алдында тұрғандай. Таудан сылдырап аққан арықтың суына аяғымызды малып қойып, білгенімізді, білмейтінімізді де ортаға салар балалық әңгіме. Сол кезде бұлақ суымен домалай ағып келе жатқан алма бола ма, өрік бола ма, қағып алып, суға бір шайқап жіберіп, бөлісе жейтін едік. Тіпті шала желінген қарбыздың қабығын іліп алып, «өңдеп» жөнелтуден де жиренбейтінбіз. Өзіміз тапқан ондай олжа ең дәмді ас болып көрінер еді. Күн күлімдеп, шуағын төгер еді, бұлтсыз ашық аспан төбеден төнер еді. Құдай-ау, сол кезде елдің бір шетінде қырғын соғыс болып жатқанын да бала көңіл білмейді екенбіз ғой.

Тұлымы желбіреп, бұрымы шолтиған кішкене қызбен етене достасқанға дейін оны жетелеп келіп, біздің аулаға кіретін әжесінің де түр-тұлғасы жадымда қалыпты. Қос бұрымына күміс тенгелерден шолпы такқан, қос жанары тостағандай, денелі де келбетті әженің жүрісі де барынша кербез, өзі де көрікті кісі еді. Үнемі шатырдай аппақ көйлек, асылдан қамзол, басына үлпілдеген крепдешин орамал байлайтын. Кеудесін биік ұстап, тіп-тік болып жүретін бұл кісінің атақты биші Шара мен Хадишаның шешесі екенін де білетін едім. Оның тұлымын желбіретіп ертіп жүретін жиенінің аты Майра екенін де біліп алдық. Жақынырақ танысып, тілдесе келе оны Мая атандырып кеттік. Арада көп жылдар өткеннен соң Майраның бір туған күнінде мен оның өз әжесінен айнымайтынын есіме алғаным бар еді. Бұл шыным еді. Біз үнемі бірге жүргендіктен, екеуімізді былайғы жұрт ағалы-қарындасты деп ойлайды екен. Бір ауланың тұрғыны Әмина досымыз Өндіжаннан базарлыққа алып келген ақ тақиямыз басымыздан түспейтін еді.

Ал біздің ауламыз — көбімізді өнер жолына жетелеген алғашқы мектебіміз іспетті еді. Кісілері қайшыласқан осынау атшаптырым аулада ойын қуған балаларды қараңғы түскенше әке-шешелері үйлеріне кіргізе алмай әуреге түсетін. Виноградов көшесінің бойындағы біз тұратын үйді жұрт «әртістер үйі» атандырып кеткен. Қазір еске алып отырсам, қазақ өнерінің қаймақтары тұрған екен ғой ол үйде. Бәрі де бір отбасының адамдарындай араласып-құраласып, қуаныш-қайғыларын тең көтеріп, бір үйдің тұрғындары болып өткізуші еді.

Бір қызығы, бәріміз де театршыл едік. Опера және балет, драма, жасөспірімдер театрларының премьераларын жібермейтінбіз. Ол біз үшін үлкен бір оқиғаға айналып, спектакльден соң бала көңілмен өзімізше әр актердің ойынына баға беріп, дуылдасып жататынбыз.

Бәлкім, соның әсері, көп кешікпей өзіміздің «театрымызды» ашып алдық. Ол сол үйдің бірінші подъезінде болатын. Кіреберістің үлкен алаңы (қазір коммерциялық магазин) біздің сахнамыз іспетті. Ал баспалдақ көрермендер «залының» орнына жүретін.

«Театрымыздың шымылдығын» «Бахчисарай әуезі» балетімен аштық. Маған Зареманың партиясы тиген болатын, ал Мая театрымыздың әкімі іспетті еді. Әр пәтерге кіріп жүріп, билет таратады, баспалдақтың қатары мен орындарды бормен жазады, әрқайсымыздың өзіміз тіккен киімдерімізді тексереді дегендей. Сөйтіп, жалпы басшылықты қолына алып, ойын басталарда қоңырау соғып, белгі береді. Сонан соңғы міндеті оркестрдің орнына музыка әуенін айтып тұрады. Қос есіктің ортасына орналасқан біздер оны сүйемелдеп әндеміз. Алғашқы спектакліміз кереметтей табысты өтті. Біреуден біреу естіп, біздің келесі қойылымымызға келуге құштарлар да шыға бастады.

Екінші спектакліміз «Золушка» ертегісі болатын. Оның қоюшы режиссері Майраның өзі болатын. Бұл кезде ол таралып өсіп, ақыл тоқтатып қалғандай еді. Дайындық жұмыстарын қалай жүргізіп, қай кезде жиналамыз, жұмысты неден бастаймыз дегеннің бәрін де жік-жігімен айтар еді. Дайындық кезінде сөзіміз анық естілмей жатса, немесс қимылымызда бір қолайсыздықтар байкалып жатса, кәдімгі режиссер сияқты ұрсып алатын. Ондай басшылығына бірде келіссек, бірде келіспей қалып жатамыз. Не болғанда да біздің қойылымымыздың есте қаларлықтай болғанын әке-шешелеріміз бертінге дейін ұмытпай айтып жүретін. Сол кездің өзінде жұрттың алғашқы мактауларын естіген сәтте-ақ біз өзімізді нағыз өртістер ретінде сезініп едік.

Мектептегі соңғы қоңырау. Әрқайсымыз әр тарапқа ұшып кеттік. Бірақ біздің хаттарымыз үзілмейтін. Майраның бір жолы маған салған суретінің сыртына «Андабек Қуанышбайұлына Майрадан ескерткіш» деп жазып жіберіпті. Мен дереу хат жазып: «Мая, пәлен жыл бірге жүргенде білмегеніңе таң қаламын, мені Андабек Қалибекұлы деп атайды» деген жауап жазып жібердім. Оны өзі бертінге дейін айтып, күліп жүретін.

Бала кезімде бір қабатта қабырғалас тұратын Майраның үйінде жиі болатынымын. Әр түрлі ойындар ойнап, мәз боламыз. Әріпке сөз тауып ойнаған бір күні менің қарындасым Зекенге «М» әрпіне географиялық сөз табу қажет болғанда, ол Майра сыбырлаған сөзді «Мисиссипи» деудің орнына «Мисиписи» деп жазып қойып, бертінге дейін Зекен екеуін «Мисиписи» атандырып мәз болатынбыз. Ал сол күнгі рахаттана күлген Шәкен ағаның Гомердің күлкісіндей үні әлі құлағымнан кетпейді.

Бір кезде Мәкеннің хаты жаңалық ала келіпті. Мені бір жігітпен таныстырғысы келеді екен. Оның үстіне «Ол саған бірден ұнауға тиіс»

деп соншалықты сенімді жазыпты. Жазғы демалысқа келген соң «ұнауға тиісті» жігіті үшеуіміз кездесеміз ғой. Қол алысып жатырмыз.

— Асанәлі.

— Андабек. — Одан әрі кәкір-шүкір әңгімемен тарастық. Шынын айтсам, жігіт бірден ұнай қойған жоқ. Ешқандай артықшылығын көре алмадым. Хадиша апай кейіннен сұрайды ғой:

— Қалай екен? Көрдің бе?

— Қалайын сұрайсыз?! Әкетіп бара жатқан ештенесі жоқ.

— Түрі де ешкімнен кем емес, ақылын айтсаншы, — деп Майра шырылдайды.

— Солай да шығар, — деймін мен.

Содан кейін-ақ Майраның тойына шақырған қағазын ала салып, алғашқы ұшақпен Алматыға жеттім. Максатым — бала достын қуанышына ортақтасу.

Қалалық бактын ішіндегі ресторанда өткен той есте қалардай болды. Сөз атакты жазушы, әртіс, режиссерлерден артылып болғанша, түннің бір уағы болды. Жастар жағы өлең айтып, билеп дегендей, думандатып жіберді. Ришат Абдуллин ағамыздың:

— Әртістер үйі атты үлкен ұядан алғашқы қарлығаш болып сен канат қактын, Майра! — деген сөзі әлі есімде қалыпты. Ал басына алқызыл түсті орамал салған Майраның жүзі де алау түстес еді. Бакытын табу деген осындай-ақ болар.

Олар үйленіп, отау тіккеннен соң да мен олардың пәтерлерінде жиі қонақта болдым. Асанәлінің анасымен сонда танысып, біз де ол кісінің бір баласындай болып кеттік. Қарадомалақ кішкентай Мәдиді сол үйде еркелетіп, қызық көріп, бәріміз жабылып ойнайтын едік. Дәл сол бір кездер Майра үшін ең бір ауыр да қиын кез болған сияқты. Тете туған қос нәресте, күндіз-түні үзілмейтін Асекеннің қонақтары, оның үстіне өзінің институттағы сабағы. Қиналып жүрсе де бәрін ойдағыдай орындап, өз дегеніне жете білді.

Майраның консерваторияға түскен кезде салған әнін тыңдаған едім, оның дипломдық жұмысы ретінде А. Жұбанов пен Л. Хамидидің «Абай» операсындағы Ажар партиясын қалай орындағанын да тыңдадым. Жасөспірімдер театрында театр әртістерінің костюмдерін киіп шықты. Емтихан ойдағыдай өтіп, құшақтарға гүлдер толды.

Ол өзі ойнайтын спектакльдерге мені үнемі шақырып отыруды ұмытпайтын. «Осыдан қара да тұршы, сен тіккен бас киім кереметтей жарасып кетеді. Әй, шебер-аксын ғой», — деп қояр еді. Мақтағанды кім жек көрсін. Өз қолыңнан тіккен тақиялардың, сәукеле, бөріктердің, өзің жасаған алқа-сырға білезіктердің, шолпы сияқты әсемдік бұйымдардың қазақша киінген қыз-жігіттердің үстінде жарқырай көрінгені еңбегіңнің бір нәтижесіндей болып тұрады.

Бүкіл театр әртістеріне қымбат тасты, зергерлік материалдарды қайдан таба берерсің. Алыстан қарағанда алтын, күмістен айнымайтын

«зергерлік бұйымдарды» жасауға тура келеді. Жасыраны жоқ, үнді шайына арналған қалбыр сауыттың жалтыраған қанылтыр қақпағынан ойып алып, үстінен жарқырауық түймелерді қадасан, көз тартар керемет әсемдік бұйымдар шыға келеді. Міне, осындайларды молдап жасату үшін Мәкең талай шай сауытты босатып, апасын үнді шайына қарық қылған кездері көп болған. Кейде «Андабек-ау, менің бойшан екенімді жақсы білесің, оның үстіне сәукелемді тым биіктетіп жіберсең, Айдардан әлдеқайда биік болып кетпеймін бе?!» — деп, жасаған еңбегімді жаратпай да қоятын. Көңілінен шыға қалса: «Андаш-ау, мынауың шикарно болып кетіпті!» — деп, балаша қуанатын. Ұнатқан дүниесіне берер бір-ақ бағасы — «шикарно!» болатын. Сөзіңді жаратпай қалса, не пікіріңмен келіспесе: «Кетші, сен де айтады екенсің!» — дер еді.

Бір жолы төрт пісіріпті. «Мә, дәмін көрші, біздің Асанәліге қатты ұнады», — деп бір кесегін алып, алдыма қойды. Иіскеп жібердім де: «Тү-у, сен де біреуге әйел болып жүрсің-ау, мынаның ұнын қойдың құйрық майына илепсің ғой. Оны үйренген кісі болмаса, кез келген адам сүйсініп жей алмайды», — деп едім, кәдімгідей өкпелеп қалды. Бірақ қайтып тортты ол маймен пісіргенін көрген емеспін. Алайда, оның дастарханының тазалығы, қонақтарға үнемі тек әдемі ыдыстармен ғана ас беретіні, сонан соң тағамының түр-түрін кереметтей даярлайтыны ерекше еді.

— Майраның мәңгісін мақтап қойсандар, ол бұдан кейін қуырдағын да, етін де даярлап жіберуден ерінбейді, — деп әзілдеп Асанәлі отырады.

Мен осынау сүттей ұйып отырған отбасын көрген сайын бір-ақ нәрсені ойлар едім: ол — «Мынандай адамға жолыққан Асанәлінің бағы зор, әрі Асекең Майраның өзін қаншалықты жақсы көретіндігін де білмейді-ау, шіркін!» Көшеде кезіге қалса болды, екі-үш минут әңгіменің үстінде Асекеңнің атын әй, кемі бір он рет айтатын. Иә, ол үшін Асанәлі «өмірінің мәні де, сәні де» болатын. Өзін тек сол жұбайы үшін, соның қамсыз, мұңсыз тіршілігі үшін өмір сүріп жүргендей сезінер еді. Бұдан кейін Асекеңді бақытты жан демей не дейін. Шын махаббат дейтін не деп сұраса, мен ойланбастан-ақ Майраның сүйіспеншілігін айтар едім.

Бірде маған телефон соғып:

— Андаш, сен «Травиатаны» көрдің бе? Ойбай-ау, сен ол киноға әлі бармай не ғып жүрсің?! Виолеттаны бір көрудің өзі неге тұрады?! Даусы қандай ғажап, өзі де ересен өнді екен, — деген сияқты әсерлерін айта келіп: — Бірақ зал сондай ыстық болды. Оның үстіне маса да көп екен, елдің мазасын алып болды. Бір ғажабы, Асанәліні қаптаған масаның біреуі шаппапты, — дейді. «Оны қайдан маса шағады? «Травиатаны» жатқа білетін сен сахнаға қарамай, Асанәліге қонған масаларды

үркітіп отырған шығарсың!» — деймін мен де әзілдеп. Шындығында да, өмірде ол Асанәлінің бетіне шыбын қондырмай өтті ғой...

Екеуіміз қос құрбы сияқты сырласатын едік. Арамызда сыр жасыру дейтін болмайтын. Қуанышын да, ренішін де менімен бөлісуге даяр еді. Тағдыр бізді түптің түбінде туыс та қылды. Сол кезде ол: «Андаш, туыстығымыздан да біздің бұрынғы достығымыз жақындау сияқты», — деп еді. Сондықтан да өмірінің соңғы кезіне дейін сырт көзге оғаштау да көрінер достығымыз еш өкпе-назсыз, ренішсіз, тек ұғысқан жағдайда өткенін ризалықпен еске аламын.

Кейінгі кездерінің бірінде маған телефон соғып: «Сен ертең келмей-ақ қой, менің бір тығыз шаруам болып тұр. Бір сәті түскенде, телефон шаламын, сонан соң әңгімені соғармыз», — деп еді, бірақ тағдыр екеуіміздің әңгіме соғуымызды жазбапты...

Сағи АСАНӘЛІҰЛЫ:

Ана!

Осынау киелі сөз кімнің жүрегін елжіретпеген? Акын жүрекжарды жырын арнайды, сазгер әнін арнайды, суретші әлемдегі ең мейірбан жанның бейнесін саларда, анасының келбетін көз алдына елестетер, ал жазушы атаулының ана тақырыбына қайта-қайта оралмағаны бар ма екен?! Ал қолында өнері жоқ жандардың алданышы — көкі-регінде сақтар естелігі ғана, анаға деген шексіз махаббатты жүрегінде сақтай білуі. Мен де сондай жандардың бірімін. Бәлкім, бір кезде баланың анаға дейтін ықылас-мейірімін бейнелейтін бір рөлде ойнай қалсам, сонда өзімнің анама дейтін пейілімді жеткізуге тырысармын.

Білемін, әкем бөлмесінде отырып алып, түннің бір уағына дейін жазу жазатын өнер тауып алған. Әрине, ара-тұра көз салып қоямын ғой. Менің мамам туралы екенін біліп жүремін. Жазғаны жарық көріп жатса, менің де бірер ауыз перзенттік сөзімді қосса ғой дейтін тілек бұл. Не жазуға болады? Ес білгелі, тіпті, отау тігіп, үй болғалы оның камқорлығын сезінбеген бірде-бір күнім өтті ме екен?..

Әсіресе, сенімен соңғы рет тілдескен күнім шықпайды есімнен. Алыс сапардан оралған соң да көрдім өзінді, бірақ ол кезде «Балам!» деп басымнан сипай алмайтын едін.

Сол соңғы күні... Ол менімен ақырғы рет тілдесіп тұрғанын сезген сияқты, ал мен кезекті бір гастрольге шығарып салып тұрғандай күй кешкенімді ойлап, қиналамын қазір.

Әкем мен шешем Алматыда санаторийде жатқан кезінде Мәди мамам туралы дәрігерлік қорытындыларды таныстар арқылы Германияға жіберген еді, олардың емдеуге шақырған қағазы көп күттірген жоқ.

Бұл кезде немере ағамыз Үсен екеуіміз «Люфтгаузен» компаниясы арқылы анамның Германияға барып-қайту билетін де алып үлгірген едік.

— Барар билетті ғана алсаң болар еді, қайтарда әкеннің өзі алып қайтады ғой, — деді мамам. Бүгін ойлап отырсам, елге қарай қандай жағдайда қайтарын білген, тіпті, болжаған соң осылай деген сияқты.

Мәскеуге ұшатын уақыт таянған сайын оның жағдайы нашарлай түсті. Ұшаққа отырған сәтте өңі алаулап, әлі кетті. Ал ұшақтан түскен соң аэропорт ғимаратына (айналасы үш жүз метрдей жер) жаяу барған кезде оның жағдайы мүлде болмай қалғанын сездім. Әйтеуір, жүгіміз аз еді. Арқалағандай болып келемін. Тәңірі жарылқағыр, бейтаныс бір жігіт келіп, екінші қолтығынан демеді. Сол кезде: «Ананың қарызынан құтылу үшін оны Меккеге үш дүркін арқалап бару керек» дейтін данышпандық тұжырым ойыма оралды...

Алғашқы кедергі. Қазақстанның Мәскеудегі тұрақты өкілдігінің үйіне келген бетте-ақ алдымыздан сәтсіздік шықты: үкімет делегациясының келуіне байланысты алдын ала брондап қойған орнымызды бермейтін болыпты. Әбден қалжыраған наукас адаммен қайда бара алғандаймыз? Оның үстіне Мәскеуде қонақүйден орын таба қою дейтін болмайтын істі қиялдаумен бірдей. Бірақ біздің де жайымызды түсініп, Алла Тағаланың өзі жібергендей, сонда тұратын Алха дейтін бір қазақ ағамызбен ойда жоқта танысқанымыз қандай ғанибет еді.

— Інім-ау, кешегі Шәкеннің қызына, бүгінгі Асекеннің бәйбішесіне көмек бере алмасақ, мұнда несіне жүрміз?! Тіпті, мүлде белгісіз адам болсаңдар да мұндай күйде тастап кетпес едім, — деп, өз машинасымен «Россия» қонақүйіне апарып орналастырды. Және ертеңіне аэропортқа өзі апарып, шығарып салатын болды. Ол кісі бізді нөмірімізге орналастырып кеткен соң мамам: «Тіршіліктің тәттілігі осындай жақсы адамдардың арқасы ғой», — деген бір ауыз сөзбен көп нәрсені аңғартты.

— Кешкі тамақты ресторанға барып ішсек қайтеді, — деп едім, ол қуана келіскенімен, айнадан өзінің түрін көріп, шошып кетті. Ақыры онда барудың да, отырудың да мүмкіндігі болмайтын болған соң, тамақты нөмірге алдыратын болдым. Не керек, екеуіміздің үстелімізге біраз тағам келтірілген соң ол кісі:

— Балам-ау, осынша қымбат дүниелерді қайтуші едің? — деп қалды. Ол жаратылысында сараңдықтың белгісін де байқатпайтын кісі болатын. Бірақ орынсыз шашылуды да қаламайтын. Еңбекпен келген тиынның қадірін білуді насихаттап отыратын. Сондықтан да мен даяшының отыз бес мың сом алғанын жасырып, он екі мың сом бердім дегенде, баяғы анқау да сенгіш қалпымен:

— Алматыда ғой, осындай тамағы мен қызметтері үшін екі есе артық алар еді ғой, — деді.

Түн қиындығы қатты батты. Жатарда қонақүйдегі кезекші дәрігер бірнеше тыныштандыратын дәрілер күйған болатын. Кішіпейіл дәрігерге ақша ұсынып едім, үзілді-кесілді бас тартты. Сол сәтте жақсылығы үшін ақы сұрамайтын жандардың қалғанына таңқалып, Алматының дәмі деп біраз алма бердім.

Әлі күнге дейін өзімді кешіре алмайтын бір күнәм: «Осы дәрі-дәрмектен кейін ұйықтап қалады» десем керек, тәтті ұйқы құшағына беріліп кетіппін. Бір кезде мамамның тумбочкасын тықырлатып дәрі іздеп жүргенінен ояндым. Қатты қиналып отыр екен. Жүгіріп барып, дәрігерді тағы шақырып келдім. Содан соң ғана тынышталғандай болды.

— Сен жатып демала ғой, — десе де, ұйқы қайда, өтірік ұйықтаған болып сығалап жатырмын. Тек таң алдында ғана бір мызғып оянды.

Ертеңіне айтқандай-ақ уақытылы өзінің машинасын көлденең тартып, Алха аға келіп-ақ калып еді, алайда «Шереметьев» аз-ро-портында тағы да қиындықтар қарсы алды. Себебі, Алматыдағы «Тұранбанкте» ақшамызды ауыстырып алған кезде, мен оны өз төлқұжатым бойынша алғанмын ғой. Демек, ол ақшаны анамның алып өтуіне болмайды екен. Өзіміз үй болып кеткен кезде ол кісінің төлқұжатында біздің аты-жөніміз қайдан болсын? Менің фамилиям Әшімов болса, анамның фамилиясы Айманова. Ал төлқұжатындағы «Жұбайы Әшімов» деген жазу кеденшілерді иландыра қоймады.

— Ағатайлар-ау, бұл сауда жасауға бара жатқан кісі емес, емделуге бара жатқан адам ғой, дәрігерлік қағазы — мынау, шақыруы — мынау, — деп жалынамын ғой. — Шет жерде қалтасында көк тиыны жоқ науқас кісі қайда барады? Көмектессендерші!

— Жок! — Бәрі де тастан жаралғандай, «не болсандар, ол болындар!» дегендей маңайлатар емес. Кімге барып, кімге жалынасың? Сасайын дедім. Онсыз да берекесі кетіп тұрған анама:

— Саспа, мама! Ақша сенен бұрын барып тұратын болады! — деймін. Бірақ қалай барып тұратыны өзіме де жұмбақ еді. Анамды алып жүріп, ұшаққа салып жіберу үшін төрт жүз неміс маркасына мүгедектерге арналған арбасымен бір қызметшіні жалдап алған болатынмын.

Бір тиын ақшасы жоқ шешей кеденшілердің тексеруінен өтті. Қызметші арбасымен оны жетелеп өткен. Енді олар әйнек дәліздің арғы жағында тұрды да, мен бергі жағынан қол бұлғаймын. Сол кезде сөмкеде Мәдидің кішкентайына деп сатып алған қуыршақтың жатқаны есіме түсті, мамама қажетті барлық марканы қуыршақтың қорабына салдым да, жаңағы жалдап алған жігітті шақырдым.

— Мынау қуыршақтың ішінде әкейдің жазған хаты бар еді, соны ұмытып кетіппін. Мамама бере салыңызшы, — деп қолына ұстата қойдым. Ол да бір тәуекел еді. Әйтпесе, кеденшілер ұстап алса, іс насырға шабары сөзсіз болатын. Сәтін салғанда, жігіт жып етіп өте шықты. Қораптың ішінде хат бар деп айтса керек, мамам дереу қорапты ашты да, қайтадан сөмкесіне сала қойды. Сонан соң маған ризалығын білдіргендей қолын бұлғады. Осы кезде оларды ұшаққа отырғызу басталды. Сөйтіп, анам үшін нартәуекелмен кеден тәртібін бұздым. Жалпы, кісіні тәртіп бұзуға сол тәртіпке сенімнің жоқтығы итермелейді екен.

Ұзын әйнек дәліздің бойымен жүгіріп келем, оны да жолаушылар тасқынымен бірге әкетіп бара жатты. Ол қолын бұлғап, күледі. Көзім жасаурап тұрса да мен де күлген боламын. Бір-бірімізге соңғы рет күліп қоштасқанымызды мен сол сәтте білген жоқ едім.

Тіршілігімізде шолжың ұл болып, кешегі талай-талай ренжіткенімді білемін. Сол бір жайлар бүгін менің перзенттік жүрегімді шымырлата ауыртқанымен, ол да тіршіліктің заңдылығы шығар. Реніш атаулыны көтере білетін тек ана ғой. Ана атын кие тұтарымыз да сондықтан, бәлкім.

Мен сол анаммен өткізген ең соңғы күн туралы жазарда оның бір ерекшелігін айтуды немесе көрген қиындық пен шеккен азабымды тізбелеуді мақсат етіп қойған жоқпын: бұл күндер АНАММЕН бірге өткізген соңғы күнім болғандықтан да өмірімдегі ең бір ұмытылмас уақыт өлшеміне айналды. Тіршілігімде қуансам да, қиналсам да осы күн ойыма оралады. ОНЫҢ ең соңғы сәтімен ойша табысып, елжірей отырып еске аламын.

Айжан ӘШІМ КЕЛІНІ:

Жанына жакын жанды жоғалтудан өткен ауыртпалық жоқ шығар, сірә! Және сол қымбатынды мәңгілікке жоғалтып алғаныңды жан-жүрегіңмен мойындай отырып, оның өзгеден артық қасиеті туралы жазу да қиын екен, оны тек сағынышпен еске алу, жүрегіңмен сезіну ғана жеңіл сияқты. Осылайша сезінетін мен ғана емес, отбасының әр мүшесі, айналасындағы әр жолдас-жорасы да екеніне және күмөнданбаймын. «Жоғалған пышақтың — сабы алтын» деген емес, менің ол кісіге деген ықылас-пейілім қанасынан шыққан перзенттің анасына ғана бағышталар сүйіспеншілігі. Өзім Әжеке-мама атандырып кеткен сөзімді айтқан сайын келіні емес, ерке қызы болып тіл қатсам, «қызым» дейтін жалғыз сөзін естіген сайын ол кісіні өз анамнан бір сүйем болса да кем көрмейтінімді сезінуші едім.

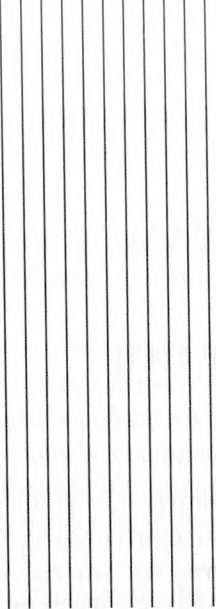

Жұрт сияқты мені келін ретінде ата-енеммен арнайы таныстыру рәсімі болған жоқ. Ол кісілер жаңа пәтер алып, соған көшті де, мені Мәди жаңа қоныстың көп шаруасына көмектесуші кісі ретінде әкеліп, таныстырды. Бәлкім, менің келісіме әкеміз оншалықты мән бере қоймаған да шығар, ал ол кісі болса бірден мейірін төгіп, бауырына тарта сөйлесті. Ана жүрегі сезімтал ғой, менің де күні ертең осы отбасының бір мүшесі боларымды қапысыз білгендей. Әлде қыз бала тәрбиелеп көрмегеннен бе, әйтеуір, алғаш көргеннен-ақ мені өзіне біржола баурап алды.

Қандай шаруасына қолғабысым тигені есімде жоқ, әйтеуір, әлі жиһаздан жалаңаш тұрған ас бөлменің еденіне төселген алаша үстіне отырып алып, ұзақ сырласқанымыз күні бүгінгідей есімде. Бір күлдік, бір жыладық. Болашақ ене мен болашақ келін емес, сырлас-мұндас достардай ақтарыла әңгімелестік. Сол күні мен жар таңдау ісінде ғана емес, қайын жұрттан да жолымның болғанына көзім жетіп, қуанып қайттым. Айтып-айтпай, Әжеке-мамамның қанатының астында тірер ұлы қорғанымның барын сезініп өткен ғасырға бергісіз уақытым. Басқа — басқа-ау, Мәди сәл нәрсеге өкпелетсе, шолжаң қыз сияқты Әжеке-мамама дереу «шағым» түсірер едім. Мұндайда, әрине, менің сөзім — сөз болып шыға келер еді.

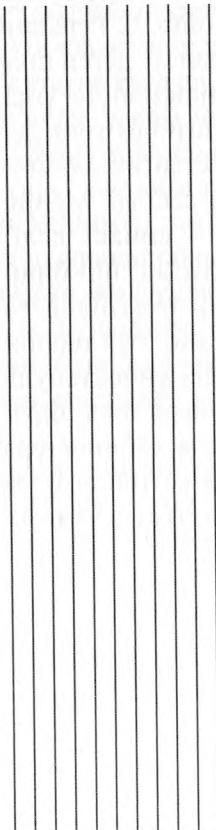
Ақыл десең — ақылы, көрік десең — көркі, ең бастысы маған деген аналық мол ықыласы, махаббаты бар ол кісіні мақтаныш етер едім, дос келіншектерім де қызығып, қызғанып қарар едім...

Тұңғыш қызымыз дүниеге келгенде, ол кісі бір ақ қанатты періштеге айналды дейсіз. Өз үйін ұмытып, күндіз-түні жанында болды. Кете қалса, байыз таппай, қайтадан ұшады. Өзі тәрбиелеп, өзі аяқтандырды. Амал қанша, немере ұлын тәрбиелеуді оған жаратқан жазбапты... Жалғыз ол ғана емес, көп қызықты көре алмай ерте кетті ғой. Кейде ойлаймын, шіркін-ай, жарқ етіп кіріп келсе, өзі кеткеннен бері үйдің ішін «буып» тұрған мұң, көленкесі бірден серпілер еді-ау деп. Бірақ ондай күн қайдан келсін! Әжеке-мамаға дейтін менің сағынышым, жүректі сыздатып өзіммен бірге кетер. Жалғыз-ақ сәл түйткілден дұрыс жолды таба алмай қиналған сәтте оның байсалды ақылы, жабыққан сәтінде өзіне деген аналық мейірімі жетпей тұрады. Тек қана дәтке қуат етерім — бойымызға сіңірген кісілік қасиеттерін адал ақтасам дейтін ниетті ғана серік етуге тура келеді.

... ЖАН БӨЛЕК

I ТАРАУ

*Қалай өмір сүргеніңді жырлаймын,
Күрсінгенің, күлгеніңді жырлаймын,
Тәй-тәй басқан тірлігіңді қызықтап,
Қараңғыға жасырынған нұрдаймын.*

*Жан адамға жария қылман мен мұны,
Сенсіз өгей дүниенің кеңдігі.
Сені ғана күтуменен өтеді,
Аз ба, көп пе, қалған ғұмыр ендігі.*

*Арманы бір,
Қалғаны бөлек маған құлыным-ау,
қайранмын...*

ҚАЙРАУ

МӨЛДІР МҰН

Бісміллаһір-Рахманір-Рахим!

Осы бір өленнің иесі есімде қалмапты. Ол үшін автор мені сөкпес. Көңіл-күйімді дөп басқан соң қойын дәптеріме түртіп алып едім. Бір күні осы өленнің әсерімен осы кітапты бастап кеттім.

Алдымен мына бір қарапайым ақиқатты айтайын. Қайта-қайта кітап жазып, жазушылардың қаламына жармасайын, атымды шығарайын деген ойдан мүлде аулақпын. Кісінің өз болмысын, көңілдегісін, өмірден көрген-түйгенін жеткізуі, естелік жазуы үшін, анау айтқандай, бөлендей мүйізі қарағайдай жазушы болудың қажеті жоқ шығар. Бұл күдіретті өнерді қомсыну, қорлау емес, өзімнің пайымым, пәлсапам. Қысқасы, кітап жазумен атың бәйгіден келмес. Біреуге пайдасы иә тиер, иә тимес — өмірден көрген-білгенінді, көңілге түйгенінді айтып кету де парыз.

Кейде адалдық деген киелі қасиет біздің буынның бойында ғана тұмардай сақталып қалған ба деген ойға да берілемін. Қайдан білейін. Бұл ойым күпірлік көрінер, бірақ солай-ау деген пікірге де еріксіз табан тірей беремін. Біз айқайламай, аттандамай-ақ үнсіз ғана еңбек етуді білдік. «Ай мен күн айғайламай-ақ шығады ғой» деп Ғабен айтқандай, тәубемен өмір сүрдік. Жалпы, еңбектенген адамға еленбей қаламын-ау деп қиналудың да еш қисыны жоқ секілді. Менің Әбіш досым бірде: «Өмір — күрес» деп жүрміз, «өмір — еңбек» деді. Осы сөз көп ден қойғызады. Жоқ жерден жаға жыртысып, бір-бірін өмір бақи андып, қызылкөзденіп, ит қырқылжынмен өтетіндер ғана өмірді өзінше күреске айналдырып алған сыңайлы. Жә, бұл теория ғой. Біздің буынға алашапқын күйге түспей-ақ сол үнсіз еңбектенудің арқасында атақ-данқ та өзі келді. Есігі емен, көңілі бірде шөл, бірде көл, алдына жеткенше алқынып қалатын атшаптырым кабинеттердегі үлкен бастықтардың алдын тоздырған жоқпыз. Бұл реттен олар да бізге разы шығар. Ендігі жерде сол өзі келген атақ-данқтың жұғысты, ғұмырлы болуын ғана тілеп едім бір Алладан, оның да жөн-жосығы келісіп, абыроймен көтеріп келе жатқандаймыз.

*Дәулетім бар, бақытым көп деменіз,
Тамағым тоқ, көйлегім көк деменіз.*

Дәуіттің отыз ұлын бір күнде алған
Адамға пәле-жала жоқ деменіз, —

деген екен Шал акын. Ұлы баба ескерткендей, өмірде мұнсыз, камсыз болған да аса жақсылық емес-ау. «Қуаныш ортақтасса көбейеді, қайғы бөліссе азаяды» деген халқымның даналығына басымды иіп, өмірімнің өткелек, өкінішті, өнегелі тұстарын тағы бір мәрте ой елегінен өткізіп, оқырмандармен сырласам, ойласам деп, қасиетті қаламға тағы бір мәрте қолқа салған түрім бар. Өз басым ұлы тұлғалар тағдыры туралы жазылған естелік туындыларды көбірек оқығанды ұнатушы едім. Себебі, ондай дүниелерде өмірдің өз шындығы еш боямасыз айтылады. Көп үйренесің, көңілге көп тоқисың. Бір мезет өзің де сағаттын тіліндей жылжып бара жатқан ғұмырыңа, алды-артына бір қарайласан өзінді естелікпен өмір сүретін кезеңге аяқ басқандай сезінесің.

Кісі баласы өз басынан өткізген қуанышты, қайғылы сәттерді қалай қабылдап, қалай ғұмыр кешетіні өз еркіндегі тәнірі сыйлаған төзімділікке байланысты іске асатын шаруа ғой. Десек те, өмірде ерте ме, кеш пе ауысып келіп жататын осынау егіз стихияны қатар алып жүрудің өзі сахнада, экранда сол стихиямен тіршілік кешетін өнердің адамына аса оңай шаруа емес. Трагедиялық халдегі каншама кейіпкерді сомдағаннан ба, өмірдегі шынайы, жанына тым жақын қайғыны қабылдауға да кейде етің өліп кеткендейсің, өлім дегеннің өзі де қорқынышты емес жағдайға айналып кететін кездері болады. Бірақ сол қайғының кейде сені билеп алғаны сонша, ұдайы өзіңмен бірге жанғырығы да жүреді.

«Майраның әні» (Жар рухымен сырласу) атты кітабымнан кейін осы бір сағынышымды сары уайымға салдырмай, бәріне көнген, бәріне де бас ұрған пенденің кейпімен, көтеріңкі көңілмен, еңсемді тік ұстап желдіріп жазсам деген ниетте болып едім. Өйтпеген күнде мені мынау пәни жалғанға ұзағырақ жолаушы етіп тастап кеткен Майрамның, екі ұлым, мандайдағы екі жұлдызым, қос қанатым — қос қозымның рухы кешпес. Қалай дегенде де енді маған естелікпен де өмір сүруге тура келеді. Есімдегілерді еңіремей, егіле бермей, еміреніп жазсам деген ойға тоқтадым.

Сонымен, сендерді сағынған сәттегі жастыққа төгілген көз жасымның мөлдір моншақтары, мөлдір мезеттері, мөлдір мұңдары былай өрілсе керек-ау, деп шамаладым.

Майрашым, қос құлыным! Бұл ойларымды, тілегімді отағасы-ағасының мөлдір мұңы деп ұғындар. Маған босауға, боркеміктенуге болмайтынын да жақсы түсінемін. Ол үшін өздеріңмен сырласып, сендердің рухтарыңнан күш-қуат алып отыруым керек. Сонда ғана

тұла бойыма бір бұла күш бітіп, сымдай тартылып, сырбаз калпымда жүретіндеймін. Сырт көздің сыншылдығына осылай жауап берсем керек.

«Адам баласының жан дүниесі, ой-өрісі, киім киісі, жүріс-тұрысы — бар жағынан да сұлу болуы керек» деген сөзді жазушы Чехов айтты деседі. Бұл сөз менің аса мейірбан, сүйікті де сүйкімді калпынан ешқашан ажырап көрмеген көркемдерім, өмір бақи сол көркем калпында көз алдымда тұратын тілеулестерім, асылдарым — Майра, Мәди, Сағиға да арналып айтылғанына қылаудай шүбә жоқ.

Алтындарым-ай! Жүрегімді жұлып әкетіп, жастанып жүр ме екенсіңдер. «Адам ит жанды» деген рас, сірә. Ес жиярмыз, бейопа өмір өз билігіне масаттанып жалғаса берер. Енді қанша өмір сүремін, ол жағын кім білген, пешенемізге жазғанын тағы да көріп алармыз. Бірақ маған өлім енді қорқынышты емес, астамшылықтан айтқандай болмайын, соның өзін жеңгендей халдемін. «Хас өнер қасіреттен де туады» деуші еді бір дана. Бәлкім, осы бір сөзде шындық барын тіршілікте сезе бермейтін шығар кісі баласы. Әйтеуір, күнделік жазсам көңілім тазарып, жанымның шөліркеген, күздің күніндей сұр бұлт қаптаған кеңістігіне бір түйір тамшы тамғандай жеңілдеп қаламын. Көкіректегі қасіретті күнделікпен жуатын секілдімін. Гюго деген данышпан баласы өлгенде көрші бөлмені ішінен кілттеп алып, жұмыс істеген көрінеді. Қазір маған да сол тәсіл серік болғандай. Бар өшімді қаламнан алып, іштегі бар шерімді ақ қағазға төгемін де отырамын. Әйтеуір, мені бір жеңілдетіп кетейін дей ме, тереңге батырмайтын, тірліктен түңілдірмейтін бір мөлдір мұң төңірегімді торида да жүреді. Амал не? Шығарға жан бөлек.

БҮЛ НЕ ҚҰДІРЕТ?..

Майра! Сенің рухың мықты, мәрт болып шықты. Қос қозынды қасына алдың. Бәлкім, ертерек кетіп, қандыра алмай кеткен аналық мейірімің магниттей тартты ма екен құлындарынды. Түсіме жиі енбегеніңмен, анда-санда кіресің, нұрлы жүзіңді анық көремін. Бұл өмірден өтеріннің алдында (3 наурыз, 1993 жыл) түсімде көргенім бар еді. Жар жағалап келеді екенбіз деймін. Екеуміз де ерекше көңілдіміз. Бізден асқан бақытты жан жоқ. Жағалауды жалғыз екеуміз ғана жалпағынан басып келе жатқандаймыз. Дүниенің бар қызығын екеуміз ғана иеленгендейміз. Әйтеуір бір биіктеміз. Екеумізге де қанат біткендей, ұшып келе жатқандаймыз. Төменде, қол созым жерде айдын

көл жарқырап жатыр. Ойымыз сол айдынға түсу. Мен өзімше, сол баяғы жігіт кезімдегідей әбжілдік танытып, бір оңтайлы жерден секіріп түсіп, сымдай тартылып тұра қалдым да саған қол создым. Кенет, иә, кенет... «Майра, Майра» деп айқайлап жібердім. Менің даусымнан аспан мен жердің арасы астасып кеткендей болды. Сенде үн жоқ. Көрінбей кеттің. Содан жоғары қарай өрмелеп бара жатыр екенмін деймін, оянып кеттім. Неге екенін кім білсін, әйтеуір, таң ата көрген түсім айнымай келеді. Осыдан кейін көп ұзамай өмірден өттің.

Мәди қайтарынан үш күн бұрын да түс көріп едім. Жаңа қазылған қабірдің жас топырағын басып өтіппін. Артыма қарасам із қалыпты. Құданың күдіреті, Сағида да осылай болды. Шыны түтіктен бұрк-сарк етіп қан жүріп жатыр екен деймін. «Апыр-ай, жарылатын болды-ау» деп зәрем зәр түбіне кетіп тұрмын. Ақыры әлгі түтікше жарылып тынды. Үш күннен кейін шауып жүрген сап-сау Сағиымның жүрегі жарылды.

Тәңірі құлақ кесті пендесіне осынша қасірет қамытын кигізуге пейілді емес болар, сонша жазықты болатындай жағдайымыз да жоқ еді. Кейде осының бәрі Тәңірінің өз еркінен тыс, Құдайдың өзі қалғып кеткенде болатын іс пе деймін. Өйткені, сол бір Тәңірінің тілеуімен дін-аман жетіп едік қой осы күнге. Дегенмен бұл жағдайлар кездейсоқтық та емес. «Түсімде аян берді» деп жатушы еді, көне көздер, сол сірә, бекер де болмас. Себебі, кино түсіріп жүрген кезімде де, театр сахнасында да оң жамбасыма келе қоймаған кейбір эпизодтар, күрделі образдарға түсімде қолдау, сүйеніш тауып жүретінмін. Қысқасы түсімде табысқа жетіп жүрдім, шынайы өмірде де солай болып жататын. Бұл не күдірет?..

ДЕЛҚҰЛЫ ДӘРІГЕР, ПАРЫҚСЫЗ ПРОФЕССОР

Көз алдыма көркем күндер елестеп отыр, Майра! Екеуіміз қосылғаннан кейінгі қуанышқа толы, шат-шадыман күндер, балаларымыздың өмірге келуі, екі есе бақытты болғанымыз ерекше бір күйге ендіріп, жанымды нұrlандырып барады. Мәдидің де, Сағидың да балалық шағы қызыққа толы болды. Сол қуанышты сыйлаушы екеуіміз екенін сезінген сәттерде мені әкелік, сені аналық сезім билеп, бақыттан басымыз айналғандай еді-ау. Әрбір ата-ана өзін осылай сезінуі керек қой. Біреудің бақытын біреу неге ұрлауға тиісті. Олай емес шығар. Өмірдің осынша түрлі баспалдақтардан тұратынын, ертеңгі күні сол әрбір қимас сәттердің соншалықты ұлы сағынышқа

айналатынын, өмірді де, өнерді де ессіз сүйген біздер әрине білгеміз жоқ. Білсек, әлдекімдердей пендешілік сезімге беріліп, ит тірлікке де көп мойынсұнбай, ауырдың үстімен, жеңілдің астымен жүріп, жанымызды күтіп, аянкес өмір кешіп, жаман қарғадай қарқылдап жүз жыл жасар ма едік, кім білсін. Бірақ ондай өмірде не мағына бар дейсін. Аз өмір сүрсек те сол күндердің бакытын мен ешкіммен бөліспеген болар едім. Өмірімнің соңына дейін қайталанбас сол тазалықты, мөлдірлікті сақтау үшін күресе берер едім.

Мәди тұңғышымыз болған соң ба еркелеу, батылдау еді. Оның үстіне шешеміз қолынан түсірмей, өз қарауына алып, бауырына салып өсірді. Сондықтан да оны еркін еркелетіп, құшып-сүюге хұқымыз бола бермейтін. Олай бола қалған күнде апам тарапынан жазаның «ен каталына» ұшырайтынбыз. Кейде арамыздағы нәзік байланыстарды бұзуға мұрша бермейтін «атасының, апасының баласы» дейтін сол бір қазақы үрдіс, дәстүрлерге қарсы шыға алмай, іштен тындық, кейіннен оның жақсы мағынасындағы «өкініші» де болатынын білдік. Өзім әжемнің бауырында өскендіктен апам мені әлі күнге дейін «балам» демейді «бала» дейді. Біздің балаларымыз да осылай өсті. Қанға сінген текті, үздік дәстүрдің айнымай қайталануын қарашы.

Мәди ерте есейген секілді. Мені «аға» деп атады. Ертерек бөлек отау шығып, өз отбасы болды. Өз бетінше тіршілік етуге тез бейімделді. Бұл әрекетіне қатты қуаныстық. Институтқа түсіп, сәулетші мамандығын алып шықты. Партия, комсомол қызметтеріне ерте араласты. Көп мәселеде ойы озық еді. Ақылына ісі, мінезіне көркі сай болып, ер жетті. Кәдуілгі үлкен кісі көрініп, көркем қалпымен қанықтырды.

Бүгінде заман адам танымастай өзгерді. «Пұшықтың мұрнына, таздың басына» бақ қонған кезеңге тап келгендейміз. Осынау өлара шақ, өмірі өтіп бітпейтін өтпелі кезең қанша пенденің жүйкесін жұқартты екен. Бәлкім, табанды іске ғана өзін қайрап салатын менің Мәдиімнің де көп мақсат, мұраттарына жетуі үшін де жүрегіне түскен салмақ аз емес шығар. Олай дейтінім іскерлігі бар еді. Қазіргі кезде өз бетінше тірлік істеймін деген адамға тосқауыл болу да көбейіп барады ғой. Менің Мәдиіме де сондай сын сағаттарда қолдау болмаған секілді. Жебір, рушыл топ орталарына кіргізбеді, бәлкім. Оның үстіне менің араласуымды да құп көрмейтін. Бәрін өзі шешіп, өзі істегісі келетін. Менің абыройымды көбірек ойлайтын. Бұл тірлігіне сүйсінетінмін. Алайда жұрттың аузына қайтіп қақпақ боласың. Бәзбір іші тар пенделер балаларымның биіктен көрінгенін көрер көзге менің атыммен байланыстыруға да шімірікпейтін. Ауданның әкімі болу үшін 200 мың доллар пара беретін заманды мен ойлап таппағанымды бұл

жұрт қайдан білсін. Өз фирмасын ашып, бір белгілі корпорацияда бөлім бастығы болған Мәдидің көп әділетсіздіктерге жаны төзбегенін мен кейін ол жұмыссыз жүрген кезінде шындап түсіндім. Егер беттің арын белге түйіп, беделіме салған болсам, жұмыс тауып беріп ісін өрге жүздірер едім ғой. Жоқ олай істемедім. Ол бәрібір бұл ойымды құптамас еді. Дегенмен жұмыс істеймін деген адамға мүмкіндік бермейтін заманның кәрі Мәдиімнің де жүрегіне шаншудай қадалып жүргенін сезетінмін. Сөйтіп жүріп ұйқы безі бұзылды. Медицина тілінде оны «панкреотит» дейді екен. 1998 жылдың 24 тамызында ауруханаға түскен Мәди төрт ай аурухананың тар төсегіне таңылып, 1999 жылдың 5-ші қаңтарында өмірден өтті.

«Бала — бауыр еті» деген рас. Бауыр етім сылынып түсіп, жүрегімнің жұлым-жұлымы шығып, үмітсіздік дүниесінің шырмауында қалдым. Ауруханаға түскен күні-ақ қасында бола алмағаныма әлі күнге өкінемін. Оның да себебі бар еді. Сол күндері Шымкенттегі Ескендір Ленинск деген жерде отбасымен автомобиль апатына ұшырап, кіші қызы Майра қайтыс боп кетті. Мен сол бұлдіршінге топырақ салуға жөнеліп едім. Атын Майраның көзі тірісінде-ақ ата-анасы Майраның атымен атаған еді. Сапардан оралсам Мәдиім ауруханаға түскен екен. Өмірінде аурухана есігін ашпаған бала ғой, алғашында мән бергенім жоқ, әрине. «Ой, аға, аландамаңыз жиырма күннен кейін шығамын» деп мені жұбатып қояды. Дәрігерлер де сенімді көрінді. Бірақ «операция жасау керек» деді. Мәдидің өзі де келісімін беріп қойыпты. Содан өзім де ауруханаға түстім. Ертеңінде таңғы сағат алты шамасында келінім Айжан жылап, телефон соқты. Дереу жеттім. Хирургтен «бұл қалай болды, не істеу керек?» деп сұраймын. Бұл дүниеде дәрігердің дүмшелігінен, делқұлылығынан асқан қасірет жоқ екен. Сол бір парықсыз профессорды сорлылығы, дәрменсіздігі үшін әлі күнге аяймын. Ең құрыса адаммен дұрыс адамша сөйлесуді де үйренбеген не деген пақыр деп түнілдім. «5-ақ процент үмітіміз бар» деп қарап отыр. Аспан айналып жерге түскендей болды. Адам өліміне тікелей себепші болатын мұндай профессорсымактарды ең қатал үкімге кессе «әттеген-ай» демес ек. Қайтейік, әділетсіздікті қалпына келтірер күдіретіміз болса, қазақ халқы осы күнге дейін көрінгеннен зәбір көрер ме еді. Мұндайда баладан барынды аянып қаласың ба, жанталасып көз көрген, тамыртаныс іздейсін, ендігі бар үмітің солардың қолында секілді көрінеді ғой. Мұхтар Әлиевке барып, түстен кейін келемін деген уәдесін алдым. Мұхтарға «өзіңнің ауруханана ал» дедім. Сол күні, яғни, 4 қараша 1998 жылы, өз еркімен тыныс алудан да қалды. Көз алдымызда үмітіміз үзіліп барады. Далбасалап, шонжалық бір пақыр, Фархат ата деген

тәуіпке барайын. Ол «Мәди енді менің балам, оны өлімге бермеймін, бірақ ауруханадан алып шық» деген талап қойды. Беті бері қарағандай болды. Қуанышымызда шек жоқ еді. Соның бәрі алдамшы, жай бой жасау екен. Аяқ-қолы күп болып ісіп кетті. Қарындасым Амантай, Саралар да Фархат тәуіпке әбден берілген. «Сол кісіні тыңдайық» дейді. Мен болсам ауруханадан аттап шықпаймын. Не деген жанкештілік десейші, өнер де бір дерт қой, оның үстіне ТЮЗ-да Қалтай Мұхамеджанның «Бөлтірік бөрік астында» спектаклін дайындап жүрмін. Не істеп, не қойғанымды өзім де білмей, жердің үстімен барып, астымен қайтқандай халдемін. Әйтеуір жас артистердің ойынына бір сәтке алданған боламын, бірақ жан дүнием мүлдем басқа жақта жүреді. Отбасымызды да көңілсіздік жайлап алған. Шіркін, Майра, сен болсаң сол бір сын сағаттың өзінде де әйтеуір маған уақыт тауып, бір ауыз жылы сөзінді аямаған болар едің. Айжан келінім мен балаларды көргенде жүрегім тастай болып, дүниеден баз кешіп кеткім келеді. Дүниенің бар кілті менің қолымда тұрғандай маған қарап жаутандайды, жарықтарым. Осындайда сен болсаң қайтер едің деп ойлаймын. Осының бәрін бір өзіне, соңғы әкелік парызымның жүзеге аспағанын өзіне ғана айтып жатқаным ғой, Майра. Әйтпесе жарық дүниедегі бір күндік қонақтарға, пендешілікті перде тұтқан әлдекімдерге менің арыз-мұңымның қажеті қанша?! Кімді жазғырасың? Тұрымтай тұсымен, балапан басымен кеткен заман ғой. Әйтеуір, көңілімде еш кір қалдырмай бір саған ғана іштей күбірлеп баяндап отырсам, бәрінен де жеңілдейтін тәріздімін.

Аурухананың бас дәрігеріне телефонда қатты сөз де айтып жібердім. Бәлкім, бұл әрекетім артық та шығар, бірақ мұндай сәтте өзінді тежеу де мүмкін емес. Адамдардың қолынан келер қайран болмағанымен, жақсы сөзін, ілтипатын ешкім тартып әкеткен жоқ қой. Әйтеуір, осы бір күндері менің дәрігер туралы түсінігіме бір алапат өзгеріс енді. Әрине бәріне бірдей топырақ шашуға болмас, сол сәттегі көңіл-күйдің әсері ме екен, заманмен бірге дәрігерлерге де пендешілік қасиеттің келіп жеткенін сезінгендей едім. Адам тағдырына тікелей жауапты адамдардың өрескел әрекетін қалай қабылдауға болар еді?

Осыдан біраз уақыт бұрын «Жас Алаш» газетінде Ғазиза Жұбанованың әкесі Ахмет Қуанұлы туралы жазылған «Жебеуші жұлдызым менің!» деген естелігінен үзінді оқып едім. Сол естеліктегі мына бір жағдайға, өмірде өз басымнан өткерген соң еш күдігім болмады. Ғазекем былай деп жазады: «Әкемнің сол сәттегі басынан кешкен мына бір сұмдықты санаға сыйғыза алмас едік. Ішкі телефонмен қоңырау шалады, ешкім жауап бермейді. Содан ол жан дауысы шығып,

тізерлеген күйі дәлізге шығады, жан баласы үн қатпайды. Өкінішке орай, сенбі күні болар ма? Кезекші дәрігерлер мен медбикелеріміз бір түпкірге жиналып алып, теледидар тамашалаған. Не деген бейкамдық десенізші. Ұлылық дәлізде тізерлеп жүреді, өмір мен өлім айқасып жатыр, ақ халатты «абзал» адамдар алансыз».

Сол күндері мен де дәл осындай бір көңіл-күй үстінде едім. Дәрігерлердің адамға деген көзқарасы осылай болғанда, өмірде қандай мағына қалды. Өмір мен өлім арпалысқа түсіп жатқанда баламның емдеуші дәрігерінің демалыс алып, қашып кеткендей із-түзсіз кетуін адамгершіліктің қай түріне жатқызасыз. Дәрігер өз мамандығын кәсіби түрде меңгеріп қана қоймай, адамдық қатынастарда да құбылыс жасаушы емес пе?

Ертеректе оқыған бір қысқа әңгіменің соншалықты шынайылығына, өмірден алынғандығына сол күндері таң қалып едім. Ұмытпасам, оқиғасы шамамен былайша өрбиді. Сол күні кезекшілікте болған жас дәрігерге ауыр халде жатқан екі адамға үлгеруге тура келеді. Наукастың біреуі жас адам, біреуі өз анасы. Қайсысына бару керек? Екеуі де өлім аузында жатыр. Ойлануға уақыт жоқ. Дәрігер тез шешім қабылдап, жас адамға барады да, оны өлімнен аман алып қалады, ал, анасына үлгере алмайды. Қай бала анасын өлімге қияды дейсің. Бірақ оның осы қадамын сол кездегі совет адамдарының терең гуманистік, адамгершілік қасиетімен байланыстырмай-ақ, нағыз адамгершілік шешімге ғана жатқызуға болатын шығар. Оның орнында шешесі болса да жас адамға жөн сілтер еді, әрине.

ШТЕЙ СҮЮ

Мәдиіме гарнизонның қарадомалақ сарбаздарына дейін қатарға тұрып қан тапсырды. Достар, туыстар, жегжат-жұрағаттар да аянып қалмады. Төртінші топтағы қан өте қат екен ғой. Айналайын Сағиым, 200-300 грамдап береді. Содан Мәди қимылсыз екі ай жатты. Кейінгі кезде құлағы естімей, тілдесуден де қалды. Алғашында жазып түсіндіретін еді, ол да арманға айналды. Бірде «халің қалай?» деп сұрағанымызда... «қасымда әкем отырғанда халім жаман болушы ма еді» деп жазыпты жарығым! Сөйтіп ағалықтан әкелікке өтіп, бір жасап қалдым, Майра!

Өзің білесің, Майра, Мәди екеуіміздің қарым-қатынасымызда бір байсалдылық, ұстамдылық болушы еді. Өле-өлгенше алдымды кесіп

өтпей «сіз» деп кетті. Ал, Сағи керісінше «сен» дейтін. Бірақ, сол «сен» деген сөзінің өзінде жанындай жақсы көру, сыйластық, бауырмалдық басымдау еді. «Әкеме біреу тиіссе қолында өлемін» дейді екен. Әрине ондай жағдайға жол бере қоймаспыз. Сағи да олай етпес. Әйтсе де құлынымның осы бір сөзіндегі әкеге деген сүйіспеншілігі кейде көңілімді босатып, «бұнына да шүкір, тәуба, арқа сүйерім бар екен ғой» деген шүкірана сезімге ден қойғызатын. Сөйте отырып, осы бір перзенттің әкеге деген шынайы сүйіспеншілігін көңіл ауанына жеңдірмей, артық босауға жол бермей, өз-өзіме тез келетінмін. Қос құлынымды қаншалықты жанымнан да жақсы көретінімді, «тұрысым осы менің, ал мендегі сезімді көрсен шошыр едің» деп Төлеген ақын айтпақшы, сырт көзге аса көп сездіре қоймайтынмын. Іштей сабырға түсіп, тіпті, ең бір сүйіспеншілік сезімді де үн-түнсіз өзіммен бірге қалдырып, лап еткізіп сыртқа шығаруға көп асыға қоймаушы едім. Кейде осы әрекетім дұрыс болмады ма, баланың әкенің сүйіспеншілігін сол заматында сезінгені дұрыс па еді деп те ойлаймын. Өзімізді өмір ерте есейткен соң ба, әлде дүниенің қадірін біліп өссін дейміз бе, кейде балалардың да алып-ұшқан аптығын басып қоюды да артық көрмейміз ғой. Осындай оймен «Балам ісің оңға басып тұрғанда дос та, әсіресе дұшпаның да көбейетіні ол өмірдің заңдылығы, сен соған дайын болуың керек» деп өзі білетін пәлсапаны соғып, баяғы камқор көңіл білдіруді ғана мақсат тұтатын едім. Бәлкім «күшігінде таланған» біздің буынның бәрі де осындай сақтық қасиетпен қаруланып, жаны қатайып кеткен бе?

Әсіресе жаратылысынан ақ жүрек, ақ көңіл Сағиым бұл сөздеріме онша мән бермейтін, өзінше ойлайтын, өзінше ақылды шешім қабылдайтын. Доспен де, дұшпанмен де ортақ тіл тауып жүре беретін. Бауыры болған соң онай ма, Мәди нашарлаған сайын Сағидың да жаны шүберекке түюлі еді. Күн-түн қасынан бір елі шықпай, кірпік қақпай күзетті. Мәдидің кететінін ойласа жаны шырқырайтын. Бірде: «аған анау кеткелі жатыр» дегенім бар, болмашы нәрсеге ренжіп. Сондағы Сағиымның «не айтып тұрсың, аға!» деп айғай салғанын қазір есіме алсам, жанымды қоярға жер таппай кетемін. Мен балаларымды іштей сүйген екенмін. Бар сезімді лап еткізіп сыртқа шығара алмаппын. Бәлкім, жаратылыс, мінез солай болар. Бір шүкіршілік ететінім, олардың да сол мінезімді сезетіндей, түсінетіндей қабілеті жеткілікті екендігі.

ТУҒАН ЖЕР – ТҰҒЫРЫМ

Мәдиімнің жақсы қасиеттері көп еді. Өзін пендешілік жәйттерден биік ұстайтын. Ақ көңіл, ақылды, оң-солын білетін, жиі кеңесіп отырғанды жөн көретін. Кейде сабырмен, ақылмен отырып, менің өзімді де «бұрышқа» тұрғызып алатын кезі болатын. «Аға, сенің бір кемшілігің бар. Сенгішсің. Аңғалсың. Алдына келген кісінің өтінішін жерде қалдырғың келмейді, ешқашан қарсылық білдірмей орындай бересің. Былайғы жұрт сізді солардан бірдеңе алып жүр деп ойлауы әбден мүмкін ғой. Неше түрлі адам бар, әсіресе, мынау заман құбылып тұрған кезде байқасаңшы» дейтін. Онысы рас еді. «Әке – балаға сыншы». Баланың да әкеге сыншы болатын заманы ғой қазір. «Сенбе жұртқа тұрса да қанша мақтап, әуре етеді ішіне қулық сақтап» деп ұлы ұстаз Абайдың сөзін ойымызға қанша тоқысақ та, жоқшылықтың қадірін біліп өскен біздің буынның қолында көк тіреп тұрған қызметі болмаса да адамдарға деген мейірімінде шек жоқ еді. Әйтеуір адамдардың тағдырына селсоқ қарауды қабылдай алмай қойдық. «Бір жетімнің мандайынан сипасаң жеті жұмақ есік ашады» демекші, қызмет орнына, тіпті отбасына да қоғамнан қайырымсыздық көрген, әбден шаршаған, шалдыққан жетім-жесір, әділетсіз жауапқа тартылғандар, оқуға түсе алмағандар немесе шығып кеткендер, жатақхана ала алмай әр жерге түнеп сандалған, артынан келетін көк тиыны жоқ көгенкөз ауыл балалары, әкесінің, шешесінің көзін көргендер толассыз келіп жатады. Осындай бір адам тағдыры көкпарға түсіп жатқан сын сағаттардан кеудесінде жүрегі бар адам қайтіп сырт қалады. Егер менің қос құлыным – Мәди мен Сағи осылай жүрсе қайтер едім деймін де, бар атағың мен беделіңді бетке ұстап, бәрін де жиып қойып, қызмет етуге тура келеді. Бұлай болмаса азаматтығымыз қайда? Әрине менің бұл әрекетімнен нәтиже шығар, шықпас, әйтеуір, осындайда менің көз алдыма ел, жер жағдайы, ауыл-аймақ елестеп кететін. Өлгі бір көген көздер менің тарыдай талабымды таудай етіп асқар биікке көтерген сол ел мен жердің киесін арқалап келгендей әсерде қалдыратын. Сол елдің, туған топырақтың, әкемнің құрдастарының, көзкөргендерінің киесін сыйлап, қастерлеуді ғана ойлайсың. Балаларымның да осынша көргенді, иманды, тәрбиелі болып өсуінің өзі – сол ел мен жердің қасиетті киесіндей, топырақтың иісіндей, бекзат белгісіндей болып шешемнің көз алдымызда отыруы, туған топырақтан тамыр үзбей ұдайы барып тұрғандығынан, көненің көзі – қарттардың қария сөзіне құлақ түріп өскендігінен деп білемін. Олардың аузынан ыстық лебізге оранып шыққан «айналайын» деген сөздің өзі көңілінде еш кір

қалдырмайтын. Біз сол сөзбен өстік. Балаларымның бойына асыл қасиет сіңірген сол туған топырақ — кіші отан жайындағы мына бір ойымды да реті келген соң ірке алмай отырмын.

Әркім де өз туған жерін мақтан етеді. Шаң-тозаңы ұшып, соры көтеріліп, тұзы шығып жатса да мен үшін одан өткен қасиетті мекен жоқ. Қазақстанның қай түкпірі де өз отанын ғой, бірақ, кіндік кесіп, кір жуған жердің орны бөлек екен. Қай киырда жүрсең де топырақ берген мінезбен, қасиетпен тыныстап, өміріне содан нәр аласың.

Қазақта тегіне, топыраққа тартып туған деген сөз бар. Бұл сөздің мәнін табиғаттың сырына терең бойлаған жан ұғына алса керек. Сарысу — шөлейтті аймақ. Әдетте суы мол жерден гөрі шөл далаға өсімдік аз шығатыны белгілі. Дей тұрсақ та, құмды жерге өскен қауынның дәмі таңдайыннан кетпейді. Сирек те болса солай. Бәлкім, бұл топырақтың құнарлығынан шығар. Өзімнің осындай жерден шыққанымды әрдайым мақтан көремін. Дүниенің қай түкпіріне барсаң да туған жерден асқан ұжмақ болсайшы!

Сарысу ауданының экологиялық жағдайы көптен бері қабырғама батады. Елге барған сайын үлкендермен кенесіп, ақылдасасың. Дарынды жастар болса көзден таса жібермейміз. Қазақ өзі көп жұртқа қарағанда елшіл, жершіл (жақсы мағынасында деп түсініңіз), туысқаншыл келеді ғой. Ағайынға қысылған шақта қолдан келген көмегінді аяған емессін. Бұл — парыз, әрі-беріден соң міндетің. Кей-кейде, бәлкім, өнер адамы болғаннан кейін бе, жүрегі ел деп соққан перзенттің бәрі солай ойлайтын шығар, күйі қашқан сұрқай далаға қарап тұрып, «осы мен сен үшін не істеп жүрмін» деп жүрегің жылап, жан дүниен босайды. Осындай сәтте кешегі ел үшін етігімен су кешкен, ат үстінен түспей кеткен Ахмет, Тұрар секілді арыстарды еске аласың. Амал жоқ, кейде ел ішінде солардың рухындағы басшылар азайып бара ма деген де ой келеді.

Реті келген соң айтайын. Елдің жағдайы жанға батқаннан соң шығар, бойда күш-қуат бар жасырақ кезімде бір ой келіп, Димекене баруға оқталдым. Ауданды басқарсам деп ойладым. Әрине, қолдан келер-келмес, бұл шын мәніндегі туған жерге деген жанашыр көзқарастан туған қадам еді. Бұған Димекен де келіскен болар ма еді, кім білсін. Оның үстіне, ол кісі сол заманның өзінде бойында қаны бар ұлтжанды жастарды іздейтін деп еститінбіз. Ол кезде көп басшыларда елді, жерді сүюден гөрі, қызметке құмарлық басым болатын.

Әдетте өнер адамдарын куәлігі жоқ депутатқа балап жатады... Ел ішінде көп жүреміз, көп көреміз. Ана бір жылы ауылдың ахуалы арқама аяздай батқан соң депутаттыққа түсуге әрекеттенген едім. Болмаса бір

басыңа жетерлік атақ-даңқын бар ғой, кейде елдің камы үшін де нартәуекел деп осындай шешімге барасың. Жалпы ел, жер туралы ойлағанда өз басымды халықтың ауызбіршілігі қатты толғандырады. Бүгінде елге болсын дегеннен гөрі, өзіме болсын дейтін азаматтар қатары көбейіп бара жатқан секілді. Мұндайда қалай үндемей қалуға болады?! Ел тағдыры сынға түсіп жатқан шақта, шешетін шетін мәселелер көбейген тұста кейбір алдыңғы қатарлы адамдардың, әріптестерімнің қарақан басы үшін екі сөйлеп, екі жүзділік танытып жататынына налысың. Бүгінде әрбір мәселеге жауапсыз қарау сатқындықпен пара-пар. Қолымыздан келгенше ашық хаттарға, үндеулерге қол қойып жатамыз. Осының бәрі елді аралағанның, өз көзіңмен көргеніңнің қорытындысы. Сығарға биті жоқ елдің тірлігін көріп отырып жеген жылы-жұмсағың қайтіп бойыңа сіңеді, желкеңнен шықпай ма? Адам еңбегімен көрікті. Бүгінгі таққан орденің ертең өзін-өзі ақтамай жатса, артында «ей, өзі де тым жылтыраққа құмар біреу еді» деген сөз қалмай ма? Ендеше жер-жердегі ел тізгінін қолға алған басшылар бір сәт ертеңін ойласа қайтер еді?!

Кім де болсын ең алдымен, өз туған жерінің қадірін білмей тұрып, барша қазақтың да қадіріне жете алмайды. Отан — отбасынан басталады. Отбасы деген ұғымға кең мағынада қарасақ, ол туған жер, өскен орта болып шықпай ма? Демек, отанға деген сүйіспеншілігін туған жерден, оны аялаудан басталады. Жоғарыдағы мырзалар осы қарапайым қағиданы зердеге токи білсе.

Әр облыстың өзіндік ерекшелігі бар. Жамбыл өңірі де сондай киелі, мерейлі мекен. Мен оны жаныммен сүйемін. Елге барған сайын жүрегім жылып, қан қысымым дұрысталып, жеңіл-желпі аурулардан құтыламын. Жарықтық туған жердің киесі мен қасиетіне не жетсін!

Бір басылым «Нан болса, ән де болады» деген баяғының сөзін қайталапты. Мен айтар едім, дұрысы «Ән болса, нан да болады» ғой. Елдің рухын, тұрмысын көтермей жақсы өмірге жетуге бола ма? Туған жердің топырағын әр басқан сайын осы бір ой көңіл аландатып, жүрек тербейді. Әрдайым елімнің бір кәдесіне жарай білсем деген тілекпен тыныстап жүрмін.

Кейбір торыққан сәттерімде туған жерді, ондағы менің өмірімде естен кетпес жақсылық жасаған жандарды ойыма алсам, түлеп сала беремін. Тірліктегі пендешілік атаулының бәрін ұмытып көңілімде кір қалмай, тазарып шыға келемін. Біздің елде Пернебай Дүйсенбин деген талантты жазушы інім бар. Оның «Ұшқан ұя» деп аталатын әдемі эссесі әрдайым есімде жүреді. Осы бір туған жер туралы толғаныстарымды оның мына бір тамаша әңгімесі толықтырған болар еді.

«...Асанәлі Әшімұлы – соғыс дәуірінің ұрпағы. Мәдікен, Қойшыбай, Әлжан, Әшім, Қасым есімді бес ағайынды кісінің Әшімінен Асанәлі туады. Оның туған қарындастары Нұрила мен Балкия қыршын күйінде қалың қызылшаның қанды қанжарына оталып кеткен.

Ашаршылық жылдары құт қонысты Арқа жерінен ауа көшкен ата-аналары сонау Өзбекстанның Әндіжан жерінен пана тапты, жер емген өзбек ағайындарының қатарынан тіршілік нәпакасын тапты. Етек жауып, ес жиған соң ағайын-туыстары бас қосқан Қаратаудың теріскей бетіндегі Жайылма алабына ағайынды бес жігіт те қоныс аударған. Асанәлінің үлкен әкесі Сқақ өте иманды, пірөдарлығы мол, зекіп дауыс көтермейтін аса сүйкімді жан болған. Оның аяулы алақанының табын, аталық мейірін Асанәлі мен оның үлкен немере ағасы Асқарәлі екеуі де көріп өсті. Тосын басталған соғыс осы шуакты күндердің шырқының шат-шөлекейін шығарды. Әшім соғысқа аттанды. Ол кісі туралы аяулы ауыл қариясы, соғыс ардагері Жарылқасын Сырттанбеков былай деп еске алады:

– Асанәлінің әкесі Әшімнің бауырлары өте тату-тәтті, іргесі ажырамаған, құдайына қараған жандар. Төрт үйлі жан қазақы қоржын тамда тұрып жатты. Барлығы бір самаурыннан шәй ішеді. Ең кенже інісі Қасым оқуда болатын. Жалпы Әшім мен Қасым екеуінің рең-жүзі, пішімі қатты ұқсайтын. Асанәлінің шешесі Тәжіхан да баласын өсіру үшін аз азап шеккен жоқ.

Әшім екеуміз Амантайдың әкесі Серік, Смағұл, Жайлау, Ертай, Алыбай, Сексен, Мәмбет, Ібіш, Ақберген, Мәмбетбай деген жігіттер Челябинде 40 күн ойнадық. Сталинград шайқасына қатыстық. Қақаған қыста окопта жаттық. Тіпті бірде Әшімнің шинелінің етегі тоңға қатып қалып, кесіп алғанымыз есімде. Мінезі жібектей, кісімсінбейтін, қатты сөзді білмейтін жан еді. Оның күлдіргі мінезі бәріміздің есімізде. Төбемізден оқ зулап өтіп жатқанда да, тамақ ішіп отырғанда да оның айтар әзілі, күлкілі сөзі таусылмайтын. Сол Сталинград маңында тоғыз ай жаттық. Қатты қырғыннан біздің топтан алты адам аман шықтық. Соның бірі Әшім еді. Кейін жолымыз екіге айырылды. Кейіннен естігенімде Чехославакияда қару-жарак қоймасында күзетте болыпты. Өкініштісі сол, Жеңіс күніне 20 күн қалғанда қазаға ұшырапты.

Асанәлінің бала кезден жолдасы, досы Кәрішал Уызбаевтың әңгімесі де біраз сырды аңғартқандай.

– Біз 1944 жылы бірінші класқа бірге бардық. Осы күнгі мәдениет үйінің маңында Байлы деген кісінің ұстаханасы болатын. Маңында бөлек-бөлек ескі үйлер болды. Сонда тығылыспақты жиі ойнайтынбыз. Меніңше, Асанәлінің әртістік өнерінің алғашқы ұшқыны осы бір

тұстарда көрінді-ау деп ойлаймын. Балалар «әртіс» ойнайтынбыз, тақпақ айтатынбыз. Ауылға өте сирек келетін әртістерге еліктейтін әдет бар-ды.

Асанәлінің құрдастары оның сол кезде өз жанынан шығарған «Он алты шал» деген өлеңінің бар екендігін жақсы біледі. Менің есімде жекелеген жолдары қалыпты. Соны бір білсе, Асекеңнің жақын жеңгесі Сәтжан білер...

Сәтжан Шүленбайқызы:

— Иә, иә, бәрі болмаса да біршамасы есімде бар. Кәдімгідей әлгі атақты «Он алты қыз» әніне салып айтқанда, мен орағымды ора алмай, күлкіден құлап қаламын. Осы бет-аузын құбылтып, даусын кенеп айтқанда, келістіреді. Көрішал екеуі орақта үнемі маған көмектесетін.

Қызылту да біздің қолдан түскен жоқ. Мен өте жаспын. Он алтымда осы Асанәлінің жақын жеңгесі болған едім. Содан ол өленді келістіре айтады. Енді жандары жаннатта болғыр, атын атамайтын аталарым кешіре жатар. Сен сұраған соң түгелдей есімде қалмаса да қайырмасын айтып көрейін. Асанәлі қолына қурай ма, таяқ па алып айтқанда, әлгі «Он алты шалы» құлпырып кетеді. Астыма мінген атым гінадушка... — деп айтып келеді де:

*Молда атанған Тоғызақбай,
Маймаңдаған Тоқпанбай,
Кірпігі ұзын Бінтықбай,
Ұзын сары Әлжекең,
Сырық бойлы Болтекең,
Құртақандай Құсекең,
Тәй-тәйлаған Қасекең
Гүрілдеген Мүсекең,
Бәлекей шал Әлекең,
Тентек мінез Тырнекең,
Арба айдаған Бәсекең,
Басын таңған Махажан
Аумай қалған ападан, —*

деп шұбатып кете беретін. Осылай айтып-айтып алады да: — Сәтжан, мұны ешкімге айтып қойма, — деп мойныма асылып еркелейтін.

Осы жоғарыда айтылған жайлар бізді көп ойларға мегзесе керек. Қалай десек те құнарсыз жерге құрақ шықпайды. Сегіз қырлы, бір сырлы болу үшін табиғаттың құдіретін себездеп құяр сәулесі ана құрсағында жатқанда-ақ жас нәрестені шомылдырып өтетін шығар. Оқ

астында әзіл айтатын Әшім мен жасөспірім Асанәлінің «Он алты шалы» арасында бір көрінбес әрі нәзік байланыс бар. Салауатты шынайы өнер иелері – ұлы табиғаттың сирек берер сыйының шуағымен шырайланған жандар. Тамаша орыс актері Олег Табаковтың сөздеріне ой көзін саласын: «Асанәлімен иықтасып кино алаңына шыққанда, оның өңменіңнен өтіп кететін жанары алғашында абдыратып-ақ тастайды. Бірақ мұндай жандардың тұзағына бір іліксең болды, өзіннің ойнап жүрген рөлінді тереңірек сезінесің». Қандай мойындау, қандай бағалау! Иә, Асанәлінің актерлік құдіретінің бір қаруы – оның жанарында жатқан жанартауы! Жай жанартау емес, жүрек толы сезімнің сыртқа актарылған алауы, лапылдаған оты. Қымқиғаш, алай-дүлей сезім өртінде жүретін, Жібек үшін басын тауға да тасқа да ұрып жүретін Бекежан бейнесі қазақ кино тарихындағы классикалық бейне болып қала бермек...»

Солай Майра! Өзің жиі баруға ынтығып отыратын, сені жанындай жақсы көретін ел-жұртқа деген сағынышымды да сәті келген соң сарқып қала алмадым.

МӘНГҮРТТІК МЕТАМОРФОЗАСЫНАН АМАН ӨТТІК

Майра өзің жақсы білесің. Өзім өз болып өмірімде бір-ақ рет мас болғаным бар. 1965 жыл еді. Мәди алтыда, Сағи төртте. Мешіттен молда шақыртып, екеуін сүндетке отырғыздық. Екеуінің жылағанын көрмейін деп, үйден қашып кеттім. Театрға келіп, Әнуарға айтқаным сол еді, бір жағынан Нүрекең – Нұрмұхан, Матан, Есболғандар ортаға алып «той жаса» деп, кеу-кеулеп ала жөнелді. Өзім де соны тілеп тұр едім. Қаражат жағы шамалы болған соң, бухгалтерияға барып, аванс жаздырып алдым. Ресторанға бару деген бізге жат нәрсе. Бірден дүкенге тартып, аларымызды алып, тойды бастап кеп жібердік. Қайтып келеміз, есіміз бірде бар, бірде жоқ. Қалғандары да жетісіп тұрмаған болар. Қазіргі Абылайхан даңғылын бойлап, Әйтеке би көшесінің бұрышына жетіп, сол кездегі ауыл шаруашылығы министрлігінің үйінің сыртқы тепкішектеріне отыра қалғанымыз есімде. Әнуардың «Ә, бәлем, сен де мас болады екенсің ғой» деп тұрғаны күні бүгінгідей көз алдымда. Тұла бойында қылаудай жасандылық жоқ, тек қапысыз қалжыңы ғана жүретін қайран, Әнуар. Үйге кештетіп жеттім. Апам да, өзің де тіпті менің мастығымды елейтін емессіндер. Екі балам шапқылап жүр.

Мәдиім де, Сағиым да ынжық болмай, еркін өсті. «Аузынан сөзі, қойыннан бөзі» түсіп тұрмайтын. Өткір сөздерімен, орынды әзіл-қалжыңдарымен жұртты баурап алғыш еді. Күрдастарының, достарының ортасында беделді, жұлдызы жоғары болатын. Мен бұған кәдімгідей маркайып, өсіп қалатынмын. Қос құлыным өздерін қанша еркін ұстағанымен үлкеннің алдында ибалы еді, ұлттық болмысымызға тән ұяндықты да сақтай білетін. Сол ұяндығы ғой, Мәди ауруханада жатқанда құсқысы келсе мен кеткенше шыдап бағады екен. Бірде Ескендірге «Ағамның көзінше құсуға ұялдым» депті. Осы бір қазаки қасиеттің өзі құлынымның текті тәрбиесінен қаншама хабардар етер еді. Өзі өмірден өткелі жатса да, менің көңіліме титтей де болса қылау түсіргісі келмегенін қандай қасиетке, тіпті қандай ерлікке балауға болар еді. Ер екен ғой, Мәдиім! Жалпы балаларымның ішкі интеллектісі — сәулесі мол болатын. Шыны керек, тағдыр бір басыма қаншама салмақ салып, ой мұхитына батып жүрсем де, кей тұста осындай есті, ойлы балалар бергеніне де тәңірге мың мәрте риза едім. Мәди Айжан келініме де дән риза болып өтті өмірден. «Өзінді сақта, ағаны ренжітпе» деп, Сағи үшін де уайым жеп кетіпті құлыным. Осыдан келіп мынадай ой түйемін: Менің Мәдиім нағыз ерлерге тән мәрттікпен, қасқайып тұрып өлген екен ғой, тіпті, өлмеген екен ғой. Өйткені, ол туралы жақсы бір ойлар ұшқыны ұдайы жанымда жаркылдап жүреді. Құдай бетін әрі қылсын, мен мынадай сұмдықты ешкімге де тілемес едім. Баласынан тірісінде құтыла алмай, тірі өлікке айналып жүргендер, тіпті, соның күйігінен бақилық боп кеткендер де бар ғой. Менің құлындарым өлімінің өзімен өнеге тастап кетіпті ғой. Осы жағынан келгенде кейде тәңірге мың мәрте тәубешілік етемін.

Әрине, дүниеде карама-қайшы пікірлер, сын сәттер көп екенін де білемін. Менің балаларымның өмірден қалай өткенін баяндаудың біреулер үшін қажеті де болмас. Ол — өз халім, өз өмірім, өз трагедиям. Дей тұрсақта кейінгілерге көңіліндегіні бүкпесіз айтып кету тірі пендеге парыз секілді көрінеді. Ойдан ой туады. Адамдар тағдыры ұксас қой. Бәлкім, менің естелігімнің біреулерге қажеті болуы, мүлдем қымбатқа да түсуі мүмкін. Адамдардың бәрі бірдей емес, қабылдауы да әр түрлі. Бәлкім, мен естеліктегі ой-пікір, көзқарастарым арқылы әлдебір пақырдың көңіліндегі жараны жазып, ұшықтап жіберуім де әбден мүмкін емес пе?! Адам баласы үміт дүниесімен өмір сүреді ғой. Кісі естелікті не үшін жазады? Меніңше, өзі үшін емес, өзгенің де өміріне өзгеріс, ықпалы болар деген жақсы ниетпен жазады деп түсінемін. Естелікті біреудің басынан өткен оқиға деп қана қабылдамай, өмір ғой деп түсінсе, оқушы үшін ең үлкен олжа осы.

Осы өмірім ішінде бір түсінгенім: балаларым камшының сабындай қысқа өмір сүрсе де жүзімді төмен салдырған кезі болмапты. Майрашым менің, өмірде екеуміз бір өкінбесек, осы тірлігіміз үшін өкінбеуіміз керек. Әлгінде туған топырақтың қасиетін бекерге сөз еткенім жоқ. Табаны туған топырақты басып тұрмаса, жерден көтерілсе бар күш-қуатынан айырылатын алып Антей секілді, бүгін ойлап отырсам Мәди мен Сағидың құлағына ел жайындағы әңгімелерді құйып өскеніміз екеуміз үшін өлшеусіз табыс болыпты. Әрине, арамыздағы «алтын көпір» апамның рөлін жоққа шығару ойымызда жоқ. Оның үстіне өнеріміздегі бір туар қазақтың қасиетті кара шалдарының өмір мектебінен өтуіміздің де балаларымыз үшін бақ болғанын қалайша ұмытамыз. Кешегі кеңес заманының қазақ тіліне бүйідей тиіп тұрған кезінде орысша оқыған балаларымызға сенің ұлттық тәрбие берудегі ерен ерлігіңе әлі де қайранмын. Күні бүгінге дейін өз әкесі, шешесімен өзге тілде сөйлесіп жүрген, өз қағынан өзі жерінген зиялылардың ұрпағы аз ба? Шіркін осы бір мәнгүрттік метаморфозасымен күресу үшін әлі бізге қаншама жылдар керек десенші! Біздің балаларымыздың осынау сұмдықтың өртіне шалынбай, ұлттық рухты, ана тілін арда еміп өскеніне, мәнгүрттік метаморфозасынан аман өткеніне, қазір кәдімгідей кеуде толы қуанышпен шаттанып-ақ жүремін.

ОН АҚЫН ҚАТАР ТҰРЫП ЖЫРЛАСА ДА...

Менің отбасыма сөз жоқ көз тиді. Небәрі алты жылдың ішінде үш алтынымнан айырылдым. Бұл үлкен соққы еді, бірақ «жыланның үш кессе де кесірткедей қауқары бар» демекші, осы жылдар ішінде мың өліп, мың тірілсем де бәрібір жан бөлек екендігіне көзім жетті. Қайғы-қасіреттің құзар басына шығандап шығып кетсем де, сендердің рухтарың мені қара жерге қайта түсіреді. Ырымшыл, тәубешіл халықпыз ғой, кеуденде жан болған соң, тірі адамның тірлігіне ұқсас бірдеңе бастайсың, әйтеуір, үміттің үлбіреген нәзік жібін үзіп алғың келмейді. Осыншама дүнияуи дертке дауа іздеп, далбасалайсың. Наташа деген орыстың көріпкел келіншегі сол дертке дауа іздеп, «сіздің отбасыңызға көз тиген» деп емдей бастады. «Сізді порча шырмап алған» дейді. Әр дүйсенбіде үш литр су береді, одан күніге үш стакан ішуім керек екен. Егер сендер қайтып келеді десе, жаман қарыным жарылып кетсе де күніне неге үш жүз стакан ішпеске.

Бұл Сағиымның жай отындай жарқылдап, төңірегін нұрландырып жүрген кезі еді. Ол да дүниеден өтті. Сонда да суретімді беріп жіберіп,

емделуді тоқтатпадым. «Өз баланды өскенше бағасын, немеренді өлгенше бағасын» деген сол, енді сол артында қалған жаутаң көздер үшін өмір сүретін болармын. Алла тағала, титімдей талантпен қоса, дұшпанының табанында тапталмасын деп намыс та берген секілді ғой. Ендігі жерде осынша қорлану, азаптануға сол намысым қорған болса жарар еді. Қолдан келгенше, соңғы демім үзілгенше сендер үшін, өнердегі әлі алынбаған еншім үшін де күресу керек.

Майрашым менің! Кейде бір камыққан сәттерде қайрайтының бар еді ғой. Осы ойды жазып отырып өзіңнің көркем қалпыңды көз алдыма бір елестетіп, өзімді өзім қайрап алдым. Сенің сол бекзат бейнен қаламыма шабандоз шабыт сыйлап, өзімше бір шалқып жатқаным ғой.

Мәдиден соң бұл тәңір аз болғандай Сағиды алды. Кетерінің алдында апаммен ақылдасып, келіп-кетіп жүрді. Бала кезінен етпетінен жату әдеті еді. Сол етпеттеген күйі, әдемі қалпында ұйықтап кетті. Сағидың сүйкімділігі өз алдына, өте сезімтал еді. Ұрыса бастасаң «ну, аға» деп мойныннан тас кылып құшақтап алатын. Сол құшақтап, күлімсіреген қалпы әлі көз алдымда тұр. Сағиды Алматының жарты халқы шығарып салған шығар. Халық ығы-жығы. Өзіне бала көрінгенмен, елдің баласына айналған екен. Кино үйіндегі қоштасуға, қаралы салтанатты ұйымдастырған азаматтарға алғысым шексіз еді.

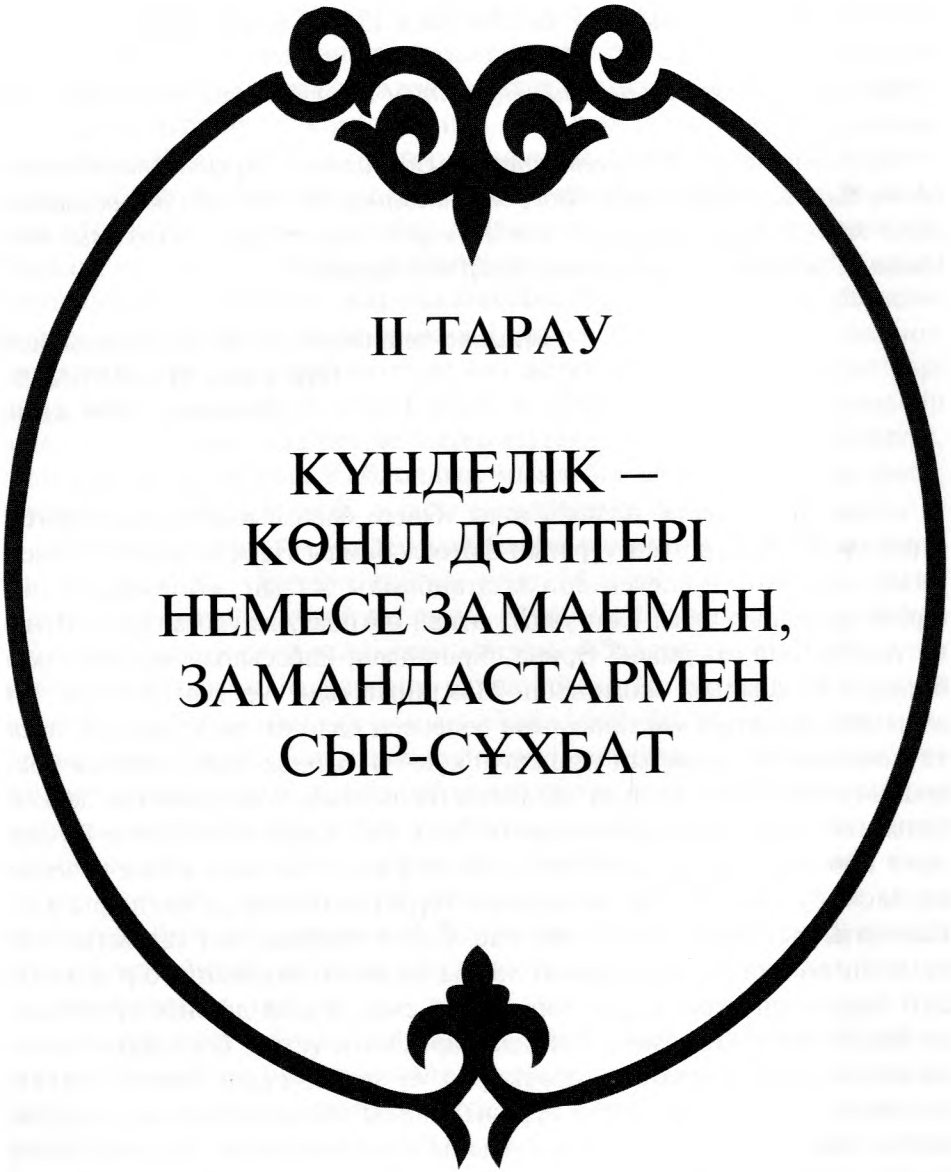
Қайран, Майра! Келіннен де көсіліп бір рахат көрмеген Майра, құлындарын ақыры өз құшағына алды. Мені теңселтіп кеткен де сенің өлімің еді ғой, Майра! Тағдырдың күн сайын әкелген жазуынан мен шаршамас едім. Бірақ құдай шебердің сол қасиетін тек қасіретпен қиыстырып қоятыны несі екен? Тіпті, өзінді арулап жерлеп, шығарып та сала алмадым ғой. Бұдан өткен қорлық бола ма?! Сен 1993 жылдың 29 наурызында таңғы бес жарымда өмірден өттің, ал, мен пақыр кешкі бес жарымда операцияға түстім. Сонда бұл үндестік заңының қай түріне жатады. Өмірбақи мен деп шыбын жаныңды отқа да, суға да салған қайран Майра, тағы да бақи дүниеде де мендік екенінді дәлелдеп, ауруханаға өліп жатып та келіп қоштасып кеттің. Құдайберген Сұлтанбаевтың қабірден әкелген бір уыс топырағын салуға ғана шамам келді. Ауруханадан шығып, қабіріңнің басына келгендегі халімді қандай керемет суреткер болсын суреттеп жеткізе алмас еді.

Басыңды қарайту, әйтеуір көңілге дөт, соңғы парыз ғой. Сен, тек қана отбасының камын ойлаған, жоқтан бар жасап, қолыңдағы азын-аулақ қаражатты бәріне жеткізіп, елдің бәрінің көңілін тапсам деп тыным таппайтын талантты әйел едің. Бұл бір сарандығың емес, балаларың да басқа да дүниенің қадірін біліп өссін дегеніннен еді. Әйтпесе, құдайға шүкір, сендерді жоқшылыққа қаратқан кезім жоқ.

Сонша шашылуды, дарақы көрінуді ұнатпаушы едің. Десек те неше түрлі адам бар, оның артында ауыр сөзі және бар, басынды қарайтуға бар ынты-шынтымызбен, ауыр оймен кірістік. Осы бір жолда қиындық кезікпей қалған жоқ. Басына қояр көк тасты арнайы Балқаштан, қорғанның көк тасын Мойынқұмнан, ескерткіш портретінді қоладан кұйдырып Қарағандыдан алдырдым. Талантты мүсінші Төлеген Досмағамбетов көп еңбек сіңірді. Көк тасты қран жеткізе алмаған соң тікұшақпен қойдык. Сөйтіп жүргенде тік ұшақтың лебімен осалдау қойылған бір генералдың ескерткіш тасы құлады. Кейін оған да шығындалып жүріп тұрғыздық. Бәрінен де осы кезде Ғабекеннің (Ғ.Мұстафин) ескерткішіне тигізіп алар ма екенбіз деп жанымыз мұрнымыздың ұшына келгені бар.

«Өлгеннен соң пайда жоқ, алтын-күміс зеріннен» деп Майлыкожа атамыз айтуын айтқанмен, өмірінде жылтыракқа әуес болмаған сенің басынды алтынмен аптап қойсам да аз еді, Майра, аз еді. Он ақын қатар тұрып жырласа да сенің толықканды бейненді сомдай алмас еді..

II ТАРАУ

КҮНДЕЛІК –
КӨНІЛ ДӘПТЕРІ
НЕМЕСЕ ЗАМАНМЕН,
ЗАМАНДАСТАРМЕН
СЫР-СҰХБАТ

«ҚАЗАҚТЫҢ БАР БАЛАСЫ СІЗДІҢ БАЛАҢЫЗ»

Осы тарауды жазар алдында Нұрсұлтан Назарбаевтан хат алдым. Ол кісі былай депті:

«Қадірлі Асеке! Жіберген кітабыңызды алдым. Мұқият таныстым. Менің білуімше, бұған дейін біздің өнер шеберлеріміз хақында дәл осылайша ойлы да оңтайлы әдіптелген кітап жарық көрген емес. Жақсылықтың нышаны, жарқын істің бастауы болар деп білемін.

Ықылас-пейілінізге деген ризашылықпен

Нұрсұлтан НАЗАРБАЕВ.

15 наурыз, 2000 жыл»

«Асанәлі. Асанали. Asanali» атты «Өнер» баспасынан жарық көрген түрлі-түсті 350 суреттен тұратын фотоальбомды Нұрсұлтанның өзімен кездесудің сәті түспеген соң қолтанбамды жазып, көмекшілерінің біріне қалдырып едім. Көп уақыт өтпей әлгіндей жауап алдым. Мұны не үшін айтып отырмын? Әрине, біріншіден, Елбасының мұндай пікір білдіруі жақсылық, мақтаныш. Мақтаныштың түр-түрі болады. Ең алдымен халықтың мақтанышына бөленсең одан өткен құрмет те, атақ та жоқ. Ал сол халықтың тіршілігін күн-түн шақша басы шарадай боп, көзінің алды кілкіп отырып ойлайтын ойшылдың, Елбасының да лебізін халықтың лебізінен бөліп қарауға бола ма? Халықтың бәріне бірдей жағу қай заманда да оңай шаруа болған емес. Осынау қиын кезеңде ел басқару пешенесіне жазылған Нұрсұлтанның да тағдыры кісі қызығатындай емес екені және рас. Сөйте отырып, сол халықтың бір өкілінің көңілін аулауға уақыт табуы да менің өмірімнің бір өрнекті сәті болуға тиіс қой. Елдің бәрі бірдей емес. Бұлай дегенде айтпағым, ел ішінде түрлі сипаттағы адамдар бар. Оның үстіне бостандық тиген заманда Тұлға жөніндегі көзқарас та алуан түрлі болып жатуы заңдылық. Бірақ бұл тұлға туралы жақсы мағынасындағы пікірдің көбіне бір арнада тоғысып жататыны және шындық. Адамға, оның ішінде өнер адамына ел-жұрттың елеп-ескерген кішкене ғана ықыласынан артық ештеңенің кереметі жоқ.

Демек, Ел мен Елбасы ықыласының үндесуін қалай жақсылыққа жорымайсың. Басқасын қойып бұл жауаптасуға адамдық тұрғыдан келіп қараудың жөні бөлек қой.

Осы бір ықыласты хат көптен бері кеудемді кернеп жүрген ойларға жол ашып, негіз салып, қозғап кетті десем артық болмас.

Сағидың қыркын «Жұлдыз» мейрамханасында өткіздік. Екі жүз елу адамға арналып жайылған дастарханға алты жүз қаралы кісі жиналды. Мәдиімнің де асын дәл осы жерде өткізіп, осындай көрініс қайталанып еді. Құлындарымның көңілі, пейілі ғой, жиналған жұрттың есебіне жетпейсің. Біреулердің осының өзін менің беделіммен байланыстыруы мүмкін. Бірақ қандай іске де болмасын тәңірінің рақымы түспесе қиын ғой. Мұндайда жұрттың аузынан жылы сөзін де тартып ала алмайсың. Бәлкім, әр жерде есеппен сөйлейтіндер бар шығар, бірақ сол күнгі егіліп сөйлеген азаматтар жаралы көңілімді бір сәтке болса да ұшықтап жібергендей болды. Қазақтың кісіні сөзбен емдеп алатын қасиетінің кереметіне сол бір азалы сәтте де көз жеткізген едім. Бұл өмірде бәрі де уақытша, бәрі де алдамшы десек те, шын көңілмен айтылған бір ауыз жылы сөздің құдіретіне жетер ештеңе жоқ екен. Аса зайырлы, зиялы адам Зейнолла Қабдолдың мына бір сөзі менің ғана емес, жұртшылықтың да көңілін еріксіз аударғандай еді.

— Асанәлі қарағым, — деп сол баяғы камкор, сазды дауысымен бастады ол кісі. — Білеміз, қайғың ауыр. Мұндайда тіл безеу де қиын. Жұрттың не айтарға білмей дағдарды. Мұның өзі бұдан жүз жыл бұрын Абай басында болған халді еске салады. Абайдың да бір баласынан кейін бір баласы өліп, ешкімді тыңдамай жатып алғанда көп ішінен кәдімгі Қиясбай суырылып шығып: «Уай, Абай, біз сен деп келдік, өлім ортақ, сенің қайғың бәріміздің қайғымыз деп келдік. Жалғыз-ақ соны жөндеп жеткізе алмай тіліміз байланып тұрған жоқ па? Қабырғамызды қайыстыра бермей, тұр, қасиетті кісісің, енді сен сөйле, енді сен көңіл айт бізге» депті. Сондай-ақ деймін-ау, Асанжан, мына жұрт сенің қасиетіне ғана емес, қасиетіне де жиналып, қаумалап тұр ғой. Сен қазақ өнеріндегі биік тау емеспісің?! Тау басын бұлт шалса тарқар, іргесін ызғар алса айығар, бірақ тау құламас болар, орнында қалар, сен де құлама, қарағым, тұр!

Соңынан өзім екі ауыз сөз айттым. «Асып-тасып, шашылып-төгіліп жүрген, бақыттан басым айналған кездеріме орай, тәңірінің бұл да болса маған жасаған қайтарымы, ескертуі болар. Бірақ сіздердің маған аяушылықпен қарағандарыңызды қаламаймын. Қанша атақ-даңққа бөленсек те есіріп кеткен күніміз жоқ еді. «Семіздікті қой ғана көтереді» деген қазағымның қарапайым қағидасын әркез құран сөзіндей жадымда ұстап едім, тәңірім тағдырымды осылай келтірсе амал қанша?! Қайғыларыңызға ортақпын, қаза қайырлы болсын» деп бітірдім.

Сол бір күндері жүрегі ақ, жаны таза азаматтардың бәрі біздің үйді бетке алғандай еді. Сағидың жетісі өткенше туыстар үйде болды. Алыстан келгендерді қайтардым. Қарақалпақстаннан Қуатбай дауыс

салып келіп еді. Қасымда отырып, көп нәрсені аңғарыпты. Кетерінде: «Асеке, дұшпаның көп екен деп жүруші едім, досың тіптен көп екен, шын ниетімен егіліп келгендерде қисап жоқ» деді. Сағидын Германиядан маған арнап әкелген спорт күртешесін Қуатбайға кигіздім. Нүкіске машинамен шықпақшы. «Жол ұзақ, жаурап қаларсың» деген сылтау айттым, әйтпесе, қырсық мінезі бар, кимей кете ме деп ойладым.

Қуатбай «Жас Алаштағы» маған арналған көңіл айтуды оқып, қатты толқыды. Сол күндері көңіл білдіріп келіп жатқандардың бәрінің аузында «Жас Алаш» болды. «Сағи сияқты бүкіл қазақ баласының бәрі сіздің баланыз» депті жігіттер. Осы сөз дәтке қуат беріп, басымды көтергендей болдым.

Республика басылымдарының ішінде аянып қалғаны жоқ. Мені әу бастан Асанәлі, елінің елеулісі, халқының қалаулысы еткен ұлттық басылымдар өкілдері сол бір қаралы күндері де қасымнан табылып, көл-көсір көңілін білдіріп жатты. Сағиымның шын мәнінде халқының бір кәдесіне жарай алғанын, қазақ киносын бір киелі акорда, алтын сарай десек, сол алтын сарайдың бір кірпіші боп қаланғанын сол бір басылымдар бетіндегі жарияланымдар кім-кімге де жете ұқтырғандай, жаһанға жария еткендей еді. Осы бір күндері қазақ басылымдарының осынау қиын кезде туы жығылмай, қаншама өскендігін, кісілік келбеті қаншама өзгергенін айту да бір парызым секілді көкейімнен кетпей жүрді. Қасірет шеккен адамның ішіне жақсы тілек, қуаныш та қатар ұя сала ма деп қалдым. Әрине, ешкімді бөлектеп алу ойымда жоқ, бірақ көптеген адамдар, Қуатбай досым атап айтқанындай, қашан да тауып кететін «Жас Алашта» жарияланған көңіл білдірудің маған бір ыстық көрінгені — халқымыздың бұрыннан бар, бірақ ұмытыла бастаған салтын, көңіл айту дәстүрін өзіндік тәсілмен қайта жаңғыртуы еді. Газетін құшақтап, көңіл білдіре келіп көріскен осы басылымның бас редакторы Нұртөре Жүсіп ініме қайғы үстінде болса да ризашылығымды білдіруім сол ыстық көңілдің бір ыстық белгісі болатын. Қазақ баласының бір-біріне деген осынау ынтық көңіліне, кісілік қарекетіне жетер не бар жалғанда.

БҮГІНГІНІҢ «МАЙТОНДАРЫ»

Сірә, дүние-жұмбақтың алуан қыры мен сырына кісі баласы қиналыс күйін кешкен шақта жауап ала ма деймін. Жақсылық пен жамандықтың, даналық пен дүмшеліктің, парасаттылық пен

парықсыздықтың, тектілік пен тексіздіктің айырмасы туралы дәл осы күндердегідей бұрын-соңды ойланбаған болармын. Әрине елдің бәрі талантты, өнер адамы, ғұлама ғалым, жалпы белгілі адам болуы міндетті емес шығар. Кімде-кім болса да тәңірінің өлшеп берген қарым-қабілетімен, мандайына жазғанын көріп, өмір сүреді ғой. Десек те қандай жағдайда болмасын көңілін, ниетін білдіруге келгенде де адам ретінде таланты болғанның жөні бөлек екен. Сен сондай едің ғой, Майра, тек өнерпаз отбасының ұйтқысы ғана емес, адам ретінде де талантты едің. Осы қасиетіңе өле өлгенше бас иіп өтермін. Балаларымыз да бұл қасиеттен кенде емес еді. Сол бір күндері біздің шаңырағымызды бетке алып, көңіл хошын білдірген қауымның ішінде де таланттысы, парасаттысы аз болмады.

«Құрметті Асеке!

Мұндай сәттегі қайғының, әсіресе, Сағи Әшімов сынды қыршыннан, өнерлі өреннен, бергенінен бермегі мол дарынды жастан айырылған сәттегі қайғының жүгі жүз батпан. Мұндай сәтте жұбаныш тұтар, медет етер сөз айту қиын. Дегенмен дүниеден Сағидың өзі өткенмен, Сағидың өнерде ізі қалды, өмірде көзі қалды. Бүгінгі күні сізбен бірге бүкіл өнер сүйер қауым қайғыруда. Қайғыңызға ортақпыз. Қайғы жүгін ер көтереді. Болған іске болаттай берік болыңыз Асеке. Сағидың отбасына, жарына, перзенттеріне амандық тілеймін.

Қазаның артынан қайырын берсін. Марқұмның топырағы торқа болсын. Жаны жаннатта болсын» деп, Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы бастап жеделхат жолдап, әр буындағы басшылар, облыс әкімдері қайғымызға ортақтасып жатты. Алматы қаласының әкімі Виктор Храпунов кәдімгідей мұнайып, шын ниетімен көңілін білдірді.

Жаксыда кек болмайтынын, жаманда тек болмайтынын қанша зерделеп түсінсең де, мұндай жағдай үстінде өкпе-назға ерік берудің өзі мен үшін жайсыздау, ұсақ тірлік болып көрінгенімен, көңілдегі көріксіз ойды іркіп қалудың өзің үшін, өзге үшін де аса қауіпті қарекет екенін түсінетін-ақ мезгіл де жетті. Көкейге келіп, кілкіп, тіреліп тұрып алған осы бір запыранды қазекемнің өзі «айтылмаса сөз жетім» деп, шегелей түсіп, айтқызбасына тағы да қояр емес. Даналығы да сонда ғой, қазекемнің.

Біздің халықтың өзгелердің бойынан күн-түн жүріп іздесең де таба алмайтын ғажайып қасиеті көп. Әрине көңілінде әлдеқашан кезі келсе де күресінге лақтырып тастауға қимай жүрген, тап анау ойлағандай түпсіз тұңғиық болып жатқан, қоң етін кесіп алсаң да арыла алмайтын жаман дағдысы болмауы мүмкін, бірақ кісінің дертті көңілін дер кезінде тап басуда бүгін, ертеңмен шектеліп, ерте күнді кеш қылып, аса нәзік

жағдаяттарға келгенде көзжұмбайлық, немқұрайдылық, бейқамдық танытуы ішінара болса да кездеседі. Қарапайым халықтың кейбір өкілі үшін бұл қасиет кешірімді, ал күпі мен шекпеннің айырмасын білмеу ел басқарып отырған азаматтар үшін қасіретпен тең дер едім. Байлыққа көзі тұнған, қызметпен ауырған, егер анаумен пікірім онды сипат алып, қатынасым жақсы екенін ана кісі білсе әлдеқандай жағдай болмас па екен деп, креслосында отыра алмай, отырса опак, тұрса сопак болып, әсіресак күй кешетіндердің бойынан парасаттылық іздеу, кісілікті күтудің өзі де айтып болмас қылмыспен тең әрине. Осындай өз көленкесінен өзі қорқып, бастықтың бірденесі қайтыс болса елден бұрын көңіл айтып, тіпті реті келсе қатты қайғырғанын сездіруге бар қабілетін жұмсайтын кейбір билік тұтқасын ұстап отырғандардың ойсыздығын, оспадарлығын, қанжар секілді екі жүзділігін еске алғанда солардан күн-түн үміт күтіп отырған көгенкөз халқыңды аяйсың. Кейде сондай жартыкеш жандарды түлкіге де тенегің келмей қиналасың. Түлкі байғұс құрығанда алдай біледі ғой. Адамнан айла артылған ба дейін десең, айласы аярлықтан аспай жатқан секілді. Інінде екі аузы бар түлкіден адам да үйренсе керек еді. Жоқ олай емес, қазіргі адам өзін түлкіден де қумын деп ойлайтын сияқты. Түлкіге тартса соншалықты тексіз де болмас еді дейді ішкі ойым. Өз басым осынау қайғы бұлтын жамылған күндерде өмірдегі қарапайым адами қарым-қатынас этикасынан, сыйластық үрдісінен қара үзіп, қарайып қалған біліксіз басшылардың бар екеніне налығамын жоқ, қайта керісінше, олардың көңіліне іштей көңіл айтып, таңырқадым да қойдым. Бұдан кейін сол бір басшы жөніндегі баспасөздегі шудың да негізсіз емес екеніне еріксіз иланғандай боласын. Өзің инабат күтіп жүрген адамның осындай мінез көрсетуі жаныңды құлазытады екен.

Ойды ой қозғайды. «Он қазақты бір дастарханға жинасан, бәрі де бір-бір бас, бір-бір жамбас ұстайтындай он басты, он жамбасты, қырық аяқты, жиырма көз, жиырма құлақты қой тауып сою керек. Ондай қой қандай таптырмайтын болса, қазақтың бабы да сондай таптырмайды. Бас-басына шалқаюды бостандық, бет-бетіне шіренуді еркіндік көреді» дейді Әбіш.

Ең алдымен адам, азамат ретінде талантсыз, азаматтықтың, адам-гершіліктің ақшанқан ауылына ат шалдыртпаған, қасиетпен қонсы қонбаған, өкпеге қиса да өлімге қимайтын баяғының ғажайып өне-гесінен мақұрымдар мен жарығы өз айналасынан әріге ұзап түспейтін кейбір талантсыз талайлардың барына кәдімгідей көз жеткізген соң, «сап, сап көңілім, сап көңілім» деп қана тежейді екенсің өзінді. Тек қана қолпаштау мен марапатқа ғана жаны семіріп,

хамелеондық қасиетпен күй сақтап жүрген, елдік қасиет пен мінезден ада, заманның ығына жығылған жылпостардың, мүмкін болса халықтың дәстүрінің шыркын кетіріп, ұлағат ұясын талқандауға бейім тұратын тексіздердің таудан құлаған тасқындай таптап кетер тегеурінді толқынына тосқауыл болудың жайын осы бастан қарастырмаса, талай қайғы құшқан, ұлттың паспортына айналған аймандай алуан дарынның, ұлт тұлғаларының бірауыз жылы сөзге зар болып қалуы бұдан әрі жалғаса беретініне ешқандай шүбә қалмады менде.

Бүгінгі өмірдің шындығын тап басып бейнелейтін бір ащы әзілдің есіме түсіп отырғанын қаранызшы.

Баяғыда бір ханның не тойдым, не қойдым дегенді білмейтін бір жемқор уәзірі, оң қолы болыпты. Әлгі уәзір тек қана балықтан жасалған тағамды тұшынып жейді екен. Бір күні көмекшілері бір керемет балықты тірідей ұстап алып, өздерінше «сюрприз» жасауды ойластырып, уәзірдің көзінше қуырған ғой. Байғұс балық шоршып-шоршып түседі дейді. Сонда уәзір: «әй, мынау неге секіреді» деп сұрапты. Көмекшілердің де күткені осы болса керек, «сізді көріп қуанып жатқаны ғой» депті.

Біздің қазіргі кезеңнің кісі жаны төзбес кейбір көріністеріне осы бір өресіз өлшем тұрғысынан карасак болар еді. Қазіргі адамды білдірмей жегідей жейтін азап осы ғой. Жалпы дүниенің шындығы салыстырмалы түрде ашылады. Мұндайда қазіргі кейбір шенеуніктерді кешегі шенеуніктермен іштей салғастырып байқайсын. Қазіргілердің сөзі, жүріс-тұрысы, іс-әрекеті ұлттық болмыстың, бекзаттықтың ауылынан алыс жатыр. Ел болашағы туралы заңғар биіктен сөйлеп, кемел ойлайтын ойшылдардың қатары қашанда сирек болған ғой. Өттең сол ойшылдықты тойшылдыққа айырбастап алып жатсаң не сорым!? Заманның тозғаны ма, адамның азғаны ма, қазір біздің кейбір шенеуніктер мактанға, даңғойлыққа бой алдыра бастады. Елдің көнбістігін өз мүддесіне пайдаланып, тіпті сол халқына «жалқаусын, надансын» деп айбат шегіп, топырақ шашатындардың көбеюі бұлтты күндей жанынды құлазытады. Кейде жұрт аузына қарап дуалы сөз күткен кейбіреулердің саяси астарға толы пендешілік әңгімелерден өріге аспайтынын көргенде соншалықты ұсақталып бара жатқан болмысымыз енді биіктер ме екен деп те ойлайсың. Ұсақтықтың білімсіздіктен туатыны белгілі. Ірі сөйлейтін, терең ойлайтын, биік ой-өріс иелерінің көбіне пысықай болмай, тек парасаттылық өлшеммен шектелетінін, сондай азаматтарды жоғары орындарға тандап, тауып коюда кемшін тұстарымыздың жетіп артылатынын да бағамдай бермейтініміз бар ғой, несіне жасырамыз? Егер ойлап қарайтын болсақ

мемлекеттің рухани қуатты потенциалы да, рухани ең көнбіс құлы да солар. Бірақ қазақ қоғамын билеп бара жатқан білімсіздік бұған мойын бұрғызатын емес. Бұдан асқан трагикомедия бар ма? Ақыл-ой, салт-сана, парасат-пайым саудаға түсе бастады. Бұдан кейін ел өсе ме, өше ме? Біреуді аспандағы айға теңей салу түкке де тұрмайды. Сірә, намыссыздықтан болар. Дерт қайдан? Намыссыздықтан, дәстүрсіздіктен. Білімді, талантты адамда ғана намыс болады. Ал талантты адамның тауы шағылған заманда намысты көктен іздеген жөн шығар.

Өнердің көрерменге бейімделгені өлгенмен тең. Қазіргі өнердің арқауына айналған дүниелердің иелері халқының өзі білетін кемшілігін өзіне қайтарып айтып, өзі соған косылып, күлумен мәз. Одандағы дерт қайдан, дәстүрсіздік, намыссыздықтың түп тамыры қайда жатыр, соның себеп-салдарын іздеп, сауапты іспен айналыспайсың ба, жазған-ау?!

Уызында жарымағанның уысы толмайды. Содан да болар, текті өнердің құлағынан ұстаған жаман-жәутік жабылар мен енді қайтіп туар-тумас жаксылардың айырмасын жұрт біліп болмайтын жағдайға бет бұрғандай. Жұрт білмеуші ме еді, біледі, «халықтың қырық көзі бар» дегенді мен емес, кәрі құлақ бабаларымыз айтқан жоқ па?! Қазір тек банкке ақша құю технологиясын ғана меңгергендер көп, ал, таза интеллектуал, ақыл-ой тұрғысынан ойлайтын ат төбеліндей ғана топ болмаса, жалпы тұрғыдан алғанда калып, калғып жүрміз ғой.

Абайдың, ұлы ұстаздың зарын енді түсінуге болады. Бұрынырақта ұлы акын неге сонша қара аспанды төндіріп қамыға берген деп ойлаушы едім. Сөйтсек заманды, заманның қайталанарын сезіп кеткен екен ғой, кемеңгерім! Кешегі болыс сайлауынан қазіргі парламент сайлауының нендей айырмашылығы бар?! Кеше болыс болмаған елдің баласының болысты атарға оғы жоқ еді, қазіргі заманда депутат болмай өмір сүру өліммен, қорлықпен тең. Абай ана заманда мәңгі өмір тартысын, осы бір дерттің келешегін қалай болжап айтып кеткен десейші! Мәңгілік билік тартысы мен мәңгілік құндылықтардың ара жігін саралайтын парасат-пайымның екінші лекке сырғуын лайым уақытша процеске балап, өз көңілінді өзін жұбатасын, келер күннің биігінен тек ұлттық тұрғыдан ойлайтын ойпаздар туатынына сенім артасын. Ел болған соң ерлер шықпай тұра ма? Осындайда көз алдына алыста жарқыраған бір шамшырақты елестете отырып, қазіргі күнгі мекемелердің мандайшасына мына бір көне Египет папирусына жазылған әкімдердің антын кісі бойындай әріппен жазып қойғың келеді. Онда былай делінген екен:

- Мен жас сәбидің аузынан сүтін тартып алмаймын.
- Мен ағын суды бөгемеймін.
- Мен біреуді өлтіруге бұйрық бермеймін.
- Мен біреудің көз жасына қалмаймын.
- Мен әлсіздерге қол көтермеймін.
- Мен таразыдан жемеймін.

Міне, менің көзге көрінбейтін көріксіз кейіпкерлерімнің көңіліне жұғысты бола ма деп, бәлкім, Мысырды билеген Бейбарыс бабамыздан қалған сөз бе екен, осы бір саналы сөз жоғары, өркениетті деңгейдегі ойлау биігіне жеткенімізше кейбіреудің есінде жүрсінші деп қағазға түсірдім.

Осы бір өзімізге ғана тән елдік уайымға, қасіретімізге мынадай бір қорытынды жасасам деймін. Ел арасында қашанда, қай заманда сол жұрттың бөжейіне айналған, ел ішін алатайдай бүлдірген «Ібіліс» кейпіндегі өз кейіпкерлері болғаны қазір қай тарихты копарсаң да алдыңнан айқайлап шығады. Сонау бір заманда біздің елде де бір Майтон деген тыңшы болған екен. Соның елге, қарапайым халыққа көрсеткен зәбірі әлі күнге дейін ұмытылмайды.

Әкемнің әкесі Ысқақ — тақуа, әулие кісі болған. Қылышынан қан тамып тұрған сол заманда да бес уақыт намазын қаза қылмаған адам ғой. Надандықтың шегіне жеткені сонша, намазға жығылатын сәтін аңдып, әжуалаушылар да болған. Осы кісі бес баласын да құдай жолына салып өсірді. Өз малынды бала-шағаға нәпака ете алмайтын, өз несібен өзіне бұйырмай, түн жамылып, сапты аяқтың сабына қарауыл қоятын кер заман еді ғой ол кез! Сондай бір күні жан-жағын тіміскілеп жүретін Майтон біздің үйге келеді. «Майтон келе жатыр» десе бесіктегі бала жуанатын жағдайға жеткен. Менің үш жастағы кезім. Майтон атаммен әзілдескен болып біраз отырады. Қайдан сезіп қойғанын кім білсін, түнде сойылған малдан хабар жеткен. Мені алдына алып, басымнан сипап отырып: «Ой, қандай жаксы баласың өзің, сіздің үй қой сойды ма?» деп сұрайды. Мен «сойды» деп жауап беріппін. Атам байғұс не дерін білмей: «Майтонжан-ай, баланың сөзіне сеніп бола ма?» деп жалтақтайды. Майтоннан айла артылған ба, біраз отырған соң тағы да менен «сіздің үй есек сойды ма?» деп сұрайды ғой. Мен тағы да «Иә» деп жауап беріппін. Сонда Майтон «ой мынаның сөзі бекер боп шықты ғой» депті. Содан атамның көңілі орнына түскен. Ауылда алғаш шошқа фермасы құрылғанда бір шошқа біздің әуліге кіріп кетсе керек. Оны көрген атам «а, құдай ендігі көрсетейін дегенін осы ма еді» деп, қолындағы дәрет құманы түсіп кетіп, кебісіне сүріне-қабына үйге жетіп, іргеге қарап жатып, жүріп кеткен ғой. Сол жарықтық, пірөдар атанған атамды жерлеген шілденің күнінде бір тамшы тамбаған жауын құйып

берді. Бұл оқиғаға танданбаған ел қалмады. Сол ақ нөсер әлі есімде. Осындай тәңірінің нұрына ғана малынуға тиісті қалың елдің көз жасына малшынған Майтондар қайта туып, халықтың өз сорына тағы бір сор жабыспаса екен деп тілейсін тәңірден.

«ХАЛ ҚАЛАЙ, СӘБЕ?»

Әлгінде айтқандай, жазушылық та тәңірінің жазуымен даритын өнер. Сондықтан осынау қасиетті өнердің босағасына бас сұғып, жиһазына көз салғаным болмаса, төріне шығып сөз сөйлейтіндей, талант төгетіндей жағдай менде жоқ. Көңілдің кейбір құлазыған кездерін қағазға түсіру ежелден дағдыға айналды. Менің Сайын досым «кісі естелікті айтары таусылғанда жазады» депті. Түбірімен кате пікір. Көңіл-күй сәтіне қарай айта салған болар. Өз тәжірибемнен айтар болсам, естелік үрдісімен жазылған қаншама дүниелермен ауызданып, балаң сезімімізді, ақыл-ойымызды қалыптастырып, осы күнге ойымыз олқы соқпай жеттік. Бұл жолы да сол соқпаққа түскен секілдімін. Жаксы бір ойларды өлтірмей, естелік деңгейінде қарапайым тілмен айта алсаң несі айып?! Білмейтіні жеті қат жер астындағы (оны да білетін шығар) Асқар Сүлейменовтің «Сәбит Мұқанов үрдісіндегі жазушы екенсіз?» дегені бар. Әрине, Асқар досым қанша қағытса да «кәдімгі Сәбит Мұқанов» болып ғұмыр кешіп, ондай деңгейдегі жазушы болу мұрат емес шығар. Әркім өз тақиясына тар келмес кәсібімен шұғылданады ғой. Дегенмен, Асқардың Сәбене тенеуінің өзін жақсы бір ырымдай қабылдағаным да рас. Әр кездескен сайын «Сәбе, хал қалай?» деп қалжындайтын топырағың торқа болғыр Асекен. Ол еменнің иір бұтағы еді. Мен оған «Асқарлардың бәрі Асқар» дейтінмін. Қанша қырсық мінезі болса да адамды бағалауға келгенде кенен көрінетін. КСРО халық артисі атағын алғанымда «Главное быть. Остальное будет» деген жеделхат жолдапты. Жай сөзінің өзі осындай жай отындай еді ғой, жарықтық! Әуелде жақсы екпінмен басталған бағытымды жоқ жерден дидактика айтамын деп ұзартып алдым ба, қалай өзі? Қазір заман солай ма білмеймін, әйтеуір, бірдене жазсаң біреуге ұрысқың ия болмаса көл-көсір ақыл айтқың келіп тұрады. Асқарлардың қаламы әу бастан қисық, қыңыр, ойы озық еді, біз ғой қаламды енді қисайтып жүрген.

Сол Асқардың кейінгі зайыбы, өзімнің қарындасым, Қаһарман деген ел сыйлаған ақсақал ұстазымыздың қызы, белгілі сыншы Әлия Бөпежанова бірде былай деп хат жазыпты:

«ҚАДІРЛІ АС-АҒА!

Адамдар бір-бірін жиі көріп жүрсе де айта алмайтын, тек жүректің бұрышында сақталып, көңілмен ғана сезілер бір сезімдер болады. Өз-өзіммен, саяқ жүретінім болмаса — өзіңізге, өнеріңізге деген құрмет-ықыласы, бәлкім, өзгелерден үш еседей артық; қайғы мен қуанышыңызға да сырттай ортақтас, мәртебеңіз әманда биік болуына тілектес қарындасыңыз екенімді түсіндіріп жатудың өзі ыңғайсыз.

Үш есе құрмет-ықылас деуім — Әкем, Асекең және өзім. Сіздің Асекеңмен жақсы дос-жаран болғаныңыз, кезінде оны қолдай білуіңіз (Асекең: «Кітабым шығып, қаламақысын алған соң Асанәліні және Зейнолла, Қалиханды ертіп алып Сарысуға, Шалға (әкемді айтады) барамыз, бала сосын Созақ, Түркістан асамыз» деуші еді); одан беріде терең адами-имандық болмысы бар, бүгіндері зерделеп байқасам, дана адам болған әкем Қаһарманның аруағын сыйлап, елге арнайы ат басын бұрғаныңыз — бәрі-бәрі көңіл түкпірімде қаттаулы, сақтаулы.

Сізбен әңгімелесуге сан оқталғанмен ретін таба алмай жүр едім. Досыңыздың «Бесатары» орайын келтіргенде бір ойымды білдіре өтсем айып етпессіз. Және бұл — менің ғана емес, өзіңізді, өнеріңізді сыйлайтын қауымның да пікірі.

Білесіз: көрермен сахнадан сізді қатты іздейді. (Өздеріңіз киелі деп атайтын сахнаңызды сағынған жоқсыз ба?) Биыл 60 жылдық мерейтой жылыңыз екен. Қазір уақыт аз, үлгермеймін десеңіз, күзде жаңа маусым басталғанда үлкен бір рольмен сахнаға шықпайсыз ба? Бір мықты материал алып (классикадан ба, қалай болғанда да мықты материал) мықты бір режиссер таңдап көрмейсіз бе? Мүмкін, Болатпен сөйлесіп көруге болар. Көңілде реніш болса — өнермен жуылар еді. Сіз өнер сүйген, ел қадірлеген Әшімовсіз ғой, аға!..

Құрметпен Әлия БӨПЕЖАНОВА.

29. IV. 97 ж. Алматы қаласы».

Асқар досымды, сахнадағы бір нұрлы, шуакты сәттерді сағынып жүрген кезімде қолға түскен осы бір хатты соншалықты сүйсініп оқып едім.

ТҮЙМЕСІНЕ ДЕЙІН ДНИ

Асқар досым айтпақшы, Сәбенше бұрқыратып келіп, осы жерде тоқтай қалдым, Майра. Тағы да отбасымызға оралайын. Сағидың жетісін «Тоғысқан тағдырлар» сериалындағы ұжымымен бірігіп өткіздік. Достары тебіреніп өлең оқыды, естеліктерін айтты. Тағы да қалың ойдың көк мұхитына батып кетемін-ау, енді. Германияға 40 күнге емделуге кеткен Сағи толық емделмей қайтып келді. «Балаларды сағындым» дейді. Кім білсін, бұл тағдырдың ұқсауын қарашы, өзіннің жолынды құшпайын деп асықты ма, әлде бірденені жүрегі сезді ме, әйтеуір, толық емделгенде бұлай болмас па еді деп те ойлаймын. Пешенене жазылғаннан кім қашып құтылған. Мұндайда өз көңілінді өзін демеп, әр нәрсені дәтке қуат етіп сөйлей бересің. Өлімнен Қорқыт бабам да қашып құтыла алмаған ғой деп, өзінді өзін үнсіз жұбатасың.

Майра! Өзіңнің рухың алдында өмір бойы бас иіп өтетін шешем екеуімізге енді өмірді қайта бастауға тура келеді. Құдай берген үш алтынымызды сол құдайдың өзі қайтып алды. Анамды кейде қайрағым келе ме, қайраттансын деп ойлаймын ба, бірде зілсіз ғана ұрысып жұбатқан боламын, сөйтіп, өзімді де жұбатамын. Кейуана 84-ке келді. Бұл да болса Алланың болысқаны шығар. Әлі де жүре тұрса екен деймін. Әйелдіктің әдемі әлемі, аналықтың ұлы мейірімі өзіңнің ізіңмен кетіп қалғандай ғой, күнім, сондықтан осы үйдегі мейіршапағаттың бір өзі болып қалған шешемнің денсаулығын да тәнірден күн-түн тілеумен келемін. Апам байғұс өзіңнің жылы лебізіңе семіріп қалған адам ғой, кейде сол әдетіне салып «командир» болғысы да келеді. Бірақ ол ниетінің қабылдана бермейтінін де сезеді білем, кейде баладай жаутандап қалады. Сондайда бұл өмірде азаптың талай апанына түсіп шыққан анамның көңілін аулаумен сырласқан, ақылдасқан болып талай уақыттарымды өткіземін. Әрине бұл өмірде ұрысуға негіз бар, бірақ көңіл шіркін соны көбіне қалай бермейтіні және рас.

Қос құлынымның тағдырын айтсайшы. Мәдиді жерлеп жатқанда Сағидың «сені жалғыз жібермеймін» деп еңірегенін естіп Акселеудің ұрысқаны бар еді. Сол сертін тағдырдың мүлтіксіз орындауын-ай?! Қайтейін-ай, композитор болсам күй туар еді, ақын болсам жыр туар еді, мүсінші болсам қос мүсін туар еді, бәрі-бәрі көкірегімде сайрап тұр. Соның бәрін өзім ғана естимін, өзім ғана сеземін де Ақандай бір мылқау күй кешемін. Бірақ бұның бәрі сары уайым, сарнама сезім, сұрғылт сурет емес. Бұл асқак, бір құдайдан басқа ешкімнің алдында иілмейтін оптимизмге толы өмірімді ұзартатын, шаршағанда шабыт

беретін, қажығанда қайрат беретін, өне бойы өз жадымда ғана жүретін таусылмайтын, үзілмейтін күй. Сол күйді мәңгілікке шертіп өтерім хақ.

Міне Мәди кеткелі 10 ай, Сағиға 15 күн. Екеуі қос төмпешікке айналып қатар жатыр. Рухың не деген күшті еді Майра, акыры бауырына алдың. Сендегі аналық мейірімнің, осынша күдіретті екенін мен күн сайын терең түсінетін болдым. Екі балаң үшін отқа да, суға да түсуге өзір едің. Әсіресе, Сағиды ерекше еркелеттің, көп қорғадың. Жоғарыда жаздым ғой, Мәди тұңғышымыз болған соң шешейдің бауырында болып, маған іні, саған қайны болып өсті. Сені «Марин», мені «аға» деді. Нұрила, Нұрәлі деген екі немере сыйлады баламыз. Өзім де әкеден 4 жасымда жетім қалып едім, бұлар да жетілер әлі. «Жетім қозы тасбауыр, түнілер де отығар» деген ғой ұлы ұстаз.

Болат Мансұровтың «Сага о Булгаре» деген фильмінде Шыңғысхан рөліне бекіген едім. Мәди қайтатын жылы Гүлбану (ол Бөртеңің рөлінде) екеуміз сонда жүргелі жатқан едік. Мәди Нұрилань ертіп келіп: «еще одну актрису Вам поручаю» деп қалжындады. Содан Нұрилань да ала кеттік. Шыңғысханның қызының рөліне Мансұровтың өз қызы түсіп жүр екен. Ол түсіруге кешігіп келгендіктен Нұрилань дублер етіп түсірді де, артынан кіші қызы болсын деп тағы бір рөл тауып берді. Сондағы Нұрилань бой жетіп қалғанын көріп, түсіру алаңында қарадай көңілім босағанын айтсайшы. Алдымен Меркеде, одан Ыстықкөлде болдық. Мені Нұрилань костюмге талғаммен қарағаны, тәп-тәуір таланты, актрисалық сезімі бары қуантты. Өз міндетін мінсіз орындап шықты. Содан алғашқы табысын шашау шығармай әке-шешесіне тапсырып, бір арқа-жарқа болып жуған едік. Осының бәрін құдай көп көрді ме, көп ұзамай Мәди де өтті ғой өмірден. Қазір Нұрила да «актриса» боламын деген ойынан айнып, басқа институтқа даярланып, ағылшынша үйреніп жүр. «Сен менің үлкен үмітімсің» десем, қуанып шешесіне айтып барыпты. Жарығымның алды ашық болсын. Заманның қазіргі беталысын ойласаң, немерелеріңнің келешегін ойлау да қорқынышты. Мектеп жабылып, мешіттер көбейіп жатыр. Дүмше молдалар көп.

Тіл, діл тағдырына қарағанда діннің жағдайы «жаксы». Мешітке түскен ақшаны таласып бөліп алатын көрінеді. Оны өздері жасырмай айтады. «Өлімді жерде молда семіреді, өленті жерде өгіз семіреді» деген осы. Әлі күнге осы бір психологияның басымдығынан ба, мен пітірді кемтарларға беремін. Жұртқа белгілі молданың өзі бір мешітті жиырма жыл салды, өзінше шарифат айтқан болады. Бірде мешітте медресенің оқушыларымен кездескенім бар-ды. Нағыз мәңгүрттікке тәрбиеленіп жатқанына сонда көзім жетті. Газет-журнал, кітап оқуға болмайды,

киноға, театрға бармайды. Адамды мақұлық етудің ең оңай жолына түскен. Жетпіс жыл бойы «құдай жоқ» деп тәрбиеленгеннен кейін бе, дінге бір түрлі мойынсұна алмайды екенсің. Қазіргі молдалардың кенес кезеңіндегі қызыл директорлар секілді әленкідей жаланып жүргенін көргенде қалай мойынсұнасың. Әйтеуір, бір тәңірге деген өз нанымның қуатына сеніп өмір сүресің.

Бірде әлгі бір үлкен молда сауда министрлігінен шығып келе жатыр екен. Үстінде тері пальто, мойнында галстук, аяғында саломандро, қысқасы, әр елдің киімімен мұздай болып киінген. Қарсы кездесіп қалдық. «Пәленшеке-ау, мынау пальтоңыз шошқаның терісі ғой» дедім. «Астапыралла, сиырдікі» деді. «Ол аз десеніз аяғыңыздағы да шошқа, неге мұсылманша, қажыларша киінуге болмайды, анау өзбектің мүфтиіне, орыстың попына қаранызшы, түймесіне дейін діни» деп бірекі жас кішілігін пайдаланып, қатқыл айттым.

Тағы бірде өнеріміздің бір туар жұлдызы Шара Жиенқұлова қайтыс болғанда мешітке барып арнайы шақырдым. «Үлкен бастыққа жиналысқа бара жатырмын» деді. Ол кезде депутат еді. «Сіздің негізгі жұмысыңыз Шара сияқты ел ардақтысы кетіп жатқанда соны арулап қою, шығарып салу, үлкен бастық ешқайда қашпас, жүріңіз» деп ертіп келдім. Мінезімді біледі, қаймыққан болар.

Өз басым тәңірі, табиғат, ғарышқа сенемін. Соның бәрінің жалпы атын құдай дейтін болар. Баяғыда бір досым «бұрын бір құдайды білетін едік, оқығалы бері өзі құдай көбейіп кетті» деуші еді. Сол айтпақшы, қазіргі молдалардың «өз құдайы» бар секілді. Сол жалғыз ғана құдайдан өтінерім, мына бір кесапатынды, кесірлігінді тоқтат деп жалбарынам. Өз басым үшін емес, мұсылман баласының келешегі, төрт немерем, ұлым Олжасым үшін әрине. Майра да, Мәдиім, Сағиым да періште күйінде кетті. Күнәдан пәк деп білемін. Оған кәміл сенемін!

«АҒА-ОУ» ДЕГЕН ДАУСЫҢНАН ОЯНДЫМ

Майра! Сенсіз өткен жылдардың маған тартқан сыбағасын, кей сәттерде өмірден түңілдірген түндерді, күлімсіреткен, күрсіндірген күндерді таразыға салып, саралап сөйлейін. Қолыма қалам алдырған да қос құлынымның қатар кетіп, қабырғамды қайыстырғаны еді ғой. Мәңгіге қоштасқаным есіме түссе бар жүрегім, жүйкем тұңғиыққа түсіп кетіп, қайта көтеріле алмай қаламын. Содан арылу үшін қолыма қалам ұстаймын. Сахнаны, экранды әзірге сағына тұрамыз, ал, күн ұзаққа ермегім осы қалам мен қағаз. Қос құлынымның ел алдында

жерге қаратқан кезі болмады, жаман аты шыққан жоқ. Сендер үшін мұнда Амантай апаннан бастап, Тұрар, Мұқан, Иман, Қанат, Мұрат, Салтанат, Олжас, Манат, Құрманкүл, Ажар, Әсел тағы басқа туыстар үлкенді-кішілі қызмет атқарып, әр күнін етжүрегі елжіреп жылаумен өткізіп, бар қолынан келгенін жасап, сендерге құранын бағыштаумен жүр. «Тірі жүргенде қадірін білмеппіз, орны үнірейіп қалды-ау» деп Айжан егіледі. Нұрәлі мен Нұрила тұнжырап, іштей тынады.

Сағи! Сенің қазанның Нұрәліге әсер еткені сонша, үйіне барған соң мұрнынан қан кетіп әлсіреп қалды. Сені өлердей жақсы көруші еді ғой. Қайтеміз бәріне де көндігерміз. Тағдыр бізді сынайын деген екен, сынбасақ болғаны. Бәріне уақыт сыншы.

Тәнірім, түзу қабылдасын. Кейбіреулердің айтқан жұбату сөздерінің өзі ауыр тиетін де кезі болады екен. Әрине, айту міндет, тындау керек. Қабылдайтын өзім, қорытынды шығаратын да өзім.

1970 жылы Мәди 11 жасқа, Сағи 9 жасқа толғанда Шөкен әкеміз дүниеден өтті. Естері кіріп қалған кез ғой, Мәди салмақты, мінезі ауыр болды да, Сағи еркелеу, елгезек еді. Осы мінездеріне қарап аса психолог Шөкен Мәдиді өте жақсы көретін де, «мына татарин кем дегенде ЦК-ның секретары болады» дейтін жарықтық. Сағи көкесіне жауап қайтарғысы келгендей дереу қолына домбыраны алып:

«Мен Алдармын, Алдармын, сақалым болса талдармын» деп ала жөнелетін. Шөкен арқа-жарқа күйге еніп, күлкіге қарқ болатын. Сағидың өнерге деген алғашқы қадамы осы бір сәттен басталды-ау деймін. «Атам народный, әкем народный, шешем де осал емес, мен солардан қаламын ба» деп қалжыңдайтын.

Сағиымның ғұмыры қамшының сабындай қысқа болса да бір адамның еңбегін жасап кеткеніне де тәуба деу керек шығар. Оған Шоқан бейнесі куә. Әрине Шоканды Н.Жантөрин өзінше, Сағи өзінше сомдады. Салыстыруға болмас. Шоқан, Абай, Ыбырай, Мұхтар секілді халқымыздың рухани паспортына айналған тұлғаларды әр кезеңде тарих сахнасына шығарып тұру ұлы міндетіміз. Осынау бір күрделі, қарама-қайшылығы мол, текті де тегеурінді тұлғаны соңғы жылдары менің ұлымның сомдап, оған халықтың үлкен баға беріп, Мемлекеттік сыйлық алғанын, әрине, орнымен мақтаныш етемін. Атақ алу үшін алпысқа келу міндет емес шығар. Қай әке бұл оқиғаға қуанбас. Өткен Шөкен атасы, Қасым көкесі көре алмай кеткені өкінішті. Егер Шөкен марқұм тірі болса, «айтып едім ғой осыдан бірдене шығады» деп, риясыз шаттанар еді. Қашанда кең қолтық, ақжарма, асқан Атымтай Жомарт мінезіне салып, құшағы жеткенше қонақ шақырып, қауымды қайран қалдырып, ұлан-асыр той жасар еді. Қасым менің әкем Әшімнің туған

інісі. Совхоз директоры боп істеген, көзі ашық, оқыған-тоқығаны мол шексіз адал адам еді. Шөкенмен екеуі қосылғандағы көңілді жеткізуге тіл жетпейтін. Құдай қосқан құдалар болатын.

Қасекен мен келіні Майраның арасындағы сыйластық, сондай ғажайып, көркем болды. Екеуінің арасындағы анекдотқа бергісіз жәйлар Сарысу өңіріне кең тарап кеткен. Майра қалада өскен бала, казакшаға шорқақтау. Табиғатынан балажан, ақжарқын Қасым көкем сол шорқақ тілін қызықтайтын болуы керек, жоқ жерден себеп тауып сөйлете беретін еді Майраны. Майра ондайла Қасекенді әбден иемденіп алғаны сонша «ну, хватить кішкене көке» дейтін.

Бірде бетін маса шағып қызартып қойған ғой. «Кішкене көке, мені біреу тістеп алыпты» демесі бар ма?! Жұрт шайына шашалып, қырантопан күлкіге кенелді де қалды. Сарысу елі әлі күнге дейін Майраның сол қылықтарын айтып, сағынып отырады. Келінге келгенде мін таккыш, сынағыш, ата салтын қатты ұстанатын біздің елдің үлкен-кішісін Майра тез баурап алатын. Дүниеде таза екі адам болса бірі, біреу болса өзі еді ғой.

Әкем марқұм бес ағайынды еді. Үлкені Мәдікен нақақтан-нақақ «халық жауы» деп сотталып, Ақмола түрмесінде өмірден өтті. Одан Аскарәлі деген бала қалды. Қазір сол Сарысуда инженер-механик, зейнет демалысында. Бұдан кейін Қойшыбай соғыста қаза болды. Бұл кісіден ұрпақ қалмады. Алтынкүл шешеміз он бала тауып еді, бәрі де бақиға аттанды. Мен де, Аскарәлі де сол кісінің бауырында өстік. Қайран алтын десе алтын Алтекеннің өзі бертінде дүние салды. Бұлардан кейінгі Әлжан көкеміздің жалғыз ұлы Белетәлі 37-інде қыршын кетті. Сонсоң біздің әкей Әшім менің төрт жасымда соғысқа аттанып оралмады. Ең кенжесі, бәрімізді ел қатарына қосып кеткен, біз үшін отқа да, суға да түскен қайран, Қасым көкем! Бұл кісінің еңбегіне бүгінгі hareketіміз татитын болса екі есе бақыттымыз, әрине. Әкемнің орнын жоқтатпай, бүгінгі күнге аман жеткізіп, Майрашымның көңілін көкке көтеріп кеткен Қасекене арнап бір кітап жазсам да аздық етер еді.

Ауруханаға түскеніме екінші күн. Көңіл айтып келіп жатқан жұрттан есік көзі босамайды. Таңертең Сағиымның «Ағо-оу» деген дауысынан тәуір болып ояным. «О дүниеде де маған қамқоршы болып жүр-ау, құлыным» деп тез ем қабылдауға кірістім. Тіпті тура уақытында оятыпты. Табиғатта бір осындай телепатия, құдіретті күш барына қалай сенбейсіз? Қазіргі біздің Сағилардай емес, қиындықты көп көріп, күшігінен таланып қалған соң ба, біздің буын денсаулықтың қадірін, өзін-өзі қалай күтуді әбден біліп алған.

ЫБЫРАЙ ДИІРМЕНГЕ ТҮСІП КЕТТІ

Сағи өнер институтын 1982 жылы қызыл дипломмен бітірді. Сонда Қасекеңнің «біздің тұқымнан қызыл дипломға институт бітірген бірінші Сағи» деп жүрегі жарылардай қуанғаны-ай!?

Сағидың Шоқан фильміне түсу тарихын «Майраның әнінде» біраз төңіректеп айттым-ау деймін. Дегенмен де сол күндердің кейбір тұсын көктей шолып өтейін.

Алғашқыда Сағидың Шоқан рөліне түсуіне кейбір жоғарыдағы ұлықтар қарсы болғанымен, кино түсіру тобы құдды мен келістіріп қойғандай: «Сағидан басқа актер түсетін болса, бәріміз жұмыстан кетеміз» деп, отырып алды. Сонымен түсіру басталып кетті. Майраның қуанышын айтып жеткізу мүмкін емес. Бұл өз алдына бір хикая. Ал, апам болса сол баяғы уайымшыл әдетіне басып; «әлдеқашан сүйегі қурап қалған әруаққа тимесендерші, жаман ырым ғой» деді. «Апа-оу, Шоқан сияқты адамды өлді деуге бола ма, өшпес еңбек қалдырған, халқымыздың біртуар перзенті ғой, оны біз тірілтпесек, кім тірілтеді» деп едім, көңілденіп қоя берді. «Мейілдерің, қарақтарың» деп Сағиға, маған батасын беріп, шығарып салды. Әрине қай ана перзентіне жаманшылық ойласын. Сонда да кейде ойлаймын, құдай сол сөзді сонда апамның аузына салып тұрды ма екен» деп.

Фильмге өтініш жасап жүріп қазақтың ұлы сыншысы, драматургі, ғажайып эрудиті Асқар Сүлейменовті редактор етіп алған едім. Білмейтін бөлесі жоқ-ау. Қай тақырыпқа салсаң да желдей есіп ала жөнеледі. Асқар мінездің адамы, кейде өзімен өзі болып, қырсықтығы ұстап кісі баласымен сөйлеспей қоятын кездері болады. Мұндай кезде қиналып та қаламыз. Керекті жерінде бағалы ой айтады, әрі қарай тілін кесіп алсаң да жақ ашпайды.

Петербор. 1983 жыл. Осындағы Шоқан болды-ау деген жерлерге кіру үшін рұқсат алуға кірістім. Обалы нешік, көп тұста құшақ жая қарсы алып, тіпті кейбір көшедегі троллейбус желілерін алдыртып тастап, маршрутын өзгертуге дейін барды. Шоканның Қашқария сапарынан кейін Александр екіншінің қабылдауында болғаны бар ғой. Ол залға киножабдықтары түгілі, фотоаппарат та жібермейді екен. Сол кездегі обкомның бірінші хатшысы Романовтың рұқсатымен бұған да қол жеткіздік. Әрине, бәрі де Қонаевпен достығының арқасында шешілген шаруа. Шоқан сол жолы бүкіл Ресей география қоғамының алдында баяндама жасаған ғой. Біз бұл тарихи сәтті тура сол залда түсірдік. Ол кездегі түсінікпен қайдағы бір далалық қайсақты бұл қоғамға мүшелікке алу қиялмен бірдей болатын. Сағиға: «Шоқан, міне, дәл осы

жерде екі көзі от шашып, жалын атып тұрып сөйлеген» деймін. Бұл сөзімнің Сағиға қатты әсері болды-ау деймін, осы көрініс өте сәтті шықты. Кейіннен сол кездегі мемлекеттік киноның төрағасы Қанат Саудабаев бастаған комиссия киноны Димекене оңашалап көрсетіп алған секілді. Мәскеу үш серияны да жақсы қабылдап, тіпті шетелге сатуға да келісім-шарт жасасып қойған екен. Біраз ескертулер болды. Мәселен, «ұлы жазушы Достоевский неге эпизодтық деңгейде қалған, Чернышевский мүлдем аз көрінеді, неге бұлай?» деген секілді шовинистік пиғылмен астасатын ойлар да қылаң берді. Мен: «фильмде Достоевскийдің айдауда жүрген кезі ғана көрінеді, алдағы уақытта «Достоевский және Шоқан» деген жобам бар, сол кезде Достоевский басты кейіпкерім болады» деп құтылдым. «Өткізу үшін шындықты өтірік қостым аздаған» деп Қадыр айтпақшы, кейде осындай өтіріктің де пайдасы тиеді. Достоевскийді білгенімен Шоканды білмейтін қауымға оның Шоқанға жазған хаттарын оқып бергенімде танданып, тандай қакты. Шоканды білмейтіндіктерін мойындап, кешірім сұрағандай болды. Қайта, «оның аты неге оқулықтарда жоқ, неге еңбектерін білмейміз» деген әңгіме көбірек айтылып кетті. Сөйтіп, фильмді қабылдау актісіне әжептәуір күшпен қол қойдырттық.

Шоканның өз тағдыры секілді, фильмнің жолы да оңай болған жоқ. Енді байқап отырсам, өз туған балам Сағиды Шоканның жолына құрбандыққа шалып жібергендей сезінемін кейде өзімді. Осының бәрі намысты бәрінен де биік қойғандығымыздан ба деп ойлаймын. Тек мемлекеттік сыйлыққа ұсынылар кезде «екі Әшімовке беру қалай болар екен?» деген домалақ арыздар жоғары жаққа қарша борады. «Мәселе сыйлықта емес қой, ең бастысы ұлы әруақтың, содан кейінгісі халықтың алдындағы парызымыздың мысқалдайын болса да өтей алсақ жарар еді» деген ойда ғана болған едік. Құдайға шүкір, ол арманымызға жақсы нүкте қойылған сыңайлы. Өнердің жүрген жері — бәсеке. Әдетте бәсекеден қызғаныш туады. Осы фильмнің кейбіреулердің ішіне қызғаныш отын түсіргенін де сеземін, тіпті телефон соғып: «Хан тұқымын марапаттауды кою керек қой» — деп те кіжінгендер табылды. Фильм жөніндегі жер-жерден келген көрермен пікірлерін осы кітапта ықшамдап, арнайы жариялап отырмын, мен соншама хат иелеріне осылай жаз деп сөз салмаған шығармын. Пендеміз ғой, пенделік ойдан да құралақан емеспін. Сол қызғаныш ұлыма көз боп тиді ме деп ойламасыңа тағы да болмайды екен.

Жарайды, бұның бәрі аздап болса да атқарылған шаруа. Сонда қалай? Қызғаныш, бәсеке туады екен деп, одан әрі армандауға, алдымызға мақсат қоюға хақымыз жоқ па? Адам, әсіресе, актер

армандамаса өлгені ғой. Актер арманмен өмір сүреді. Қазіргідей су бетінде қалқып жүрген жанқадай өнерпаздар қаптап кеткен заманда киелі өнердің өз текті болмысын өзіне қайтару үшін қайта атқа қонғын келеді. Әу баста, бозбала шақта Ақан мен Гамлет, есейгенде Абай, Отелло, Король Лир болып ойнауды армандап өскен көңіл әлі де сабасына түсе қойған жоқ. «Шоқаннан» кейін Ыбырай Алтынсаринге аңсарым ауған. Біраз жұмыс жасадым да. Өкінішке орай заман күрт өзгеріп, киноның басына маргинал қазақтар келді. Тарихты өзінен бастаушылар «Айманов, Қожықов дегендер кім?» деп, Еуропаға еліктеуге күрт бет бұрып, ұлттық өнердің тұнығын лайлап тастады. Ыбырай сол дүлей диірменге түсіп кетті.

АЛҒАШҚЫ БҰЙРЫҚ

1987 жыл. Мәдениет министрінің орынбасары Әшірбек Сығай шақырып алып: «мынау Әзірбайжан Мәмбетовтің арызы» деп қолыма ұстатты. Театрдан босатуды сұранған арыз екен. «Не істейміз?» деп ақылдасқан болды Әшірбек. «Өзіңіз қалайсыз? Анау Ульянов, Лавровтар театрды әлі күнге дөңгелетіп отыр ғой» дегендей сипатта әңгіме қозғады. Мен мұндай ұсынысқа даяр еместігімді, ойлануға уақыт беруін сұрадым. Отбасыммен — Майра, Мәди, Сағилармен ақылдастым. Майра құптады. Екі ұлым «Қиын болады ғой» деді. Үш ай уақыт өтті. Ендігі Әшірбек ұмытқан болар, иә біреуді тапқан шығар деп жүре бердім. Жоқ, тағы шақырды. Әшірбектің тілі майда, ішкі мәдениеті мол жігіт қой. Көндірді.

«Досынды сынағың келсе бастық қой, не бастық болып көр» дейді емес пе?! Мұндайда жалпандаушылар, жағынушылар көбейеді екен. Сен не айтсаң да бәрі дұрыс. Егер бәрін өзің шешсең, біреу жаны ашып ақыл қоспаса бағыт-бағдарыңды жоғалтып алу да қиын емес секілді. Әлде бұл сені тезірек сүрінсін деп, білгенін айтпай, іште қулық сақтау ма? Не болса да «нар тәуекел» деп іске кірісуге тура келді. Жұмыс-қа кірмей жатып алғашқы жамандаушылар мен домалақ арыз-данушылар да шыға бастады. Сондағы маған тағылған айыптың бірі — Сағидың Мемлекеттік сыйлық алғаны. Мұның тағы бір сырын кейін түсіндім. «Сағидан басқаға рөл беруді қояды» деп алдын ала қауіптену, сақтанулары екен. Сағи ол кезде менен бұрын театрда қызметте болатын. Азырақ танылып қалған кезі. Мені бұл тығырықтан сол Сағиымның ақылы алып шықты. Бір күні Сағи маған: «Аға, мен театрдан кетемін» деді. «Неге? Не үшін? Біреуден қыспақ көрдің бе?»

деп сұраймын ғой баяғы. «Жок. Екі кошқардың басы бір қазанға сыймайды ғой» деп қалжыңға айналдырды ол. Тағы бір уәжі «Мен саған кедергі жасауым мүмкін, оның үстіне жолдастарым маған «Сәке» деп иіліп сәлем бере бастады, кейде әңгіме үстіне келе қалсам, қоя қояды» деді. Олай болса, жарайды дедім де, директор болғалы бері алғашқы бұйрықпен баламды жұмыстан шығардым. Әрине, енді қалыптасып келе жатқан жас өнерпазға «әкем театрдан» кету оңай соқпасы белгілі. Амал қанша ауыр болса да осындай шешім қабылдадым. Киностудияға қызметке кірді. Бірнеше киноға түсті. Шоқандай қайдан болсын, балам өзін-өзі жоғалтып ала ма деп те қауіптендім. Көңіл-күйі орта, жақсы рөлдер кездеспей ұзақ жүріп қалды. Өнерге ессіз берілген өндірдей өнерпаздың жолын талма түсте — орта жолда бұлай үзіп тастау әрине жақсы емес еді. Амал жоқ, қа-райып қалмасын деген оймен «Балам рөл таңдама, эпизод болса да түсе бер, шеберлігің ұшталады» деп ақыл айтқан боламын. Көкірегін ұрып, кеудемсоқ болу деген оған жат еді. Ішкі дүниесі терең болатын. Айтқанымды тындады құлыным, сонысына риза болып, іштей қуанушы едім. «Тағдырлар тоғысы» атты телесериалға Темір Сабыров деген мафия бастығының бейнесін жасап жүрді. Жағымсыз кейіпкер болғанымен, ел сүйсініп көрді. Наукасына байланысты үш айдай үзіліс болып қалғанда «Темір неге көрінбей кетті?» деушілер көбейді. Егер жаман болса, жұрт іздей ме? Ақыры жалғастыра алмай кетті ғой.

ЖАРҚЫРАЙ БЕР НҰРЛЫ КҮН!

Ауруханаға түскен сайын балаларым анқылдап, «ағалап» кіріп келетіндей көрінеді де тұрады. Сағындырмай сағат сайын келетін еді-ау. Бауырмал, сезімтал еді. Қандай адамның да өз басында жаманды-жақсылы, азды-көпті тағдыры болатын шығар. Менің балаларым да тағдырдың сол ойынан тысқары қалмаған-ау деймін. Десе де өте төзімді, сабырлы, өзінің де, өзгенің де ақылына тез тоқтайтын. Әсіресе аталы сөзді бағалауы, түсінуі терең еді. Қос құлыным бір-біріне өте бауырмал болып өсті. Сәл көрмей қалса бір-бірін іздеп тұратын. Екеуінің көп көріспей кетіп, құшақтасқан сәттерін көргенімде, тұла бойым иіп, «мұнына да шүкір, тәуба» деп отырушы едім. Мәди ауруханада жатқанда Сағиға: «Айжанға өмір баки қарыздармын, жазылып шықсам

мандайынан шертпей, айтқанын жасармын-ау» депті. Әрине, бір-біріне деген көңілдеріне қай кезде де ешқандай қаяу түспесе де, сол бір сәттің өзінің Айжан үшін қаншалықты ауыр екенін айтқысы келгендей ғой, құлынымның.

Сол Айжан келінім қазір менің қолғанатым болып қалды. Белді бекем буып, Мәдидің мәшинесіне мініп алып, екі немерем – Нұрила мен Нұрәлінің тәрбиесіне құлшына кірісті. Айжан Сағидың қазасының үстінде «Ағажаным, ұлдарыңыз болғанмен, қызыңыз жоқ еді, мені қызыңыз деп есептеңіз» дегені бар. Мені жұбатқандағы түрі ғой. Екі немереме түзу тәрбие беріп, Мәдиімнің шаңырағын құлатпай отырса болды да, мен тәнірден басқа не тілеймін.

Осындайда апамды ойлаймын. Жиырма жасынан жесір қалып, тәнірден тек қана менің амандығымды тілеп, осы күнге тендесі жоқ ерлік жасап жеткен оның қасиеті де Майраға жұғысты болғанына шексіз бақытты едім. Өзіннен қуат алған Майрашымның асыл қасиеті енді қалған келіндеріне сіңісті болса менде арман бар ма?! «Келін қайын ененің топырағынан» деуші еді ғой, бәлкім, бұл ойыма періште әумин дер.

Шыққан биік аз емес. Енді соның аласармауына бір сәтке де жол беруге болмайды. Әйтпесе шерменде боп отырған шешем мен жәутенкөз немерелерімнің күйі не болмақ?! Сондықтан белімді бекем буып, жаратқан ием жар боп, титімдей талант бергенің рас болса, алдағы үлкен істерге мүмкіндік жасау үшін күресуім қажет.

Қасымхан Чанышев қайта жаңғырып, жалғасын табуы керек. Қазір сол жұмыстың үстіндемін. Талант тоқырайды, тұралайды дегендер кателеседі. Ол тек бір тәнірінің ғана қолында. Адам баласына қасірет те сыйлайтын құдайдың оның көңіл-күйін көтеруге де қабілеті жететін шығар. Қазекем «құдай көңілінді көтерсін!» деген дана сөзді неге айтқан? Ендеше әркімнің тағдыры өз қолында деген пәлсапаға ден қойып, тек елге ғана қызмет етуді ойласақ, тәнірімнің тірлігінді оңғаратынына мен ақ жүрегіммен сенемін. Мен оптимист адаммын. Қай кезде де жарға келіп тірелген сәтімде де мені осы сенім алып шықты. Ендеше жарқырай бер, нұрлы күн. Мен көтерілдім орнымнан. Ол үшін тағы бір мәрте Сағиыммен сырласып алайын.

«Сенімен бір үлкен фильмде ойнасам арманым жоқ, аға» деуші еді Сағи. Сценарий де дайын болатын. Бұл бір түпсіз терең мұхит секілді пәлсапаға толы туынды еді. Мен Арал теңізіндегі кеменің капитанымын, теңіз тартылса да топырақты тастамай, Аралдың табанында қалған қартпын, Сағи балам болса көкте ғарышкер. «Бұл фильм сонда не туралы болуы мүмкін еді» дер, оқушым. Мен оны қарапайым тілмен

былай түсіндірейін. Әке мен баланың, яғни жер мен көктің көзге көрінер-көрінбес байланысы. Қазір жақсылықты жерден емес, көктен іздейді жұрт. Көктегі бір тәңірге табынады. Құдайдың бар екеніне, нұр төгіп, шұғыла жаудыратынына да сенеді. Жердегі қарт, кеме капитаны да ендігі жерде сол көктегі перзентінен көп жақсылықты күтулі. Бұл картинаның өн бойына менің мәңгілік сағынышым да құс жолындай болып тартылып жатар еді.

Әкем Әшімнен төрт жасымда қалдым деп айттым ғой. Тек қана терлеп-тепшіп, мені басынан жоғары көкке көтеріп тұрғаны ғана көз алдымда. Шамасы соңғы қоштасуы болса керек. Содан кейін хабар-ошарсыз, бәлкім, көкке ұшып кетіп, менің тілеуімді тілеп, жалғызын жебеп жүрген шығар. Ауылдағы соғыстан қайтқан қариялардан «біздің әкейдің сырт пішіні, мінезі қандай еді?» деп сұрай беремін. «Тура сенің өзің сияқты болатын» деп жұбатады. Соның өзіне әжептеуір есейіп, көңілім көтеріліп қалады. Бірде әкей мені қызықтап, не істесем соны істей берген ғой. Тұрсам тұрады, отырсам отырады, құласам құлайды, еңбектесем еңбектейді, жыласам жылайды, біраз уақыттан кейін, «ту мына итке дауа жоқ екен» деп шаршап құлай кетіпті. Міне осындай ұлы сағыныш, ұлы сабақтастық осы фильмнің алтын арқауы болу керек еді.

Бұл фильмнің өн бойында сағым-сағынышқа, архаизмге айналып бара жатқан ұлттық менталитетіміз халыққа қайта оралса деген ниет бар еді. Әкелі-балалы адамдардың осындай бір арман мен аңсарға, ұлы мұраттарға толы, тұла бойынан тектілік тепсініп тұратын тұғыры биік туынды жасау жолында сырласып, пікірлесіп жүретінбіз.

КҮТПЕГЕН ХАТ

Кітаптың осы тарауын жазардағы мақсатыма қайтып оралайын.

Күнделік — көңіл дәптері. Оның беттеріне кейде көңілдің құлазыған, кейде көкке өрлеген сәттері өріліп түсіп жатады. Сол бір көңіл кеңістігінде көркем күйінде қалған, ерекше шабыт сыйлап, жанымды нұрландырған бір сәтті айтайын. Мединституттың бір мұғалімі бірде: «Аудиториядағы жүздеген бала орындарынан тұрып, Сағиды үнсіз еске алып, әруағына тағзым етті» деді. Бұл оқиға бір жағынан маған қуаныш сыйлады, екінші жағынан балам енді жоқ екенін сездіріп, тәубеме келтірді. Бұл шынайы қуаныш, қайғыны шынайы қабылдау. Бірде мынадай бір хат алдым. Оқушым оқысын, кісіге көрсетілетін ізет, құрмет туралы толғансын.

Асанәлі Өшімовке

Алматы қаласы, Зенков көшесі, 77/14 үй, 29 пәтер.

Аса қымбатты АСЕКЕ!

Сізге осы хатты достық жүректен жолдап отырмыз. Ағайындық парызы бойынша әлдеқашан үйіңізге кіріп шығып, құшақтап, жанашырлығымызды ауызба-ауыз білдіріп қайтуымыз керек еді. Оған науқастықтың салдарынан екеуміз бірдей үйден шыға алмай жатырмыз. Сондықтан осы хатты жолдауға мәжбүр болдық. Әрине, ертерек жіберуіміз жөн еді. Оған әдресіңізді білмей бөгеліп қалдық. Балаларымыз жұрттан сұрастырып жүріп, бүгін ғана тауып әкеп берді.

Қалың қауымның сүйіктісіне айналған, тірі Шоқанды ел көзіне елестететін, аса дарынды, дара тұлға Сағижанның мезгілсіз өмірден өтіп кеткен қайғылы хабарын естіп, қазақ халқымен қосыла біздің де қабырғамыз қайысты. Теледидардан ардақты Бикен ананың ол ауыр қазаны егіліп отырып естіртуі бәріміздің сай-сүйегімізді сырқыратты. Оның алдында тағы бір перзентіңіз қайтыс болғанын осы өлім үстінде естідік. Қымбатты Майра келіннен көз жазып қалған қасіретіңіз және көңілімізде. Мұндай күйге көптің қарғысы атқан опасыз оңбағандар ұшыраса өкінбес едің. Өнердің үздігі, көрермен қауымның қымбаттысы, халықтың қуанышы, тарихтың тарланы ардақты Асекеңнің басына неге түсті бұл тауқымет деп қиналды. Қиналдық та тағдырға тосқауыл, ажалға араша жоқ қой деп іштен тындық та, тоқталдық. Тоқталмасқа не шара?!

Сіздің жан жарыңыз Майрамен бірге біздің үйде болғаныңызды еске алдық. Менің лауреаттық тойымның қуанышына келдіңіздер. Бізбен таныс, біліс болмасаңыз да сол лауреаттыққа себепкер болғандардың бірі Сіз едіңіз! Сыйлық комитетінде дауыс беру кезінде «Оны өшір!» деп ыржия қарап тұрған «ағайынның» сыбырына құлақ аспай, «Ақиқат пен аңызды» қуаттап дауыс бердіңіз.

— Мен ағайынды емес, әділдікті жақтаймын! — депсіз сол сәтте.

Артынан, дауыс беру қорытындысы жарияланғаннан кейін, Сіз бейтаныс біздің үйге телефон соғып, құттықтау айттыңыз. Атақты Асанәлі телефон соқты дегенге сенер-сенбесімізді білмей, біздің бір-бірімізге қарап, бір сәт бақырайысып қалғанымыз бар. Өзіңізге өнеріңіз үшін сүйіспеншілігіміз шексіз еді. Дауыс беру кезіндегі азаматтық әділдігіңізді естігеннен кейін одан сайын тәнті болдық. Артынан сол қуаныштың құрметіне Майра екеуіңіз бастаған біраз азаматтар біздің дастарқан басында бас қосты. Олардың ішінде Еркеғали Рахмадиев, Кәкімжан Қазыбаев (ол кезде КазТАГ-

тың директоры болатын), Камал Смайылов, Хакімжан Наурызбаев тағы басқалар жұбайларымен болды. Кейбіреулер «асығыспыз» деп кетіп қалды. Сіздер аяғына дейін бірге болып, бізді қуанышқа кенелттіңіздер.

— Әнім ағайыма байғазым болсын! — деп аяулы Майра сызылтып ән салды.

Ал, Сіз, артистік әр түрлі әсем әңгімелеріңізбен, қонақтармен бәрімізді рахаттандырып, үйімізді күлкіге, көңілімізді қуанышқа толтырып едіңіз!

Міне, сол бір бәріміздің бақытты сәтіміз көз алдымызға келді.

Енді ол қайталанбас күндер аяқ жетпес алыста қалды. Бірақ, өздеріңіздей ғажап адамдармен дастарқандас, дәмдес болғанымыз ұмытылмайды, көңілімізде сайрап тұр.

Адамзат пешенесіне жазылғаннан адам қашып құтылмаса керек, ардақты Асеке. Сіз адамдық үш парыздың екеуін абыроймен орындадыңыз. Олар: адал жар, асыл перзент парызы ғой. Екеуін де адал атқардыңыз. Енді АТА ПАРЫЗЫ дейтін қасиетті қызметіңіз және бар. Сіздің талайыңызға тек ата ғана емес, әрі АТА, әрі ӘКЕ міндетін қоса атқару бұйырыпты. Ендеше барлық күш-қуатыңызды осы қос қасиетті қызметке жұмсағайсыз, қымбатты бауыр. Ол үшін қазаға сабыр, қайғыға тұсау жасап, еңсеңізді еңкейтпеуіңізді тілейміз. Қайғыны ешқандай у да, су да өшіре алмайтыны аян. Оны Өзіңіз өте жақсы білесіз және жадыңыздан шықпасы хақ. Сіздің қайғылы кездегі қажырлығыңыздан да өзге жұрт өнеге алатын болғай. Өзіңізді қамаған қасіреттің қара түнінде өнердегі өжеттік, ерлік көрсетуіңіз лайық. Өйткені Сіздің жаныңыз ӨШПЕС ӨНЕГЕ үшін жаратылған!

Жас немерелерді жетілдіру де оңай жұмыс емес, әрине. Бірақ, оған Сіздің алып жүрегіңіздегі жойқын жігердің қуаты жетеді деп сенеміз. Бұрын: ӨНЕР ҮШІН ДЕ ӨМІР СҮРУ деген төртінші парызы және бар еді. Өнерді өзектен тепкен қоғамда ол парыз өшіп бара жатқаны және аян. Ендеше, сол төртінші парызға сақтаған қажыр-қайратыңызды ардақты ата міндетін абыроймен атқаруға арнауыңызға болар.

Біз Сізге саулық, сәлеметтік тілейміз.

Біз Сіздің өнердегідей өр болуыңызды қалаймыз.

Айтұға оңай, айтпасқа болмайтын бұл тілегімізді Сіз түсініп, түйсініп қабыл алады деп сенеміз.

Сізді шын жүректен құшақтап, бетіңізден сүйіп, қолыңызды қысамыз.

Зор құрметпен бас иіп, сәлем жолдаушы аға-жеңгеніз
Әзілхан НҰРШАЙЫҚОВ пен
Халима ӨЗБАҚАНОВА.

20 қараша, 1999 жыл.

Алматы қаласы, Құрманғазы көшесі, 90,
пәтер 28, тел: 63-94-10.

Әзекеңнің осы бір жүрегін қолына ұстап отырып жазған хатының шуағына жылынып жүргенімде, Илья Жаканов «Өміріміздің бір елеулі сәттерін, махаббат хикаясын қағазға түсірген едім, оқып көрші», — деді.

Ильямен Жамбыл облысы Сарысу ауданының Байқадам орта мектебінде сегізінші класта бірге оқыдық. Сабакқа ұқыпты, мінезі салмақты жігіт болатын. Ол да мен сияқты өнерге жүре келе қосылған жігіт. Ұлы М.Төлебаев, А.Жұбанов, С.Мұхамеджановтар салған соқпақпен келе жатқан санаулы азаматтардың бірі. Әндері жүрекке жақын, құлаққа жағымды, тағылымды да тартымды. Ел аузында тез айтылып кетеді. Оның үстіне Илья жан-жақты, бір басына бірнеше өнер жиған адам. Қазақ музыкасының тарихын бір жүйеге түсіріп, терең зерттеп келе жатқан зерделі зерттеуші, ойлы оқымысты. Біржан, Ақан, Мәди, Ыбырай, Сегіз Сері, Мұхит, Естай, Әсет шығармашылығын зерделеп, зерттеп қана қоймай, олардан терең нәр алғандығы, халықтың классикалық музыкасының қайнар бұлағынан сусындап өскендігі әндерінен айқын байқалып тұрады. Қоңыр дауысымен ән де салады. Әнді түсініп, жеткізіп айтуды Ильядан үйрену керек. Қазақтың әншілік өнерінің ежелден қалыптасқан үздік мектебі бар еді. Сол мектептің, өнегенің бүгінде шырайы кетіп, құты қаша бастағаны да рас. Көп әншілер дауысы бола тұра, әнді түсініп айтпайды, ішкі мәдениет кемшін соғып жатады. Ильяны осындай мәселелер көп толғандырады, сол үшін де аз күресіп жүрген жоқ. Жақсы бір ән тындаса кісінің өмірі ұзарып, көңілі өскендей күй кешетіні бар. Бірде Бибігүлдің 70 жылдығына арналған концертіне барып, көңілім тасып қайттым. Бибігүлдің жеке концертінде көптен болмаған едім. Әр әнді жүрек қылын шертіп, түсініп айту, әр әннен дара бейне жасау шеберлігін толық меңгерген тұлғалы әншіні одан сайын терең танып шықтым. Сөзді де, әнді де түсініп, соған лайық құбылыс жасау көп әншіге бұйырмаған бақыт. Осы бір бақытты сәттің әсерімен сахнаға шығып тұрып: «Бибігүл — халықтың байлығы һәм бақыты» дедім. Бибігүл табиғатынан жағымпаздығы, менмендігі жоқ, халық арасынан шыққан дара тұлға. Зіл қаратас көңілім көтеріліп, өміріме өзгеріс еніп, ұйқым жақсарды, жаным жадырады. Сірә, өнердің құдіреті дегеніміз осы болар. Рақмет Бибігүл әріптесім, әрі менің Майрамның сырлас, пікірлес дос апасы. Сірә, біз кейде өзгенің қансығы өзгеге таңсық екенін бағамдай алмай, өз дарабоздарымыздың обалына қалып жүрсек керек. Қ.Ахмедияров, А.Үлкенбаева тереннен суырылып күй тартып, Қайрат Байбосынов пен Бекболат Тілеуханов, Сәуле Жанпейісова, Рамазан Стамғазиев ақбоз үйдің түндігін желпілдетіп ән салғанда тебіренбейтін қазақ қалмас. Әміре, Құрманғазы, Диналардың жалғасы ғой бұлар.

Өміріміздің сәні, мәні ғой бұлар. Осындай өнері, өнерпазы бар елдің рухын кім жыға алар екен.

Илья да көп жүйріктердің, жақсылар мен жайсандардың жуан ортасында келе жатқан ойпаздың бірі әрі бірегейі екеніне ешкімнің дауы болмас. Бәлкім кей күндерде қадірін білмесек те келешек күндерге Ильяның әнімен де жететінімізге өз басым еш шүбә келтіре алмаймын. «Шайға да бірдеңе қалсын» демекші, ендігі жердегі әңгімені Ильяның реквием-элегиясын оқып барып жалғастырған жөн болар еді, оқушым!

Илья ЖАҚАНОВ ШӘМШІ ӘНІНІҢ ҚОС МҰҢЛЫҒЫ

(реквием-элегия)

Күн жалғыз. Ай жалғыз. Асанәлі үшін Майра жалғыз!..

Алматы театрларындағы спектакльдер мен сәулетті сарайлардағы концерттерге, кино залдары, басқа да өнер жиындары мен кездесулерге, сондай-ақ елдің қаймағы дерлік зиялылары тоғысатын ас-тойларға, беделді бір ортаға келгенде қасында қыздай сызылған Майрасы... О, ондай сәтте Асанәлі екі иығында екі арыстаны бар бір бұла болмысты бекзат... пешенесі жұлдыздай жарқыраған армансыз мұңдық! Дүниеде екі бакытты адам болса, оның бірі — Асанәлі... ал, біреу болса, Асанәлі ғана! Ал, бір күндері сол бір інкәр өмір қызығы келте қайырылған сұлу әндей аһ ұрғызады деп қаперге келді ме? Бар көргені оң мен түс. Бағында сайраған бұлбұлының әні үзілді...

Жазмыш катал. Оған еш айла жоқ. Асанәлі сынарынан айырылды. Егіз аққудың бірі жоқ, енді. Сахнаны, экранды өмір ғып, өмірді экран мен сахнадағы ғаламат хикая ғып дүрілдеткен өнердің өресі биі ақтангері қапыда құсынан көз жазып қалған бүркітшідей сарылып, беймаза түндерде Майраның жұпар иісі сінген құс жастықты құшақтап, көрер танды көзімен атыратын халге душар болды.

Жан жарасының дауасы уақыт деседі. Сол реттеп, сол жөндейтін көрінеді. Тәңірдің бір жылы ұшыраған рақымды күні біз Асанәлінің той дастарқанында Майраның орнын басқан жары Гүлбануды, Мәдиін, Сағиын, Олжасын ортаға алып, оларды хан көтере ардақтап, сол қуанышқа шуақтап отырдық.

Жаралы жүрегіне дәру болған уақыт шіркіннің бұл еміне еш шек келтірмей Асанәлі «шүкір... шүкір» деп бір сүйінішті тірліктің әуеніне түсіп еді.

Тағдыр қандай қытымыр, тағы да іштарлық етті. Бір күндері Асанәлі, Әбдірахмандай асыл перзентіне шипа тілеген Абайдын: иә құдай бере гөр, тілеген тілекті, — дейтін сөзін айтып төңірге жалбарынды.

Туралап келген арсыз ажал бұл жолы да аяған жоқ. Дүррі жігіт шағында тұла бойы тұнғышы арыстандай Мәдиін алды да тынды. Асанәлі екінші рет сынды. Ал, Асанәліні Шоканынан айырылған Шынғысқа көңіл айтқан дуалы сөздермен жұбатып көріп еді, ол: «Ә, ағайын, өлімді қарсы алуға да үйреніп қалдым. Мен көрген қызық аз ба еді, соны қызғанған шығар. Ақан сері:

*Дүние-ай, қызыл-жасыл кімді алдадың,
Сен берген ризықтан құр қалмадым.
Дәуренді мендей сүрген кім бар екен,
Сонда да қызығыңа бір қанбадым, —*

деген екен.

Көрерміз бәрін. Көндігерміз бәріне. Мәдиден немерелерім бар ғой. Бар тірлігім солармен болады, енді», — деді іштей бекініп. Өзін ғана емес, өзгелердің де еңсесін көтерді.

Тағы бірде: «Құдай-ау, мына дүние не боп кетті?» деп оқыс суық хабарға селк ете түстік. Бейопа жалған Асанәліні үшінші рет... үшінші рет сүріндірді. Қазақ киноөнерінің Сағидай бір жұлдызы сөнді.

Асанәлі бір жылда, бір күнде қос құлыны — Мәдиінің жылын, Сағиының қыркын берді. Сол азалы аста ол: «Мен Шынғыс төренің рөлін экранда ойнап едім, енді өмірде ойнаймын. Шынғыс төре тоқсан жас жасады, сол жасты мен де жасауым керек. Одан әрі жүзі бар... Мәдиім мен Сағиымның балапандары үшін... Сонау суық дүние түкпірінен маған дәрмен боп, қуат беріп, аманат жүктеп жатқан Майра үшін жасаймын!» деді. Осыдан көп ұзамай ол тағы да:

*Қайғыны нар көтереді,
Ақылы бар көтереді.
Пәндеме көтерсін деп жүк артамын,
Көтерсе қам көңілін ағартамын,
Көтермесе тағы артамын, —*

дейтін басу сөзді естіді. Жаңғыртқан төсегі опа бермеді. Асанәлі төртінші рет тағдыр тәлкегіне түсті. Сондай бір капалы күндерде ол маған: — Бетховеннің бір сөзі бар еді ғой, Илька (Майра мені дәйім

осылай атайтын), соны еске салшы! — деді де өзі іле-шала: «Егер қасірет кеп есігінді қақса, есікті аш та онымен жағаласа түс! Қалайда жеңіп шық!» деп буырқанды бір. Сол сәтте оның қайғы тұнған тұнғыық жанарынан бір шұғыла тарады. Ол өмір тақсыретін көп тартып, көп түңіліп тілім-тілім болған дімкәс жүрегіне «Айлы сонатасымен» қан толтырып, қуат жиған, өткен қызықтың бәр-бәрін қыздай мөлдіреп еске алған мұңсыз Бетховен сияқты көрінді маған.

— Илька, Мақтымұлы сөзіне жазған реквиемін:

*Біреу тауға шығар боп,
Біреу оны жығар боп,
Жұп дегенің сыңар боп,
Жеке кетіп барады, —*

деуші еді ғой, сен оны еске сала берме, оған аз үмілем жок, сен Шәмшінің бізге — Майра екеуімізге шығарған әні бар еді ғой, соған көш, соны қозға, соның шуағы керек, маған, — деп Асанәлі елпен қакты. — Майра сүйген әнмен өмір сүрейік, Илька, сол әнді шертші бір. Оны Шәмші, Майра, Мен және Сен... осы төртеуіміз ғана білеміз. Бір білетін жандар дүниеден өтті: «Келер күн келер екен не дайындап?» деп Байрон айтқандай алда не бар, оны да көре жатармыз, ал өткен күннің сүйініші — Шәмшінің әнін... Майраны сағындым. Қалай басылады, ол аңсау? Мен Шәмшінің ол әнін білетін едім...

Сол бір кез... Асанәлі консерваторияның екінші курс студенті. Болашақ актер. Майра да консерваторияда... опера әншісі болсам деген тілек үстінде. Екеуі жай ғана таныс. Асанәлі қыздарға қырындай бастады. Оны ол «Майраның әні» атты кітабында былай деп жазды:

«Әлі есімде, бір училищеде оқып жүрген ботакөз қызды ұнатып қалайын. Ол кезде қыз бен жігіттің түсінісуінің төте жолы — ма-хаб-ба-тыңды ақтарып, жүрегінді жайып салар хат жазу болатын. Жай жаза алмайсың, хатты өлеңмен әрлеп, әдемілеп барынды салып жа-за-сың. Сондай бір «туындыны» дүниеге әкелген соң қызға хатты тап-сыру міндетін, Майра саған жүктедім-ау!.. Бір күні өзіңе келіп: — оу, әлгі хатымның жауабы неғып кешігіп жатыр? — деп міндетсимін, баяғы.

— Сол қызбен бір ұшыраса алмай жүргенім, — деп төмен қарадың. Бетіңнің ұшына қан жүгіріп, дидагына алау ойнады. Сөйтіп, әрі-сәрі боп жүргенде біраз уақыт өтті. Ал, сен болсаң, Майра, маған жиі кездесе беретін болдың. Кездескен сайын маған айтар бір сөзің бар адамдай жалт етіп, бетіме бір қарар едің. Байқаймын, өзің де

«ғайыптан» кездесе беретінімізге бір түрлі риза да сияқтысын. Бота көзге арналған хатты оның өзіне берудің мүмкіндігі болып жатса да тартыншақтай беретінді шығардың. Сөйте-сөйте ол қыз бейнесі көңілде көмескілене берді.

Үшінші курсқа келген бетте Ф.Шиллердің «Зұлымдық пен махаббат» пьесасы бойынша спектакль әзірлеп, ұстаздар мен замандастар талқысына ұсындық. Мен Фердинанд рөлін ойнаған едім. Сен ең алдыңғы қатарға кеп жайғасыпсың, неге екенін өзім де білмеймін, мен сол күні ұстаздарыма ұнауға талпыну өз алдына, ең алдымен саған ұнағым келді.

Спектакль аяқталды. Бәрі де тәуір лебіздерін білдіріп жатты. Әсіресе, сенің сол жолғы: «Маған сенің ойының қатты ұнады» деген сөзің мен үшін ең үлкен баға еді. Фердинанд бола білгенім үшін «Асанали» деп басталатын жып-жылы қолтаңбаң бар Генрих Гейнениң кітабын сыйға алған бетте менің өзіңе деген көзқарасымда бозбаланың бойжеткенге деген көзқарасы пайда бола бастады-ау деймін.

Бірінші мамыр мерекесіне арналған ауылдастардың сауық кешіне сені шақырғаным есінде болар, Майра! Айнала у-шу. Айнала думан. «Өзінің есімі де Майра екен, «Майраның әнін» айтсын!» Жан-жақтан жігіттер кеукілдесіп кетті. Абырой болғанда екі-үш қыз әнді бастап жіберді. Мен сенің үніңді ғана естіп отырдым. Мен саған дәл сол күннен бастап ғашық болыппын».

Бір ғажайып өмір осылай басталған-ды. Ауылдастардың (сарысулықтар) сол кеші бір орыстың үш бөлмелі жатаған үйінде болды. Жерге жасалған кең дастарқанның бір шетінде Асанәлі екеуіміздің ортамызда аққұба жүзі дуылдай қызарып, аққудың көгілдіріндей үлпілдеп, ұяң мінезді Майра күлімсіреп отырды. Қаланың қыздарындай боянбаған да. Қарапайым. Кішіпейіл. Сыпа. Адамға ілтипатпен қарайды.

Сол күннен бастап біз қатар-құрбы ретінде өзгелерден бір сүйем болса да жақынсынып, рухани жан-дүниеміз бір-бірімізге тонның ішкі бауындай боп үйлесті де, ой-өріс, дүниетаным, ән, музыка, театр әлеміндегі түсінігіміз ыңғайлас келіп, тез ұғыныстық. Біздің ортамызда Асанәлі мен Майра айдарынан жел есіп, желегі желпілдеп, төңірегіне, ұлы тіршілікке ашық көзбен қараған бір жаратылыс сыйы еді.

Сол 1957 жылдың жазында Асанәлі каникулға шығып, өзі оқыған Кентауға, туып-өскен жері Сарысу жағына кетті. Ол кезде консерватория студенттерін ауыл шаруашылығы жұмыстарына алмайтын-ды. Оларға рахат. Ал, біз болсақ Ақмола облысының Қима ауданына барып, тың өлкеде шөп шауып, астық жинау науқанына қатысатын боп, үш айлық стипендиямызды алудың қамында біраз күтіп қалдық. Сонда

Асанәлінің кеткеніне шамалы-ақ күн болған-ды. Бір жолы Главпочтаның алдында ойда жоқта Майраны жолықтырдым.

— Асанәліден «до востребования» күтіп жүрсің бе, Майра? — деп күле амандастым.

Майра сол шуакты қалпы, бірақ сәл әбіржулі үнмен: — Иә, иә... — деп езу тартты.

— Асанәлінің кеткені кеше ғана емес пе еді, әуелі барар жеріне барсын да. Содан кейін жазады ғой, сағынышты сәлемін, — деймін.

— Ә, солай ма? Ол жер сондай алыс па? — дейді сәби көңілді Майра.

Мен үнсіз жымыып, басымды изеймін. Және карап тұрмай Майраның аңқаулығына қызығып:

— Кентауға дейін бес күн... Байқадамға дейін бес күн жүреді. Қазір ол жол үстінде, — деймін.

Майра көз алдымда аң-таң боп, сарылады, сарғаяды: «Ой, Илька... Ой, Илька, знаешь, без Асанали все пусто... все! Консерватория... оперный театр... драм театр... мына ТЮЗ... Бульвар... парк... головной арык... все... все пусто! Илька, Асаналиды сагындым... — дейді.

Басқа сөз аузыма түспей: — Неге Асанәлімен бірге кетпедің? — деймін күлкімді зорға тежеп.

— Ты что, Илька, мен қалай барам? Әлі келін боп түскем жоқ қой — дейді Майра.

— Ә, солай екен-ау, ал, қашан келін боп түсесің? — деп лок еткіздім.

— Скоро... скоро! — дейді Майра күлкісі күмістей сынғырлап.

Бір сағынышты жаз Майраны осылайша беймаза күйге түсірді.

Сарша тамызы жазға бергісіз қыркүйек айы келді. Алматыда жоғарғы оқу орындарының сабағы басталды. Біз тың өлкесінен оралдық. Консерваторияда Асанәлі мен Майраның аңсай қауышқан сәттерін көрдім.

Менің «Салтанат», «Аққайын», «Жан сәулем» деген әндерім шығып, студенттер арасында айтылып жатқан-ды. Сол әндерге Шәмші ерекше ден қойды. Ықылас-пейіліміз жарасты. Шәмшіні іздеп консерваторияда жиі-жиі болу маған әдетке айналды. Ән мені үйде отырғызбады. Ең алтын уақытым консерваторияда өтті. Консерватория коридорында бір мезет әрлі-берлі жүрудің өзі неге тұрады! Бұл мен үшін музыканың таңғажайып сырлы әлемі.

Сондай бір ләззатты күн... Бір класта өзіме таныс Бакыт Әшімованың барқыт үні... екінші бір класта Нариман Қаражігітовтың тенор дауысы құлақ тұндырады: тағы бір кластан Евгений Брусиловский дүрілдеткен аккордтар естіледі. Шеткі бір кластан Иосиф Коганның скрипкасын танығандай болам, одан әрірек бір нәзік романс кетіп

барады үзілдіріп... сәлден соң дәл осы кластан Майра шыға келді де сағатына қарап, асыға басып, жүре берді де кілт тоқтады. Бағаналы бері үнсіз тұрған кластан:

*Шыға келсең алдымнан күліп тағы,
Атпас па еді жадырап үміт таңы, а-а-ай,
Тамылжыған сыры мол айлы түнді,
Сүйген жүрек қалайша ұмытады, сүйген жар.
Сыбдырлайды жасыл бақ,
Жоқсың, бірақ, қасымда.
Сағындым жайдары күлкіңді,
Сағындым сүйген жар сол күнді, —*

деп бір сырлы ән сызып барады. Таныс секілді. Қайдан естідім оны? Қыз үні. Кім ол? Қандай әнші?

Ән осы шумак, осы қайырмамен тоқтады. Майра сүйсініп тұрды да: — Ой, Илька, сәлемет пе? Кешір... Қандай әдемі ән! Это же, Шамши? — деді.

Сөйтті де терезе жакка жалт бұрылып, сыртқа қарай жүгіре жөнелді. Асанәлі!

Іле-шала жанағы кластан Шәмші Қалдаяков шықты. Бір тұстан Күнсайын... жоғарғы қабаттан Алтынбек Жаныбеков пен Теміржан Базарбаевтар түсіп келе жатты. Үзіліс сәті. Шәмші менімен амандасты да терезеден Асанәлі мен Майраны көріп, оларға елжірей кадалды. Күлімсіреді. Шылымын тұтатты. Асанәлі мен Майра қол ұстасып тротуармен төмен қарай кете барды. Шәмші ойланған күйі оларды көзбен ұзатып салды.

Сәлден соң Шәмші екеуіміз «Алматы» ресторанында отырдық. Біраз әңгіменің басын шаттық. Бір сөз реті келгенде Шәмшіден өзіме таныс әнінің мән-жайын сұрадым. Шәмші іркілген жоқ, сондай бір жылы сезіммен жымып: — Е, бұл әнге дейін біраз шатпырақтағам. Оның бәрі ізденіс. Мені бір екі аяулы жан қызықтырады. Жаксы көрем, оларды. Сыйлаймын. Екеуі қол ұстасып келе жатқанда... о, онда ең сүйікті, ең қымбатты адамыма айтылатын ізгі тілектің ең асылын айтатындай боп іштей бір толқитыным бар. Сол Майра калада өссе де ауылдың биязы мінезді қыздарындай мөлдіреді. Инабатты. Алдынды кесіп өтпейді. Сынық. Сүйген жігіті мандайы кере қарыс бір бағылан. Тектілігі паң көкірегінде тепсініп-ақ тұр. Өзі біздің Кентау жағынан. Сол жігіті осы жазда каникулға шығып, еліне кетті де Майрасы оны

зарыға күтті. Мен сол сағыныштың әнін жаздым, Илья. Кейіпкерім Майра... Асанәлі! Бар хикая осы, — деп шылымын үсті-үстіне будақтатып, өз сөзіне өзі толқып, жүзі нұрлана түсті.

— Сөзін кім жазды? — дедім жүзіне ойлана карап.

— Величайший лирик... Тұманбай!.. Молдағалиев! — деді Шәмші лепіре сөйлеп.

Иә, дәл осы бір кез Тұманбайдың жібектей сызылған лиризмi жүрек біткенді діріл кактырып жатқан кез еді. Біз әдебиетке зерек болдық та қай ақынның қандай деңгейде екенін (ұстаздарымыз — Темірғали Нұртазин, Есмағамбет Ысмайылов... Әсіресе, өзі де тұнып тұрған лирик Зейнолла Қабдоловтардың арқасында!) біліп қалған едік. Мен Шәмшінің Тұманбаймен үндескеніне қызықтым.

Шәмші бір кезде: — Сен, Илья, Нұрсұлтан Әлімқұловты білесің бе? — деді.

— Біраз композиторға сөз жазды ғой, — дедім. Шәмші ілкімді екен, бір сәт үндемей түйіліп: — Байқаймын, танымайтын сияқтысың, — деді.

— Менің жаныма жақын ақын, Шәке, ол — Қасым... Аманжолов! Баскасын әзір білмеймін, — деп әр ақынға елпілдеген Шәмшінің екпінін басқандай болдым.

Шәмші үндемеді. Мен Қасымның:

*Жан сәулем, сағындым ғой, көптен көрмей
Сен неге мен кеткенде қалдың ермей?
Бауырында Баянауыл, Көкшетаудың,
Жүрдім ғой, елегізіп ескен желдей, —*

дейтін өлеңіне ән жаздым, — деп осы бір романтикалық лебінен жалын лаулаған ақынды сүйетінімді аңғарттым. Шәмші әлгі өлеңге бірден елең етіп:

— Бұл ақынды оқу керек, — деді, — сөз төркініне карағанда Арканың азаматысың...

— Е, Шәке, ол жағын қозғасаңыз Аркадан да басқа-басқа жақтан шығуымыз ғажап емес, — деп күлдім. — Еділ, Жайық, Ор, Елек, Жем, Сағыз бойына да қиырдан көз салып қоятынымыз бар. Асанәлі екеуіміз — Сарысуданбыз. Сарысу ауданы бір кезде Жана-Арқа ауданының жерінде ұйымдасқан ел екен. Жиырма екінші... Жиырма үшінші жылдарда біздің елге салық дүрбелені түсіп... Ол ушыға-ушыға шиеленісіп, ел Аркадан Шу, Талас бойы... Қаратауға ауып... Өкімет сол жерде тұрақтатып, баяғы Сарысу ауданы деген атпен орнықтырыпты. Асанәлі екеуіміз сегізінші класты аудан орталығы Байқадам

орта мектебінде бірге оқыдық. Одан кейін әрқайсымыз әр жакка кеттік. Тағдыр жолы... енді, міне, ол екеуіміз Алматыда түйістік. Жерлеспіз. Туысқанбыз. Майра екеуімен жақсы күндеріміз бірге өтіп жатыр, Шәке. Кейіпкерлеріңізді білемін, — деп Шәмшіге белгісіз бір сырдың ұшығын шығардым.

Шәмші шылымын үсті-үстіне сорып: — Менің де ата-бабаларым сол Жаңа-Арка топырағында жатыр, — деді.

Екеуіміз біразға дейін іштей дағдарып, ойға шомдық.

Осы бір мылқау сәттен құтылғым кеп: — Шәке, сол әніңіздің бір шумағын еске салыңызшы, — дедім.

Шәмші разы бола қозғалақтап:

*Алыстасың аяулы аңсағаным,
Сағынышпен жабырқап ән саламын, а-а-ай!
Көңілімнің күні боп келсең, сәулем,
Көктемнің гүлі боп қарсы аламын, сүйген жар, —*

деп қырылдаған үнімен қиылдыра, ұмсындыра әндетті.

— Әннің тақырыбы қалай, Шәке?

— «Қыз сағынышы».

— Қыз сағынады, Шәке, ә?

— Иә, қыз сағынады.

— Ал, «Сәулем» деген сөзді кім айтады?

— Жігіт...

— Шәке, бұл ән — қыз әні емес пе? Қыз жігітті «Сәулем» деуші ме еді?

— А? А? — деп Шәмші шылымын түсіріп алды, — «көңілімнің гүлі боп келсең, сәулем»... о, дәл осы жерін ойламаппын, Илья, әлбетте... әрине, ол жігіт сөзі...

— Әлде сол «сәулемді» өзіңіз қостыңыз ба?

— Жо-оқ...

Шәмші:

*Шыға келсең алдымнан күліп тағы,
Атпас па еді жадырап үміт таңы, а-а-ай,
Тамылжыған сыры мол айлы түнді,
Сүйген жүрек қалайша ұмытады, сүйген жар, —*

деді ыңылдап.

— Бұл қыз сөзі емес, жігіт лебізі, Шәке... Тұманбайдың інкәр жүрегі!

Шәмші қолы қалтылдап, шылымын тұтата бастады.

— Және, Шәке, қайырмасын көріңізші:

*Сыбдырлайды жасыл бақ,
Жоқсың, бірақ, қасымда.
Сағындым, жайдары күлкіңді
Сағындым, сүйген жар, сол күнді, —*

дейді, бұл — жігіт құштарлығы, Шәке!

Шәмші кекештене тұтығып: — Со-сонн-да М...Май... Майраны А...А... Асан... әлі сағынбай ма? — деп шегі қата күліп: «Әй, сөз таптым-ау!» деген жанша маған қыр көрсете қарады.

Мен де еріксіз күліп жібердім.

— Сен әдебиет бөлімінде оқисың, Илья... поэзияға, көркем сөзге зерден бар. Ал, мен...

— Шәке:

*Көшкенде жылқы айдаймын, ахоу, аламенен,
Аулыңа барушы едім-ау, даламенен, —*

дейтін әнді шығарған ер КазГУ-дің филология факультетінде оқымаған шығар, а? — деймін.

Шәмші күлкіден іші-бауырын жаза алмай иіліп:

— Н... Н... Не десең о де... М... Майра Асанәліні... А... Асан...ә...әлі Май-ра-раны сағынады. Бұ... бұл жер-де-е Тұманбайдың е... еш кінәсі жоқ... М... Мен солай жаздым. Құдай біледі о... Осы-ны-ы с...се... сенен баска ешкім б... байқамайды... Б... бара берсін... осылай айтыла берсін! Бұл — Майраның әні! — деді.

Көп ұзамай Асанәлі Майраға үйленді. Ел: «О, біздің Асанәлі қазақ театрының арысы атакты режиссер, актер Шөкен Аймановтың қызын алды!» десіп дуылдасты.

Арада жылдар тізбегі өтіп жатты.

Майра опера театрында бірде Акжүніс, бірде Ажар... Қыз Жібек рөлінде жай ғана елеусіз ғұмыр кешті. Өнерде түк өндірмей жатып, атақ үшін жұлқынған жандарға танғалды. Бүгінгі шалағай тәтулердің; «Эстрададағы он... он бес... жиырма жыл!», «Сахнадағы он... жиырма жыл» деп аспан тепкілеген афишаларын Майра өні түгіл түсінде көрген жоқ. Асанәлі «Майраның әні» атты кітабында: «Сен менің

табыстарыма «тәуба» деп жүріп, өзін туралы ойланып көрмепсін, мен де өзімді өзім қызықтағандай боп жүріп, сенің де театрдың белгілі әншілерінің бірі екенінді естен шығарып алғандаймын», — деп жазды.

Рас сөз. Махаббат зұлымдыққа, зұлымдық махаббатқа, батырлық опасыздыққа, опасыздық батырлыққа, дана дүмшеге, дүмше данаға, тұлпар жабыға, жабы тұлпарға, бұлбұл шымшыққа, шымшық бұлбұлға айналып, бәрі де сатылып, сатылып алынып жатқан мына дулы өмірде Майра да жарғақ құлағы жастыққа тимей тырысса әкесі Шәкеннің, сол кездің өзінде-ақ данқы әлемге аян болған Асанәлінің беделімен біраз жақсылыққа қолы жетіп, атақ алар еді. Заты асыл Майра өйтпеді. Әндей сұлу арына қылау түсірмеді. Бар өмірін театрға, әнге, Асанәліге арнады.

Кей-кейде басымыз қосылып, шүйіркелескен шақтарда: — Оу, Илька, «Қыз сағынышын» ұмытқан жоқсың ба? — деп қояды, Асанәлі.

Майра он екіде бір гүлі ашылмаған балауса қыз боп қызара мөлдірейді. Ол ән қалай естен шығады, бірақ неге екені белгісіз елеусіз қалған-ды. Кезінде Шәмші осы әнмен жер-көкке сыймай бұлғақтап, оны консерваториядағы Бақыттан бастап, талай әнші қыздарға айтқызып, өзін композитор ретінде танытып-ақ үлгеріп еді. Сөйтіп жүргенде іле-шала «Жүрек сыры», «Қаракөз», «Қайықта», «Ақмандайлым» шықты да, сол 1957 жылдың кеш күзінен бастап қазақ эфирін Шәмші әуезі билеп алды. Шәмшіде толастау болмады, бір кәусар бұлақтың көзі ашылды. «Арман», «Ақ сұңқарым», «Сыр сұлуы», «Ақ бантик», «Арыс жағасында», «Қыз жалғыз — біз екеуміз», «Ол жалғыз — біз екеуміз», «Бақыт құшағында», «Дариға, құшақ жайған қандай адам», «Бәрінен де сен сұлу»... осылайша бұрын-соңды қазақ әнінде болмаған вальс екпінді мәрмәр әндердің дүйім жұртты сүйіндірген ғажайып галереясы жасалды. Оған құлай берілген ірі тұлғалардың ішінде Мұхтар Әуезов «Ақмандайлым» әніне теңеу таппай толқыды, Ахмет Жұбанов Шәмшінің әр әніне қуана зер салды. Евгений Брусиловский: «Бәрібір ол қайталанбайтын талант!» деді. Латиф Хамиди болса: «Оу, Бақа, баяғыда мен «Қазақ вальсін» жазғанда «Бізге вальс жанры жат құбылыс» деушілердің бірі едіңіз ғой» деп Байқадамовқа шүйілсе, ол қалтқысыз мойындап: «Біз ол пікірден тез қайттық. Сол сөзді бірінші айтқан Мұқан Төлебаев еді ғой, ол іле-шала «Бақыт вальсін» шалқытты» десіп бір Шәмшінің төңірегінде гу-гу сөз араның ұясындай ызылдады. Шәмшінің лебінен лүп ете түскен ән жан біткенді тебірентіп, әр жүрекке ләззатты сезім нұрын құйып, бір өзі бір ән әлемі боп асқақтай берді. Ол ешкімге ұқсамады, ешкімге үндес келмеді, ешкімді қайталамады. Қазақ әуезіне тосыннан кеп құйылып,

оның шырайын кіргізіп, түр мен мазмұнын құлпыртып, мәдениетін көтерді, өрісін кеңейтті. Ешбір композитордың болмысында жоқ сәулелі, шуақты, терең сезімді мөлдір лиризммен жер мен көктің ортасында тербеліп, өзгеше бір әуез өрнегін салды. Тұнып тұрған халық әуені мен сол кездегі Совет композиторларының ең үздік үлгідегі тамаша әндерінің жаңашыл рухын керемет қисындастырып, жас баладан бастап еңкейген қарттар сүйген көркем әндерді емін-еркін шарықтатты. Бұл дарынсыз әріптестеріне жайсыз құбылыс боп тиді. Оның соңынан дауасыз сөздер борады. Көре алмайтын қорқаулар күнкілдеді. Ал, Шәмші одан сайын өрледі. Оның әні қазақ аспанында аққу әуезі боп қалқыды. Шәмші бар жүректі махаббат лебімен баурады. «Жаса, дұшпан сорына!» деп Қасым айтқандай, ол халықтың ең сүйікті еркесіне айналды. Ел де Шәмшіні әлпештеп бакты. Қорғады, қолдады. Кей ісін кешірді.

Бірте-бірте әннің желігі, қолпаштың буы Шәмшіні ду көтеріп әкетіп, тыныштығын бұзды. Өзі де елпілдеп тұрған жеңілтек жан серілік жүрістен шаршай бастады. Балалы-шағалы боп, басына отбасының тауқыметі түсті. Үйдің тарлығы құтын қашырып, ол Жамбыл, Шымкент жағын сағалап, Алматыға анда-санда бір соғып жүрді. Ит тірлік шырмауықтай шырмады оны. Ол да пенде, лайықты атағын да ойлап жүрегі ұйыды.

Бұл кезде мен қазақ радиосы музыка редакциясының бас редакторымын. Жетпісінші жылдардың басында радиоға оның Көкшетау циклы: «Кел, Бурабайға», «Биші қайың», «Көгілдір көкше» әндерін, одан сәл кейін «Мойынкұмда», «Сағынышым менің», «Теріскей» әндерін іші тар әріптестерінің даттауына қарамай зорға... зорға алдық. Ол Қазақстан Лениншіл жастар одағының сыйлығына ие болған күнінен бастап Композиторлар одағындағы біреулердің ту сыртынан бетперде қылып жүрген өресіз пендешілігін көріп, оған қарсы уәж айту затында жоқ қорғансыз қалпы іштей уайым шекті. Радиоға ең соңғы рет өткізген әні — «Жаксыгүл» деген ән. Осы әнді әкелгенде: «Маған Зейнеп Қойшыбаева керек. Осы бір үні сұлу әнші менің «Қыз сағынышы» дейтін әнімді шырқай бастапты», — деп сүйсінді. Иә, бұл әнді мен дирижер Александр Гурьяновқа тапсырып, эстрадалық-симфониялық оркестрге түсіртіп, енді-енді бере бастаған едік. Шәмші сол әнді егіліп отырып тыңдады да: «Айналайын, Майра!» деді, мейірлі үнмен.

Сол Майраны бір жолы радиоға шақырып, өзімен дуэт боп ән салатын құрбысы Шолпан Токсанова екеуінің орындауында біраз әндер жаздық. Әндер жазылып біткен соң біздің кабинетте «Қыз

сағынышы» тыңдалды. Майра мен Асанәлінің махаббаты! Шәмшінің тұңғыш әні!

Ән орындалып жатқанда Майраның албыраған уыз жүзі әп-сәтте қып-қызыл нұрға малынып, дуылдап қоя берді. Нәркес жанарынан ұшқындар ұшты. Әнге ерігені, оған бой алдырғаны соншалық пысыны қашып, ыңғайсыздана күлімсіреп, ләм-мим деуге үні шықпай, алдында жатқан бір парак қағаздың шетіне: «Ой, Илька... сен бұл әнді қайдан білесің?» деп жазды. Мен: «білемін» деп жаздым. Майра:

«Бірақ, сен мұны Асанәліге айтпа, «өзің ғашық болғансың!» деп мазақтайды, ол» деп тағы жазды. Мен іштей «мақұл» деп бас изедім. Ой, өмір-ай... Сол күні біз Майраның әндерін соңғы рет жазғанымызды білмеппіз... білмеппіз. Кейін біз Асанәлінің «Майраның әні» атты кітабынан: «Сен, Майра, Ақжүністің рөлін ойнап келген күні мен сені Ақжүнісім деп, Ажар болып келген күні Ажарым деп, Қыз Жібек болып келген күні Қыз Жібегім деп, еркелететін едім. Бүгін ойлап отырсам, Ер Тарғын үшін ең сүйікті адам Ақжүніс болған шығар, Төлеген үшін Қыз Жібек, Айдар үшін Ажар болған шығар, ал мен үшін ең сұлу, ең сүйікті жан сен екенсің-ау, Майра!» деген сөзді көзге жас ала оқыдық.

Сондай күрсіністі сәтте Асанәлі: — Шәмшінің «Қыз сағынышын» айтшы, — деп кам көңілді өзі демеп, өзі жөндеп, Майраның елесіне мәз боп отырады.

* * *

Ильяның осы бір таңғы шықтай кіршіксіз, таң шапағындай нұрлы сыршыл лиризмi, қай кезде де тұла бойыңды елжіретіп, жүрегінді жарып алардай мөлдіретіп жазатыны, жаныңның жарасын оқып қоятын сұңғылалығы сөзде де сабақтасып жатуы мені қайран қалдырумен келеді. Шәкең — Шәмшімен екеуі канаттасып, мұраттасып қатар шапқан күндеріне талай куә болдық. Шәмшімен бірге өткен күндердің көркемдігін кестелеуге тіл жетер ме!?

«Қыз сағынышы» сол бір жылдары ел арасында танымал әнге айналып, көп шырқалды. Майра мен екеуіміздің асыл махаббатымыздың биік мұнарасындай болған осынау аяулы, аққу әннің талай қазақ жастарының жүрек отын тұтандыруына себепші болғанын қай кезде де мақтанышпен еске аламын. Әттең, уақыт өте келе Шәмшінің ертеректе жазылған көп әндерінің жиі айтылмауы себепті бәлкім, орындаушысының осалдығынан болар, елге қайтып оралмай жүргендері де аз емес. Шәмші өмірден өткен осынау жылдар ішінде оның

шығармашылығының әлі де тың жатқан тұстарына түрен салатын зерттеушінің табылмауы да өкінішті. Шәмшінің әндерінің арқасында каншама қазақ жастары махаббат бесігінде тербелді. Қыздармен Шәмші болып танысып, бақытын тапқандар қаншама?

«Мен өлеңді ойдан құрастырып жазбаймын. Әлдекім құлағыма сыбырлағандай болады. Соны көшіремін. Соны көшіремін сенесіз бе?»

Ұлы Мұқағали (21.XI. 1973. 13-дәптер, 12-бет) күнделік дәптеріне осылай деп жазған екен. Ер екенінді көрейін, бұл құдайдың құдіретіне, шеберлігіне бұдан кейін шек келтіріп көрші.

«Қыз сағынышын» жазардағы Шәмшінің айтқан бір әңгімесі есімнен кетпейді.

— Бір күні пәтерге келіп отырсам, — дейді Шәмші, — сырттан құлағыма бір дыбыс келеді. Төңіректе тылсым тыныштық сияқты еді. Бірақ әлдеқайдан жеткен бір сиқырлы саз жел боп уілдеп келіп, тұла бойыма бір тылсым күш бітіріп, құлағыма әлдебір нәрсені сыбырлап кеткендей болды. Әлдебір тылсым құдіреттің өзінен өзі құйылып келген саздың әсерімен жаздым «Қыз сағынышын». Сірә, Майраның сағынышының кереметі болар, ол сені қасында отырып сағынады екен. Мұндай жүрек әркімде болмайды, — деп еді Шәмші.

Бұл не? Ұлылықтың үндесуі ме, әлде ұлылардың бойында ғана өмір сүретін айрықша қасиет пе? Қалай дегенде де мен осы бір ұлы ақын мен композитор дүниесіндегі ғажайып ұқсастықтың тылсым сырына осы бір күндері терең қанығып, көз жеткізе бастағандаймын.

Майра ауруханаға Шәмшімен қатар түсті. Майраға барған сайын Шәмшіге де соғып кетемін. Жиі-жиі бара бергім келмейді, өйткені наука адам кінәмшіл келеді ғой, әлдебір бөтен нәрсе ойлап қала ма дейсін. Көңіліне сызат түсіріп алмас үшін Майраның жатқанын да айтамын. Қайран Шәмші сол күйі бұрылмай кетті ғой.

Құдай өзі шебер. Ұлы достықтың, ұлы сыйластықтың жылдар өтіп кетсе де қайта бір ұшырасуға сәтін түсіріп, үйлестіріп тұрғанын айтсаңшы. «Қыз сағынышынан» басталған ұлы достықтың қазақтың қаршығадай ғана ұлы композиторымен ақтық сапарында да арқауы үзілмей, жиі жүздестіргеніне де тәубе дейсін.

Кісінің өзіне деген патша көңілін білу үшін көп уақыттар өткізудің, қытымыр біреулердей сынаққа салудың да қажеті жоқ. Мәди дүниеден қайтқанда «Сағындым баламды» деген ән туды. Сол әннің авторы Сағи қайтқан күні үйге келіп: «Құдай-ай! Сағиды алғанша, періштедей пәк жанды алғанша, мен сияқты көше толы алқаштарды неге алмайсың?» деп шын жүрегімен актарылып, көңіл білдіріп еді.

Осындай бір сәттердің өзі кейде кісіні тәубесіне келтіреді. Үлкен сөз айту үшін үлкен кісі болу міндетті емес, әрине.

МЕНІ КӨҢІЛ КӨТЕРІП КЕЛЕДІ

Замананың кескін-кеспірі солай ма, әлде телекоммуникацияның, компьютердің күдіреті адамдардың табиғи мүмкіндігін, жақсы бір сезімдерін технократтық, роботтық сипатқа айналдырып жіберді ме, білмеймін, қазір адамдардың бір-біріне мейірбан көңілін білдіретін құсни хат жазу дәстүрі қалып барады. Телефонмен, ауыз екі сөзбен айтатын тілектен гөрі, кісі баласы жүрек түпкіріндегі аяулы сезімдерін, аяулы халді тек хат арқылы ғана білдіре алады деп ойлаймын. Арада қаншама жылдар өтсе де Грузиядан жолданған сол бір хаттағы жүрек лүпілін мен әлі күнге дейін ұмыта алмаймын. Заман қанша тарылды десек те, мен адамдардың пейілін, ниетін, бір-біріне деген адами қарым-қатынасын әлі күнге осы хаттағыдай танымын. Халық өзгермейді, сол халықтың психологиясына, қалыптасқан дағдысына бөтен ой кіргізуге қабілетті пысықайлар бар деп білемін. Оқырман да сол хатты оқысын, бәлкім, осындай бір хатты олар да сағынып жүрген болар. Мені адамдардың осындай оттан да ыстық көңілі көтеріп келеді. Заман қанша өзгергенмен, адамдардың бір кездегі көңілін қайта қарап, өзгерту мүмкін емес қой. Мақтанға зәру емеспін. Тек қана адами сезім, түйсік, танымның қандай болатынын да бір мәрте еске сала кетуді парыз санадым.

ҚЫМБАТТЫ ДОС АСАНӘЛІ ӘШІМОВКЕ КҮН СӘУЛЕТТІ ГРУЗИЯДАН ЖОЛДАНҒАН АЛҒЫС ХАТ!

(1-ші хат)

Қадірлі дос Асанәлі, бұл хатты Сізге Тбилиси қаласындағы «Грузсельхозтехниканың» республикалық сауда базасының ұжымы жолдап отыр. Біздің, көп ұлтты Кавказ халқының өзіңізге деген жалынды ыстық сәлемін және құттықтау хатын қабыл алады деп үміттенеміз.

Қадірлі Асанәлі! Біз осы хатымыз арқылы бүкіл ұжымның атынан Сізге және сіз еңбек ететін М.Әуезов театрының ұжымына,

киностудияға алғыс сезімімізді жолдаймыз. «Атаманның ақыры» секілді ғажайып фильм жасап шығарған оның қоюшы режиссеріне біздің шын жүректен шыққан сәлемімізді жеткізесіз деп сенеміз. Бұл фильмнің біздің халқымызға әсері күшті болды.

Осы фильмдегі сіздің жеткен жетістіктеріңіз бізді де шынайы қуантады. Осынау фильмдегі сіздің жанқиярлық ғажайып өнеріңізге тәнтіміз. Аталмыш фильмді түсірудегі қоюшы режиссердің еңбегін бір-екі ауыз сөзбен жеткізіп айта алмайсың. Мұндай ғажайыпты тек қана ғажайып адамдар жасаса керек. Шәкен Айманов «Атаманның ақыры» арқылы өз елінің нағыз патриоты екендігін дәлелдеген. Ендігі жерде осынау тамаша режиссердің жана туындысын көре алмайтынына біздің ұжым қатты қайғырды. Шәкен Айманов өз фильмдерінде оның көрермен есінен шықпайтындай ұзақ сақталуы үшін көп ұшқыр ізденістерге барған. Сол ізденістің өрісін кеңейтіп, көрермен есінде қалып қоятын басты рөлді сомдаған Сіз екеніңізді қалай жасырып қаларсың.

Біз осынау қуатты да мығым Совет елінде осындай кино өнерінің ғажайып тұлғалары барын әрдайым мақтаныш тұтамыз. Мысалы С. Бондарчук, Птушко, В. Владимиров, В. Сергеев, В. Вайншток, ағайынды Виктор және Семен Долидзе, Николоза Сашишвили, Чхеидзе, Тархнишвили, Кожықов, Б. Шамшиев және басқаларды қалай атамасқа. Сонымен қатар «Азаттық» фильміндегі Сталин бейнесін сомдаған Бухута Закариадзе, Отар Коберидзелерді қалай атамай кетесін.

Шадияров рөлін өте нанымды, шынайы ойнаған Асанәлі Әшімовті де осынау алыптар қатарынан көргенімізге қуаныштымыз.

Қадірлі Асанәлі! Қазақ совет кино өнері өзіңіздей ер тұлғалы, бекзат болмысты азаматтармен бай. Сіз ойнаған Шадияров секілді образдардың біздің жан дүниемізді байытып, жаңғырта беретіні хақ. Сіздей сүйкімді, мінезге бай азаматты дүниеге әкелген ата-анаңызға шын ризашылығымызды білдіреміз. Сіздің ата-ананызға және өзіңізге әрдайым саушылықта болыңыздар деген тілек жолдаймыз. Біздің ұжым сіздің талантыңызға, «Атаманның ақырындағы» Шадияров бейнесін ғажайып сомдағаныңыз үшін тағы бір мәрте ризашылығын білдіреді. Сіз өз өнеріңізбен ұлы артист ретінде біздің халқымызды да мойындатып кеттіңіз. Сізге ұзақ ғұмыр тілейміз, денсаулығыңыз да осы сымдай тартылған қалпыңызда құрыштай берік болсын!

Атағыңыз өз елімізге ғана емес, шетелге де мәлім бола берсін. Сіздің бойыңыздағы осынау ғажайып қасиеттер ұрпағыңызға да жұғысты болсын.

Сізге және сіздің ұжымыңызға, «Атаманның ақыры» фильміне қатысқан барлық шығармашылық құрамға тағы бір мәрте алғыс айтқымыз келеді. Сонымен қатар сіз түскен фильмдерді грузин теледидарынан көрсетуге ұсыныс жасап та жатырмыз.

Сәлеммен,
Тбилиси қаласындағы
«Грузсельхозтехниканың» республикалық
сауда базасының ұжымы.
380061. Грузин ССР-і. Тбилиси-61,
Варкетиль массиві, 8-квартал, 2-корпус, 27-пәтер.
ДЗЕБИСАШВИЛИ Александр Давыдович (Асана)
Партия ұйымының хатшысы
Т.МАХАРАШВИЛИ Кәсіподақ комитетінің төрағасы
Г.ЭБАНОИДЗЕ және ұжым мүшелерінің қолы қойылған.

2-ші хат

Қадірлі Асанәлі, сізге екінші қайтара хат жазып отырғанымызға ренжімессіз деп ойлаймыз. Біздің ұжым атынан сізге тапсырыс хат (№3885, 29.04.1973) жолдаған едік. Сол хаттың жауабын біле алмай отырмыз. Біз сіздің тарапыңыздан тағатсыздана жауап күткен едік. Ол хатта сізге «Жолбарыс терісін жамылған батыр» дастанының суреті салынған пластмасса күнтізбесімен бірге, әр түрлі құттықтау открыткаларын қоса жолдаған болатынбыз. Егер үйіңіздің адресін білгенде сонда жолдайтын едік, амал жоқ театрға өз атыңызға жібердік.

Қадірлі Асанәлі, сәл мүмкіндігіңіз болса «Атаманның ақырындағы» суретіңізді біздің ұжымға салып жібере алмайсыз ба ? Сіздің суретіңіз ұжымға және грузин көрермендеріне айрықша жігер берген болар еді. Сонымен қатар теледидардан осы фильмнен толық болмаса да үзінді көрсетсе де ризамыз. Сондай-ақ фильм немесе өзіңіз туралы айтып берсеңіз екен. «Театральная жизнь», «Экран» журналдарында Сіз туралы материалдар неге берілмейді? Сонымен қатар өзіңіздің кинодағы немесе жеке суретіңізді салып жіберуге қарсы болмасаңыз екен. Бұл біз үшін үлкен ескерткіш болар еді.

Сәлеммен, ұжым атынан
ДЗЕБИСАШВИЛИ Александр
(Асана).

Барлық жүйке-тұлғанды, болмысынды арнаған өнердегі өміріңнің жарқын беттерінен еш бөліп қарай алмайтын осы бір үшбу хатты мен қалай ұмытармын. Хат жазушылар қияли да, дөнене де емес, шын жүрек жарды лебізін білдіріп отыр. Әсіресе, бұл хаттағы Шөкен жөніндегі айтылған биік сөзді өз атыма айтылғандай төбем көкке бір елі жетпей мақтануым да заңдылық деп білемін. Театр немесе бір шығармашылық мекемесінің өкілдері емес, қарапайым жұмысшылардың осындай биік деңгейде сөйлеп, сауатты пікір білдіруі шынында қуантатын жағдай ғой. Бесіктегі баласы мен енкейген кәрісіне дейін өн салмаса ішкен астары бойына дарымайтын, киносы талай елден ілгері дамыған грузин елі азаматтарының өзге елдің өнеріне, өнерпазына деген осынау аста төк көңілінде бір көзге көрінбес табиғи заңдылық жатқанын түсінуге болады.

Күнделік — көңіл дәптері. Әдетте, шығармашылық адамының өміріндегі бір таныс жай — келешекке жететін көп дүниенің алғашқы нұсқасы күнделік бетіне түсіп, үлкен жоспары жасалатын көрінеді ғой. Көркем туындыға бергісіз талай күнделіктерді де оқыдық. Бәлкім, менің осы кітапқа енбеген өзіме тиелісі жан сырларым, ой-толғаныстарым келешек туындыларымның да хабаршысы шығар.

Кісі көңілі тұғырына кірпияз қонақтаған құс секілді. Көңіл құсын бір ұшырып алсаң қайта қолыңа қондыру қиынның қиыны. Сондықтан бұл тараудағы шертілген сырлар мен айтылған ойлардың төркінінен кейбіреу өз кеспірін танып та қалар. Оған таңданбаймын. Көңілдегі көрікті де, көріксіз ойларды айтудың түрлі тәсілі бар ғой.

III ТАРАУ

САҒЫНЫШҚА
АЙНАЛҒАН
САҢЛАҚТАР

Кейбір тұнжыр күндерде өзінмен өзін оңаша қалған сәттерде, бәлкім, өзінді өзін сынағың келе ме, әлде шама-шарқынды байқағың келе ме, ақыл-ойыңа, сезіміңе, түйсік-танымыңа бір еркіндік беріп, көсіле шауып көрсем дейсің. Сөйтіп оңаша ойдың отауына кіріп алып, мынау пендәуи тіршіліктен бөлек әлемде азаттықтың айдынына ақжелкен керіп, сол ақжелкенді адалдықтың ақ туындай елестетіп еркін тыныстап отырсам дейсің. Көптен бері байыз таппай қойған көңілімді сабасына түсіріп, сол арман болған алуан халді кешіп отырмын, қазір. Осы бір тақырыпка кірісерде өзімді тек қана осындай күйде сезінгенді дұрыс көріп едім.

Адамды тәңір: «Тек ер, тек сұңғыла етсем сұрқай тастан соғылған камалдай суық боп кетер» деп, нұрлы дүние де бергендей. Менің азат ойларым да осы «нұр» сөзінің төңірегінен алыстамайтын секілді.

Олар — сол нұрдан жаралған еді. Мұхаммед пайғамбарымыздың (ғ.с.) хадисінде: «Аллаға сенімі мықты адам — көркем мінезді адам» деген екен. Олар сол көркем күйінде көгілдір көкте із тастап, ағып түскен жандар.

Жол үстінде жүргенде таза бұлаққа кезіксем Оларды еске аламын. Пендешілік, күйкіліктен ада шуақты әңгіме естісем, адамдар туралы жақсы, биік сөз естісем Оларды еске аламын. Олар кімдер еді?

Олар менің рухани әкелерім — Қаллеки, Сераған, Елаған, Құраған, Шәкен, Асекең, апаларым — Сәбира, Бикен...

Қазақ сахнасының тұнық бастауы болып, телегей теңізге айналған дария дарын оларды ойласам, сол даналық дариясына қайық салған балаң күндерім еске түсіп, канат біткендей болып дүниеге сыймай кетемін. Өзімнен өзім ашылып, бейуақта жоғалтып алған асылымды тауып алғандай шат сезімге бөленіп, рухани қажетіме жауап алып толқимын, күрсінемін, күлімсіреймін, әйтеуір алуан түрлі сәтті бастан өткеріп, осы бір ұлы әруақтар, алыстан асқақтап көрінетін алтын тауларым алдындағы өмірлік парызды қалай өтеу керектігінің ұштығына жетпей қиналыс күйін кешемін. «Екі Кенен тумайды, Алатауға ексең де» демекші, енді қайтіп тумайтын, тұла бойы тектіліктің, бекзаттықтың, парасаттылықтың қайнарларымен, кәусарымен сусындаған далалық синкретті өнердің апогейіне айналған абыздарымның өмірінен түйер тағылымды қанша айтсаң да тауыса алмас едің.

Әрқайсысы бір-бір театр, бір-бір мектеп. Бүгінде шакша басын тауға да, тасқа да соғып бола алмай жүрген желікпелер мен ғұмырында мұндай мектеп көрмеген кейбір көгенкөздерді аяп, мүсіркеген сәттерімде «апыр-ау, біз не деген бақытты едік» деп, кеудемді мақтаныш сезімі кернейді. Кең дүниеге сыймай кетіп бара жатасың.

Артына өлмес өнеге, қанатты өнер қалдырған осынау Бұланайдай (Гималай) биіктермен бірге еңбек еттіріп, аймандай алуан дарын Аймановтармен сахнада серіктес болдырған тәңір-тағдырыма мың мәрте тағзым етіп, бас иемін. Әркімнің де маңдайына жазыла бермес осынау бақыттан бас айналған күндерімнің, тілмен айтып жеткізе алмас қуанышты сәттерімнің, солар арқылы жеткен биігімнің өтеуіне жарай алар ма екен осы кітап.

ҚАЙТАЛАНБАЙТЫН ҚАЛЛЕКИ

Қаллеки, Елаған, Сераған, Күрекен... Өткен күнге көз жіберіп, ой отауына енген сайын осы бір тізім жалғаса береді. Әркім өз басын күйттеп кеткен заманда осынау артық туған текті тұлғалар ұмыт қалды-ау деген ой мені жиі мазалайтын болып жүр. Соның әсері ме екен әрқайсысы бір-бір биікке айналған сол бір тарландар туралы арагідік қалам тербеуді үрдіске айналдырып алған жайым бар.

«Бес жас — бел құрдас». Қаллеки, Елаған, Серағандардың жас аралықтарында едәуір айырмашылық болса да бір-біріне деген адами қарым-қатынасы, сыйластығы ғажап еді. Қандай қиын сәттерде де бір-біріне тіке келмей, булығып бұрылып кететін, өсек-аяң, сыпсың сөз деген олардың арасында атымен жүрмейтін. Жаман хадеттер олар үшін жат көрінетін. Олардың ұлы достығына алтын көпір болып, мызғымастай етіп ұстаушы күш — қапысыз қазақы қалжындары еді. Олар бар мәселені осы қалжың арқылы шешетін, бірінің сөзін бірі тосып сөйлейтін.

Қаллеки Қарқаралыдан шыққан саф алтын-самородок. Ол кісінің көрген мектебі, үлкен сахнасы — «Қоянды жәрмеңкесі». Осы жәрмеңкеде Майра Уәлиқызы, Қажымұқан Мұнайтпасов, Иса Байзақовтармен қанаттаса жүріп, бірге өнер төкті. Бір өзі бір театрға айналған «пері Қалибек» уақыт оздыра келе «сахнаның піріне» айналды. Арнайы білім алып, дүниенің оқуын тауыспай-ақ, далалық эрудициямен, топырақпен, канмен сіңген табиғи дарынының арқасында дүниелік құбылыс жасаған Қаллекиді Шөкең ұстаз тұтты.

Сол ұстазы төсек тартып жатқанда Шөкен кино түсіріп жүреді де, бір-екі айға кешігіп келеді. Шөкеннің кіргенін сезген Қаллеки іргеге қарап, бұрылмаған күйі жатып алыпты. Шөкен болса сол баяғы еркін қалпымен «оу, шал, бұл не жатыс, тұр карта ойнайық, ақшаң бар ма өзіңнің» дейді ғой. Қалекен бұртиып, бала секілді қарамай қояды. Содан 5-10 минуттан кейін ұлы өнерпаз бақиға аттанып жүре береді.

Осынау бір мінезге толы соңғы «үнсіз диалогі», ғажайып қалжыңы, зілсіз өкпесі арқылы өлімнің өзін әжуа етуін қараңызшы. Шіркін, Шөкеннің келуін күтіп жатқан жүректі ақын болсаң қалай жырласаң да жарасар еді. Сол күні аспан түнеріп, күн күркіреп, шатырлап найзағай ойнап, ұлы актердің-өнерпаздың болмыс-бітімінің бір сәулелі, сұрапыл сәтін баян еткендей еді. Қаллекиді Шөкен туған ағасындай арулап қойды.

Қаллеки мен Әбікен Хасенов құрдастар еді. Екеуінің арасында болған әңгіменің ел арасына тарағаны да аз емес. Бірде екі құрдас бір-бірінің орысшасын сынау мақсатымен айтыса жөнеледі. Екеуі де ауылдан шыққан, орысшалары жоқтың қасы. Әбекең «ал, сен баста» деп Қаллекиге кезек береді. Қаллеки: «орысша балтаны не дейді?» депті. Әбекең әрі-бері ойланып: «е, балтаны ма, балтаны карамисля дейді» деп қойып қалады. Қаллеки қарқылдап күліп: «орыста ондай сөз жок» дейді. «Онда өзің айта қойшы» дейді Әбекең. Қаллеки еш саспастан: «молодок» депті.

Екі құрдас бірде тағы да қалжың қағыстырады. Қаллеки бірнеше мәрте КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаты болған адам. Кезекті бір сессиядан келгенде әріптестері Қалекеннен әңгіме естиін деп жинала қалады. Ішінде Әбекең де бар. Қалекен: «не оттағанын итім біліп пе, ішті кептіріп сөйлеп жатты шешендер, менің не шатағым бар, бофетіндегі шәй, айраны дәмді екен» дейді де, «Одандағы мен сендерге үйдегі канден итімнің жағдайын айтайын» деп әңгімені басқа арнаға бұра қояды. «Менің күшігім төрт тіл біледі. Бірінші неміс тілін біледі, өйткені үлкенім Жамалмен немісше (ол шет тілдер институтының неміс факультетінің деканы болған), Андарбекпен (Мәскеуде ГИТИС-те оқитын кіші баласы) орысша, Нәзиямен (бәйбішесі) қазақша сөйлеседі, сонан соң өзінің ана тілін жақсы біледі» деген екен. Сонда бағанадан бері үнсіз тындап отырған Әбекең: «онда Жоғарғы Советтің сессиясына Тузикті жіберу керек екен. Тіл алып келетін» депті.

Қайран, Қалекен осы бір астарлы әңгімесімен-ақ сол кездің өзінде ана тіліміздің мүшкіл халінен де хабардар етіп кеткен екен ғой. Қалжыңының өзімен-ақ халқын тәрбиелеп, шындықты астарлап жеткізген осынау алыптардың өнегесінен бүгінгі кейбір бәдәуилер үйрене алмай-ақ қойды. Ханның сөзін құл да айтып, дуасы болмай жүр ғой.

Заманында өз ішімізден тенеу табылмағандай «қазақтың Шолоховы», «Островскийі» деп жататынбыз. Қаллекиді де «қазақтың Шепкині» дейтін. Қазір ойлап қарасақ, ол ешкімге ұқсамайтын, қайталанбайтын Қаллеки ғана болып қалған екен. Қалекен

Құнанбайды да, Абайды да сомдады. Шекспир шығармаларында ойнады. Қандай рөлде ойнамасын бәрін Абайдан іздейтін, Абайдан табатын. Үстелінде үнемі Абайдың кітабы жататын. Ол осынау алыппен ғана ақылдасатындай, тек содан ғана ләззат алатындай көрінуші еді. Демек, оны «сахнаның Мұхтары» болды десек бек жарасатындай.

«Ақан сері — Ақтоқтыдағы» Калекен сомдаған Мылқауды мен әлі күнге ұмыта алмаймын. Жатсам да, тұрсам да көз алдыма келе береді. Тендесі жоқ образ жасады. Біз сол қойылымда көпшілік сахнаға қатыстық. Сау адамның образын жасай алмай жүрген бала-шәкірт біздер, ойпыр-ай, Мылқауды қалай ойнайды екен деуші едік. Қос мұңлықтың трагедиялық халін түсінгеннен кейінгі, Мылқаудың қайғы жұтуын қалай беруді Қаллеки тапты. Әсіресе бармағын тістеп «а-а-а» деп ыныранғанда қасында жүріп оған қарау өте ауыр еді. Қазақ бір нәрсеге қатты өкінгенде «бармағымды тістеп қалдым» дейді ғой. Қалекен соны ұтымды пайдаланды. Бармағын тістеп, бірер минөт тұрғанда залда да, сахнада да жыламайтын жұрт қалмайтын. Актердің көздері қып-қызыл боп кететін. Сонан кейін Ақтоқтыны көтеріп алып, әлдилеп бесік болады. Бұл да өзінің тапқаны. Кейіннен осы тәсілді біреулер пайдаланып жүрді. Бірақ бұл қайталау еді. Қайталау ешқашан өнердің көсегесін көгерткен емес.

Ол бәрімізге мектеп еді. Егер бойында құдай берген дарын болмаса актер образға ене алмайды. Ешқашан ақыл айтумен, уағызбен образ жасай алмайсыз. Таланттың алдында режиссерлердің де дәрменсіз күй кешетін кезі болады. Кітаптағыдай былай жаз, былай ойна деу ол кісілерге жат еді. Ол техникалық шеберлікке емес, өмірдің өз мысалына, ұлттық мінез бен қасиетке ғана жүгінетін.

Қалекен өнерде қандай болса, өмірде сондай еді. Отбасында да сол қалпы. Тар дәлізде күн ұзаққа аспай-саспай, толғанып-тебіреніп әрлі-берлі жүреді де қояды екен. Балалары «көке, былай тұрыңызшы» деп әбігері шығатын көрінеді. Көзінде қара көзәйнек, қолында қара таяқ. Баяу қозғалып келе жатқан айсберг секілді болатын Қалекен. Тұла бойы тұнған мазмұн еді.

Шәкен оны пір тұтты. Мектебі де соның мектебі, бірақ бірін-бірі қайталамайтын, тек қана толықтыратын. Шәкеннің өз сөзімен «айтсақ «Қаллекиде бір фальш жоқ, просто өмірдің өзі ғой».

Ешқандай университет бітірмей-ақ халықтың дәстүрлі өнерінен сусындаған олар шын мәніндегі саф алтын — «самородоктар» еді. Бұл кісілерде бір ғана ұқсастық болатын. Ол — адалдық, аңғалдық, жомарттық.

«ӘЙ, АШИМОВСКИЙ»

«Ревизорды» сахналауға кіріскен кезімде Серағана рөл бөлінген жоқ еді. Өйткені ойнайтын актерлер құрамы негізінен жастар, өзіміз құралпылар болатын. Оның үстіне Серағаң осыдан 40 жыл бұрын «Ревизорда» Артемий Земляниканы ойнаған.

Сонымен спектакльге дайындықты қызу бастап кеткенбіз. Бір күні Серағаң «бал-ла, генеральный репетиция болатын кезде айтарсын, анаған өзім бір-ақ шығамын» демесі бар ма? Серағаң айтты — заң. Содан дайындық жақындаған кезде «бал-ла, мен ертең репетиция жасаймын» деді. Қажеті болып қалар деген оймен түнімен отырып кейіпкерінің сөзін бір дәптерге көшіріп алып келдім. Дәптерді қалтасына сала салды да, сахнаға шықты. Ауырыңқырап жүрген кезі еді. Соған да қарамастан бір ағыл-тегіл кетті дейсін. Актерлер аң-тан. Спектакльдің бойына қан жүгірді. Жапырлап жол береміз. Актерлерді өзі жетелеп ойнатып, шабыттандырып жіберді. Осыдан қырық жыл бұрынғы мәтінді нақпа-нақ біледі. Земляниканың сөзі өзінікі секілді, жадында жатталып қалған. Әрине, ол кезде театр аса мазмұнды жұмыс істеді. Бір спектакльді бір жылға таяу уақыт дайындайтын. Қазіргідей бір айдың о жақ, бұ жағында апыр-топырын шығару деген атымен болмайтын. Сөйтіп Серағаң «Ревизорды» алып шықты және ең соңғы сахналық бейнесі болды.

Өзгенің теңеуіне қанша мойынсұнбасақ та Серағанды жұрт «қазақтың Чаплині» атап кетті. Ол кісінің ең басты мақсаты — өзі айтқанындай, жұртты күлдіру еді. Кейде ойлаймын, халыққа ең көп күлкі сыйлаған актер осы Серағаң шығар.

Серағаң кейде «Әй, Ашимовский» дейтін. Ол сен ойнаған рөлді талдап, мақтап жатпайтын. Жақсы көргенін, ұнатқанын осындай емеурінмен ғана білдіретін. Бір жақсысы, біз мұндай сөзге дандайсып, дарақыланып кеткен жоқпыз. Оның ар жағында зіл батпан салмақ, жауапкершілік жататынын сезетінбіз. Бізді қанаттандырған да, биіктеткен де, өсірген де осындай әкелік махаббатқа, мейірімге толы сөз.

Әлгінде айттым ғой, осынау алыптарды бір-бірінен ажыратып алып қарау мүмкін емес. Олар туралы әңгіме бір-бірінсіз өрбімейтін. Шәкен Серағана да сондай ықыласпен қарап, айрықша құрмет тұтатын. Баласы өлгенде «халқымнан әулие емеспін» деп сахнаны тастамаған Серағаң қандай құрметке де лайық емес пе!?. Әрине, ең алдымен халқының көз алдында күміс күлкісімен қалып қойған Серағанның Шәкеннің киноларының қайсы бір қойылымдарының да өрісін кеңейткені хақ.

«Алдаркөседегі» Итбайдың рөліне түскен ұлы өнерпаз ғажайып образ жасап «Итбайға» айналып кетті. Салған жерден сайран салып, қиқуға делебесі қозған тұлпар секілді бас бермей кететін. Сераған Итбайды ит сілікпесін шығарып, қыран топан күлкіге қарқ қылып ойнады. Бұл кісі ескерту жасағанды аса көп ұнатпайтын. Ұнатпағанын «керекбит» деп гүр ете қалғанынан сезе қоятынбыз. Бұл мінезін Шөкен жақсы біледі. Серағанның ығына жығылып, асқан дипломатия сақтап, ескертулер жасайды. Көңілі баладай, жүрегі сәбидей таза, мөлдір Сераған Шөкеннің ырқына қалай көне қалғанын да сезбейтін. «Әй, осының бір сайтаны ма, сиқыры ма бар» деп кеңк-кеңк күлетін.

Сераған ұлы комик еді. «Шырақтарым, ол «керекбит», әр іс нақпа-нақ болуы керек» деп ақыл қосатын. Ол кісінің бір әдеті, егер жат, бөтен қылығынды көрді бар ғой, өмірі кешпей кетуге бар-тын. Сераған қазір болса маған «Әй, Ашимовский» деп қатты да, жай да орынды басу, жұбату айтып, әкемдей камкор көңіл танытар еді. Бұл адамдардың бір ерекшелігі — әрбір сөзінен, ісінен-ақ әкелік мейірім аңқып тұратын.

Осынау тұлғалардың қай-қайсымен болсын бірге жүріп әңгімесін тындауға біздің буынның іштей қызығушылығы, бәсекеге түсуі керемет болатын. Әсіресе, ел ішіне өнер сапарына шыққанда олармен дастарқандас немесе купелес болуға қатты құмартатынбыз. Кітаптың өзін оқуға уақыт тапшы кезде ол кісілердің әңгімесін тындап, сол олқылықтың орнын толтыратынбыз. Олардың өмірі, өнегесі, әрбір айтқан сөзінің өзі біз үшін ең басты оқулық болатын. Біз ең алдымен сол өнегемен өсіп-өндік. Олардың оқулығы өмір болатын, біз сол өмірден үйрендік.

Бір жолы Қызылордаға гастрольге бардық. Обкомның үйінде біздің ұжымға арнап банкет берілді. Ол кезде әкем театрдың ұжымын қай жерде де «кұдайдай» күтіп алатын. Банкетте Серағанмен қатар отыра қалыппын. Байқаймын арагідік коньякты тастап отыр. Бұл кісінің ұрттайтынын бұрын-соңды көрмеген едім. Осы бір сәт маған ой салып, үзілісте Серағана бірер сауал қоюды ойлап, жоспар құра бастадым. Алғашқы сауалым былай болды. «Сераға, шұбаты тәуір екен, ә» деп түк білмегендей болдым. Сасатын Сераған ба, әңгіменің төркінін түсініп, сыр бермей: «...ә, менде шұбатқа сеніп, коньяктың 7 — 8 рюмкасын тастап жібердім, әр жұтқан сайын бір кесе шұбат қоса жіберіп отырдым. Ол коньякты қуып жетіп желкесін үзеді ғой» деп өзіне тән күлкісімен кеңкілдесіп алды да: «қарақтарым, арақ ішпей жүрмейсіңдер, мезгілінде закуска жасап тұрғандарың дұрыс болады, әйтпесе бұл арақ деген аккөз ит организмді жеңбей қоймайды. Қазақ интеллигенциясының соры осы әзәзіл болды ғой бүгінде» деп бірнеше

мысалдар келтіріп, үлкен уайым жеп, менің әзілдеймін деген түріме үлкен өнегемен жауап берді. Тексіздік не дегізбейді? Басқа біреу болса бөстекі сөзбен құлағынды сасытар ма еді, кім білсін?!

Серағаң үлкенімізге де, кішімізге де үлгі болды. Қос қозым – Мәдиім мен Сағиым да бұл кісіні қатты сыйлап, кей тұста жүріс-тұрысын салып күлдіретін.

Бұл шалдардың театры – ұлы театр екен ғой. Қазір қарап отырсам, қазақ сахна өнерінің қайта өрлеу (ренессанс) дәуірі сол қасиетті қазына қариялар кезінде болған екен. Ол кісілердің өкшесін баса шыққан С.Телғараев, К.Қармысов, Н.Жантөрин, М.Сүртібаев, Ы.Ноғайбаев, С.Оразбаев, Ә.Молдабеков секілді ғажайып шеберлер де өнер төгіп, сол сара соқпақты соны биікке көтерген жампоздар еді. Сахна өнеріндегі осы бір үздік үрдісті жеріне жеткізіп айшықтап айту, терең жазу театр сыншыларының парызы, міндеті.

Бірде Серағаңмен ресторанға барған Н.Жантөрин даяшымен стаканға коньяк құйып, ішіне шай қасық салып әкелуге келіседі. Нүрекең коньяқты қасықпен шайқап отырады. Аса сезімтал Серағаң: «Әй, Нұрмұхан, сенің шайыңнан неге бу шықпайды, суып қалған-ау, сірә» деп сылқ-сылқ күліпті. Сонда Нұрмұхан: «Түу, Сераға» деп стаканды итеріп тастап, тұрып кетіпті.

Айта берсек, мұндай аңыз-анекдоттар таусылған ба? Жігіттермен әр бас қосқан сайын сол қариялардың кісіні қартайтпас қалжындарын таласып айтып, танды атыратын едік. Олардың әңгімесі барда көңілімізді кір баспайтын. Жалығу, жалқаулық дегенді білмейтінбіз. Сол бір туар бабаларымыздан қалған әзіл-қалжыңның мені қасіретті күнімде де қолтығымнан демеп, көңілімді көкке көтерген күдіретіне қайранмын. Олардың өнерде қалдырған өнегесі мен мағыналы өмірін көріп өскен біздің бір сәт аласаруға хақымыз жоқ еді.

«ИЛЮША, ЖАНЫМ»

Елағаң үшін үлкен, кіші эпизодтық рөл деген болмайтын. Қандай рөл тапсырылса да соны сырттай зерттеп, іштей дайындалып, сәтті деталь тапқанша өзімен-өзі болып, жер-көкке сыймай жүретін. Кейіпкерлердің шапанына жыртық жасап, иә болмаса бетінің бір жеріне тыртық салып тыным таппайтын. Бірде Елағаң Мұханның «Түнгі сарынында» ма екен, бір кейіпкерді үнемі аузын керіп жүріп ойнады. Сонда Мұхаң жарықтық: «Илюша жаным, адамның аянышын тудырмай, ана аузыңды бір мезгіл босатсайшы» дейтін.

Елаған бір бойына бірнеше өнер жиған жүйрік. Бірде орталарында Мұхаң бар бірнеше адам аңға шығады ғой. Әлден уақыттан соң әлгі кісілер тынығып алмақшы болып жиюлы мая үстіне жантая кетеді. Елаған артта қалып қояды. Сәлден кейін сол маңайдан ырылдаған дауыс естіледі. Әлгі дауыс біртін-біртін күшейе түседі. Бір кезде «Ойбай, Илюшаны өлтірді» дейді Мұхаң. Шөптің үстінен түсейін десе, бәріне де жан керек. Елаған жан дауысы шығып, қасқырмен айқасып жатыр. Содан біраз уақыт алысады. Өзімен бірге ала шыққан қызыл бояуды үстіне жағып жібереді. Үсті-басын қып-қызыл қан жуып кеткен, сау тамтық жоқ. Дүниедегі жоқ дыбысқа салады. Ара-сында құрдастарының да аты-жөні кетіп қалады. Бір мезетте барып Елаған: «Ойпырым-ай, итіңнің зорын-ай, тайқардай ғой өзі, әрең өлтірдім ғой» деп құлай кетеді. Мұхандар бұл оқиғаға сенер-сенбесін білмей, жерге түсуге жүректері дауаламай сүт пісірім отырса керек.

Міне, Елағандар осындай болатын. Ешқандай күй таңдамайтын. Театр сахнасында ғана емес, дала сахнасында да тапқыр, талантты еді.

Мұхаң Елағанды қатты жақсы көрді. Өмірде де, өнерде де жұп жазбай өтті. Мұхаң мен Қаллеки, Мұхаң мен Елаған, Мұхаң мен Шәкен. Осылардың әрқайсысы бір-бір тақырып. Олардың достығы, бір-біріне деген адалдығы әлі терең тағылыммен жазылған жоқ. Біздің өнертанушыларымыз кезінде олар туралы «бірсыдырғы тәуір ойнады» деген секілді жалаң жазумен шектеліп қалды да, әлі күнге дейін осынау бір туарлардың ішкі дүниесіне, тектіліктің түп тамырын ашуға тереңдеп бара алмады. Менің ұзақ жылғы шығармашылық өмірімде бір түйгенім — осы тақырыпты игеруге не құлықсызбыз, не батылымыз жетпейді.

«ЕНДІ НЕҒЫЛ ДЕЙСІЗ...»

Елаған мен Шәкеннің достығын өзіміз көріп өстік. Шәкен бұл кісілерге кейінірек қосылса да, өмірбақи бірге жүріп, бірге тұрып келе жатқандай көрінетін. Төртеуі де Шәкенді жақсы көретін. Бұл өнерде аса сирек кездесетін жағдай. Оның үстіне бірінің сыртынан бірі ешқашан сөз айтпайтын. Шыны керек біздің буын арасында бірдене десе шап ете қалу, аузымызға келгенін айту, тіпті төбелеске дейін дайын тұру секілді жағдаяттар арагідік болса да кездесіп қалатын. Мұндай жағдайда өнерін де, өзін де лап етіп тез өшуің мүмкін ғой. Әрине, текті тентектіктің жөні бөлек. Ал Елағандардың арасында тек қана қапысыз қалжың жүретін. Әлгіндей әдеттер оларда атымен жоқ еді. Кейде маған тектілік, бекзаттық секілді ұлы ұғымдар сол кісілермен бірге кетіп

қалғандай көрінеді. Бір-біріне айтқан ең қатты сөзі «енді неғыл дейсіз, қайтсек жөн» деумен ғана шектелетін. Бұл кісілер жөнінде ойласан тек қана тазалық туралы толғағың келеді.

Осынау достық көңіл жөнінде басталған әңгіменің арқауын үзіп алмай, әрі қарай жалғастыра түссем деймін. Елаған Шәкен қайтыс болғанда қатты қайғырды. Кейінірек «мені Шәкеннің қасына қойындар» деп жүрді. Осы аманатын жүгіріп жүріп орындады. Шәкенге таяу жерден ұлтарактай орын тиді.

Марқұм мені жақсы көретін. «Әй, атанның аузы» деп сөйлейтін әдеті болушы еді. Шәкеннен үлкен болса да қас-қабағына көп қарайтын. «Атанның аузы десем Шәкенге тиеді-ау» деп отыратын, жазған. Сондағы мақсаты Шәкенге қалжыңның өзімен де тіл тигізіп алмау. Сондықтан да ғой басқалар секілді Шәкен де Елағанды бірде-бір киносынан қалдырмай, өнерде жұп жазбай өтті.

Бұл әркімге бұйыра бермес бакыт.

БІЗ ОСЫ КІМДІ ПІР ТҮТАМЫЗ?

Қазақ киносының 70 жылдығына Орта Азия елдерінен, Мәскеуден қонақтар келді. Сондағы бір байқағаным: қай елді алсаңыз да өнерінің деңгейі осыдан жиырма жыл бұрынғы емес, етекке түсіп кеткен. Ол кезде Карлиев (түркімен), К.Ярматов (өзбек), Б.Кимягаров (тәжік), М.Рысқұлов (қырғыз), Шәкен Аймановтар бар еді. Бұлардың бірін бірі толықтырып жататын телегей теңіз таланты, өлшеусіз еңбегі, ұлы достығы ел арасындағы алтын көпір, ең үздік үлгі еді. Қазір осынау біртуарлардың еңбегін жоққа шығарғысы келетіндер де табылып қалып жүр. Мен әлі күнге бір нәрсеге таң қаламын. Сол саңлақтардың арнайы білім алмаса да туа бітті білімі, дарыны, интеллектісіне тәнтімін. Өзіл-қалжындары, әңгімесінің өзі бір таусылмас, түпсіз, тұңғық еді ғой. Олардың әр бас қосуының өзі бір спектакль, мейрам болатын. Олар сахнада, кинода тым биік еді. Олар сол кездің өзінде «кино тек қана ұлттық болуы керек» деген ұран көтерді. Кино ең алдымен ұлттық болғанда ғана көпұлтты болады деген қарапайым түсінікті де өмірге ендіріп кеткен солар болатын. «Қазақтың жаманы орыс бола алмас, орыстың жаманы қазақ бола алмас» деген мәтел шығарып, қазақтың өнерін талай тар жол, тайғақ кешуден аман алып шыққан да Шәкендер еді. Енді келіп өнерімізді бүгінге дін аман

жеткізген сол санлақтардың атын саудаға салғанша, өнердегі ұрпақтар жалғастығын одан әрі байытып, дамытуды неге ойламайтынымызға таңмын. Бүгінде күшігінен таланып, уызында жарымағандар жалтақтап, ұлттың пайдасына шешім қабылдаудың орнына, елді тұқыртатын, рухын түсіретін қаптаған қалың қол қойылған үндеулерді қаптатып жіберді. Бұл ескі тәсіл ғой. Қысқасы, Ғабиден Мұстафиннің «бұрын ұлтшылдықпен күресуші едік, енді ұлтсыздықпен күресетін болдық» деген сөзіне қайта айналып келгендейміз. Біз осы кімді пір тұтамыз? Голливуд жұлдыздарын ба? Егер бұл процесс ұзаққа созылатын болса, қазақтың дүниежүзілік мәдениетке қосар ұлттық сипаттағы биік болмысы әзірге енсе түзей алмаса керек. Ендеше, өркениет айдынына біз сол Американың, Еуропаның өзінен еш айырмашылығымыз болмай-ақ күмп етеріміз сөзсіз.

Ұлттық үрдісінен ажыраған елдің өнерін ешкім де қабылдай алмайды, тұшынып көрмейді. Осы бір ойды тағы да толықтыра түскім келіп, есіме тағы да Елағандар айналып соғып отыр.

1999 жылдың желтоқсан айында Қазақтың бірінші халық әртісі, тұңғыш кино актері Елағанның 100 жылдық мерейтойына Қостанайға бардым. Мен бұл кісілер туралы айтуға ешқашан жалықпас едім. Осы жолы сол бір қасиетті Қара шалдарды жаным аңсап сағынғанымды қатты сезіндім. Әлдебір актердің тойындағыдай 100 үй тікпесе де, Елағана деген елдің ыстық жүрегі, махаббаты жүздерінен, көздерінен анық сезіліп тұрды.

«Аманкелді» соғыс жылдары туған ұрпақтың ең бірінші көрген киносы еді. Өз басым шамамен 40 — 50 рет көрген шығармын. Біздің елге жаз айларында келді. Бір-екі ай жүрді. Ол кезде колхоздар көп. Бір күнде бірнеше рет қойылады. Соның бірінен де қалмай, жағалап жүріп көреміз. Әр көрген сайын құдайдан «бүгін Аманкелді аман қалса екен» деп тілейтінбіз. Сол кезде ол адамды — Аманкелдіні актер, тірі адам екен деп ойлаппыз ғой. Елағанды алғаш рет театрда көріп, есім шығып таңқалғаным әлі есімнен кетпейді. Тағдырдың өзі қызық қой. Адам айтса нанғысыз. Кешегі бала күнімізде идеал тұтқан адаммен бірге киноға түсіп, сахнада бірге жүремін деп кім ойлапты. Қол жетпейтін көктегі жұлдыз секілді еді.

Жалпы өнерге ғашық етіп, өнеге тұтқан ұстаздарымның бірі осы Елағаң болатын. Өзі аңшы, спортшы, үнемі сергек, сырбаз жүретін. Мұхан, Ғабендердің өзін аңшылық, саятшылыққа үйретіп, Мюнхаузеннің әңгімелеріндей неше түрлі уақиғаларды өз ойынан шығарып, лезде шағын спектакльдер қойып жіберуге шебер еді.

«ӨЗІҢ ЖАДНЫЙ БОЛАСЫҢ»

Елағандар спектакль жетіде басталса, төртте келіп, асықпай киініп алып, «беломорын» тұтатып, сахнаны бір айналып шығып, мәтінін іштей қайталап, күбірлеп жүретін. Сонан соң гримін де өзі салады, әлгіндей процесс тағы да үздіксіз қайталанады. Сахна қызметкерлерімен әзілдесуге де уақыт тауып, күлкіге қарқ қылып жүретін. Елді ойламаған жерден қызықты әрекет тауып күлдіріп, сендіруге керемет еді. Өзі еш күлмейді, ал, сенбесіне тағы болмайды. Ойдан қысқа әңгіме, анекдот шығаруға өте шебер болатын. Бір жерім ауырып тұр десен, дереу емін айта қоятын. Бір актер: «Елаға, шашым түсіп жүр» деген ғой, сөйтсе Елаған, «оның жарасы жеңіл, басына картошка байлап жат» депті. Бәтшағар, Елаған айтты деп, елп ете түсіп дәл солай жасаған ғой. Ертеңіне әлгі актер әбден әлекке түсіп, қызыл-ала, көкала болып, Елағанды іздеп жүрсе керек.

Тағы бір жолы бір актрисамыз Елағана асқазаны ауырып жүргенін айтады. Елаған еш қиналмастан емделудің жолын айтып береді. «Шараптың қоға тығынын әбден қайнат та, суын іш» дейді. Ол да дәл солай істеген. Содан іші кеуіп, аяқ басқан сайын жел шығарып, әлек болған екен. Елағанның жәй ауыз екі сөзінің өзі күлкі шақырғанымен, өнегесі мол болатын. Бірденеден тарыла қалсаң, «менің ештеңем кетпейді, өздерің жадный боласындар» деуші еді, жарықтық.

ШЕКСПИР ҚАЗАҚҚА РИЗА ШЫҒАР

Бала кезімде, мектепте құлшынып драма үйірмесіне қатысып та көрген емеспін, ұяндау болдым. Ауылға келген әртістерге аяушылықпен қараушы едім, тіпті іштей ұнатпайтынымды да жасыра алмаймын. Әуелі ауылшаруашылық қызметкері болғым келді. Кейін кеншілер қаласы Кентауға көшіп барып, сонда оқығандықтың әсері ме, тау-кен инженері болуды армандадым. Ақыры өнер институтынан бір-ак шықтым.

Адам баласының ең басты бақыты өмірге келуі болса, ес біліп, етек жауып, үлкен азамат болғаннан кейінгі ғұмырың елдің көз алдында өтеді екен. Үлкенді-кішілі, жақсы-жаманды еңбегіне қарай сен елмен бірге, соның мейірім-шапағатымен өсесің. Бұдан кейін бізді қазақтың қасиетті қара шалдарының өнердегі, өмірдегі ортасы, таусылмас бай қазынасы, терең тағылымы өсірді.

Ұстазым Асқар Токпанов: «СХИ-да саған не бар, Қазақстанда көп болса бір агроном аз болар, адам болам десең өнерге кел» деді. Ол кезде ненің паркын білгендейміз. Әлі де балалықтың, балаң ойлаудың аулынан алыстай қоймаған шағымыз ғой, «барсам бара салайыншы» деп ойладым. Ауылдан Алматыға 17 жаста келіп, әлі оң-солын танып білмеген баланың сол кездегі байламы осылай болуы заңды секілді.

Әдетте, қазақтың өзі өнер қонған халық бола тұра, ескілік психология әсерінен әлі де арылмай, артистерге деген көзқарасында орнықтылық бола бермеуші еді ғой. Мен де сол ойдан құралақан емес едім. Артист қауымы сырт көзге ұшқалақ, жанғалақ, жеңілтек, пәтуасыздау көрінетін. Оның үстіне болашағынан үміт күткен жалғызының мына тірлігін естісе, «шешем не күйде болар екен?» деп ойлаймын. Ол кездегі ауыл баласының арманы — Алматы ауыл-шаруашылығы институты, Алматы зоовет институты, «директордың оқуына» түсу еді. Сөйтіп, директор болып, бір мен үшін деп от пен суға түсіп жүрген апамның қолын жылы суға малсам деймін ғой баяғы. Ол кезде бұдан басқа ұлы арман, биік мақсат болмайтын. Жокшылық пен таршылықты әбден көріп өскеннен соң ба, әйтеуір, адамға жақсылық қана жасауды ойлайтынбыз. Ал, мен болсам жын-бақсы атанып, сол қолыма қонайын деп тұрған бақыттың басынан бір-ақ теппекпін. «Қайда оқисын?» деп сұрағандарға «СХИ-да» деп жауап беремін. Көпке дейін қорланып, сол шалмен кездестірген Райымбек досыма да ренжіп жүрдім. Аздап киноға түсе бастадым, институт сахнасына шығып жүрдік. Байқаймын, ұнап барады. Әр күнім қызықты бола бастады.

Уақыт өте келе тағдыр бізді Шәкен секілді тұлғалармен та-быстырды. Көрген түстей сол күндер бүгінде шындыққа айналып, осылай сыр шертіп, алуан тебіреніс күйін кешіп әңгіме айтамыз деп ойлаппыз ба?!

Әу баста Серағаң милицияда, Қаллеки мен Елағаң да сол сияқты ауыл қызметінде болғандар ғой. Ал, Шәкен болса, Семейдің педтехникумында оқыған. Ғабит Мүсірепов болмаса мұғалім болып жүре берер ме еді, қайтер еді? Жағда Өгізбаев пен Шәкенді театрға әкелген Ғабан. Кездейсоқтық емей немене, бірақ заңды құбылыс. Мен алғаш 1955 жылы Алматыға келгенде өнердің көп түрлі екенінен хабарсыз едім. Опера, драма, концерттік ұйымдар, тағы басқаларын, бәрін бір оқумен бітіретін шығар, кейін бөлінетін болу керек деп те ойлағам. Оқи келе түсіне бастадык. Шәкендердің күдіретін, ғажайып өнерін ел аузынан еститінбіз. Театрдағы ойнаған Ақан серісін, Петруччиосын, Кодарын, Амангелдісін көрген адамдар аузының суы құрып айтатын. Мысалы, Ақан бейнесінде «Ләиләһа еллә алла!» деп

ашып едім бұл өмірдің есігін» — деп шыққанда көрерменді дүр сілкіндіруші еді» дейді. «Асауға тұсаудағы» Петруччиосын 1962 жылдары ғана қайталанған қойылымында көрдім. Актерлік өнердің құдіреттілігін сездім. Соның әсері болар, актер болғаным мақтандым. Намыстануды қойып масаттандым. Балалық шақта көңіліне орнығып қалған өртістерді аяушылықтың, тіпті, ұнатпаудың ізі де қалмады. Оған «кінәлі» Қаллеки, Елаған, Сераған, Шәкендер. Солардың қайталанбас құдіреті баурап әкетті. Біз көрген ұлы мектеп те осы. Кейінірек Нұрмұқан мен Ыдырыстың шеберлігі иландырып жүрді. Осынау өмірде ақылды, парасатты жандармен, өнерді ұлы кәсіпке айналдырушылармен бірге тер төктік. Рухани мұраттастар болдық.

Шәкен — Ақан сері. Осынау пәлсапаға толы, жәй әншейін домбыра ұстап, ән айтып жүрген бозбала жігіт емес, басы ойға, көкірегі күйге, жүрегі махаббатқа толы, жетесіне көп нәрсе ұялаған ақылман ақын образы Шекспирдің «Гамлетімен» үндес образ деп білемін. Қысқасы, Шәкеннің өзі. Бұл заңды да. Актер қаншалықты білімді болса, образ да соншалықты толыққанды, нанымды, көрерменді тебіренерлік, терең ой салып, көп нәрсеге, жақсылыққа сүйреушілігі мол болады. Демек, білім мен талант тоғысқан жерде образдың бағы жанады. Шәкенде бұл қасиеттер әр қырынан шұғыла шашатын. Шәкен сияқты актер сахнаның ажары, айбыны еді ғой. Қандай рөл ойнамасын — ақылды ма, ақылсыз ба, бәрібір ұлы образ болып шығады.

Шекспир шығармашылығының бір шыны — «Асауға тұсау». Батыс классикасы, оның ішінде Шекспир қазақ сахнасына екі дүниеде де риза шығар. Тіпті осы шығармасын Шекспир «өзі жазбағандай», Мұханның аудармасымен ұлы туындыға айналған секілді. Әсіресе, Шәкен сомдаған Петруччиоға сөз бар ма?! Оны көп сөзден гөрі көру керек. Өне, көптен көрген Петруччио. Образға оранған сәт. Ғажап! Әлі сол күндегідей көз алдыңнан кетпейтін не құдіреті бар. Шәкеннің құдіреті ғой. Аймановтың орындауындағы Петруччио нағыз Шекспирдің жазғанындай Петруччио сияқты болады да тұрады. Газет-журналдар талай жазды ғой. Мен жаналық аша қоймаспын. Бірақ бір бөліп айтар ерекше жәй «Асауға тұсау» қанша қойылса сонша көрдік. Әр көрген сайынғы әсер бөлек, алуан күй кешетінбіз. Актер болсам деп ұмтылған талапкер жастарға нағыз актерлік шеберлікті шындау мектебі осы еді. Айманов өзі ешқандай актерлік мектепті бітірмесе де, бірнеше мектептің басын қосып, бір басына сан түрлі өнер жиған адам. Комедия, трагедия, фарс тағы басқа алуан өнер түріне, жанрларына жол таба білген ерекше дарынды актер — адам ретінде де дарынды туған еді. Театрда болсын, кинода болсын, жәй өмірде болсын (әсіресе

күнделікті өмірде) ол кісіден үйренгендерім мол. Шәкенді кез келтірген тәңіріме бек ризамын. Ол қай салаға түссе де академик боп шығар еді, мәселен, медицина саласына кетсе ұлы хирург болатынына кәміл сенесіз. Өйткені, ол шаранасынан дарынды туған адам. Енді киноға қарай бет бұрсак, жоғарыда айтқанымды тағы да растаймын. Ол киноға 1951-ші жылы келді. Тыннан жол салып кірісті. Сөйте тұра тез игеріп кетті. Алғашында «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» фильм-спектаклін мәскеулік режиссер Гаккельмен бірігіп түсірді. Кейін «Дала қызы» фильмін шығарды. Әрі қарай дара шапты. Оның бәрінің хикаясын айтсак, бір мақала түгіл бір кітапқа сыймас. Өзіме қатыстысын ғана сөз етейін.

1961 жылы «Бір ауданда» деген партия тақырыбына арналған фильм түсірілді. Міне, осы фильм маған көп нәрсе берді. Өйткені, Шәкенмен партнер болдым. Ол кісі бұрынғы стильдегі аудан хатшысы да, мен жас хатшымын. Тура өзімізге арнап жазылғандай кейіпкерлер. Мен енді ғана институт бітіріп, Диордиев пен екеуінің ортасына түстім. Өнердің екі көкжалымен әріптес болу әрі қиын, әрі қызық. Осы бір күндері қос тарланның талант тегеуіріні мені де шындап, қайсар күрескерлікке дайындады. Өнердің бағын ашатын ғажайып қасиеттің бірі күрескерлік екенін сол жолы түсіндім.

БІР АЙҒА СОЗЫЛҒАН «СОТ»

Шәкеннің серілігі мен дарқандығын ауызбен айтып жеткізу қиын. Оны қасында жүрген жолдастары жақсы біледі. Шәкенмен Әнуар екеуміз кейінгі жылдарда жиі араласып тұрдық. Үйінен кісі үзілмейтін, қазаны оттан түспейтін. Бірде Қарағандыдан жездесі, Қазақстан Республикасының халық әртісі Қали Байжанов келіп, Шәкеннің үйінде бір қыс қыстады. Екеуінің айнымас достығы, ғажайып өзіл-қалжындары үлкен-кішіге жарқын үлгі еді. Қали Байжановтың тоқсанның тұғырына қонған кезі. Бала сияқты айтқан сөзіннің бәріне сенетін, аңқау да ақ көңіл жан еді. Сол қалпының өзінде де Ақан сері, Естай, Мәдидің әндерін нәшіне келтіріп айтатын. Қазақтан шыққан бірінші бас. Кәукен балдызына еркінсіп, балаша жұмсайтын. Бірде Кәукенге телефон соғып: «Әй, Кәукен, сен такси алып кел де мені Күлет шалдың үйіне апарып қайт, ол «Тянь-Шанская 5-те» тұрады ғой» деп, тез бұйыра сөйлейді. Кәукен шалдың тапсырмасын қалт еткізбей орындайды. Қалекен Күлет ақсақалдың үйіне кіріп келіп, дереу төрдегі кереуеттің үстіне малдасын құрып отырады да: «Әй, Кәукен, сен енді

кайта бер, мынау үйдің мені бүгін жіберетін түрі жоқ, ертең таксимен келіп, алып қайтарсың» деп асықпай жайғасады. Онысын үй иелері жактырып отыр ма, жоқ әлде жактырмай отыр ма, онда шаруасы жоқ. Осының өзі көңілінде қылау жоқ дарынға ғана жарасар тазалықтың, ақ көңілділіктің, балалық мінездің белгісі емес пе?! Қайран біздің касиетті кара шалдар-ай десеңші?!

Сол шал — Қали ақсақалды айтам, бірде Шөкеннің пәтерінде, үйде жалғыз қалған бір сәтінде ыстық суды ағытып қойып, ұмыт қалдырады да үйді су қаптап, төменгі қабаттың төбесінен су кетеді ғой. Содан айкай-шу басталады. Шөкен үйге келсе Қалекен балаша мұнайып, айыбын мойнына алып, монтиып отыр дейді. Оқиғаға әбден қаныққан соң Шөкен токсандағы жездесінің үстінен «сотқа арыз» бергенсиді. Әрине, ақсақалды, жездесін үрейлендіріп ойнағаны ғой. Ол «сотқа» бәріміз де қатынастық. Күніге кешке жұмыстан кейін басталады. Қалекенді ортадағы орындыққа отырғызады, шалдың басы төмен салбырап, үн-түнсіз. Айыптаушы соттың өзі Шөкен — «айыпкер Байжанов орныңнан тұр» деп қатқыл сөйлейді. Ол кісі тұрады. «Оқиға неден, қалай басталды? Сіз ол кезде қайда, не істеп жатыр едіңіз?» деген сұрақтар жауады. Осы «сот» бір айға созылды. Қырғын күлкі, Қалекенде күлкі жоқ, жалтақ-жалтақ бәрінен жәрдем сұрай, жәутендеп қарайды.

Адвокаты — Сатыбалды (Роза Бағланованың күйеуі, Шөкенмен көрші болатын). Ол кәсіби заңгер, оқиға нанымды болуы үшін бар өнерін салып әйтеуір, әупірімдеп ақсақалды ақтап шықты. Сондағы Қалекеннің қуанышында шек жоқ еді, балаша қуанып, «Апыр-ай, Сатыбалды болмағанда, кетіп едім су түбіне» деп ақ батасын үйіп жатыр. «Баяғыда біздің елде Күдірісов деген атпекат болып еді. (Кудрявцев қой). Сен одан да мықты екенсің» деп мәз-мейрам болды шалың. Бір айға созылған осы «сотты» жазатын адам табылса, қандай қызықты, бағалы материал болар еді. Қали Байжанов, Диордиев, ағайынды Абдуллиндер, Кәукен, Ермек, Олжас, тіпті Мәскеу, Ленинградтан келген қонақтарды былай қойғанда, күнде жиын, күнде той еді, Шөкеннің үйінде. Киноның қызметкерлері бірі кіріп, бірі шығып жататын.

ҚАЗАҚ КИНОСЫНЫҢ «ҚҰЛАГЕРІ»

Ал, енді Шөкеннің Мәскеу барғандағы жиыны ол өз алдына бір хикая. Ол Мәскеуге барғанда Б.Андреев, Н.Крючков, Саранцевтар әкесі келгендей қуанып қарсы алатын. С.Герасимов, С.Бондарчук

сияқты майталмандар айнымас достары, терезесі тен сөйлесетін әріптестері болатын. Жалпы Шөкең қонысы кең, асқан ақкөңіл, досқа құшағы ашық адам еді. Ауыл ақсақалдарының тілін табуының өзі бір айтып бітпес мағыналы мектеп. Жан Марэ, Лауренс Оливье сияқты дүниеге аты әйгілі актерлермен кәнігі танысындай еркін сөйлесетін. Фильм түсіру тұсында сырт көзге жайбарақат сияқты көрінгенмен, іштей тас-түйін ойда жүретін. Шахмат ойнап отырып-ақ дайындық қалай жүріп жатқанын сезіп отырушы еді де, уақыты келгенде «кәне, сьемкаға кірісейік» деп өзге жұмыстың бәрін жиыстырып қоятын.

Шөкеңмен жұмыс істеу мереке. Бұл менің қолымнан келмейтін тіршілік. Күйіп-пісіп қалатын кездерім жиі болады. Өлде қазіргі қызметкерлердің жұмыс істеу тәртібі өзгерді ме білмеймін. Ол кезде сьемкаға асығыстық жоқ, «бүгін болмаса ертен» деген сөздер көп еді. Маған екі сериялы фильмді екі айда түсіруге тура келді. Бәрі, әрине қаражатқа байланысты ғой. Киноға мобилизация, темірдей тәртіп керек.

«Шөкең дарынды жастарды тартпады» деп кінәлаған кездер болды. Дарынсызды қанша тартсаң да түк шықпайтынын біле тұра қалай тартады. Әзірбайжан Мәмбетовті сарыуыз балапан кезінен баулып, канаттандырған Айманов. «Ән қанатында» көркем фильмінің қоюшы-режиссері Әзірбайжан, ал көркемдік жетекшісі Айманов болды. Әнуар Молдабеков Мұса рөлінде — Исаның прототипін бейнеледі. Талпынған адам Шөкеңнен көп нәрсені үйренді. Сыпсың сөзге жаны құмар жандар қай заманда да кино төңірегінде де аз болмаған. Қалам ұстап жүрген кейбір ағайындар сол кезде «өлгеннің жаманы жоқ, тірінің жаманнан аман жоқ» деп «Бір қолмен екі қарбыз ұстаған» деген фельетон жазды. Мұндай өнер секілді өте нәзік мәселеде адалдықтан аттамасақ керек. Шыға бастасаң етекпен тарту, өзімнен кейін шөп шықпасын деп алдымызға жан салмайтынымыз жасырын емес қой. Сол фельетонның тұсында Шөкеңнің қатты ренжігені бар. Ол кісіні онайлықпен ренжіте алмайсың. Әйтсе де Шөкең табиғатынан берік төзіммен ондай-ондай пендешілікті елең қылмайтын. Айманов сырттай қарағанда маңмаңгер, жайбасар сияқты болып көрінетін. Ал, жұмысқа келгенде жанып кететін. Уақытпен санаспай өзіне-өзі қатал қарайтын жан еді. Өмір бойғы ұраны: еңбек, еңбек тек қана еңбек еді. Көркемдік кенестің басшысы ретінде күнделікті сценарийді оқып, талқылап пікір айту керек болғанын ғана парактап шығатын. Дарын дегенге дауа бар ма? Бұл ретте айтайын дегенім, Шөкең оқуға да қабілетті еді. Тез оқитын, тез танитын. Оқуы небәрі 10 — 15 минутқа созылатын да, соның өзінде адам ойына келмейтін оқшау, алуан түрлі пікірлер

айтатын. Сценарийдегі кейбір тұстар ұнамаса қолма-қол қайта жазатын да дарыны бар еді. Орысшаға да жүйрік болатын.

Мен туған күйеу баласы болсам да, қатар құрбысы, замандасы сияқты қарым-қатынас жасайтынмын. Сондағы ойы өзін еркін ұстасын, қысылмасын дегені екен ғой. Ол кісі «мынау бізге бола қойсыншы, пайда болсыншы» деген өзімшілдіктен аулақ еді. Осы қасиетіне өмір бойы таңқалып, тамсанумен өттік қой. Әнуар екеумізді бөле жармай жақсы көретін. Мәжитті дос, іні ретінде құрмет тұтты. Екеуінің әзіл-қалжыны айрықша жарасып тұратын. Мәжікең Мәскеуді бітіріп, еуропаша білім алғанына қарамастан, қазақ өмірін, елді, жерді, арғымақты жақсы көруші еді. Шәкең оның осы мінезін ұнататын. Мәжікеңнің тұрағы Мәскеуде болса да, көп уақыты Алматыда өтетін.

«Атаманның ақыры» фильміне түсер кезде әжептәуір шындалып қалған кезім еді. Шәкең бір күні: «Бала, арнайы сценарий жазылып жатыр. Даярлан» деді. Мен соған аса мән бере қоймаппын. Қазаққа біткен ұндықпен Шәкеңнің қасына аса көп жолай бермейтінмін. Күйеу баласы деген сөзден қымсынып қашып жүретін де жағдайым бар еді. Шәкең де соны сезетін. Сол екі ортада «Қыз Жібек» келе қалды. Оған бұрынырақ байқаудан өтіп даярлық жүріп жатқан кез. Сақалды өсіріп, грим де даяр болды. Бірде Шәкең дәлізде көріп қалып: «жақында съёмка, даярсың ба?» деді. Мен содан кейін тіпті қашпақтадым. Есілдертім — Бекежан. Бекежанға бекіген күні Құрманбек Жандарбековке жолығып, «Құреке, Бекежанды сахнаға жарқыратып шығарған өзіңіз ғой. Бата беріңіз» дегенім де бар. Әрі балалық әрі албырт шақ қой. Құрекендердің мектебі басқа еді. Ол жарқылдаған алмас қой. Сахнаға жарқ етіп шығып, жарқ етіп келіп көрерменін жауыннан кейінгі көктей дүр сілкіндіретін. Ішкі тазалығы да, болмысы да шыныдай мөлдір еді. Өмірде де, өнерде де ғажайып аңыз-әңгімелерге арқау болған Құрекенді өзім сырттай ұстаз санайтынмын, жаныма жақын балап, сондай қымбат көретінмін. Өйткені екеуміздің ішкі дүниемізде ұқсастық, табысу бардай сезілетін. Кейде өзімді сәл де болса сол кісінің қасына жақындатып қойып жүретінмін. Күні бүгінге дейін сол бір бата алған күнді жақсы ырымға балап жүремін. Құрекендердің бір талантты жасты көрсе балаша қуанатын қасиетін кейінгі кездері жоғалтып алдық па деп те ойлаймын. Ел аман болса талай-талай жастар шығады ғой. Бірақ осынау біртуарлар секілді елдік, халықтық дәстүрге бай өнерпаздар туа ма, жоқ па?! Осы мәселе мені қатты күмәндандырады. Осынау алтынға бергісіз ғажайып күндер қазір тарихқа айналып бара жатыр. Сонда Шәкең шақырып алып: «ақымақ болма, екеуіне қатар түсесің, шетел актерлері бірнеше фильмге бір мезгілде түсіп жатады. Ал грим болса

ештене жок. Сакалдың жоғарғы жағын аздап қырыңқыраймыз. Ол жағын грим жасап сақал жапсырсаң жетіп жатыр» деді. Солай жасадық та.

Кейін «Атаманның ақыры» бір сериялы болып басталып, екі серияның материалы болып шықты ғой. Оның үстіне тез бітірдік. «Қыз Жібектен» бұрын жарық көрді. Сонда Шәкеннің қуанғанын көрсеніз. «Енді бұл сақал Бекежандікі емес, Шадиаровтікі болып шығады» деп еді. Көрермен «Атаманның ақырын» ерте көрді, бірінші қойылымы Грузияда өтті. Бұл Шәкеннің ең соңғы қуанышы, соңғы сапары екенін кім білген. Сондағы Грузиядағы ғажайып мінез-құлқы мені осы күнге дейін таң қалдырады. Соның бәрін қалай ретімен жазсам екен деп абдырап отырмын, дегенмен тәуекел!

А.С.Федулин (Мемлекеттік киноның төрағасы), Мәжит Бегалин, Әмина Өмірзакова, Салтанат Елеуова, Зет Бошаев, Қуат Әбусейітов, Рафаэль Ибрагимовтармен бірге жолға шықтық. Тбилисиде премьера өткен соң біз Сухумиге пойызбен жөнелдік. КСРО халық әртісі, Шәкеннің айнымас досы С.Долідзе қарсы алып, бірге болды. Сол бір күндері Шәкен аса көңілді, бұрын-сонды болмаған күйде еді. «Тауға шығайық, пантеон аралайық», «Чача» ішіп көрейік, шарманка тарттырып билейік, Гори қаласына барып Сталиннің туған үйін көрейік» деген секілді ойлары көп болды. Кейін ойласам бой жазған екен ғой, асыл ер! Мені бас киім тігетін шеберханаға ертіп барып: «Қай материалдан тіктіреміз?» деп бірнеше материалды көрсетіп: «Мынау тәуір екен, сен оң жағынан, ал мен сол жағынан айналдырып тіккізейік», — деді. Мен де өзімше қалжындап: «Жоқ, мүмкін мен теріс жағынан» деп жатырмын. «Жоқ, сен жассың, мына жағы саған дұрыс» дейді ол. Сөйтіп келіскен боламыз. Кейін сол бас киімді ала алмай кеткеніме осы күнге дейін өкінемін. Таудан кеш түсіп, пойызбен қайтадан Тбилисиге жүріп кеттік. Сонда бір шарманшиктер кабакта музыка ойнады. Шәкен әбден шаттанып биледі, ән салды, екі-үш рет тост көтерді. Сол бір күндері Шәкеннің өзі біле бермейтін көп асыл қасиеттеріне қанықтым. Өмірдегі Шәкеннің өзі өнердегі Шәкенге бергісіз еді. Қарапайым өмірде де талантты еді ғой, Шәкен.

Осы бір тұста Шәкеннің айнымас асыл досы Мәжит Бегалин туралы айтпасқа болмайды. Біз ол кісіні «Мәжікен» деп атайтынбыз. Осы санаттағы адамдардың көбісіне тән бір тамаша қасиет бар еді. Олар біз секілді баласындай адаммен ежелгі досындай сырласатын, пікірлесетін, қалжындасатын. Олар соншалықты білімді, биік бола тұра өзін кішік ұстауға тырысатын. Сол қасиетінің сырын қазір түсініп жүрміз ғой. Сөйтсек өнерге енді келген біздің тауымыз шағылмасын, талабымыз

қайтпасын, жігеріміз мұқалмасын дейді екен ғой. Неткен бекзаттық, биязылық десенші! Өнердің келешегін ғана ойлаудан туған осынау кемелдікпен ғана тыныстап, ғұмыр кешкен кеудесі алтын сандық сол жақсыларды еске алғанда бүгінде дәлдүріштердің дәргеіінде кеткен қайран өнердің ендігі ғұмыры не болар екен деген ойдан еңсенді зіл қаратас басқандай көтере алмай қаласын. Қасиетті өнерді күнкөріс, мал табу көзіне айналдырып, текті, тентек, тұлпар тұрпатынан жабы қалпына түсірген тексіздердің тірлігіне жүрегің қан жылаумен өтер ме екен өміріміз деп те налысың кейде. Өнердің арзандауынан адамдардың азғындауы мен тоқырауынан басқа нәтиже күту мүмкін бе? Театр сауын сиыр емес қой.

Мәжікең сол заманның өзінде қазақтың біртуар тұлғаларына деген көзқарастың түрлі сипат алып, империялық пиғылдан аспай, «бодан елдің боркемік, кіші елдің кездейсоқ, кембағал тұлғалары» атты кемсіту теңеулерінен көзіміз ашылмай жүргенде Шоқанды экранға алып шығып, осынау ниеті бұзық тоталитаристік ой-түсініктердің тас-талқанын шығарып еді. Ол кезде қайсыбір режиссер болсын тәуекел ете алмайтын осы жабық тақырыпты Мәжікең игеріп, күрделі фильм жасады. Сөйтіп бұрын көркем кітаптарда, Әлкей Марғұланнның ғұламалық зерттеулерінде, Қастеевтің қылқаламында т.б. көрініс тауып, ғылыми, рухани ортада біршама айналысқа түсіп, жалпылама білгенмен, жалпының ойында жалқы сақтала бермейтін ұлы Шоқан бейнесі экранға шығып, халқының көз қуанышына айналған еді.

Ұлы Отан соғысына қатысып, оң қолын беріп, төн жарасынан енді айығып келе жатқан Мәжікеңнің жан жарасына айналған тақырыптар да көп еді. Қазақ киносының бағына қып-қызыл өрттің ортасынан аман келіп, бейбіт өмірдің әділетсіздігін көріп, жаны шыдас бермеді ме, ол көбіне соғыс тақырыбына бой ұрып, көп шындықты сол төңіректен іздейтін.

Мәжікеңнің бір-ақ киносына түссем де, өмірде қоян-қолтық араласып, алтынға да айырбастамас талай аяулы күндеріміз бірге өтті. Шөкең екеуінің шынайы достығын сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес. Әрі дос, әрі избасар інісі ретінде көп жақсы күндерін бірге өткізіп, құрмет тұтты. Екеуінің татулығына бір туған ағайынды кісінің балалары қызыққандай еді-ау. Біз сол бауырмалдық, мейірбандықтан сабақ алып өстік. Мәжікең соншалықты білімдар бола тұра, қандай бір кинофестивальдер, съезд, пленумдарда талай мәрте реті келе тұра, суырылып шығып сөйлеп, пысықайлық танытпайтын. Көптің алдында көлгірсігенге жаны жүдә қас еді. Жоқ жерден пысықай бола қалатындарды суканы сүймейтін. Айтатын ойын, пікірлерін

жайшылықта, өз ортасында ғана әдемі жеткізіп, орынды әзіл-қалжыңмен тамсандырып, күлкіден күміс шашып, ортасын толтырып отыратын. Өйтпесе, ішкі дүниесі соншалықты сәулелі бола тұра көп алдында шешенсігенді ұят тірлік санайтын. Ат қойғыш еді. Мені «Шош», Қуат Әбусейітовті «Огородник», Тұрар Дүйсебаевты «Донбай», Ыдырыс Қарсақбаевты «Киса», «Тигр», Әкім Таразиді «Бүлкілбай», Қалихан Ысқақовты «Кетік», Қуат Әбдірәйімовті «Муйтен», Шәкенді «Үлкен жал» дейтін. Содан кейінгі Мәжікеннің бір ерекше қасиеті кейде әзілдеймін деп артықтау айтқан сөзін де өзі зіл санамай, кек көрмей жүре беретін, өйткені жұрттың бәрін өзіндей аңғал, сенгіш көретін. Бірде орталық газетте Шәкенді «оқымаған, дипломы жоқ» деп қалғаны бар. Әрине ойында артық дәнене жоқ. Кейіннен осы пікірді ішіне тоқып алған кейбір алаяқтар енді екі достың арасы суитын шығар деген ойдан дәмеленіп, әр жерде осы әңгіменің басын қылтитып, отқа май құйып жүрді. Біз де ондай қауіптен кенде емес едік. Қайдағы, екеуі түк болмағандай, ештеңе айтылмағандай, естімегендей сол баяғы қалпымен жұптары жазылмай, жайсаң жүретін. Сөйтіп алаяқтардың аяр әңгімесін биік болмыстарымен жеңіп еді. Ұлылық пен кішіліктің осы бір іштей, үнсіз жарасуы, шіркін, бір-бірінің обалына қалған талай зиялыларымызға сабақ болмады ғой.

Екі тарланның осы қасиеттері жұмыс үстінде де көрінетін. Ешқашан асып-сасуды білмеуші еді. Киноның қарапайым жұмыскерлеріне дейін тілін тауып жүретін. Содан ба екен, көп азаматтар бұл кісілермен қызметтес болуға таласатын және соны өзіне айрықша бақыт, абырой санайтын. Әрине оларда да пендешілік мінез болатын. Бірақ сол пендешілігін парасаты жеңіп кете беретін. Содан кейін талантты таңдауы, адамдарды бағалауы қандай десенші! «Тұлпардың ізін» түсіргенде Мәжікен актерлер ансамблін ғажап көрегендікпен таңдады. Тау іші. Айдалада қойшының жалғыз үйі отыр. Қыс қатты. Тамақ бірде бар, бірде жоқ. Осындай сәттерде үлкен жүректі суреткер Мәжікеннің біздің көңілімізді көтеру үшін ойлап таппайтыны болсайшы. Екі ай екі күндей болмай өте шықты. Кино түсіру алаңына дейін 15 – 20 шақырымдай жер болады. Бір-бір атымыз бар. Жарыс ұйымдастырамыз. Мәжікен сыйлық тағайындайды, өзі бас төреші. Бір ғажабы жылқы баласын жанындай жақсы көретін, атқа әдемі отыратын, кәнігі атбегідей еді. Қазақтың мінезін, ер жігітті көбіне неге тұлпарға тенеітінін мен Мәжікен арқылы терең түсіндім. Өзі де жылқы мінезді еді ғой. Қырғыз Ниязалы комузшы айтпақшы, Мәжікеннің болмысы «жақшы аттың жүрүшүңдей, жақшы адамдын күлүшүңдөй» болатын.

1970 жылдың желтоқсанында Шәкен мен Мәжікен басқарып, Грузияға жолымыз түсіп, «Атаманның ақырының» тұсаукесер қойылымын өткізіп қайтқанын жоғарыда айттым ғой. Сол бір күндері екі достың ғаламат ашылып, балаша қуанып, ақ жарылқап күй кешкенін көрдім. Рухани қуаныштың әсері өз алдына ғой, таза табиғи, адами қуаныштың ең жарқын үлгісі қандай болатынын мен сол жолы шын білдім. Екі аяулы достың құстың қос қанатына айналып, аспанға алып ұшқан көңіл-күйлерін, бірінің сөзін бірі тосып сөйлеп, ой-парасат биігінен көрініп, аса бір құштар сезіммен сыр шертісіп, әңгіме айтуын, әсіресе Шәкеннің сондағы періште қалпын, Мәжікене арнаған мына бір сөзін әлі күнге ұмыта алмаймын. Өмірдің өзі де өлшеулі, бір күндік сәуле екенін растағандай еді сол сөзі. «Мәжит үлкен кинорежиссер, менің ізбасар інім, казак киносының кілтін оған бүгін тапсыруға әзірмін. Мен оған имандай сенемін» дегені бар. Мәжит те кейін осы бір сөзді көзіне жас алып, қайта-қайта айтып жүрді. Мәжікенді катал, мықты деп ойлаушы едім, бос екен. Әлде ол да көп ұзамай асыл досының соңынан кетерін сезді ме екен?! Әншейінде қалжыңқой Мәжікен Шәкен өмірден қайтқаннан кейін кәдімгідей жетімсіреп қалды. Шынында екеуі бір үйдің егіз баласындай еді. Әзіл-қалжыны сап тиылып, қарттыққа ерте мойынсұнғандай шорт сынып, тұйық жүрді. Сол ашылмаған күйі кетті-ау арысым. Құдайдың құдіретін айтсайшы, Мәжікен де өмірден тура Шәкеннің жасында, 56 жасында өтті. Абдолла Қарсақбаев та осы жаста дүние салды. Сен де 56 жасында кеттің ғой Майра! Бұл да бір бөлкім, өнер адамдарына тән, құпиясына бойлап болмас танданарлық құбылыс болар.

Шәкендер бізге әлдеқайда үлкен, көп жасаған дана қария көрінуші еді. Сөйтсек 56 жаста ғана екен ғой. Қазір мен одан 7 жас үлкенмін. Оған қарағанда әлі «бала» сияқтымын. Шәкендердің буыны биік, ірі екен. Қай жағынан алып қарасаң да биік еді, бірімен-бірінің өзінің өзі үлкен үлгі болатын. Қазіргі ірілеріміз оларға қарағанда «сайтанның сапалағы» секілді. Бұл қатарға өзімді қоссам да болар. Қазір біреумен қалжыңдасудың өзі қауіпті, қолтығында қаруы қоса жүреді.

Тағы бір айтарым: бүгінде осынша жасқа келіп, осынша асудан асып, ақсақалдыққа бет бұрдық десек те, мен үшін ұлылықтың, үлкендіктің паспорты солар секілді көрінеді де тұрады. Қазіргі күнде солар салған із бір түрлі көмескі тартып бара жатқандай. Күннің көзін көлегейлей алмайтының сияқты, қазақтың өнеріне, барша болмысына солар ғана жарқырап нұрын төгіп тұрғандай сезіледі маған. Солар салған сара соқпақ сол бір күндерден алыстаған сайын шамшырақтай жарқырап, рухани бағдарымыздан жаңылдырмайтын сынайлы. Сынайлы емес-ау, шыны сол.

...Содан біз Алматыға жиналып жатырмыз. Шәкен Мәскеуге пленумге ұшуы керек. Балаша елпілдеп бізді шығарып салды. Екі-үш күннен кейін о дүниелік боп жүре берді.

Шәкен, Сұлтан, Мәжит... Осынау бірін-бірі байытқан, казак киносының алтын қорынан мәңгілікке өз орнын алған тұғыры биік тұлғалар бүгінде сағынышқа айналды ғой.

Қазақ киносының «Құлагері» болған қайран Шәкеннің мезгілсіз дүние салуы қазақтың рухани ортасын орны толмас қайғыға душар етті. Осындай ғазиз жанды екі дүниеде де өлімге қайтып қиясын. Ол күндердің көкіректі қарс айырған азасын айтып жеткізу қиын. Бәйтерегіміз құлады, біз соның бір-бір жапырағы едік. Жанымыз қанша жабырқау тартып, осы бір күндердің қасіретін қанша ұмыта алмасак та, Шәкен деген құрметіміз де, махаббатымыз да сол — енді оның салып кеткен сара соқпағына, рухани мұратқа адал болсақ дедік. Сол үмітпен тыныстап, өмір сүріп келеміз.

Жалғандыққа жаны қас, дәлтірушілікке (халтура) төзбейтін Шәкен туралы ойлағанда мынадай бір пікір тіл ұшында тұрады. Бүгінде арамызда кешегі ұлттық өнеріміздегі аға буын салып кеткен ұлы үрдістерге мойынсынбайтын, құрметпен қарай бермейтін әріптестер де бар. Әсіресе, осы сөзді өнердің жас буынына құлаққағыс етер едім. Бірден биікке шыққысы, бірден ұлы болғысы келетіндер де бар. Менмендікке бой алдырған жерде бәрі бекер. Шығармашылықта космостық өсу деген мүмкін емес. Қызметтің жөні басқа, ал шығармашылық ұзақ жылдар жемісі. Өзін ұлттық қайнарлар мен бастаулардан, алдыңғы толқын ағаларға деген адалдықтан алыс ұстайтындардың өнерінің ғұмыры бір-ақ тұтам, уақытша, алдамшы. Өткен тарихқа құрметпен қарамағандардың азаматтығы да төмендейді, ондайлардың өнері баянсыз, шикі. Ондай дүниелер халыққа жетпейді, тарихтан өз орнын алмайды, ғұмыры келте қайырылады. Кейбіреулерге ұнаған боп жүлделер ала береді. Бұндай жасандылықтың, өзінді-өзін алдаудың кімге керегі бар? Елді ел қылмаудың төте жолы осы деп білемін. Мұндай өзәзіл жағдайға алданып, арбалып қалсақ құрыдық.

Шәкеннің маған қалдырған үлкен өсиеті осы. Арзан мақтан, шетке ұмтылып жүлде алуға, жалаң-жалған үгіт насихатқа жаны қас адам еді. Өмірінде бір рет Англияға Шекспирдің 400 жылдығына барып, «Отеллоның» монологын оқып, мұражайына Отелло рөліндегі портретін тарту етіп, қайтқаны бар. Сонда атақты актер Лауренс Оливьедей дос тауып қайтты. Сол жол сапарының өзі бір жатқан хикая. Мұндай сапар туралы кейбіреулер өтірікті шындай, шынды құдай ұрғандай етіп мақала жазып та жібереді ғой. Суретке түсіп, газет-

журналға жариялатып «мен былай дедім, ол былай деді, сөйтіп қатырдым» — деп бөсетіндерді талай естідім. Кейде өзіміз де бөсіңкіреп бара жатқанда Шәкен есіме түседі де, сабама түсем. Қарапайым болғанға не жетсін, бірақ қолдан келмей жатады. Шәкеннің қолынан келді. Оған өзіміз куәміз. Ел куә. Оған осы күнге шейін туған күні мен қайтқан күнін жыл сайын өткізіп тұратын мәскеулік, ленинградтық жолдастары куә. Соның кейбіреулері «біз Абайды, сонан соң Шәкенді білеміз» дейтінін қайтерсін. Бұл әрине, Шәкен деген сүйіспеншілік. Қайсыбірін айтып тауысарсын. Шәкен мен Қаллекидін, Шәкен мен Ел-ағанның, Шәкен мен Сер-ағанның, Шәкен мен Жүсіпбектің, Шәкен мен Абдуллиндердің, Шәкен мен Құрекеннің, Шәкен мен Ғарифолланың достық сүйіспеншілігі өз алдына бір-бір дастан. Соның бәрімен жеке-жеке мінездеріне қарай ілтипат тапты. Көбісі әкесімен жасты болса да құрдастарындай әзіл-қалжындары жарасып тұрушы еді дейді. Солай екені солай, оның шет жағасын біз де көрдік. Шәкен ешқашан өтірік айтып, мас боп, біреуді қағытып-соқтыққан емес дейді, оған мен толық куәмін. Рөлің шықпай жатса, саған жан-тәнімен беріліп, өз басынан өткен қиындықтарын айтып әрі күлдіріп, әрі ойландырып тастаушы еді. Маған тікелей ескерту айтқан кезі өте аз, кейбір актерге түсіндіріп, ескертіп жатады. Маған қатысты жерін түсіне қойып, дер кезінде нәтиже шығаруға тырысатынымын.

Мына бір оқиға естен кетпейді. Бірде Хиуада үргеніштік актерлер шақырып, съемкадан бос кезім еді, қонып қалдым. Сол кеште Шәкен іздепті, біз Жұмабай Медетбаев екеуіміз ертеңгі съемкаға кешігіп келдік. Шәкен «біреу-міреу өлтіріп кеткен болар, іздендер» депті. Біз Жұмабай екеуіміз ісіп-кеуіп, ұйқы шала келіп тұрмыз. Сонда Шәкен ашу орнына Жұмабайға жайбаракат ғана ескерту жасап тұрды. «Оу! Жұмабай, басқа елде жүрсіндер, біреу өлтіріп кетсе не дейміз? Мынау кімнің көлләсі, Жұмабайдың көлләсі, мынау кімнің көлләсі Асанәлінің көлләсі деп отырамыз ба?» деп елді әрі күлдіріп, әрі өте қатаң ескерту жасады. Өміріндегі маған жасаған ең қатты ескертуі осы болды. Қазақшылыққа мықты, сүйкімділігі өте мол адам еді. Қызы Майрамен екеуінің достығы өз алдына арнайы тақырып. Жанындай жақсы көретінін айтпаса да көзқарасынан, дауыс ырғағынан сезетінбіз. Майра үйінен кетерде қатты қайғырғаны бүгінгідей көз алдымда. Күшік күйеу болмайын деп намысқа тырысып, қиын да болса пәтерге шығып кеттім.

Қиын болды, бірақ өз үйіміз болды. «Төрт бөлме бос тұр ғой, осында тұра беріндер» дегені бар. Майра Шәкенге еркін еді, кейде «дядя Шакен» деп, кейде «папа» деп, кейде «Шакен Кенжетаевич» дейтін. Көп мәселеде Майрамен ақылдасатын. Майра тамақ жасауға шебер еді.

Шөкең жақсы тамақты, әсіресе, ұлттық тағамды жақсы көретін. Ал, палауды жей алмайтын қасиеті бар еді.

АЛ, ЕНДІ ОЙНА...

Шөкең дегенде менің ойым ұлттық намыс жайына қарай ойыса береді. Спортты, оның ішінде шахматты, футболды жанындай жақсы көретін. Ол Қажымұқанмен, ұлы Мұхаңмен мақтанатын. Олардың спортқа әр кез ұлттық намыс тұрғысынан қарағанын тебіреніп айтар еді. Бұл тақырыпқа кейінірек соғармын. Алдымен шахмат туралы шашылып жүрген ойлардың басын жиып алсам керек-ті.

Өмірдің өзі тумысы актер адамға мектеп. Тәңірі пендесіне титімдей санлау берсе, сол өмір мектебінен түйер тағылымы да аз болмас. Іштегі шерді шығарудың түрлі жолдары, амал-айласы, әрекеттері болады. Шын суреткер сол шермен де өмір сүре береді, бірақ шерменде болмайды, оны қажетті жерінде шығарып тастай алады. Шерді шығаруға да шеберлік тән. Бәлкім, оның суреткерлік құдіреті де осы қасиетімен өлшенсе керек. Шерді шығаруға да бір шабытты шақ керек секілді. Мен сол шерді сыртқа шығара алдым ба, жоқ па, білмеймін, бірақ жанынды жайма шуакка бөлейтін сәттерге бой ұрғым келетіні рас. Ол үшін көп еңбектенесің. Әлгінде оқырманымды актерлік мектептің өмір мектебімен байланысына назар аудартқым келіп еді-ау. Бұл өмірде шахматты көп ойнадық. Бәлкім, өмірімнің жартысын осы ойын өрнектейтін шығар. Әдетте жұрт өмірдегі кейбір сәттерді шахматтың ойынына, фигураларына тенеуге құмар. Неге солай екенін бір кісідей білетіндеймін. Шахмат ойнаған адамға бұл тенеу тансық емес. Кейде актерлік өнердің осы бір шахмат тастарына қатты ұқсайтыны да рас.

Бұл спорт түрімен мектептен айналыстым. Негізгі қарсыластарым Сейдехан, Райымбек, Телман, Қарабектер болатын. Шахмат ойыны әлбетте ой әрекетіне, қозғалысына құрылады ғой, оның үстіне бұл екі патшаның соғысу тәсілдері. Бұл ойынның актерге ең қажеті ақыл-ойдың көзін ашып, сезімінді оятып, неше түрлі мизансцена құруына көп мүмкіндік туғызады. Менің ең бір шабытты шақтарымды да осы бір құмар ойын ұрлап жатқан секілді. Кейде отырып ойлаймын: осы ойын арқылы бала кездегі белгісіз, жұмбақ болып көрінетін жәйттердің кейбірінің шешіміне жауап тапқандаймын. Шахмат әдетте бекзаттық тұрғыдан ойлаудың биігі болып табылады. Мұндайда шахмат спортқа жата ма, әлде дұрыс өмір сүру стратегиясын үйрететін пәлсапалық

ойын ба — осы екі арасын ажыратып алу керек секілді. Спорт жөнінде бәрімізге белгілі ұғым төркінімен сөйлейтін болсақ, ол — дене кимылы, бұлшық етті шынықтыру, сергек жүруге қызмет етеді. Спорттағы талай санлақтарды сонысымен де құрмет тұтамыз. Мәселен, ертеректегі ертегінің батырындай аты аңызға айналған Қажымұқан атамызды айтып мақтанамыз. Сол Қажекеннің өнер, әдебиет қайраткерлерімен араласуы да тектен тек емес еді. Өйткені, өнер мен спорт егіз ұғым саналады. Елінді дүниенің төрт бұрышына танытатын, мерейінді өсіретін де өнерің мен спортың. Біз осы мәселенің байыбына бара бермейтін секілдіміз. Дүниені шырқ үйірген алпауыт Американың атын айдай әлемге танытып отырған да оның киносы. Кейінгі кезде бұл елді спорты биікке көтерді. Осы реттен келгенде өнер мен спортқа көңіл бөлмеу ессіздік.

Ал, ғылымның кереметін айтпаныз. Экономика осынау ғажайыптардың негізгі базисі ретінде рөл атқарады. Егер экономикамыз кейбір алпауыттардың қалтасы үшін емес, сол өнерді, ғылымды, спортты дамытуда бағытталған болса, біз әлдеқашан алысқа кеткен болар едік. Өмірі банкет залында өтіп бара жатқан кейбір билік басындағы бишікештердің осы бір мәселеде жақсылап ойланар кезі жетті ғой.

Шахмат — пәлсапалық өнер, ол тұнып тұрған саясат, әскери айла-амал аланы. Екі мемлекет ханзадасының майдан даласындағы (тақта бетіндегі) ақыл-ой күресі. Осынау ойлы әлем үстінде әркімнің ғылыми, мәдени өресі, деңгейі байқалады. Бұл ой еркіндігін танытатын текті, аксүйек өнер. Мен гроссмейстрлерге қызғанышпен әрі мақтанышпен қараймын, оларды бір мезет сахнаның патшасы — актердің орнына қойып көремін. Өзім де шама-шарқымша ойнаймын. Ермек үшін емес, әрине. Жалықпай ойнаймын, кейде ұтамын, кейде ұтыламын. Бірақ күнделікті күйбең тірліктен бір сәтке дамылдайсың. Ұтқан адам үшін қуанамын, өйткені ол сенен жоғары, биік, одан көп нәрсе үйренуге болады. Өмір — шахматтың ойыны деп бекер айтылмаса керек. Ол рас. Бір жүрістен кате кетсе, бүткіл стратегия бұзылады, ақыры мат алып тынасын.

Менің Мәдиім де, Сағиым да аздап ойнайтын еді. Бірақ аса мән бере қоймайтын. Мен олармен бір атымды беріп ойнайтынмын. «Егер жеңілсең екінші атымды беремін» десем, Сағи «екі ат беріп әуреке түскенше, бір ферзаныңды бере салмайсыз ба?» дейтін.

Жанымдай жақсы көретін сегіз жастағы немерем Нұрәліні шахмат үйірмесіне бердім. Шахмат — үлкен өмір, үлкен мәдениет. Осы ойынның құдіретін немерем ұғып өссе, өмірден де есесін жібермей өтер еді деп ойлаймын. Біздің елдің кей тұсында осы ұлы өнер түрін

әлі күнге бағалай білмейді, тіпті жәй ғана ермек, ойын түрі деп қарайтындар бар. Бірде бір демалыс үйінде болдым. Демалушылардың дені өзіміздің казекемдер екен. Шахмат ойнайтын бірде-бір жан таппай, шарлары жыртық-жамау, көсеудей кимен бильярд ойнауға тура келді. Мұны айтып отырған себебім, әлі де мәдени деңгейіміздің өспей қалғандығы. Келешекке немқұрайлы қараймыз. Әсіресе, өрімдей жастардың осынау ғажайып ойынмен емес, шуылдақ теледидармен өсіп келе жатқандығы күйдіреді ғой. Ақыл-ой мұрасын шашып алмасак деген ойды нұскай келе, кей мәселеде қаттырақ кетіп, батылырақ жазып жатқан жағдай бар.

Қара күш иесі Қажымұқанның жан дүниесіндегі мына бір нәзіктікті, бекзаттықты қалай айтпай қаласың?! Сол алып атамыздың Майра Уәлиқызы, Иса Байзақов, Қалибек Қуанышбаевтармен бірге «Қоянды» жәрменкесінде өнер есігін ашуы мен үшін таң-тамаша тақырып. Қазақта цирк өнері болмаған деп шатасып жүргендерге Қажымұқан дәлел емес пе? Қоянды, Атбасар, Қарқара жәрменкелері қазақ циркінің нағыз ордасы еді ғой. Бүгінде бір жерде жүріп басы қосылмайтын қазақ зиялылары үшін әлгі ата-апаларымыздың өмірі жарқын мысал емес пе?! Осынау ұлы үздік үрдістен, негізден үйренетін, тағылым түйетін кезіміз болған жоқ па? Қажымұқанның Мұхтар, Сәбит, Ғабит, Шәкенмен достығы бүгінгінің білімпаздарына неге үлгі болмайды? Орыстың А.Толстой, М.Горький, Ф.Шаяпиндерінің ұлы достығы талай таланттың сұлу өмір сүруіне сара соқпақ салып берген жоқ па? Горькийді шіркеу хорына әнші етіп алып, Шаяпинді қабылдамауының өзі кісі күлерлік, таңғажайып қызықты хикая ғой. Шәкеннің Қажымұқанмен дойбы ойнауы – тарих. Шәкен үш рет ұтқан соң барып Қажекеннің бар дойбы тасын бір қолына жинап алып «ал, енді ойна!» дегенінің өзі қандай бір болмасын кіршіксіз көңілдің, намыстанудың әдемі түрі емес пе!?

ҰЛЫ АДАМ – ҰЛЫ НАМЫС

Намыской адам әр уақытта істен қорытынды шығарары хақ. Жалпы талантты адам, ең алдымен намысты адам дер едім. Намыссызды наданға теңеуге болады. Көп әңгімеде Қалибек Қуанышбаев тіл ұшына орала береді. Өйткені Қалибектің аты аталған жерде намыс қоса жүреді. Намыспен қаруланған актер ұлттық өнердің мүддесін, мұратын ғана көздейді. Сол қасиетімен көктейді, көгереді. Өнері, бүткіл өмірі

парасаттан тұратын Қалибектің «пері Қалибек» атануы да тегін дейсіз бе? Осы теңеудің түбіне үңілсеңіз, көп әңгіме намыспен сабақтасып шыға келер еді. Өнердің перісі болған Қалибек кейіннен піріне айналған жоқ па!? Демек, актер үнемі талмай ізденіп отыратын әрекеттің, істің адамы. Бұлай болмаса тоқырап қалуың оп-оңай. Үлкен әрекетке үлкен ой қосқанда ғана сенен Қалибек шығуы мүмкін.

Актер, режиссер үшін аса қажет ұлы ойын шахматқа қайта оралайын. Пешка ферзі болуы мүмкін, бірақ ол король бола алмайды. Ойдан ой туады. Кейбір сахнадағы, кинодағы жұмыстарымда шахмат позициясына құрылған мизансценаларым бар. Мұндай тәсілді Шоқанды түсіру кезінде сәтті пайдаландым ғой деймін. Фильмде қашқарлық шал Нармағамбеттің Шоқанмен шахмат арқылы түсінісіп, сөйлесетін эпизод бар. Шоқанның тегін адам емес екенін бірден түсінген сұңғыла қария, оны қасында ұстауға құмартады. Бір жағынан құтылуға да асығады, артынан қуғыншы жіберген де болады. Құтылудың жолын іздей отырып, Шоқанға әділ батасын беріп: «кім екенінді білмеймін, бірақ ұлы халықтың ұлы екеніне көзім жетті» дейді. Міне, шахматтың адамды тануға көмектесетін кереметтігі осындай. М.Фриштің (аударған Ә.Кекілбай) «Дон-Жуанның думанын» сахналағанымда суретші-декоратор А.Кривошеинге сахнаның еденіне шахматтың торларын салдырдым. Ол орындады, менің жүріп-тұруыма үлкен жәрдем етті. Шахматтың арқасында ойлағаным орындалды-ау деймін.

Шәкен де шахматтан бір елі ажырамайтын, жақсы ойнайтын. Бірде Алматыға Полугаевский бастаған шахматшылар келді. Полугаевский Шәкеннің өтінішімен киностудияға келіп, жиырма шақты тактада ойын көрсетті. Сол жиырманың ішінде Асқар Сүлейменов те бар. Асқар өзіне тән қырсықтыққа салып, біраз жүрістен кейін қарсыласының атын ұрлап, қалтасына сала қойған. Кезек Асқарға келгенде Полугаевский тактаға қарап тұрып, атының ұрланғанын сезіп «ничья» деп қолын ұсынды. Асқар көпке дейін Полугаевскиймен тең түскенін тойлап, мақтанып жүрді. Шәкен ойыннан кейін барлық шахматшыларды үйіне қонаққа шақырып, той-думан жасады. Сонда шахматшылардың: «Қандай ұлы қазақ!» — деп, таң қалғандарына куәмін. Осындай шахматшылармен достығымыздың жемісінің де өнер үшін пайдасы аз болмайтын. Бұл бір жағынан елдің де мерейін өсірер үлкен тірлік еді. Қайран Шәкен-ай, ел мен елді тек өнерде ғана емес, осылай өмірде де табыстырып, танқалдырып жүретін еді ғой. Шәкендер барда осындай қуанышымыз көл-көсір болып жататын. Бүгінде сонша адамды төріне жайғастыратын мырзалықтың өзі қалып бара ма, қалай?!

Асқар Сүлейменовті «Шоқан» фильміне кенесші етіп алғанымды жоғарыда айттым ғой. Сол Асекеңмен үзіліс уақытында шахматқа отыратын едік. Бірде Асқар өзіне тән мінезбен сылқым күлді. «Серікқалиевті ұттым. «Өзімнен болды» дейді ол. Мен «жоқ, сенен емес, менен болды, кешіріп қойыңыз» дедім» деп әрі қарай сылқ-сылқ күліп алды. Менен ұтылып қалса, «сен енді Шәкеннің оқушысысың ғой, біз пақырда мұғалім жоқ қой» деп ақталатын марқұм.

1965 жылы Мұхтар Әуезовті Горький саябағында бір топ нөкерімен көргенім бар. Ол менің футболға жанашыр болу дегеннің не екенін аса түсінбейтін шағым. Қазақстанның командасы Өзбекстанның футболшыларынан ұтылып қалыпты. Ұлы адамның соған қарадай күйініп шыққан беті екен. Көңілсіз, төңірегіндегілерге үнсіз, тура біреуді жерлеп қайтқандай күйде көрінді. Міне, жанашырлық! Жанашырлық дегенім жай сөз болар, ұлы адамның бойындағы ұлы намыс еді бұл. Қазір байқап отырсам, сол кісілердің бойындағы жақсы қасиеттің титімдейі болса да жұғысты болды ма, білмеймін, әйтеуір, біз де сол намыспен өскен секілдіміз.

Ұлы классик Мұханның жас кезінде футбол ойнап, тіпті команда капитаны болғаны мәлім. Біздің халықтың санасына, өмір қалпына кештеу келіп кірген осы спорт түрі туралы көзқарас та әрине әрқилы. «Қой, Мұхаң доп қуушы ма еді, баланың ісін жасап, ұят-тағы» деген ойға бой алдырып жататынымыз да сондықтан шығар. Ұлы адамдардың жан-жақты болып өсетінін мұндайда қаперге алмай, тар өлшемнің аясында қалатынымыз және бар. Әйтпесе осынау спорт түрін өзге елдер әлдеқашан өнер биігіне көтерген ғой. Қазақ секілді ақыны мен батыры, ханы көп елде боксшы мен палуанның көп шығатыны қандай заңдылық болса, футболдың отаны Бразилияда футболдың патшалық құруы да заңдылық. Қысқасы топыраққа сіңбеген өнердің тамыр жайып кете алмайтыны да содан болса керек. Бірақ Мұхандай ұлы адамдар соны біле тұра, намысқа өртеніп жүрер еді. Өйткені, ел намысын бөрінен де биік қоятын.

ТӘҢІРІ – ШЕБЕР

Бразилияның ұлы футболшылары Пеле мен Гарринчаның аланда бір-бірін түсінуі, бір-біріне допты жалтақтамай, майдан қыл суырғандай жорғалатып-ақ тастауы үлкен өнер емес пе?! Футбол – үлкен сахна. Сахнада да осылай іштей тез ұғысатын партнерің болғаны бақыт. Өзің үшін ғана емес, театрдың да бақыты. Футбол алаңы – сахна,

жаттықтырушы — режиссер. Әр актер — футболисті өз орнына қоя білу де жаттықтырушы-режиссердің ақыл-ойының жемісі. Мен жалғыз футболды мысалға алып отырған жоқпын. Спорттың қай түрін алсаң да сахна. Әр спортшы актер. Актер өз кәсібінің шебері деген сөз. Демек, шебер. Ал, шеберліктің оңайлықпен келмейтіні бізге мәлім.

Әдетте ұлы суреткерлердің рухани әлемінде, тұла бойында үндестік, ұқсастық жиі болып жатады. Мұхаметұлы Достыққа өмір сүрген Шәкен де сондай еді.

1970 жыл. Хиуа шаһары. «Атаманның ақырын» түсіріп жатқанбыз. Футболдан әлем чемпионатының басталуына санаулы күндер қалған. Теледидардың аса тапшы кезі. Базар-базарды жағалап жүріп, Шәкен бір ақ-қара түсті теледидар сатып алды. Фильмнің бюджетіне нұқсан келтірмес үшін Қуат Әбусейітов деген екінші режиссерге «Әй, Қуатжан, мына телевизорды үйдегі келінге сыйға тартасың, ақшасын сенің айлығыңнан ұстаймыз» деп жартылай өтініш айтып, жартылай бұйрық берді. Қуекен: «Жарайды, Шәкен аға» деп қутың ете түсті. Сонымен теледидар мәселесі шешіліп, Шәкеннің қандай бір шаруаға болмасын осылай мұқият әзірленетіні бізді тәнті етуші еді. Чемпионат ту көтеретін күні Қарақалпақстаннан менің Қуатбай деген досым мәшинесіне бір қошқарды салып алып, жетіп келсін. Хиуаны кезіп жүріп, бір қазақ үйін таптық та, кешкі отырысты сонда ұйымдастырдық. Ас алдында Шәкеннен: «кешкі ойынға дейін тамақ ішуді бітірейік. Ешқандай ызың болмасын» деген тапсырма алдық. Сонда да қазақтың тамағы уақытында дайын бола қоя ма, ет те, шай да кешігіңкіреп берілді. Сорпаға үлгермедік.

Футбол басталып кетті. Ұмытпасам, чемпионаттың өткен жері Мексика ғой деймін. Бір кезде Шәкенге жағына қояйын деді ме, әлде Өзбекстанда оқығанының әсері ме, Жұмабай Медетбаев елдің арасымен еңбектеп, қолындағы бір кесе ыстық сорпамен Шәкеннің желкесіне таянып: «Шәке, сорпа» деп бір емес, үш-төрт рет қайталады. Сондағы Шәкеннің жанкүйерлігі сонша, Жұмабайға қарамай «әй, кетші-ей, сорпанды...» деп жібергені. Отырған жұрт не күле алмай, булығып, тұншығып далаға ата кашқаны да бар.

Сол сапар есіме түссе жүрек етім елжірейді. Неткен алаңсыз, бейкам, көркем күндер еді. Шәкеннің жұмыс істеуінің өзі ғажап үлгі еді ғой. Әрбір сөзі, жүріс-тұрысы, жұмысқа деген айрықша ынтасы жазсаң таусылып бітпейтін бір тағылымды тақырып болатын. Ол күндер менің адам, азамат ретіндегі қалыптасуымның ғана емес, өнердегі өмірімнің де жеміс бере бастаған шағы болды. Енді міне «қос ат мініп қусаң да жете аларсың ба сол күндерге» деп, тәтті ойға ғана

берілесін. Ол адамдармен адамгершілік қарым-қатынаста да құбылыс жасай білген еді. Мені сыйлағаны, ең алдымен Майрасын сыйлағандығы деп білдім. Екеуінің арасын-дағы сыйластықты тілмен айтып жеткізу мүмкін емес те еді. Екеуі де 56 жасында бақиға аттанды. Жер бетінен екі ұлы адам өтті. Мәдиі мен Сағиын да қастарына алды. Тәңірі мұнша үйлестіргіш, шебер болар ма?!

Дүние дегеніңіз шыр көбелек айналып өте шығады екен ғой. Бірге тұмақ бар да, бірге өлмек жоқ екен. Тағдырдың жазуы осылай шығар. Біз көндік, көнбеске басқа шара жоқ.

СОҢҒЫ АРМАН

Шәкен актерлер жақсы ойнап шыкса, разы боп бетінен сүйетін. Атаман Дутовтың рөліндегі Стржельчиктің сахнасынан кейін қатты риза болып, «Міне, истинный киноактер, қандай шеберлік» деп, ұзақ құшақтап, ризашылығын білдіргені есімнен кетпейді. Шеберлер бірін-бірі осылай тапты. Маған «Ал, бала, партнерің қасқыр, қасқыр емес-ау, арыстан, абайла, сен одан асып түсуің керек» деген еді. Сонда Стржельчикті екі күнге сұрап алып, Алматыны қыдыртып, етене бауырласып, еркін сөйлестік. Содан бері жакындасып кеттік. Екеуміздің эпизодымыздан кейін Шәкен қатты риза болып, «Майкозаға (Майраны солай дейтін) хабарла, үйге барамыз» деді. Бұл актерді – әріптесті өзіне тартудың бір таптырмас тәсілі еді. Шіркін, Шәкен-ай, алды ақ жайлау еді ғой.

Сол бір 1970 жыл. Желтоқсанның ызғары ескен 23-і күні ұмытылар ма? Таңғы сағат 6 шамасы, ала көлеңке. Әкім Тарази мен Қапан Бадыров үйге кіріп келді, түстері суық. Сол екі ортада Майра да оянды. Капекен: «Шәкенді Мәскеуде мәшине қағып кетіпті» деп төбеден түскендей дүңк еткізді. Майра ес-түссіз құлап түсті. Дерев киініп, Кәукеннің үйіне келдік. Ел тез арада жиналған. Елаған мен Серағандардың түрлері күлгін тартқан, теңселіп кеткен. Мәскеуге Камал Смайылов, Кәукен Кенжетаев, Мұрат Айманов, мен төртеуміз ұштық. Көңіл шіркін Мәскеуге сенбей бара жатыр. Шәкеннің сүйегі Бурденко атындағы нейрохирургия институтының мәйітханасында екен. Жеткенше менің құдайдан тілегенім, Шәкеннің қалжыны көп адам еді, қалжың болса екен деп бардым. Құдай тілекті оңартпады. Арыстай болып жатқан үстінен шықтық. Мәскеу әртістері түгел сонда екен. Олар: «Бір күн кино үйіне бересіздер, ел қоштасқысы келеді, Шәкен сіздердің ғана ұлдарыңыз емес, біздің де қимасымыз, досымыз.

Әкеміздей болған азамат» деп уәж айтып жатыр.

Сол күндері Димаш Ахметұлы Қонаев бізді екі рет қабылдады. «Шәкең үлкен қайраткер еді, жаңа ғана ЦК-да айтылды, азагүл жібердік, үлкен азаматтан айырылды» — деп, Димекен қатты қайғырды. — «Қоштасқанымызға 10-ақ күн болды. Мен Уругвайға жүрерде бірге болып, Шәке, не әкелейін дегенде, «бір жазбалқа» деп еді. Міне, «сол тапсырмасы» деп қаза үстінде Димекен қолындағы жазбалқасын берді. Бір-бірін қатты түсінген екі ұлы адамның достығы осындай еді. Енді міне осылай тұла бойын тебіреніп, сағынып естелік жазамыз деп ойлаппыз ба? Шәкең тірі болса қай кездегідей сол сері, жайсаң қалпында көз алдымызда отырмас па?

«Атаманның ақыры» Димекеннің тапсырмасы бойынша түсірілгенін бүкіл ел, әсіресе, киногерлер қауымы жақсы біледі. Шәкеннің мұндай достығы, достары туралы ойды тауысып біту мүмкін емес. Дарқан еді, содан да достары көп еді.

Шәкеннің соңғы бір арманын айтайын. Бірде «Атаманның ақырын» көрген Григорий Чухрай: «Шәкен, сенің психологиялық детективке ыңғайың бар екен. Мен экспериментальдық киностудия ашып жатырмын, сонда бір детектив түсірсең қайтеді?» деген қолқасына, Шәкен: «Рәкет, Гриша, менің ендігі өмірім Абайға арнауға кетеді. Оған актерім де толысып піскен сияқты» деп, мәдениетті түрде қарсылық білдіргенін көз көрді, құлақ естіді.

Қайран Шәкеннің ол арманы Мәскеудің Горький атты көшесінде үзіліп қала берді ғой...

ТОҚПАНОВТЫҢ ТОҚПАҒЫ

Жалпы «Асқарлардың» тегіні жоқ, шетінен биік, бағлан. Ұстазым Асқар Токпанов та турашыл болды. Жүзің бар, бетің бар демейтін. Бірде жас актерлерге «Токпановтың тоқпағынан өтпеген актер актер емес» дегенім бар еді. Соны естіген ұлы ұстаздың мерейі өсіп қалыпты. Кейіннен осы сөзді өзі де әр жерде айтып қалатынын елден естіп, менің де мерейім өсіп жүрді. Ол талай мықтылардың кемшілігін бетіне айтып, сүйінетін жерде сүйініп, күйінетін жерде шынайы күйінетін де. Бізді өсірген осы Токпановтың тоқпағы еді. Ал қазір біреуді тоқпақтап көрші, көкенді көзіне көрсетсін.

Өлдекімнен сескенетіндей жағдайым жоқ, тек өнердегі аға буыннан бері жалғасып келе жатқан үздік үрдістің жібі ел аман, жұрт тынышта бырт-бырт үзіліп жатқанына жүрегің қан жылайды екен.

Кейбіреулердің текті өнерді өш алудың құралына айналдырып бара жатқаны ойландырмай қоймайды. Асекендерде мәймөңкелеу дипломатиясы жокка тән болатын. «Қолда барда алтынның қадірі жоқ» деген, өлгеннен соң мойындау ежелгі әдетіміз ғой. Актерлікке келуіме тікелей себебі тиіп, тағдырымда күрт төңкеріс жасаған сол ұстазымның тағы бір көрегендік жасағанына әлі күнге дейін ризамын. Өзін білесін, Майра, Сағиымды институтқа қабылдарда «Әкесі дарындының баласы да дарынды» деп, бір сөзге келмей қабылдатқан да сол Асекен еді. Тарихта бір кісінің тағдырында бір кісінің екі мәрте құбылыс жасауы деген бола ма екен, білмедім.

«Менің өмірім көктем емес, күзде басталды, — деп бастар еді әңгімесін ұстазым, қазақ театрының көнігі режиссурасының көшбасы Асекен, Асқар Токпанов. — Олай дейтін себебім, туа әкем Токпан, жеті жасымда анам Қамыржан дүние салып, жетімдіктің қасіреті басыма ерте түсті. Әкем: «Атымды осы ұлым шығарады» — деп үміт артып, есімімді Әлиасқар қойыпты. Екеуін бірдей көтеріп жүру ауыр болар деп, Асқарын ғана қалдырған өзім.

Жастайынан жетім қалып, әке тәрбиесінің не екенін білмей өскен ағамыз, әке көзін көрген адамдардың айтқан әңгімесінің ықпалында ер жеткен. Әке бойындағы қадыр-қасиетті өзіне өмір бойы өнеге тұтқан. Атасы Құнантай білек күші; маңдай терімен күнін көрген кедей адам болса да палуандығымен, ер жүрек, қайсар мінезімен елге танылған екен. Отыз жылдай ел билеудің тізгінін уысынан шығармай, ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс болып тұрған Жайнақ болыстың егінін егіп күнелтіпті. «Жайнақ тоғаны» деген су тоғанын Асекен бала күнінен көріп өскен. Ол — осы күнгі КазЦИК атындағы селоның күнбатысын ала, Комсомол селосына қарай созылып жатқан, бұл күнде Іле ауданына қарайтын Комсомол атындағы елді-мекен. Асекеннің кіндік қаны тамған жері.

Дикан Құнантайдың кенжесі Токпан, көрген қарттардың айтуынша, ер жүрек, шешен адам болған көрінеді. Кезінде «Сегіз шапан», «Жез тандай» атанған екен. Асекеннің шешесі Қамыржан — отыз ұлды Кененбай атанған кісінің Шымырбай деген ұлынан туған Қуатбектің қызы. Әкесі бұрынғы әйелі дүние салған соң Қамыржанды алып қашыпты. Қалың мал төлеуге қолы қысқа жанның шамасы қайдан болсын. Серіліктің, ерліктің арқасында алған. Кененбайдың ауылынан қыз алып қашпақ түгілі, ол ауылдың сыртынан аттан түсіп жаяу өтеді екен. Суық хабар естісімен әкесі Токпан ағасы Құлбайды ертіп, Қордай

асып, сонау алыстағы қырғыз жерінен бір үйір жылқыны айдап кайтады. Алматыға жақындап қалғанда, қалашылап келген бір топ қырғыз алдарынан шығады. Токпан саспайды, үстіндегі бұлғын ішігін жамылып, ағасына: «Сен менің жалшым бола қал, мені кім деп сұраса «Ыскақбайдың үлкен баласы, Қоқан, Әндіжан, Самарқан, Тәшкен барып, сауда жасап, қайтып оралып келе жатқан беті де» — дейді.

Қырғыздар келіп жөн сұрасқанда, ағасы жаңағы үйреткенін айтып, жауап береді. Сонда олардың басшылары: «Болса болар, отырысы шон тұрбай ма» — деп жүріп кетеді. Олар ұзағаннан кейін, екеуі жылқыны айдаған күйінде Кененбай ауылына келеді. Жылқыны Кененбайдың көп жылқысына қосып: — Атама сәлем айт, қалың малына бір үйір жылқы әкеп костым, — деп жылқышыларына тапсырып, елге кайтады.

Асекең бұл әңгімелердің бәрін Естемес деген қойшыдан естіген. Естемес білмейтіні жоқ, кәрі құлақ, етікші, шежіре, ғажап адам болған. «Мың бір түн», «Үш тоты», «Желаяк», «Сакқұлақ», «Тоғыз тоқылдақ, бір шінкілдек», «Ешкі құйыршық» тәрізді сан қилы ертегілерді майын тамызып айтатын. Асекеңнің алғашқы өнерге жол сілтеуші ұстаздарының бірі осы кісі десек те болады.

Сол кезде Естемес ұстазының «Үш дос» деген әңгімесі арқылы достықты, «Аяз би» арқылы даналықты, «Жиренше шешен» арқылы шешендікті, «Алдар көсе» арқылы шайтанды да алдай білетін айлакерлікті, ақылдың сарқылмас қазынасындай кеменгерлікті ұғып, зерек бала көкейіне түйіп өскен. Ақын-жыраулардың айтқанын қағып алғыш дарынына өз басым куәмін. Ол жағы — сарқылмайтын қазына.

Сүйінбай мен Жамбылдың, Үмбетәлінің ұшқыр сөздерін сағаттап бізге жатқа айтатын. «Жамбыл өзінің пірі Сүйінбай туралы жырлағанда жалғыз өзі бір театрға тұрушы еді» дейтін. «Өйткені сол оқиғаға қатысатын бейнелердің бәрінің де бет пішінін, олардың ашуын, күлкісін, қалжыңын, тіпті қызарып-бозарғанына дейін түгелдей әртістей ойнап, орындайтын еді» дейтін. «Міне солардың арқасында, босаға жақта отырған қаршадай жетім бала мен де кірпік қақпай тындаушы едім» дейтін. «Құлаққа құйылып, жүрекке ұялап қалған сонау балалық шақтағы әсерім — өмірлік азығым болды» деп отырушы еді қайран Асекем. «Көрермендерді еніретіп, тебіренту үшін алдымен өзің еңіреп, тебіренген жайға жетіп, елжіреп тұруың керек» — деуші еді. «Табиғи шынайы қайғы мен қасірет, шаттық пен күлкі еріксіз өзіне тартпай қоймайды, асыл сөз — терең ойдың хабаршысы, музыка — жан сезімінің жаршысы» деуші еді.

Асқар ағамыздың сан қырларының бәріне тоқталып, түгесіп айту мүмкін емес. Мен соның басты-бастысына тоқталып өтейін.

«ӨЗІ ЖАРЫМАҒАННЫҢ САРҚЫТЫН ІШПЕНДЕР»

Алғаш КазПИ-ге келіп түскені, онда жүріп драма үйірмесін ұйымдастырғаны, Жұмат Шанинді спектакль қоюға шақырғаны, Шанин ағамыздың Мәскеуге жолдама беруі, өзінің зеректігінің арқасында Мәскеу сияқты үлкен калаға жол тауып кетуі, әуелі актерлік курсқа түсіп, келесі жылы режиссерлік курсқа ауысуы, институт ректоры Фурманова Анна Ильиничинамен достық қатынаста болуы, Мәскеуге келген Қазақстан өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Левон Исаевич Мирзоянға барып, өзінің актерлік шеберлігімен таппақтап өзін таныстырып 450 сом стипендия тағайындатуы, оқуды бітіріп келісімен Мұхтар Әуезовке жол тауып «Абай» трагедиясын қоюы – Асекеннің өткір де өжет, сезгіш те ізденгіш дарын иесі екенін айғақтап тұрған жоқ па! Көп оқып, көп ізденудің салдарынан да қияли талантты ел дұрыс түсінбей «Асқар жынданды, Айға қарап шоқынды» деп те шығарды кезінде. Бойдағы жігердің асып-тасуы екенін қайдан білсін. Режиссерлік жұмыста фанат болмайынша ұлы туынды да келмейді деп білем.

Режиссерлік өнердің екі түрлі бағыты болған. Біріншісі, актерлердің рөлін зерттеп, түсіндіріп, актердің ойынын егжей-тегжейлі тексеруді мақсат еткен. Екіншісі, актердің интеллектуалдық дәрежесін көтеріп, ой-санасын оятып, оның ішкі интеллектуалдық қасиетінің көзін ашқан. Бүкіл дүниежүзілік театр рухында режиссура өнерінің ғылыми негізге салынып, түйінделуі К.С.Станиславский мен В.Н.Немирович-Данченко есімдерімен тығыз байланысты. Осы алыптардан дәріс алған дарынды режиссер Сахновскийдің зерделі оқушысы біздің Асекен еді.

«Пьесаны не режиссер, не актер егжей-тегжейлі ашпай күлді-көмеш шығара салушылық көбейді. МХАТ-та «Анна Каренина», Мольерді сахналау үш жылға созылған, режиссер білімі актерден бір саты жоғары тұрмаса бәрі бекер» – дейтін А.Токпанов. Сахнада не қойды, қалай қойды мен оны тәптіштеп тізіп жатпай-ақ қояйын. Оның педагог-режиссер екенін таратып айтудың өзі бір кітапқа жүк болары анық.

Актер дайындаудағы Асекеннің еңбегі ұшан-теңіз. «Әрбір мамандықтың негізі бар» дейтін. Негізсіз дәрігер де, инженер де, тарихшы да болмайды. Сондай-ақ актердің де өзіне лайық негізі бар. «Алуан-алуан жүйрік бар, әліне қарай шабады» дегендей, ұстаз біреу, оны өзінше түсінуші, толғаушылар көп. Асекен актерлік шеберлік пәнінен елу жыл бойы сабақ берді.

«Актерлік шеберліктің негізін білмеген адам сауатсыз, қараңғыда қарманып жүрген адамдай, айтарлықтай нәрлі де, дәнді де, мағынасы терең, өшпестей сахналық тұлға жасай алмайды». «Өзі жарымағанның сарқытын ішпендер» деуші еді. Жекіп ұрсып та, басыңнан сипап та, кейде тіпті шапалақтап та алушы еді. Біз оны үлкен ағаның жанашырлығы, адам болсын, ел қатарлы азамат болсын дегені ғой деп қана түсіндік. Мен бұл ретте өзімді бақытты сезінемін. Өйткені Тоқпановтың «тоқпағының» астында жеті жыл оқыдым. Ең көп дәріс алған мен екеніме мақтанамын осы күні. «Актерлік өнер мен актерлік кәсіпқойлықтың айырмасы жасанды гүл мен табиғи гүлдің айырмасындай. Жасанды гүл табиғи гүлге қатты ұқсағанмен, оның хош иісі де, нәрі де болмайды. Қысқасы, өмір белгілері жоқ, құр сүлдері ғана» деуші еді ұстазым.

«Кәсіпқойлық өнердің жауы жансыз дүние ғана, біреуден көргенін көшіре салады. Мұны Станиславский «Штамп» деген» — Ол кісі осылай дейтін.

«Кәсіпқой актердің өз басынан, жүрегінен еш нәрсе шықпайды. Сүйіспеншілікті білдіргісі келсе екі қолын жүрегіне қойып, ашуды көрсетсе тісін қайрап, көзін алартып әлек болады да қалады» — дейтін.

«Өнердің, театрдың ең жауы да, жексұрыны да — кәсіпқой актер. Институт бітіргенде де ізденіп тер төкпесе кәсіпқой актердің дәрежесінде қалып қояды» — дейтін.

«Қалибек Қуанышбаев, Күләш Байсейітова, Рахия Қойшыбаева, Сәбира Майқанова сияқтылар өте сирек.

Бұлар — өмір мектебін оқығандар, шынайы өнер иесі болып туған дарындар. Бұларды қай салаға салсаң да санлақ боп шығатынына күмәнім жоқ. Бақытымызға қарай, оларды өнерге тап келтіргені — өнеріміздің бақыты» деп көзіне жас алушы еді.

«Актерлік өнер мектебі екі түрлі болады. Біріншісі — кейіпкержандылық (школа переживания), екіншісі — кейіпкерсындылық (школа представления). Бұл екі мектептің түпкі тамыры бір де, әдістері бөлек-бөлек. Бұл екі мектеп те өмірге жүгінеді, содан нәр алады» дейтін.

«Ұлы мектеп — кейіпкержандылық қой» — деп бір күрсініп алып, әңгімесін ары қарай жалғастыратын, ұзақ-сонарға тартатын. Жалғыз кетпей бізді де ерте кетуге тырысатын. Шекспирдің «Отеллосынан», Әуезовтің «Абайынан» үзінді оқып бәрімізді елжіретіп, қуаттандырып, осы актерлік салаға бекер келмеген екем-ау дегендей мақтанышқа бөлеуші еді марқұм Ұстазым.

Райымбек Сейтімбетовті байланыс техникумынан суырып алмаса, Фарида Шәріпованы Қытайдан келісімен емтихансыз институтқа қабылдмаса, ауыл шаруашылық институтынан менің құжаттарымды өзі барып алмаса, Әнуар, Раушан, Матан, Есболған, Нүкетай, Торғындарды тәрбиелемесе қазақ сахнасы жұтандау болып көрінер еді деген ой келеді маған.

1955 жылы қазақтың Құрманғазы атындағы консерваториясы жанынан актерлік бөлім ашылды. Жарғақ құлағы жастыққа тимей, табанынан тозып, бармаған, қақпаған есігі қалмай жүріп ұйымдастырған да Асекең болатын. Сол актерлік бөлімше бүгінде Т.Жүргенов атындағы театр-кино институтына — үлкен оқу ордасына айналды. Демек, бұл институттан қанат қаққан түлектер де, ұстаздар да Асекеңе қарыздар.

Бірде орыс киносының алдыңғы қатарлы актері Никита Михалков біздің үйде қонақ болғаны бар. Түннің пәлен уақытында есікті сарт еткізіп ашып Асекең кіріп келді. Келе Никитаның фильмдерін, өмірбаянын, тіпті оның әкесінің кейбір өлеңдерін жатқа соға жөнелді. Содан ешкімге сөз берместен үш-төрт сағат әңгіме айтты. Науаи мен Фирдоуси жырларын орысша нәшіне келтіріп айтқанда қонақтарымының аузы ашылып, сүйсіне тыңдап қалғаны бар. Ара-арасында оларды қатты сынап та жібергені есімде. Қонағым ренжудің орнына басын иіп, құптап: «Гений!» деп бағалады. Содан кейін Никита жолыққан сайын: «гений ұстазың қалай жүріп жатыр?» деп амандықты содан бастайтын болды.

Асекең адамға да, кез келген құбылысқа да дәл баға беретін, кейіпкерінің жүріс-тұрысын салып, дауыс ырғағын дәл келтіріп, кейде тіпті сол болып билеп те кететін. Бірде біздің бір актер Асекеңе қалжындап, әрі сөзге тартқысы келді ме: «Асеке, немене ыстық күні қап-қара костюм киіп алғаныңыз?» деді. Асекең тоқталмастан: сол болып билеп жүріп «Менің сыртым қара болғанмен ішім ақ, ал сенің сыртың ақ болғанымен ішің қап-қара» дегені. Мұндайда сыналып тұрған азамат та, тыңдап тұрған бізде күлмеске шара қалмады. Артынан ренжіп қалды-ау дегендей, «жасың кіші, сынды тыңдай біл, мен қатты айтсам да ар жағымда зіл жоқ» деп, жуып-шайып жатыр. Асекең театрға келгенде кейбіреулер көрінбеуге тырысып айналып өтіп, кейбіреулер сөзін тыңдауға құмарланып қарсы алатын.

Бірде шәкірттерімен әңгімелесіп тұрған Асекеңе бір-екі жігіт «біз үйге кеттік» деп, жинала беріп еді, «Ә, сендерде үй бар екен ғой» дегені.

Міне осындай кісі өлтіретін ұтқыр өзілі көп еді ғой.

Ұстазбен ең соңғы кездесуім ауруханада болды. Фарида, Нүкетай үшеуміз ауруханаға бардық. Ауру мендеп қатты жүдеген, көзі өңменіннен өтіп барады. Соңғы кездесу екенін ол да, біз де сезіп отырдық. Соңғы жанталас, қыздарға ауыр-ауыр жанға тиер сөздер айтып, ренжітер болған соң: «Асеке, өзіңізді сақтаныз, қандай дәрі-дәрмек керек, соны білгелі келдік» дегендей тоқтау айтып, сөзін бөлдім. Сонда ғана сабасына түсіп, сендерге соңғы сабағым болсын дегендей, «сөз ұғатын шәкірттерімісін, сосын айтқаным ғой, сендерге айтпағанда кімге айтам» деп, әрі кешірім сұрағандай, әрі ауыр жүгін жеңілдеткендей бір күрсініп қойды. Қайран өмір, қоштасу, арыздасу қандай қиын еді. Не жыларыңды, не құшақтап сүйерінді білмей абдырайтын кез де болады екен...

Қадірлі оқырман, Асекен, Асқар Токпанов сияқты халқымыздың біртуар перзенті туралы айтылар сөздің естелік сипаты басымдау болса айыпқа бұйырмаңыздар. Оны Асекеннің алдын көрген, ұстаздық ғибратына қаныққан өкше басар ұрпағының сағыныш лебізі деп қабылдауға да болар.

Ал, ұстаз-режиссердің рухани мәдениетіміздегі тарихи орны туралы айтылар сөздің, берілер бағаның басы ашық. Асқар Токпанов өзінің тарихтағы орны мен тұлғасын көзінің тірісінде-ақ мандай терімен, тегеурінді дарынымен өзі сомдап кетті. Өнер түрлерінің ішінде кеудесінде жан-жүрегі бар адамның сезім-лебімен жасалатын бірден-бір құдірет – сахна өнері болса, сол өнердің қазақ топырағында іңгәсінің естілгені ХХ ғасырда ғана болса, ондай өнерді халқына жатырқатпай, керісінше халқының мұң-сырымен ортақтастырып, тұсауын кескен ең алғашқы кәнігі (профессионал) режиссеріміз – Асекен, Асқар Токпанов, кез келген біртуар дарын иесі сияқты, өзіндік мектебімен таныла білді. Қазақ сахна өнерінің даңқын кезінде айдай әлемге танытқан эпикалық-романтикалық сарынның, сөз бен ойды, қимыл мен әрекетті шендестіру арқылы идеялық-көркемдік биіктікке жету тәсілдерінің тек тамыры Асекеннің дарын тегеурінімен ұштасып жатыр. Қазақ сахнасына тамған оның мандай терінің әр тамшысын бүгінгі және болашақ ұрпақ рухани нәр сияқты қабылдайтын болады.

«МЕНИҢ ПІРІМ – СӘБИРА»

Жаны жайсаң, ер мінезді алып актриса Сәбира Майқановамен өнерде ғана емес, өмірде де арамыз ажырамады. Құдай қосқан көрші тұрдық. Менің шешемді жастары қарайлас болса да «жеңгей» деуші еді.

Үлкен сыйластықтың, ерекше құрметтеуінің белгісі ғой. Мәди мен Сағиға туған анасындай қамқор болды. Қос қозым да ол кісіні құдайдай сыйлайтын, алдын кесіп өтпейтін. Әсіресе, Сағиға «осы жаманның жақсы актер болатын түрі бар, театрдан қол үзбе, театр ғана жақсы актер дайындайды» деп ақылын аямай үйіп-төгіп жататын.

Сәкенде арнайы актерлік білім жоқ еді. Құрбылары Бикен, Шолпан, Хадишалар «самородок — сары алтын» дейтін. Ол шынында да сахнаның «сары алтыны» болатын. Қандай бір бейнені қолға алмасын, әбден иін қандырып, шыншыл ойнайтын, өзі сол бейнеге айналып кететін. Басқасын айтпағанның өзінде «Ана — Жер-Анадағы» Толғанайы қандай еді десенші! Осынау алып Ана бейнесін сомдау үшін де сондай жүрегі алып актриса керек еді.

Сахнада, қаптаған, жебедей қадалған сыни көздер, ауыр тыныстаған көрермен алдында 3 сағаттан астам уақыт бойына толғанып, тебіреніп, арпалыс күйін кешу үшін адамға қаншалықты жігер, күш керек екенін бағамдай беріңіз. Бір жолы Уфада ма екен, Сәкен, бір күнде екі рет Толғанайды ойнағандағы жағдайын айтып еді. Жеті сағат бойына «азап апанына» түсуді тағы бір мәрте көз алдыңызға елестетіңізші. Біздің бақытымызға орай, бұл образ Майқанованың ешкімге ұқсамайтын, өлмейтін мәңгілік мәнері арқылы қазақ сахнасының алтын қорына енді. Әйгілі Шыңғыстың Сәкенді «еже» деп келіп, елжіреп құшақтағаны да күні кешегідей көз алдымызда көркем көлбеңдейді.

Сәкеннің әрбір рөлге дайындығы өзінше бөлек еді. Бұл кісінің өнер мен өмірдегі қабысып жататын адами қасиетін айтуға сірә, тіл жетпес. Ол сахнаның сесі еді ғой. Жас актерлер қандай бір қиыншылыққа кезіксе Сәкенге мұң шаға келетін. Шындыққа көзі жеткен соң барып: «Әй, Әзірбайжан!» деп әйгілі Мәмбетовтің өзінің екі аяғын бір етікке тығып, айтқанын істететін.

«Қазақ актрисаларының Қаллекиі», «Қазақ сахнасының анасы» деген тенеулерді Сәбира Майқанова көзі тірісінде естіп кетті. Ол шын мәнінде осы тенеуге лайық болатын.

Әдетте журналист ағайындар «Ұстазыңыз кім?» деп сұрап жатады ғой. Маған бір алқалы жиында «Асеке, сіз кімді пір тұтасыз?» деген болмысы бөтендеу сұрақ қойылды. Мен тосылған жоқпын. Әрине, Шәкеннің басқалардан орны бөлек. Ол өмірде де, өнерде де Шәкен, елдің Шәкені. Кіші де, үлкен де солай атайтын. Шәкен ол кісінің өз аты емес, халықтың өзі берген атақ сияқты.

Шындығына келгенде «кімді пір тұтасыз?» деген сауалға аса қинала қоймаймын. Өлшеусіз өнері, тегеурін таланты өз алдына, менің адам ретінде пірім Сәбира апай Майқанова еді. Оның өнерпаздық болмыс-

бітімі, кең тынысы әлі казактың ұлына да, қызына да дари койған жоқ. Көзі тірісінде талант туралы не айтылмайды? Сол таланттың әруакка айналғаннан кейін атаусыз жатқанына қиналасың.

Майрамның, Мәдиімнің, Сағымның басына барған сайын, Сәкене де зиярат жасап, гүл қойып, құран оқимын, тәу етемін. Тұла бойыма бір алапат күш бітіп, тап бір сол бетте сахнаға шығардай шабыттанып, өзегіме өнер толып кеткендей боламын.

Ұлы актриса ауруханада жатқанда хал сұрай бардым. «Кұдай қаласа, ертең шығамын. Бірақ Роза (үлкен қызы, ол да қазір марқұм) сенбі, жексенбі демалып, асықпай шық деп отыр» деген-ді. Көкірегі сайрап отырған Сәкең ертеңіне бір аяқ, бір қолы істемей, қиын жағдайға тап болды. Лезде жеттім. Қыздары, немерелері қаумалап отыр екен. Дәрігердің тапсырмасы бойынша ешкімге рұқсат етілмеген. Маған бірдеңе айтқысы келеді, амал қанша, тіл-ауыздан айырылған, еш түсіндіре алмады. Дүниеден қайтқанша театрдан бірде-бір адамды үстіне кіргізбеді.

Тектілік, тәкаппарлық, намыскерліктің талант бойындағы сол жолғы тегеурінділігіне таң қалдым. «Жаманға жүзінді салдырма, сағын сынады» деген ғой. Сол бір күндері жақсылардың тілеуін түсінсе де, жамандарға жүзін көрсеткісі келмегені Сәкеңнің өмірдегі екінші ерлігі еді. Әрине, бірінші ерлігі сахнада отыз жыл ойнаған Толғанайы ғой.

Сол өнер бәйгесінде шашасына шаң жұқтырмаған аймандай жүйрік Сәбира тұрған үйде әлі күнге дейін естелік такта, басында қарайған белгі жоқ. Бұл қалай? Сәбира қазақта біреу-ақ емес пе еді?

Сәкеңнің жүрген жері жыр, жақсы мағынасындағы анекдот болатын. Анекдот дегеніңіз де көңіл-күйге байланысты туатын неме ғой. Ол кісі сөйте қояйын демейтін, бірақ сырт көзге жүріс-тұрысының, отырысының өзі езу тартқызбай қоймайтын. Кейде «қой, осыным ынғайсыз болар» деп көкейге келген ойды бүгіп қаласың ғой, ол кісіде бүкпе деген әсте болмайтын. Ханға да, қарашаға да айтарын айтып салып, қарап отыратын. Сәкеңнің туып-өскен жері — Сыр өңірі. Сырға талай мәрте бардык. Бұл өлкенің жер жағдайын, табиғатын жақсы білеміз. Жаздың күні аптап, апшынды қуырып, керімсал есіп, көз аштырмай құм суырып тұрады. Сондайда Сәкең: «Әй, мұның құмының өзі дәрі ғой» деп жұртты ду күлдіретін.

Бірде Сырдария ауданына, Сәкеңнің туған жеріне жолымыз түсті. Басшыларға хабар жетпеген бе, әлде ауылда болмады ма, әйтеуір дұрыс қарсы алмады. Сонда Сәкең қатты ашуланып: «әдіре қалғыр, ел емес қой, шаң-топырақ, адам аштан өлетін жер ғой» деп бұлқан-талқан боп жүрді. Біз ішімізден тынып, үндей алмай, басу айтқансыдық. Кешкісін

басшылар Сәбира апамыздан, бөрімізден қойын сойып, қол қусырып кешірім сұрап жатқаны. Ондайда Сәкең сәні кіріп, көңілі көкке көтеріліп, сол баяғы сахнадағыдай зор үнімен саңқылдап: «Е, бәсе, біздің елдің жігіттері осылай болса керек қой, біздің театр басшыларынан бір білместік не қателік кеткен деп едім ғой» деп салтанатты сөйлейтін.

Сәкеңнің көңілі дарқан, көл дария еді ғой. Ол ел ішінде де сахнадағыдай табиғи ойнайтын. Оның өмірі мен өнері біртұтас еді. Соншалықты биік тұлға бола тұра, мінезі баладай, жүрегі сәбидей жұмсақ пәк болатын. Ашулануы да оңай, бүрк-сарқ, қайтымы да тез. Қазақстанның қай түкпіріне барса да: «О менің қайын жұртым», «О менің нағашы жұртым» деп, тура сол өңірде өсіп-өнген адамдай ортаны жарып, жаркылдап отыратын. Бәріне бірдей-тін. Әйтеуір айналып келгенде сол өлкенің қызы болып шыға келетін. Көпшіл, елшіл еді жарықтық. Шын мәніндегі санлақ, сахна сәулеткері еді Сәкен.

Қайран Сәкеннің қапысыз көңілі-ай! Қайда жолымыз түспесін осындай сипаттағы әңгімесін, сөздерін қайталаудан жалықпайтын. Қайталау емес, әр айтқанда түрлендіріп, жалықтырмайтындай жеткізеді ғой.

Жас актрисалардың ішінде бұл кісінің мектебінен өтпегені кемде-кем шығар. Осы күнгі Рахилия Машурова, Майра Омарова, Нүкетай, Торғындар апайдың қасынан бір елі шықпай, қызметіне әзір тұратын. Оның әрбір қылығына келіншектердің ішек-сілесі қатып, әрбір сөзі мен ойынынан, ойға батқан, шаттанған сәтінен зор тағылым алатын. Ол театр қыздарының шабыткері еді.

Сәкең үлкен комик, ұлы трагик актриса. Оның туа бітті суреткерлік кемелгерлігін, кемелдігін, бойындағы ғажайып мұхит суындай сарқылмайтын шығармашылық күш-қуатын әр атрибутымен айтар болсақ, бір ғылыми монографияның өзі аздық етер, сірә!? Өз мүмкіндігінен шығандап кетіп, әлдеқашан халықтың сүйіктісіне айналған осынау кемелдік жай өлшемдердің аясына сыймайтын, ол үшін үлкен сөз айта алатын үлкен жүректі автор керек болар. Сірә, бұл ойымызға осы тұрғыдан нүкте қою керек шығар.

Сәбирадай бір туар алып актриса, кемел кейіпкердің бейнесін сомдау үшін де тек қана үлкен сөздер айта алатын үлкен кітап жазылуы керек.

Ұлылықтың бастау алар жері қарапайымдылық десек, Сәбира актрисаның өнері де өмірдің өзіндей еді. Жай әңгімесінің қарапайым қимыл-әрекетінің өзі тұнып тұрған өнеге болатын.

Бірде гарнизонда солдаттармен кездесу өткіздік. Ортамызда Сәкен. Бір солдат: «Какова отношения между режиссером и актером?» деп

сұрақ қойды. Сәкеннің орысшасы белгілі ғой, менің шешемнен сәл-ақ ілгері. Сәкең саспады: «У каждой актрисе свой дырка бывает, а режиссер должен папас эту дырку» деп қойып қалды. Ел күліп жатыр, біз болсақ аузымызды басып теріс қарап отырмыз. Біреулер үшін орысша сөйлей алмау намыс, өліммен тең болған заманда, біздің Сәкен сол орысшанызды белден басып, өз ойын осылай түсіндіріп жүріп-ақ көштен қалған жоқ. Кейбіреулер әлгі мысалдың орысша түрін қанша дәрекілікке бұрып түсінсе де, ол Сәкең үшін жарасымды табиғи қылық еді. Сол орысшасымен-ақ 19 жыл театрымыздың партия ұйымын басқарды.

Кейде өнерде ғана емес, өмірде де шешен болған Сәкең мына заманға жеткенде қандай бағытта, қандай күйде болар еді деп те ойлаймын. Орысшаға шорқақ болғанымен, табиғи зерде мен ұлттық психиканы сабақтастырып жіберетін логикасы, қиыннан қиыстыруы керемет-тұғын. Бір жолы шығармашылық саладағы бастауыш партия ұйымының хатшыларын Қонаев қабылдаған ғой. Әр хатшыға 15 минут сөйлеу тиесілі екен. Сәкенге 15 минут деген бұйым болып па, ол кісінің ең қысқа сөзінің өзі кемі 45 минутпен шектелетін. Өзіміздің ортамыздағы отырыстарда тост айтпастан бұрын «ал, сендер тамақ алып отыра беріндер, менің біраз сөйлеуіме тура келіп тұр» деп ескертіп алатын. Мен «Құдайберген сияқтыларың ұйықтай беріндер» деп қалжындап қоятынмын. Бұл жиналыста да ол кісі сол мәнеріне салып біраз көсілген ғой. Сәкең 20 минут сөйлегеннен кейін жиналыс төрағасы тоқтатпақ болғанда Димекен сөзін бөлдірмепті. Сонынан сөз алған Қонаев Сәкеннің сөзінен бірнеше мәрте мысал келтіріп, ұзақ-ұзақ толғапты.

Бұл кісінің тағы бір үлкен қасиеті ат қойғыштығы. Мысалы, Тілектес Мейрамовты неге екені белгісіз «Өлмес», Тұңғышбай Жаманқұловты «Пірсиян» деуші еді.

Бірде Х.Бөкеева, Ш.Жандарбекова, Ы.Ноғайбаев, Ә.Молдабеков секілді кілең жүйріктермен бірге ортамызда Сәбира апамыз бар Оңтүстік Қазақстан облысының Созақ ауданына бара қалайық. Әрқайсымызға машина бекіткен. Тамаққа тойып шыққан Сәкен юбкасы қысқан соң түймесін ағытып қойып мызғып кеткен ғой. Жол ұзақ. Созаққа таяна бергенде қара жолдың ортасында ауыл басшылары, пионерлер күтіп тұр екен. Бәріміз жапа-тармағай машинадан түсіп жатырмыз. Басшылармен кездесетін сәтте қас қылғандай Сәкеннің юбкасы дөңгеленіп түсе қалмасы бар ма?! Ауыл кісілерінің не ойлағанын кім білсін, біз сасыңқырап қалдық. Сол сәт сәл қысылыс күйін кешкенімен Сәкен: «ішінде тағы бір юбка бар» деп, жұртты ду

күлдіріп, әдемі жол тауып кетті. Қарсы алушылардың бірі, ауыл басшысы Балтабай деген кісі де қуақы көрінді. «Ауылға келген соң Сәкеннің буыны босап кеткен ғой» деп ақылды қалжың айтып, апамызды ақтап алды. Сол жерді әлі күнге шейін «Сәкеннің юбкасы түскен төбе» деп атайды екен жергілікті жұрт.

Өнерде әркімнің сүйікті тұлғасына айналған аяулы Сәкен, өмірде де осындай әулие кісі еді. Кей-кейде ол кісінің осындай бір ғажайып қылықтарын есіне алғанда, сол бір ақырын-ақырын алыстап бара жатқан өнер мен өмірдегі адалдықтың, тазалық пен мөлдірліктің саф үлгісін сағынасын. Ондайда бір жылап, бір күлесін. Осындай ұлы адамдарды алған қара жер мәңгі жасайтын пенде жоқ екендігіне көз жеткізеді. Ұлы ұстаз айтқандай, «сіздер салып беріп кеткен зәулім сарайға бір кірпіш болып қалана алсақ жарар еді» деген үмітпен жағалаудан көкжиекке жабырқау күйде назар тоқтатып, ұзақ-ұзақ карап қаласын.

Сәкендерді, сол күндерді ет жүрегің елжіреп сағынады екенсің.

КОБЫЛАНДЫНЫҢ ҚАРЫНДАСЫ

Адамда арман таусылған ба? Оның ішінде армандай білмейтін актердің өмірі өліммен тең дер едім. «Жас жүрек жайып саусағын, талпынған шығар айға алыс» деген ұлы ұстаз сөзі актер мен актрисаның өмір бойғы поэтикалық болмысына арнап жазылғандай екен-ау. Сондай мақсаты биік, арманы алыс, Майқановадан кейін театрымыздың айбынына айналған алдаспан актрисаларымыздың бірі Бикен апа Римова болатын. Ол қартайған шағында арманына жолыққан, бұл өмірден бақиға өзінің қоштасуын, аққу әнін, гәкку сезімін тік тұрып айтып кеткен армансыз актриса болды. Теледидардағы соңғы бір сөзінде: «ел-жұртыммен сахнадан армандаған бейнемді жасап қоштассам арманым жоқ» деп еді, құдай аузына салды ма, сол мұратына жетті де жөнеле берді, жарықтық. Тәңірдің тілеуін беруін қарашы, көңілі көктемдей шуақ, іші таза, тұла бойы тұнған тектілік қой.

Кісінің сыртқы, ішкі сұлулығының жер ортасы жасынан асканда да әсем қабысып, өз болмысын жоғалтпай, ұсақталмай, көркем қалпында өмірден өтуінің бірнеше мысалының бірін, мен Бикен ападан көрдім. Біреулер тәп-тәуір өнерпаз бола тұра, өмір сүруге бейімсіз, күресуге келгенде дәрменсіз болады ғой. Бұл жағынан алғанда Бикен апа бәрімізге үлгі көрсеткендей екен-ау. Ол өнерде де, өмірде де мәрт

қалпынан бір айнымай «актриса — адам» рөлін өте шынайы, шебер орындап, азаматтың жүгін де көтеріп кетті. Бұл ретте «Жас Алаш» газеті «сахнаның биі еді» деп тап басып орынды жазды. «Өзекті жанға бір өлім» дейді, кейде оны да дұрыс қарсы ала білу тек текті жанның ғана қолынан келетіндей шаруа ма деймін.

Бикен апаны алғаш Еңлік бейнесінде көрдім. Еркекшора, даланың бетіне жел тимей өскен аруын соншама өміршең қалпында сомдаған болатын. Содан бері 45 жыл өтіпті. Алайда шынайы, өмірдің өзіндей етіп жасаған образ өлмейді екен. Еңлік әлі сол ерке қалпымен көз алдымызда.

Ұлы Мұханның жиырмаға жетер-жетпес жасында жазған алғашқы драмалық туындысы «Еңлік-Кебегі» біздің тұңғыш сахналық дебютіміз еді. Мені Кебек рөліне Бикен апаның өзі дайындады. Фарида Еңлікті бейнеледі. Сөйтіп, біз Бикен Римованың ұстаздық ұлағатынан да көп үйреніп өстік.

Ана. Өмірде де, өнерде де осы кастерлі ұғымға лайық болу оңай емес. Әсіресе, әйел адамға отбасының қат-қабат бітпейтін мимырт тіршілігін, шалқайған шаруасын шашауын шығармай ұстап, өнерде де сол биік ұғымға сай болу екінің бірінің қолынан келе бермейді. Шахметтей Алаштың арысының шаңырағын шайқалтпай, ұрпағын өсіріп, өндіріп, өмірлік сертке семсердей боп өткен санаулы санаттағы асыл аналардың бірі ол. Бикен Римова өзіне ғана тән ер мінезімен кездескен қиындықтың бәрін жөніп, сол биіктен жарқырап көрінген жарық, жарқын тұлға еді. Ұлы актриса Сәбира апамыздың орнын басып, театрымыздың екінші анасы болып, соңынан ергендерге бас-көз боп келе жатыр еді. Ол биікте жанған жұлдыздай еді. Сол жұлдыздың жылуы, шарпуы, шапағаты, нұр шашуы ерекше болатын. Сол жұлдыздың жарығымен жылынған жас жүйріктердің бірі біз едік. Ол бәрімізге қамқор болып жүретін. Үлкен кісі дегеннің басқа жерде қалай қабылданатынын білмеймін, ал театрда оның екінші мағынасы қамқор, жанашыр болып естілетін. Сағи қайтқанда айтқан көңіл жұбату сөздері санамды сергітіп, жаным ерекше жігер құйғандай еді. «Қазақ киносының тағы бір геройы, жұлдызы туды деп қуанушы едім, — деп, шын көңілімен ақтарылды. — Құдай саған сонша атақ-абырой берді көтерсін деп. Енді сонша қайғы-қасірет те берді көтерсін деп. Сені Майра патшадай күтті халқынның алдында. Осы патша қалпынмен өтуің керек. Сен өнерде батырлық жасадың, енді өмірде де батыр болуың керек. Да здравствует Асанәлі» деп, Мәдидің жылында,

Сағидың қыркында әкем театр ұжымын бастап келіп айтқан сес пен еске толы сұңғыла сөзі кісінің есінен кетер ме?

«Өлгеннің жаманы жоқ, ал тірінің жаманнан аманы жоқ». Өлгеннен кейін жалпақ шешей болып отырғаным жоқ, ол кісіге көзі тірісінде-ақ бағамызды беріп, «Қобыландының қарындасы» деп қалжыңға салып айтқанымызбен, сол биік сөзге тоқтап жүретінбіз. Пенденің кемшіліксіз болмайды. Әсіресе өнерде. Дұрысы сол кемшілігін түсініп, түзетіп отыруда ғой. Бикен Римовадан бізге қалған өсиет, өнеге сөз осы. Дүниеден қайтқандардың жақсылығы ғана есте қалады. Жамандық уақытша, жақсылық мәңгі. Жамандықтың жаман қарға секілді жүз жыл жасай беретіні рас, ал, жақсылықтың, жақсының ғұмыры қысқа келеді. Өйткені жақсылар жер бетіне ғана емес, жер астына да керек.

Кейбір қазанамаларда «ол мағыналы ғұмыр кешті» деп жазып жатады. Сол мағыналы ғұмырдың бірегей иесінің бірі — Бикен апа.

ОБАЛ-САУАП

Бұл өмірде дені сау, ниеті дұрыс адамға сауап іспен айналысу қиын болып па? Елдің бәрі ұлы, ғұлама болуы міндет емес шығар. Қолыңнан келгенше тал отырғыз, үй сал, бала тәрбиеле, оқыт, ең бастысы өз ісіңе адал бол. Жолдан өте алмай тұрған қарияны қолтығынан демеп жіберсең, бұл істің сауабына жетер ештеңе жоқ. Екі мұсылман ыстық ықыласпен қол алысса, күнәлары саусақтарының арасынан сусылдап түсіп қалады дейді. Демек мұсылман баласының тату болғаны жақсы. Сәбира, Бикендерден бізге қалған үлгі-өнеге осы.

«Өсер елдің баласы арманшыл келеді, өшер елдің баласы жанжалшыл келеді» демекші, біз жанжалдау кумай, аяулы апаларымыздың арқасында өсер елдің баласына тән асқақ арманмен алысқа қарап өстік. Өнер адамы ешқашан қартаймайды. Өйткені ол халықтың алғысымен ағарып, тілегімен түлеп отырады. МХАТ-тың, Кіші театрдың кемпір-қыздары Яблочкина, Пашенная, Гогелева, Зуева, Еланская т.б. токсаннан асып жығылып еді. Өйткені екі өмірдің бейнеті мен зейнетін қатар көрген пендесіне тәңірінің өзі мейірім-шапағатын аямаса керек. Сахна, сахна үшін туған актердің өмірін де ұзартады. Бұл ретте біздің қайсар туған шалдарды да айта кетсек болады. Солардың бірі могииканның соңғы тұяғындай Капан Бадыров бірі кем жүзге келіп, дүниеден озды. Сол Капекен бірде телефон соғып былай деді: «Асанәлі, саған қиын болды-ау! Қос құлыныңнан қатар

айырылдың. Іші-бауырым іріп кеткендей, сенің жан қиналысыңды сезіп, егіліп жатырмын, бара алмағаным кешірім сұраймын», — деді де әңгімені әрі қарай жалғастырды. — Сенің Қостанайдағы сөйлеген сөзің туралы естідім. Жаксы-ақ айтыпсың. Елубайдың 100 жылдығын республика боп өткізулерің керек. Ол жалғыз Қостанайдың халық әртісі емес, ел әртісі, бірінші халық әртісіміз, бірінші театр директоры, бірінші кино әртісіміз ғой. Сен де сол кісінің тәлімін алған, көзіндей боп қалған азаматсың. Саған әкендей болған адам, Елубай. Сондықтан Елекеннің тойын республика көлемінде өткізуге өзің неге бас-көз болмайсың? Театрдың қазіргі басшыларына сенім аз, қорыққанын сыйлайтын, шығармашылық мүмкіндігі әлдеқайда төмен жандар екенін көптен бері сеземін».

Кейінгі уақытта театрға едәуір еңбегі сіңген қарияларымыздың кәрі көңіліне қаяу түсе бастағаны да жанына батады. Жүсіпбек Елебековтің үйіндегі шешеміз Хабиба Елебекова да театр басшыларынан көрген қағажуын, естіген сөздерін айтып, мұнын шағады. «Екі кітап жазды екен деп, мен сізді театрда ұстап тұра алмаймын, орынды босатыңыз» деп театрда қуып шыққандай болды. — Оң-солын білмейтін бала емеспіз. Жастарға орын беруіміз керек екенін сеземіз. Жөн-жосықты біліп, ойын жеткізіп айтудың атам заманнан әкем театрда қалыптасқан үздік үлгісі бар емес пе? Қит етсе заман басқа, талап басқа дейтін бірдене шықты. Өнерге деген талап қай заманда да бірдей емес пе еді. Елу жыл есігінде жүрген театрмен бұлай қоштасамын деп ойлаппын ба? Қарияларымыз қай заманда да қадірін кетірмей жастарға орын беруді сол басшылар тумай тұрғанда да әдемі шешкен жоқ па еді», — дейді. Жүсекеңнің жарының жүрек сыздатар сөзі киелі шанырақтың ендігі тағдыры қалай болмақ дегенге еріксіз ден қойғызады.

О, бейшаралық! Негізінде болмаған соң, уызында жарымағаннан кейін не істетпейсің сен? Елді жоғарыдағылардың атымен қорқытып, жаксылардың атын жамылатын жат қылығының бар екенін бұрыннан да сезуші едім. «Қасқыр да қас қылмайды жолдасына» демекші, өнерге бірге келген бір буынның бір-бірімізбен ренжіскен кезіміз болған шығар, бірақ соның бәрі шәйі орамал кепкенше еді, кек сақтамайтынбыз, былай шыға бере бар ашуымыз салдырап түсіп қалушы еді. Ал, оның өзімен бірге өнер есігін ашқан әріптестерін тал түсте ит қосып қуып, соттасуға дейін баруын қалай бағалауға болады? «Жаксыда кек болмайды, жаманда тек болмайды» деген осы, сірә?!

КӨЗІНІҢ ЖАРҚЫЛЫ ЖАСЫННАН КЕМ БЕ ЕДІ?!

Өнер адамы үшін тән өлімі уайым емес, ол үшін жан жүрегін жарып шыққан өнердің ұмыт болуы — шын өлім.

Уақыт — тың талғампаз, уақыт — кең көзді елек, оның екшеуіне ересендер ғана ілігіп, елеусіздер өзінен-өзі түсіп қалып отырады.

Өнер адамының екі ғұмыры бар деп білемін. Бірі өзінің пенде ретіндегі өмірі. Екіншісі — өнердегі өмірі. Сөз жок, бұл екі өмір де өзара тығыз байланыста. Тіптен бірінсіз екіншісінің мән-мағынасы да болмауы мүмкін. Пенде ретінде көргенін, түйгенін — өнердегі өміріне азық. Ал өнердегі тындырғаның, дәлірек айтсақ, өнер атаулы кез келген пенденің болмысына мағына дарытады. Өнер пенденің өмірінің мән-мазмұнын ашады. Өнер адамы осынау ескі феноменнің болмысын бірдей бастан кешеді. Ол — әрі пенде, әрі өнер иесі. Ол үшін екі арналы өмір де бірдей қымбат, бірдей қызық, бірдей қиын.

Енді осы екі өмірдің тек өнер адамы ғана сезінетін, тек өнер адамы ғана бастан кеше алатын бір құдірет сырлары бар. Ол — шығармашылықтың азабы мен рахаты. Мәселен, ойланып-толғанып, тебіреніп, дайындалып келіп, небір азапты ізденіс жолын бастан өткеріп барып, ең соңында көрермен алдында бар-жоғы екі сағат аясында ағыл-тегіл актарылған соң, іштегі зар мен мұнды, қуаныш пен қызықты, үміт пен тілекті армансыз бір сыртқа шығарған соң актердің қандай күй кешетінін тек мен білемін, менің әріптестерім ғана біледі. Сахнада шер таркатқан актер анадан қайта туғандай күй кешеді. Оның жан жүрегі әбден тазарып, пендешіліктің бәрін ұмытып, дүниеге ең мөлдір, інкөр сезіммен қарайды. Ондай рухани биіктік — шын мәніндегі бақыт. Бұл дегеніңіз — нағыз өнер адамының екінші өмірі. Міне, осындай рухани биіктікке көтерілген Әнуар Молдабеков жарық жалғандағы өмірі қысқа болғанымен, өнердегі ғұмыры ұзақ жасайтын санаулы сандақтардың бірі еді.

Әнуар Молдабеков екеуіміз жақын достар едік. Сахнада жұбымыз жазылмады. Ал «Қыз Жібек» фильмі біздерді бұрынғыдан да біте қайнастырып, достастырып, бір-бірімізді жақындастырып кетіп еді. Аса дарынды актер алпысыншы жылдары қазақ драма театрының студиясын бітірген соң Қарағанды драма театрында бес жыл бойы актер болып, әбден ысылған, таланты кемелденген шақта академиялық театрға келген-ді. Ортамыздан ойда жоқта оралмас жолға аттанып кеткенінше сол театрдың белгілі де белді актері бола білді. Бұл театрда М.Әуезов пен Ә.Әбішевтің «Намыс гвардиясымен» актерлік жолын бастаған ол

Қобыланды, Кебек, Сәкен Сейфуллин, Жантық, Төңірберген сияқты күрделі де әрқилы тағдыры, басты рөлдерді өзінше мәнермен қайтадан ешкім қайталай алмас отты да қызу қандылықпен, кейіпкер жанына терең бойлап, рөлге барынша жан бітіре ойнаумен сомдап кеткен суреткер. Өзілқой, акжарқын мінезді жан еді.

Академиялық театрға екеуіміз қатар келдік. Шын жүйріктің жүйріктігі дәл соның өзіндей немесе асып түсер жүйрікпен жарысқан кезде ғана танылатыны сияқты, бір-бірімізге қарап, шығармашылық тайталастың сара сүрлеуінде қатар жетілгендей едік. Шіркін, Өнекеңмен тізе қоса бір спектакльде қатар ойнаудың өзі бір ғанибет еді. Өзіне барынша адал, өзі барынша қамшы салдырмас талантты актермен сахналас серік болу кім-кімнің де арманы болса керек. Өнекең сондай армандайтын тетелес те тең өскен дара тұлға болатын. «Асауға тұсау» сияқты классикалық спектакльде Шәкең мен Қаллекидің қатар, кейіндері Ыдырыс Ноғайбаев пен Нұрмұхан Жантөриннің ойындары қандай жарасып тұрса, Әнуар екеуіміз де сол бір сахна шеберлеріне еліктеп, соларға ұқсауға тырысып бақтық қой деп ойлаймын. Бразилия аяқдобының айтулы маркаскалары Пеле мен Гарринча бір-біріне қарап жатпай-ақ серіктесінің соңында не жанамалай келе жатқанын тұла бойымен сезініп, допты бір-біріне лып еткізіп тастай салатындары сияқты ештеңемен теңеп түсіндіру қиын бір үндестік еді бұл. Өнекең екеуіміз тату-тәтті тіршілік кештік. Жасырып-жабар несі бар, өнер адамдарында, әсіресе әртістер қауымында бақталастық, газеттерде шығып жататын театр туралы мақалаларда біреуді артығырақ мактап қойса да өз намысы аяққа басылғандай көретін келенсіз жайттар кездесіп тұрады.

Біз, әйтеуір, ондайдан аман болдық. «Бас жаратын, бас болмаса тас жаратын» сөз шіркінге ілеспедік. Сонымызбен бір-бірімізге қымбат едік.

Мен одан бір жас үлкендігімді пайдаланып жаяу әзіл, жеңіл қалжыңға келгенде, ағасынып қоқиып отыратынмын. Жеме-жемге келер түпкілікті бір нәрселер болмаса, ол да іні болып сызыла бермес еді.

Құрдастай қатар басып, әзіліміз жараса қалар еді. Дегенмен: «Жұрттың айтқан кейбір сөзіне құлақ аспайық.

Сахна бізді табыстырды, бізді сахна ғана ажырата алады. Өткен жолдардағы кате басқан қадамымыз — болашаққа сабақ. Жұртшылық өнер адамдарының ажырамас әдемі достығынан өнеге алады, сахнадағы қапысыз өнерінен тәлім алады», — деп ақыл айтар едім. Ол да қарап қалмайтын.

«Қозы Көрпеш — Баян сұлуда» ол — Жантаық, мен — Қодар болып ойнадық. Оқырманға да, тыңдарманға да, көрерменге де талай ғасырдан бері сүйкімі кетіп қалған осынау екі жағымсыз кейіпкердің бейнесін жасау екеуімізге тап келгенде ол:

— Асеке, жағымсыз кейіпкер бейнесін шын шебер актер ғана жасай алады. «Үңіле берсең, сүттен де қара табуға болады» дегендей, керісінше, шымқай дегеннің өзінде бір бозғылт санлаудың болмауы мүмкін емес.

Егескенде Жантаық пен Қодарды жұрт кимайтындай, істеп жүрген теріс қадамдарының өзін өмір заңы ғып, бір тамаша образдарын жасайықшы, — дер еді.

Сөйтіп жүріп ақырында екеуіміз «Қыз Жібекте» тағы да тоқайластық. Шегенің деймін-ау, Әнекеңе кезіккен «бағы» зор. Төлегеннің ақ жүректі адал досы Шеге, әсіресе осы «Қыз Жібек» фильмінде мүлде биік болып кетті. Режиссердің айтарынан тысқары өзінің ішкі жан дүниесі иірімдерінің молдығымен, талантымен тікелей өзі тауып кететін тұстары көп еді. Актер шеберлігі көріну үшін бір қимыл-әрекет, бет-жүздің жалғыз-ақ құбылысы немесе бір ауыз сөз де жетіп жатады. Шеге мен Төлегеннің Ақжайыққа сапарға шыға алмай, Базекеннің батасын ала алмай, киіз үйде шерменде жатқан сәтін елестетіп көрінізші. Ызаға булыққан Шеге көзінің жарқылы жасыннан кем бе? Әкесіне бола Төлегенге ренжіп айтар жалғыз ауыз сөзінің зілі қандай? Жарқылдай сөйлеп, жайрандай ән толғап жүрген бұрынғы сері Шегенің жұрнағы да жоқ.

Екеуіміз талай гастрольдерде, іссапарларда, экспедицияларда бірге болдық. Театрда, киноға түскен кездерде құрдас болып жүретін Әнуар сыртқа шыққанда жұрт көзінше маған іні болып сызыла қалар еді. Маған көзді бір қысып қойып, былай шыға: «Үндеме, мына әртістер қандай сыпайы, тіпті бірін-бірі «ағалап» отыратын сонша бауырмал халық екен десін» деген сияқты ойламаған жайттарды айтар еді.

Осылайша бірде құрдас болып орынды қалжыңын қалдырмайтын, бірде іні болып кішілік жолынан жаңылмайтын Әнекендерді де көзден таса қылып алғанымызға он бес жылға жуық уақыт өтіпті. Қайран жемір уақыт, күнделікті күйбең тіршілік қамымен, өмір күресінде алысып, арпалысып жүргенде, өте бергенінді де байқай бермейміз-ау...

Әнуарбек, Есболған, мына Матан, Райымбектер жүргенде академиялық театрдың төрт құбыласы түгел тәрізді еді. Кешегі Иса, Әмірелерді, Қаллеки, Серағандарды, Елаған, Шөкендерді, одан соң менің замандастарымды тудырған қазақ ондай дарындарды тағы, тағы да тудыра береріне сенемін. Өзімізден кейінгілерге кей-кейде көңіліміз

толмай жатса, оның бәрі де Адам атадан бері карай бір әкенің бір ұлға көңілі толмай өтіп келе жатқаны сияқты қисын болса керек. Е, тәуба, ең алдымен халқымыз аман болсын дейік те!

ШЕГІНІС

Қазіргі кезде мені сол бір алыптар аманатын алға апара алдық па, жоқ па деген ой жиі мазалайды. Біз бүгінгі жағдайымызды айтып жылағанда алдымызға жан салмаймыз. Ал өткенді еске алсақ өкіріп жылауға тура келетінін неге ойламаймыз?! Бар саналы ғұмырын халқының рухани дамуына арнаған осынау біртуарлардың өнердегі бірлі-жарым бейнесі болмаса, өзінің бейнесін архивті жүз ақтарсақ да табар ма екенбіз. Өмірбақи кино түсірген Шәкеннің бір жылт еткен сәті болмаса, тірі кезіндегі толыққанды, шынайы бейнесі бар деректі фильмді тауып берінізші. Бұдан артық өзек өртер өкініш болар ма?!

Бұрнағы жылы Мәскеуде болғанымда Стамбулский деген кісінің мұрағатындағы бір сурет көзіме оттай басылды. Сондағы қуанышымды әлі күнге дейін айтып жеткізе алмаймын. Әлгі кісіден «не қаласаныз да сіздікі» деп жүріп суретті сұрап алып үлкейтіп, қазір жұмыс кабинетімнің төріне іліп қойдым. Олар: Калибек Қуанышбаев, Серке Қожамқұлов, Елубай Өмірзақов, Құрманбек Жандарбековтердің суреті еді. Кейде тәуір көретін кейбір азаматтардың пендешілігіне күйініп кеткенде осы бір қасиетті қара шалдардың жүзінен шындық іздеп, ұзақ уақыт сағына қараймын. Олар ұлылық пен кішілік, биіктік пен аласа дегеннің не екенін маған күн сайын ұқтырады. Әлі еш жерде жарияланбаған осы суретті алғаш рет халқымыздың қадірлі басылымдары «Жас Алаш», «Парасатқа» ұсынуым да тектен тек емес.

Кешеге дейін театр өнері туралы айтыла қалса алдымен Станиславскийді ауызға алып, соның жүйесіне табынып жататынбыз. Біздің шалдарымыздың әрқайсысы өзінше Станиславский екенін ескере де бермейтінбіз. Олар Э.Золяны, А.Дюманы, Мопассанды, Шекспирді оқымауы мүмкін, сөйте тұра кейбірі солардан биік тұр деп айтар едім. Оларды оқу міндетті емес. Кейбіреулер соларды оқып барып бірдеңе шығарып жүр. Ал Калекендер таза бұлақтан су ішті, самородок дейтініміз де содан ғой.

Кейде тілші ағайындар «сіздердің буын толық бағасын алып болды ма?» деген дімкәс, немкеттілеу сауал қояды.

Өнерде, әдебиетте ешкім де соңғы сөзімді айттым, біттім деген емес. Бұлай деген адам тоқырайды. Өнер дүниесі шексіз. Мысалы, алып

мұхиттай сарқылмас Мұхандар соңғы сөзін айтып кетті дей аласыз ба? Талант ешқашан да атақпен бағаланбайды. Қалибек Қуанышбаевтың атақ-дәрежесі менен төмен. Солай екен деп екеумізді салыстыруға бола ма? Ол бәрібір биік. Өнерпаздың бағасын беретін халық. Ешкім білмейтін халық әртістері, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаттары бар. Көп жылғы еңбегін ескеріп жарлықпен берілген атақ халықтық болмайды. Өнерде таланттармен қатар, еңбекқорлар да болады. Осы екі категорияның ара жігін сорымызға қарай әлі күнге дейін айыра алмай келеміз. Осыдан келіп жүрекке салмақ түсіретін күнкіл сөздер шығады.

Мәселен, бәзбіреулер Әзірбайжан рөл бермей кейбіреулерді «өлтірді» деп жауапсыз сөйлейтінді шығарып жүр. «Өлетін бала молаға қарай қашады» десем, ауыр айттым деп ойламаймын. Бұл сөздің түп төркінінде жауапсыздық жатыр. Алла тағаладан өмір келсе, сайтан емеспіз бәріміз де өлеміз. Сөйте тұра өзгенің өлімін біреуден көру күпірлік, бейшаралық қой. Әнуар, Раушан, Есболғандар ойнайтын рөлін актық демі біткенше ойнады... Ал бар мүмкіндігін сарқып бере алмай кетті-ау деп өкіну көңілге қонады. Өнерде біреудің қазасына біреуді кінәлі санап, қисынсыз жерден пәлсапа соғу, тағы да айтамын, күпірлік болады. Егер құдайшылығын айтар болсақ, Әзірбайжанға көп адам қарыздар, ал ол бізге де қарыздар. «Ұлтын да, өзгені де, өнерді де сатып көрмеген Әзекене» деп, кісіге үлкен талғаммен қарайтын Асқар Сүлейменов Әзірбайжанға қолтанба қалдырар ма еді. Бірімізсіз біріміз болмас едік. Біздің бақытымыз да, керек десеніз қасіретіміз де осында жатыр. Біздің алдымыздағы буын Ыдекендер және біз сахнадан кетіп едік, Әзекеннің қойылымдары да шашыранқы шыға бастады. Бұл Әзекеннің кінәсі ме? Жоқ. Өнердің заңдылығы солай. Әр кезеңнің өз «сұрқылтайы» бар. Кейінгілерге жол бердік. Өнер жасандар, бізден де жоғары кетіндер дедік. Өкінішке орай сөз көп. Жол бермеді, анау-мынау дегеннің бәрі дәрменсіздіктен туған бос сөз.

Бірде Игорь Моисеевке «артыңызда даярлаған адамыңыз бар ма?» деген сауал қойылды. Ол кісі күлді де, былай деді: «Бетховен Бахты немесе басқаларды даярлады ма? Меніңше, бұл өнерге жат, ескілікті сөз». Шенеунікті даярлауға болар. Ал, талантты даярламайды, өзі жарып шығады.

Біреудің біреуді өнерге дайындауы деген қисынсыз нәрсе. Басқа салада даярлайтын шығар, ал өнерде мүмкін емес. Шәкенге екінші Шәкен даярламадың деу қазақшылық әңгіме болып шықпай ма? Әзірбайжанға біреулер өзіннен кейін режиссер даярламадың дейді. Ол «қалай даярлаймын?» деп күледі. Қаллекилерді біреу даярлады ма?

Әдетте біреудің біреуге ықпалы, әсері болады. Ал талантты адамға қол ұшын беріп, жағдай жасап, оқыту, тоқыту қажет еді десек, бұл басқа әңгіме. Халық «талант тас жарады, тас жармаса бас жарады» дегенді неге айтқан? Құдай өзі бермегенді тартып аламын, қолдан өнерпаз жасаймын деу кешегі заманда болған шығар, ал қазір мүмкін емес. Мұханнан кейін де қаншама жазушы шықты. Соларды Мұхан даярлаған жоқ қой. Айтматовқа ықпалы болды, өйткені оның өзі талант еді. Мұхан бар болғаны талантты таныды, қолтығынан демеді. Біреулер кейде айдалада жүріп біреуді ұстаз санайды, тіпті одан сабақ та алмаған, алдын да көрмеген. Әрине өнерін пір тұтып, рухани ұстаз тұту бөлек мәселе. Демек, бұл жанын қоярға жер таппай, жар жағалап жағымпаздандудың жолына түсіп, өнердегі уақытын өсекпен өткізіп алған дәлдүріштер мен дүбәралардың тапқан амал сөзі.

Басы ашық бір мәселе бар. Өнер бәсекеден туады. Өнер адамдарының ортасында жақсы мағынасындағы бәсеке, өкпе-реніш дегендер бола береді. Менің түсінігімде, осының бәрі өнердің пайдасына шешіледі, өкініштісі кейбіреулер соның астарынан үйдей пәле іздеуге құмар. Бұл әрине талантсыздардың шаруасы. Мысалы, Ыдырыс пен Нұрмұхан күреспесе, тіреспесе екеуі де шықпас еді. Олар атақ-даңқ, қара басының қамы үшін емес, өнер үшін жанып кетті. Өлгеннен соң артынан «олай еді, былай еді» деп сөйлеу күнә. Жақсы мағынасындағы бәсекесіз өнер өрістемейді. Әнуар екеуміздің арақатынасымызға да осылай қарар едім. Екеуміз театрға бір жылда келдік. Бірге жүріп, бірге тұрдық, өнерге тойымсыз едік. Сахнада серіктесіп көп ойнадық. Өмірбаки «Асекең дейтін, кейде «бұл менің мұғалімім ғой» деп отыратын. Осының бәрі бүкпесіз көңілден туған сөз еді. «Қыз Жібекте» Бекежанның гримін тауып берген де Әнуар болатын. Сақалымды өзі қырып, сыртқы кейпімді жасауға көп еңбек сіңірді. Осылайша жарасып өмір сүрдік. Сөйткен екеуміздің арамызды ашуға «енбек сіңіргендер» де болды-ау. Сондай бір сәттерде «Әнеке, анау-мынау сөзге өмірі сенбе. Біз өнер жасауымыз керек. Бізге ел қарап отыр. Пендешіліктен биік тұрайық. Алдымыздағы ақсақалдардың мысалы бар ғой. Кім не айтпайды?» деп тоқтатқан кезім аз болған жоқ.

Ақиқат жолынан аттап бара жатсақ біздің алдымызда ақсақалдарымыз бар еді. Солардан сабақ алатынбыз. Жалпы өз басым біреуге біреу өнерде кедергі жасайды дегенге ешқашан сенген емеспін, күннің көзін көлегейлей алмайтының секілді, шындықты да жасытып, жасқай алмайсың. Ең бастысы, таланттысың ба, халық сені таниды. Егер Әнуар екеуміз сөзге ілесіп жүре берсек, өсек қусақ халық бізді білер ме еді. Өмір мен өнер жолындағы қатар келген кедергілерден бізді терең түсіністік қана сақтап қалды.

Кейде актерлер арасындағы кикілжің рөлге таластан туады. Шама-шарқына қарамай бәрі де Алпамысты, Қобыландыны, Цезарьды ойнағысы келеді. Қалай ойнауға рецепт болған емес. Оны әркімнің қабілет-қарымы, таланты шешеді. Өзінің жан дүниесіне сәйкес келетін рөлді ойнаған актерлердің басты рөлдегіні тұқыртып кететін жағдайы аз кездеспейді. Кейде рөлдің дұрыс бөлінбеуінің де пайдасы бар. Талантты мен талантсыздың ара жігін ашып береді.

Ақан сері мен Гамлетті ойнау менің өмір бойғы арманым еді. Бірақ жолым болмады деп өкінбеймін. Армандау арқылы басқа биікке қол жеткіздім. Армандай алмайтын актерлер де бар ғой. Сахна өнерінде бұдан өткен бақытсыздық болмайды. Кейбіреулерді арманнан гөрі арам пиғыл басым болып, басты рөлде ойнасам деу аз опындырған емес.

Тағы бір ойландыратын мәселе — орынсыз мақтан, мал шашу. Осы бір келенсіз көріністің бүгінде өнерде бәсекеге айналып бара жатқаны жанымды күйзелтеді. Бір-бірімізді қанша жеріне жеткізіп мақтасақ та, артымызда кімнің бағасы қандай екенін бәрімізден артық білетін халық деген әділқазы тұрған жоқ па? Артистер бірін-бірі мақтағанда Қаллекиден, жазушылар Мұханнан асырып жіберіп жатады. Бәрімізге ұлы өлшем болуға тиісті кешегі өткен санлақтарда мұндай қасиет деген атымен болмаушы еді. Мақтау, мақтан тілеу өзіне өзі күні бұрын көр қазу екенін олар жақсы білді. Олар бір-бірінің бағасын жақсы білді, іштей қас-қабақпен ғана ұғысатын. Жақсы көргенін, ұнатқанын емеуірімімен ғана білдіретін.

Біз болсақ мақтанның астында қалдық қой, қазір.

Сірә, жүректі жарып шығар сөз сағыныштан ғана туа ма деймін. Сол сағынған көздің моншағын мөлт-мөлт еткізіп, қағаз бетіне түсіре алдым ба, білмеймін. Кеше ғана аға буынның өкшесін баса келген біздің буын да енді, міне асау өмірдің ағысымен алыса жүріп талай асуды да алқымдап жатыр. Бұл биікке бәріміздің хал-қадірімізше абыроймен келгенімізге қылаудай күмәнім жоқ. Алайда әдеттегі көлгірсуден гөрі, көкейдегі ойымды ашық айтқанымды әріптестерім түсіністікпен қабылдайтын шығар. Кейде жан дүниенді келенсіздіктерден аршып алғың келіп, қолыңа қалам алғанда көз алдына ақиқаттың алдаспанындай болып кешегі өткен рухани әкелеріміз келе қалады. Олар сәт сайын маған бұра тартуға, қателесуге хакың жоқ деп тұрғандай. Кейінгі кезде жағалаудан сәл де болса алыстап бара жатқаныңа, ақсақалдыққа бір табан жақындап қалғанына мойынсұнғандықтан ба екен, біз де осынау алып тұлғалардай бола алар ма екенбіз, біз туралы да кейінгі ұрпақ осындай тағылымды әңгіме айта жүрер ме екен деген ой да жиі мазалайтын болып жүр. Оңаша қалған

біріне ғана күліп қайтатын болды. Міне, қасиетті өнердің киесін осылай қашырып, кісінің парасатын, болмысын етекке түсіріп жібердік.

* * *

Жалпыға тән түсінік бойынша толғасақ, өнер кісіні рахат сезімге бөлеп, толқытуы, толғандыруы, тазартуы керек. Ал, сен, актерім көрерменге осындай қасиет сыйлай алсаң, ол бір өлшеусіз бақыт, ал, сыйлай алмасаң онда төңірегің қорланады. Бүйтіп тапқан жалақың харам, ішкен-жегенің бойға сіңбейді деген сөз. Ең бастысы, «таланттың Тайбурылын» ерттеп мініп, көркемдік кеңістікке бір шығып алсаң, сені ешкім де тоқтата алмайды. Барлық кедергіні бұзып-жарып шығасың. Өйткені, шын жүйріксің.

* * *

Классикалық пьесаларда ойнау бақыттың бақыты. Классиканың өлмейтіндігі сонда — «Гамлет» немесе «Қобыланды» спектаклінде ойнай жүріп, бүгінгі күннің мәселесін де көтеруге болады. Себебі ол мәңгілік, уақыт тезіне сынбайтын, қайта ширығып, жасарып, жанғырып отыратын классика ғой. Шекспир, Әуезов, Мүсірепов пьесалары талай буынды тәрбиеледі. Бұлардың пьесасы ешқашан ортаймайтын қазына. Ондағы айтылған ой қай кезеңде де, қай ұрпаққа, қай буынға да болмасын ортақ. Шекспир, Шиллер, Мольер, Лопе де Веганың мойнын бұрып, қазақиландыруға әбден болады. Міне, бұл тұлғалы актердің ғана қолынан келетін шаруа. Актер боп туған жан «сүйемін» деген сөзімен «сүймейтінін» де жеткізе алады. Толықканды халық әртістері академик, ғұламалармен иық тірестіріп тұра алады. Актерлік өнердің кез келгенінің маңдайына жазылмағанын, оның сахнаның патшасы екендігін дәлелдей білсең, дүниені төңкересің, жұрттың сол дүниеге көзқарасын да өзгертесің. Сол пікірді өзгертіп, құбылыс жасай алмай жүргеннен кейін ғой, қазіргі жастардың көбісі «сот», «заң қызметкері» болсам дейді, сөйтіп, арам ақшаның астында қалғысы келеді. Өмірден өз орнын таппай опық жейді. Міне, бұл қасірет. Бір заманда милиция болған Сераған қандай тұлғаға айналды. Қасірет дейтінім, егер бұл қазаққа өнер қонғаны рас болса, сол жастардың арасында Серағандар жоқ дегенге кім сенеді. «Бұлақ көрсең көзін аш» деген халық даналығынан ажырап қалғандай күйдеміз. Егер Асекең — Асқар Токпанов болмаса, мен агроном болып шығар ма едім. Ең бастысы, сол мамандықпен халқыма пайдам тиер ме еді, тимес пе еді, кім білсін?! Міне, мәселе қайда?!

Құдайшылығын айтайын, кешегі күнді, кеңес кезеңін көксеп отырған жоқпын. Бірақ, бүгінгі күні салтанат құруға тиісті шындық сол кезде там-тұмдап болса да айтылатын. Ұлттық өнердегі үздік үрдістің қазіргідей әлдекімдердің шаужайында кетіп, ығына жығылып, кәрі қойдың күйіс қайырғанындай бырт-бырт етіп үзіліп, әсер қалдыруы деген болмайтын.

* * *

Актерлікті аспандағы айға теңер едім. Өкінішке орай, қазір екінің бірі бұл өнерді алтын жабу, күміс ертоқымсыз, жалаңаш ерттеп мініп алды. Қасиеті кетіп, киесі қашып бара жатқандай. Кейбіреулер пьесаның мәтінін мектеп оқушысы секілді такпақ жаттағандай жаттап алады да сахнаға секіріп шығады. Ал, көрерменді ойға қалдыратын образ жоқ. Бұрын бір классикалық пьесаны дайындау үшін жыл бойына сүрлігетін едік. Қазір бір-бір жарым ай жеткілікті. Сөз, классиканың сөзі алдымен ішкі сәулемен сіңісіп, сонан кейін барып шешен ойынға ұласуы керек еді. Ал қазір ішкі ойдың күдіретті сәулесін сыртқа алып шығатын сұңғыла сөзді мәнерлеп қана айту жеткілікті. Бұл ұқыпты оқушының ғана қиналмай атқаратын шаруасы ғой. Сонда табиғатынан текті, асау, арынды, қызуқанды, сұлу да сымбат жаралған сахна өнері қайда қалды? Қазір адам айтса нанғысыз бір асығу бар. Мен бүгінгі актерлерді, театрды жазғырудан аулақпын. Театрға күн көру керек, оны қазіргі заман өртіне шалдырып алмай ұстап тұру қажет, өзін-өзі қаржыландыру және бар. Бірақ текті өнерді, ұлтымыздың қанымен, жанымен келген өнерді уақыттың құрбандығына шалуға болмайды ғой.

* * *

Мемлекеттің тұғыртасының берік болуы талантқа деген көзқарасына байланысты. Шопенгауэрдің «Сіз талантсыз ба? Онда өзіңізге күні бұрын көр қазып қойғаныңыз қалай?» дегені бар. Ащы болса да осылай сөйлеу керек болып отыр. Бұл мәселеде нақты біреуді кінәлаудың қажеті болмас, бірақ осындай көзқарастың жалпылама сипатқа айналып бара жатқанын айту парыз. Бұл мәселені газетке бір мақала жазып та айтуға болар еді, бірақ ондай ақиқаттың ауылы әлі алыс секілді. Басқасын қояйық, мысал үшін, қазақ театр өнерінде құбылыс жасап, тұтас бір буынды тәрбиелеп ұшырған Әзірбайжан Мәмбетовтің бағасын білдік пе? Товстоногов, Захаров, Ульянов т.б. секілді тұлғалармен қатар тұрар өз тұлғаларымыздың шығар тауын

неге аласартамыз? Осы азаматтың аркасында Әуезов театры өзінің «алтын дәуірін» бастан кешкен жоқ па? Әуезов театрының басқа қойылымдарын — «Қан мен тер», «Ана — Жер-Ананы» айтпағанда, Чеховтың «Ваня ағайы» бізді әлі күнге дейін «бұратана халық» деп қабылдайтын Мәскеудің маркаскаларын ана заманның өзінде тік тұрғызып, еңіретіп жіберген жоқ па еді? Міне сол аты алты Алашқа асқақтаған Әзекеннің өзі бүткіл саналы өмірін арнаған әкем театрдан «мезгілсіз қуылып» кетуін тәрбиенің, құрметтің қай түріне жатқызуға болады. Қазақтың айтысы бітпейді, ал біз болсақ театрды біраз уақыттан бері айтыс алаңына айналдырып алдық. Қазаққа театр керек пе, тартыс керек пе? Анау 80-нен асқан Любимов Таганкада әлі отыр ғой.

* * *

Кейбіреулер сенен режиссерлік диплом сұрайды. Сегіз спектакль сахналадым, бес фильм қойдым. Бондарчук, Ефремов, Товстоногов, Михалков секілді әлемдік масштабтағы суреткерлер мен режиссерлердің дипломы бар ма екен?

* * *

Өнер менің жан рахатым, өмірім. Неге мен, ол, тағы басқалар зейнет жасына келді деп, әлдебіреудің құқайымен жұмыс қабілетінен айырылуға тиіс. Мен актермін. Жастарға режиссерлік жұмысымда актерлік тәжірибемді қалдырғым келді. Актерлік режиссура деген болады, бұл әлемдік деңгейде дәлелденген шындық. Театрда талантты жастар бар, оларға жол ашу керек. «Орташа талант» деген де болады, оған да демеу, жылу керек. Ал ерекше талантқа қамқорлық, ерекше көзқарас керек. Ол бәйге аты секілді ғой. Бәйге атын есті қазақ ылдиға салмаса керек. Көрерменнің көңілі, көзқарасы сол таланттардың ойынына қарай түзеледі. Біздің кезімізде театрға Қожамқұловты, Ноғайбаевты, Молдабековті, Жайсанбаевты әр көрермен өз қалауына қарай іздеп келетін. Қазір бұлай емес. Неге? Себебі театрдың жүрегі, актерге деген көзқарас орнықты емес. Өркениетті елдерде әрбір актер өр үйдің қымбатты адамына айналған.

* * *

Талант деген сөздің екінші мағынасы жалғыздық болар, сірә! Кейде театрдың өз аты болса да, ондағы ықпалды, белгілі адамдардың

есімі де жанама түрде аталады. Бұл талантқа деген құрметтің анық бір көрінісі. Мәселен, Станиславский, Захаров, Тайыров театры т.б. деген сықылды. Ал, Әуезов театры десе Мәмбетовты атайтын. Неге? Қазір маған Әуезов театры капитансыз қалған кемеге ұқсайды. Елдің бәрі Мәмбетов емес, әрине.

* * *

КСРО кезінде «КСРО халық әртісі» атағын беру үшін КОКП Орталық Комитетінің Саяси Бюросында, әр республиканың Орталық комитетінің бюросында қаралып, арнайы шешім шығарылатын. Бұл мәселеде ешқандай ағайын-туыстық, жегжаттық, болмаса құда-құдандалық жолы жүрмейтін. Жай енбеккор мен таланттың ара жігін осылай ажырататын. Одақ көрермендеріне белгісіз актерлерде «маған бермеді», «оған берді» деген орынсыз өкпе болмайтын. Әркім өз орнын біле қоятын, иә, іштей сезінетін, түсінетін. Қысқасы, өнер, өнерпаз саудаға түспейтін. Қандай мәселеге болмасын салыстырмалы түрде қарау арқылы көз жеткізуге болады. Осы теория өнер үшін ұдайы қажет. Не нәрсеге де салыстырмалы тұрғыдан қарасаң, аса қинала қоймайсың. Қазір «атақ-абыройды ақшаға сатып алуға болады» дейді. Өтірік. Мен бұған сенбеймін.

Амал жоқ, бұл ойымды мынадай бір анайы мысалмен жеткізуге мәжбүрмін. Баяғыда бір келіншек байқамай жел жіберіп қойып, қысылғаннан аяғындағы мәсісін сықырлата беріпті. Сөйтсе бір қу жігіт отырып: «жарайды дыбысы ұқсасын дейік, ал бүлінген ауаны қайтеміз?» деген екен. Сол айтпақшы, сол атқарған рөлінің сырты келісіп тұрғанымен ішкі жан дүниенің келіспей жатса қалай болады. Бұл ойға ұлы ұстаздың «тас бұлақтың суындай, сылдырап өңкей келісім» деген сөзімен нүкте қою керек шығар.

* * *

Актерліктің бір жақсы жері бәрі де ең алдымен өзіне, талантына, еңбегіне байланысты. Тағы да ұлы ұстазға арқа сүйеймін. «Өзіне сен, өзінді алып шығар, еңбегің мен ақылың екі жақтап». Осы сөз дәл біздің мамандыққа арнап айтылғандай болады да тұрады. Өнерге тамыртаныстық, туысқаншылық жүрмейді. Сен үшін біреу сахнаға шығып, ойнап бере алмайды. Институтқа, театрға «дядяң» орналастырар, ал әрі қарай ше?.. Осындайда ойлаймын, ұлы ұстаздың «Қара сөздері» осылай

күйінгеннен жазылған екен ғой. Меніңше, ұлы ұстаздың сол «кара сөзін» әр оқу орнына арнайы курс етіп енгізсе, әркім өмірден өз орнын тапқан болар еді. Бұл әлі оң-солын білмей жүрген жастарға қажет.

* * *

Образға ене алмай жүрген дарынды актерге өмірдің өзі көмектеседі. Мәселен, парламент сайлауы кезіндегі талай оқиға, талай типтік бейнелер ешқашан қайталанбас еді. Жағымсыз образға ене алмай жүрген актерге бұдан артық сабақ жоқ. Демек, біздің кейіпкерлеріміз қасымызда жүр. Солардың дайын мінез-құлқын, түрлі қасиетін зерттеп, сахнада, экранда әлгі кейіпкердің мінезіне орайластырып жіберсе, сәттілік, шеберлік деген осы. Елаған, Серағандар мұндайға шебер еді. Кейде бір мынандай типтегі адамдар болады. Кездесе қалғанда дымқылданған, тершең қолын қолыннан жібермей қайта-қайта қысып, асты-үстіңе түсіп, өзінді ыңғайсыз жағдайға қалдырады. Басына іс түскенде сол адам жоқ боп кетеді. Көленке ғой. Күн шыққанда қасында, ал басына бұлт үйірілгенде үй күшік болып үйінен шықпайды.

Біреулер, бұл неге тәптіштеп, ақылгөйсіп кетті деп ойлар. «Айтылмаса сөз жетім» деген аталы пікірге ден қойған жағдайым бар. Ойды ой қозғайды. Біз үлкен өмір көрдік. Ал, енді соны айту парыз ба, жоқ па, оны өзін түсінерсің оқушым! Өзім үшін ойларымды өлмесін деп қойын дәптерге түртіп отыру дағдыма айналған.

* * *

Жас кезімде көптеген қателіктер жасаппын. Оны енді түсініп отырмын. Бәлкім, солай болуы да заңдылық шығар. «Жұмыс істемеген адам ғана қателеспейді» деген ғой бір данышпан. Жастық шақта неғұрлым көп қателессен, келешектегі ісіңнің нәтижесі де соғұрлым дұрыс болады деп топшылаймын. Өзінді өзін жиі сынамасан, қажет жерінде отқа да, суға да түспесең актер болу мүмкін емес. Жасанды ұран заңға айналған заманның бізге — актерлерге тигізген жағымсыз әсері де аз емес еді. Есесіне бейнет дегеннің не екенін біліп өстік, еңбегімізді сатпадық. Ол заманда қолға алған ісінді акырына дейін бітірмеу кәдімгідей күнә саналатын. Өз басым қолға алған ісімді уақытында орындап шыққанша жарғақ құлағым жастыққа тимейтін және жанымдағылардың мазасын кетіріп, әрекет ететін жаман әдетім бар. Бұл мінезім біреулерге ұнайды, енді біреулерге реніш туғызады, «қайда асығасың осы» деп жақтырмай жатады. Кезінде бұйрықпен

берілген рөлдермен жұмыс істеу де оңайға соқпады. Бұдан да құтылудың жолын қарастырғанбыз. Ондайда рөлдің қыр-сырын зерттей жүріп, өзгенің пікіріне, көзқарасына басымырақ ден қойып, кейіпкеріңнің киім киісі, жүріс-тұрысы, қолына ұстайтын камшы, қаламына дейін т.б. тауып алмай мінезді образ тумайтынын терең сезіну қажет-ақ.

* * *

Өнердегі қазақтың азаматтарына қояр бірер мінім бар. Біз тәңірі сыйлаған талантты өз орнымен пайдалана білмесек, онда келешектің алдында кешірілмес күнә, қылмыс жасаған болар едік. Біз көбіне әуелгі атақ-данқ, дақпырттың жетегінде кетіп қаламыз. Мұндай қылығымызды кейде кең қолтық қазақы психологиямен байланыстыратынымыз да бар. Олай емес. Қазақ жалқау деген сөз — сылтау ғана. Бұл ізденіс аясы тарылған, тоқыраған адамның сөзі. Токмейілсу, белгілі бір деңгейде қалып қою, өзінді өзін шектеу. Мәселен, менің ойнайтын кейіпкерім трагедиялық, драмалық немесе траги-комедиялық бола ма, онда шатағым жоқ. Оны алдымен комедияға айналдырып алу менің төл стилім. Егер трагедияны комедияға, комедиялық рөлді трагедияға айналдыру, егер драма болса траги-комедияға айналдырып жіберу, жағымсыз образдың жағымды жағын іздеу шарт деп білемін. Образды жетілдіру. Керек болса қайта туу қажет, Асқар ұстазым айтпақшы, кейіпкержандылық деген осыдан келіп шығады. Шындықпен жұмыс істеу күрделі. Шындық көп те, жалған одан да көп. Сондықтан шындыққа табыну, оны жұрт алдына алып шығу міндетін. «Барша халықты біраз уақыт алдауға болады. Біраз халықты барша уақыт алдауға болады. Бірақ барша халықты барша уақытта алдау мүмкін емес» деген Линкольннің сөзі тап бізге, актерлерге арналғандай.

* * *

Көрерменді алдағаның — өзінді алдағаның. Алданышпен де біраз уақыт нан жеуің мүмкін. Кейбіреулер солай етіп те жүр. Бұл ғадет бүгін бар, ертең жоқ шенеунікке тән болар, ал хас өнерге жат, жау. Тұрмыс тауқыметін тартып, қаламақысыз да жүріп ғажап туындылар жазған талай суреткерді білеміз, солар сөйте тұра елін тоғайтып, көптің көңілін толтырып кеткенін және білеміз. Осы тұрғыдан келіп қарасақ, бүгінде ел басқаруды өнер деп санамай, ел үстінен күн көру деп түсініп, даналықты дорба-дорба доллармен өлшейтіндер шықты. Міне

осындайларды жеріне жеткізе өнер тілімен, ішкі мәдениетпен айта білсек, ірі мінез көрсетіп түйрей білсек экран мен сахнада сенен өткен қаһарман болмас еді, актерім! Елді осылай да басқаруға болады. Тіпті керек десеніз, елді текті өнер басқарады деп айтудан да жасқанбаймын. Сен сонда ғана биіксің, тұлғасың. Өзіңнің абайшыл, мағжаншыл екенінді дәлелдегенін. Шындыққа, сол шындықтың тілінде сөйлейтін өнерге ешкім де қол көтере алмайды. Осыны терен түсін, актерім! Егер түсінбесең «актерич» болып қалуың оп-оңай. Болғасын болу керек, әйтпесе бордай тозып өз обалынды өзіңнен ғана көр. Мұндайда біреуді озып бара жатыр деп күстаналау – бейшаралық.

* * *

Актерге тағылар мін де, сын да көп. Өмір болған соң өнерпаз болып ғұмыр кешу де оңай емес, қарағым! «Алуан-алуан жүйрік бар, әліне қарай шабатын» дейді халық. «Сүйек жұтарда к... е кеңес» деуші еді ұлы Ғабен. Кейбір әншілер өз шамасына қарамай классикалық әндерге ұрынып жүр. Ақанның, Біржанның, Мәдидің, Сегіз Серінің, Үкілі Ыбырайдың, Жарылғапбердінің, әсіресе, аспандата салатын Мұхиттың әндерінің бір өзі бір-бір спектакль емес пе? Ал, осы ғажайыпты бір сәтте сарнап айтып шығам деу ақылға сыймас. Өзінің бастауы, дамуы, шарықтау шегі, түйіні, терен тұжырымы бар осынау ұланғайыр әлемді сезініп, түсініп айтады дейтін әнші бүгінде некен-саяқ. Әншіні де тәңірі өзі жаратады. Тіпті, қандай деңгейдегі әнді айту керек екеніне де тәңірінің өзі өлшеп-пішіп дауыс береді екен. Қали Байжановтың 90 жасқа келгенде «Жиырма бес», «Көк жендетті» айтқанын тыңдадым. Жыладым. Қуаныштан жыладым. Көп жағдайлар көз алдыма келді. Орындаушы мені сондай күйге түсірді. Байжановтың салған әні бір спектакль көргендей әсер қалдыратын еді. Кісінің өнерпазын Күренбайдай тап басып танитын Шәкен Айманов әлгі әндерді қағып алып орындады. Ол Қалиды қайталамады, өз өрнегіне, мәнеріне салды. «Екі жиренді», «Жиырма бесті» кейін «Атаманның ақырына», «Транссбір экспресіне» пайдаланды. Екі фильмді бір-біріне жалғап, алтын көпір болған да осы екі ән секілді еді. Өмірдің бар философиясы жатыр еді онда. Міне, әннің, әншінің өзіне де, өзгеге де сыйлаған бақыты осындай. Халық екі әннің арқасында ұланғайыр бақытқа кенелді. Халықтың сол бақытын, қуанышын Айманов сезінбеді дейсіз бе? Демек ол екі есе бақытты ғой. Бұдан шығар қорытынды – өнердің кісіге ықпалының қандай болатыны өнерпаздың өресіне, пайымына да байланысты. Егер актер нашар болса жұрттың көңілі қайтады. Бір

кайтқан көңілді орнына келтіріп көр. Сенің актерден қалған көңіліңнің отбасына да әсері болуы ықтимал. Қысқасы, көрермен түрлі жағымсыз жағдайларды бастан кешуі мүмкін. Көрдіңіз бе, бір нашар актердің істеген әлегін. «Халық әртісі» деген атақтың терең мағынасын сүзгіден өткізу қажет. Халық аты сенің атыңмен қоса аталғанда соған лайықты болу үшін күрес толассыз жалғасуы тиіс.

* * *

Атақты қызғанып қайтейін, бірақ сол атақтың бағасын білмей жүрміз бе деп қорқамын. Атақты алғаннан кейін соған тоқмейілсіп, халық алдындағы ұланғайыр еңбегін, парызын ұмытып жүре беретіндер бар. Актердің өмірі ізденістен, күйіп-жанудан, шексіз толқудан тұратынын әп-сәгте ұмытатынымыз қалай? Демек, актердің алдында «халық әртісі» атағын не үшін берді деген сауалдың тууы да заңды. Бүгінде толыққанды халық әртісі жоқ десем, артық айтқандық болар. Бірақ, Шәкендер жоқ екені рас. Ханның рөлін түгел ойнаған, өзін сол рөлді ойнау үшін туғандай сезінетін актерлер бар. Бірақ сол актер алдымен құлдың образын сомдап көрсе артық болмас еді. Сонда тектілік пен тексіздіктің айырмасына анық көз жеткізген болар едіңіз. «Өте бай киініп, сырт көзге сән-салтанатты көрініп, алшаң басып жүрсем нағыз ханның өзі болып шықпаймын ба?» деп ойлау сорақылық, асып-тасқандық, тек қана сол өнерпаздың өмірдегі өз бейнесі ғана болып шығар еді.

* * *

Актер — бекзат, бекзадалық өнер. Ол тау суындай мөлдір, саф өнер. Ол асау ат секілді ық жағынан жүрмесең шамшыл, шаңға көміп жүре беретін аса кінәмшіл, төкаппар өнер. Осы тұрғыдан келіп қарайтын болсақ, әлгі өзін сахнада тек қана «хан» сезініп ауырған актерге алдымен Хлестаков, Дон-Кихот, Мюнхаузен бейнесі тән. Ол жазған әуелі өз жан дүниесін, ауруын осылармен айықтырып, тазартып алса керек еді. Өзін өзі, шамасын білмеген актерге кез келген рөлдің тақиясына тар келмейтіні сондықтан. Мәселен, маған «Терминаторда» ойна, немесе Жапалдың бейнесін сомда десе келісер ме едім? Жок, әрине (Жапалды Жайсанбаевтар ғана жасай алады). Қазір ештеңеге де таңқалуға болмайды. Мұндай ұсыныс жасайтын режиссерлер де жоқ емес. Кейінгі кезде халық мұрасына-эпостарына қиянат жасап, өз ырқына көндіруші режиссерлердің де пайда бола бастағанын несіне

жасырамыз? Халық мұрасына түзету енгізу кешірілмес күнә. Ол әрі-беріден соң тарих, қайталанбас керемет. Жібекке Төлегенді өлтіртіп, Баянды Қодарға қосып, Абайды нашакор етіп, көрінген келіп артынан теуіп, құлағынан тартып кететін жағдайды да көрдік. Осылайша өзінше тосын трактовка жасадым, жаңалық аштым дейтін «реформатор режиссерлер» қазір ойына келгенін істеп, асыл құндылықтарымызға күйе жаға бастады. Ең қорқыныштысы осындай ессіздік жалғасып келеді. Акты қара, қараны ақ деп, жұртты жанылыстырып, жүрегін ауыртып, халықтың жылдар бойы табынып өскен сүйкімді кейіпкерін әп-сәтте сүйкімсіз ету толастар емес. Бұл жағдай менің еш ақылыма сыймайды. Шеберлік, ізденіс, тапқырлық тарихты, елдің жүрегіне әлдеқашан ұялаған кейіпкерді бұрмалау арқылы жасалмайды ғой. Әрине бұрын бейнесі жағымсыз етіп жасалған тарихи тұлға туралы әңгіме басқа. Ең бір сұмдығы, әлгі «реформаторларды» әлдекімдердің көкке көтеріп мактап, коньякты сіміріп тұрып «ұлы» табысымен құттықтауы еді. Біздіңше, қазіргі көрермен мәдениеті бұрынғыдан да биік болуы керек. Жоқ, керісінше. Меніңше, сол көрерменге әлгіндей топтың, пікір айтқыштардың ықпалы күшті ме деймін, бәлкім ұйымдастыратын болар. Бұл енді жақсылық емес. «Халыққа түсініксіз музыканың халыққа керегі жоқ» деген екен бір данышпан. Егер бүгін өмір сүрсе, неткен бақытсыз еді, сол данышпан.

Ал, тап осы жағдайдың кино өнерінде қайталануы тіптен сорақы. «Бас жарылса бөрік ішінде» демекші, театр көрермені өз ішімізде. Киноны жаманды-жақсылы біраз ел көреді. Қазіргі фильмдерді алдымен өзіміз көрмей, шетелге ала қашатынды шығардық. Ең алдымен солар, мұхиттың арғы жағы, бергі жағы, Еуропа үшкіріп батасын берген соң барып, өзіміз көреміз, тіпті, мүлдем көрмеуіміз де мүмкін. Былайша айтқанда, киноны шетел үшін қойып, солардың арзанқол сыйлығын алып қайтатын дертке ұшырадық. Тіпті «сценарийімді Голливудке өткізіп келдім» дейтіндер төбе көрсете бастады. Олар үшін Айманов, Қожықов, Бегалин, Қарсақбаевтар тұлға емес, заманы өткен өткінші өгей саналады, тарихты өздерінен бастағысы келеді. Тіпті қажет болса «нағыз кино бізден басталады» деп айғай салудан тайынбайды. Ал, шын мәнінде Абайдың киновестерн, Жамбылдың киноклип деңгейінде қалғанын жұрт білмейді емес, біледі. Құнанбай — бұзықтың бір түрі, Жамбыл айтыскер, машина ұтқыш бала секілді. Демек, біздің қазіргі өнер өміршең бола алмай, өз айналасынан, белгілі бір тобыр, алпауыт-айлакерлер арасынан аса алмай, ақ қаздар арасында адасқан аккумуля болып қалды.

* * *

Ұлы адамдар өмірден өтерде өзіне тендес, иық тірестіруге жарайтын кісіні көңілі алабұртып іздеп, «сүйегіме сол түссін» деп аманаттайды екен. Қандай тектілік, киелілік десеңізші! Тіпті өлі денесін жаман-жәутік, құнсыз, дінсіз, ділсіздерге ұстатқысы келмегені ғой. Соңғы рет «қалай, қайда, кімнің қасына қоюына дейін» көкірегі сайрап айтып жатып, «уһ» деп ақтық демі шығады. Қайран талант көкірегі қарс айырылып «уһ» деген лебізге бар болмысын, бар өмірін сиғызып кетеді екен ғой. Әдетте бұндай сөз тіркесі рухтанғанда, ренжігенде, шаршап-шалдыққанда сыртқа шығатын демнің лебін аңғартса керек. Ал, «аһ» дегеніміз жаман ырым секілді. «Құдай тас төбесінен ұрды, аһ ұрды» деп жатады ғой. Осы ретпен келгенде «уһ» дерін көп болсын, «аһ» дерін аз болсын деп тілер едім әріптестеріме. Актерлік өнерде «досың көп болсын» десем, өзінді өзін босаңсытып аласың ба деп қорқамын, жауың молдау болса сақ, жинақы жүруіңе де жақсы. Адамның әрқашан досы да, қасы да болмағы заңдылық қой. «Жауым жоқ деу» — бос белбеуліктің нышаны, «досым көп» деу де өзімшілдік. Бұл өз философиям, сірә, өмірдің өзінен түйген болуым керек. Сен де өмірдің өзінен үйрен өнерпазым, өзгеге орынсыз өбектеме.

* * *

Режиссураға көшсем, әңгімені ұзартып алармын. Мен бұл өнерге елуге таянған шағымда ден қойдым. Режиссер көпшілікпен (актер, суретші, композитор, декоратор т.б.), көп өнер түрімен жұмыс істейді. Мен режиссураға үлкен өмір мектебінен, тәжірибесінен өтіп, үлкен ортадан келдім. Мұның ішінде ең қиын да қызығы актермен жұмыс істеу. Әрбір актер өз рөлінің авторы болу керек. Режиссер көбіне осы мәселеде қателік жібереді. Осы жағынан келгенде Әзірбайжаннан көп үйрендік.

Ұмытпасам, «Қан мен тердің» тұсында ғой деймін, Әзекең маған «идиот» деп айғай салды. Әзекең әдетте «идиот» сөзін әзілге салып көп айта беретін. Ал бұл жолғысы бір түрлі зілді шықты. Мен де қарап қалмай орыстың бір «тәуір» сөзін қарсы жібердім. Ел тым-тырыс. Алапат. Бірақ өнер үшін бәрін әп-сәтте ақылға жеңдіресің. Сәл-пәл паузадан кейін, Әзекең «далыше» деп даусы баяу шықты. Репетиция бітті. Менде үн жоқ. Әзекең әдеттегідей актерлерді сахнаға жиып, кемшіліктерін айтып, әңгіме өткізіп, маған келген кезде үнсіз қарап тұрды да «ой, идиот» деп күлімсіреп, жылы жүзбен қарады. Ел күліп

жіберді, мен де жібі бастадым. Содан кейін камшы салдырмауға тырыстым. Неге екенін қайдам, бөріміз бір мақсатқа жұмылған соң ба, кеудемізде бір-бірімізге деген кір сақталмайтын, үлкен шығармашылыққа барар жолдағы бастау «боқтықтан» басталып, үлкен достыққа ұласатын. Көңілде ешқандай зіл қалмайтын. Әзіл де, қалжың да, боктық та, даттау да зілсіз жүзеге асатын. Соның бәрі ортақ мүддеге қызмет ететін, халықтың қуанышына айналатын. Жалпы өз режиссерін табу актер үшін бақыт, ал режиссер үшін екі есе бақыт.

«Жыланның үш кессе де кесірткедей қауқары бар» демекші. Елбасы ебін тауып, таланттың тауын шақпады. Тағы да сенім артты, таланттың керек екенін терең түсінді. Әзірбайжандар жолда жатқан жоқ қой. Қанша ренжісіп, шайқасып жүрсек те сол мінездің бәрін ұлы өнер жасау жолына тәрк ететінбіз. Сөйткен театрдан кетіп, сахнаға шықпағалы 10 жылдай уақыт өтті. Жер басып жүріп сахнаны сағыну дегеннің қылмыстың қай түріне жататынын білмеймін. Бірақ осындай мәжбүрлікті қолдан жасауға болатынына көзім жетті. Қазір театрды сағынатыным сонша, кейде түсімде спектакльде ойнап, кейіпкерімнің сөзін ұмытып жүретінім бар. Шатасатын себебім, ойнамаған рөлдерді ойнап, кара терге түсіп жатып «уһ» деп оянамын. Сөйтіп, өнімдегі сағынышқа түсім қуат беріп, жеңілдеп қаламын.

* * *

Адам бір мақсатпен мағыналы өмір сүруге талпынады. Әйтпесе хайуаннан айырмашылығың қайсы?! Сол мақсатын жүзеге асыру үшін жоспар құрады. Балам Сағидың актерлігі Шоқаннан кейін кәдімгідей қалыптасып қалып еді. Ең бастысы киноның не екенін едәуір білгендей болатын. Бірде оған ойнаған болып: «ендігі межең — Абылай» дедім. Ол басын сипап «Шоқаннан ауыр бола қоймас» деді.

Бәлкім, актерлік өнердің азабын есіне түсірді білем. Бекер айтқан екенмін. Менің дағдымда алдын ала айтқаным орындалмай қалатын. Ырымым қырын кетті. Сондықтан кейде алдағы жоспарымды айтуға карадай хауіптенемін. Тіпті біреумен сыр бөлісуге де қашқақтайсың. Бертін келе осындай бір жазылмаған заңдылықтар барына сенгендеймін.

* * *

Кісі баласы дүниенің бар заңдылықтарын біліп өсуі мүмкін емес шығар, адам өмірбақи оқушы секілді ғой. Кейде аса жауапты, тарихи

маңызы зор оқиғаларға, тұлғаларға ден қойғанда осы тұрғыдан келіп ойланамын. Бәлкім, менің Сағиыма ұлы әруақтардың бейнесін сомдаудың өз өмірімен қоштасуына әкеліп соғуында бір бұлтартпас, түсінбес үндестік бар ма!? Олай дейін десең, сонда адам баласы алдына ұлы міндет қоюға тиісті емес пе деген ауыр ойға тағы да мандай тірейсің. Менің достарым Игорь Вовнянко мен Сламбек Тәукелов Сәтбаев жөнінде деректі фильм түсіру үшін Жезқазғанға аттанғанда осындай бір ойдың жөнкіліп келгені бар. Жігіттер алдына үлкен мақсат қойып отыр. Бұған неге қуанбасқа?! Мен де қуандым. «Ұлы ғалымның әруағы жар болсын» дедім. Егер осынау ұлының үлгісі бүгінде жалғасын таппай, көрінбей жатса, сол ұлылықтың өзі болмаса да болмысын, бір сәтін өмірге қайта әкелу үшін еңбектенгеннің несі айып?! Сондықтан Қаныш, Мұхтар, Әлкей секілді асыл адамдардың образын тірілту арқылы біз қаншама бос қалған рухани кеңістігімізді толтырып, табысқа жеткен болар едік. Осынау үш тұлғаның ұлы достығының өлгеннен соң да елге қызмет етуінің өзі қандай ғажап тағылымды жағдай. Қаныш ағаның басқа салада жүрсе де өнер мен әдебиетке жетіктігі талай академиктеріңізді он орап алушы еді ғой. Баскасын айтпағанда Затаевичке берген отыз шақты өндерінің өзі неге тұрады? Қаныш ағаны көріп едім, бірақ қолына су құя алмадым.

Қазақтың сорына осындай ұлылар ерте кетіп, ел ерте жетімсіреп, жаман-жәутіктері шалғайыңа оралып жүре береді. Сәтбаев, Әуезовтердің орны толмайтынын білеміз, бірақ қол қусырып қарап отыруға болмайтынын да білеміз. Біз өзге түгіл өзімізді өзіміз әлі де білмейтін халықпыз ғой. Режиссураға баруымның бір себебі де сол олқылықтың орнын толтыру еді. Туындыға уақыт төреші. Ең бастысы қазіргі ұлы мүмкіндікті пайдаланып бүгінгі ұсақтықтың орнын сол тау тұлғалардың бейнесімен жауып, ірі, кесек қалпымызды сақтау. Өмірден өтіп кеткен тұлғаларға табыну, солардан тағылым алу арқылы да елді тәрбиелеуге тиіспіз.

* * *

«Шоқанды» түсіру кезінде мені актер мәселесі көп ойландырды. Жақсы актермен серіктес (партнер) болудың өзі бір бақыт қой.

Актерлікке қатысты әңгіме көп. Соңғы жылдар тұрғысынан ойласан ел есінде қалатын бірде-бір кейіпкер шыққан жоқ-ау осы. Оның себебі неде? Ең бастысы актерлік ансамбль дұрыс сараланбайды. Әр заманның, кезеңнің ұлы тұлғаларының сыртқы тип, пішіндері, антропологиялық өзгешеліктері болады. Бұл мәселеге көзмайын

тауысып, зерттеп, зер салып жатқан режиссер жоқ. Әр рудың, тайпаның психологиялық, пішіндік айырмашылығы және бар. Бұл пікірге түбі бір жалпы қазақтық тұрғыдан және қарау керек. Осылай жасау, осылай сезіну біріншіден, тарихқа қиянат емес, екіншіден, үлкен мәдениетті ғылыми өрені байқатса керек. Мысалы, Құнанбайды алайықшы. Сырт пішіні, жүріс-тұрысы, атқа отырысы, ел арасында өзін ұстауы – бәрі-бәрі ескерілуі керек қой. Ал енді таза еуропаландырылған Құнанбай кімге керек? Біздің Құнанбайдың қолына пышак берсең болды таза баскесердің өзі болып шығар еді. Тіпті «Абай жолын» оқуға өресі жетпеген режиссерлерге поляк саяхатшысы Адольф Янушкевичтің Құнанбай туралы ғажайып толғанысына көз жүгіртсе жетіп жатыр емес пе!? Мұндайда ескерту жасайын десең, «менің өз Құнанбайым бар» деп жұлқынып шыға келеді. Сонда не, түсін сәл суытып, ақырып сөйлесе ол Абылай бола беруі керек пе? Бір актердің Абылайды да, Құнанбайды да текеше бақылдап, әтешше шақырып ойнай беретіні де сондықтан. Жалпы халықтың ірі кесек мінезі мен болмысын бір бойына жинақтаған мұндай киелі де, күрделі образдарға үлкен ізденіспен бармаса өнердің киесін ғана қашырып қоймаймыз, ұлы әруақтардың да киесі ұруы әбден мүмкін ғой. Алексей Толстойдың «Бірінші Петрді» суреттеп отырып, түймесіне келгенде кілт тоқтай қалатын кезі бар. Содан түннің бір уағында шабыты шалқып, терісіне сыймай, жазудың қызығына әбден беріліп жатқан кезде мына бір азаптан құтқарушы құдіретті іздеп, аса білімдар сыншы досына телефон шалады ғой. Әрі қарай төпей берейін десе ары жібермейді. Сонда әлгі досы ертең Бірінші Петрдің мұражайы ашылатынын, онда киімі де қойылатынын айтады. Сондағы Толстойдың қуанышын айтпаңыз. Танды кірпік ілмей атырып, сол бір ұлы сәтті ғашығындай күтіп, көрмеге сергек көңіл күйде барады.

Міне, кейіпкер осылай жасалса керек қой. Мысалы, Горькийдің «Шыңырауда» атты пьесасын Немирович Данченко екі жыл дайындады. Содан бұл спектакль сахнада 40 жылдан аса жүрді. Демек, көркемдіктің кілтін табуы, образдың ашылуы себепті, ол спектакль де ұзақ жасайды деген сөз бұл.

* * *

Театрда Мұхтар Әуезовтің «Қараш-Қараш» уақиғасындағы Жарасбайдың рөлін ойнарда көп қиналдым. Бай, яғни жағымсыз бейне болуы керек. Байды кедейге, әкені балаға қарсы қоятын заман ғой. Бірақ Мұхан неге кейіпкерінің атын Жарасбай қойды деп, логикалық

тұрғыдан көп ойландым. Ақыры ойлана келе істеген ісі, ортасымен ара қатынасы жарасып тұрған соң Жарасбай қойған болуы керек деп түйдім де, жағымды кейіпкер жасадым. Әрине, бұл әрекетіммен ұттым. Актер режиссердің айтқанына әр кез бас шұлғи берсе, шахматтың пешкасына айналып шыға келуі қиын емес. Актер өз рөлінің авторы болмай кейіпкер жасауы тағы мүмкін емес. Демек, актерлік бір жағынан өз мамандығыңды кәсіби тұрғыдан қорғау. Қазіргі актерлер шахматтың тасына көбірек ұқсайды. Өз биігінен жарқ етіп көріне алмаған актерлер де бара-бара тобырға, құлға айналады. Тобыр бар жерде шаң бар, шаңның ішінен үзіліп жеке дара шығатын сәйгүлік және бар. Сол сәйгүлік — дарынды актер. Әзірге сол тобыр ұйысқан шаңның ішінде келеді. Шаңның сейілетін сәтін күтудеміз. Ел болған соң жүйріктер шығармай тұрмайды. Өнер қонған халық екеніміз рас болса, мен сол жүйріктің туатынына сенемін.

* * *

Нағыз талант тасты жарып шыққан гүл секілді. Таланттың егіз мағынасы — намыс. Талантты биіктететін де намыс. Намыс әркімде жоқ. Сол секілді талантта сирек, бірақ күншіл көп. Сырт сұлулықтың өзі табиғат берген байлық. Экранға, сахнаға бұл сұлулық қажет-ақ, бірақ сол сұлулық ішкі дүниемен сабақтасып жатса елге көркем қызмет еткен болар еді. Өкінішке орай, көбіне олай емес. Менің баламда осындай қасиеттер баршылық еді. Әрине, әркім өз баласын мақтайды. Орнымен мақтаса жөн.

* * *

Актердің бағын ашатын атрибуттар болады. Мәселен, Шварценеггер, Ван-Дамм, Бельмондодардың актерлік деңгейіне көтерілуі спорттың арқасы. Спорттың сиқырлы күші арқылы олардың бойындағы талант көзі ашылды. Ал, Жан Гавен, Лауренс Оливьерлердің жөні бөлек. Оларды «өз елінің Қалибегі» деп айтуға болады. Өйткені, бұлар тумысынан талантты өнерпаз, ірі ауқымдағы актер.

Қазақ қай заманда да еліктеп-солықтаудан құтыла алмай-ақ қойды. Бұл қасиет актерді өсірмейді, өзінде барды бағасынан айырады. Әрине, кей жағдайда іштей еліктеп үйренуге де болар, ал, жаппай жата қалып еліктеу жақсылыққа апармайды. Мысалы, Бағланованың даусына еліктеу өнер туғызу емес, қайталау болып шығады ғой. Еліктей отырып, содан өзінше ой түйіп, өзінше қорытынды жасаудың жөні

басқа, әрине. Тектілікті пародиялаудың қажеті жоқ, ол өзінше теңдессіз өнер.

* * *

Өнер ұлттық болуы шарт. Біз сондай мектеппен өскенбіз. Актер үшін ең алдымен өз ұлтының патриоты болу парыз. Сонда ғана өз ұлтыңның паспортына айналасың. Ол үшін ұлттың тарихы мен өнерін білуі міндет. Онсыз қанатсыз құспен теңсің. Ал, өзінің ұлттық рухымен, қасиетімен қаруланбаған актер биікке самғай алмайтыны, өнері ғұмырлық болмайтыны белгілі. Егер тарихымызға үнілсек, жаныңды жаралайтын жағдайлар көп кездеседі. Бізді орысшаны акцентсіз сөйлеуге мәжбүр етті. Керісінше, ана тілімізде акцентпен сөйлейміз. Өзінің тарихына, мәдениетіне сүйіспеншілікпен қараған адам ұлтшыл болып есептелді. Біз өз болмысымызды бүркемелеп жүргенде грузин, өзбек ағайындар алысқа кетіп қалды. Олар да орысша біледі, бірақ орыс тілінде акцентпен сөйлеп, өз болмысын сақтап қалды. Ал, біздің қазіргі орысшаны акцентпен сөйлеуді ұяттың ұяты санап, екпін түсіріп сөйлейтін жерінде мүлт кетсе қателік жіберіп алдым деп уәйім жейтін. Сірә, орысша сөйлеуден дүниежүзінің алдындамыз десем, қателеспеймін.

Әрине, орысша сөйлеуден аса зиян шеге қойған жоқпыз, бірақ ана тілін талақ еткеніміз рас. Соның бәрі де жөнсіз еліктеп-солықтаудың әсерінен. Ұлттық намыс осылайша орынсыз еліктеудің құрбанына айналып, табанға тапталды. Бақытымызға орай, Қалибектер бастаған қара шалдардың арқасында ұлттық өнердің үздік үрдістері сақталып қалды.

* * *

Қазақ халқына қазан төңкерісіне дейін 1 – 2 пайызы ғана сауатты болды деп қара күйе жағылды. Ал, арабша, латынша оқығандар есепке алынбады. Өзіміздің ұлттық батырларымыздан гөрі Наполеон, Гитлер, Грозный туралы жақсы білдік. Сол тарихты алпыстан асқан менің өзіме қазір қайта оқуыма тура келеді. Осының зардабын қазір қазақ киносы тартуындай тартып жатыр. Біз өкінішке орай, бір ащы ақиқатты енді сезініп отырмыз. Ол – өнердің ұлттық болмауы, ұлттық намыстың жоғалуы. Қазір тек осы шындықты қалпына келтіре отырып қана тарихи, пәлсапалық кесек дүние жасауға болады. Негізгі ұлттық бояуға

құрылмаған туындының ғұмыры келте. Сен сонда ғана халықтың сүйген құлына айналасың.

* * *

Біздің қазіргі кинематографиядағы жастарымыз Соловьев мектебінің рухымен ауырған. Өздерін «жаңа ағымдағы толқын» деп атайтын бұл жастардың туындысы еуропаланып барады. Мұндай тұғыртасы шайқалып тұрған туындының болашағы да жоқ. Міне, ұлтсыздық, намыссыздықтың келіп маңдайы тасқа тиегін жері осы. Мынаған қараныз: 1998 жылы «Қазақфильм» киностудиясы 12 кино түсірген. Оған қаншама қыруар ақша кетті. Сол 12 фильмнің бірде-біреуін ел білмейді. Неге сол 12 фильмнің ақшасына халық тұшынып көретін бір фильм жасауға болмайды. Осының өзі-ақ актерлік өнердің қазір қандай деңгейде екендігіне дәлел емес пе? Актер қанша мықты болғанымен, киноның айтары болмаса бәрі де бекер.

* * *

Қазір қазақ киносы, актерлік қана емес, өнердің қай саласына да көзқарасымыздың онды еместігін айту ләзім. Біз кешегі Жүсіпбек Елебеков, Ғарифолла Құрманғалиев, Манарбек Ержановтардың қайталанбас даусын тыңдаудан қалып барамыз. Бір өзі төрткүл дүниені таңқалдырған алып оркестрлеріміздің үні бұрынғыдай рухтанып шықпайды. Құрманғазы, Тәттімбеттердің тұлғасы жалпы қазақтың сүйіктісіне айналмай, неге өзі өмірден өткен жерінде ғана құрметтелуі тиіс. Осындай біртуарларымызға тағзымның орнын ру шежірелерін шығарып, өз ата-бабасына заңғар ескерткіш орнату, ат шаптырып той жасау алмастырды. Олардың ескерткіштері қазақтың қай даласында болсын, әсіресе орталық қалаларында аскақтап тұруы әбден орынды емес пе!? Әруақтың киесі бар екеніне, бір ғана жаратушы тәңірі бөріне хақ екеніне басыма қайғы түскенде ғана емес, одан әлдеқашан бұрын көзім жеткен адаммын. Егер көзі тірі болса ұяттан, ар-намыстан жаратылған әлгі жампоздардың өз тас бейнесін орнатуына қарсы болары хақ. Қазаққа, тірі адамға олар керек-ақ. Қазақстанда орынсыз қойылған ескерткіштер аз емес. Әйтсе де ол Абылай, Кенесары, Төле, Қазыбек, Әйтекеге теңесе алмас. Әдетте сардар, қолбасшы құрметтеліп, содан кейін сарбазға кезек келіп жатса, осынау әділ көзқарасты халық түсініп, оң бағалаған болар еді.

* * *

1999 жыл. Желтоқсанның соңғы күндерінде кешегі шалдарымыздың сарқытындай, өкшесін басқан, 16 жыл Колымада азапты күндерді бастан өткерген Шахан Мусин ақсақал да дүниеден өтті. М.Әуезовтің «Абайында», Т.Ахтановтың «Боранында» әріптес болып сахнаға шығып едік. Жаны жайсаң, ойы ұшқыр, сөзі өткір ағамыз еді. Сал серілердің соңы Ақан, Біржан, Шәкендердің жалғасы еді. Шахан ақынжанды актер болатын. Сол қасиетінің белгісі болып қалсам деді ме, бір суретінің сыртына:

*«Атағың бар әлемге болған мәлім,
Ардақты, асыл бауырым Асанәлім,
Бір сырлы, сегіз қырлы ардагерім,
Өзіңсің Ақан серім, Біржан салым», —*

деп қолтанба беріпті. Жарықтықтың кіршіксіз көңілін айтсайшы. Таза адамдар ғой. М.Әуезов айтпақшы, «талант мені таны» деп ешкімнің жағасынан алмайды, «талантты танып алады» ғой. Шахан могиқанның соңғы тұяқтарының бірі болатын.

* * *

Мыңжылдықтар, ғасырлар ауысып жатыр. Осынау тарихи оқиғалар тұсында арзанқол мәдени шаралар өткізгенше, әлгіндей тірі тарих шалдарды түгендеп, хаттап қойсақ қандай сауапты іс болар еді. Жок біз «Милениум» өткіземіз. Жаңа ғасырды өзге елдің әншілерін жиып, қарсы алуымыз ұят жағдай. Ырымға да жақсы емес. Текті жаралған ұлттық өнер бұл күні босағадан да сығалай алмай қалды. Алдымен өзінді өзін сыйламасаң, өзгеге өзінді қайтіп сыйлатасың. Жалпақтап, жалтақтап қалған «сорлы халық» екенбіз. Бұлай демеске тағы амал жок. Заман өзгерді ғой, өз еркін өз қолында, ендігі жалтақ, не жалтақ?! Әсіресе, өнер адамының үлкен бастықтың қасында жарбиып жүріп, орындығын түзеп, қолынан сүю, аркасын тазалап жалпақтағанына жаным күйзеліп, қорланып, қан қысымым көтерілді, намысым тапталды. Патшаға да бакыр басын имес текті өнер — актерлік өнерді осынша қорлайтындай не жазығы бар еді?

Әрине, шын мәніндегі текті талант мұндай сорақы әрекетке бармаса керек еді. Алайда өнерінің, өресінің сол дәрежеде ғана екенін бағамдап барып, өзімді өзім жұбатып, сабама түстім. Сондайлардың кезені екеніне тағы да көзім жете түсіп, тәубама келдім. Ондай қылық менің қолымнан келмейтініне «өкіндім».

* * *

2000-шы жылды қарсы алу рәсімдерін әркім өз шама-шарқынша өткізді. Әзірбайжан, Акселеу, Қабылсаят сияқты достарым қазір Астанаға ауысып, алыстап кетті. Сағынысып көрісетін жағдайға жеттік. Оңтүстік Астанада қалғандарынан бас көтеретін Мұхтар Құл-Мұхаммед сияқты інілеріміз жана жыл алдында біраз жақсы-жайсандардың басын қосты. Жалпы, Мұхтар зерек, бауырмал, көпшіл, кең құлашты азамат. Мұхтар атаулының осалы жоқ. Көбіне тура сөйлеп, туғанына да жақпайсың. Сол Мұхтардың дастарқанында ашық кеттім-ау деймін. Кейбіреулер менің бұлай сөйлеуімді қазіргі көңіл-күйіме байланыстыруы мүмкін. Жоқ. Жөніне қарай, орнымен ойымдағымды айтып, ішіме кір сақтамадым. «Айтылмаса сөз жетім» деген, жетім сөзді ішіме сақтап өмір сүру ауыр. Сөздің киесі деген болады, айтатын жерде айтпасаң, киесі өзінді ұруы әбден мүмкін. Сонда бүлінетіндей не айтты дейсіз ғой. Қазақтың бар кемшілігін бетіне айтып кеткен Абайдан асып қайда барамыз.

«Осы залда отырғандардың ішінде 4-5 жақсы адам бармыз. Әрине бірі өзім, — деп қалжыңмен бастадым. Жұрт тойға келді ғой күліп отырсын дегенім. — Осылардың бәрі қазір сені сыпыра мақтайды Мұхтар. Бірақ сен оған сеніп қалма. Біреу біліп айтады, көпшілігі білмей айтады. Біреу өтірік, біреу қулық сақтап айтады. Сен соған арбалып қалма» дедім. Айтқанымдай солай болды. Тек қана сол баяғы қырғи тілді Қалтай тіліп түсті. «Осы залда қазақ зиялысының қаймағы мен қаспағы отыр» деді. «Қаймағы дұрыс, ал қаспағы кім?» — десті жұрт.

* * *

Бұл менің өмірім, өтіп келе жатқан мектебім, оқушым/ Әр нәрсені хал-қадірінше тәптіштеп жазып отырғанымды да түсінерсің. Алдымыздағы ағаларымыз өмірде де, өнерде де биік болды. Біз де сол

биікке ұмтылып өскен бір шынар едік. Өнер дегеніңіз бір биік тау болса, оның басына өрмелеп қарға да, құзғын да шығады. Ал, шын талантқа сол биікке жету оңай емес. Оған тек адалдығынмен ақылынды серік етіп шыға аласың. Менің мектебім солай дейді. Саған айтарым, актерлік өнердің есігін енді ашып, өнердің тұңғыығына, тереңіне бойлауға талпынған жас жүрек саған айтар жан сырым осы.

Алдыңнан ақ күн шықсын, актерім!

IV ТАРАУ

«ӨЛІГЕ ҚҰРМЕТ –
ТІРІЛЕР ҮШІН»

*(Естеліктер,
ой-толғаныстар,
лебіздер)*

Ақселеу СЕЙДІМБЕК

Қазақта «Өліге деген құрмет — тірілер үшін» деп айтылатын дана сөз бар. Өліге құрмет көрсету арқылы өмірдің мәнін, тірліктің сәнін парықтауды меңзеген болар.

Қазақта «Өлімнің көркі — жоқтау» дейтін де сөз бар. Содан да болар, жоқтау дәстүрінің қазақ рәсімінде орныққаны соншалық, фольклорлық мұрасында «жоқтау» жанры өз алдына дербес арна құрайды. Байырғы түркінің сынтастарындағы эпитафия-жоқтауларды былай қойғанда, қазақ халқы оқшау этнос болып тарих сахнасына шыққаннан бергі кезеңде белгілі тұлғаларының жоқтаусыз қалғаны жоқ деуге болады. Ахмет Байтұрсынұлының жиырмасыншы жылдары қазақтың 23 жоқтауын жинап бастыруы осынау кісілікті дәстүрдің тағылымдық қасиетін танығандығы екеніне шек жоқ.

Заман шіркіннің өктем мінезі өлік жөнелтудің дәстүрлі рәсіміне біраз өзгерістер енгізгенмен, жоқтау дәстүрі әлі де жалғасын тауып келеді. Мал өлер, дүние тозар, бақилық болған пенденің қадыр-қасиетін өлмейтін де тозбайтын сөз жеткізер. Менінше, бұл — қазақ халқының діни мистикадан ада парасат танымы.

Осынау өміршен дәстүрдің бір үлгісі назарларыңызға ұсынылып отырған жоқтау-ән. Бұл жоқтау — қазақ халқының қадірменді азаматы Асанәлі Әшімовтің қاپияда көз жазып қалған перзенті Мәдиге деген жүрек шері. Сол шерді хатқа түсірген Болат Үсенбаев, зар сазын шығарған Темірәлі Бактыгереев.

«Өліге деген құрмет — тірілер үшін» дегеннің бір парасы осы.

БАЛАМДЫ САҒЫНДЫМ

Мәди Асанәліұлының рухына бағышталды

Әні: Темірәлі Бактыгереевтікі

Сөзі: Болат Үсенбаевтікі

Таулар да мүжіліп, тастар да шағылар,
Табиғат тағдырдың заңына бағынар.
Жүректің жарасы мәңгілік сыздайды,
Тәніне түскен дақ уақытпен жазылар.

Қайырмасы

Жаксыға жұбанып, жаманға дір еткен,
Іздеймін дамылсыз жүдеген жүрекке ем.
Шанырағы қапыда кетпеуін шайқалып,
Жақынға, жатқа да жүремін тілеп мен.

Түнеріп қарайды Алатау басы бұлт,
Құлыным көз жұмып, қалдым мен аһ ұрып.
Мәдиім – ақиық қыраным едің ғой,
Кеттің бе, білмеймін анаңа асығып.

Қайырмасы

Көрмедім тірлікте көңілі бүтінді,
Жазмыштың дегені басады мысынды.
Баламды сағындым, қайдасың, жарығым,
Ғарышқа жоғалтып алдым ба құсымды?

«ЖАС АЛАШ» 4-қыркүйек, 1999 жыл

Әшірбек СЫҒАЙ

ҚАЙҒЫНЫ КӨТЕРЕ БІЛЕР ЖҮРЕК КЕРЕК

Мәдидің табан астынан науқастанып, ауруханаға түскендігін Асанәлі ағамыздың өз аузынан естігеніме көп болған жоқ-ты. Кездескен тұстарда Асекеңнің өзінен ініміздің денсаулығын сұрап-біліп жүрдім. Алғашқыда кісі үрейленерліктей ештеңе жоқ-тұғын. «Емделіп жатыр ғой, дұрыс болатын шығар» – деп жайбарақат жауап беріп жүрді ағамыз Асекең.

Кім білген? Қайдан білейік! Қырық жасқа енді иек арткалы тұрған арынды азаматтың күн өткен сайын төсек тұтқынына айналып, тынысының тарыла түсерін.

Әке шіркін әбіржи түсті. Біліп те, сезіп те жүрдік. Қолдан келер не қайран? Ана аурухана мен мына аурухананың, ана дәрігер мен мына

дәрігердің арасындағы Асекең жүгірісі жиілей берген, қабатында халық емшілерін де ұмытпайды, іздемеген дәрісі, қарастырмаған емі қалмаған шығар, сірә!

Тіпті жаны қысылғасын, «шетел дәрігерлеріне жүгінсек қайтер еді?» — деген тілегін де жасырмады Асекең. Бір топ әріптес аға, іні, замандастары аға көңілін қия алмай әкімшіліктердің есіктерін де бір-бірден сүзіп шықтық. Обалдары қайсы, бәрі де түсінікпен қарсы алды. Бірақ уақыт мүлдем тығыз еді. Көлемі жағынан едәуір қаржы-қаражатты табу аса онай шаруа емес екені әмбеге аян ғой. Ал, Мәдидің ахуалы күн өткен сайын ауырлай түсті. Асекеңнің қатты абдыраған шақтарында оның қасында жүргеніме сәл де болса көңіл тоқтатып жүргенде кенет Мәдиге қан керек деген жедел хабар жетті. Құрамы жөнінде (группасы) аса сирек кездесетін кісінің қаны көзден бұлбұл ұшты. Заматында бере қоюға, кез-келген адамның қаны сәйкес келмейтіндігі аяқ-қолымызды еріксіз матап, дінкемізді құртқаны. Ес-түссіз ұлының басында шөмііп отырған әке сүлдесі жаныңды жылатқандай. Реанимация дәлізінде үнсіз, мөлііскен бірен-саран жақын-туыс, дос тілекшілер... Қандарын тексертуге келген әскери гарнизондардың солдаттары қаптасын-ай, кеп. Әзер дегенде, солардың бірінің қан құрамы тура келіп, дәрігерлер қауымы бір уақ желпінісіп қалғандай болды. Біздер де жадырасып қалдық. Осы құйылған қан Мәдиді төсектен дәл бір жұлып алардай-ақ, Асекең де едәуір арқаланып, көтеріліп қалғандай болды.

Бірақ... Бірақ... Алдамшы ажал алды-артына қаратпайды екен-ау! Токсан тоғыздың ақпанының алғашқы күндерінің бірінде бұл пәниден өксігін баса алмай, ана дүниеге қыршын аттанған есіл Мәдиді ақтық сапарына егіле, еңірей жүріп, ел-жұрты шығарып салған еді.

Осыдан сәл ғана бұрын, қан беруге келген өрімдей жас солдаттарға (қуанғаны ғой) ақша үлестіріп жатқан Асекең жүзіндегі жылылық бірте-бірте қайғыға, қасіретке айналарын қайсымыз қайдан білейік!

Сөйтсек, бұл тағдыр тауқыметінің бастамасы екен. Қайғы біткеннің бар ауыр жүгін бір кісінің мойнына арта салғаны жаратқанның қай сасқаны?

Бір түнде, енді Сағи інімізден көз жазып қаламыз деген ой кімнің басына келген. «Алматы — Астана» жүрдек пойызынан түсіп жатқаным сол еді, екі-үш таныс жігіттің кездесе кеткені. Амандық-саулық сұрасып, Астана жаңалықтарын тәптіштеп жатқан маған әлгі жігіттердің бірі: — Ал, Әшеке, Асекең ағамыздың қайғысына ортақпыз, бұл өзі бір жайсыз тіршілік болды-ау, — деп күмілжіңкіреп сипақтата жөнелді. Мен түсінінкіремедім. «Япырай, мына шіркіндер қыста қайтыс

болған Мәдиге күзде көңіл айтып тұрғаны қалай» деп ойлап үлгергенімше болған жоқ, олар сөздерін жалғай түсті. — Түнде теледидардан көрсетті. Әлгі киноартист баласы... бұл да тым жас кетіпті!..

Тұла бойым зырк ете қалды. Сағидың да опат болғанын қу жүрек сезе қойды. Астанаға қарай жолға шығып кеткен кезімде, осынау суықта қатыгез хабардан мақұрым қалған екенмін. Тағдыр дегеніңіз осы! «Қайыспас қара нарым, асыл Асекем мықты болғайсың» деп егілемін үнсіз ғана ішімнен.

Талантты ініміз, қазақ киноөнерінің кейінгі жұлдыздарының бірі, Сағи Асанәліұлы Әшімов жарығының тым ерте сөнгені қандай өкінішті?! Бергенінен берері көп есіл талант, табан астынан бақиға жөнep кетіпті. Күтпеген жерден жүрек талмасының сокқысына шыдас бере алмаған жас ғұмыр осылайша оқыс үзілген.

...Токсан жетінің жазы ғой деймін. Әйгілі актер, режиссер Асанәлі Әшімов өзінің алпыс жылдығын Жамбыл, Шымкент өлкесінде кеңінен тойлады. Ел-жұрты тегіс разы. Күнде думан. Киын уақыт ауыртпалықтарын бір сәтке ұмытқан дүйім көпшілік үлкен өнерпаз бен оның қасына ерген халқымыздың тағы да басқа белгілі азаматтарын жүректері жарыла, зор ілтипатпен қарсы алып жатты. Қайда барсаңыз да қуанышты қауышулар... жылы жүздесулер... құрмет пен қошемет! Өзінің су жаңа ақ Волгасын қалқытқан Сағи да жүр арамызда. Жұртшылыққа барынша танымал әке мен бала кезек-кезек қолтанба берудің әуресіне әбден беріліп алған. Асекең қашаннан-ақ халқына мәшһүр, ал Сағидың да, әсіресе жастар арасындағы беделінің жоғарылығына бір кісідей куә болдық. — «Әне, Сабыров, Шоқан, Қодар» — дейді оны көрген жастар жағы қуаныштарын жасыра алмай.

Сағи болса, соншалықты сәби мінезбен, қарапайым қылығымен шүйіркелесе кетіп жатқаны. Жастыққа тән албырттықпен қыз-жігіттерді өзіне іш тартып, кез-келген ортаға елеусіз сіңіп барады. Тәкәппарлық, тарпандық атымен жоқ, «ағалап» елпең қағады. Атақты артист, абзал әке Асекең, өзінің ұлы Сағидың да ел арасындағы жұғымдылығына айрықша сүйсініп, көздері күлім қағып, айналасына әлдеқандай мақтанышпен асқақ қарайды.

Міне, енді бәрі де бір күнгідей. Өтті де кетті. Өні ме, түсі ме, айыра алар емес. Бас-аяғы бір жылда екі ұлынан қатар айырылған әке қайғысын құдайым кісінің басына бермесін! Қайғыны да көтере білер жүрек керек. Ол ерлікке, өрлікке пара-пар. Қос ұлының жылдығы мен қырқын бірге өткізген Асекең тағдыры тым қатқыл, әке күйзелісі мүлдем зіл батпан. Осынау қаралы жиынды жүргізу Асекеңнің өз

өтінішімен маған жүктелген еді. Ол кісінің қасында отырып сондағы ұққаным: рухы мықты екен. Неде болса ішінде. Сырт көзге сыр бермеуге серт бергендей. Ел-жұрттың жұбату сөздеріне байыппен құлақ салады. Басқа түскен трагедия тұзағына оңайлықпен бас игісі келмейтіндей. Халқының басу айтқан сөздеріне зер сала түсетіндей. Өзімен қосыла қайғырған жұртшылығынан үнемі демеу, таяныш іздеген қайсар азаматтың өр кескіні ғана алдағы жарқын күндерге жетелейтіндей. Әр жолы солай, әр жолы осы ойдан арылмайсыз.

Айжан АСАНӨЛІ келіні

БІР ТАРЫНЫҢ ҚАУЫЗЫ ЕДІК

Күнде осылай, төңіректі әлі қаранғылық тұмшалап тұрса да ерте оянып кетемін. Көзімді ашқым келмей, қайтадан ұйықтап кетуге қанша әрекет жасасам да өзімнен өзім елегізіп, қорқыныш пен үрейдің ортасында жатқандай боламын. Содан кейін сен туралы әдемі ойларымды үркітіп алмайын, жалғыз қалдырмайын деймін де, шам жағып, кітап оқығым келеді, бәрібір шаршаңқы көңілім оған да ерік бермейді. Содан кейін тек қана сол бір ғажайып күндер туралы ойға батып, жата бергім келеді. Сенің сондағы көзіндегі оттың, жүзіндегі жанашыр, саликалы қамқор белгі табының соңғы күндердің өзінде маған қаншалықты күш-қуат бергенін ойлаймын. Сенің суық қолыңнан ұстап, жүзіне ұзақ қарағанымды жиі елестетемін. Сен науқасыннан бір сәтке арылып тыныстап жатқандай болып көрініп едің сонда. Бір құдіретті күш менің ерік-жігерімді де саған таңып қойғандай болып көрінген. Сен сол баяғы сабырлы қалпыңда жатасың, мен де қанша қалжырасам да тек сен үшін ғана тірлік жасағым келеді. Тағдыр бізді қас-қағым сәтте сынағысы келгендей еді, бірақ біз мықты екенімізді дәлелдей алдық.

Тағы да бір таң атты. Ол мен үшін қуаныш таңына айналмайтынына көңілім сенгендей еді. Сол бір күндердің әрқайсысы ең соңғы сағаттарын соғып тұрса да, мен махаббаттың құдіретіне сенген едім, әр күннен махаббатым арқылы араша тілеп едім, жоқ бәрібір ажалмен бетпе-бет келдік. Мен саған толайым беріліп, екеуміз біртұтас адамға айналып кеткендейміз. Мен сенің жымыысың мен көзқарасына айналып, кейде амалсыздан жымиятынмын. Өйткені, сенің жүдеу тартқан жүзіңнен, шөліркеген ерніңнен күлкі иірімдерін көргім келген.

Қолыңнан құшырлана сүйген сәтімді өмірімде ұмыта алмаспын. Сен үшін шығарда жаным бөлек еді. Өліммен күн-түн күрестік, бірақ мен емес, сен жеңіске жеттің. Мұндай қарғыс атқыр жеңістің кімге керегі бар, дұрысы сен жеңіліп едің. Бірақ сен сол жеңілісіңді сезбедің, сезгенде сол баяғы өршілдігіңе, намысқойлығыңа салып дес бермес пе едің.

Адам бір жолаушы секілді. Сондықтан тоқтап қалмай жүре беру керек сияқты, сонда ғана өмір сүруге болатындай. Бірақ менің тек сенімен қатар жаркылдап жүргім келетін. Сенімен бірге жүргенде ғана маған дүние ғажап, нұрлы көрінетін. Сенсіз қайда барамын, қайда барып тұрақтаймын. Қалай десек те, өмірдің заңы қатал екен, бағынбасына шара жоқ. Артында қалған ұрпағыңды өсіріп, өндіру арқылы ғана сол қасіреттің бәрін жеңуге болатын секілді.

Кеуденнен жан шықпаған соң өмір бәрібір өз дегенін істетеді екен. Өмір пендені қандай жағдайда да өзіне бейімдеп алатын көрінеді. Сол бір күндері өзімді қаншалықты қасіретті сезініп жүрсем де мықты екенімді, сынбайтынымды саған дәлелдеу үшін де өзімді өзім дайындадым. Бәлкім өзімді осылай ұстауым саған бейнебір күш-қуат беретін шығар деп те ойлаған болармын.

Біздің ең соңғы сүйіспеншілік сәттеріміз, көзқарастарымыз тек іштей ғана үнсіз арбасып, айналасқан кездерімізде, сен бір жапырақ қағазға «мені мүсіркеуші болмандар» деп жазып едің. Бақиға бір қадам қалғанда да сол өз биігінде тұрып, осындай сұңғыла сөз айта алу саған ғана жарасатын еді.

Алғаш танысқан күніміз еске түсіп отыр. Сен, өте салмақты, сымдай тартылған бозбала едің. Бойжеткен болып қанша ұяң болғым келсе де, сол сәтінді ұнатқанымды қайтіп жасырайын. Сезімді жасырып ұстауға бола ма? Біздің бірнеше жылға созылған сүйіспеншілік сезімдеріміз сіздің үйдің босағасын аттағанда алдымыздағы қандай кедергі шеңбердің бәрін болсын бұзып шығатынына сенімді едік. Балаларымыз, жұмысымыз, үйіміз, достарымыз болатынына, сөйтіп, өмірдің өзін одан сайын қызықты ететінімізге сондай сенімді едік. Біз шынында салтанаты асқан сәулетшілер болдық. Енді сол ғажап өмірдің өзіңсіз бос кеңістікке айналып қалғаны өзегімді өртеп, өксігімді баса алмай жүрмін.

Ыстықкөлге барған соңғы сапарымызды ойласам, тағы да ауыр ойдан еңсе көтере алмай қаламын. Қазір Ыстықкөлдің біздің бір-бірімізбен, достарымызбен өткен ғажайып сырласу кештеріне куә болған жағалаулары жетімсіреп тұрған шығар. Біз қаланың өмірі бітпейтін күйкі тірлігінен басымызды арашалап, осылай аулаққа кетіп,

құмарымыздан шығып аунап-қунап, сырласып, пікірлесіп қайтатын едік.

Өмір дегеніңіз де кейде тоқтаусыз көш-керуен секілді ғой. Мәңгі жасайтындай жұмыс, жұмыс деп, кейде бір-бірімізді көруге де, сөйлесуге де уақыт таппай жататынбыз, одан қалса қалжырап ұйқыға кетеміз. Өйткені, қайнаған тіршілік бір бітпейді, жанталасып жүргенін. Осындайда Ыстықкөлге аман-есен жетсек бәріне уақыт табармыз деп қоя салатынбыз. Шынында да осынау қасиетті көл бізді одан сайын жақындастырып, жан дүниемізді байытып жіберетін. Біз өмірге бұрынғыдан да сергек қарап, алдағы жоспарларымыз туралы ақылдасатынбыз. Енді ол күндер келместің кемесіне мініп кетті.

Алғашқы операциядан кейін демалыс күндері үйге келіп жүрдің. Баспалдақпен өзің көтерілетінсің. Мен ізінмен келе жататынмын. Сол күндері үйге соңғы рет келгеніңді білсемші. Әшейінде ойнақтап шығатын баспалдақпен ауыр көтерілгенің әлі көз алдымда. Артында келе жатқан менің осы сәтті қабылдауымның өзі қаншалықты ауыр соққанын, он метр жердің он шақырымға созылғанын сен сездің әрине. Арқаннан шыққан шып-шып терді көргенде құдайдан сол жолы тілегенім: сенің сол қалпыңды көршілердің біреуі көріп қалмаса екен дедім. Өйткені сен намысшыл, тәкаппар жаратылған едің ғой. Осы бір баспалдақ маған бұрын-соңды осылай ұзақ жол болып көрінеді деп ойлаппын ба? Вавилон мұнарасына көтерілгендей жеткізбейтін дүниенің шеті, ақырзаманның жолына түскендей бір кара терге малшынып едік сонда. Екеуміз жанымыз бір тұтас, бір бөлшекке айналып еніп едік үйге. Алла тағаланың құдіретіне, егер ол қаласа адамдарды бір тарының қауызына сыйдырып жіберетініне сол жолы көзім жетті. Екеуміз бір түйір тарының қауызы едік.

Егер саған қысқа және ұзақ өмірдің қайсысын тандайсың деген сауал қойылса, сол замат басынды қатырмас едің. Бұл тағдыр жас адамның алдынан осындай тандауды неге ерте алып шығады екен. Егер адамдар екі дәрежеге бөлінетін болса, сен жазғы аспандағы жарқыраған жұлдыздың тағдырын құшар едің. Өйткені, сенің жұлдызың жанған шақтарың көп болатын. Ал, жұлдыздың ғұмыры қашанда қысқа ғой.

Осылай көз жасымды бұлап отырып, естелік жазамын деп ойлаппын ба? Кейде сенен осы бір ауыр ойға батыра бермеші деп көмек те сұраймын. Сенің ерте кетіп қалғаныңды бір түрлі өзіме кешірмейтіндей күй кешемін. Сен неге мені тастап кеттің, бұл не еткенің деп назаланып та аламын. Тағдырдың жазуына қарсы шығуға болмайтынын да білемін. Енді қайтемін, затым әйел ғой, кейде ерік-жігерінді осындай уайымға жеңдіруге де тура келеді. Алайда енді қайран жоқ екенін тез

бағамдаймын да өзімше тіршілік камына кірісемін. Маған бұлай шаршауға, мүжілуге болмайтынын түсіне қоямын.

Мен енді сені қанша іздемеймін десем де, көп уақыттан кейін өзін қайта дем бергендей боласын. Осынау елес сағымға қанша сенбейін десем де, жүрегім жатпай іздейді. Кей-кейде өзіме өзім: «мен тірімін, ал сен жоқсың, сенсіз менің жүрегім қалай соғып тұр. Бұлай да бола ма екен? Бұл тағдыр неге әділетсіз?» деп сауал қойып, соның дерегіне жете алмай жүремін. Мен бұл сауалыма да үлкен адамдардың дана сөзінен жауап алдым. Өлген адамның рухы сенің төбенде ұшып келіп-кетіп, желеп-жебеп жүреді екен. Мен бұл оймен келісемін. Өйткені, сені шексіз сүйгендігім үшін де осы сөзді мен ұдайы жадымнан шығармаймын. Сол оймен өмір сүремін. Сенің жымыысың, сенің қарағаның, сенің жүріс-тұрысың, сенің даусың? Бұл не сонда? Материя ма, жан ба? Екеуі де. Олар ешқашан бөлек өмір сүре алмайды. Демек ол екеуміз. Біз бір тарының қауызымыз.

Сен мені сұлу өмір сүруге үйреттің. Сен мені бәлкім, менің жан дүнием үркіп шошып қалмасын деп, «өліммен» де ертерек та-ныс-тырдың. Мен енді оны өз уақытында көрген кезде еш қи-нал-маймын. Өйткені сен салған жолмен жүріп отырып, тура өзінді табамын.

Тағы да қыс келді. Менің өмірімді қасіретке толтырып, қызығымды ұрлап кеткен сол бір күнге де бір жыл толады.

Өмір адамды алысқа көз салдырмай, тереңге үніліп қарауға мұрша бермей өз ағысына түсіреді екен. Бірақ мен тек күйбең тірліктің теңізіне түсіп кетпей, өзімнің асқақ қалпыма тез ораламын деп ойлаймын. Ол уақыттың көп ұзамай туатынына көзім жетеді. Бірақ осы күндердің бәрінде де бір сәтке есімнен шықпайтын өзін ғана жебеушім болатынына сенімдімін.

ӨМІРДЕН КІМ ӨТКЕНІН БІЛЕСІЗ БЕ?

*Көп жасамай, көк орган,
Жарасы үлкен жас өлім.
Күн шалған жерді, тез орган.
Күншіл дүние қас өлім.
Артына белгі қалдырмай,
Бауыры қатты тас өлім.
Жыламайын десе де,
Шыдарлық па осы өлім ?
Орамды тілді ауыздым,
Ақылға жүйрік маңыздым.
Көп жасамай тез кетіп,
Көзімнің жасын ағыздың.*

АБАЙ

ТАҒДЫРДЫҢ ЖАЗУЫН-АЙ!..

Жұрт оның әкесін ғана емес, өзін де бір кісідей біліп қалып еді. Жай отындай жарқылдаған сол бір жайсаң жігіт енді бақилық. Оның жанарындағы өнер оты, ерекше жарқыл қазақ өнеріне әлі де керек еді, амал қанша?! Ол сол жанарындағы жарқылмен өмірге Шоканды қайта алып келіп, қайта тірілткендей еді. Тағдыр неге ұқсай береді екен. Шокан отыз жасында құйрықты жұлдыздай ағып түсті. Оның көзіндегі, көкірегіндегі шындық шаң баспай көркем лентаға өрілгенде шырылдап, шиыршық атып оттан да ыстық сезіммен жанып тұрып ойнаған осы Сағи Асанәліұлы Әшімов еді. Сол тағдырды өнерпаздың өзінің де құшуы зандылық па екен?!

Төңірінің өзі қазаққа мол пішіп бере салған Асанәлісінің бір жылда екі қанаты кесіліп түседі деп кім ойлаған. Қазақ өнері деп отқа да, суға да түсіп, ұлт рухын көтеріп, өзгеге сес болып келе жатқан Асекеннің, сол өнердегі болмысымды жанғыртады, жалғастырады деген бауыр етінен айырылған Асағанның қайғысы — халқының қайғысы десек әбден болар еді.

Елден озып, ерен туған тұлғаға елдік үрдіспен көңіл білдіріп, жұбату сөз айту да — азаматтық парыздың бір парасы. «Қуаныш бөліссе

көбейеді, қайғы бөліссе азаяды» дейді қазекем, бар болғаны қанатын күйді, қырқылған жоқ, Асаға! Еңсеңізді көтеріңіз, болмысыңызды биіктетіңіз, сіздің халқыңызға әлі де батыр мінезіңіз керек, мықты едіңіз ғой, тағы да бір мықтылық танытатын кезіңіз келді. Тағдырдың жазуына қолдан келер басқа шара жоқ. Сағилар санатындағы қазақтың қаракөз баласы аман болсын! Қазақтың бар баласы — Сіздің балаңыз!
«ЖАСАЛАШТЫҚТАР»

Әмір СМАҒҰЛОВ

СЕНКЕВИЧ, БІЗ ЖӘНЕ ЕКІ БОЙЖЕТКЕН...

1981 жылы Ленинградта Абай атындағы опера және балет театрының гастролі өтті. Мая Шакенна бізді — (неге екенін қайдам біз Майра Шөкенқызын осылай атаушы едік) мен, Сағи, Бактияр Қалиламбековті ертіп, Таллинн қаласына бір күндік саяхатқа алып барды. Ол кісі қай қалаға бармасын бізге оның көрікті, тарихи жерлерімен терең танысып, ой түюімізді көп ескертетін. Тіпті, ол біз үшін осы мәселеге өз қалтасынан арнайы ақша бөлетін. Кейде ол ақшаны болмашы нәрсеге шығындайтынбыз.

Таллинн қаласын аралап болғаннан кейін, үйге базарлық алуға бір балалар дүкеніне кірдік. Ініме ойыншық алмақ ойым бар еді, бір мәшине ұнай кеткені. Сатушыдан әлгі ойыншықты көрсетуін сұрадым. Әрине орыс тілінде. Ол бізге «Лейтенант Шмидтің некесіз балаларындай» жактырмай қарап, мән бермеді. Қаттырақ сөйлеп жіберсем керек, әлгі сонда да маған қарамастан қасындағы сатушымен сөйлесіп тұра берді. Бір эстон келіп, бірдене сұрап еді оған күлімсіреп жауап берді. Мен сұрап едім, тағы да сол көрініс қайталанды.

Бір кезде Сағи келді де, қатты-қатты сөйледі. «Әй, жаман қатын (өктем дөрекі айтылғанын сезіп тұрмын) икс пен игректі, екі мен екiнi қосқанда төрт болады, понимаешь ли? Вон та мәшине көрсет маған, жалмауыз!» деп күлімсіреді. Сатушы да сол заматында жымыып: «что вы хотели, пожалуйста! Какую машину» деп таза орыс тілінде сөйледі. Сағи да күлімсіреп: «Белою, әкенді ұрайын» деді. Сатушы «Мархабат, қалауыңыз білсін, қажет болса қызылы да бар» деп бәйек болды. Сағи болса: «Эспасибо, пешком постою!» деп еш сасатын емес. Біз Бахтияр

екеуміз күлкіден жарылайын деп тұрмыз. Сол дүкеннен Сағидын арқасында жарты әлемді жаулаған Шыңғысханның жеңімпаз сарбазындай болып, төкаппар күйде шықтық.

1980 жыл.

Сағи екеуміз театр институты кәсіподақ комитетінің жолдамасымен Медеу қонақ үйінде демалып жатырмыз. Онда аты аңызға айналған Эвересті бағындырған атақты альпинистер құрамасы жаттығып жатыр екен. Олардың арасында түсіру тобымен бірге Юрий Сенкевич те бар. Сірә «Саяхатшылар клубына» хабар дайындап жүрсе керек. Бұл мәселе жөнінде кейін баспасөзде көп шу болды.

Сағи екеуміз атақты альпинистілер құрамасы және бізден екі үстелден кейін отыратын атақты Сенкевичпен бірге демалып жатқанымызды мақтан тұтып жүрдік.

Бір күні олардың үстелінде отырған екі қызға көзіміз түсті. Шынын айтайық, осынау қыстың көзі қырауда бір түпкірде жатып, бұл өңірден қыз баласын көреміз деп ойлаған жоқ едік. Қала жақты сағынып, арагідік телефондап қоятынбыз, ешкім келмейтін. Осылай сағыныштан сарғайып жүргенде әлгі бойжеткендер көзімізге оттай басылмасы бар ма? Сенкевичтің әлгі қыздардың аузын аштырып сөйлесуі бізге ұнамады. Біздей жап-жас адамдарға бұл «өліммен» тең еді. Содан Сағи екеуміз қыздардың жүрегін «жаулап алу» жоспарын құра бастадық.

Бір күні арзан тұратын күшті алма шарабын сатып алып, оны жақсылап тұрып шетелдік құмыраға құйдық. Бір көдеге жарар деп үйден шетелдік бөтелкені ала салғанбыз. Ол кезде мұндай бөтелке өте сирек болатын. Содан барға барып, бір қорап кәмпит алып, оңтайлы сәтті күттік.

Келесі күні Сенкевич түсіру тобымен тауға кетіп, онда кешке дейін болатынын сездіріп, қыздармен қимай қоштасты. Біздің бақытымызға орай қыздар қалатын болды. Қыздар аулада қыдырып жүрді. Сағи екеумізге бір ерекше күш бітіп, оларға жақындап келеміз. Әдеттегідей белгілі әңгіме басталды.

- Қыздар, қай жақтансындар?
- Новосибирскіден, ал өздерің ше?
- Біз Алматыданбыз, сіздерге Медеу ұнады ма?
- Ұнағанда қандай?

Әңгіме осы бағытта жалғаса берді. Бірақ жанды байланыс, нәтиже жоқ.

Сағи батыл сөйлеп кетті.

— Ал, біз гастрольден келіп тынығып жатырмыз. Қыздар танданысын жасыра алмай: «Сіздер артиссіздер ме?» деді. Сағи

салмактана түсіп: «Иә» деді. Қыздардың жүзінде біртүрлі қызығушылық байқалғанмен, сенімсіз кейіпте. «Онда қайда жұмыс істейсіздер?» деді. Сағи одан сайын салмақтылана түсіп: «Абай атындағы опера және балет театрында. Сіздер Абайдың кім екенін білесіздер ме?» деп өздеріне қарсы сұрақ қойды. Қыздар «Естуіміз бар» деген сынай танытты. Сағи шыдай алмай: «Абай қазақтың ұлы ақыны» деп дауыс көтере сөйлеп, «маң-маң басқан, маң басқан, шудаларын шан басқан» деп сахнада тұрғандай шабыттанып өлең оқып жіберді. Сол-ақ екен қыздар бізді өзіне жақын тарта бастағандай сезілді. «Театрда кім боп істейсіздер?» деді екеуі де жарыса сөйлеп. Біз театрда миманс-артистерміз. Басты драмалық партияларды орындаймыз. Мәселен мынау Қазақстанның еңбек сіңірген миманс артисі деп мені көрсетіп қояды. Мен де Сағидың мақтауын келістірдім. Бұл кино артисі, қазақ-моңғол эпосына түскен «Моңғолияның Ленин комсомолы сыйлығының лауреаты» дедім.

Сағи екеуміз театрда шынында миманс артистер болған едік. Миманс мимикалық ансамбль деген ұғымды білдіреді. Көпшілік сахнасында шырақ ұстайтындар, біреулерді көтеріп жүретіндер т.с.с. Қысқасы көпшілік сахнасында ойнайтындар. Бұл жұмыстан біздің жоғары стипендиямызға қосылатын аздаған табыс та болушы еді. Біз ол ақшаны өз қажетімізге жарататынбыз. Медеуде сол миманс боп тапқан ақшамыздың пайдасын көрдік.

Сонымен біз қыздардың жүрегін жаулап алдық. Олар енді біздің үстелімізде отыратын болды. Оларды «қымбат шетел шарабымен» және көмпитпен сыйлағаннан кейін біз таза жеңіске жеттік. Танғы, түскі, кешкі асқа да жұбымыз жазылмай бірге баратын болдық. Сенкевич мырза болса біз жакка жактырмай карап қояды. Біз оған мән бермейтінбіз және де жеңіске жеттік деп масаттанбайтынбыз. Өйткені, біз жас едік. Сенкевич соны түсінген болуы керек.

Жан БАЙЖАНБАЕВ

СОНДАҒЫ «ТӨБЕЛЕСКЕНІМІЗ-АЙ!»

Студенттік жылдардың қызығын айтып тауыса алмайсың. Сағимен бірге жүру өте көңілді еді. Мына бір оқиғаны ешқашан ұмытпайтын шығармыз.

1980 жылдың күзі еді. Сағи екеуміз кешкісін бір топ достарымызбен қыдырыстап жүргенбіз. Бір мезгілде «осы төбелесек қайтеді?» деген

ой келді. Институтта «сахналық ұрыс тәсілін» (сценический бой) оқытатын еді, сол әдісті өмірде өз арамызда пайдаланып көрмек болдық. Алдымен ұрыс-керіске кірістік те, сәлден кейін қызып кетсек керек бет-жүзімізге қарамаппыз. Калинин көшесінен басталған «төбелес» сүрініп-қабынып, бір құлап, бір тұрған күйімізде Ленин даңғылының бойында жалғасты. Көшедегі адамдар үрейленіп, әсіресе әйелдер бажылдап, тым-тырақай қаша бастады, ал, жастар болса біздің әдемі төбелесімізге риза болып, үнді киносын көргендей таң-тамаша қарап қалыпты. Кейбіреулер бізді тіпті ажыратпақ та болды. Бірақ біз тәп-тәуір басталған сахналық төбелесті шыдай алмай күліп жіберіп, өзіміз бүлдіріп алдық.

«Қазақстан» қонақ үйінің қасына жақындай бергенімізде, бізді машинадан түскен бір топ милиция отряды қарсы алды. Олар да бізді ажыратпақ болып, қуа бастады. Сөйтіп қолға түстік. Біз бірден күлкіге көшіп, театр институтының студенттері екенімізді, осындай сабак жүретінін, шын мәнінде төбелеспегенімізді, өнерімізді көптің арасында сынап көрмек болғанымызды, сахналық ұрыс тәсілдерін қолданғанымызды тәптіштеп түсіндіріп жатырмыз. Тіпті бет-жүзімізде ешқандай сокқы белгісі де жоқ екенін айтып ақталамыз. Ақыры тәртіп сақшылары көше бұзықтары емес екенімізге көзі жетіп, бізге бір түрлі қызығып қарай бастады. Тіпті бір-екі ұрыс қимылын көрсетуімізді өтінді. Бір кезде Сағи: «Жан, ұр мені!» деп айқай салды. Қатты толқығаннан ба, әлде, сасқалақтадым ба, жақсылап ұрған сокқым жақ сүйегіне қатты тиіп кетсе керек, жұрт үн-түнсіз тұрып қалды. Сағидың сондағы жанына батып тұрса да, табан асты тауып кеткеніне қайран қалдым. Ол еш сасқан жоқ. Орнынан жәймен тұрды да: «Айтпақшы ұмытып барады екенмін, бізде театр гримі деген де пән жүреді ғой» деді. Онысы қанаған, көгерген жерді гриммен білдіртпей жібереміз дегені еді.

Қатты күлгеніміз сонша ішіміз жарылып кете жаздады. Осындай бір зілсіз сәттер көңілден кетер ме?

АМИР! СОХРАНИ САГИШЕ ПОСВЯЩАЮ

*Неужто, чтобы быть актером
Пройти по жизни надо метеором.
Каком зрелище срезъ звезд
То было ничего, и вдруг горячий дождь...
Вот подает звезде скорей скажите ей желанье.
Она тебе ответит: «Да» сама уже сгорая...
Еще вчера живой, еще аобер, и вдруг легенде,
Как Тунгусский метеор...
Ты загадал ? Исполнилось ? Не плачь...
Ушел Саги, и нам свою оставил часть...
Свое умение жить в нас!*

Бақытжан ӘЛПЕЙІСОВ

ӘШІМОВТІҢ БАЛАСЫ БОЛУ ОҢАЙ ЕМЕС

Сағимен танысканыма 20 жылдан асты. Осынау жылдар ішіндегі өміріміз тек қана әдемі әзілмен, тамаша тағылыммен есте қалыпты. Сағимен бірге жүріп, бірге тұрудың өзі мерекеге бергісіз еді ғой. Ол қиын бір жағдайдың өзін орайын тауып қиыстырып, қалжыңға айналдырып жіберетін. Осы қасиетінің өзімен-ақ ол тамаша мектептен өткендігін дәлелдеп тұратын. Бұл жағынан келгенде Сағи бізге қарағанда бақытты, өйткені, ол кешегі қасиетті қара шалдардың қолына су құйып, саркытын ішкен аяулы азаматтың отбасында дүниеге келген ғой.

«Тоғысқан тағдырларға» («Перекресток») бірге түсіп жүргенімізде көп қалжындасатынбыз. Ол бір жағынан көңілді көтерген болып, бір жағынан кісіні қайрап, қайраттандырып жүретін. Оның қалжыңының күші болатын. Бірде ол камераның жанында тұрып: «У всех все хорошо, а у Альпейсова бездарно» деп мәз болды. Сонда мен оған: «осы сен түнде ұйықтамай, кімге қандай әзіл айтатыныңды ойлап шығасың-ау шамасы» дейтінмін. Себебі, ол импровизацияға өте шебер еді. Қандай қиын сәтте болсын жол тауып, осы қасиетімен шығып кететін.

1987 жылы Сағи екеуміз Ыстықкөл жағасында Т.Арганчеевтің «Лейтенант «С» фильміне түсіп жаттық. Сағи қатардағы солдат, мен лейтенант рөліндемін. Былайша айтқанда менің әскери дәрежем жоғары, соған өзімше қоқиланып жүргенмін. Фильмді таза әскери ортада түсіргендіктен кімнің нағыз әртіс, нағыз солдат екенін ажырату қиын болатын. Содан бір күні солдаттардың көзінше, кетіп бара жатқан маған — лейтенантқа «товарищ лейтенант, сюда иди» дегені. Кішігірім спектакльдің боларын сезе қойдым да, бірден сүмірейген кейіпке еніп «не пойду» дей қойдым. «Я кому сказал — сюда-а-а-а!» деп даусы қатқыл шықты. Солдаттарда үн жоқ, не ойын, не шын екенін білмей, аң-таң. Мен жүгіріп жеттім. Солдаттардың көзі шығып барады. «Сигарету» деді. Бере қойдым. «Зажги» деді. Жақтым. Қолын сермеп қалып еді, фуражкам ұшып кетті. Жылап жібере жаздап: «Я скажу комбату» деп едім, «что, что» деп құйрықтан сылқита тепті емес пе? Бұдан әрі шегінуге болмайды, оның үстіне рөлдеріміз, ойындарымыз екеумізге де ұнап бара жатыр. Солдаттардың болса көздері атыздай. Не керек сол жерде Сағи әбден ит сілікпемді шығарды. Жатқызып, тұрғызып, небір жаттығулар жасатты маған, әйтеуір, бәріне көндім. Содан былай шыға бере ішек-сілеміз қатып әбден күле келіп... Кейін осы сахнаны әрбір ортада көрсетіп жүрдік. Бірақ әскери киіммен сол ортада ғана нанымды шығушы еді. Кейіннен ойласам әскер өмірін көрген Сағи әлгі солдаттар үшін осы мини-спектакльді түнімен дөңбекшіп ойлап, дайындап шыққан екен ғой. Оның мұндай тапқырлығы көп еді.

«Мен Әшімов, сен Тілендиевсің» деуші еді Сағи. Нұрағана теңегеніне өзімше мәз болғаныммен, «тағы не ойлап тапты» деп мазам кетеді. «Неге?» десем, мәз болмай-ақ қой, сенің құлақтарың ғана ұқсайды ол кісіге дейтін.

Сағидың көңілсіз күндерін аз көрдім. Көбіне сол сымдай тартылған күйі, сұнғақ, сергек қалпында жүретін. Қалжыңдасқан кезінде өмірдің өзін шынайы ойнайтын. Онда жасандылық деген атымен болмайтын.

Мен оның сынған сәтін көргім келмейтін. Соңғы рет жолыққанымда (Германияға сапарының алдында) жүзінен бір мұң көрдім. Сол жолы әдеттегідей қалжыңдасқан жоқ, театр, кино жайын айтып өткен соң Сағи: «Өмірде өкінішім жоқ. Әрине, Асанәлі Әшімовтің баласы болу онай емес. Әрқашан әкемнің көлеңкесінде қалып қоямын ба, деген хауіп те болды. Оның үстіне бала кезден бәрі Асекеннің баласы деп қараушы еді. Сол құрметпен ғана қалатын шығармын деп те ойлайтынмын. Құдайға шүкір, өнеріммен аз да болса Сағидың өз орны бар екенін дәлелдеген сияқтымын. Бұл әкем үшін де үлкен абырой

болды. Әкеме дән ризамын. Оның бар мейірімін, ақылын, тәрбиесін көрдім. Ұрсатын жерде ұрысып, сүйейтін жерде сүйеді. Әкем перзентінің алдындағы бар парызын орындады», — деді.

Әуелде Сағи бұның бәрін не үшін айтты деп түсінбедім. Бір түрлі жұмбақ көрінді. Енді түсіндім. Әкенің жүрегін ауыртқысы келмей, маған аманаттағаны екен ғой. Мен дос аманатын енді орындап отырмын аяулы Асаға!

Қадірлі Асаға, құдай сізге қуат берсін, осындай ұл өсірген сіз казакқа керексіз.

Елена СВАВИЛЬНАЯ

*«Тоғысқан тағдырлар» сериалының
суретші-костюмері*

АППАҚ КҮЙІНДЕ КЕТТІ

Мен Сағиды актер-азамат ретінде ғана емес, таза туған текті, адал адам деп те жақсы көрдім. Өзім әдебиетшілердің отбасында тәрбиеленген адаммын. Сондықтан болар деймін, адамның жан дүниесін, жомарт жүрегін, өмірге көзқарасын танып өстім. Оның үстіне сәнмен айналысқаннан кейін адамдардың бойынан сұлулық, әдемілік көргім келіп тұратын. Тіпті мен адамдарды бұл қасиетінсіз көзге елестете алмайтын болдым. Содан кейін болса керек, сол әдемі сәттер менің көңілімде үнемі жатталып қалатын. Мұндай адамдарды кездестірген сайын ғажайып күйге түсетінмін. Мен үшін ондай жанмен жақын тұрып сұхбаттасу ерекше қуаныш көрінетін. Тіпті мұндайда жүрегін дүрсілдеп қоя береді. Кейде сондай бір сәтті армандаумен өтесін.

Сағи Әшімов секілді адаммен кездесудің өзі де сондай арман болатын.

Сағи Әшімов несімен сұлу еді? Мен ойлаймын: оған сұлулық анасының ақ сүтімен, бабаларының, әкесінің қанымен, жанымен келген.

Қандай да болмасын талантты адамның ғұмыры да сұлу болуға тиісті. Өйткені тәңірі оны сол үшін жаратқан. Философтардың осы бір қағидасын өз басым жылы қабылдаймын. Шетінен дарынды, ел үшін туған тұлғаларды біріктірген, ғажайып дәстүрі, тағылымы бар әулетте дүние есігін ашқан адамдардың жаны бай, жүрегі жомарт болуы, адамдарға шексіз махаббат сыйлауы, сонымен қатар кейде өзге үшін өзегін жұлып беріп, өзі қорғансыз қалуы да олар үшін жазылған

зандылықтай көрінеді. Мұндай адамдар осы керемет қасиетімен ел есінде ұзақ сақталатыны кәміл. Ол бар қиындықты бойындағы ерекше жаратылған қасиетімен жеңе білсе керек. Сағидың да кісіні мойындатып кететін кереметі де сонда.

Мұндай адамдар өз бойындағы артықшылықты, дарындылық қасиетін сезіне біледі және сол қасиетін ел игілігіне жұмсауға талпынады, өзін жоғары ұстамауға тырысады. Сағи да адамдар бойындағы осы ерекшеліктерді көре білді, онда сезім қуаты күшті еді, бірақ ол сол қасиетін көбіне саликалыққа, байсалдылыққа жеңдіріп жүрді. Оның ерекше әдемілігінің өзі экранның өзін қарықтырып жіберетін жағдайда еді. Өмірде ашық-жарқын болатын. Оның адамдармен араласуға құмарлығы сондай, олардың мінез ерекшеліктеріне, типіне де мән бермей, өзін «жоғалтып» аламын деп те ойламады. Себебі, ол өзімшілдіктен алыс жататын, өзі жайлы көп бас қатырып ойламайтын, жүрегіндегі жылулықтың бәрін елге үлестіріп бергісі келетін. Ол ғажайып махаббатпен өмір сүрді. Адамдардың махаббатына және өз махаббатына шексіз сенді.

Сағидың актер ретіндегі ой-армандары биік еді. Ол биікке, алысқа қарайтын. Өзі өнер жұлдызы болып қана қоймай, сол жұлдыздың сәулесі алысқа түсуін тілеп, жана рөлдерді тағатсыздана күтетін. Ол әлдекімдердей бақай есепке құрылған өмірді емес, таза, шынайы өмір сүруді ғана ойлайтын. Барлық жауапкершілігі мен адамгершілігін сол жолға жұмсайтын, адал ғұмыр кешкісі келетін.

Оның екі өмірі болды деп ойлаймын. Бірі – оның өз ішкі әлеміндегі атасынан, әжесінен, анасынан, бабаларының рухынан берілген тағылыммен түлеген, көркейген, шуақтанған өмір. Осынау қасиетті кісілердің әрқайсысының бойындағы жақсы мінез Сағидың тұла бойына бір-бір бөлшек боп дарып, оны үлкен жүректі азамат етіп жаратқан секілді. Секілді емес, солай.

Оның бейкүнә, күнәдән ада, нұрлы жаны жердегілермен қоштасып жатыр. Осы бір азалы сәт менің көз алдыма кіршіксіз мынау аппақ дүниені алып келді. Оның сол бір фильмдегі басынан бақайшығына дейін аппақ түспен киінген сәтін және-дағы мына бір әлі күнге құлағыңнан кетпейтін ыстық жүрегімен айтатын сөзін қайтіп ұмытарсың.

«Мен балконға акбоз ат мініп шығамын». Оның қанатты серігіне айналған аппақ «Волгасы», «Тоғысқан тағдырлар» фильміндегі аппақ жейдесі көз алдына келген сайын, онымен қоштасу сәтінде, «ол бақиға да аппақ күйінде кетіпті ғой» деп ойладым.

Оның жан дүниесі кіршіксіз таза, аппақ еді.

Сағи ӘШІМОВ:

«ЖАН ДҮНИЕМ ӘКЕМНЕН АЙНЫМАЙ ҚАЛҒАН»

Актердің соңғы сұхбаты

«Казахстанская правданың» бұл ретте жолы болды. Біздің газетке арнап Сағи Әшімов соңғы рет сұхбат берген-ді. Мен онымен кездесуге жарты сағат кешігіп бардым. Сондағы актердің бала секілді ренжігені есімде қалып қойыпты. Есесіне бес минут өткен соң ол бәз баяғы калпына түсіп, ренішін ұмытып, жадырап сала берді. Оған сұрақ берудің де қажеті жоқ еді. Бұрыннан таныс адам секілді актарылып сала берген. Ал, бір аптадан кейін ол бақиға аттанып жүре берді. Бәрі де көрген түстей еді.

...Белгілі кісінің баласы. Біз осылай сөйлеп үйренгенбіз. Көбіне баланың жетістігін белгілі әке-шешенің атағымен байланыстырып қарауға дағдыланғанбыз. Көңіліміздегі сырды бірден оқып қойғандай, Сағи салған жерден белгілі әкесі туралы әңгіме бастады.

— Егер әкем театрға бармағанда, алыс ауылдағы ауыл шаруашылығы маманының бірі болар ма еді. Алматыға зоотехниктің оқуына келген ғой. Егер ол медицина институтына түссе сөз жоқ, танымал дәрігер болып шығар еді. Өйткені ол көздеген максатына жетпей тізгін тартпайтын адам.

— **Режиссер Асанәлі Әшімов туралы не айтар едіңіз?**

— Әкем өте қатал режиссер. Ол республикада алғашқы болып көп сериялы «Шокан Уәлиханов» фильмін түсірді. Мен әлі де тәжірибемнің аздығына қарамастан сол фильмде басты рөлде ойнадым. Бірде ол кезекті эпизодтан кейін: «Мен тәуекелге барып осындай қиын қойылымға сені бас рөлге таңдадым. Бекер болған екен. Сенен ештеңе шықпайды» деп қатты ашуланды да, түсірушілерді ертіп кетті де қалды. Мен киіз үйде жалғыз қалдым. Жанымды қоярға жер таппай көйлегімнің дала-даласын шығарып жыртып, түні бойы намыстан өртеніп кете жаздап жылаумен болдым. Танертең әкемнің «Сағи» деп айкайлаған даусынан оянып кеттім. Әбден қалжырап шаршағанмын, қарным ашып барады, екі көзім қып-қызыл. Кенет әкем: «Түсіру алаңын дайындандар! Науқас Шоканды түсіреміз!» деп айкайлап жіберді. Сол күні көкірек ауруымен ауыр хал үстінде жүрген Шоканды шынайы түсіру үшін бірнеше мәрте тауға жүгіртіп шығарды. Сол жолы

менің әбден шаршаңқы, үрейлі жүзімді көрген бір бөгде кісі: «Асеке, мынау шынымен сіздің балаңыз ба?» деп танқалғаны бар.

Мен әкеме сол күндері қатты ренжитінмін. Фильмнің алғашқы көрсетілімінен кейін көрерменнің бәрінің қаумалап алып құттықтаған сәтінде менің жетістігімнің 90 пайызы әкемнің үлесінде екенін түсіндім. Сегіз ай бойына сол азапқа шыдағанымға қуандым. Түсіру тобы күніне 18 сағат жұмыс істеп, қонақ үйге кеткенде, әкем екеуміз қалып қойып, тағы бірнеше сағат дайындық жасайтынбыз.

Мен сол бір күндері әкемнің біздің киномыздың паспорты екеніне шүбәсіз сендім. Фильмді Талдықорғанда, Хиуада, Қарақалпақстанда, Ленинградта түсірдік. Бізге қай жерде де есік ашық болды. Мәселен, Эрмитаж, Петр сарайының залдарына кіруге әркімге рұқсат етілмеген ғой. Бұл жолда бізге ешкім кедергі бола алмады. Әкемнің абыройының арқасында еді бәрі.

– Сіздің жеке өміріңізде әкеңіздің қатты ықпалы болды ма?

– Әрине, маған өмірде басқаларға қарағанда жеңіл болғанымен, әкемнің атын саудаға салған емеспін. Институтқа көмегі болғанын жасыра алмаймын. Оқу басталғаннан кейін өзімнің кездейсоқ адам емес екенімді дәлелдеуге тырыстым. Институтты қызыл дипломға бітіріп, дипломдық спектакльдің бәрінде басты рөлде ойнауым, өзімнің табандылығымның арқасында болған еді. Әрине, отбасыма, тұрмыс жағдайына, өз аяғымнан тұруыма әкемнің көмегі болды. Әрі-беріден соң ол әкелік парызы ғой. Актердің айлығымен күн көру де қиын. Кафе ашуға тура келді.

Бұл іске әкем араласқан жоқ. Әкімшілік пен СЭС-ке барған бетімде-ақ өнер адамдарын қадірлейтін азаматтардың өзі қолтаңба беруімді өтініп, есесіне қызметін көрсетті. Әрине, кімнің баласы екенімнің де пайдасы болған шығар. 1989 жылдан бері МАИ-ға айыппұл төлеп көрген жоқпын. Бұл да бөлкім әке данқының жемісі болар.

– Мүмкін бұның бәрі өзіңнің танымалдығыңның арқасы болар...

– Жоқ. Мен кейінгі екі-үш жыл көлемінде «Тоғысқан тағдырларға» түсе бастағанда танылдым. 80-шы жылдардың басында «Шоқан Уәлиханов» фильмі барлық телеарнадан жүре бастағанда менің танымал болуыма мүмкіндік бар еді. Бұл кезде мен әскери борышымды өтеп жүргенмін. Әрине әскерден қалуға да болар еді. Бірақ әкем: «Міндетінді өтеу керек. Басқадан сенің қай жерің артық?» деп тиып тастады.

– Естуімізше сіз бала кезіңізден көкнәрмен әуестенгенге ұқсайсыз? Әскерге кетуіңіз осы жаймен байланысты емес пе?

– Тіфу-тіфу, ешқашан ауыма алған нәрсем емес. Менің бір ғана әлсіздігім бар, 17 жасымнан темекі тарттым, қоя алмай келемін.

– **Бала кезіңізде әкеңіз сіздің тәрбиенізбен көп айналысты ма?**

– Жок. Шешем оған тек қана шығармашылықпен айналысуға 100 пайыз мүмкіндік жасады. Ағам екеуміз оны отбасында сирек көретінбіз. Ол өне бойы киноға түсіп, өнер сапарларында жүретін. Мектептегі жиналыстарға бармайтын, бірақ біз өтініш жасасақ класымызбен театрға және киностудияға экскурсия жасататын. Мектепте тек «үштікпен» ғана оқыдым. Оныншы класты зорға бітірдім. Мен ол кезде Тәжікстанда «Өз бидайынды өзің өсір» фильміне түсіп жүргенмін, тіпті әкем болмаса аттестат та алмауым мүмкін еді.

– **Қыздар сіздің аты-жөніңізге ғана қызығушы ма еді?**

– Егер қазіргі әйелім жөнінде айтар болсам, кімнің баласы екенімді ол танысқанымызға үш ай өткен соң барып білді.

– **Бұл сіздің шамасы үшінші некеңіз болуы керек...**

– Бірінші әйелімнен бала болған жок. Екінші әйеліммен жақсы қарым-қатынастамыз, бірақ ол балетті кимады, тастай алмады. Қазір Югославияда. Үшінші әйелім шаштаразшы-стилист. Егіз балаларымыз өсіп келеді. Менің балаларым менің өзімнен озып барады. Егер мен театрда төрт жасымнан ойнай бастаған болсам, олар бес айлығынан «Тоғысқан тағдырларға» түсіп, медициналық жарнамадан көрінді. Қазірдің өзінде алғыс хаттар алып жатыр.

– **Сіздің әкеңіз классикалық жанр үшін жаратылған актер. Ол сіздің «мыльницаға» түсуіңізге қалай қарайды?**

– Өте қалыпты қарайды. Мен «Тоғысқан тағдырларға» өз еркіммен бардым. Біреулердің бұл арзан атақ қой дегеніне қарамадым. Бірінші отандық «Мыльная опера» болған соң түскім келді. Оған еш өкінбеймін.

– **Сөзіңізге қарағанда сіз әкеңізге ұқсамайтын сияқтысыз.**

– Сыртқы тұрқым әрине ұқсамайды. Ал, ішкі дүнием әкемнен айнамайды. Қалай болғанда да мен осылай ойлаймын.

– **Кейбір аузы жеңіл жандар Әшімовтің балалары шешесінің өліміне әкесі кінәлі болғаннан кейін онымен қатыспайды дейтінді айтады...**

– Мен сізге шындықты айтайын. Өткен қыста сәтсіз жасалған операциядан қайтыс болған ағама әкем: «Мәдиша, сен қатты шаршаған шығарсың» деп сұрады. Тіл-аузы икемге келмей жатқан ағам қалам мен қағаз сұрап: «Қасымда әкем отырған кезде менің шаршауға хақым жоқ» деп жазып берді. Ал, әлгідей шіріген ауыздан шыққан іріген сөзге

айтарым: шешемді әкем өте жақсы көрді. Егер әділін айтар болсам, менің семьямда да әкем мен шешемнің арасындағыдай сыйластық қарым-қатынас, махаббат болғанын қалар едім.

**Сұхбаттасқан Ғалия ШЫМЫРБАЕВА,
«Казахстанская правда», 28 желтоқсан, 1999 жыл.**

Сағи ӘШІМОВ:

«МЕНИ ШОҚАН РӨЛІНЕ ТАҢДАҒАН СӘБИРА АПАМ ЕДІ»

Үстімнен «патша әскерінің» киімі түспей жатып, кеңес армиясына борышымды өтеуге жөнелдім. «Шоқан Уәлиханов» телесериалы біті-сімен, міндетімді атқаруға әскерге шақырылдым. Менің жаңа жылдағы бірінші тілегім: әскери міндетімді абыроймен атқарып, көктемге дейін көбірек хат алып, туған ошағымға және театрыма аман-есен оралу.

Мен үшін өткен жылдағы басты оқиға бүкіл одақтық теледидардан «Шоқан Уәлиханов» телесериалының көрсетілуі еді. Ұлы адамның бейнесін сомдауға екі жылым кетті. Театрға оралған соң Ә.Мәмбетовтің Шоқан туралы қойылымында ойнасам деген үміттемін. Бұл менің жана жылдағы екінші тілегім.

Үшінші ең қымбат тілегім, әкеммен тағы да бір фильмде кездесу. Оның фильмдеріне түсу әрі қызық, әрі екі есе жауапкершілік жүктейді. Бұған дейін үш киноға түссем де, кинодағы ең алғашқы және басты рөлім Шоқан болады да тұрады. Менің Шоқан рөліне түсуіме әкем емес, КСРО халық әртісі Сәбира Майқанова себепкер болғанын айтсам сенбес едіңіз. Әркімнің кандидатурасын сарапқа салып жүргенде ол кісі әкеме: «Шоқанды іздеп несіне әуре боласын, сенің балаң дайын Шоқан емес пе?» деген еді.

Фильмді түсіру кезінде мен әкемді нағыз режиссер ретінде тұңғыш рет танып білдім. Фильмдегі ең табысты сәттердің бәрі әкемнің еңбегінің арқасында келді. Фильмдегі әкеммен далада кездескен сәттегі ер басына қойып қамшы сабын сындыруы немесе Шоканның туған ауылына келгендегі оған шешесінің бір тостаған қымыз ұсынып, «алдымен әжеңмен амандас» деп, әжем: «алдымен халыққа сәлем бер, сонан соң әкең мен шешенің бар» дейтін көрінісі есіңізде ме? Осы дала сахнасы сценарийде жоқ болатын, бұның бәрі әкемнің ойлап тауып

жүргені. Осы бір шағын ғана көріністің көрерменді біздің халқымыздың ұлттық болмысынан қаншама хабардар ететінін саралай беріңіз.

Жаңа жылда режиссер Асанәлі Әшімовке денсаулық, шығармашылық табыстар тілеймін. «Ленинская сменаның» барлық оқырмандары да отан сақшысы Сағи Әшімовтің ыстық жүректен шыққан тілегін қабыл алсын!

«ЛЕНИНСКАЯ СМЕНА».

ОНЫҢ УАҚЫТЫ КЕЛДІ

Шоқан және ғылым... Шоқан және әдебиет... Шоқан және бейнелеу өнері... Шоқан және театр... Енді міне Шоқан кинодан көрініс тапты. Әлгінде айтылған тақырыптардың бәрі біршама игерілгенімен, Шоқанның экрандағы бейнесіне осымен екінші рет қана қадам жасалып отыр.

Таяуда ғана орталық теледидардың ең танымал бағдарламасы бойынша көрсетілген Шоқан сериалы миллиондардың жүрегіне жол тартты. Шоқан әркімнің жақынына, танысына айналды. Шоқан экранға өз халқының мәңгі сұлу көркем келбетін, сұңғыла қалпын, сыры мен сымбатын алып шықты. Бұл көркем лентаны көріп отырғанда ойың алыс көкжиектерді шарлап кетеді. Алғашқы сериясымен-ақ бар күдіктен сейіліп, киноға беріліп, оның әрбір сәтіне араласып кетесің. Жас актер Сағи Әшімовтің бойындағы шынайылықпен бірге ой кешесің. Оның ойынынан қылаудай жасандылық таппайсың. Ол толайым Шоқанға айналып кеткен. Дана адамның ойға батқан сәті, ойлы жымыысы, тіпті үстіндегі офицер киімінің өзі көз алдына Лермонтов, Пестель, Полежаевтарды алып келіп, ұлылар бойындағы ұқсастықтан сыр шертетіндей. Даланың даналығы, ауыл көрінісі, текті тәрбие фильмнің өн бойына алтын желі болып тартылған.

Омбы көріністерін санадан сәл ысырып қоя тұрып, әке мен бала арасындағы даналықтың бір ұшқынындай көрінген сол бір ғажайып сәтті әңгімелегім келіп отыр.

...Даладағы әке мен баланың кездесер сәтіндегі мәрт мінезді, бекзат болмысты көрсетудегі қоюшы-режиссер Әшімовтің соншалықты тапқырлығына риза болмасқа шара жоқ. Қатал әке, қатал тәрбие, өктем мінез, бай киіз үй ішінде көрініс тапқан бай характер... Ұлттық

тақырыптың далалық даналықпен ұштасуы... Адам жанын нұрландырар, ой салдырар сәттер көп-ақ. Актер Әшімовтің фильмге өз баласын тандауда қателеспей дұрыс қадам жасағанына ризашылық білдіру керек.

...Фильмнің екінші сериясында Шоқанның Әлімбай деген ат жамылып Шығыс Түркістанға жасаған сапары өте әдемі шыққан. Ежелгі Хиуаның көне көріністері, мұнаралар мен мешіттерді көргенде кейіпкеріміздің қызықты, күрделі Қашқарда жүргеніне еш күдік тумады. Тіпті мұндай көріністі ойлап табу Конан Дойл мен Юлиан Семеновтің де басына келмес еді.

...Фильмде Шоқан мен Тезек төре (Тезекті жазушы С.Санбаев тамаша бейнелеген) арасындағы диалогтің әсері күшті. Аталмыш диалог Уәлихановтың өз шығармашылығынан алынып, контекстен көп ауытқымаған, сонысымен табиғи, нанымды.

Фильмді көріп біткеннен кейін көкейде бір-ақ сұрау тұрады. Басты рөл қалай сомдалды?

Шоқан Уәлиханов — Сағи Әшімов — бар жағынан табиғи, шынайы көрінді. Далада, ел ішінде, Қашқарда, Қысқы сарайдың мәрмәр баспалдақтарын басып тұрған Шоқанды көріп сүйсінбеу мүмкін емес. Оның тәңірі сыйлаған таланты, тектілігі, жоғары интеллектісі еріксіз иландырады. Ол халықтың қайталанбас қайсар ұлы ретінде шынайы көрінеді. Шоқанның сол бір кездегі қазақ даласы мен Ресей тағ-дырындағы рөлін, атқарған еңбегін ұмыту мүмкін бе? Осы бір уақытта Шоқанды тарих сахнасына шығарған тәңірге рақмет айту керек. Ол жөніндегі алғашқы көркем фильм «Оның уақыты келеді» деп аталады. Енді «Оның уақыты келді» деп бар дауыспен айтуға болады.

...Шоқанның жан дүниесіндегі айрықша қасиеттердің, сұлу болмыстың Сағи секілді таланттың тал бойынан рухани үндестік табуы да өте бақытты жағдай.

...Егер «Шоқан Уәлиханов» телесериалы қайта беріледі десе, сол күні, сол сағатта теледидар алдында тағатсыздана күтіп отырған болар едім. Әрине, мұндай күйде болатын көрермен жалғыз мен емес шығармын.

Алексей БРАГИН
«Казахстанская правда»

ЕСКЕРТУ: Бұл жарияланым ықшамдалып аударылды.

ЖҰЛДЫЗДАР СӨНБЕЙДІ

Ақша, қызмет, мансап. Түнгі аспанға көз тоқтатып қарасаңыз, осының бәрі кісінің қайырымдылық, даналық, мәңгілік ұғымдары төңірегіндегі оймен салыстырғанда түкке тұрмайды. Соншама самсаған жұлдыздарды ұстап тұрған тәңірі осы шындықты еске салып тұру үшін де жаратылған болар. Бұл сауалға басқа жауап айту қиын. Бұл реттегі жердегі жұлдыздарды мойындауымыз керек, солардың жарығы арқылы біздің киномыз биіктеп келеді. Өттең олардың тағдырдың жазуымен қыршын күйінде сөніп жатқаны өкінішті.

Қазақ киносы орны толмас қазаға душар болды. Өмірінің, өнерінің тандай сұлу шағында Сағи Әшімов бақиға кетті.

80-шы жылдардың орта тұсы. Тоқыраудың тасы өрге домалап тұрған кез. «Он бес республика — он бес ағайынның» бір-бірімен қоян-қолтық араласып, халықтар достығының салтанат құрып, дәуірлеп тұрған шағы. Мұндай кезде елдің, халықтардың бір-бірінен ешқандай айырмашылығы жоқ еді. Жұрт өзінің ұлттық тұлғаларын мүлдем ұмыта бастаған. Осынау бір өлара кезеңде экранда ұлы Шоканды сомдаған 22 жасар актер жарқ ете қалды. Көрермен оң мен түстің арасында еді. Кинематографияда, актерлер әулетінде тағы бір жұлдыз туды.

Кинода тамыр-таныстық деген жүрмейді, талант, еңбек және табандылық қана бәрін шешеді. Шәкен Аймановтың жиені, Асанәлі Әшімовтің ұлы Сағи Әшімов кино әлеміне осындай қағидамен келіп кірді. Шынында солай болды. Оның жетістігінің ешқандай құпиясы жоқ. Ол таланты мен табанды еңбегіне ғана сенді. Сондықтан оның болашағы да жарқын еді. Бірақ, бар шығармашылық қуатын Сағи оншақты фильмге ғана жұмсай алды. Сондай масштабтағы актерге бұл аз еді. Әрине оның да себебі бар. Жаңа фильм түсіретін қаражат жоқ. Дегенмен де шын талант мұнымен шектелмейді ғой. Сағи тынбай жұмыс істеді. Соңғы жылдары халқы оны Темір Сабыров арқылы біліп «Тоғысқан тағдырлар» сериалын жібермей көретін болды. Ол актерлік шеберлігінің арқасында осы бір екі жүзді шенеуніктің рөлін де жеріне жеткізіп ойнап кетті. Қазақ киносының мэтрі, Сағидың әкесі А.Әшімовтің айтқанындай «Сағидың, өмірде қарапайым, қайырымды, адамдарға қамқор» болып жүрген жанның өз табиғатына келмейтін Сабыров бейнесін өте нанымды ойнауы тек таланттың ғана қолынан келсе керек.

Ол жұмысты жан-тәнімен беріліп істейтін. Киноны жанындай жақсы көрді. Кейбіреулер секілді «жұлдызды ауруға» шалдыққан жоқ. Атақтымын, танымалмын деген ойдан өзін аулақ ұстады. Әзілқой, қалжыңбас, ортасының озық әңгімешісі болды. Оның қалжыңдары, салған әзілқой суреттері ешкімді де бейтарап қалдырмайтын. Ол бос уақытын балаларына, отбасына, достарына, сөзжұмбақ шешуге, құрастыруға арнады. Алайда тағдыр оны сынау үшін де өз сиын дайындап үлгеріпті. Шешесі қайтыс болды, ағасы Мәди ертерек кетіп қалды. Осының бәрі тұла бойы эмоциядан тұратын талантты жанға оңай емес еді.

Ол біреуге, өзінің жақын досына: «Сен білесің бе, мен әкемді өте жақсы көремін. Оны ешқашан ренжіткім келмейді. Өкінішке орай, үнемі олай бола бермейді» деп сыр айтты.

«Сағи өзінің жан сыры жөнінде кісі баласына ашылып ақтарыла айтқан емес. Ол адамдарға қолынан келгенін аянып көрген жоқ, ол біреуге қамқор болуды ғана ойлайтын» дейді Сағидың әкесі. Сол бір кеште де ол осы қалпында еді. Әкесінің үйіне келіп, демалып кетуді ұйғарған. Ол әкесіне «қайырлы түн» деді де, өзі мәңгілік ұйқыға кетті.

«Ол маған әлі де бала, сол сәби қалпында көрінетін, ал бүгін ойлап отырсам ол халқының ұлына айналған екен. Мен енді оны мақтаныш етемін», — дейді ұлының суретінен көз алмай отырып Асанәлі аға.

Ол достарының жолы болмаған күндерде, анасы мен ағасының өлімінен кейін де қиын жағдайда жүріп жұмыс істеді. Шығармашылық адамына мұндай күйде жүріп, енбек ету оңай емес еді. Осынша қасірет оның жүрегіне қанша салмақ түсірсе де ол бір сәтке де налу, шаршау дегенді білмеді. Ол бәріне де үлгеруге ұмтылған секілді. Бәлкім жүрегі бірденені сезген болар. Өкінішке орай сол бір таналакеуімде халық өзінің сүйікті өнерпазынан көз жазып қалды. Жұлдыздар таң ата сөнеді деген осы. Ендігі жерде қамкөңілді былай жұбатар едік. Жеріміз, еліміз талантқа ешқашан кенде болған емес. Әлі де талай жұлдыздар туары сөзсіз. Талай ғажайып актерлер де өмірге келер, бірақ екінші Сағи тумасы хақ.

Ғарыш мамандарының айтуынша, біз әр түн сайын қызықтайтын сансыз жұлдыздар әлдеқашан сөніп қалады екен де, миллиондаған жылдан кейін, ол қайта жарқырайтын көрінеді. Жер жұлдыздарының тағдыры осылай деседі. Тәңірінің құдіретімен әлденеше заманалар өткеннен кейін көкке ұшып кеткен әлгі жер жұлдыздары адамдардың

жан дүниесі қасандана бастаған шақта шуақ шашу үшін, мәңгілік құндылықтарды жаңғырту үшін жерге қайтып оралады екен. Оларға әлемдегі заңдылықтардың ешқайсының өмірі жүрмейді.

Жұлдыздар сөнбейді. Ол мыңдаған табынушылардың жүрек отын сөндірмеу үшін өмір сүре береді.

Талғат ҚАЛИЕВ.

«Студент». 1999 жыл. №39-40

Сағи ӘШІМОВ:

«МЕН ҮШІН ИДЕАЛ – АНАМ, МАЙРА ШӘКЕНҚЫЗЫ»

Сағи Асанәліұлы Әшімов 1961 жылдың 18 шілдесінде Алматы қаласында дүниеге келген. Жүргенов атындағы Алматы мемлекеттік театр және көркемсурет институтын қызыл дипломмен бітірген. Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты. Жиырмадан астам фильмде басты рөлдерде ойнаған. Фильмге алғаш рет («Өз бидайынды өзің өсір», Реж. Болат Шманов) тоғызыншы сыныпта түскен. Көрерменге қазір «Тоғысқан тағдырлар» фильміндегі Тимур Сабиров ретінде таныс.

– Біртуар тұлға, бірегей өнер иесі Шәкен Айманов сіздің нағашы атаңыз болғаны мәлім. Нағашы ата... Қандай еді?

– Нағашы атама қонаққа баруды жаным сүйетін. Өте қарапайым еді. Коллекциялар жинайтын: әр елдерден әкелген значоктар мен пышақтар, басқа да заттар үйінде тізіліп тұратын. Мысық пен бірнеше тоты құс асыраушы еді. Тоты құстардың бірін Сұр деп атайтынбыз, ақылды болатын. Атам жол жүріп кетсе бүрісіп, тамақ ішпей, қозғалмай отырып алатын. Атамды көрсе, қанатын сабалап, торға сыймай қуанатын. Ерекше адам еді, аурасы адамдарды қойып, құстарды тартатын.

– Аура... Махаббат па?

– Мейірімділік деген жөн болар. Меніңше оның жауы болған емес, болуы мүмкін де емес-тін. Ағам Мәдиді жақсы көретін. Есімде: ол кезде Мәди 7-де, мен бестемін. Әйгілі актерлердің көзінше атам Мәдиге домбыра тарт деп еді, ол ұялып, батпады. Мен домбыраны ала салып: «Мен Алдармын, Алдармын» деп әндете жөнеліп едім, атам күліп: «Міне, нахал. Кемінде бұл обкомның хатшысы болады» дегені. Тоғыз жасымда көз жұмды ол кісі.

— Сіз — актерсіз...

— Төрт жасымнан бері актермін. Өнердегі тұсауымды кескен — анам. Опера және балет театрында, сонымен бірге спектакльдерде ойнайтынмын. Маған арнап парик жасап, өзіме лайықтап капитан формасын тігіп бергендері қатты ұнайтын. Өлі күнге жаным киноға карағанда театр жақын. Көрерменмен онда тікелей қарым-қатынасқа түсіп, көңіл күйін аңғарып, шабыттанып, қуаттанып отырасың. Кинода...

— Шоқан — кинодағы төртінші рөлім дедіңіз?

— Ең ауыр рөлім сол болды-ау деймін. Күніне 18 сағаттан түсетінбіз. Таңертең Шоқанның отыз жасын, түсте он алты, кешке тағы отыз жасын ойнайтынмын. Жауапкершілігі ерекше болды: Шоқанды ойнай алмасам, көрермен мені кешірмес еді. Әкеме ең әуелі алғысым шексіз, сосын Нұрмұқан Жантөриннің «Оның уақыты келеді» фильміндегі Шоқаның көргенімнің көп себі тиді.

Әкем қатты «кинады». Көркемдік кеңес мені Шоқан рөліне бекіткен соң соның арқасында басты бөгет — 12 келі артық салмақтан сегіз күнде арылдым. Кейбіреулер күлетін: «Асанәлі Әшімұлы, Сағи туған баланыз ба?» деп. Қатты толқыды ол. Кейін айтқаны ғой: «Өз балам болған соң шыдады. Басқалар шыдамас еді» деп. Айтқандай, сегіз күнде тастаған сол салмақты екі жыл бойы алып жүру болды ең қиыны.

— Қатты қорыққан кезіңіз болды ма?

— «Шоқанды» көрермен қалай қабылдайды деп қатты қорыққаным есімде. Оған дейін, Шоқанның рөліне кандидаттарды іріктегенде де. Ол жолы менің жолым болғаны — жасым тура келді — 22 жаста болатынмын. Творчестволық қорқыныштан да ауыры ағам Мәди ауырғанда болды. Одан айырылып калудан қорықтым. Ең қиыны сол екен.

— Актерліктен тыс, «қосалқы» кәсібіңіз жоқ па?

— Қазіргі, нарық жағдайында, қосалқы кәсіп қажет, меніңше. «Майымхан» деген кафем бар. Ағам — Мәди ашып беріп кетті. Өнер адамы іскерліктен алшақтау болады ғой. Майымхан деп әкемнің «Аждаһа жылы» фильмінің құрметіне атады. Үрімшіден шебер аспаз шақырып, ұйғыр асханасын аштық.

— Қатты сенген досыңыз сатып кетсе, қайтер едіңіз?

— Қайтер едім. Адамды сынайтын ақша екен. Кафе ашқан кезде сенімнен айырылған серіктерім болды. Ауыстырдым — бірден. Шексіз сеніміме ие жандар анам, Мәди болатын. Бауырым — Үсен, қазір Иран елшілігінде. Сағынып жүрмін. Бір класта оқыған достарым — адалдықтан айныған емес.

– Сіз танымал, белгілі актерсіз...

– Халық мені қазір Тимур Сабилов ретінде қабылдайтындай. МАИ инспекторлары бірден танып, айыппұл төлетпей, қоя берсе, базардағы саудагерлер керісінше «Сабилов, сен байсың ғой» деп ең сапалы, ең қымбат тауарларын ұсынады. Сонымен, МАИ-дан үнемделген қаржым базарға кетеді. Көшеде көрген халықтың бірі қолтаңба сұраса, енді бірі балағаттауға кіріседі.

– **«Перекресток». Тимур Сабилов. Өзіңіз қалай қабылдайсыз?**

– Алғашқы 24 серияның сценарийін жазған ағылшындар Тимурды қатал да, қатаң адам ретінде көрсетіп еді. Мен оның рөлін өмірге жақындатып, жағымды қырлар қосуға күш салдым. Тимур рөлі өзіме ұнайды. Бір жағынан бұл мен үшін үздіксіз жаттығу, тәжірибе. Творчестволық ұжымда жан-жақты түсіністік, біртұтастық, таза творчестволық атмосфера қалыптасқан деп айта аламын. Тимур рөліне келсек, оны өзіме жақындатып, өз бойымдағы жағымды, жағымсыз мінездерімді соған беріп, одан да өзіме қажетті жақтарды алуға тырысамын... Фильмге түскен кезде өзімді Тимур Сабилов ретінде қабылдайтын кездерім де жиі. Өзім оны жағымсыз кейіпкер деп айта алмас едім.

– **Өзіңіз – өмірде?**

– Өте көңілді адаммын. Әртүрлімін, жалпы. Бірде авантюристін, бірде романтик, енді бірде оптимистін.

– **Жанұя – жарыңыз, бала-шаға...**

– Жұбайымның есімі Сәнімгүл. Соня деймін. Мамандығы шаштараз. Егіз балаларым бар. Әкем қойды есімдерін Майра, Ансар деп. Алғашында ажырата алмаушы едік, барған сайын өздеріне тән ерекшеліктері айқындалып келеді. Майра деп Анамның құрметіне қойдық. Ансар – ансаған...

– **Өмірде өз жолымды өзім шештім, таңдадым деп айта аласыз ба?**

– Өмірім өзін мен үшін шешті деген дұрыс па деймін. Актер болам деп ойлаған да емеспін. Бала кезімнен анам гастрольге, әкем түсіру алаңына бірге алып жүретін. Оларды айтпағанда жақын туыстарымнан сегіз адам – халық әртістері. Шара апам, Кәукен аға... Шоқанның өзі кинодағы төртінші рөлім болды. Атақты актерлердің арасында өстім. Өз өміріме дән ризамын. Менің басты қолдаушым – тағдырым. Тағдыр салған даңғыл жолмен жүріп келемін. Ата-анам алғысым шексіз тәрбиелеп, қалыптастырған.

– **Әйел адам мен ер адамның идеалы кім сіз үшін?**

– Идеал... Ер адам – толыққанды, бақытты отбасын «жасап», құра білетін жан менінше. Сосын ішкі жан дүниесі сұлу адам. Әйелдің

идеалына келсек, басты шарт сырт бейнесінің сұлулығы. Ең әуелі ол идеал — еркектің сенімді серігі, көмекшісі бола білуге тиіс. Мен үшін әйелдің идеалы — анам, Майра Шәкенқызы. Біз үшін, ері үшін ол өз өнерін, өмірін құрбандыққа берді десем артық айтпаспын. Асанәлі Әшімовті қалыптастырып, оған жағдай жасау үшін. Сол үшін де әкем өз тағдырына риза. Ол өзін анама мәңгілік қарыздармын деп есептейді. Сол үшін де мен әкеме ризамын.

— **Ата-ана. Сіз үшін?**

— Ол жағынан — бақыттымын. Әке-шешем бірін-бірі тура тапқан жандар. Анам біз үшін аянып қалған емес. Бар сырымды жасырмай айтатынмын оған. Әкем — әке, әрине. Түсіру алаңында бірақ, режиссер. Өмірде — ұстаз. Асқар тау.

— **Әйелдер туралы пікіріңіз?**

— Әйел — ауа. Өмір сүру мүмкін емес ол жоқ жерде. Өкпеге түсетін таза ауа. Ауа лас болса дейсің бе? Онда өкпе ауру болғаны.

— **Неке адалдығына қарым-қатынасыңыз?**

— Әйелдің ерінің көзіне шөп салуға хақысы жоқ, меніңше. Ол — сатқындық. Ері басқаны ұнатса, уақытша ұнатуы мүмкін. Одан оның әйеліне деген махаббаты азайып, кемімейді. Әйел, керісінше, күйеуі мен балаларының алдындағы парызын ұмытып, біржола беріледі. Әйелі күйеуінің көзіне шөп салған жағдайлардың 90 проценті ажырасумен тынатыны содан болар.

— **Ең сүйікті рөліңіз?**

— Рөлдерімді бір-бірінен бөліп-жара алмаймын. Сахнада сомдаған әр бейнем — перзентім менің. Сүйікті рөлім қазір — Тимур Сабилов. Аса қатты бағалайтыным Шоқан рөлі. Ең ауыр тигені де сол өзіме. Үкімет бағалап Шоқан рөлі үшін Мемлекеттік сыйлықтың лауреаттығын алдым.

— **Полицейлердің арасында достарыңыз көп пе?**

— Көп. Бір кезде мектепте бірге оқыған достарым мен туыстарымның арасында полицейлер аз емес.

Сағи Асанәліұлына алғашқы сөзім, бір ғажабы «Тимур» болды. Сосын барып кешірім өгіндім. Актердің өзі ғана рөліне кірігіп кетпей, көрермен де оны экрандағы, сахнадағы бейнесінде қабылдайды екен арасында.

Айнаш МӘУКЕНҚЫЗЫ
(«Сакшы», 8 сәуір, 1999 жыл.)

Жанна ҚУАНЫШЕВА

ОЛ АНАСЫН ПІР ТҮТТЫ

Кино мен театрда аз уақыттың ішінде елдің сүйіктісіне айналып кеткен тұлғалар аз емес. Соңғы үш он жылдың көлемін алып қарайтын болсақ, Нұрмұхан Жантөрин, Асанәлі Әшімов, Әнуар Молдабеков секілді таланттарды алдымен ауызға аламыз. Сағи да өз буынының озық өкілдерінің бірі еді. Ол Шәкен Аймановтың жиені, ғажайып опера әншісі Майра Айманова мен даңқты актер және режиссер Асанәлі Әшімовтің ұлы. Ол 38 жасында шын мәнінде өз биігіне көтерілді. Ең алдымен төрт сериялы «Шоқан Уәлиханов» көркем фильмі мен «Тоғысқан тағдырлар» арқылы Сағи елге кеңінен танылды. Өйткені оның өнерінде, өмірлік ұстанымында қайталанбас сәттер көп. Ол қанына тартып туған, ақсүйектігі де өзін даралап тұратын. Оның жүрегі жомарт, көңілі көл дария еді.

Біз «Тоғысқан тағдырлардан» бұрын табысқан едік. Ол мектепте жүргенде киноға түсті.

Сағидың өмірі қалжыңсыз болмайтын. Бір күні ол: «Жолдастар, мен екі жылға Мәскеуге кететін болдым. Жана сериалға түсіруге шақырып жатыр» деді. Түріне қарасақ ешқандай өтірік байқалмайды. Киностудияда әңгіме гу ете қалды. Кейін белгілі болғандай, ол қалжындаған екен. Ол қалжынның өзін шындыққа айналдырып жіберетін шебер еді. Бұл, қасиет әрине шын актердің қолынан ғана келеді. Сонымен қатар ол ұялшақ, ұяң еді. Үнемі біреуге қолұшын бергісі келіп жүретін. Ондайда біреуге өз аяғымен барып өтініш жасауға тура келеді ғой. Ал, біреуден өзі үшін емес, өзге үшін бірдеңе сұрау ыңғайсыз әрине. «Сағи бір жерге бару керек, сен тек көрінсең болды» дедім оған бір күні. Әшейінде елп ете қалатын Сағи: «Жоқ. Бара алмаймын» деді. Сағи жұрттың бәріне сүйкімді көрінетін. Өз ортамызда тамаша асаба болатын. Оның жауапкершілікті терең сезінетіні сондай, асабалықтың өзіне рөлге түсетіндей, бар өнерін салатын. Балаларды жақсы көретін. Айналасынан үйіріліп кетпейтін. Сол бала жандылығының арқасында, отыз алты жасқа келгенде Майра, Ансар атты егіз сәбиі болды ғой.

Ол нағыз актер болып туған жан еді. Әзіл айтып, темекі тартып, мәтінмен танысып, боянып жүрген Сағиды павильонға шыққанда танымай қалатынсың. Тұрған бір патша! Осындай адамның, өзін танымалмын, немесе атақты адамның баласымын деп кеуде көтергенін ешқашан көрмеппін. Өте қарапайым, ақкөңіл еді. Ол шешесін пір

тұтатын. Ол кісі жөнінде айтпай қалмайтын бір күні жоқ шығар. Қай уақытта да Майра апай туралы айтып, мактанып отыратын.

Сағи суретші. Әрқайсымыздың мінезімізді тап басып тамаша шарждар салатын. Қытай, ұйғыр асханасын ұнататын. Автокөлікті жақсы көрді. Үнемі мәшинесін жуып, тыным таппай тазалап жататын, өзі де таза жүретін еді ғой. Біреуге сыйлық жасағанды қалап тұратын. Меніңше оттық жинағанды хобби көретін болуы керек. Маған өнебойы оттық (зажигалка) сыйлайтын. Оған бұл әдет ұлы атасы Шәкен Аймановтан жұғысты болса керек.

(«АРГУМЕНТЫ И ФАКТЫ», 1999 жыл)

* * *

Бір апта бұрын «Тоғысқан тағдырлардың» авторларын Сағидын табынушылары «Тимур Сабиров қайда жүр, қашан оралады?» деген сұрақтың астына алды. Жексенбілік «мыльницаның» сүйіктісіне айналған Сағидың енді «Тоғысқан тағдырларға» оралмайтыны әркімнің жүрегіне өкініш шоғын тастап кетті.

Ол 37 жаста еді. Қазақ ырымында «мүшел жас» деп аталатын осы бір кезеңнің Сағи үшін де емес, шығармашылық орта үшін де қиын болғанын түсіндік.

Жүз жылдықтың соңғы жылы Әшімовтер отбасы үшін оңай болған жоқ. Жыл басында ағасы Мәди мезгілсіз кетті, енді міне Сағидың өзі бақилық. Екі ай бойына Германияда емделді, одан да пайда болмады. Газет редакциясы актердің туысқандарына, жақындарына және достарына көңіл сезімін білдіреді.

«НОВОЕ ПОКОЛЕНИЕ» газетінің ұжымы

ОЛ МӘНГІ ЖАС БОЛЫП ҚАЛДЫ

Сағи Әшімов біз үшін қарапайым актер болатын. Ол нағыз жарқыраған жұлдыз еді, біз оны жағымсыз бейнелерді сомдағанда да жақсы көріп кететінбіз. «Тоғысқан тағдырларда» төрт жыл бойына ойнаған Сағи бізге өте жақынымыздай болып кетіп еді. 18-қазанда бәріміз де сол туғанымызды жоғалтып алдық.

Ол бар болғаны 38 жаста еді. Құдайға да жақсы адам керек, әрине. Бірақ біреу ерте, біреу кеш. Осыдан бірнеше уақыт бұрын жас

Шоканның бейнесін жарқыратып ойнаған ол, көп ұзамай сол тағдырды құшатынын білген жоқ, әрине. Бұл рөл — оның мәңгілік өзіне орнатқан ескерткішіне, тұғырталасына айналғандай.

Кейбір адам баласы жүз жыл жасаса да артына із тастамауы мүмкін. Ал, Сағи камшының сабындай, құйрықты жұлдыздай қысқа ғұмырында артына үлкен, өшпес өнеге қалдырып кетті. Оның экрандағы тірі бейнесін көргенде әлі де қасымызда жүргендей сезінетініміз сондықтан. Ол мәңгі жас болып қалды.

Ол енді өзі терең сомдаған рөлдермен әрдайым біздің есімізде ұзақ сақталады. Әсіресе оның достарына арнап салған әзіл суреттерін қайтып ұмытарсын.

Автомобиль апатынан кейін қалыпқа келе қоймаған денсаулығы оның мықты ерік-жігерін мұқата алған жоқ еді. Оған кейінгі кездері өте қиын болса да, айналасына ол әрекетін көп сездіре бермейтін. Ол образға енгенде де, достарымен сөйлесіп, сырласқанда да көп қиналыс күйі байқала бермейтін. Өмірге сондай құштар еді, жай ғана ұйықтап кетті.

Сағидың артында сүйген жары Сәнімгүл, қос боталары — Майра, Аңсар қалды. Осынау бір желкілдеген қос құлыншақ бір жылдың ішінде қос құлынынан айырылған атакты атасы Асанәлі Әшімовтің ауыр қазасын жеңілдетер деп ойлаймыз.

Адам қашанда естелікпен өмір сүретін секілді, біздің жадымызда да, ісімізде де, сөзімізде де оның бейнесі әрдайым жарқырап жүре беретініне шүбә жоқ.

«КАРАВАН»

БІЗ ЕНДІ ЕСТЕЛІК ҚАНА АЙТАМЫЗ

Юрий ЗОБАК, суретші:

Сағи екеумізді табыстырған алғашқы шығармашылық соқпақ еді. «Қазақфильмде» бірге жұмыс істедік. Тынымсыз жұмыстың аркасында бір-бірімізді терең таныдық. Екеуміз онда 20 жасқа да толған жоқ едік. Сағи жұқалтаң, шашы ұзын, өте сүйкімді актер болатын. «Мазасыз балалар» оның кинодағы екінші жұмысы еді. Сағи бұл фильмде ақылды да алғыр комсомол қызметкерін ойнады. «Егер комсомол қызметкерін жақсы ойнап шықсам, мені бірден партияға қабылдайды» деп әзілдейтін

ол. Сағи қашанда көңілді жүргенді жақсы көретін. Қандай қиын мәселеде болсын үнемі қалжыңмен жеңіп кететін. Тіпті кейбір режиссерлер фильм түсіру кезінде де Сағиға күдікпен қарайтын. Ал, ол ойнаған кезде сол күдіктің бәрінен әп-сәтте арылдыратын. Сол кездері бізбен бірге қазіргі танымал актрисалар Венера Нығматуллина, Гуля Досматовалар киноға түсіп жүрді. Сағи сол талантты қыздардың өзін айрықша дарынымен, қабілетімен баурап алатын. Мен бір нәрсеге қайран қаламын. Өте көңілді жүретін, қалжыңды жанымен сүйетін, «қазақтың Остап Бендері» секілді Сағидың аса күрделі, қайшылығы мол Шоқанды соншалықты нанымды сомдап шыққанына таң қалып жүрдім. Бірақ таң қалатын несі бар, таланттың аты талант емес пе?!

Ардақ ЖЫЛЫСБАЕВ, режиссер:

Меніңше, Сағи Родион Кимнің «Қалыңдық пен күйеу» атты қысқа метражды киносы арқылы өзі туралы өте жылы пікір қалдырып кеткен секілді. Бұл жас сценаристің алғашқы киносы болғандықтан оны толық метражды жасау үшін қаржы қол байлады. Ақша төлемейтін болған соң белгілі актерлерді шақыра алмады. Өзім білетін актерлермен сөйлесіп көрдім. Әйтеуір біреуі келісуі мүмкін ғой. Тіпті бір доллардан төлесем де келісер деп ойлады. Сағи менің ұсынысыма жақсылап күліп алды да: «долларыңыз өзіңізге, мен түсуге дайынмын» деді. Фильмде ол өзінің машинасын да пайдаланып, тіпті киноға түсушілерге шопырлық қызмет көрсетуге арланған жоқ.

Фильмнің бір оқиғасын түсіру үшін тауға баратын болдық. Ол үшін бір топ класс балаларын апару керек еді. Кенеттен қатты нөсер болып, жолдың бәрін жауын жуып кетті. Автобус жүре алмай қалды. Ендігі бар үмітіміз Сағида. Бізді бұл тығырықтан Сағи алып шықты. Ол өзінің «Волгасымен» тәуекел етіп, бір кластың балаларын жалғыз өзі тасыды. Ол осындай еді, қашанда, әсіресе, қиындықтан жол тауып жүретін еді.

Венера НЫҒМАТУЛЛИНА, актриса:

...Біз Сағимен өндірей жас кезімізде бірге жүрдік. Өміріміз жатқан бір жарқын романтикаға толы еді. Сәбидей таза, пәк болатынбыз. Қазір ойлап отырсақ сол күндерді сағынасын. Қашанда адал, ішіне сыр бүкпейтін Сағи, көп жылдар өткеннен кейін барып, бірде, менің қырсық мінезімнен, турасын айтқанда қатыгездігімнен секем алатынын, тіпті қорқатынын мойындағандай болып айтып еді.

Сағи жылдар өткен сайын тек қана сыртқы кейпі болмаса, іштей түк

те өзгерген жоқ. Іші таза болатын. Сол 1979 жылы кездескен қалпы еді. Біздің бір ортақ «ауруымыз» бар еді, ол — автомобиль болатын. Бұл мәселеде бір-бірімізбен жиі-жиі сөйлесіп, көп ақпарат жинап жүретінбіз. Мұндайда Сағи әрине оқ бойы озық тұрады. Сол баяғы қалжыңы қалмайды. Ол бірде маған жүргізуші куәлігін көрсетіп «сен жаңа үлгідегі куәлік алдың ба?» деді. Мен таңырқап «жоқ» дедім. Содан ол өзінің куәлігін ашып көрсете бастады, өзінің суретінің орнына он теңгедегі Шоқан бейнесін қыстырып қойыпты. Мөр соғылған, жылтыратып қойған. Сөйтсе ол осы куәлікпен жарты жыл жүріпті. МАИ-дағылар болса, оның бұл тапқырлығына түсіністікпен қарай білген.

Оның актерлік шеберлігі мен тапқырлығы жөніндегі бір оқиға есімнен кетпейді. Кезекті бір фильмнің ұзақ диалогы машина ішінде өтеді. Ұзақ диалогты есте сақтау қиын болды. Содан ол мәтінді өте ұсақ шрифттермен жазып, машинаның бір оңтайлы жеріне іліп қойды да, оны сондай ептілікпен пайдаланып, сюжетті қиналмай түсірдік.

Актриса үшін рөлдегі серіктесінің де талантты болуы бір бақыт. Сағимен бірге фильмге түскенде мұндай қиналыс ойыңа кіріп те шықпайды. Сол үшін де мен оған қарыздармын...

Нина ФЕДОСЕНКО,

Елена СВАВИЛЬНАЯ Сағидың костюмерлері:

Табиғи талант сезімі. Мұндай қасиет әркімнің бойына дари бермейді. Ол сымдай тартылып жүретін. Үстіне жаңа костюм кие қалса балаша қуанатын. Мойынтаққыш пен серіппені өте ұқыпты пайдаланатын. Ал, киім тандауға келгенде тіпті ғажап еді.

Сағи бәрімізге сыйлық жасағанды ұнататын. Оның ұсынған сыйлығы жай ғана емес, мән-мағыналы болушы еді. Әріптестерінің кабинетінің есігінде Сағидың салған әзіл суреттері әдемі тілектерімен қоса ілулі тұратын. Мұндайда көңіл-күйің болмай тұрса да, еріксізден күліп жібересің. Әрбір жұмыс күні, кино түсіруге бірнеше минөттер қалғанда костюмер шыға келіп, өзін қалай киіндіруді тез пысықтап кететін. Сол бірнеше минөттер ішінде-ақ ол мұнтаздай болып, елден бұрын түсіру алаңына барып үлгеретін. Әдетте қарапайымдылық деген ұғымды әркім өзінше қабылдайды. Бұл қасиет Сағидың бойында туғаннан бірге жаратылған секілді. Содан ба екен, оны әркімнің жеке мәселесі де қызықтыратын. Қолынан келсе аянып қалмайтын, өзгенің бәрін өзіндей көретін. Бірде мені мектеп оқушыларымен кездесу өткізуге шақырды. Ал, ол болса менің шақыруымды күтпей-ақ, өзінің

кандидатурасын ұсынып бірге барды. Есесіне ғажайып кеш өтті. Кештің тамаша өткені сонша, кездесуге қатысқан оқушылардың жартысы кино актері болуға шешім қабылдады.

Евгений ЖҰМАНОВ, актер:

Былайша айтқанда, «сценарий» бойынша Сағи екеуміз бір туғандай болып кетіп едік. Өмірдің өзі табыстырғаны өз алдына, Сағи да туған ағамдай екенін дәлелдеп бакты. 18 жасқа толғанда әкем қайтыс болды, сондықтан ба екен өмір мені ерте есейтіп, бауырмал болып өскен секілдімін. Оның үстіне әкемнің Асанәлі ағаға ұқсайтыны да Сағи екеумізді одан сайын жақындата түскендей еді. Теледидардан жұрттын жиі көретін Сағиы мен өмірдегі бейнесі мүлдем карама-қайшы болатын. Ол әрдайым көңілді, сергек жүретін. «Тоғысқан тағдырлардағы» әріптестері оның жан-дүниесіндегі өзгерістерді дәл мендей сезініп, байқай бермейтін. Ол фильмде пайдаланатын жұмыс мәтіндерінің артқы бетін әзіл суреттерге (шарждарға) толтырып тастайтын. Сол қасиетінен ол фильмге түсу кезінде қуат алатын.

Келесі бір дубльге дайындық жүріп жатқанда бір қызық оқиға болды. Мен оған былай дедім: «Сағижан, екеуміз ағайынды бола тұра қалай бір-бірімізге ұқсамаймыз». Ол болса, еш саспастан «Сен мамама тартқансың» демесі бар ма? Кейде осы бір тамаша тартымды жауапты еске алған сайын мен «сценарийдегі ағам» арқылы өмір сүруге соншалықты бейімделгенімді, сол арқылы өмірге құштар болғанымды ойлап, бақытты сезімге бөленемін.

Жазып алған Милена ЕРШОВА

«Караван», 72, (494) 22 қазан, 1999 жыл.

КӨРЕРМЕН ЛЕБІЗІ

Мен де актриса болғанмын. Жастық шағым соғыспен тұспа-тұс келді де өнерден қол үзіп алдым. Алайда өнер мен үшін қашанда рухани тірегім болмақ. Қазақстан мен Ресей үшін ортақ тұлға, ұлы ойшыл, ағартушы ғалым Шоқан Уәлиханов туралы сіздердің киностудияда түсірілген көп сериялы көркем фильмді көріп, қуанышымды жасыра алмай отырмын. Шоқан бейнесін сомдаушының образға еніп кеткені

сонша, ол есімнен шықпай өнебойы көз алдымда тұрады да қояды. Қазақ, орыс актерлерінің біріккен күшімен өткен ғасырдың әр денгейдегі өкілдерінің образын өте сәтті жасап шыққансыздар.

ЗОЛОТАРЕВА,

Ұлы Отан соғысына қатысушы. Одесса.

Бұрын мұндай хат жазбаушы едім. Осы жолы өзімді өзім ұстай алмай, еріксіз қолға қалам алдым. Сіздің картинанызда тек тарихи тұлғалардың образы шебер бейнеленіп қоймаған, осындағы үлкен талғам, үлкен мәдениет мені айрықша тәнті етті. Мұндағы актер ойынын айтпағанның өзінде текст, музыка, режиссура бәрі-бәрі ғажап әсерге бөлейді. Тіпті осынау төрт күн, төрт кештің қалай тез өтіп кеткенін байқамай да қалыппын. Фильмнің көрерменіне сыйлайтын эстетикалық ләззатын былай қойғанда, қазақ халқының тарихы мен мәдениетінің бір бөлшегімен танысып, рухани байып қалдым. Біз, Балтық жағалауының азаматтары Шығыс халықтары туралы өте аз біледі екенбіз. Мен сіздің еңбегіңіз арқылы Шоқан ғана емес, жалпы қазақ халқы туралы көп құнды мәлімет алдым. Сол үшін де сізге сан мәрте алғыс айтып, ризашылығымды білдіріп отырмын.

Р. ЗАЯНЧКАУСКАЙТЕ

Каунас.

Тіл маманы.

Маған осыншалықты рухани қуаныш сыйлағандарыңызға рақмет. Фильмді көрген соң қазақ халқының ғажайып перзентінің тағдыры туралы тұңғыш рет терең ойға кеттім. Оның экранда шебер бейнеленгені сонша, маған, орыс әйеліне ол соншалықты жақын, бауырымдай болып кетті. Осы бір кейіпкер бойындағы өмірге құштарлық сезімін соншалықты нанымды көрсете алғаныңыз үшін сізге рақмет айтқым келеді.

Г.АСЛАНОВА

Мәскеу.

Мен аталмыш телесериалды көргеннен кейін Шоканның дүниетанымдық көзқарастарына терең қанықтым. Фильмде декабристер дүмпуін әлі бастан кешпеген Ресейдің ауыр кезені де көрініс береді.

Шоқанның жалғыздық күйін кешуі мені қатты ойға қалдырды. Әрине, Достоевский, Семенов Тянь-Шанский, Потанин секілді достарының өзінен жырақта жатқанын сезгенде, оған шын мәнінде қолұшын бергің келеді. Шоқанның фильмдегі осындай өзімен өзі онаша қалатын сәттері, халқының қамын ойлап күйзелуі есінде ұзақ сақталып, көп тағылым түйгізеді.

**А.Г.
Уфа.**

Соғыс кезінде біз отбасымызбен Қазақстанда тұрдық. Мен Твертиннің редакциясымен дайындалған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» дастанын сүйіп оқып өстім. Бұл біздің қоныс аударған кездегі ең алғаш танысқан кітаптарымыздың бірі еді. Бала кезімде жастанып оқыған осы бір махаббат дастаны менің есімде қалып қойыпты. Содан бері мені қазақ халқы туралы туындылардың ешқайсысы бей-жай қалдырмайтын болды. Шоқан Уәлиханов туралы да көптен білетінмін. Фильмнен кейін ол туралы, осы бір сүйкімді қазақ туралы тереңірек білсем деген ой жиі маза бермеді. Әсіресе, Шоқан бейнесін сомдаған Сағи Әшімов, және осы тарихи материалмен қалай жұмыс істегендеріңіз жөнінде баспасөз бетінде көбірек жазылса екен деп сұраймын.

**Н.КИРПИЧНИКОВА
Мәскеу.**

Шоқан Уәлиханов туралы төрт сериялы фильмнің дүниеге келуі Қазақстан киноөнері тарихындағы елеулі оқиға болды деп қабылдаймын. Бұл Шәкен Айманов туындыларынан кейінгі мейлінше ерекшеленген, кең көлемдегі полотно. Аталмыш картина ғажайып экран шеберлері қалыптастырған дәстүрді одан сайын байыта түскен. Бұл ретте фильмде ойнап қана қоймай, образдың өзімен шынайы өмір кешетін Сағи Әшімовке мың алғыс айтқым келеді. Фильмнің қоюшы-режиссеріне өз ризашылығымды білдіре отырып, қазақ халқының бір туар тұлғаларының портреттер галереясын жасау ұзағынан сүйіндіре бергей деп үміт етемін. Алғашқы телеэпопея басқа кино қайраткерлерін қанаттандыра берсін деп тілеймін.

**К.ҚОЖАБАЕВА
Алматы. Студент.**

Орынбай ДАСТАНОВ**ДӘЛ ӨЗІҢЕ ҰҚСАП
ТУҒАН ДЕР ЕДІМ**

Асанәлі асқақ дарын, зерегім,
Биіктерден көрінетін ер едің.
Әсіресе айналайын Сағиды,
Дәл өзіңе ұқсап туған дер едім.

Қыран құстай қанатынан қайырылған,
Қандай ауыр қос құлыннан айырылған.
Амал қанша тағдыр деген осы ғой,
Құдай кімнің төрт құбыласын сай қылған.

Сенің қайғың болды көптің қайғысы,
Бұл қазаға тебіренбес қай кісі.
Шокан да жоқ, Тимур да жоқ дегендей,
Сұнқкылдады Сары Арқаның байғызы.

Мұның бәрі құрметтеу ғой дарынды,
(Дарынның да дарыны бар қарымды).
Ал Сағидың жөні еді бөлекше.
Құйғандайсың бойындағы барынды.

Құдай өзі жоктан бар ғып жаратты,
Бар билікті бір өзіне қаратты.
Сондықтан да кім өтсе де өмірден,
Өлшеп берген уақытына санапты.

О, Асанжан, азаматым, ардағым,
Мен де сендей тұңғышым деп зар қақтым.
Күндіз-түні қияли боп жүргенде,
Қожа Ахмет Яссауиден нәр таптым.

Сен де інім, дүниеден түнілме,
Шүкірлік қыл, қатарына үңіл де.
Арыстан бабан, Әзірет Сұлтан жар болса,
Өз орнына келер бәрі түбінде.

Оля ЛЫСОВА

С.А.

Всеми любимый,
Судьбой хранимый
Но... Бог не спас...
Актер от бога —
Неутомимый
Для всех, для нас...
Живя беспечно,
Но безупречно —
Ты всех согрел —
Улыбкой встречной,
Шуткой вечной...
Преодолея
Сарказм эпохи —
Коль было плохо
Играя, и пел...
Друг безупречный
Ты — навечно
У нас — в сердцах...
Так беспощадно...
Но ты — вечен...
Во всех сердцах...

18.X.99 г.

* * *

Ты — не ушел. Не додышал...
Ты — зрителям не все сказал...
Ты есть. Ты с нами. Шутки шутишь.
Саги, не верим, вновь ты — шутишь.
Ты уникальный человек —
Такими кончается век...

18.X.99 г.

* * *

О человечности мы будем...
Ты помогал всем людям.
И все без слов ты понимал —
Всего себя ты всем отдал.

...О скорби — дальше...
Скорбь вся свыше...
Нам очень больно,
Саги, Слышишь.

18.X.99 г.

* * *

Ты нам осень еще не допел —
Факелом ввысь улетел...
Жизнь любил. Жить хотел.
...Стал звездой. И — взлетел.

18.X.99 г.

* * *

Мы без тебя осиротели —
Источник жизни, оптимист...
Актер и человек — ты — гений
От бога — уникам — артист.

18.X.99г.

* * *

Саги, до свидания.
Все мы — не верим.
Сейчас ощущаем
Родную потерю.

18.X.99 г.

САГИ АШИМОВУ

Настоящее — молчаливо...
Потрясает... Тишиной..
Настоящее — просто. Красиво
Величавостью... И — глубиной.

Настоящее горе — глубоко —
И — безмолвна память хранит.
Чисто — святое .. Одиноко...
Вечна память. Вечен гранит...

20 октября 1999 г.

С.А.

Так беспощадно.
Чувство — нещадно.
Так любить —
Не забыть.

Мы — живыми прощались...
Мы — живыми расстались...
...Ты для нас живым остался.
...Только Мир на миг распался.

20 октября 1999 г.

* * *

С.А.

Все не понять. Невозможно,
Просто. Тоску не унять.
Горе. Трагедия... Сложно.
Просто... Все можно отдать.

20 октября 1999 г.

* * *

Прощай, мой друг, прощай...
Все суетное — было...
Прощай. Не обещай...
...И молча сердце стыло...

* * *

С.А.

Я слишком тебя люблю:
С тобой я сейчас говорю:
Прощай, прости... если сможешь.
...Не обещай. Не поможешь...

20 октября 1999 г.

* * *

С.А.

Не суетитесь, друзья...
Было всем «недосуг...»
...С Вами был вместе и я...
— Ваш насмешливый друг...

19 октября 1999 г.

* * *

С.А.

Против нас всех,
Живущих в суете,
Прости нам Время «недосуг...»
Прости, что были мы — не те,
Прости нас всех,
Любимый друг...

18 октября 1999 г.

* * *

...Актёр откровенный и чувств...
Не исчезай... Ты — во Вселенной...
Звезда — в ночи... Звезда — молчит:
«Саги, это — я, звезда твоя...»

18 октября 1999

* * *

С.А.

Как ты, что ты?
Жизнь, как есть —
Чтобы... «Кто ты?»
Все... как есть.
В вечности — ты вне «приличий»
Вне земного. Вне отличий.

18 октября 1999 г.

* * *

С.А.

Прощай. Пока мы вместе,
До встречи где-то там...
...Мир стал неинтересен...
...Уйдешь ты в божий храм.

19 октября 1999 г.

* * *

С.А.

Мы странники на этом свете.
У каждого — свой путь.

И верим в Бога мы как дети...
 И понимаем Жизни суть
 Перед святым. Перед уходом
 В иные, странные миры...
 ...Живем — спеша, все — мимоходом.
 А, впрочем, боже, как мудры
 Все люди на Земле — планете
 Жить искренне. И жить — на «Всю...»
 Мы — Богом избранные дети —
 И держим мы Планету всю...
 С собой. Тобой. И Верой нашей —
 И жить Земле. И — стать Краше.

19 октября 1999 г.

* * *

Я всех люблю. Я всех прощаю.
 Мир станет чище. Обещаю.
 Жизнь станет Выше. Вдохновенней.
 А люди — искренней, дерзновенней.

19 октября 1999 г.

* * *

С.А.

Сюжет — так сухо говорит...
 ...Сагишка, брось, нам «делать вид?»
 Где фальш, где искренность — ты знаешь.
 ...Ты все прекрасно понимаешь...

20 октября 1999 г.

С.А.

Ты хочешь знать,
 Какими стали люди ...
 Здесь, без тебя?
 ...Весь мир осиротел...
 ...Правдивее, честнее,
 Чище, строже — люди...
 ...Наш «Перекресток» опустел...
 ...Саги, ты — свят и неподсуден.
 Любимый, добрый — с нами ты.
 ...И разговор с тобою — труден
 Ты весь — из Света, Чистоты...

16 ноября 1999 г.

* * *

Ты с нами. Молча.
 Все — молчат.
 Ты — рядом. Молча.
 ...Сердца — кричат...

16 ноября 1999 г.

* * *

С.А.

Не оставляешь.
 Не отпускаешь. Знаешь.
 Мир без тебя — бесчеловече».
 Значит, ты — есть.
 Значит, ты — вечен.
 Истина — в Духе,
 Добре и Любви...
 ...Слова слишком сухи
 Для Вечной Любви.

16 ноября 1999 г.

АСАНАЛИ АШИМОВУ

Ваш взгляд оставил мне
Надежду
Сроднились чувством
Чистоты
Ваш взгляд
Как камера
Скользила
Внушала теплоту
Я словно белый одуванчик
Свой парашютик сохранию!
Надеюсь Ваш взгляд
Весенним омываньем
Вас в зеркале своем
Найду!

* * *

Мне описать хотелось
Ваш портрет
Скользили строки словно эпизоды
Мне так сыграть хотелось
С Вами хоть во сне,
Но мне мешали годы
Не знаю, что я чувствую сейчас
Вот так вот рядом как на сцене
И занавес пойдет,
Погаснет свет в галерке
Я чувствую, что замер зал
В партнерстве чувствую свободу
Сливаясь в общее перо
Дыханье затаив,
Я в чаше мою Ваши ноги
— И общество молчит,
Я с чана воду пью,
Проглатывая слезы,
Вот и подумай
Разве не сценарий —
Страницы для кино

Ведь нас так разлучала
СЛОВО!
Мен казакша білмеймін
Мен...
Теперь уж все равно
Но, за соломинку держусь
Я верю в режиссера.

* * *

Уходят в прошлое синие погоны,
Уходят символы в орнамент
Молчат стихи поэта
Поэт в борьбе,
Как пуля летит от мишени,
А пуля то летит
И нет нагана,
Вернуть в историю
В обложке стен
История политика
Коммунисты
Нам не хватает песни,
Поэзии стихов,
Расставленные креслы
Верни поэтов
И дай нам чару,
Поэзии-любви к народу
Так выражалось слово
В падениях в полетах
Рождались лица
Нераскрыв крыла,
Верните слово для поэта
Пока течение живет
И в каждом мире во вселенной.

МАЙРА – М.АШИМОВОЙ

Майра я видела слезы
Майра я слышала слезы

Тобою любимым
Тобою хранимым
Стоял на холме
Как посох ранимый
Любивший Майру
В продолжении жизни
О, сколько отдал бы я
Хотя на мгновенье
Вернулась ко мне
Рыдал Асеке!
Стоит Аксакал
Как сокол
Над могилою
Читая молитву
Я преданный был всегда
Я знаю ты любивший слышешь молитву
Я знал ты не в обиде
Ты живее меня
Он словно как тень
Он словно как лень
Он словно как лань
Одинокий
К холму он прирос.
Я вижу горячие
Мужские слезы
И вместе плачу природе молясь!
Не обижайте любимых
Не обижайте ранимых
Святых матерей
Храните терпение
Храните любовь
Кто любит Вас
И слезы все льются
Откуда берутся
Дыханье?
Прожить
Одиноким мужьям!

* * *

Прости меня Майра
Я желаю Асанали только удачи
И в памяти Вас-Майра
Его Благославляю
Вашим взглядом его охраняю

САГИ-САГИШКА-БРАТИШКА

Не успела разглядеть тебя
Не успела
Не успела услышать тебя
Не успела влюбиться в тебя
Ты же душа моя!
Мы же духовно родные
Мы же любим друг друга
Ты ревновал уходя
Я же прощала тебя
Мы с тобою играли в кино
Главные роли выбирали себе
Так уж случилось
Ты рано ушел
Как мне сказать: Прости
Не уберегла!
Может это фальшивый фильм
О судьбе,
Так и ушел милый Братишка
Снишься во сне мне
Прошу снись приходи
Ко мне ночью живой
Милый мальчишка
Ты для меня живой
Мы же артисты
Ночью живем, творим
Влюбляемся в роле
Ты не ушел
Ты ушел в главную
Бессмертную роль
Вдохновение
Ты желанный герой!

АЛЛА ЖАР БОЛСЫН СІЗДЕРГЕ

* * *

Айналайын, АСАНӘЛІ!

Мұндайда бір-бірімізді «Жаратқан ием жүктің ауырын атпал азамат, нар тұлғалы пендесіне артады» деген уәжбен көңіл жұбатқанымыз болмаса, бір жылдың ішінде қат-қабат қасірет саған жеңіл тимегені баршамызға мәлім. Шүкір, дос-жаран, қауым-халық қайғы бөлісіп, қамқорлық танытқанымен, өкініш орны мәңгі ойсырап тұрады. Сенің шаңырағың тек қана өнер иесі Асанәлі Әшімовтің шаңырағы ғана емес, өнерпаздар өрбіген халқымыздың киелі рухани шаңырағы. Сағижанның фөниге қыршын жасында аттануы өнер таныр қауымды сан соқтырып кетті. Сағи өнер аспанына кезінде экранда өзі орындаған Шоқандай шырқау шығып еді. Оның өнер сапарындағы олжаға толы қысқа өмірі замандастарына да, халқымызға да мақтаныш болып қала бермек.

Айналайын, Асеке! Мұндайда артының қайырын берсін, Алла тағала алдын жарық етсін, қалғандарыңа бірлік-береке берсін дегеннен басқа не айтамыз. Алла өзіне қуат берсін!

Қалтай МҰХАМЕДЖАНОВ.

* * *

Аса құрметті АСЕКЕ!

Қайғыңыздың ауырлығы зіл қаратас, бөріміздің де қабырғамызды қайыстырып кетті. Тағдырдың жазуынан Қорқыт ата да қашып құтылмаған. Асеке, бақ қонғанда басыңыз айналмаған, қиындық туғанда ұнжұрған түспеген мықшегелігіңізді Алла тағала тағы да сынап тұр. Өзіңізге өзіңіз берік болыңыз деймін де...

Нұрлан БАЛҒЫМБАЕВ.

* * *

Менің өзіңізге деген терең көңіл айтуымды қабыл алыңыз. Сізден, туған-туыстарыңыздан осынау сын сағатта тағдырдың жазуына шыдас берулеріңізді сұраймын.

Өзіңізге деген терең құрмет сезіммен
Қасымжомарт ТОҚАЕВ –
Қазақстан Республикасының Премьер-министрі

* * *

Қымбатты АСЕКЕ!

Сіздің басыңызға түскен орны толмас қаза бәрімізге де ауыр тиді. Осы бір қиын сәтте өзім, отбасым қайғыңызды ортақ бөлісеміз. Тағдырға не дауа. Жазмыштан озмыш жоқ, көнуден басқа амал жоқ, болған іске берік бол дегеннен басқа сөз таппай отырмын. Ұлыңыздың жаны жаннатта болсын. Алды өзіне, арты әулетке ырыс-береке, бақыт әкелсін тәңірім!

Қазақстан Республикасының
Парламенті Сенатының төрағасы
Ө.БАЙГЕЛДІ

* * *

Құрметті Асанәлі ӘШІМҰЛЫ!

Халқымызға танымал үлкен өнер иесі, сіздің сүйікті ұлыңыз Сағидың мезгілсіз қазасына байланысты орны толмас қайғыңызға Сізді білетін, қадірлейтін Атырау жұртшылығы да шын көңілден ортақтастығын білдіреді. Шанырақ енді шайқалмасын, қадірлі аға! Болған іске болаттай берік болыңыз дейміз.

Атырау облысының әкімі
И. ТАСМАҒАМБЕТОВ.

* * *

Қадірлі АСАНӘЛІ аға!

Сағидың орны толмас қазасына қайғыру күйін кешудеміз. Біз Сағиды білеміз және оның еңбегін жоғары бағалаймыз, сол үшін де ұмытпаймыз.

Құрметпен М.ЕСЕНБАЕВ

* * *

Құрметті Асанәлі ӘШІМҰЛЫ!

Қазақ өнері ауыр қазаға ұшырады. Елдің жүрегінде өзі сомдаған Шокан бейнесімен мәңгілік қалған қазақтың дарынды, көрнекті киноактері дүниеден жұлдыздай ағып өтті. Ақкөңіл жаны, таза болмысымен адал Сағи Сіздің ғана емес, халықтың ұлы. Оның мезгілсіз қазасына біздің де қабырғамыз қайысып, қайғыңызды жан жүрегімізбен сезіндік. Бекем болыңыз, Асеке!

Оңтүстік Қазақстан жұртшылығы және отбасымыздың атынан білдіріп отырған көңіл айтуымызды қабыл алыңыз! Ұлыңыздың топырағы торқа, жаны жаннатта болсын.

Оңтүстік Қазақстан облысының әкімі Б.САПАРБАЕВ.*Қадірлі Асанәлі ӘШІМҰЛЫ!*

Сізге аяулы ұлыңыз, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, талантты актер Сағи Әшімовтің мезгілсіз қайтыс болуына байланысты қайғыңызға ортақтасып, қатты қайғырып көңіл айтамыз. Оның бакилық ғұмырының алды жарық болып, мәңгілікте нұры шалқысын!

Қырымбек КӨШЕРБАЕВ – Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрі, **Ерлан АРЫН** – Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің орынбасары

* * *

Құрметті АСЕКЕ!

Арысыңнан айырылып, аңырағаныңа куә боламыз деп пе едік. Амал қанша, тағдырдың жазуы да. Біздің де қабырғамыз сөгіліп тұр, қайғыңызға ортақпыз. Берік бол!

**Жандар КӘРІБАЕВ,
Оңалбек СӘПИЕВ**

* * *

Қадірлі АСЕКЕ!

Қазақ өнерінің көрнекті қайраткері балаңыз Сағидың мезгілсіз қайтыс болуына байланысты қайғыңызға ортақтасып, Қарағанды облысы халқының атынан көңіл айтамыз.

**Қарағанды облысының әкімі
Қ.МҰХАМЕТЖАНОВ**

* * *

Аса қадірлі АСЕКЕ!

Аяулы ұлыңыз Сағидың өмірден өткені қазақ елінің қабырғасын қайыстырған ауыр қайғы, орны толмас қаралы қаза болды. Күніреніп еңіреп отырмыз, қайғыңызға ортақпыз. Алпыс асқанда қос ботаңыздан айырылып, боздап қалдыңыз-ау, аяулы аға! Қос ұлыңызды мәңгілік жоктап отыратыныңызды білсек те басу айтамыз. Берік болыңыз, немерелеріңізге ғұмыр берсін, олардың қанаты катайып көрі қыранша сау жүруіңізді тілейміз.

Қабылсаят — Әлия

* * *

Қатты қайғырудамыз. Мойымаңыз. Сағи өмірде жарқын із қалдырды, соған тәубе деңіз, өзіңізді ұстаңыз. Сіз бізге өте қымбатсыз.

**Астанадағы орыс драма
театрының ұжымы атынан ТАРАСОВ**

Қадірлі АСАНӘЛІ!

Халықтың талантты ұлы Сағи Асанәліұлының қазасына қатты қайғырып отырмын. Сізбен, отбасыңызбен, Сағидың талантына табынушылармен бірге қайғырғаннан басқа амал жоқ.

**Достық сезіммен,
В.НИКОЛАЕНКО –
Ресей Федерациясының
Қазақстандағы елшісі**

* * *

Қадірлі дос, болаттай берік бол, біз сенімен біргеміз.

**Ташкенттегі Хамза
театрының директоры
Якуб АХМЕДОВ, Н.АҢСАТБАЕВ**

* * *

Өмірде ұлы әкесінің жолына лайық болып туып, адамдарға қашанда қуаныш сыйлап жүрген ғажайып актердің өмірден өтуі қабырғамызды қайыстырды.

**Сізбен бірге қайғырушы –
Серікбек, Майраш ДӘУКЕЕВТЕР**

* * *

Құрметті АСЕКЕ!

Кайталанбас рөлдері арқылы кино өнерінде өзіндік айтулы із қалдырып, жұртшылыққа кеңінен танылып үлгерген, болашағынан бұдан да үлкен үміт күттіріп жүрген сүйікті балаңыз — халықтың ардақтысы Сағидың жастай қайтыс болуы туралы жайсыз хабарды есту маған да оңай тимеді. Сағидың казак өнеріне бергенінен берері мол еді. Амал не, қайғы айтып келмейді.

Ауыр қайғыға орай Сізге және сіз арқылы отбасыңызға, туған-туыстарыңызға қайғырып көңіл айтамын. Сағидың топырағы торқа, жаны жаннатта болсын!

Сағидың көрермендер көңіліндегі жарқын бейнесі мәңгі сақтала беретіндігіне сенімдімін.

Ізгі ниетпен,
Әлнұр МҰСАЕВ —
Мемлекеттік ұлттық қауіпсіздік
комитетінің төрағасы

* * *

Еліміздің ұлттық мақтанышы

Асанәлі ӘШІМОВКЕ

Аса қадірменді аға досым Асеке!

Аяулы ұлыңыз Сағидың дүниеден озуына байланысты шын жүректен шыққан көңіл айтуымды қабыл алғайсыз.

Өнер аспанында құйрықты жұлдыздай жалт етіп өте шыққан Сағи ел сүйіспеншілігіне бөленіп үлгеріп еді. «Жазмыштан озмыш жоқ» Асеке, бекем болыңыз!

Ауруханада жатуыма байланысты өзіңізге барып көңіл білдіре алмағаным кешірім өтінемін.

Бұдан былай дастарқаныңыз тек жақсылыққа жайылғай!

**Зор құрметпен,
Мұхтар ШАХАНОВ**

* * *

Асанәлі ӘШІМОВКЕ!

Бердак атындағы Қарақалпақ мемлекеттік музыкалық драма театрының ұжымы аяулы ұлыңыз Сағидың қайтыс болуына қатты қайғырып көңіл айтады.

**Ұжым атынан – Ж. ТҰРДЫМҰРАТОВ, Н.АҢСАБАЕВ, И.
ӘЛІБЕКОВ, Ж.АБДОЛЛАЕВ**

* * *

Қадірлі АСЕКЕ!

Бәріміздің сүйіктіміз Сағижанның орны толмас қазасына қатты қайғырып отырмыз.

ШӘКЕНОВТАР отбасы

* * *

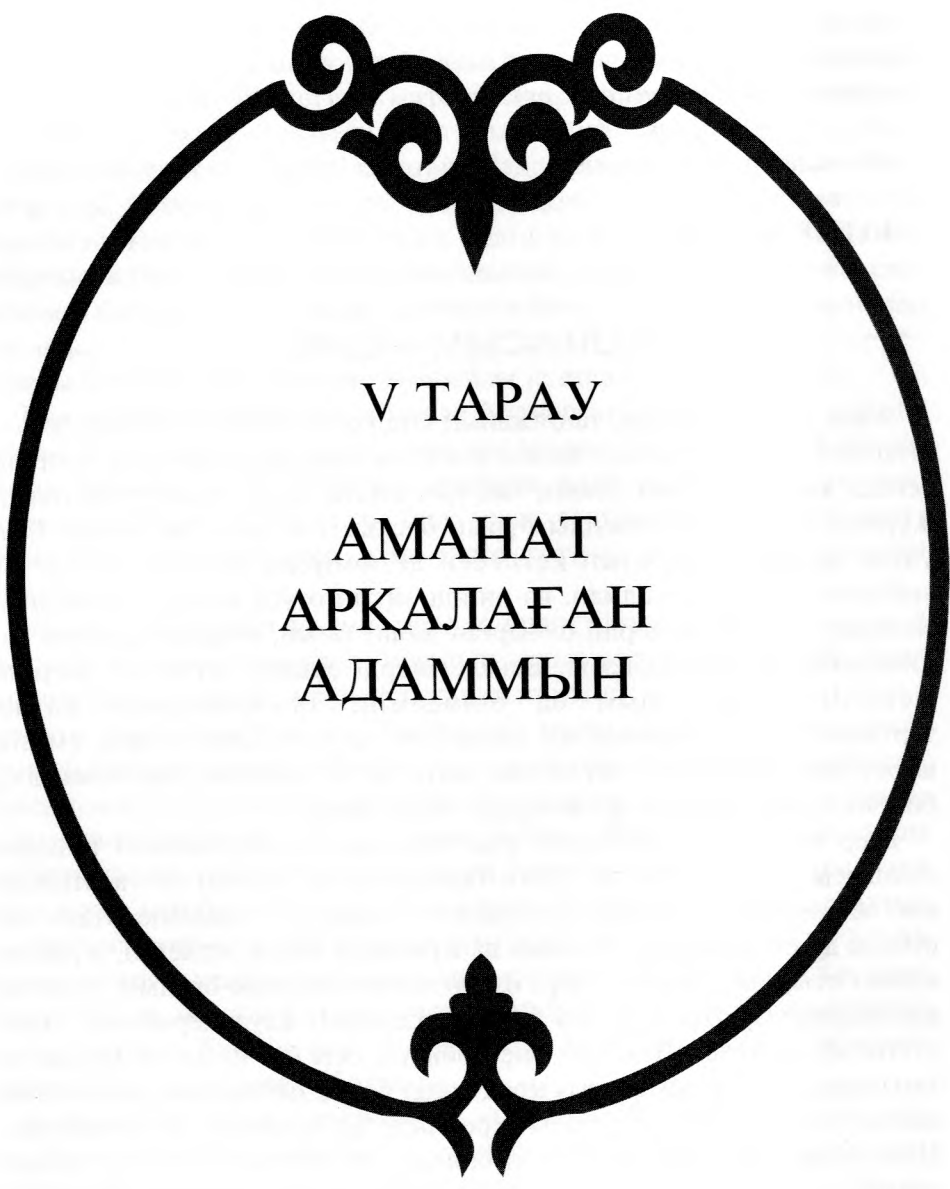
Асыл аға, қайғыңызға ортақпын. Тағдырдың ісіне шара жоқ.

Қарындасыңыз ШӘКЕН

* * *

Қайғыратын кезде қабырғасы қайысып қайғыратын, қуанатын кезде жүрегі ақтарылып қуана білетін халқымның даналығына қай кезде де төнтімін. Сол бір күндері, тіпті бірнеше айлар, жылдар бойына жолданған көңіл айтулардың, жеделхаттардың бәрін жариялай берсек, бір кітапқа жүк болар еді. Облыстық театрлар, мәдениет басқармалары, облыс, аудан әкімдері т.б. тілектес жандардың толассыз көңіл білдіріп жатуы маған қиын шақта үлкен сүйеу болды. Осы кітапқа сол ғазиз жандардың бәрінің маған деген ақ тілеуін кітаптың тиісті көлемнен асып кетуіне байланысты полиграфияның заңына бағынып сыйғыза алмай отырғаныма кешірім сұраймын. Алла жар болсын, сіздерге.

V ТАРАУ

АМАНАТ
АРҚАЛАҒАН
АДАММЫН

*Әлемді түгел көрсе де,
Алтын үйге кірсе де,
Аспанда жұлдыз аралап,
Ай нұрын ұстап мінсе де
Қызыққа тоймас адамзат!*

БҰҚАР ЖЫРАУ

ЖАЛҒАСЫМ МЕНІҢ...

Адам тағдыры қызық, таңғажайып кітап секілді. Бұл жазбалар да сол кітаптың кейбір ашылмай қалған беттерін парактап, парыктап отырған секілді көрінеді. Сағат тілінің тық-тық еткені сенің уақытыңды ұрлап, жүрмей өткен жолдарыңды бұрын басқысы келетіндей кейде. Сол уақыттан оқ бойы озып кетпесең де, өмірдің көшіне ілесіп, өз сыбағаңнан да құр қалмай, өз әніңді айтып өтуің қажет. Тағдырдың мандайға жазғанын көріп, бұйырған дәмін татып, өмірдің құзынан да, қиясынан да өтіп келеміз. Есімдегілерді екшеп, жүйелеп, жеріне жеткізіп жаза алдым ба білмеймін, хал-қадерімше қалам тартқандаймын. Оқушым өзі зерек қой, керегін алар. Керек емесін күресіңге лақтырар, Мұқағали марқұм айтпақшы, бір замандар болғанда «шаң басқан архивтерден табылармыз».

Егер әр адамға кіші тарих, ұлы Отанның бір-бір бөлшегі теңіздің тамшысы деп қарасак, біз Отан тарихы әр отбасынан басталатынын көбіне бағамдай бермейтін секілдіміз. Сондықтан «кішкене Отан» (әр отбасы деген мағынада) тарихын да мүмкіндік болса зерделеп, жүйелеп қойып отырған дұрыс-ау. Бұл өз тағдырына жүрдім-бардым, сүлесок қарамайтын әркімнен де аса бір мұнтаздықты, жауапкершілікті талап ететін қасиетті іс. Кітаптың өне бойында осы бір қиын да қызықты, тағылымды тақырыпқа басымырақ көңіл бөліп, балаларым, өскен орта, жалпы замандастарым туралы тереңірек толғауымның да себебі сол. Шынында егер ойлап қарайтын болсак, әр отбасының үлгілі істерін таратып жазу арқылы біз өзімізді-өзіміз тәрбиелеп, биікке көтереді екенбіз. Мысалы, әрбір мереке немесе отбасының елеулі күндеріне орай ЮНЕСКО-ның профессоры Намазалы Омашұлының отбасы қабырға газетін шығарады екен. Мені осы жағдай қатты таңырқатты.

Ертеректе бір басылымнан мынадай қызық жағдайды оқығаным бар. Бір елдің президенті «әр отбасының тарихы жазылсын» деп жарлық беріпті. Содан тарихшылар, зерттеушілер жұмыла кірісіп, әлгі елдің

арғы-бергі кезеңдегі көп беймәлім жактары, актандактары мен қаратаңдактары ашылып, жұрт тарихқа ден қояды. Әрине, кім не жазса соны қабылдай бермеген, материалдар екшеліп, сұрыпталып, құндылығы, маңыздылығы, тартымдылығы, елге қатыстылығы тұрғысынан егжей-тегжейлі қараған. Мақсатты, мағыналы жұмыс істеу деген осы. Бәлкім, ертеңгі күні театрымыздың, мәдениетіміздің тарихы таразыланғанда бұл кітаптан да елдің қажетін өтейтін деректер табылып жатса, еңбектің еш болмағаны ғой. Жаксы ма, жаман ба, елге пайдасы болды ма, жоқ па бір мәселенің басы ашық. Тарихты тұлғалар жасайды. Егер белгілі адамдардың отбасы тарихы жазылатын болса, ел тарихы біршама жинақталып, абыройлы іс атқарылған болар еді.

Қандай бір жұмыр басты пенде болмасын алдына үлкен мақсат қояды. Сол мақсатына жету үшін ештеңеден де аянбай, бар өмірін арнап, ақылды күрес жүргізеді. Әйтпесе, адам өмірінің қандай мәні болмақшы. Біздің буын да сол биік мұрат соқпағына түсіп, тынымсыз еңбекті жан серігі етіп, ұлы кеме үстінде кетіп бара жатқан жолаушыдай.

Бұқар бабам сөздің асылын теріп, өмірдің мағынасын бір ауыз сөзге сыйдырып, кісінің мақсатын-мұратын дұрыс айтып кеткен ғой. Бірақ тәңірінің өзі адамды алабөтен жаратып, сенің өміріңді тек нұрлы, шуақты етуге ғана талпынғанымен, сол мағынаға толы болуға тиісті кезенді құмарпаздыққа, бейәдептілікке, көрсеқы-зар-лыққа айырбастап, адасып, азаптанып жүрсең, не сорым?! Ой ар-на-сына осы пікір тұрғысынан келіп үнілсеңіз, келешек ұрпақ жайы — баба сөзі ұдайы жадында жаңғырады да тұрады. «Өмірдің мәні неде?» деген сауалға мен: «тек қана өткен мен бүгінге, келешекке алтын көпір болар, ата-баба салтын кастерлеп өтетін, ұлттық мүдде мен мұратқа адал ұлағатты ұрпақ өсіру, соның қызығын көру» деп, мың сан қайталаудан жалықпас едім. Өзіңді кейде осындай ұрпақ тәрбиелеу бәйгесіне өз бағыландарын қосқан атбегі, бағбан секілді сезінесің. Шынында да бұдан өткен қасиетті міндет, мәртебе болмас.

Адам арман, үмітпен өмір сүреді. «Орнында бар оналар» деген, енді сол Мәдиім мен Сағиымның соңында қалған тұяқтарының кісі болып, өмірден өз орнын тауып, көзінде күн күліп қуанғанын көр-сем дейсің. Бұл ата жасындағы әрбір адамның көкейтесті арманы.

Өмір сіз ойлағандай емес, соншалықты күрделі. Кейде бір шешуі жұмбақ мәселеге, тұйыққа тірелгенде оның заңдылықтарын түсі-нудің өзі қиын. Осыған дейінгі тірлігімізге былайғы жұрт қыз-ғанышпен қарап келген шығар. Енді аянышпен мүсіркеп қарайтын секілді. Жоқ, оған жол бере қоймаспыз. Өйткені бойында намысы бар пенде мағынасыз

тірлікке тірісінде жол бермейді. Егер ер-азамат деген сөздің синонимін, сынарын іздесеңіз, ол тек намыс қана болып шығар еді. Намыссыздық тек нансоғарлықтан аса алмасы белгілі. Бір нәрсеге шүкіршілік етесін, мың қайтара тәуба дейсін.

Балам Сағи аз ғұмырының ішінде халықтың жүрегінен орын алыпты. Бұдан кейін құлынымның ғұмыры қысқа болды деуге қалай аузын барады. Ел ішіне шыққан сайын, көпшілік ортада болғанымда ұдайы осы ойыма жауап алып отырамын. Әрбір ата-ана үшін бұдан өткен қуаныш, бақыт болар ма?! Бұдан кейін «ананның ақ сүтін Меккеге үш аркалап апарсаң да ақтай алмайсың» деген белгілі қағиданың өзін де әр қилы өз түсінігіне қарай қабылдауға да болатын шығар. Менің өміріме қасірет түндігін түріп кірген 1999 жылды шығарып салып, алды-артына бір уыс топырақ шашып, ой отауына кіріп отырғанымда, Алматыдан Сабыржан деген азамат телефон шалды. Алмалы ауданының полиция бастығы екен.

— Аға, ұлды болдым. Атын Сағи деп атасам қарсы емессіз бе? — деп өтініш айтты.

— Жасын бермесін, дарынын берсін, рұқсат, — дедім.

Осы бір жылы хабар, әлгі азаматтың ақжүрегі, аппақ пейілі көңілімді сәл де болса тоғайтты. Осы бір нұрлы сәт жүрек түкпіріндегі нәзік қылды шертіп жібергендей, жан сарайыма бір шуақ алып кіріп, үміт отын үрлеп жакқандай болды. Қазақ баласының бір-біріне деген мейірім-шапағатының осынау бір сәттік қана көрінісін ғұмырлы етіп, ұзағынан сүйіндіре бергей деп тіледім тәңірден. Табиғатынан, тумысынан бір-біріне деген пейілі асып-тасып тұратын, аузынан айналайыны түспейтін халқынды руға, жүзге бөліп жүретін кейбір ниеті бұзық қиянпұрыс пенделердің барына налисың осындайда. Бұған бола, әдемі ойдың айдынына тас лақтырып, қазағына деген мәңгілік құштар сезіміне қаяу түсіріп, үркітіп алғың келмейді. Бұдан былай осындай жаман ғадеттің әрбір қазақтың тіл ұшына оралуына, тірлігіне тұсау болуына өзі қысқа өмірде орын жоқтығына кәміл сенесің. Өйткені бүгінгі қазақ — кешегі қазақ емес. Ол рушылдық, жүзшілдік, трайбалистік-тобырлық санадан әлдеқашан арылып, өмірге жанаша болмыс биігінен қарауға бет бұрды. Құлдық, ездик психологиядан тірлігінде мың өліп, мың тірілсе де кісілігіне еш қылау түсірмей, қарашадағы өміріне де қарайлай жүретін қарапайымдылық қағидасынан ажырамаған, адамзаттың ақылой арманын бұдан бірнеше ғасыр бұрын киіз турлықтың ішінде, ат үстінде жүріп-ақ айтып, ешбір халықта жоқ ғажайып мындаған эпостар тудырған, басқасын айтпағанда «Аяз бидей» сұңғыла ертек қалдырған қазақтың бүгінде жұрт тамсанып айта беретін

өркениет көшінде әлдеқашан із қалдырғанын алдымен өзіміз пайымдай алып, өзгелерге мойындата білсек, шамның жарығы түбіне түспейтінін өзіміз терең ұғынсақ, бұл қазақтың іргесін ешкім де сөге алмас еді. Көкірегінде көзі, ішінде сәулесі бар әрбір қазақ баласы үшін бүгінде бұдан асқан ұлы мақсат, ұлы міндет болуы мүмкін бе?!

Мәдиімнің жылын, Сағиымның қыркын «Пионерлер сарайында» өткізуге жан-жақты даярлық жүріп жатқан кез еді. Кешкісін «Қазақстан-1» телеарнасынан «Шоқанның» бірінші сериясын көрсетті. Осы бір біз үшін қаралы күндері төрт сериясын ұсынбақшы. Өсетін елдің баласының тіршілігін жасап, құлазыған көңілімді қарлығаштың қанатымен су сепкендей сергіткен басшыларына алғысымды айттым. Әрине, рақмет айту міндет емес шығар, бірақ кісінің көңілі жылы сөзбен, ізгі ниетпен өсетінін де ұмытпауымыз керек қой. Әулетімізбен отырып көрдік. Басқаша көзбен, басқаша сезіммен қарадық. Өз басымдағы сол сәттегі сезімнің, әсердің ішіне кіріп кеткен кісі баласы нұрланар ма еді, әлде шошыр ма еді, кім білсін. «Апыр-ай, ерте кететінін білгендей, өзі де жанып тұр екен-ау, құлыным-ай, маңдайға сыймай кеткен екенсің-ау. Бізге далбалақтап, арсаландап жүргендей көрінуші еді, бүйтіп көп шаруа тындырғанын білмеппіз ғой, құлыным-ай!» деп солқылдайды апам. Кісіні көзі тірісінде елемей, жас-кәрі демей «бала ғой, қап мына жері былай болғанда» деп жетілген үстіне жетіле түссе екен дер едік, әрине. Бағамдап отырсаң, Сағи бала кейпімен ғана қалмай, даналыққа да бір қадам жасап кеткен екен.

Сағи — Шоқанды көрген сайын кешегі балығы тайдай тулаған Аралдың жағасында жабыркап тұрған қарт балықшыдай күй кешіп, жүрегім атқақтай соғып, Сағидың әр диалог, монологтары тура маған қарата айтылып тұрғандай өзімді алуан түрлі халде сезіндім. Егер Шоқан болмаса, Сағидың өнердегі қабілет-қарымы, болмысы толық айтылмай кетер ме еді, кім білсін. «Қандай бақытты кезіміз болған, өмір осылай тұра беретіндей уақытты неге қадірлемедік, шуақты күндерден бір жылу қалмай, ызғар тартып осылай өткені ме?» деп, өкінішке де бой алдырғаныңмен, сол сәттегі өшіп бара жатқан үміт оты мен сезімнің бұлт арасынан шыққан күндей қайта бір жарқ ететініне негіз барына шүкіршілік дейсің. «Жарық дүниеге келген екенсің, оның қуанышы мен қайғысына да көне біл! Бұл сенің еркіндегі шаруа емес. Өмір сонысымен де қызық, күрделі» деген қарапайым пәлсапалық қисынға өзінді біржолата жеңдіріп, қайта қанаттанып, өмірінді қайта жалғастыруға талпыныс жасайсың. Кісінің көңілін тәңірі өзі оқып қоя ма, үшінші балам дүниеге келгенде атын Олжас қойғанына қарсы болып, «Жалғас» десек кайтеді» деп едік, қарсы болушылар табыла

кетті. Асылы көңілі түзік жанның ойында перзентіне жақсылықтан басқа дөнеңе сезім болмайды ғой. Әйтсе де осы бір байламынның, осы бір қалтарыста, иненің үстінде өткен өміріннің кей жағдайда бақ болмай, сор болып жабысуының өзін қалай болғанда да жамандыққа жори алмайсын. Ол да өзінше тағдыр, өзінше сыйы бар бір өмір еді. Ендігі Жалғасым да сол екені ақиқатқа айналып барады.

ШЕШЕМ ҚУАНҒАН КҮНГЕ ҚҰН ЖЕТПЕЙДІ

Аллатағаланың ұлы нығыметтерінің бірі — адам баласына берілген ақыл-ой болса керек. Әйтсе де мынау 124 мың пайғамбар ғұмыр кешкен он сегіз мың ғаламда шешуін таппаған ғажайып көп. Әлі зерттеліп бітпеген, ұшы-қиырына жетіп болмайтын, тұңғыығына бойлай алмайтын жазылмаған табиғат заңдары бар екені рас. Несін жасырайын, әу бастан аса бір діншіл, тақуа жаратылған жан емес едім, бірақ бұл қисын дегеніңізге кәдімгідей сенетін болдым. Бәлкім, бұл діншілдіктен де емес, кісінің дүние сырын білмекке құмар қасиетінің де бір мезгілде оянуы шығар. Қалай дегенмен де әу бастан өз бойында бар рухани ой иірімдерінің әлдебір күшпен тылсым күйде үндестік тауып, табысуы шығар, бұл.

Туыстарымның бірі, ұмытпасам, Амантай қарындасым ғой деймін, бірде: «түсімде Мәди Сағиды құшақтап кетіп барады екен» деді. Ата-баба аян берді деген сөз құлаққа сіңісті болып қалған соң ба, әйтеуір дүмше молдаларға сенімің жоқтың қасы, ал, түске бір түрлі сенесің. Бір көріпкел: «қарағым, басың дуалаудан аман екен, бірақ отбасына, балаларына көз тиген» дей келіп, әрі қарай талдағанда нысанаға дәп тигеніне таң қалдым. Өз басым кейінгі кездері адамдар арасында осындай телепатиялық сезімдер дамылсыз жүріп жататына көзім жете бастады. Сол көріпкел сөзінің соңында: «Сізге дуа жасалмаса да көре алмаушылар көп екен. Бетін бар, жүзін бар демей, тура айтатын көрінесіз. Осы мінезіңізбен де көп елге жақпай жүрсіз. Арқаңыз бар. Өз әкеніз бе, үлкен әкеніз бе, пірөдар, тақуа болған, арқалы кісі, жебеушісі, иесі арыстан екен. Сол кісі сізді үнемі желеп-жебеп, қорғап жүреді. Сол ие қазір сізге ауысқан. Алғашқы әйеліңіз адамның асылы болған екен. Ол кісінің о дүниедегі жайы «керемет». Жолыңыз даңғыл болады, тек ешуақытта төмендеп, ұнжырғанызлы түсіруші, жүйкенізді жұқартушы болмаңыз. Сіз туралы маған әлі толық жол ашылмай тұр.

Ашылған кезде келіп, үйінізді тазартып беремін» деп бата қайырып, жігерлендірді.

Жалпы өмірдің ашы-тұщысын да, күз-қиясын да көріп өскендіктен бе, бойымдағы ерік-жігер әлі кетіле қойған жоқ, қайта қайралып, қайраттана түскендейсін. Осы қасиетімді балаларым да байқаған секілді. Сағи кейде Мәдиге карағанда сол баяғы еркелігіне салып: «Ну аға, будь выше, ты же у меня сдержанный» деуші еді. Кейде қап-қара түн серігіне айналған ұзақ күндерде осы бір қасіреттің себебін іздеп ойға батасын. Құдайдың ісі деп, өзінді сабырға жеңдіріп, бір жаратқанға жалбарынғаннан басқа ойдан ада едік. «Аштық не жегізбейді, жастық не дегізбейді» дегендей, бозбала кезімізде қия басқан шығармыз. Солай екен деп, адамшылықтан, ар жолынан аттаған сәтіміз жоқ еді. Ақыры бұл ойдың ұштығына жете алмай, себебі көзге ұрып тұрмаған соң, тәңірге де жақсы адам керек болған шығар деген жалпыға ортақ токтамға келесін. Осы бір ойдың үстінде отырғанда өзге бір қанатты ойға ерік бермей, бір сәттегі сезімді меншіктеп алып, тек сонымен ғана шектеліп қала бергендеймін.

Қазіргі күндерде қос канатым қырқылып, жерге құйрығыммен қонған құстаймын. Бұл қонысымды немерелерімнің бағына, бақытына балаймын. Сірә, Сағи дұрыс айтады, дұрыс байқаған, мен ұстамды едім, әлі күнге мені ұстап келе жатқан да осы қасиетім болар. Егер төменшіктесем, жоқ жерден жабырқау күйге еніп, өз жанымды өзім жей берсем шерменде болып отырған шешемнің, жәутендеген немерелерімнің күні не болмақ? Табиғатымнан пессимист емес, оптимист болсам керек. Өйткені өмірімнің тең жартысынан астам уақыты шуақты күлкі, қалжыңнан тұрады. Қағытпамыз, бір жатып атарымыз халқымның қам көңілін көтеруге қызмет етіп жатса, қасіретті қалжыңмен жеңіп келе жатқаным ғой. Тіпті біреуге дана көрінгеніңмен, шешеме әлі күнге баладай еркелеймін. Кейбір күндерде Мұқағали айтпақшы, «шешем көз жұма қалса не істеймін» деп те ойлаймын. Отбасымыздан ағайын-туыс арылмай, келіп-кетіп жатады. Апама жалығатындай уақыт жоқ. Алайда кейбір сәттерде апамның көңілін табу үшін мен не істемеймін десенші! Оңаша отырғанда «қайтейін-ай, жұмысың ауыр ғой, күн көргеніміз сенің пенсияң» деп қалжыңдасам, кейуана соған кәдімгідей көңілі өсіп қалады. Екеуіміз де баламыз, екеуіміз де мәз болып, кеңкілдеп күлеміз. Он екі жыл бойы «жұмыссыз» жүрген мені асырап келе жатқан да шешемнің пенсиясы екені бір реттен айтып та болмайтын шындық еді. Әрине шешенің қолынан ішкен бір кесе қара судың тәттілігіне, шешенің қолынан алған он теңгенің де құнына ештеңе жетпес еді. Қандай қара жүректі адамның

болмасын жүрегіне сәуле түсіретін ананың мейіріміне ғаламда ештеңе тең келмес, сірә?! Мен үшін дүниеде шешем құмарынан шығып шаттанып күлген күнге тең келетін сәт жоқ. Әрине апамның қуанышты күндері аз болған емес. Анасының жүзінен өнебойы шаттық сезімін көру қай перзентті шабыттандырмайды. Ол менің шабытымның бастаушы, қозғаушы, қуатты күші екен ғой. Ол күліп, қуанса менің бар шаруам түгел, қайғы бұлтынан көп күнге арылып, ол «бала» деген сайын періште күйге енемін. Сол шешемді падишадай күткен қайран Майра, адамның асылы екенсің ғой, сен! Бұл дүниені он айналсам да сендей жар, сендей келін табылар ма?!

САҒИДЫҢ САҒИҒА ҚОЛТАҢБАСЫ

Қазақтың көп жақсы ырымының бірі — балаға ат қою. Осы дәстүрінің өзімен-ақ қазақ даналықпен қонсы қонған. Әр нәрсенің өмірге келіп, сіңісті болып кетуіне табиғилықпен қараған халықпыз ғой. Дейтұрғанмен де өз басым қай кезде де нәрестеге «Абылай», «Махамбет», «Абай», «Әбілқайыр», «Нұрсұлтан» деп ат қоюға қарсымын. Біріншіден, бұл сәбиге ауыр болады. Екіншіден, қазақтың өзі айтқандай, «жаман иттің атын Бөрібасар» қоюдың қажеті бар ма? Менің ықтиярымсыз үшінші баламды «Олжас» деп атағанына қарсылық білдіргенім де сондықтан еді. Олжас қалай болғанда да әлемді шарлап кеткен танымал есім, сол себепті, логикаға салсақ, ол бәрібір бірінші емес, екінші Олжас болып қала береді. Бұл заңдылық. Сондықтан «Жаңбырбай» деп әке-шешен, ағайындарың азан шақырып қойған атпен де жер жарып, абыройың аспандауы әбден мүмкін ғой. Мәселе кісінің есімінде емес, құдай берген қабілетінде, еткен еңбегінде болса керек.

Мәдиімнің атын Кәукен Кенжетаев қойды. Шәкен ағаның Мәди деген баласы болған екен. Бұл ырымның жөні бөлек әрине. Ал «Сағи» деп әкемнің інісі Қасым Мәдиге, ауылдағы үлкен ағам Асқарәлінің ұлы Ғаниға ұқсатып қойған.

Қазақтың жүрегі сәбидей пәк, тұнық судай таза жаратылған атакты лирик ақыны Сағи Жиенбаев біздің Сағиды іш тартып, өте жақсы көрді. Сағи Шоқан бейнесін сомдап шығарғанда жарықтық сол бәз баяғы таңғы шықтай кіршіксіз көңілімен: «Сағидың ойынына сондай тәнті болдым. Сағи аттылар тек қана осындай болуы керек қой, ризамын аттасыма» деп аты бәйгеден келгеннен бетер қуанып еді. Біреудің қуанышын өз қуанышынан көп көретін еді ғой, Сағи ақын. Тіпті

ризалығын жырмен білдіріп, жаңа жинағына мынадай бір шумақ өлен жазып беріпті:

*Жұлдызы бол даламның,
Айналайын аттасым.
Тағдыр сені адамның
Тіл-көзінен сақтасын.*

**Өрдайым тілектес ағаң Сағи ЖИЕНБАЕВ,
28.XI. 1985 жыл.**

Сағиымның Сағи ағасының сол жинағын түгелдей оқып шығып, «Мен бұл кісіні бұрын білмеуші едім, зор акын екен ғой» деп қуанған кейпі көз алдымда тұр. Ол қазақтың белгілі адамдарымен танысып, дәмдес бола қалған кездерін талай мәрте тамсанып әңгімелеп, сол сәтті өмірінің ең бір ұмытылмас кезеңіне балап, шаттанып, шабытты күйде жүретін. Ол Сағи ағасының жырларын оқыған кезде қанаттанып, шабыттың шабандозына мінгендей асқақтап кететін. Өзінше бір жаңа әлем ашқандай болатын. Кейбіреулердің баламның актер болуын менің атыммен, атағыммен байланыстыратынына осыдан кейін қалай келісерсіз. Өзінде негізі болмаған, өмірге деген құштар сезімі, ғашық жүрегі, алабөтен қасиеттері жоқ бала өнерге келе ме, алысқа ұзап шаба ала ма? «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» деген ата сөзіне Сағиым мен Мәдиімнен толыққанды жауап алғаным үшін де екі есе бақыттымын мен. Ата-ананың ақ сүтін, борышын өтеу дегеннің жарқын үлгісі осындай-ақ болар.

БАҚИДАҒЫ БАЙЛЫҚ

Жастықтың желігі ме, әлде өз бойындағы өнер отына тез маздап, тез түлеудің әсері ме, әлдебір өзгеде жоқ сезімнің сенің бойындағы ерекше серпін берер лапылдаған қуаты ма, Сырдың суы сирағымыздан келмей, бұл әлемде өзіннен басқа жан жоқтай асып-тасып кеткен кездеріміз де болған шығар, бәлкім. Өнер адамына, әсіресе, елге танымал адамға қарапайым болғанға не жетсін! Елдің еркелетуін, кең қолтық көңілін, ыстық құшағын өзінше шолақ түсініп, асып-төгілген құрметтің бәрін от басы, ошақ қасындағы ой-санамен қабылдап, «менен асқан данышпан актер жоқ» деп есінен адасқанша ішіп, ағаш

атқа теріс мініп, өзін-өзі өлтіріп, жоғалтып алғандар да бар. Халық шын өнерпазын алақанына салады, еркелетеді, аялайды, мәпелейді. Оқ бойы озық туған талантына келгенде ақ жарылқап ол өзгенің өсек өртін де елемей, оны қызғыштай қориды. Солай екен деп алақанда алаңсыз отырып алсақ зорлық болар еді, әрине. Сол алақаннан құлаудың қаншалықты ауыр болатынына, сол биікке қайта көтерілудің қаншалықты қиынға соғатынына талай мәрте куә болдық. Қадыр айтпақшы, «биіктен құламайды, биікке шықпағандар», «Болғанды да көргенбіз, толғанды да көргенбіз, болып, толып ақыры солғанды да көргенбіз. Асқанды да көргенбіз, тасқанды да көргенбіз. Асып, тасып ақыры сасқанды да көргенбіз» деп Қайнекей ақын дұрыс айтқан ғой. Аға жығылған жерге інінің сүрінуі міндет емес болар.

Тағы бір ойым айтады. Адам баласы бәріне қабілетті. Таудай атақты да, бармақтай бакты да ұстап тұра алады, тек соған сай ақыл-сана берсе, кара жер бәрін көтереді. Адам осы қасиетімен ғана мың жасайтынын Лұқпан хакім терең айтқан. Осы ғұлама сөзін өз өміріме бағыштасам, былай өрілетін секілді.

Майраның да, менің де екеуімізге ғана тиесілі алаңсыз бақытты кезіміз де құстардың қайтқанындай зымырап өте шықты. Сол бақыт құсының қас-қағым ғана қанат қағып, рухқа айналып көкке ұшып кеткені, мына өмірге аз аялдағаны ғана өкінішті. Шынында пәни жалған адам баласы үшін аз күндік аялдама, ал мәңгі өмірдің бақида, Асан-қайғы бабамыз айтқандай: «Өмір дегеніңіз мәңгілік алдындағы бір сәттік сейіл-серуен» екеніне де амалсыз мойынсұнасың. Бірақ өнеге, мағына да көп еді сол пәни өмірде. Балалықтың бал шырынды сәтін де көп көрмей, ойын баласынан гөрі ойлы балаға көп ұқсап, тоқты кезімізден қасқыр тартып, күшігімізден таланып, оған жетімдіктің мұңлы әуені қосылып, қабағымызға кірбің ұялаған шағымның да, есейген кездегі есті күндерімнің де әрқайсысы бір жылға баланып өткендей. Менің өлімнен қорықпайтын себебім де сол десем, мұным күпірлік бола қоймас. Есті сөз айтқан азаматына да тәңірінің өзі тілеулес, қарайлас деп жатады ғой. Қазірдің өзінде сол мыңның жартысын жасап қойғандайсың, аса бай, аса мағыналы ғұмырымның әлі де мыңдаған жылдарға бағаланатынына, дүниенің қай түпкірінде қандай аукционға салса да сенімдімін.

Адам баласында арман таусылмайды. Бұқар баба рас айтады, кісі қызыққа тоймайды. Қол жеткенмен шектеліп, тоқмейілсімей үлкен әрекетке қол созу керек. Мынау шаруасын бітіріп алсын деп, өмір тоқтап тұрмайды. Қазекемнің айтқанындай, «өмір қайтіп келмейді, өгіз аттай желмейді» ғой. Егер қасиетті өнердің сені бір биікке алып

шыққаны рас болса, сол биікте болмыспен тағы бір бетпе-бет келіп, тоқтаусыз өмір керуеніне көркемдік қасиетінді серік етіп, талант тұлпарынды қайта баптап өнер-өмірінді тағы бір мағыналы сәттермен байытуың қажет. Бұл жолдағы менің бар сезімім мен ой-толғанысыма қуатты, қозғаушы күш беретіндер – ежелгі Рим суретшілерінің, қайта өркендеу дәуірі мәдениеті алыптарының шығармаларындағыдай шаттана ұшып жүретін, ақ қанатты періштеге айналған, «көрпесін қырда қымтап жатқан» жанымның жартылары, жүрегімнің бір-бір жапырақ бөлшегі – Майра, Мәди, Сағи. Олар әрдайым менімен бірге. Олар мені қашанғы сол бір бекзат қалпымен үлкен өнер сапарына шығарып салып, күтіп алып жүреді. Ешқашан жалғыз қалдырып, жабырқатып, жалықтырмайды. Мұнайған сәттерімде ортасына алып аялайды. Оған иманым кәміл куә. Бұл бәзбір күйректік, ия элегиялық сәт емес, имандай шыным. Біз сол кездегідей әлі де бір-біріміз үшін аянбай хал кешіп жүрміз. Әлі де сол баяғы камкор көңіл, мейірім-шапағаттан нәр алып, соның шуағына малынып келеміз. Біз ар алдындағы міндетімізді де абыроймен атқара береміз. Ата-ана, перзент парызына адалдығымызды екі дүниеде де дәлелдеп жүреміз. Біздің сол сертке берік әулет екенімізді жердегі, пәни жалғандағы бауырларымыз да әркез пысықтап жүр. Міне, біз тағы да бір қасиетті парызымызды өтеуге кірісіп кеттік.

Қыркүйектің 20-сы, 1999 жыл. Інілерім Тұрар, Мұқан, Қанат, Боранбайлар Мәдиімнің басына қоятын тасты алып жетті. Құлынымның жайдары көңіліндей күн де шуағын төгіп тұр. Әлі топырағы кеуіп үлгермеген қабірдің басында күбірлеп отырмын.

«Көрмейін десем көзім бар» демекші, осындай бір сәтте айтпасқа болмайтын, ішінді тесетін бір сұмдық бар. Осынау бейіт басына келген сайын мұражай аралағандай күй кешемін. Қазір әруақтардың басын қарайту қазақ үшін қып-қызыл бәсекеге айналды. «Пендені тенестіретін, бүкірді түзететін бір-ақ жер бар, ол бейіт, мола» деуші еді бұрынғылар. Қазір бұл сөздің мағынасы өзгерген. Тіпті ана жактың өзін «жекешелендіру» басталып кеткен секілді.

Жар жағалап келемін. Мынаны қараңыз. Белгісіз біреуге асқақтаған кесене орнатылыпты. «Байдың малын байғұс қызғаныпты» десек те, пәниде аты-жөні белгісіз пенде, бақиға барып «патша» болып жатыр. Осы да әділеттілік пе? Басқалар да одан қалыспаймын деп, бір-бірінен асып түсуге кіріскен. Бірде-бір қоңыр төбел бейіт жоқ. Жұрттың бәсекеге түскені сондай, тіпті біреулер алдын ала жақсы жерден орын алып қойыпты. Бұл әрекетті қазақы ырымның қай түріне жатқызсақ екен. Бұл тірлікке аянышпен, тіпті жиіркенішпен қарайтынын сонша,

сананды біреу мың сан инемен сұққылап, көкірегіне мың сан жебе кадалып, мың сан найза шабақтап жатқандай меңіреу күй кешіп, мелшиесің де қаласың. Перзент алдындағы соңғы парыздың бірін қарапайым үлгіде ғана орындау жолында жүрген мен бұл тірліктің осыншама салтанатты сипатқа айналуының сырына түсіне алар емеспін. Дарияның қайығындай қалт-құлт еткен мына тірліктегі осы бір тыраштықты қалай түсінуге болады.

Бұл зират басы «Бауыржан төбе» деп аталады. Онда Ә.Марғұлан, Ғ.Мұстафин, Ш.Есенов, Е.Тынышбаев, Т.Ахтанов, Х.Ерғалиев, Мәриям апай, І.Есенберлин, ағайынды Абдуллиндер, Ш.Қалдаяқов, Ғ.Қайырбеков, Ш.Бейсекова, А.Токпанов, А.Сүлейменов, С.Майқанова, Ы.Ноғайбаев т.б. ардагерлер мәңгі ұйқы құшағында жатыр. Мен осынау тұлғалардың басына барып қайтқан сайын көп пендешілік ойдан арыламын. Әрқайсысының айтқаны, ақыл-ойлары, іс-әрекеті, елі үшін атқарған тірліктері есіне түсіп, еңсең биіктеп, жаның нұрланып, тәнің тазарып қайтасың. Бірақ әділетсіздіктің көкесі мұнда да алдыңнан шығады. Олардың кейбірінің басы жерден көтерілмеген, көтерілген күнде де шарасыздықтан шамасы қандай болғанын бағамдайсың. Осыдан соң әнебір белгісіз біреудің таумен таласқан мазарына ішің тола нала, жиіркенішпен меңіреу адамша ұзақ қарап отырып қаласың. Неге бұлай? Кісі баласының шашының әр талынан да көп сауалға, өмірбақи жауап ала алмайтын сұраққа, тығырыққа келіп тірелетін жері осы екен. Бақсак, бақида да байлық үстемдік етіп жатыр. Қазір жердің үсті мен асты да теңесіп, тұтасып кеткен секілді әсер қалдырады. Кейде осынау сананды тұмшалап алған қалың ормандай сауалдан құтыла алмасыңды сезесің де, одан өзінше бойынды аулақ салып бірынғай эгоизммен өмір сүргің келеді. Былайша айтқанда, жақсы мағынасындағы эгоизм. Мысалы, біреуге жақсылық жасап, жаның гүлдесе бұл да эгоизмге жатады деп ойлаймын. Демек, біреуге жақсылық жасаған оны өзін иемденіп жүруге де болады екен ғой. Қара халықтың бәрін ұшпаққа шығармай-ақ, бір пәруардігер пендене ғана дұрыстап жақсылық жасашы, рахымыңды аямашы. Тек бір пенденің ғана жақсылыққа қолын жеткізуге әбден болады емес пе? Мәселен, бір талантты жасты тауып, тәрбиелесен, бір бұлақтың көзін ашсаң, ол ертең Шәмші не Нұрғиса секілді халқының жүрегін әнмен тербеп өтетін тұлғаға айналмасына кім кепіл!? Елдік мінезді, ұлттық қалпыңды сақтау — «бір жетімнің мандайынан сипасаң, жеті жұмақ есік ашады» деген мұсылман сөзді кеудеге тоқу екенін неге ойламайды бүгінгі байшыкештер. Сауал көп, түпсіз, оның жауабы да түпсіз. Ойлай берсең тұңғыққа айналасың.

ӘЙЕЛ ӨЗГЕРМЕСІН ДЕНІЗ

Кейде осылай да осылай өз-өзіңмен ілкім сәт сырласқан соң, көңілін тыншып, буырқанған ойларың сабасына түсіп, кеуденде теңіз үстіндегі дауылдан кейінгі тылсым көріністей бір мамыражай сәт орнайтын болуы керек, балбырап қалың ұйқыға кетесің. Ондайда «аға-о-о-у» деп оятып тұрғайсың Сағиым! Майра өмірден өткен күндері, жұмыстан кешігіп бара жатсам «Асанали» деген дауыстан нұрланып оялатын едім. Қазір оятпайды. Мәди мен Сағи қасына барған соң жаны жай тапты ма? Есесіне Мәдиім маған үн-түнсіз сын көзімен қарап тұрады да, сол баяғы сабырлы қалпымен «Шаршадың ба, аға?» дейді де жүре береді.

Өлім әр пенденің соңынан қалмай жүрген жай көленке ғана. Қай күні талканың таусылады, сол күні ол да жоғалады. Бірақ ол менің сендермен арадағы байланысымызға көленке түсіре алмайды. Үшеуіңнің дәл өздеріндей көздеріндей болып қос-қос құлыншақтарың Нұрила, Нұрәлі, Майра, Аңсарлар саямызда өсіп келеді. Соларға қарап елжіреп, мауқымды басамын. Майруша пысық, телефон трубкасын алып «папа, ата» деп так-так етеді. Мен ондайда дереу сен екеуіңнің рөліне еніп, папасы болып, «халық әртісі» екенімді пайдаланып жан-тәнім қалмай сөйлесемін. Қарашығымның қуанғанын көрсен ғой. Кейде олардың әлі сәби екеніне шүкіршілік етемін, естерін білмейтіні де бір есептен маған тәңірінің көмектескені шығар. Ал, Нұрәлі болса есін біліп қалды. Іштен тынады. Ондайда елжіреп, еңіреп жіберуге шақ қаламын. «Жетім қозы тас бауыр, түнілер де отығар». Осы жерден келіп пікір қайшылығы туады. Шукшин бірде күнделігіне «дүниедегі ең байқампаз халық балалар, сосын суретшілер» деген сөз қалдырыпты. Рас. Бала бәрін байқайды. Байқай білген пендеге дүниенің бар суреті баланың жанарында ғой.

Құдайға тәуба, өміріміз жалғасып жатыр. Қызым Сағина, Олжасымнан туған немерем Мадея өсіп келеді. Осының бәрі дәтке қуат.

Қарындасым Амантай, күйеу балам Мұса жаралы жолбарыстың халін кешкен Жанатастан көшіп келді. Ел жағдайы да өзирге сын көтермейді. Қайсыбіріне пана боларсың, қаның қайнайды, ішің удай ашиды. Әйтеуір, көппен көрген ұлы той, бір жоқшылықтың да тоқшылығы болушы еді ғой деп, ата сөзімен ғана көңіл жұбатасың. Дегенмен де Амантайдың, Мұсаның бұл келісіне ішім жылып отыр. Өрісіміз кеңіп қалды. Жер түбіне кетсе де бауырын қасына алып қонсы отырмаса көңілі көншімейтін қазақтың осы қалпы ұнайды маған.

«Өгізді де өлтірмей, арбаны да сындырмай» іштегі шерді шығарудың да түрлі амалы болады. Кейбір тұстарда, өмірдің сынға салған

сәттерінде әйел заты жөніндегі ер-азаматтың ой-пікірі тұрақсыздыққа ұрына беретіні байқалмай қалмайды. Кейде осы сөздің шындығына да сенуге болады. Майрадан кейінгі өмірімде осындай пікірдің ұшы-қиырына жеткендей сезінемін өзімді. Қазақ «ер елдің иесі, әйел үйдің киесі» дейді. Осы бір қасиетті сөзге қылығымен, кісілігімен лайық болмай жататын әйел-азаматшаларды кейде аяймын. Егер еркегі ез болса, әйелдің намысшыл келетінін түсінуге болар, ал олай болмаса ше? Ал заманға күйлеп жүрген ұрғашыдан ұлағат күту артық. Заман өзгерсе де әйелдің өзгермеуі қажет еді. Өйткені, еркек үшін әйелдің қашанда биік, парасатты, әдемі болғаны ғана керек. Еркектің ездiгiн, ұшпалығын кешіруге болар, ал, әйелді кешіруге болмайды. Өйткені, әйел – әдемілік бұзылса, қоғамда жақсылықтың нышаны да қалмас еді. Өзімнің жеке өмірімдегі орнын ешқашан да ешкіммен айырбастауға келмейтін Майраның көзімен қарасам, әйел жөнінде тек қана осындай жоғары пікірмен, жақсы оймен ғана тыныстағым келеді. Әйел деген ұғыммен тек қана әдемілік қатар тұруға тиісті. Барға мастанбаған, жоққа жасымаған, «бірде мал, бірде у беріп өтеді өмір, бақты да, қайғыны да көтере біл» деп өз еріне ақыл-кенес беріп отырған, ерін төсегімнің құлы емес, құты деп түсінген әйелдермен ғана ер-азаматтың ғұмыры мағыналы ғой. «Ерге жатқан әйел, елге де жағады» деген ғой атам қазақ.

ӨМІРДІ ҚАЙТА БАСТАЙМЫН

Кенседегі кабинетімде менің ұлы сағынышымның көрінісіндей кемел композиция бар. Ұлы Қасым көкем, Шәкең, Майра, Мәди, Сағи. Бесеуінің жансыз бейнесіне ұзақ қарап отырамын. Сәулетшілер Өмірзақ, Әділет, Тілеужандардың менің пікірімді тыңдай отырып, бар өнерін салып жасаған Сағиымның бейнесі осы композиция қатарынан соңғы болып орын алды. Көкірегіндегі терең ой, көзіндегі от, жүзіндегі жылылық оны одан сайын тұлғаландырып жібергендей. Осы бір сәтті шыққан туындының әсері болар, оған көзім түскен сайын баламның өткен күндері де көз алдымнан тізбектеліп өте шығады. Сөнген күн, батқан күн, туған ай, аққан жұлдыз. Бір тұрлаусыз, баяны жоқ психологиялық иірімі мол ойлар қаумалап алады. Кенет осы сәттен құтқарғысы келгендей, тұла бойыма көктен әлдебір күш келіп құйыла ма, дүр сілкініп, ұйқыдан ояңандай күй кешіп, әлгі ойларымды біреу меншіктеп кететіндей тез-тез қағазға түсіре бастаймын. Денемнің дір етіп, дүр сілкінгені алдағы күнге жетелеген үміт ұшқыны, бәлкім, қос

құлыным — қыршын ғұмырымның ағалап оятып, ағалап жұбатып канаттандырғаны болар, бәлкім. Құлындарым десем, кеудем ашылып, тынысым кеңіп, өрісім ұзарып қалады. Бұл да бір асылдарыма көз тірісінде ауыз толтырып айта алмаған арманды сөзімдей болып көрінеді де тұрады. Осы сөзді қайталаған сайын тұла бойымдағы бір адамдық сезімдердің көзі ашылғандай сезінемін өзімді. Әлгінде жазғанымдай, есейіп, ержетіп, өзін бөлек отау болғанша да үлкен кісілердің алдында сол баяғы ұлттық ұяндық жеңіп, әлгі бір «құлыным» деген асыл сөзді кеудең толы сүйсініспен өзіміз толық иеленіп айта да алмаппыз ғой. Бұл тек үлкендердің еншісіне берілген, қазіргі тілмен айтсак «жекешелендіріп» алған сөзі болса керек қой. Құлындарым да осындай сезімде болған екен. Шіркін, шеңберден асырмайтын қазақы тәрбиенің тектілігі мен тағылымын айтсайшы. Енді кешігіп болса да келген еркіндікті пайдаланып, көсіліп жатқан түрім ғой бұл.

Күн артынан күн, жыл артынан жыл ауыр жылжып, кейде сынаптай сырғып өтеді. Әр күнің ойсыз болмайды. Тағы да дәптер бетін ашасын. Ендігі ойға мына бір жай себеп болды. Иран-Ғайыптың «Рухың тұл ғаріптің» атты өлеңі көп ойға қозғау салып жіберді. Жалпы бұл азаматтың шығармашылығы таза. Демек, өмірі, өнердегі өмірі ұзақ. Драматургиясы да дарынды. Өттен өз режиссерін, актерін таба алмай-ақ жүр. «Мен ішпеген у бар ма?» пьесасын 1987 жылы Әуезов театрының сахнасына шығардым. Абайдың бейнесін Т.Аралбаев, Құнанбай бейнесін О.Кенебаев жоғары дәрежеде шығарып, жыл қорытындысында жоғары бағаланып, ақшалай сыйлық алды. Иранбектің «Мендей адам еместі Асан ағам, өмірбақи өлмейтін жасады адам» деп қолтанба беріп жүргені сол кездің жемісіне жатады. Иран-Ғайып дарынды-ақ ақын. Бірақ қисық бұтақ, текті тентек. Мұндай адамның жолы көбіне жабық болады. Себебі, жағынуды, жағымпаздықты білмейді емес-ау, қолынан келмейді, табиғатында жоқ. Содан кейінгі әрекеті өтірік екені білініп қалады.

«Өткен күнде белгі жоқ» деседі баз біреулер. Бұл бір жорта шарасыздықтан айтылып қалған сөз болар. Неге белгі болмасын. Онда адамның өмірі құр аттай желіп өткені емес пе? Ондай өмірде не мағына бар? Қос құлынымның арқасында едәуір сыр шертілді, әңгіме айтылды. Адам баласы ит жанды деген сөз рас екен. Қос құлынымсыз, жұлынымсыз жылдар өтіп барады. Көңілге медет тұтатын жағдай көп. Құдайға шүкір ұрпақсыз емеспіз. Құлындарым туралы достарының жүрек жарды лебіздерін оқып, одан сайын күш-қуат аламын. Елге қадірі болғанына биіктеймін. Кіршіксіз, сол бір таза, сәби қалпы көз алдымда. «Аға» деген құлағымда мәңгілікке қалып қойған

дауыстарынан алғыс-аманаттың лебін сеземін. «Әй, көпір» атандырмай, адал азаматтар тәрбиелегенімізді көңіліме зор медет тұтамын. Сол үшін де құлындарыма басымды иіп, тағзым етемін. Мен сөйтіп бар ауыр ойдан арылып, жан-дүнием нұрланып, жеңілдеп, еңсе көтеремін.

Мен аманат арқалаған адаммын. Тағдырдың сұрапыл сыйы әрдайым есік қаққан сайын «менің кезегім, менің жолым еді ғой» деп отыратын шерменде шешем мен немерелерімнің алдындағы парызымды өтеу үшін маған бір сәтке де босауға хақым жоқ екенін әбден ұққандаймын.

Қайтейін-ай!.. Жан бөлек... Өмір сүреміз-дағы. Шоқан өмірден 30 жасында кеткенімен, әкесі Шыңғыс 90 жыл жасады. Тәнірден сол кісінің жасын бер деп тілеу күпірлік бола қоймас. Олжасым — Олжатайым бар, тағдыр соның қызығын көрсін деп сақтап келе жатқан шығар мені. Қалай болғанда да сексен төрттегі шешем екеумізге өмірді қайта бастауымызға тура келеді.

ПАРАСАТ ПАТЕТИКАСЫ немесе САХНАНЫ САҒЫНҒАНДАҒЫ СӨЗ, ТҮЙІН-ТОЛҒАУ

Менің стихиям — сахна, жасыл жайлауым, қыс қыстауым да өнер. Осыған дейінгі өмірімді өрнектеген өнер, ендігі тағдырымды да сол айқындайды, ендігі өміріме де сол төреші, мен оның құлақ кесті құлымын.

Күнді шығарып, батырып, Айды ұясына қондырып, жердегі тіршілік атаулыға нәр дарытып, нұрын сеуіп тұрған құдіреті күшті көк тәніріне қарсы келер күш бұл жалғанда жоқ екендігіне қылаудай шүбә келтірудің өзі қандай күнә, күпірлік болар еді. Сол тәнірі құдіреттің адамдардың жүрегіне шуақ құйсын, жанын нұрландырсын, көңілін көркем, мерейін үстем етсін деп, қара жерге жіберген бір Елшісі ұлы Өнердің бір өкілі екеніміз рас болса, ендігі жерде сол өнерге ғана табынумен өтер әр күніміз. Пендеміз ғой, кейде басымызды тауға да, тасқа да соғып, болмыстан биік тұруға ұмтылғандай қанша шыңға шығып кеттік десек де, бәрібір текті өнердің алдында кішіксің, одан сауға сұрап, қалған ғұмырынның сән-салтанатқа айналуына мүрсат бер дейсің. Өнер шіркіннің халқымызға, одан біздей пақырына қонғаны шын болса, дүниенің қызығына тоймай, өміріннің өнегеге, көрікті көшке ұласуына тәнірінің өзі кепілдік беруге әбден пейілді болар.

Уа, қасиетіңнен айналайын, текті Өнер! Мен Сенімен көктедім, Сенімен бетімді аштым, кезі келгенде, жазира дәурен басымнан бір

күн аунағанда аққу әнімді сызылтып бір салармын, сөйтіп өзін дидарымды жарық күннен жасырарсың. Бұған бір тәңірі хак. Өзірге мен сендікпін, Сен мендіксің. Сен патшасың, мен уәзірмін. Бірақ мен әлі өзін өлшеп берген бар сезіммен тояттап, құмарымнан шыққан жокпын, әлі алынбаған еншім көп Сенде!

Уа, мәртебелі Муза! Ал мені оттан да ыстық құшағыңа, бас бауырыңа, өршіл сезіміңмен өрте, баура, ынтықтыр мені, мынау інкәр дүниеге қайта ынтызар ет мені. Ол тек Сенің ғана қолыңнан келеді. Ұшықта, желе-жебе, үшкір маған, даланың ерке желіндей боп желпіп бір өтші жанымды.

Өнердің құдіреті шексіз ғой деп, жай тамсанумен емес, Сенің отына түсіп күйіп-жанудың, сырласудың ғажабын айтсайшы. Батыр мені тұңғыққа. Мен шөлдедім. Сенің әлі жел шайқамаған мөлдір тұңғыңнан құмарымнан шыққанша бір қанып ішейін. Ішкі монолог, жан айқай, ішкі үнсіздікті жеткізер бір керемет болса, ол тағы да Өзіңсің. Өзінен өзі өзеуреп, өзін де, өзгені де алдап, арбап, Сені тек ойдан-қырдан жиған, бүгін бар, ертең жоқ, алдамшы ақшаның арбауына түсіріп жіберіп, сонымен ғана ұстап тұруға болады деп өрт сөндіргендей жанталасқандар емес, өзегін Сен ғана өртеген өнерпазда арман бар ма екен, дариға!?

Уа, киелі, көркем Кеңістік! Саған қанша қарасам да көзім тояра емес. Сен менің жанарыма жасырынған сырды суырып алып, халықпен қауыштырып келесің, содан да болар мен Сені өмірімнен де артық көремін, сірә!? Мен Сен деп туғанмын, менің асыл жарым, құлындарым, әулетім бір Сенің ғана құдіретті күшінмен әруақтанып, бір Сенің мейірім-шапағатыңмен, нұрлы шуағыңмен ғана жылынып, асқақ арманына жауап тапты. Олар Саған мәңгілік қарыздар. Енді сол қарызды өтеу үшін мына мен жазған, сенімен ауырған, Сені ессіз сүйген пәруардігер пендең тағы келіп тұр. Азғантай ғана мұрсат бер. Тірі жүріп, Сенің налана қалып, халықтың алдында қылмыскер атанар жөніміз жоқ. Мен Сенің мәңгі құлақ кесті құлыңмын, мұрнымды тес те жетеле, сол бір шабытты шағым шау тартып бара жатқан болса, тереңіне, тұңғығына тағы бір мәрте батыр да, шайқап-шайқап ал да шарыктатып жібер көгіне.

Уа, рухани жұбанышым, жарық Жұлдызым менің! Бір ғана тәңірінің, одан кейін анамның ақ сүтімен дарыған Сенің отыңнан өн бойым жанып, лапылдап барады. Енді соның дауасын Өзің тап, Өзің шеш. Егер маған иненің жасуындай бір жарқыл, құйтақандай көздің жасындай мөлт еткен сезім, соның бәрін көтеріп тұрсын деп бармақтай бак бергенің рас болса, тағы да бір армансыз ағытылайын, шабыттанып,

шаттанып, шашылып бір шаттық күйін шертейін, ішім толы толғанысты нөсерлетіп бір төгейін, сөйтіп бойымдағы қайғы бұлтын әлдебір жаққа, адамгершіліктен, ардан аттағандар аралына, Ібілістің мекеніне жаудырып, жеңілдетіп алайын Алдаспаным! Нұр жаусын Саған, мұрсат бер!

Уай, Пірім менің! Аманатымды аман ет! Сенің Иран бағында тағы бір сейіл құрайын, тағы бір сайран салайын. Бұл сапардың ұзақ болатынына кәміл сенемін. Сен маған өлмейтін, өшпейтін өмір нұрын дарыттын, жүрегіме ешқашан сөнбейтін құштарлық отын жақтың. Сен, Страдивариға 107 жасында соңғы скрипкасы «Аққу әнін» жасауға, Сарьянға 90 жасында өз портретін салып құбылыс жасауға қайта құштарлық отын бердің.

Сірә, адамның құштар көңілін қанағаттандыруға Өзің ғана ынталысың. Мына бір құдіретті қараңызшы. Буниннің «Иерихон райхан гүлі» деген шағын ғана әңгімесінде тіршілік жоқ деп келген Бетбактың даласында, ақ шағылдар ән салып, құйын ойнаған қара құмның ортасында, шөлейтті жердің өзінде мәңгі солмай, гүлдей беретін ғажайып шығыс өсімдігі туралы тамаша жазылған ғой.

Ендігі қалған ғұмырымызға, ұрпағымызға сол райхан гүлінің тамаша тағдырын сыйла. Өйткені пенденді мәңгілікке, мәңгі құндылыққа айналдыру Сенің ғана қолыңнан келеді. Сол райхан гүлі тағдырдың сын сәттерінен өзін өзі қорғау үшін де ересен қабілетті екен. Сен сол райхан гүлі, ендігі менің қорғаушым, жебеуші жұлдызым да Сен!

Дүниеде не мәңгілік дейсіз? Ағын су да бір күні көздің жасындай болып қаққа айналып ол да өледі екен. Дүниенің жартысын алып, жайлап жатқан мұхиттар мен телегей теңіздер де тартылады екен, сынсыған желдің уілі де іштей тынып, аныраған аруана бауыр дүние соның бәріне куә болып, ақыр соны қара жер де соның бәрін қайыспай көтеріп, дүние тұрғанша тұрады екен. Бәрі де кезекпен өледі екен, бірақ дүние тұрғанша өшпейтін Өнер — сөз деседі. Сол қара жерді басып жүрген, тәңірі алабөтен қасиет тарту еткен, тал түсте қолына шырақ алып Адам іздейтін Диоген данышпанның сөзі өлмеген екен. Сол ғұлама «Е, Алла тағала, Сізді жақсы көргендігімді білдіру үшін, сіз жаратқан пенденің бәрін жақсы көрдім» депті. Түбінде бәрін парасат женеді. Сол парасат жеңісі үстемдік етуі үшін көк тәңірі де пендесіне аз ғана саңлау беріп, шуағын аянып қалмаса керек. Кісі қашанда жақсы оймен гүлдейді. Үнемі жақсы ой үстінде жүрген жанның тілегінің орындалуына да бір тәңірінің өзі ғана пейілді.

Сенің шырқау биігіне, құзар шыңына шыққан ешкім жоқ. Бұлай деу, күпірліктің, кесірліктің нағыз көкесі болып шығар еді. Сен берген

азын-аулақ ләззатқа еріп, қасіреттің қайығында қалғып отырып, өзін берген сезімнің жетегімен кетіп, оны артығырақ пайдаланып, қаттырақ кеткен тұстарым болса, оқушым, түсіністікпен қабылдар, тәйірі, кім періште дейсің. Өмірге өз өре-өлшемім тұрғысынан қараған болармын, сондықтан оның бәрін қабылдауды да міндеттей алмасам керек.

Алексей Толстой «Мен кейіпкерімнің келесі бетте не істейтінін білмеймін» десе, Шишков деген кісі: «мен кейіпкерімнің төрттен бірін біліп отырамын, одан кейін маған бас бағынбай кетеді» депті. Өзін сыйлаған шабандоз шабыттың шалқарына терең бойлаған сәттегі төгілген ой мен сезімнің кітапқа түскендегі көрінісі осылай болды. Өлгіндегі данышпандар айтқандай, кейбір ой-пікірге бас ие бола алмай жатсам, ол да өзін тарту еткен, бәлкім, сәл артығырақ дарытқан сезім күшінің қуатынан шығар. Биік сөйлеп кетсем, ол сахна, Өнер сенің құдіретің шығар. «Мен» деп сөйлесем, ол бір өзінді әсте мақтау-марапаттау емес, өз сөзім өзімнен алыстамай өзегімді жарып шықсын, өгей көрінбесін дегенім болар. Басқаша сөйлесен өзгенің өзегіне құрт түсіресің бе деп ойлайсың. Өз сөзің өзіндікі болған ғой, дұрысы.

Жол ұзақ, мен жолаушы. Нұрлы жолға түстім. Бар пендеңе жақсылық тілеп, жақсы ойды серік еттім. Әумин!

МАЗМҰНЫ

Майраның әні	5
БАСТАУ	6
БҰЛАК	10
Бір нәзік сәуле	10
Майраның әні	13
Балалығына барлау	17
Көн етікті күйеу бала	20
Той	25
АРНА	30
Өрісті келін — келісті келін	30
Басыбайлы баспана	35
Мені қартайтпайтын адам	36
Екеуімізге жалғас болған екеуі	42
Балалығыма барлау	45
Мен қалай әртіс болдым?	53
Атажұртындағы аз күндер	62
Бекежан мен Қасымханға барар жол	68
«Қыз Жібек»	78
Экранның арғы жағы, бергі жағы	85
ӨМІР-ӨЗЕН	92
Сайыпқыран саңлақтар	92
САҒА	138
Қарымтасы мол барымта	138
Жаксылық «жауған» жылдарым	142

«Әнім сен едің...»	146
Шынарын құлап түскен күн	151
Армансыз адам	155
Режиссер — ой сәулетшісі	159
Менің «Шоқаным»	163
«...Әкенің жолын қуса игі»	169
Екі аптада біткен кино	175
Суыт хабар, суық хабар	178
Жұптық ғұмыр — жұмақ ғұмыр	188
Сахна серілері	195
Кешігіп жеткен... қуаныш	201
Тарихымызға табыну	204
Үзілген ән	207
«Кертолғау»	212
Түйін немесе өмір-өнер туралы	215
КІТАПҚА ҚОСЫМША	220
Естелік-ескерткіш	220
 Жан бөлек	 239
 I ТАРАУ	 239
 Қайрау	 240
 II ТАРАУ. Күнделік — көңіл дәптері немесе заманмен, замандастармен сыр-сұхбат	 259

III ТАРАУ. Сағынышқа айналған саңлақтар 301

IV ТАРАУ. «Өліге құрмет — тірілер үшін»

(Естеліктер, ой-толғаныстар, лебіздер) 375

V ТАРАУ. Аманат арқалаған адаммын 433

Асанәлі ӘШІМҰЛЫ

ТАҢДАМАЛЫ

РЕДАКТОРЫ – Қ.СӘРСЕНБАЙ
ТЕХ. РЕДАКТОРЫ – Б.БЕКБОЛАТҰЛЫ
СУРЕТШІСІ – Р.ОЙСАЕВ

Теруге берілген күні 20.04.17. Басуға қол қойылған күні 30.06.17. Пішімі 70x100 1/16. Қаріп түрі «Таймс». Шартты баспа табағы 28.5 Қағазы офсеттік. Таралымы 1000 дана. Бағасы келісімді.

Тапсырыс берушінің файлдарынан «Курсив» ЖШС баспаханасында басылды.
Алматы қаласы, «Бағанашыл» ықшам ауданы, Восточная көшесі, 2 үй.

2500m

МИНДЕТТІ АҚЫСЫЗ ДАНА
ОБЯЗАТЕЛЬНЫЙ
ЭКЗЕМПЛЯР